

Гузеланы Ж. М.

УЧРЕЖДЕНИЕ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПРАВИТЕЛЬСТВА КБР И КБНЦ РАН

ГУЗЕЕВ Ж. М.

**СЛОВАРЬ ОМОНИМОВ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА**

РОССЕЙНИ ИЛМУЛА АКАДЕМИЯСЫНЫ УЧРЕЖДЕНИЯСЫ
КЪМР-ни ПРАВИТЕЛЬСТВОСУНУ
бла РИА-ны КЪМИА-сыны
ГУМАНИТАР ТИНТИУЛЕ ИНСТИТУТУ

ГУЗЕЛАНЫ Ж. М.

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ
ОМОНИМЛЕРИНИ
СЁЗЛЮГЮ**

УДК – 811.512

ББК – 81.2

Г – 93

*Печатается по постановлению Ученого совета
Института гуманитарных исследований КБНЦ РАН*

*Автор выражает глубокую благодарность
за помощь в издании словаря
Межрегиональной Общественной Организации «Барс Эль»*

Илму редактору:

филология илмуланы доктору Мусукланы Б.А.-К.

Рецензентлери:

*филология илмуланы докторлары, профессорла
Текуланы М.М., Кетенчиланы М.Б.*

Гузеев Ж.М.

Къарачай-малкъар тилни омонимлерини сёзлюгю. – М.: Эльбрусид,
2013. – 496 с.

ISBN 978-5-4245-0002-2

Сёзлюкге къарачай-малкъар тилде омонимлени эки тюрлюсю да, лексика омонимле эм лексика-грамматика омонимле, толу алыннгандыла. Аланы хар бирине суратлау литературадан, фольклордан, бир-бирде уа газетледен да юлгюле келтирилгендиле.

Сёзлюк бла алимле, устазла, студентле, школчула, басмада ишлегенле хайырланьыргъа боллукъдула.

ISBN 978-5-4245-0002-2

© Гузеев Ж.М., 2013

© Издательство «Эльбрусид», 2013

Башлары

Ал сёз	6
А	8
Б	54
Г	90
Д	100
Ё	105
Ж	111
З	153
И	160
К	170
Къ	198
М	267
Н	282
О	286
П	300
Р	301
С	302
Т	346
У	423
Ф	435
Х	437
Ч	451
Ш	469
Ы	474
Э	477
Ю	487
Къысхартыула	488
Для заметок	492

АЛ СЁЗЮ

Омонимлени юслеринден тил билимде юч тюрлю оюм барды. Алимлени бир кѳауумлары омонимлеге жаланда бир бирлери бла магъана жаны бла чыртда байламлыкълары болмагъан сёзлени санайдыла, сёз ючюн: **ат** (жегилиучю, минилиучю хайыуан) – **ат** (адамгъа эм башха затха аталгъан энчи сёз), **кир** (юйге **кир**) – **кир** (**кир** быстыр) д.а.к. Аланы башхалары уа быллай сёзле бла бирча бир сёзню магъаналары да, байламлыкъларын тас этселе, омонимле боладыла деген оюм жанлыдыла, сёз ючюн: **ай** (толгъан **ай**) – **ай** (январь **ай**), **сюр**- (малланы **сюр**), **сюр**- (жерни **сюр**) д.а.к.

Сёз, формасы тюрленмей тургъанлай, тилни бир кесегинден башха кесегине ётсе да, омонимле кѳураладыла деген адимле да кёпдюле, сёз ючюн: **иги** (**иги** адам) – **иги** (**иги** ишле): сыфат бла сёзлеу; **бай** (**бай** мюлк) – **бай** (**байны** жалчысы) – **бай** (**бай** жаша): сыфат, ат, сёзлеу д.а.к.

Озгъан ёмюрню 70-чи жылларында тюрк тилледе омонимлени лексика эм лексика-грамматика тюрлюлери да болгъанларына, аланы эки тюрлюсюню да магъана жаны бла бирге байламлы болгъанлары, болмагъанлары да тюбегенлерине ийнаннган алдимлени санлары кёпден-кёп бола барады. Аны юсюнден, башкир, татар, юзбек эм башха тиллени материалларын хайырланып, талай илму иш жазылгъанды. Аллай ишле кѳарачай-малкѳар тилде омонимлени юслеринден да жазылгъандыла. Бу тилни ючтомлукъ ангылатма сёзлюгю да башда айтылгъан ючюнчю оюмгъа таянып жарашдырылгъанды. Омонимлени сёзлюгюнде да ол оюм сакъланнганды. Сёзлюкте, тилни баш кесеклери бла чекленип кѳалмай, аны болушлукъчу (сонгурала, кесекчикле, байламла) эм сезимле бла байламлы (междометияла, кѳарамчы сёзле, эриклеу сёзле) кесеклеринден кѳуралгъан омонимле да алыннгандыла, сёз ючюн: **а** (межд.) – **а** (кес.) – **а** (байл.), **топ** (ат) – **топ** (эрикл. с.), **баям** (сыф.) – **баям** (кѳарам. с.) д.а.к.

Башда келтирилген юлгюлеге кёре, омонимле тилни баш кесеклери бир бирлерине, ала тилни болушлукъчу эм сезим бла байламлы кесеклерине ётюп да кѳураладыла. Кѳарачай-малкѳар тилде тилни болушлукъчу кесеклери бир бирине ётюп да кѳураладыла, сёз ючюн: **бла** (жау **бла** бал) – **бла** (балта **бла** отун жар): сонгура бла байлам; **сора** (бюгюнден **сора**) – **сора** (**сора** сиз дамы барлыкъсыз!?): сонгура бла кесекчик д.а.к. Бу сёзлюкте ол да эсге алыннганды.

Бир-бир илму ишледе бла сёзлюкледе омографла, омоформала эм омофонла омонимлени тюрлюлерича бериледиле, сёз ючюн: алма – алма, бурма – бур-

ма; **къызгъан** (этим) – **къызгъан** (этимсыфат), **чалыу** (ат) – **чалыу** (этим ат); **къызса** (печь **къызса**) – **къысса** (къаты **къысса**), **биттир** (чычханнга ушагъан къанатлы) – **битдир** (ишни **битдир**) д.а.к.

Быллай сёзле, жарты омонимле болгъанлары себепли, омонимлени сёзлюгюне алынмагъандыла. Сёзлюкге жаланда толу омонимле алыннгандыла. Аллайлагъа тилни кесеклерини ал формалары, лексика (сёзлюк) формалары са-наладыла.

Аллай сёзлени ичинде къуралмагъанлары, къуралгъанлары да бардыла:

Жаш ¹ (сыф.)	жашлыкъ ¹ (адамны жаш заманы);
Жаш ² (ат)	жашлыкъ ² (ёге жаш);
Жаз ¹ (ат)	жазыу ¹ (алфавит, жазылгъан зат);
Жаз ² (эт.)	жазыу ² (къадар, ууахты).

А

А¹ *межд.* Сёлешген адамны бир затха кѣууаннганын, кѣл кенгдиргенин, бир затны эсине тѣшюргенин д.б. сезимлерин билдиреди. ***А**, жууугъум, не иги болду кесинг келип кѣалгъанынг! – деди Назир Ахманнга, кѣууаннганын билдире (З.Ж.). [Мустафир Борисге:] **А – а – а**, кѣайтдынгмы биз айтханнга, унамай, кесинги жыртдыра эдинг да! (Т.Ж.).

А² *кес.* 1. Этимчаны -*май / -мей* формасыны ызындан келсе, алда айтылгъан затны хаулайды. *[Майрускан Алимге:] Этмей **а**, тамбла окъуна Юсюп айтханлай этмей жарарыкъ тѣююдю! (Г.Э.). 2. Этимчаны -**б(-п)** формасыны ызындан келсе, угъайлауну кѣчлейди. Келиб **а**, алыкѣа киши да келмегенди. Кюнню да бир батмагѣа кѣоюгъуз! (Кѣ.Х.). Унаб **а**, киши да унамагъанды ол жекбашха тынгыларгѣа! (Г.Б.). 3. Кѣош айтымны экинчи кесегинде неда диалогда келсе, аны соруучу айтымгѣа айландырады. [Дауут Тахирге:] Ахшы, сен жерни сюр, мен **а**? (Э.О.). 4. Шарт турушну экинчи бет формасындан кѣуралгъан хапарчыны ызындан келсе, тилекни билдиреди. Айтсанг **а**, жашым, бу таматагѣа, мени тилим жокѣду да, ангылаталмайма жарсыууму! – деп, ынна Ахматха жалыныулу сѣлешди (Т.Ж.). [Мусса Окъупха:] Окъусанг **а**, харип, сен да! Санга да быллай «акѣыллы» китап хата этерик сунмайма (Т.А.).

А³ *байл.* Айтымны бир туудукѣ членлерин бла тенг жарашхан кѣош айтымны кесеклерин бирге байлайды эм алада айтылгъан затланы бир бирге чѣйреликлерин кѣргюзтеди. *Ахмат экибиз гебенле этерге кѣурешейик, сиз **а** батанланы ташыгъыз! – деди жыйын башчы (З.Ж.). Акѣыл – кѣобан, сагъыш **а** – тенгиз (*айт.*).

Агѣач

АГѣАЧ¹ Терекле кѣп ѣсген жер. **Агѣачны** терени. Кѣалын **агѣач**. ***Агѣачны** кѣалын жерине жетгенибизлей, бир сейирлик жаныуар таууш эшитип, кѣоркѣгѣаныбызны да бир бирибизге билдирмезге кѣуреше, сагъайып тынгылайбыз (Т.С.). [Махти Нанашха:] Да аны несине сейир этесе да? Эшитмегенмисе, «**агѣач** бѣрюсюз болмаз» деучюлерин?! (Т.З.). **Агѣачны** душманы – отунчу (*айт.*).

АГѣАЧ² Юй неда башха затла ишлер ючюн терекден (терекледен) кесилип этилген зат. Кѣаты **агѣач**. **Агѣачны** кѣабугѣу. *Аппа эмен **агѣачдан** этилген балта сапланы кюнде кѣурутуп, жонуп, сыйдамлап жыяды (К.М.). **Агѣачны** узуну аркѣау болур, адамны узуну жалкѣау болур (*н.с.*). **Агѣачны** чѣюю кесин жарыр (*н.с.*).

АГѣАЧ³ *кѣарач.* Затны игилиги-аманлыгѣы; сорту. Кѣумачны **агѣачы**. **Агѣачы** иги мал. *Продукцияны **агѣачы** игиден-иги бола барады («*Кѣарачай*»). Совхозгѣа жюз чакѣлы **агѣачы** иги мал келтирирге деп оноу этилгенди (Х.М.).

АГЪАЧ⁴ Адамны, малны санларыны ишлениулери. Субай **агъачлы** ат. Ариу **агъачлы** къыз. *Ат а атмы эди, аллай ариу **агъачлы**, субай зат эди! (Т.Ж.). Къызны, бетини ариулугъундан сора да, **агъачы** ким да сукъланырча ариу эди (Г.И.).

Агъашчы

АГЪАШЧЫ¹ Агъач къалауур, агъач сакълаучу. Элни тамата **агъашчысы**. *Азнауурну тамата жашы районну баш **агъашчысыды** (Къ.Х.).

АГЪАШЧЫ² Агъач уста, агъачдан керекле, адырла ишлеучю уста. Аты айтылгъан **агъашчы**. *Бизде хуначыла, **агъашчыла** да кѣпдюле (Т.Ж.). Марат аллай **агъашчыды**, агъачдан ол этмеген сауут жокъду (Э.О.).

АГЪАШЧЫ³ Агъач кесиучю, агъачдан отун этиучю. Бийни **агъашчысы**. ***Агъашчыны** юю отунсуз къалыр (*айт.*). **Агъашчыланы** бирлери моторлу быхчыкъкъла бла тереклени адурадыла, бирсилери аланы туурап бир жерге жыядыла (К.А.).

Агъыз

АГЪЫЗ¹ 1. Сууну, сютню д.б. затны тамдыр. Юсюнге **агъызма**. Жерге **агъыз**. *Бу уа, сабийчик кибик, юсюне **агъызмай** ашаргъа мадары жокъду! – деди Маржан эрине (Ш.М.). Шамилчик хууан туурамланы, бал сууларын да кѣлегине агъыза, жутланып ашайды (Г.Б.). 2. Къагъып, силкиндирип, уруп д.а.к. мадар бла тюшюр. Терекни къарын **агъыз**. Алмаланы къагъып **агъыз**. *Моттай, бир силкиндиргенлей, шаптал терекчикни кѣгетлерин, хазнасын къалдырмай, жерге **агъызды** (Т.А.). 3. кѣч. бош. тил. Ич (спиртли ичгини, суусунну). Рюмканы **агъыз**. Кружка бозаны **агъыз**. *Экинчи стаканны **агъызгъандан** сора, жашны тили ачылды (Ш.Х.). Гоппан бозаны **агъызгъынчы**, Чомур столда хантладан бирине да тиялмады (Х.О.).

АГЪЫЗ² Сауутдан атып неда сауут бла уруп ълтюр. Бѣрюню ушкок бла атып **агъыз**. *Масхут бийик акътерекни башына къонуп тургъан къаргъаны садакъ бла атып **агъызды** (К.М.). Ол сермешде Атабийланы Магомет юч фашистни **агъызгъан** эди (К.М.).

Адежли

АДЕЖЛИ¹ *сыф.* **Адепли**¹ деген бла бир магъанадады. **Адежли** адам. **Адежли** жаш. *Сюлемен, бирси къарындашларыча болмай, ариу къы-лыкълы, кимге да хурмет эте билген, **адежли** жашды (К.Х.). Къыз а аллай къызды, чырайлы, намыслы, **адежли**, хурметли, акъыллы! (Ш.М.).

АДЕЖЛИ² *сѣзл.* **Адепли**² деген бла бир магъанадады. **Адежли** сѣлеш. *Тамата уа, не айтырса, бек **адежли** сѣлешеди (З.Ж.).

Адепли

АДЕПЛИ¹ *сыф.* 1. Ишленнген, тап юйретилген. **Адепли** адам. **Адепли** жаш. * – Биз сени бир **адепли** жаш сунуп турабыз. Сен а **адеп** кѣрмеген адамгъа ушай-

са! – деп, ачыуланды Омар Хусейге (Т.С.). **2.** Намыслы, хурметли. *– Бир да уялмай тиле, Мазан, – деди Аскер. – Харун бек **адепли** жашды, амалы бар эсе, ол сени мудах этмез (К.Х.). – Биз, устазла, барыбыз да сизни **адепли** адамла болуругузну суюбиз! – деп тауусду кесини кысха сёзюн Майрусхан (Ш.М.).

АДЕПЛИ² сёзл. Намыс, хурмет этип, намыс, хурмет бла. **Адепли** сөлөш. *Науруз, ненча тюрюк күүлүккө да ишлеген эсе да, кесин **адепли** жүрүткенди (К.Х.). Жашны кыарт бла, жаш бла да **адепли** сөлөшгенин эллиери бек жаратадыла, анга таза жүрөклеринден ыспас этедиле (З.Ж.).

Адепсиз

АДЕПСИЗ¹ сөз. **1.** Ишленмеген, юретилмаген. **Адепсиз** адам. *Сёзюнде утгай эсенг, ишинде, кылыгында да аны **адепсизлиги** көрүнүп турады (Б.С.). **2.** Намыссыз, хурметсиз, асылсыз. **Адепсиз** кылык. **Адепсиз** иш. *Ачакны аууздундан чыккан эриши, **адепсиз** сөзлө биринчи кере эшитилмей эдиле да, алага, хар замандача, бу жол да киши эс бурмады (Ш.Х.). Муслимге **адепсиз** жашды деп киши да айтмаучуду, алай бир-бирде терс адамга да жак баскан кылыкчыгы уа барды (К.А.).

АДЕПСИЗ² сёзл. Намыс, хурмет этмей, уллу-гитче деп кырамай. **Адепсиз** сөлөшү. *– Билемисе, кырындашым, – деди Абдул башын кетюрмей турган Камилге, – бу жол сен бир кесек **адепсиз** сөлөшгөңсө! (К.Х.). Эгечим, айып этме, кесиме санап айтама. Кызынг арт кезиуде кесин **адепсизирек** жүрүтөдү деген хапар жайылганды (З.З.).

Адетли

АДЕТЛИ¹ сөз. Марданы, излемни бузмаган, анга тийишли болган, келишген. **Адетли** иш. *– Сиз махтаганлыкка, аны иши, кылыгы, туура аууздундан чыккан сөзлери да **адетли** туюлду, – деп сөгүп башлады Адырайны Мухтар (Г.И.). – Алан, бүгүн биз сенден бир **адетли** сөз эшителикбизми?! – деп, ачыуланды Аскер Барасбийге (З.Ж.).

АДЕТЛИ² сёзл. Марданы, излемни бузмай, тийишлисича. **Адетли** сөлөшүргө. *[Шахим Бузжигитге:] **Адетли** сөлөшүлүк туюл эсенг, жүк айтма да, айтталлыкка тынгыла! (К.Х.).

Адыргы

АДЫРГЫ¹ сөз. Кырыусуз, аз, кылайсыз. **Адыргы** кыч. **Адыргы** күүлүк. *[Омар Любага:] Ол **адыргы** иш хакчыккыдан кыалсак, кылай кечиналырбыз деп, сагыш этмегенин бек сейирди! (Т.Ж.). Кыой, жаным, жылаа алай таралып, ол **адыргы** кырыучугундан да бошап кыалырса! (Ш.М.).

АДЫРГЫ² сёзл. Кыйналып, амалсыз болуп. **Адыргы** жылау. *Суук абызыратхан, бызганк бузочуккы санлары теберге унамайдыла, теренге кеткен кез жилтинлери **адыргы** ачыладыла (Т.Ж.).

Адыргылы

АДЫРГЫЛЫ¹ *сыф.* Абызыраулу, жунчуулу. **Адыргылы** сёзле. *Ыннаны ах-лулагъа **адыргылы** къарамы аны жашаууну таусула тургъанына шагъатлыкъ этеди (Г.И.).

АДЫРГЫЛЫ² *сёзл.* Абызырап, жунчуп. **Адыргылы** къараргъа. *Мени кесини бетине **адыргылы** къарагъанымы жаратмай, аття манга: «Ай, хомух а, хайт де!» – деп, кёл этдирирге кюрешеди (З.З.).

Ажайып

АЖАЙЫП¹ *ат.* Келин келген жерде, неда башха къууанчда той башчы. Тойну **ажайыбы**. *Улан нёгер болуп къалмай, **ажайып** да болуп, Мурай тенгини тоюн сейирлик бардыра эди (Т.А.).

АЖАЙЫП² *сыф. къарач.* Сейир, алапат, тамаша. **Ажайып** иш. *Бу **ажайып**, бу тамаша, бу не ишди?! (Ё.А.).

Ажалсыз

АЖАЛСЫЗ¹ *сыф.* Ажалы жетмеген. **Ажалсыз** адам жокъду. ***Ажалсызгъа** дарман кёпдю (*айт.*). **Ажалсызгъа** ёлюм жокъ (*айт.*).

АЖАЛСЫЗ² *сёзл.* Замансыз, асыры эртте. **Ажалсыз** ёлгенле. *Оюмсуз жүрюген **ажалсыз** ёлюр (*айт.*). Кёп анала сарнайдыла: «**Ажалсыз** ёлдю жашым!» – деп (К.Х.).

Ажымлы

АЖЫМЛЫ¹ *сыф.* Къарар керекли, ажым этдирген. **Ажымлы** иш. **Ажымлы** ажал. ***Ажымлы** ажал замансыз келир (*н.с.*). Не этейик, **ажымлы** иш болду! (Г.И.). Хамит аскерчини **ажымлы** сыфатын бек тынгылы кёргюзтгенди (З.Х.).

АЖЫМЛЫ² *сёзл.* Бушуу, къайгъы этерча. **Ажымлы** жоюлгъанла. ***Ажымлы** ёлген эки ёлюр (*н.с.*). Кёп жигитле кетгендиле, **ажымлы** бола, ёксюзлерине къоялмай гыржынлыкъ (О.К.). **Ажымлы** жоюлгъанланы эсертмелерине къарап, кёз суу этмеген ана болмаз (К.А.).

Ажымсыз

АЖЫМСЫЗ¹ *сыф.* Арсарсыз, сёзсюз, ышангылы. **Ажымсыз** иш. *Энди биз бу ишни боллугъуна барыбыз да **ажымсызбыз** (Г.И.). Юч заданиядан экисин тюз тамамлагъаныма **ажымсызма**, ючюнчюсю уа иги тынгылы этилмеген сунама (Къ.Н.).

АЖЫМСЫЗ² *сёзл.* Ажым этмезча, тынгылы, тап. **Ажымсыз** хорла. Борчну **ажымсыз** толтур. *Бу жол да Нальчикни «Спартак» командасы «Зенитни» **ажымсыз** хорлагъанды (А.В.). Буйрукъну **ажымсыз** толтургъанлары ючюн командир Айнекин бла Файзулинни ротаны аллында махтагъанды (З.Х.).

АЖЫМСЫЗ³ *къарам. с.* Адам этген, кѳрген, билген ишине ышаннганын, ар-сарлыгъы болмагъанын билдиреди. **Ажымсыз**, ол Аскер эди. ***Ажымсыз**, ол бюгече ыстауатха келген бѳрю былтыр къозубузну алып кетген болгъанды (Ч.М.). Жыйылыу бююн, озгъан жолдача болмай, **ажымсыз**, ингир сагъат алтыгъа башланырыкъды (Х.О.).

Аз

АЗ¹ *эт.* Арыкъ, къарыусуз бол. **Азып** башлау. **Азып** къалыргъа. *Кертиди, къоранч болмагъан эсе да, жаз башына малла биле-биле **азгъандыла** (Къ.Х.). – Ай юйюнг бла, – деди Шаухал Оюсха, – санга не болгъанды быллай бир **азарча**!? (Т.Ж.).

АЗ² *сыф.* Саны кѳп болмагъан. **Аз** ырысхы. **Аз** ахча. **Аз** тираж. ***Аз** къойну къойчусу бла жарлы юйню бийчеси бет тапмазла (н.с.). **Аз** ашым – аурумагъан башым (*айт.*). **Аз** ачы кѳп татлыны бузады (*айт.*).

АЗ³ *сѳзл.* Саны белгили ѳлчемден кем. **Аз** сѳлеш. **Аз** сагъыш эт. *Кѳп, **аз** баргъаныбызны унутханма, уянганымда, къалын агъачны ичинде эдим, насыбыма, Бойнакъ да къатымда (Ч.М.). **Аз** берген – къолдан, кѳп берген – жандан (*айт.*). **Аз** айтып, кѳп ангылагъыз, бизге мындан башха тамата керек туююдю! (Т.Ж.).

Азап

АЗАП¹ *ат.* Къыйынлыкъ, бушуу, жарсыу. **Азап** сына. **Азапдан** къутул. *Юйю къуругъа эди къанлы урушну ачханны! Халкъгъа неллай бир **азап** чекдирди! (Г.Б.). Бир **азапдан** да аманны кебинден къутулгъан эдик, экинчисин да сынаргъа тюшдю (Ш.Х.).

АЗАП² *ат къарач. 1.* Адам терслиги, этген хатасы, аманлыгъы ючюн сынагъан зат. **Азап** сал. Къара **азап**. *– Билемисиз, жамагъат! – деди Темуркъа, тамагъын ариулай. – Терслиги, гюняхы болгъанланы **азапха** жолукъдуругъа оноу этилгени эсигизде болургъа керекди! (А.Х.). **Азапдан** къоркъма, айыпдан къоркъ (*айт.*). **2.** Къыйынлыкъ, ауурлукъ, боюннга жюк. **Азапдан** къоркъуу. **Азапны** тубюнде. ***Азапны** тубюнде жашагъаныбызны кесигиз кѳресиз... Келигиз, андан къутулур мадар излейик! (Къ.Д.).

Азат

АЗАТ¹ *сыф.* Эркин, башына бош. **Азат** къулла. **Азат** адам. *Неге сукълана-са десегиз, ма ол **азат** таулагъа! (О.К.). **Азатды** энди халкъым. Алады ишини хакъын (М.М.).

АЗАТ² *сѳзл.* Эркин болуп, къыйналмай. **Азат** жаша. *Хар ким **азат** жашайды, ѳз къыйынын ашайды (Б.И.). Биз **азат** солуп башлагъанлы алай кѳп болмайды (З.З.).

Азирейли

АЗИРЕЙЛИ¹ *ат.* Иракда, Иранда, Турцияда эм бир-бир башха кыраллада жашагъан халкъны адамы. **Азирейлиле** бек эрттегили халкъладан биридиле. **Азирейлиле** Россейде да жашайдыла.

АЗИРЕЙЛИ² Жийиргенчли. **Азирейли** кылыкъ. **Азирейли** фашист. *– Бу **азирейлини** ким чакыргъанды тойгъа?! – деп, Хаким жашына сорду (Э.О.). Сени **азирейли** кылыгъынга тѳзген къатыннга Аллах минг берекет берсин! (М.И.).

Аз-буз

АЗ-БУЗ¹ *сыф.* Азчыкъ билинген, хазна эсленмеген. **Аз-буз** жылыу. **Аз-буз** кир. *– **Аз-буз** кирчиги барды, ансы, бир Аллах, алыкъа уа бир да аямай кий! – деп, Шахбийче сатлыкъ пальтосун махтады (К.Х.). – Кѳп жылытма, Ай-нюр! – деди Мариям. – **Аз-буз** жылычыкъны суюючюме (Т.Ж.).

АЗ-БУЗ² *сѳзл.* Кючден-бутдан. **Аз-буз** эсле. **Аз-буз** жылыныргъа. *Жырны тауушу бизге **аз-буз** эшитиле эди (З.Ж.). – Энди алгъынча кѳралмайма, – деп тарыгъып башлады аппа. – Тюз аллымдагъын окъуна **аз-буз** эслейме (Т.Ж.).

Азмыш

АЗМЫЧ¹ *сыф.* Арыкъ, азгъын. **Азмыш** сабий. **Азмыш** кѳозучукъ. *Туугъандан окъуна, харипчик, Мустафа **азмышчыкъ** болуучу эди (Ш.А.). **Азмыш** жашчыкъла, кѳолчукъларын узатып, ѳтген-сѳтген не бердиле деп сакълайдыла (Л.Х.).

АЗМЫЧ² *ат. эск.* Къыйынлыкъны, палахны келлигин (боллугъун) билген, халкъ суюмеген адам. **Азмышны** къаргъышы. **Азмышны** тилеги. ***Азмышны** къаргъышы жетеди деп, халкъ, кѳоркѳуп, аллай адамгъа жанламай тургъанды (М.Х.).

Ай

АЙ¹ *ат.* Кече жерни, дунияны жарытыучу, Жерни керти спутниги. Жангы **ай**. **Айны** жарыгъы. ***Айны** да барды таплары (*айт.*). **Айны** кѳол аяз бла жапмазса (*айт.*).

АЙ² *ат.* Жылны онекиден бирин билдирген заман. Эки **айны** ичинде. Башил **ай**. ***Айны** кѳол аяз бла жабалмазса (*айт.*). **Айдан** келгенден – аякъ, кюнден келгеннге – таякъ (*айт.*). **Айдан** – жыл, жылдан – ѳмюр (*айт.*). Быйылгъы май **ай** бирси жылланы июнь **айындан** эсе да кызыу болгъанды (М.З.).

АЙ³ *межд.* 1. Ахтыныуну билдиреди. **Ай** аман а! **Ай** жазыгъ а! ***Ай** харип, не улуу азабынг барды сени! (Ё.А.). **Ай** жарлы сен, ала ючюн да кесингми теле-риксе? (Ш.М.). 2. Сейирсиниуню, ѳхтемлениуню билдиреди. **Ай** сени огъосе! ***Ай** иги сагъан, бусагъатда ол Къобанны сууукъ, таза сууундан бир уртлар

эди! (Б.Х.). **Ай** сау к'алг'ын! Нечик иги этдинг келгенинги! (Ш.Х.). **3.** Адам бир затха ыразы болг'анын, аны бек жаратханын билдиреди. **Ай** сау к'алг'ын! ***Ай** аперим сизге! Мени ыразы этдигиз (З.Ж.).

Айбат

АЙБАТ¹ *сыф.* **1.** Ариу, омак' жасалг'ан, кийинген. **Айбат** тишируу. **Айбат** ёзенле. *– Алан, Аскер, – деди Мурат, – ол **айбат** к'ызычк'ны к'атындан а бир да кетеригинг келмейди (Т.А.). К'алай **айбатды** табийг'ат! (Ш.С.). Нальчикни проспектлери, скверлери к'езюнгю к'аматырча **айбатдыла** (К'б.А.). **2. к'ч.** Омак', к'ёзбау (с'ёзню юсюнден). **Айбат** с'ёзле. *Мен, сизнича, **айбат** с'ёзлеге кесими алдатычуладан т'юйюлме (Ч.Б.). **3.** Омак'лык'г'а салынуучу (битимни юсюнден). **Айбат** битимле. *Жолну эки жаны **айбат** терекчикле бла сырылыпды (Г.Б.). Совхоз жыл сайын мингле бла **айбат** битимле ёсдюрюп сатады (З.З.).

АЙБАТ² *с'ёл.* К'ёзге ариу к'ерюнюрча. **Айбат** кийиндир. **Айбат** жасалг'ан отоу. ***Айбат** кийинип чык'са уа, Зулийхатха 50 уг'ай, 30 жыл ок'уна болмаг'ан сунарсa (К.Х.). К'абак' эшиклери да к'ёзню к'аматырча **айбат** жасалг'ан юйню орамг'а айланган жанында бир к'ызыл «Жигули» тохтапды (Т.А.).

Айланма

АЙЛАНМА¹ *ат.* **1.** Уллу сууда, тенгизде сууну т'егерек айланган жери. Сууну **айланмасы**. Тенгизни **айланмалары**. *Махсют, К'байсын бла ёчешип, К'обанны **айланмасында** юч кере жууунду. Алай болг'анлык'г'а артда, ёпеклери не суук' чaбып, сау айны болницада жатды (Ч.М.). Тенгиз айланмала жашны бирден бирге к'ечюре, жаг'аг'а чыг'ардыла (Г.Э.). **2.** Айланч. **Айланмасыз** жол. *Жолну **айланмасында** тракторну аллына ат чартлап чык'ды (К'б.Д.). **Айланмала** бла бара кетип, тауну башына чык'дык' (К.А.).

АЙЛАНМА² *сыф.* **1.** Халек айланычу, саяк'. **Айланма** жаш. **Айланма** тишируу. *[Абидат:]Жалдуз а, мени м'елек кибик к'ызыма к'араны жаг'арг'а к'юрешмесин да, кесини **айланма** к'ызын юйюнде тыярг'а к'юрешсин! (К'б.Д.). [Марзият жашына:] Ол **айланма** Хасаннга таг'ылг'анынгы к'ой! Атанг билсе, тап айтмаз (Ш.Х.). **2.** К'зуру айланып туруучу, юйюнде турург'а с'юймеучу. **Айланма** жаш т'ёлю. *– Орамладан жыйылмаг'ан аз **айланма** жок'ду, – деди Мурат жашына. – Сен алаг'а эришме (К'б.Х.). – Ай аурууунгу алайым, **айланма** болуп к'алг'ан болурса дейме! – деди Баблина Сакинатха. – Эки кере да келип, юйюнгде тапмай кетгенбиз. К'айдаса, э к'ыз? (Ё.А.).

Айлык'

АЙЛЫК'¹ *сыф.* Бир ай барг'ан, бир айны ичинде болг'ан. **Айлык'** план. **Айлык'** семинар. *Нартла **айлык'** жортуулг'а атланадыла («Нартла»). К'урулушчу бригада кесини **айлык'** планын артыг'ы бла тамамлаг'аны ючюн махталг'анды («Заман»).

АЙЛЫКЪ² *ат.* Иш хакъ. **Айлыкъ** алыу. **Айлыкъгъа** къошуу. *Республикада кёп организациялада, учреждениялада ишлеген адамла айлыкъларын заманында алмайдыла («Заман»). Университетледе, академиялада, илму-излем учреждениялада шлеген алимлени **айлыкълары** эки кереге кётюрюлгенди («Заман»).

АЙЛЫКЪ³ *ат.* Къаллай да болсун бир жамауат ишни тамамлауну ай болжалы. Шахарны жашиллендириуню **айлыгъы**. *Россей-къытай шуёхлукъну **айлыгъына** жораланнган къууанчлы жыйылыуда эки къыралны арасында бардырылган сатыу-алыуну мындан ары бютюн да бек айнытыуну юсюнден айтылгъанды («Заман»).

Айры

АЙРЫ¹ *сыф.* 1. Эки бёлюннген, эки айырылган. **Айры** къармакъ. Тау тёппени **айрысы**. *Бригадир бизни аппа эшген **айры** къамичисин хар кимге махтанып кёргюзтеди (Т.А.). Мажитчик атасына: «Аття, къарылгъачны къуйругъу нек **айры** болгъанды?» – деп сорду (Ш.Х.). 2. *кёч.* Чюйре, келишмеген. Акъылы халкъдан **айры** адам. *– Саматны оюму бизникинден **айрыды**. Ол бизни бла хазна келишмеучюдо, – дейди Мажир (Т.А.).

АЙРЫ² *сёзл.* Отдельно. **Айры** кенгешюу. **Айры** сюелиу. *Хасан бла Шакъман, нёгерлеринден аракъ кетип, кеслери **айры** олтурдула (Ш.Х.).

АЙРЫ³ *ат.* Экиге бёлюнюп, эки айырылып ишленнген (битген) зат. Тауну **айрысы**. Терекни **айрысы**. *– Ма кёремисе, – деди Зулкъарний Боташха, – ол тауну **айрысын!** Былтыр алайда мен эки жүгъутур кёрген эдим (Ч.М.). Терекни **айрысына** салып, эки кере да атып, къабаннга тийиралмай къойгъаныны хапарын айтды Асланукъ (Т.С.).

АЙРЫ⁴ *ат.* Эки бутакълы агъач сенек. **Айры** бла гебенни тюзетиу. *Малжей да къолунда эчки мюйюзлю чертлеуюк **айрысы** бла аланы [жашланы] изларындан тебиреди (Г.Б.).

Айрылыкъ

АЙРЫЛЫКЪ¹ Келишмеулюк, къаршчылыкъ, бир бири бла байламны тас этмеклик. Класс **айрылыкъла**. **Айрылыкъны** зараны. *– Келигиз, жанларым, – деп башлады Махай, – миллет **айрылыкъгъа** жол бермеуню, бир бирни ангылаулукъну кючлеуню юсюнден айтылгъанды! («Заман»).

АЙРЫЛЫКЪ² Айры этерге жараган агъач. Аппа чертлеуюк, кёгагъач, эчкиагъач **айрылыкъла** кесип келип, аланы, къабукъларын сыдырып, кюнде къурутады.

Айтыу

АЙТЫУ¹ 1. Таурух, хапар. Халкъ **айтыула**. **Айтыуда** айтылган. *Болатланы Адилгерий **айтыуда** айтылган гёжеф болгъанды (Т.Д.). Бурундан келген

айтыулада дунияны жаратылыууну юсюнден кѣп зат барды (М.Х.). **2.** Поговорка. **Айтыула** да, нарт сѣзлеча, адамны сезимлерин кѣозгъайдыла, аны кѣп затха юйретедиле (Ж.М.).

АЙТЫУ² *эск. грам.* **Айтым** деген бла бир магъанадады. Бош **айтыу**. Кѣош **айтыу**. ***Айтыуну** сансыз членлери аны баш членлерине бойсунадыла (А.И.). **Айтыула** интонация, кѣуралыу жаны бла кѣауумлагъа юлешинедиле (А.У.).

Айыплы

АЙЫПЛЫ¹ *сыф.* **1.** Айып этер кирик, айып этерге тийишли. **Айыплы** зат. **Айыплы** иш. *[Назир Омаргъа:] Кѣарындашым, **айыплы** иш этгенсе, кѣалай да этип, аны тюзетирге кюреш! (Ш.Х.). Хатаны бирле этип, **айыплы** уа биз болуп кѣалгъаныбызны кѣресиз! – деп, Мухадин бек жарсыйды (З.Ж.). **2. кѣарач.** Терслиги болгъан. **Айыплы** адам. **Айыплы** кѣарам. *[Науруз:] Этген ишин биз унутмагъаныбызны биле болур эди, Аплистанны кѣзлери бизни бетибизге **айыплы** кѣарам бла кѣарайдыла (Л.С.). Ийнаныгъыз, – деди Акѣбилек, – бу иште мен **айыплы** туююлме! (С.К.).

АЙЫПЛЫ² *сѣзл.* Айып этерча. **Айыплы** тынгылау. *[Мазан:] Осман, **айыплы** сѣлешесе! Топай, сен суннганча бетсиз адам туююдю! (Т.Ж.).

Айыпсыз

АЙЫПСЫЗ¹ *сыф.* **1.** Айып этерча болмагъан, тап. **Айыпсыз** иш. **Айыпсыз** оноу. *Сизни бу ишигиз да, мындан алгъаракъда этген ишигизча, **айыпсызды**, – деп махтаиды штукатурчуланы прораб. – Аны себепли комиссия мынга бийик багъа бичеригине мен ишексизме («Заман»). **2. кѣарач.** Терслиги болмагъан. **Айыпсыз** адам. **Айыпсыз** сабий. *[Махсют:] Умар, **айыпсызгъа** айып жагъаргъа кюрешмеклик гюняхлы ишди! Аллахдан кѣоркѣ, бир жарлыны [Хасанны] эшигин жаба тураса! (Л.Х.). **3. кѣч.** Шарайыпсыз. **Айыпсыз** тенг. ***Айыпсыз** тенг излеген тенгсиз кѣалыр (н.с.). Шахнюр элде менме деген **айыпсыз** кѣызды: иши, кѣылыгъы, кесин жюрютую, кийингени ким да сукъланырчадыла (Г.Э.).

АЙЫПСЫЗ² *сѣзл.* Адам айып этмезча. **Айыпсыз** кѣутул. **Айыпсыз** чыкѣ. *[Малик Хусейге:] Сен да хар жумушну Асланча **айыпсыз** тамамласанг, санга киши тырман этмезлигине ийнан! (Т.З.). Бу жол да ала кѣыралны, халкъны алында инсанлыкъ борчларындан **айыпсыз** кѣутулгъандыла (Т.А.).

Айыр

АЙЫР¹ **1.** Бѣл, энчи эт, бир жанына эт (чыгъар, кетер). Тенглени бир бирден **айыр**. Органы **айыр**. *[Мухадин:] Билеме, ана бла баланы бир бирден **айыргъанны** гюняхын. Алай былайда башха мадар болмагъанын кесигиз кѣресиз (Ш.М.). – Ислам бла муслийманланы бир бирден айыргъа кюрешгенлеге, Уллу Аллах кечмезлигин билигиз! – деди Кѣамгъут жамауатха (А.Х.). **2.** Кѣал-

лай болса да бир кѳуллукъгъа сайла. Бригадирге **айыр**. Таматагъа **айыр**. *Мурат кесин депутатха **айыргъанлагъа** бек ыразы эди (Ш.Х.). [Мухай:] Аслан, алгъын адамны кѳуллукъгъа буйрукъ бла салып кѳоюучу эдиле, энди уа халкъ, аны иш-леген жеринде адамла **айырадыла** (К.А.). **3.** Кетер, бир жанына эт. Кѳолунгу атны жалкъасындан **айыр**. *Жашау, балан бармагъын керохну сампалындан **айырмагъанлай**, атаргъа хаппа-хазыр болуп тура эди (Б.М.). **4.** Тюйюше тургъанланы тохтат. Тюйюшгенлени **айыр**. *Муха жетип **айырмаса** эди, Кѳккѳз бла Салим бир бирге бир балах этерик эдиле (Ч.М.). **5.** Бир затдан кѳуру кѳой, анга ие болмазча эт. Биреуню мюлкден **айыр**. Насыпдан **айыр**. *[Зауурбий:] Ангылагъыз, жамаут! Алагъа кесигизни алдатмагъыз! (Т.Ж.). – Насыбынг тутхан адамса, – деди Ахмат Юсюпге. – Аллах сени андан **айырмасын!** (Т.З.). **6.** Сайлап ал. Жер юлюш **айыр**. Келинлик **айыр**. *Ынна бла келин, картофну урудан ар-базгъа тѳгюп, урлукълугъун бир жанына **айырадыла** (Ё.А.).

АЙЫР² Жырт, эки бѳл. Кѳлекни женги **айырылды**. *Аскер, жангыз бир кий-генлей, кѳлегини кѳолтугъун **айырып** келгенди (Кѳ.Х.). – Муну къайдан жазгъанса! – деп, устаз Айшатны шпаргалкасын тартып эки **айырды** да кеси столуна салды (Ш.М.).

АЙЫР³ **1.** Ангыла. Айтылгъанны **айыр**. *[Таня Хусейге:] Жыйы **айыргъан** ит киби не ийисгейсе? (С.К.). [Алим Саматха:] Тейри, терсни, тюзню **айыралыр** заманынг а болгъанды! (К.М.). Сен а, Къасым, аллай бирни **айыралмай** эсенг, бош тамата болургъа кюресесе! – деп, Марат Къасымгъа хыныракъ сѳлешди (Т.А.). **2.** Бирге ушагъан затланы энчи этип таны (бил). Эгизлени **айыралмадыкъ**. *[Таулан:] Ийнанамысыз, аланы [Хасан бла Хусейни] башхала угъай, аппалары Осман окъуна **айыралмайды** (Ш.М.). **3.** Даулашсыз затны юсюнден тюз оноу эт, терсни, тюзню белгили эт. Араны сюд **айырды**. *Энди аланы ишлерин жалаңда сюд **айыраллыкъды** (Б.Ф.). [Муслим Къаншаугъа:] Сюдге-жолгъа да бара турмайыкъ, арабызны шерият **айырсын** (Т.Д.).

Айырма

АЙЫРМА¹ *сыф*. Бек иги, алапат. **Айырма** кѳумач. **Айырма** белги. *Тенглешдирип кѳрдюле да, барысыныкъындан да Ахматны шинтиклерини качества-рын **айырмагъа** санадыла (А.С.). Жылны ичиндеча, экзаменледе да къызчыкъ **айырма** белгиле алгъанды (Ш.М.).

АЙЫРМА² *сѳзл*. Махтарча, айырып айтырча. **Айырма** ишле. **Айырма** окъу. *Мюлкню механизаторлары быйыл башха жылладан эсе **айырма** урунадыла («Заман»).

АЙЫРМА³ *ат грам*. Ишни этгенни бла ишни кючу жетгенни арасында халны кѳргюзтген этим форма. Баш **айырма**. Къысыучу **айырма**. Къайтыучу **айырма**. *Этимни айтымда болгъан ишни ким этгенин кѳргюзтген формалары аны **айырмаларыдыла** (С.Б.). Араш **айырманы** формасындагъы этимле ишни эки неда андан аслам адам бирге этгенлерин кѳргюзтедиле (О.И.).

Айырмалы

АЙЫРМАЛЫ¹ *сыф.* Бек иги, махтаугъа тийишли. **Айырмалы** иш. *Былайда жакъ болмай, кертисин айтыргъа керекди. Классда барысындан да тизгин, кылыкъ, окъуу жаны бла Залим **айырмалыды** (Ш.М.). – Сау болутъуз, жашла! – деди бригадир. – Къайда да айтырыкъма: ишигиз **айырмалыды** (З.З.).

АЙЫРМАЛЫ² *сёзл.* Махтарча. **Айырмалы** окъургъа. **Айырмалы** ишлеу. *Директор линейкада тамата классда **айырмалы** окъутъанланы тукъумларын, атларын да ёхтемлик бла айтды (Т.А.). Къарты, жашы да элни **айырмалы** ишлейди (М.И.).

Айыртла

АЙЫРТЛА¹ Сайла, айыр. Аш **айыртлау**. Иш **айыртлау**. *Жукъусу жетген тёшек **айыртламаз** (*айт.*). Ол а, иги, аман деп, **айыртлай** турмагъанлай, алып къоюучу эди (К.М.).

АЙЫРТЛА² Ая, сакъла. *Алай [Хамзат] кеси бир затдан кесин **айыртламай** жүрюгенине бирсиле тырман этселе: «Борчум алайды!» – дер эди (Т.А.).

Айырыл

АЙЫРЫЛ¹ 1. Бёлюн, башха бол. Юйюрден **айырылыу**. *[Мухтар:] Атам харип къуру да айтыучу эди: «Тенглерингден **айырылма**, ала бла иги бол!» – деп (Г.М.). **Айырылсанг** – азарса, къошулсанг – озарса (*айт.*). 2. Биреуню къатындан кет, биреуню къоюп кет. Тенгингден **айырылыу**. *– Угъай, Махай, юйдегимден **айырылмайым** ансы, элимден окъуна айырылайым! – деди Назир (Т.А.). Ол бекми тансыкъ болгъан болур эди: кече белине дери **айырылыргъа** унамады (Ш.Х.). 3. Бёлюн (жолну, тарны д.б. затны юсюнден). Жол **айырылгъан** жер. Суу **айырылгъан** жер. *Нарт уланла бара-бара кетдиле, Жол экиге **айырылгъан** жерге жетдиле («Нартла»). Элни башына чыкъгъандан сора, солгъа, агъач таба, жол **айырылады** (Т.Ж.). 4. Бирге жашауну тохтат (эр бла къатынны юсюнден). Эринден **айырылыу**. *– Кюн сайын бир бирге жүрек кыйын эте турмай, мындан аманнга кетгинчи, **айырылып** къалсагъыз иги эди, – деди Аминат Махти бла Зубайгъа (Г.Б.).

АЙЫРЫЛ² Жыртыл, сынып, сёгюлюп д.а.к. зат болуп, эки бёлюн. Кёлекни женги **айырылды**. *Костюм анга [Нюрчюкге] тар бола эди. Ыйыкъ да кийгинчи, сол кьолтугъу **айырылды** (А.И.). Уллу желден сора барып къарасакъ, терек бутакъла, **айырылып**, энишге салынып тура эдиле (Ч.М.).

Аккун

АККУН¹ *сыф.* Бир жанына ауаракъ болгъан. **Аккун** стол. **Аккун** орундукъ. *– Ол **аккун** шинтикге олтургъан иш этмегиз! – деди Майрусхан къонакълагъа, терезе тюбюнде жантагъыракъ бийик шинтикни кёргюзтүп (Ш.М.).

АККУН² сёзл. Бир жанына аудуракакъ. Чыпынны **аккун** сюе. *Къабакъ эшикни сол темир чигинжиси **аккун** орнатылгъанча кёрюнеди (Т.З.).

Аккыл

АККЫЛ¹ сѣф. 1. Арсарлы, таукелсиз. **Аккыл** адам. **Аккыл** къарам. *Жашны къарамы **аккыл** эди: эшта, бир базынмагъан неда къоркъгъан заты иш болур (Б.С.). – Мени атам **аккыл**, таукелсиз адамланы жаратмаучуду, – деди Мыр-тазалий Омаргъа. – Кесинги ёхтемлирек, таукел тут! (Къ.А.). 2. Мудакъ. **Аккыл** сабийчик. *Бюгюн ол башха кюнледен эсе **аккыл** эди (К.Х.).

АККЫЛ² сёзл. 1. Арсарлы болуп, базынмай, таукел болмай. **Аккыл** сюелиу. **Аккыл** сёлешу. ***Аккыл** къарайды ана, базынмайды сорургъа (Э.О.). Кёргенлерин айтып къояргъа базынмай, сагъышлы, **аккыл** сюеледи жашчыкъ директорну аллында (Ш.М.). 2. Мудакъ болуп, мудакъ халда. Къуруда жарыкъ болуучу къыз бюгюн, нек эсе да **аккыл** кёрюнеди (Къ.А.).

АККЫЛ³ ат къарач. Арсарлыкъ, таукелсизлик. [Зеке:] Биз сиз болмагъанбыз, жокъду бизде **аккыл** (С.К.).

Аккыллы

АККЫЛЛЫ¹ сѣф. 1. Арсарлы, таукелсиз. **Аккыллы** жаш. *– Сен **аккыллы** адамса, – дейди Далхат Харуннга. – Сени бла бир оюмгъа келалырбыз деп ышаналмайма (Ш.М.). 2. Экили, адам ышанырча болмагъан, ишекли. **Аккыллы** жууап. **Аккыллы** оноу. *Аны айтханы **аккыллы** затха ушайды (Б.С.).

АККЫЛЛЫ² сёзл. **Аккыл**² деген бла бир магъанадады. **Аккыллы** жууаплау. *[Юра Муссагъа:] Аман **аккыллы** тынгылайса да, быллай ишни санга буюругъа, буюрмазгъа да билмейме (Ё.А.).

Аккылсыз

АККЫЛСЫЗ¹ сѣф. 1. Ышангылы, ишексиз. **Аккылсыз** оноу. *– Сени билиминг **аккылсыз** болгъанлыкъгъа, кесинг бир аз дюргенсе, – дей эди жашха математикадан окъутхан устаз (С.К.). 2. Таукел, арсарсыз. **Аккылсыз** адам. *[Супият:] Да билмейбизми да Светаны уа, бек **аккылсыз** къызды. Не ишни да буюругъуз, эталлыкъды (Къ.К.). – Оноуугъузгъа дауум жокъду, **аккылсыз** оноуду, – деди акка жашлагъа (Л.С.).

АККЫЛСЫЗ² сёзл. Таукел болуп. **Аккылсыз** жууаплау. **Аккылсыз** сёлеш. *Хасан да хар айтханын **аккылсыз**, кесине базып айта эди (Къ.К.). Школну бошагъанлай окъуна, Джамиля университетни немча тилден устазла хазырлагъан бёлюмюн **аккылсыз** сайлагъан эди (С.К.).

Акъ

АКЪ¹ эт. 1. Эниш сюрем бар, тёгюл, саркъ (сууну, жилимукъну д.б. затны юсюнден). Жилимукъла агъадыла. Крандан **акъгъан** суу. ***Акъгъан** сууда ауруу

жокъ (н.с.). Ана уллу кычырып жияйды, кёзлеринден жиямукъла ырхы бар-
гъанча **агъадыла** (Ё.А.). Жауун жауса, юйню башындан энишге салыннган кы-
рыкъ бла суу дауур этип **агъады** (К.А.). 2. Сууну тыйма. **Акъгъан** чыккыр. Юйню
башы **агъады**. *Юйюбюзню башы уллу жауунлада **акъгъан** этиучюдю (Ш.Х.).
Чыккырны **акъгъан** жерин Салих чайыр эритип бегитеди, къуругъандан сора
уа ичин толтуруп суу къуюп кёреди (Г.Б.). 3. Жерге тюш (мирзеуню, терек ча-
пыракъланы д.б. затны юсюнден). Чапыракъла **агъадыла**. Желде алмала **акъ-**
дыла. *Жылны бек ариу кезиую чапыракъла **агъып**, тереклени тюплери кюй-
юз жайгъанча болгъан кезиудю (Г.Б.). Уллу желде **акъгъан** чий алмаланы эки
кызы да жыйып, тебе этип тургъанларын кёргенде, гелля бек жарсыды (К.М.).
4. Къуюл, къошул. Къулакъ суучукъла Черекге **агъадыла**. *Суула барысы да
тенгизлеге **акъгъанларын** Алёш, школгъа барып башлагъынчы окъуна, юйде
тамата къарындашы Назирден эшитген эди (Т.А.). 5. *кёч. сёл. тил.* Ёл. Алай-
да эки фашист **акъдыла**. *Ол жигитни автоматындан кёп душман **акъгъан-**
ды (Къ.А.). 6. *кёч. сёл. тил.* Экзаменни бералма. Диктантдан экеулен **акъдыла**.
Экзаменден **агъыу**. *Сочинениядан, билген Аллахды, абитуриентлени ючден
бири **акъгъан** болур эди (Т.А.).

АКЪ¹ сѳ. 1. Къар, сют бетли. **Акъ** къалада – сары бийче (элб.). **Акъ** ётмек.
Акъ бояу. **Акъ** мермер. **Акъ** къозула. *[Мухтар Саматха:] Сенича, **акъгъа** къара-
ды деп туруучула киши бла да келишаллыкъ туююдюле (Т.З.). **Акъ** итни суугъа
булгъагъанлай (н.с.). 2. *кёч.* Таза, тюз. **Акъ** ниет. *[Малляш:] Кесим къара эсем
да, ниетим **акъды** (Ш.М.). Былайда мен кёрюп турама: **акъгъа** къараны жагъар-
гъа кюрешгенле бардыла, алагъа тынгыламазгъа керекди! (К.М.). 3. *кёч.* Совет
властха къажау сюелген. **Акъ** офицер. **Акъ** аскер. *Тюзюн айтыргъа керекди:
кызылланы кёрсе, кызыллагъа, **акъланы** кёрсе, **акълагъа** жакъ басханла-
рыбыз бардыла (Г.Б.). Сюлеменни къарындашы Алхас **акълада** офицер болуп
тургъаны кеч белгили этилгенди (К.А.). 4. Саз, къансыз. Аны бети **акъ** болду.
*Нухчукъ ариу жашчыкъды, алай бети асыры **акъды** да, ауругъаны зат бол-
магъа эди деп къоркъады анасы (М.С.). 5. Чал. **Акъ** сакъаллы. Чачы **акъ** жаш.
*Омарны сакъалы угъай, къоллары окъуна **акъ** болгъандыла (М.Ш.). Заманы
тапсызлыгъындан, Кезибаннга атасындан да тамата **акъ** сакъаллы къартха эрге
барыргъа тюшеди (Ё.А.).

АКЪ² ат. 1. *къауум.* Адамны этинде агъаргъан тюкле. Жашны къашындагъы
акъ тюк. *Къасайны чачына энди **акъ** ура башлагъанды (Г.Э.). 2. Кёзню къара-
сында акъсыл тап. Кёзюне **акъ** тюшоу. *Зубидат, сол кёзюнде **акъчыгъындан**
сора, бир тюрлю шарайыбы болмагъан кызыды (Ш.Х.). 3. Жумуртханы сарасы-
ны тегерегиндеги акъсыл къаты. Гаккыны **агъы**. *Врачланы айтыуларына кёре,
жумуртханы сарысындан эсе **агъы** хайырлыды (Г.М.). 4. Кёзню къарасын кър-
шалап тургъан акъсыл кесеге. Кёз **акъла**. *Эсимден кетмейди: Аппажан, солуу
эте, кёз **акъларын** къабакълары жаба, солууу тохтагъаны (Ш.М.).

АКЪ³ ат. Малны сютюнден этилген продуктла. **Агъыбыз** тауусулгъанды.
***Агъы** бар юйде берекет да бар (*айт.*). **Агъы** болмагъан къара чай ичер (*айт.*).

Акѣбаш

АКѢБАШ¹ *сыф.* Башы, баш жаны акѣ болгъан. **Акѣбаш** кѣарт. **Акѣбаш** шампан. *Кѣп кѣыйынлыкѣ сынагъан ата, кѣыркѣ жылы да толгъунчу, **акѣ-баш** болгъанды (Т.А.). Уллу **акѣбаш** шешала таууш этип ачыладыла, ичлериндеги мысты ичгини кѣмюклери, столдан да ычхынып, юй башха дери да чачыладыла (К.Х.).

АКѢБАШ² *ат мед.* Туякѣ ауруу (кѣойлада). **Акѣбаш** жугъуп, ыстауатда кѣойланы бир талайы акѣсайды.

Акѣла

АКѢЛА¹ *ат кѣпл. сан.* **Акѣланы** заманы. **Акѣлада** кѣуллукѣ этгенле. *Акѣ аскерле, совет властѣх кѣажау аскерле. Халкѣ кѣызыллагѣ бла **акѣлагѣ** юлешиннген заманда болгъан кѣара кѣатышны айтып, жазып да ангылатхан тынч иш тѣююдю (Кѣ.Д.). Халкѣны жашау жолун, тарыхын да алим кеси сѣюгенча тюрлендирирге жарарыкѣ тѣююдю. **Акѣланы** хар не ишлерин да кѣараларгѣ сѣюгенле Совет Союзну заманында кѣп болгъандыла (С.Х.).

АКѢЛА² *эт. 1.* Акѣ эт, акѣ тюрсѣуннге боя. Юйню **акѣладыкѣ**. Терезе рамаланы **акѣлау**. *Юйню ичи, тышы да **акѣланнганды**. Бусагѣатда уа аны терезелерин, эшиклерин да **акѣлай** турадыла (Г.Э.). Кѣп болмай Ючкѣкенни тау этеклеринде юй **акѣлаучу** акѣ топуракѣны карѣери ачылгъанды (Б.И.). *2. кѣч.* Терсилиги жокѣгѣ, тюзге сана. Сюд жашны **акѣлады**. Терслиги болгъанны **акѣларгѣ** жарамайды. *Хар хуржуну кѣалын аманлыкѣчыны **акѣлап** барсакѣ, жашау игиленирик тѣююдю, бютѣон аман боллкѣду (М.А.). – Эгечим, – деди Хѣйса Марусагѣа, – сен сабийинги, терс болгъанын билип тургъанлай, **акѣларгѣ** кѣурешесе. Ол да, сен да мени керилерим тѣююлсѣюз, алай терсге терссе дей билирге керекбиз! (Т.Ж.).

Акѣлы-кѣклю

АКѢЛЫ-КѢКЛЮ¹ *сыф.* Омакѣ кийиннген. **Акѣлы-кѣклю** школчула. ***Акѣлы-кѣклю** жаш тѣлю Советлени арбазын толтургъанды (К.А.).

АКѢЛЫ-КѢКЛЮ² *сѣзл.* Омакѣ (кийиннгенни юсѣнден). **Акѣлы-кѣклю** кийиниу. ***Акѣлы-кѣклю** кийиннген жаш адамла ингир салкѣында шахарны омакѣ жасалгъан орамларында ушакѣ эте айланадыла (Б.Ф.).

Акѣсакѣал

АКѢСАКѢАЛ¹ *сыф.* Сакѣалы акѣ болгъан. **Акѣсакѣал** кѣартла. *Алыкѣа жылы да келмеген, алай а **акѣсакѣал** эр киши: «Правительствону юйѣне барыр ючѣон, кѣайсы автобусха минерге керекди?» – деп сорду (Б.Х.).

АКѢСАКѢАЛ² *ат. 1.* Кѣарт эр киши. Элни **акѣсакѣаллары**. **Акѣсакѣал-ланы** кенгешлери. *[Мажир:] Энди **акѣсакѣалла** тургъанлай, бизге оноу этер-

ге жарамаз (З.Ж.). Элни **акъсакъаллары**, жыйылып, хар юйден не чалгъыгъа, не дырыннга бирер адам чыкъсын деп, оноу этдиле (Къ.Х.). 2. Къарт эр кишини сыйлап айтылыучу сёз. **Акъсакъал**, айран иче бар. *«**Акъсакъал**, «нафиля ораза» деп къаллай оразагъа айтадыла?» – деп сордум къоншум Даутуха (Т.Ж.).

АКЪСАКЪАЛ³ *ат этн. къарач.* Халкъ театрны оюнчусу. Тойда **акъсакъал** адамланы тепсетирге, жырлатыргъа эркинди. Айтханын этмеучюлени уа ол кийиз къамичиси бла тюеди.

Акъыллы

АКЪЫЛЛЫ¹ *сыф.* Акъылы терен болгъан. **Акъыллы** адам. Элни **акъыллылары**. ***Акъыллыны** асылы телини къатында билинир (*айт.*). **Акъыллы** – эл иеси, тели уа – эл баласы (*айт.*). **Акъыллыны** аллы бла оз, акъылсызны арты бла оз (*айт.*).

АКЪЫЛЛЫ² *сёзл.* Акъыл бла, оюм этип. **Акъыллы** сёлешиу. **Акъыллы** жууапларгъа. *[Нурлан Ибрагимге:] Сау бол, къарындашым, бек **акъыллы** сёлешгенсе! (Э.О.). – Сорууларыбызгъа **акъыллы** жууапла бергенинг ючюн сау бол! – деди элни акъсакъалы Домаш лекторгъа (З.Ж.).

Акъылман

АКЪЫЛМАН¹ *сыф.* Бек акъыллы, эсли. **Акъылман** адамла. **Акъылман** оноучу. ***Акъылман** Кязим кёплеге эс тапдыргъанды, кёплени ариу, акъыллы сёзлери бла жапсаргъанды (Б.А.). Къыралыбызны **акъылман** оноуларыны хайырындан, хар къырал бла да келишиулукъ, бир бирни ангылауулукъ, экономика, культура байламлыкъ бийик даражада къуралгъанды (А.Ж.).

АКЪЫЛМАН² *ат.* Терен акъылы болгъан адам. **Акъылмандан** оноу сор. *Жарсыуу болгъан малкъарлыла эл – элледен Кязим **акъылманнга** жюрюп, андан сабырлыкъ, эс табып, сорууларына ынтышлы жууап алып къайта болгъандыла (М.Д.). **Акъылманны** [Кязимни] сураты хар малкъар школда ана тилни кабинетинде тагъылыпды (Х.М.).

Акъылсыз

АКЪЫЛСЫЗ¹ *сыф.* Акъылы толу болмагъан. **Акъылсыз** адам. ***Акъылсыз** акъылы бла махтаныр (*н.с.*). Акъыллыгъа бир айт, **акъылсызгъа** минг айт (*айт.*). Акъылны **акъылсыздан** юйрен (*айт.*).

АКЪЫЛСЫЗ² *сёзл.* Ойламай, телисине. **Акъылсыз** сёлешиу. *[Маулут Далхатха:] Къарындашым, бу жолча **акъылсыз** сёлешгенинги уа бир да эшитмегенме! (Къ.Х.).

Акъырын

АКЪЫРЫН¹ *сыф.* 1. Ашыкъмай жюрюучю. **Акъырын** жюрюшлю. ***Акъырын** аякъ тап басар, женгил аякъ как басар (*н.с.*). **Акъырынны** ашыкъгъан

жетмез (*айт.*). 2. Тынч. шош барыучу (сууну юсюнден). **Актырын** суучукъ. ***Актырын** суу кёпюрлени бузар (*айт.*). 3. Уллу эшитилмеген, назик. **Актырын** ауаз. *Бюгюн угъай, тамбла ингирде жыйыллыкъбыз, деп Кузнецов Темирбаш-ха **актырын** ауаз бла айтды (Г.Б.).

АКТЫРЫН² сёзл. 1. Терк угъай, ашыкъмай атлап. **Актырын** жүрюрге. **Актырын** атлау. ***Актырын** баргъан арымаз (*айт.*). **Актырын** барсанг, узакъ барырса, женгил барсанг, жолда къалырса (*айт.*). **Актырын** басхан тап басар (*айт.*). 2. Уллу эшитилмезча, гитче ауаз бла. **Актырын** сёлешиу. **Актырын** кычыр. *[Махти Тахирге:] **Актырын** сөлеш, бизге тынгыларгъа суйгенле бардыла (Ш.Х.). [Шаухал Мурайгъа:] Кычырма, алан, сангырау туюлме, **актырыныракъ** айтсанг да, эшитирикме! (З.Ж.).

Ал

АЛ¹ ат. 1. Бир затны бет жаны. Эшикни **аллы**. Юйню **аллы**. Школну **аллында**. *Тюш десенг а, аллай тюш кёрсюн сени жауунг: юйюбюзню **аллы** акъ аскерден толуп! (З.Ж.). Къаланы **аллы** – бийик таш буруу, тюбюнде уа – аскер бугъарча жашырын мекам (МХЖ¹). 2. Бир затны башланган кезиу. Ишни **аллы**. Байрамны **аллында**. *Кышыны **аллы** жумушакъ болса, арты зыбыр болады (*айт.*). **Аллы** – алгъышлыкъ, арты – къаргъышлыкъ (*айт.*). **Аллы** барны арты бар (*айт.*).

АЛ² эт. 1. Къолунга сал, колунгда тут. Къолунга **ал**. Жерден **ал**. *Къарт, гыржын бурхуну онг къолуна **алып**: «Бу къуран кибикди, муну бла ант этеме!» – деп, башлады хапарын (Г.И.). Науруз стол юсюнде конфетледен ууучун толтуруп **алды** да къатында сюелген жашчыкыны хуржунларына салды (Ч.Б.). 2. Юйдегили бол. Къатын **ал**. Суйген кызынгы **ал**. *Анасына къарап, кызын **ал**, атасына къарап, жашына бар (н.с.). **Аллыкъ** эсенг, ал, наным, мындан кёп кыйнама мени! (*фольк.*). 3. Биреуню берген затын къолунга эт, аны бла кесинг хайырлан. Биреуден **ал**. Ёнкюч **ал**. ***Алгъанда** алты да азды, бергенде, бир да кёпдю (*айт.*). **Алмай**, сокъураннгандан эсе, **алып** сокъуран (*айт.*). **Алырын** билген, берлигин да билир (*айт.*). 4. Хорламгъа ие бол. Алчылыкыны **ал**. Биринчи жерни **ал**. *Бу жол бизни футболчуларыбыз Россейде ючюнчю жерни **алгъандыла** («Заман»). Алчылыкыны **аласыз**, дайым алда барасыз. Бек ыразыбыз сизге: къууанч бересиз бизге (М.С.). 5. Багъасын төлеп, кесингики эт. Базардан **ал**. Тюкенден **ал**. *– Анамы жаны ючюн, бек учуз **алгъансыз**! – деди Халиймат, къоншусу Сайхатны чурукъларын кёрюп (К.Х.). – Эшитгенмисе? – деди Жулдуз апсыны Дюгерханнга. – Элде юйюбюзню сатып, Нальчикде тюплю-башлы юй **алгъанбыз**! (Т.А.). 6. Юсюнгден теш, кетер. Къонакыны бёркюн бири, пальтосун башхасы **алдыла**. *Ынна, кёзлюклерин кёзлеринден **алып**, тюнене кызы келтирген ариу орунчукъгъа салды да диваннга олтурду (Ш.М.). – Оллахий, – деди Музафар, – бёркюнгю **алып** тилесенг да, Нануу, бу жол мени хо этдираллыкъ туюлсе! (Г.Э.). 7. Уруш этип, кюч бла ууучла, сыйыр. Къаланы **алдыла**. Шахарны **алыу**. *Жыйылдыла, бардыла, Гум къаланы **алдыла** (*фольк.*). Фашистле

Нальчикни **алгъан** заманда мени атам бла аны къарындашы Ростов тийресинде гитлерчилени танк аскерлери бла уруш эте болгъандыла («Заман»).

Ала

АЛА¹ *сыф. 1.* Къолан, чубар. **Ала** чыпчыкъ. **Ала** къумач. **Ала** хораз. *Къакъы-ракъда (тёшде) эки къаз: бири – **ала**, бири – боз (*фольк.*). Жашны кёлеги **ала** къумачдан, аркъасында да жыртхыч жаныуарланы суратлары, чачы боюнундан энишге салынып, бутларында желим бла жабышдырганча тар, гетен кёнчеги, бизбурун, бийиктабан чурукълары, къап-къара кёзлюклери (*Г.Э.*). **2.** Жарыкъ тюрсюнлю. **Ала** кёзле. *Кёзлери – **алачыкъла**, къашлары – къарачыкъла, Юсю-башы да – омакъ, битеу кёрюмю – жомакъ (*С.А.*).

АЛА² *сонг.* Заманны бла орунну билдиреди. Жаз **алада**. Танг **аласында**. *Ингир **ала** жаугъан тохтады да, хауа тазагъа айланды (*К.М.*). Танг **аласында** мени эшикни къаты къагъылгъаны уятды (*Ш.Х.*). Элни баш **аласында** агъач къалауур Мухадинни кызыл кирпичден этилген уллу юю барды (*Къ.Х.*).

Алай

АЛАЙ¹ *хал. сёзл. 1.* Ол халда, болумда. Иш **алай** болду. **Алай** этерге керекди. *[Нанаш:] Къасым, сен **алай** айтхандан сора, келмей къалай къалыр эдим?! (*Г.Э.*). – **Алай** да айтыгъыз, былай да айтыгъыз, сиз мени ол затха ий-нандыраллыкъ туююлсюз! – деди Мустафир эгечине бла анасына (*К.Х.*). **2.** Затны кючюню, ишни, халны болумуну даражысыны бийиклигин кёргюзтеди. Ол **алай** уллу къычырды! Ала **алай** омакъ тепсейдиле! *Ол кюн ала манга, кетме деп, **алай** къаты болдула! Кетип къалгъаныма уялып турама (*Ч.Б.*). – Тохта, – деди Зауурбек Залимге, – мен сени **алай** эртте уятырма! (*Ш.Х.*). Къобузну уа ол [Мушу] **алай** ариу согъа эди, туура сёлешдирипми къойду дер эдинг! (*А.В.*).

АЛАЙ² *заман. сёзл.* Артда, андан сора. Кел да, кёр да, **алай** сор. *Келген адам алгъы бурун [къоз] бёркню тубюне барып, бираз сынап, бери **алай** бурулады (*КъМОС*). – Кесинги ким болгъанынгы бил да, **алай** сёлеш, къарындашым! – деп, Оразай Хамитбийге ачыуланып башлады (*Г.И.*).

АЛАЙ³ *байл.* Бош айтымны бир туудукъ хапарчыларын эм тенг жарашхан къош айтимны кесеклерин бирге байлайды. Сёлеш, **алай** кёпге созма. Уруш, **алай** хыны этме. *Атыб а къоймазбыз, кеси къаныбыздан жаратылгъанды, **алай** энди биз анга алгъынча иги болаллыкъ туююлбюз (*Б.А.*). Бек суююп этерик эдим, **алай** бусагъатда заманым жокъду (*Т.С.*). Кёргенле, билгенле да бардыла, **алай** ала айтыргъа къоркъгъан этедиле (*Г.М.*).

Алайлай

АЛАЙЛАЙ¹ *хал. сёзл.* Хакъ алмай (бермей). **Алайлай** бер. **Алайлай** алып кет. *[Оюс Хусейге:] Ауузунгу кенгнге ачып тур, атангдан туугъан болурла, не

амалы бар эди эки гебенни ала санга **алайлай** бермей! (К.Х.). **Алайлай** бермеге эди да, халкъдача багъасы бла берге эди (З.Ж.).

АЛАЙЛАЙ² *хал. сёзл.* Тюрлендирмей, ол халда. Устаз жашны диктантын халатларын тюзетмей, **алайлай** берди. *Мухайны уа не заманда да саулугъу игиди, бусагъатда да **алайлайды**. Аллах къызгъанмасын! (А.Т.). Ол а, айтмай къой, аллай тилляйды! Хар эшитген сёзюн, кёрген затын айтыр жерине тюз **алайлай**, суутмай жетдиреди! (Ш.М.).

АЛАЙЛАЙ³ *заман. сёзл.* Билмей тургъанлай. **Алайлай** эшик къагъылды. **Алайлай** ат юркюп къачды. *Кёк, чаркъ-чуркъ этип кюкюреди, **алайлай** аллай жаун жетди! (Т.З.). Ат бла кетип бара тургъанлай, терек тюбюнден чыгъып, Лохбай юрдю, **алайлай** атым, юркюп, сызылып кетди да, жыгъылыргъа аздан къалдым! (Къ.Къ.).

Алайына

АЛАЙЫНА¹ **Алайлай**¹ деген бла бир магъанадады. **Алайына** келген пальто. *Билемисиз, бу къатынны юч къауум носкийин алгъанма да, тёртюнчюсюн а ол манга **алайына** берип къойгъанды! (Т.М.). Оллахий, ол мен таныгъан жаш а, тюз кеси къарындашына окъуна сом багъасы затын да берлик туююдю **алайына** уа! (Ч.Б.).

АЛАЙЫНА² **Алайлай**³ деген бла бир магъанадады. **Алайына** ит сынжырдан ычхынды! ***Аллайына** аллай боран келди! Дунияны элтипми кетеди дер эдинг! (Т.Ж.). Эшик аллында тохтап, кычырдыкъ, къабакъ эшикни да къаты къакъдыкъ. Киши чыкъмады. **Алайына** аллай овчарка юрюп чыкъды! (Т.А.).

Алайынлай

АЛАЙЫНЛАЙ¹ **Алайлай**¹ деген бла бир магъанадады. **Алайынлай** алгъан гебенибиз. *– Угъай-угъай! – деди Алмажан. – **Алайынлай** берсенг да, керекмейди: мен жаратхан чурукъла туююдюле! (К.Х.). Нек тынгылайса? Айт берлик багъангы, огъосе **алайынлай** берлик сунупму тураса? (Т.А.).

АЛАЙЫНЛАЙ² **Алайлай**³ деген бла бир магъанадады. **Алайынлай** уллу жел келди! *Биз аямай хапарны бардырабыз. **Алайынлай** танг жарып, хоразла кычырып башладыла (Г.Э.). Кечди, Осман да, мен да къалын агъачны ичи бла уудан къайтып келебиз. **Алайынлай** аллыбыздан айыуну мурулдагъан тауушу чыкъды! (Т.С.).

Аламат

АЛАМАТ¹ *сыф.* Бек иги, тауушлукъ. **Аламат** иш. **Аламат** адам. **Аламат** оноу. *Халкъыбызны Къайсынча, Кязимча **аламат** адамларыны фахмуларына тийишлисича багъа бичалмасакъ, биз аланы сыйларын кётюрген этмейбиз, тюшюрген, чёкдюрген этебиз (Т.А.). Къаллай **аламат** жырчыларыбызны тас этдик:

Байчеккуланы Абидин, Жеттеланы Мустафир, Отарланы Омар, Жанатайланы Исмайыл! (Б.Ф.). Аны [Майрусханны] кыаллай **аламат** чачы болуучу эди: кыалын, жылтырауукъ, инчиклерине жете, узун! (Гул. Б.).

АЛАМАТ² *хал. сёзл.* Бийик даражада, махтарча. **Аламат** жашаргъа. **Аламат** окъургъа. *Мухтар коллективде кесин **аламат** жюриюте биледи (К.А.). «Барыгъыздан да мен **аламат** билеме!» – деп тургъан жаш экзаменде «юшчюк» алып кыалгъанына бек мудах болду (К.Х.). Тюгел алай эталырса деб а билмей эдим, сен анга бизни ыразы этерча, **аламат** жууапладынг! (Т.А.).

АЛАМАТ³ *мрд. сёзл.* Бек, бийик даражада. **Аламат** ариу жыр. **Аламат** ариу кыыз. *Бизде табийгъат **аламат** ариуду! (Т.С.). Тюрк тилдеде энчиликлери **аламат** иги сакъланган тилдеден бирине кыарачай-малкыар тил саналады (Г.Ж.).

Ала-чола

АЛА-ЧОЛА¹ *сыф.* Терен, тынгылы болмагъан. **Ала-чола** иш. **Ала-чола** билим. *– Эшитмедим деме! Сени ишинг **ала-чола** болуучуду дейдиле! – деди ынна печни хакъ бла ишлей тургъан Мыртазгъа (Къ.Ф.). [Мутай Билякагъа:] Сенича, **ала-чола** билими болгъанлагъа устазлыкъ ишни ышаналлыкъ туююлме (Т.А.).

АЛА-ЧОЛА² *сёзл.* Кючден-бутдан, жарты-кыурту. **Ала-чола** билиу. **Ала-чола** тамамлау. *Иш жергесине жетдирилип угъай, **ала-чола** тамамланып кыалгъанын энчи комиссия тохташдыргъанды («Заман»). Бир затчыкыны **ала-чола** билгенлей, кеслкерин академик болуп кыалгъан сунганларыбыз да бардыла (Т.Ж.).

Алаша

АЛАША¹ *сыф.* Бийиклиги уллу болмагъан. **Алаша** таула. **Алаша** юй. **Алаша** адам. ***Алаша** кишичик балчыкыгъа батып турады (элб.). **Алаша** хунагъа ким да минер (*айт.*). **Алаша** жер юйчюкледе жашагъан таулула энди тюплю-башлы юйледе жашайдыла (Т.Ж.).

АЛАША² *ат.* Бичилген ат. **Алашагъа** жер сал. **Алашагъа** зынтхы бер. *Мени **алашам** – тири **алаша**, Ары айлан да бичен аша, Бери айлан да салам аша! (*фольк.*). Туман тюбюнде – жоргъа **алаша** (элб.).

Алгъа

АЛГЪА¹ *заман. сёзл.* 1. Белгили замандан эсе эртте. Байрамдан бир кюн **алгъа**. Барындан да **алгъа**. *Ол кыайгыла башланырдан эки кюн **алгъа** анам тюш кёргенди (З.Ж.). **Алгъа** келген атны башы артыкъ (*айт.*). **Алгъа** чыкыгъан кыулакыны артда чыкыгъан мюйюз озар (*н.с.*). 2. Бирсиден эсе эртте, аны аллында. **Алгъа** ишлеп кёрейик. **Алгъа** кыабып кёрюрге керекди. *– Кыой татлыны! – деди анасы кыызчыгына. – **Алгъа** азыкъ ашайыкъ да, сора конфетле берир-

ме (М.Ш.). – Угъай, айып этмегиз! – деди Нурлан. – **Алгъа** кесим кѣргюнчю, кишини да кийирлик туююлме! (К.Х.).

АЛГЪА² орун. сѣзл. Аллы айланган жанына. **Алгъа** атла. **Алгъа** къара. *«Эл-леден келгенле, чалгъы чала билгенле, он атлам **алгъа** барыгъыз!» – деп буюрду взводну командири солдатлагъа (Къ.Х.). Халкъда «**Алгъа** да барма, артха да къалма» деген айтыу барды (Т.Ж.).

Алда

АЛДА¹ орун. сѣзл. Биреуню, бир затны алында. Биреу **алда** барсын. **Алда** келген ат. *Артдасы артда, алдасы **алда** келедиле (*айт.*). – Сен бизге, къартлагъа, тенг болма, деди Махти Акого. – Сени жашауунг алыкъа **алдады** (Ш.М.).

АЛДА² заман. сѣзл. **Алгъа**¹ деген бла бир магъанадады. **Алда** этиллик иш. **Алда** айтылган сѣзле. *– Нек эсе да сен **алда** этер ишинги артха къоя башлагъанса! – деп башлады Омаргъа тырманын бригадир Хасан (Къ.Х.). – Тамата! – деди Марат Топайгъа. – Ол **алда** айтхан затчыгъынгы унутуп къойган болурса дейме? Тепсерге! (З.Ж.).

АЛДА³ эт. 1. Ётюрюк айт. Адамны **алдама**. **Алдагъан** айыпды. *Ол жол да келликбиз деп, **алдап** къойгъансыз, бюгюн а юйге сизсиз барлыкъ туююлме! – деди къоншу элден тойгъа келген, аны бла ючге айланган эки къызчыкыгъа Келиймат (У.И.). 2. Хыйлалыкъ эт. **Алдап** аллынган зат. *Ол жарлы Назийни чыганлы къатын, карт салып, **алдап**, сомун-шайын къоймай жыйып кетгенди (Ш.Х.). Ол [Жамий] кѣплени **алдап**, кесине ишлетип тургъанды (Ё.А.). 3. Терилт, сукъландыр (къызны). Къызны **алдап** къачырдыла. *Къалай этген эсе да, жаш къызчыкыны **алдагъанды** (Х.О.). Ала [Аскер бла эгечи] сабий къызны, саугъала, гюл кысымла бере, омакъ, кука сѣзле айта кетип, учундургъандыла, **алдагъандыла** (Ш.М.).

Алдан

АЛДАН¹ сѣзл. Алгъадан. **Алдан** билмей этилген иш. *[Томай:] **Алдан** билсем, мен ол затны этдирик туююл эдим. Энди уа озгъан жауунну жамычы бла къуугъандан хайыр жокъду (Т.А.).

АЛДАН² орун. сѣзл. Ал жанындан. Ол **алдан** чыкъды. *Ол малгъунла, бири алдан, бири артдан чыгып, бизни абызыратдыла (Къ.Х.).

АЛДАН³ эт. Кесинги алдат, терил. Бош затха **алданыу**. Ариу сѣзге **алданыу**. *[Кезибан Абидагъа:] Ол алтыаякъ Кыбаханны кука сѣзлерине **алданып**, къызны эшигин жапхан болурбуз дейме... А къыз, кендирчиледенди дейди жашлары! (Т.Ж.). Насрахожа, сабийлени алдайма деп, кеси **алданганды** (Къ.Х.). – Биз кѣп сынагъанбыз Амашны. Ийнаныгъыз, ол айтханлай этсегиз, **алданырыкъ** туююлсюз! – деди жыйылган халкъны аллында Добай (Къ.Д.).

Алдаулу

АЛДАУЛУ¹ сыф. 1. Ётюрюк, жалгъан. Алдаулу кёрюм. Алдаулу омакълыкъ. *Алай тенгиз къалай эсе да алдаулу эди: кыйырлары белинге, арлагъы боюнуга келе эдиле, андан арысы уа – теренден терен (Г.Э.). Аны [таматаны] сабырлыгъы алдаулуду. Ёмюрде ачыулана биле болмаз деп тургъанлай, алай кызар, алай! (Т.З.). 2. Ариу, суюдюмлю, кесине тартхан. Алдаулу сёзле. Алдаулу чырай. *Къызы аллай алдаулу кёзлери бардыла, уялып кыймасанг, кыру да кырап турлугъунг келеди (Г.Б.). Жашны ёсюмю, бет чырайы, жаурунлары, сёзлери да кызыла сукъланырча, алдаулудула (Т.А.).

АЛДАУЛУ² сёзл. Эс бурурча, кесине тартырча. Алдаулу сёлешиу. Алдаулу кюлюу. *Кыуллугъундан сора да, жаш алдаулу сёлеше, кесине тынгылата биледи (Г.Э.). Кыз а, артыкъ жаш тыйюл эсе да, алдаулу ышара, сабыр-сабыр сёлеше, кёп жашны жюрегин дыгъыл этдиреди (Т.А.).

Алдаулукъсуз

АЛДАУЛУКЪСУЗ¹ сыф. Алдаусуз¹ деген бла бир магъанадады. Алдаулукъсуз адамла. *Ала [Хамит бла Сергей] алдаулукъсуз тенгледиле (Г.И.). Мурат кёп сёлеширге сыймеген, сёзюне кертичи, алдаулукъсуз жашды (Т.Ж.).

АЛДАУЛУКЪСУЗ² сёзл. Алдаусуз² деген бла бир магъанадады. Алдамай, ётюрюк айтмай. Алдаулукъсуз ишлеу. Алдаулукъсуз жашаргъа. *– Жанларым, – деди Маштай, – бу кысха дуняда алдаулукъсуз, керти жашаргъа керекди! (З.З.). Адамладан, кыралдан да сый табаргъа сыйген алдулукъсуз ишлерге керекди (Г.Б.).

Алдаусуз

АЛДАУСУЗ¹ сыф. Алдамаучу, ётюрюк айтмаучу. Алдаусуз адам. Алдаусуз иш. *Къазийча алдаусуз адам элде алай кёп тыйюл эди (Г.Э.). Сатыу-алыу бла байламлы адамлада алдаусузун табаргъа кыйынды (Т.А.). Аны, сёзюча, иши да алдаусузду (З.З.).

АЛДАУСУЗ² сёзл. Алдамай, ётюрюк айтмай. Алдаусуз ишлеу. Алдаусуз жашаргъа. *Назир тенглерин таза кёлю бла, алдаусуз сюеди (Т.А.). Кырулушчу бригадада алдаусуз урунганладан бек махтап айтырчасы Кыоджакъланы Сейитди («Заман»).

Алдыр

АЛДЫР¹ эт. 1. Бир затдан кесинги терслигинг бла кыурлай къл. Тауукъну кыушха алдырыу. *[Замхарий:] Ай юйюнг бла, кюндюзю кюнде эки тауукъ баланы кыушха алдырып кыйдукъ! (Г.Б.). 2. Кыолсуз, бармакъсыз д.б. затсыз къл. Эслемей, бармагъын чалгъыгъа алдырыу. *Эгечимден туугъан жашчыкъ станокда бармагъын алдыргъанды (З.З.). 3. Юйрет (сёз ючюн ёксюз кыозуну

башха къойгъа). Ёксюз улакъны башха эчкиге **алдырыу**. *Азамат анасы ёлген къозучукъну, кюреше кетип, башха къозулу къойгъа **алдырды** (Къ.Х.).

АЛДЫР² *сыф.* Кёзбау, кука. **Алдыр** къыз. **Алдыр** сёз. *Тиширыуну айтханына ийнанып, эшигибизни жабып къоя эдик да! (Б.Х.). [Оразай:] **Алдыр** сёзлеге кесигизни алдатмагъыз, тийреге, къоншугъа сормагъанлай, мал да, мюлк да сатаргъа керекмейди! (Ч.М.).

Алжаусуз

АЛЖАУСУЗ¹ *сыф.* Ышаннгылы, таукел. **Алжаусуз** иш. **Алжаусуз** оноу. *Хар ишибиз **алжаусуз**, Урунабыз алдаусуз (Б.А.). Къыралны оноулары **алжаусуз** болгъанларын халкъгъа ангылатыргъа керекди (А.Ж.).

АЛЖАУСУЗ² *сёзл.* Ышанырча, таукеллик бла. **Алжаусуз** ишлерге. Ишни **алжаусуз** тамамлау. *Планларыбыз **алжаусуз** толадыла, ишибиз бек иги барады («Заман»). Хар адам кесини аллына салынган борчну **алжаусуз** толтурса, жашау ол заманда игиленирикди (Къ.А.).

Алмаш

АЛМАШ¹ *эт. къарач.* Алышын. **Алмашып** ишлеу. *Ишден он сагъатда **алмашханма**. Экибиз **алмашып** ишлейбиз (КъМОС).

АЛМАШ² *сёзл. къарач.* Кезиу-кезиу, бир бирин алышдырып. **Алмаш** салыргъа. *Игиси, аمانы да **алмашдыла** (КъМОС).

АЛМАШ³ *ат грам.* Тилде затланы атларын алышдырып ючюн джюрюген сёз. Бетлеучю **алмашла**. Кесимлеучю **алмашла**. Кёргюзтюучю **алмашла**. ***Алмашла** айтымда кёбюсюнде башчы, толтуруучу, айгъакълаучу боладыла (С.Б., С.А.). Магъаналарына, морфология эм синтаксис ышанларына кёре, малкъар тилде **алмашла** алты къауумгъа юлешинедиле (Г.Ж.).

Алтынчы

АЛТЫНЧЫ¹ *ат аз жюр.* Алтындан тюрлю-тюрлю затла ишлеучю уста. *– Къой, жарлы, къой! – деди Шамса Шахбийчеге. – Бизни **алтынчыбыз**, кюмюшчюбюз да жокъду! (Г.Э.).

АЛТЫНЧЫ² *сан.* Тизгинде, неда башха затда оруну бешинчиден бирге кёп болгъан. **Алтынчы** класс. **Алтынчы** кюн. **Алтынчы** кере. *Сен юдегили болгъанлы **алтынчы** жыл барады. Алыкъа не ишинг, не юйюнг жокъ (Т.А.). Чайковскийни **алтынчы** симфониясы бирсилеринден эсе бек махталады (Р.И.).

Алчи

АЛЧИ¹ *ат эск.* Ашыкъны чунгур жаны. Къууанмай а, айхай, къууаннганды Шамил: ашыгъы **алчи** тургъанды сора уа! (Т.А.). Ашыкъны тёрт жаны болады: **алчи**, ёгюз, пок, чык.

АЛЧИ² сёзл. Бир жанлы, жанбаш (баш кийимни кийиуню юсюнден). Бёркню **алчи** кийиу. * [Мурадин:] Алан, Аныуар, кепкангы нек **алчи** кийгенсе, омакъ болады депми? (Т.А.). – Кел тутуша эсенг! – деп, Салим, картузун да **алчи** кийип, Масхутну аллына келди (Г.Э.).

Алчы

АЛЧЫ¹ сьф. 1. Ал тизгинде, алда баргъан. **Алчы** аскер бёлек. **Алчы** отряд. ***Алчы** частьларыбыз озуп кетгендиле алгъа (О.К.). Мени аппам да **алчы** отрядда болгъанды (Къ.Х.). 2. Алгъа баргъан, белгили. **Алчы** сынау. **Алчы** бригада. *Бусагъатда хар не жаны бла да **алчы** къырал Америкады («Заман»). Россейде илму, техника жаны бла **алчы** санауну кенг жайыу къыстау барады («Заман»).

АЛЧЫ² ат. 1. Ишде алда баргъан адам. **Алчылары** санында. **Алчылагъа** тенг болургъа. *Берчи белин сындырыр, **алчы** тилегин тындырыр (н.с.). Къабарты-Малкъарны къырал университети Россейни **алчы** бийик окъуу юлерины санына къошулгъанды («Заман»). 2. Башчы, тамата. Тукъумну **алчысы**. Жугъутур сюрюуню **алчысы**. *Осман эди ол тукъумну **алчысы**, Болмагъанды аны бир да жалчысы (Ш.С.). [Сахай:] Жаныуар жыйынны да болады **алчысы**, алчы айырыргъа керекбиз! (З.Ж.).

Амалсыз

АМАЛСЫЗ¹ сьф. 1. Амалы болмагъан, къарыусуз. **Амалсыз** адам. **Амалсыз** заманда. *Биреу – **амалсыз**, биреу – иймансыз (н.с.). **Амалсыз** жерде аман артха тартыр (айт.). **Амалсызгъа** кезлик бичакъ сауутлукъ этер (айт.). **Амалсызны** кюню – къарангы (айт.). 2. *къарач*. Бек керекли. **Амалсыз** бегим. **Амалсыз** иш. *Мен да, ма сизнича, **амалсыз** борчуму толлтуруп айланнган бир жарлыма, деди Хасан Добайгъа (Къ.Н.). [Оюс:] **Амалсыз** жарлылыгъыма (тюкеннге затха) жюрюйме, ансы жукъ эталмайма (Ч.М.).

АМАЛСЫЗ² сёзл. 1. Амалы болмай, къарыусуз болуп. **Амалсыз** ышаруу. *Ол [Таулан] бизге къалай эсе да бир **амалсыз** къарагъан эди (Б.Х.). 2. *къарач*. Сёзсюз, бек. **Амалсыз** халда. **Амалсыз** этиллик иш. *Бу зат манга **амалсыз** керекди десенг, этмей къоймазбыз... (Х.О.). [Умар:] Ийнандырама сизни, алыннган борчла **амалсыз** толлукъдула (Къ.Н.).

Аман

АМАН¹ сьф. 1. Осал, къолайсыз. **Аман** иш. **Аман** жол. **Аман** адет. ***Аман** адам, бетине тюкюрсенг да, жауун жаугъан сунар (айт.). **Аманнга** айтсанг, тынгылар, игиге айтсанг, ангылар (н.с.). **Аман** арба жол бузар, **аман** киши эл бузар (н.с.). 2. Иги, ахшы. Ол бизни **аман**. Ол **аман** жаш. * [Айтек:] Алан, Къасым, ол **аман** жашны иш кёрмегенмисе? (З.З.). Ол **аман** къатын бла да бир кенгешейим, деп кетеди Исхакъ юйюне (К.Х.).

АМАН² сёзл. Адам жаратмазча. **Аман** ишлемейбиз. **Аман** жонулгъан къанга. *Иги бичилип, **аман** тигилген (*айт.*). Игиге иги этген къыйынды, ансы аманнга **аман** этген тынчды (*н.с.*). **Аман** тик да бек къырыл (*айт.*).

АМАН³ мард. сёзл. Бек, къаты, бир да болмагъанча. Аман къууандыкъ. Тамата Аман иги сёлешди. *[Ибрахим Алийге:] Сау бол, бу жол а жашны аман ыразы этгенсе! (*Т.А.*). – Алан, къарындашым, – деди Мекер Хамитге, – ол кюн а аман тепген эдинг бизге (*С.К.*). [Сейит Нуржаннга:] Эгешчгим, бюгюн сен аман ариу жырладынг, Аллах ыразы боллукъ! (*Г. Э.*).

Аналыкъ

АНАЛЫКЪ¹ Аана кесини сабийлеринде болгъан жууукълукъ сезим. **Аналыкъны** татыуу. **Аналыкъ** этиу. *Эгечинден къалгъан ёксюзлеге аталыкъ, **аналыкъ** да этип тургъан Зарият бюгюн къууанчлыды (*Ш.Х.*). Анасы сау сабийге **аналыкъ** жылыуун берген ёге анала алай кёп болмайдыла. Налжан аллайладан бириди (*Т.А.*). Мен кесим жашауда тутхан аталыкъ, **аналыкъ**, эгечлик, къарындашлыкъ этген адамланы кючлеринден сау къалгъанма (*С.А.*).

АНАЛЫКЪ² къарач. Ёге ана. **Аналыгъын** анасынча суйген. Жашчыкъны **аналыгъы**. *Ол [Муталиф] Супиятны кесини **аналыгъы** болгъанын билмей эди, тапхан анасы суна эди (*С.К.*). Меккерни **аналыгъы** [Даута] битеу эл суйген, ариу сёзлю бек ишленмеклиги болгъан тишириу эди (*Къ.А.*).

АНАЛЫКЪ³ этн. Келинни эм киеуню жаны къайын анагъа салыучу сый. **Аналыгъындан** тигим этиу. **Аналыгъын** жаратмагъан къайын ана. ***Аналыкъгъа** сыйлы, багъалы затла салынмасала, артда къайын ана бла келинни орталары аманнга кетерге болады (*фольк.*). **Аналыкъны** сакълайды Налдюз ёхтем олтуруп. Кетеди жууукъ юлюшю Аны кюбюрюн толтуруп (*Б.Х.*).

Анда

АНДА¹ орун. сёзл. Ол жерде. **Анда** экеулен сюеледиле. **Анда**, тау башында. *[Хажы-Мурат:] Оллахий деп айтама, сиз шахарны махтап тургъанлыкъгъа, **анда** жашау этген элден эсе кёп кере да къыйынды! (*Т.Ж.*). **Анда** бол, мында бол – балдыражюзде юйде бол! (*айт.*). **Анда**, Тау артында, жашау этерге Малкъардан эсе да къыйын эди (*К.М.*).

АНДА² заман. сёзл. Ол заманда. Келмей къал да, **анда** эшитирсе тырманны! *– Тохтасын ол! – деп жаныйды Назийфа университетде окъугъан къызын. – Бюгюн келмеди, тамбла да келмесе, **анда** мен аны кюнюн кёргюзтюрге! (*Т.А.*). Таныйма, таныйма: Уллу къара таулуса! Келир базарда келирсе, **Анда** кюнюнго кёрюрге (*фольк.*).

Анда-мында

АНДА-МЫНДА¹ орун. сёзл. Тюрлю-тюрлю жерледе, жер-жерде. **Анда-мында** бир гебен сюеледи. ***Анда-мында** ит юрген, ушкок атылгъан тауушла

чыгъадыла, алай адам а кёрюнмейди (Г.Б.). Китаплары **анда-мында** атылып, сумкасы да орунундан башха жерде болганын кёргенде, Масхут кесини къарындашы Маликден «хыянатлыкъ» жетгенин билди (Т.Ж.).

АНДА-МЫНДА² *заман. сёзл.* Анда-санда, бир-бирде. **Анда-мында** бир кел. *Энди, эрге кетгенли, Мариям анасына, **анда-мында** бир болмаса, келалмайды (К.М.). [Къайсын Хажиге:] Эгечден туугъан, **анда-мында** бир келген төренг болуучу эди да, энди аны да къойгъанса! (З.З.).

Андан

АНДАН¹ *орун. сёзл.* Ол жерден. **Андан**, шахардан, келгенле. **Андан** келсек. ***Андан** не келсе, мындан ол къайтыр (*айт.*). **Андан**, узакъдан, келген бир жолючу тас болганыны юсюнден айтды (Ш.М.). **Андан**, машинаны ичинден, къарагъанла, бизни кёрюп, кимле болганыбызны билип тургъандыла (К.Х.).

АНДАН² *заман. сёзл.* Артда, андан сора. Чалгъы чалдыкъ, гебенле этдик, **андан** экскурсиягъа бардыкъ. *Дырынны, айландырып, къурутдукъ, **андан** батанла этдик, андан бир-эки сагъатны чёкмеге кёюп, аланы гебенлеге урдукъ (К.А.). Жаш университетни айырма дипломгъа бошады, артда школда беш-алты жыл устаз болуп ишледи, **андан**, дагъыда къайтып барып, аспирантурагъа кирди (Ш.М.).

АНДАН³ *байл.* Аны себепли, аны ючюн. Билмейсе да, **андан** тынгылайса. *Ма сиз бир биригизни суюмейсиз да, хар заманда даулаш, туююш **андан** чыгъады! (Гул. Б.). – Сиз берген дерсни эталмагъанма да, тюнене андан келмегенме, – деди Таулан, башын кётюрмей (Т.А.).

Андан-мындан

АНДАН-МЫНДАН¹ *орун. сёзл.* Жер-жерден, тегерекден. **Андан-мындан** жыйылып, бригада къуралды. **Андан-мындан** кёп кёнакъ келди. *Той башланнгынчы, адамла бир бирлери бла лахор этедиле, танышадыла (Г.Э.). **Андан-мындан** бир бирни атларын айтып кычыргъан тауушла эшитиледиле, адамла уллу гузабададыла (Э.С., А.И., Г.Ж.).

АНДАН-МЫНДАН² *хал. сёзл.* Башын жабып, кыйдырып. **Андан-мындан** сёлешиу. *Малик **андан-мындан** келтирип айтды да, не айтханын да ангылаялмадым (Т.Ж.). – **Андан-мындан** кёзгъай турма да, чертип айтчы, сен бизден не излейсе! – деди Аубекир Олийге (И.О.). – Да ангылагъанбыз, не бек кенгден келтирип, **андан-мындан** билдирип кюреше эсенг да, бизден кёлюнг къалганын! – деди бусагъатха дери хапаргъа кёшулмай, тынгылап тургъан Айдарукъ Саматха (Т.А.).

Антау

АНТАУ¹ Бек уллу гебен. Эки **антау** сюедик. Лыппырадан **антау** этиу. *– Кюн жауаргъа кьоркьууду, дырынны алгъа лыппырла этигиз! – деди брига-

дир. Жаумай кьалса уа, **антаула** этерсиз (З.Ж.). Кюлтеден алгъын бежен, сора черен эм артында уа **антау** этеме мен (С.И.).

АНТАУ² *къарач*. Гебенни, черенни, арбада, чанада бичен жюкню д.а.к. затны кьысар ючюн хайырланылычу, тууар териден этилиучю, узун кийиш жип; жантау. Аппа ёгюз териден **антаула** этди. **Антау** бла арбаны жюгюн кьысыу. *[Жаш] эшекни юсюнде бирге тагъылып тургъан **антауну** тешип алды да, кюрме этип, аны боюнундан такъды (Э.А.). Арбаны кюбюрюнде не эсе да бир зат чулгъанган къара жамычы **антау** бла арбагъа кьысылып эди (Къ.К.).

Англи

АНГЛЫ¹ *сыф*. Ангы болгъан, оюмлу, сезимли. Англи адам. Англи тамата. *Не айтырса, селешгенине кёре уа, ол [Махет] бек **англи** адамды дерсе, алай иши сёлзлерин тутмайды (К.А.). «Бучукъ, – деп, кёргюзтдю устаз гитче къара кьызычкыны, – классда бек **англи** сабийди» (Т.А.).

АНГЛЫ² *сёлз*. Ангылап, оюмлап. **Англи** селешу. *[Къоналий Зауургъа:] Бош «жекбаш» деучюсюз ансы, [Далхат] бек **англи**, ким да сюйюп тынгыларча селешеди (К.Х.).

Ангсыз

АНГСЫЗ¹ *сыф*. Ангы бомагъан, ангылаусуз, оюмсуз. Ангсыз адам. *«Угъай, угъай, бош махтайсыз аны [Тохтарны]! – деди Ханапий. – Бархын-чархын билмей, дырылдап туруучу **ангсызладанды**» (Т.А.). [Азнор Борисге:] Жашынг **ангсызды**, жукъ билдмейди деп, мен да, башха преподавательле да айталлыкъ туююлбюз, алай эринчекди, аны себепли билимине тийишли белгиле алалмайды (Т.З.).

АНГСЫЗ² *хал. сёлз*. Ангыламай, оюм этмей. **Ангсыз** жууаплау. **Ангсыз** селешу. *[Назир Ильясха:] Оюмламай, **ангсыз** селешдин! Аз айып этген болурла! (З.З.). Сорууланы бир-бирлерине уа тамата **ангсыз**, адам айып этерча жууаплады (К.Х.).

Ангылаулу

АНГЫЛАУЛУ¹ *сыф*. Акъыллы, эсли, оюмлу. **Ангылаулу** адам. *– Тюзюн айтсакъ, – деди Ахмат, – барыбыздан да Мазан ангылаулуду (З.Ж.). **Ангылаулу**, эринлеринги къымылдатсанг да, ангылар (*айт.*).

АНГЫЛАУЛУ² *сёлз*. Ангылап, эслеп, оюмлап. **Ангылаулу** селешу. **Ангылаулу** къараргъа. *Директор сабыр, хар затны чертип, **ангылаулу** селешеди (Ш.М.). Реанимацияда жатхан саусуз, врачны сорууларына тынгылап туруп, башын, кёлзлерин да **ангылаулу** къымылдатды (Б.Ф.).

Ангылаусуз

АНГЫЛАУСУЗ¹ *сыф*. Эссиз, оюмсуз. **Ангылаусуз** адам. *Ол [Шамшудин] **ангылаусуз** адамды. Бусагъатда айтханынги беш минутдан сорсанг да, унутуп

къояды (Гул. Б.). **Ангылаусузгъа** сёз эшекни къулагъына къобуз сокъгъан кибкиди (айт.).

АНГЫЛАУСУЗ² сёзл. Оюм, эс этмей, ангыламай. **Ангылаусуз** къарау. **Ангылаусуз** жууаплау. *Ол [Къоналий] бу жол да түзсуз, мыстысыз, **ангылаусуз** сёлешди (К.Х.). – Анда [Хадисде] терслик жокъ эди, – деди Омар Юрагъа. – **Ангылаусуз** къычырып, жашны тенглерины ичинде сындырдынг! (Т.А.).

Ангылашыныулу

АНГЫЛАШЫНЫУЛУ¹ сыф. Тынч ангыларча болгъан. **Ангылашыныулу** сёзле. *Романны тили шатыкды, **ангылашыныулуду**, суратлау даражасы бийикди (Т.З.). Текстни хар сёзю да **ангылашыныулу** эди (Къ.Н.).

АНГЫЛАШЫНЫУЛУ² хал. сёзл. Тынч ангыларча. **Ангылашыныулу** сёлешу. *Бизге окъутханланы барысындан да дерсни Мурадин Хасыуович **ангылашыныулу** айтханча кёрюне эди (Т.А.). Башха кюнледеча болмай, бюгюн Шаухал, хар сёзюн ауузундан ёнчелеп чыгъаргъанча, кёп шартла келтирип, **ангылашыныулу** сёлешеди (Г.Э.).

Ангылашыныусуз

АНГЫЛАШЫНЫУСУЗ¹ сыф. Иги ангылашынмагъан, ангыларгъа къыйын болгъан. **Ангылашыныусуз** доклад. *Назмуну сёзлери, политикагъа асыры терен киргенча, къалай эсе да абстракциялыла, **ангылашыныусуз** кёрюнедиле (Къ.М.). Таматаланы тынгылаулары, киши ачыкъ сёлеширге унамаулары бизге белгили болмагъан, бир **ангылашыныусуз** иш этиле тургъанын билдире эдиле (С.К.).

АНГЫЛАШЫНЫУСУЗ² сёзл. Ангыламазча неда къыйын ангыларча. **Ангылашыныусуз** сёлешу. *Биринчи докладчы **ангылашыныусузуракъ** сёлешди, экинчи, ючюнчю сёлешгенлеге уа суюноп тынгыларча эди (Х.Н.).

Ангылашыулу

АНГЫЛАШЫУЛУ¹ сыф. **Ангылашыныулу**¹ деген бла бир магъанадады. **Ангылашыулу** лекция. **Ангылашыулу** сёзле. *Искусство халкъ асламлагъа **ангылашыулу** болургъа, ала да аны сюерге керекдиле (М.Д.). Профессорну сёзлери кесгиндиле, **ангылашыулудула** (Г.Э.).

АНГЫЛАШЫУЛУ² сёзл. **Ангылашыныулу**² деген бла бир магъанадады. **Ангылашыулу** сёлешу. *Устаз **ангылашыулу**, улуу ауаз бла айтса, сабийле суюноп тынгылайдыла (С.К.). Лектор бизни сорууларыбызгъа къысха эм **ангылашыулу** жууап бередиди (Т.Ж.).

Апчыулу

АПЧЫУЛУ¹ сыф. Апчытхан, жунчутхан. **Апчыулу** адам. **Апчыулу** хал. *Жаш мудахды, сагъышлыды, къарамы **апчыулуду** (Къ.Н.). Харип Муху, **апчыулу** болмай не этсин, къаллай бир къыйынлыкъ сынагъанды! (З.Ж.).

АПЧЫУЛУ² сёзл. Апчып, жунчуп. **Апчыулу** сёлешуу. **Апчыулу** кымылдау. *Кызычык, жилимуктарынын сюрте, бизге **апчыулу** кырады (Т.А.). Аппаны ауазы шош, тунук, **апчыулу** чыгъады. Кёзлери да тереннге кетипдиле (Г.Э.).

Ара

АРА¹ 1. Нени болса да ортасы, ичи. Эки элни **арасы**. Шахарны **арасы**. *Жаш жыйылган халкыны **арасы** бла, кимин ары, кимин бери тюртюп барады (К.М.). Тёбентин келген кыара «Волга» эки тюкенни **арасында** тохтады (К.М.). 2. Бир затны жыйышдырган жер. Илму **ара**. Методика **ара**. *Бюгюнлюкде КБИГИ Кыабарты-Малкыарны илму-излем **арасына** саналады («Заман»). 3. Адамланы ортасындагы хал. Эгечлени **араларындагы** болум. *Аланы **аралары** амандан аманнга кетгинчи, терсни-тюзю таплык бла тохташдырган керекеди (С.А.).

АРА² 1. Эки затны ортасыны узунлугу. Эки юйню **арасы**. Шахар бла элни **арасы**. ***Арабыз** узакды да, бир бирни теркден кералмайбыз (Ш.М.). Биз жашаган жер бла Нальчикни **арасы** 60 километрден узакды (Ш.Х.). 2. Эки затны бир бирден башхалыктары. Аман бла игини **арасы**. Ариу бла эришини **арасы**. *[Айдарукъ:] Хажимет, алыкка кыара бла акыны **арасын** айыралырча болалмаган эсенг, ким бла да бош даулашып кюрешесе! (Т.А.).

Арап

АРАП¹ ат. Кыыйырлары багыаналагы бегитилген агъач. **Арапха** жарарык агъач. Юйню **араплары**. *Масхут бла Аслан сарайны **араплары**н жарашдырадыла, кыалганла уа аркыулану чюйле бла уруп бегитедиле (Т.А.).

АРАП² сых. Арапыланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. **Арап** тил. **Арап** филология. **Арап** культура. *Озган жыл Кыабарты-Малкыар университетде **арап** филологияны белюмю ачылганды («Заман»).

Ариу

АРИУ¹ сых. 1. Адамны келю, кезю да жаратхан, анга эстетика заууклык берген. **Ариу** кыыз. **Ариу** адам. **Ариу** юй. **Ариу** субай наратла. ***Ариу** болса, кыараргы ахшы, иги болса, жараргы ахшы (н.с.). Сен **ариуну** мен нечик бек сюеме, Тахир Зухураны сюйгенлей! (Б.А.). 2. кеч. Адамгы асыу берген, хычуун. **Ариу** сёз. **Ариу** адетле. **Ариу** кыылык. ***Ариу** сёз жиянны тешигинден чыгыры (н.с.). **Ариу** сёз этмезлигини этдир (айт.). Босагы басхычла бла бешинчи этажгы минип барабыз, бурунбузгы аллай **ариу** ийис келеди! (Т.А.). 3. кеч. Таза, кирсиз. **Ариу** суу. **Ариу** хауа. *Былай ингирде паркга чыгып, **ариу** хауада бир кесек солуп кыайтсам, санларым женгил боладыла (Т.Ж.). Суулары да, тюз шауданны сууча, **ариу**, кыуру ичирип турады (З.З.).

АРИУ² сёзл. 1. Адамны келю, кезю да жаратырча, анга эстетика заууклык берирча. **Ариу** кийин. **Ариу** селеш. *Былай **ариу** кийинип чыксам, оллахий, кыатын алмаган жаш сунуп кыараучудула (К.Х.). Бизни бир **ариу** ишленген, туюлю-башлы юйню арбазына элтдиле (Т.Ж.). 2. Кирин-кипчигин кыоймай,

таза этип. **Ариу** сыйпа. **Ариу** жуу. *[Марзият Найыпханнга:] Энди уа бир билеме да, порошокладан быстырны къайсы **ариу** жуугъанын! (Г.Э.). Къызчыкъ сауутланы **ариу** жууду, юйню жыйды, сора дерслерине отлтурду (Ш.М.). Жангы келин **ариу** сибирир (н.с.). 3. Хычыуун тиерча, жаратырча. **Ариу** тепсе. **Ариу** жырла. **Ариу** кюл. *Тейри, **ариу** жырлагъанларыбыз кепдюле, алай Отарланы Омарны бла Жанатайланы Исмайылны юсюнден а энчи айтырға керекди! (Т.З.). Тамата бек **ариу** селешеди, не айтырса, аллай омакъ, хычыуун сёзле айтады! (Къ.М.).

АРИУ³ кес. Кертиси бла да. **Ариу** амалсыз болдукъ. **Ариу** безидик андан. *[Маймулат эрине:] Жашынг, кесинг да **ариу** жанымдан этгенсиз бу машина бла! (Г.Э.). Оллахий, бизде Сергей деп бир барды да, **ариу** суугъа секиртирикди кесини айтханын этдирир ючюн! (Т.Ж.).

Армаулу

АРМАУЛУ¹ сыф. Жунчугъан, хайран болгъан, не этеригин билмеген. **Армаулу** иш. **Армаулу** адам. **Армаулу** къарам. *[Муталиф:] Оллахий, ишибиз алыкъа тынгылы туююлду да, **армаулубуз**... (Т.З.). Нек эсе да жаш **армаулуду**, эшта, базынмагъан заты болур (Гул. Б.).

АРМАУЛУ² сёл. Абызырап, экили болуп, къалай этерге билмей. **Армаулу** къарау. **Армаулу** селешу. *[Назир Зауалгъа:] Бююн сен бираз **армаулу** къымылдайса. Жарсыгъан затынг ишми барды? (К.М.). – Ай хомух а! – деди Мукай эгечинден туугъан Сюлеменнге. – **Армаулу** бола турма да, тебире аллымда! (Ш.Х.).

Арпа

АРПА¹ Мирзеулукъ къылкъылы битим; асламысында сыра этерге хайырланылады; ашлыкъ. **Арпаны** оруу. **Арпаны** суууруу. ***Арпа** жетсе, оракъ – багъалы (н.с.). **Арпа**, будай – ашды, алтын, кюмюш – ташды (н.с.).

АРПА² мед. Адамны кирпич тюплерин ирин этдирип аурутуучу ауруу. Кёзню **арпасына** дарман жагъыу. *Жашны сол кёзюне чыкъгъан **арпа**, сууукъда терсейип, сау ыйыкъны кыйнагъанды (Къ.Х.). Къоркъма, ол сен дауур этерик зат туююлду, **арпады**. – Гидрокартизондан эки-юч кере жакъгъанынглай, иги боллукъду, – деп, тынчайтды кесин ауругъаннга санап тургъан Хусейни Жагъафар (Г.Э.).

Арсар

АРСАР¹ сыф. Экили болгъан. **Арсар** адам. **Арсар** туюлбюз. *[Къасым:] Мен айтхан сёзюме табыллыкъма, **арсар** туюлме! (Т.Ж.). **Арсарма**, не ол жанына, не бу жанына тохтаялмай турама, айып этмегиз, уллу, жууаплы иште таукеллик кыйынды (К.М.). Таукелге нюр жауар, **арсар** эки чабар (н.с.).

АРСАР² сёл. Экили болуп, къалай этерге билмей. **Арсар** атла. **Арсар** селешу. *«Да не билеим, кёрюрбюз!» – деп Мусос Адикни сорууна **арсар** жуу-

аплады (3.3.). – Асыры **арсар** узаласа, Кулина! – деди Маржан бёрекле эте турган кызычыгына. – Тапдыла, тюз былай эт! (Ш.М.).

Арсарлы

АРСАРЛЫ¹ *сыф.* **Арсар**¹ деген бла бир магъанадады. **Арсарлы** иш. **Арсарлы** жууап. *– Аны [Жюнюсю] бюгюнча **арсарлы** болганын кёрмегенме, – деди Жансурат. – Бизни юсюбюзден адам жукъ ишми айтхан болур? (Т.А.). **Арсарлы** сагъыш этгинчи, арсарсыз ишин битдирир (н.с.).

АРСАРЛЫ² *сёзл.* **Арсар**² деген бла бир магъанадады. **Арсарлы** сюел. **Арсарлы** жууапла. * Юйню ичине кирирге бла кирмезге билмей, Зауур бла Алим Къубадиыланы арбазда **арсарлы** сюелип турганлай, аланы кичи жашлары, Назир, машина бла келип къалды (К.М.). – Ай, хазна болгъа эди бу ишибиз! – деди Малик. – Кёремисиз, адамны къалай **арсарлы** эте биледи Мазан?! (3.3.).

Арсарсыз

АРСАРСЫЗ¹ *сыф.* **Арсар** болмаучу, таукел. **Арсарсыз** адам. **Арсарсыз** жууап. *Амырханча **арсарсыз** адамладыла бригадагъа кёл этдирген, аны ишин алгъа бардыргъан («Заман»). Хар заманда да аны [Юзейирни] жууабы **арсарсызды**, таукелди (3.3.).

АРСАРСЫЗ² *сёзл.* **Арсар** болмай, таукел болуп. **Арсарсыз** айт. **Арсарсыз** эт. *Элде межгит ишленирге ахча жыяргъа керек болгъанда, бек алгъа **арсарсыз** ахча чыгъарып берген ол эди [Жаммот] (Т.Ж.). Элде ол ишни, бу ишни этерге керек болгъанын эшитгенлей, **арсарсыз** тебиреп къалыучу кимди? Кажок бла Мутай! (К.М.). – Угъай, эталлыкъ туююлме! – деп, Идрис **арсарсыз** жууаплады (Г.Э.).

Арт

АРТ¹ *ат.* **1.** Бир затны ал жанындан бирси, кёз кёрмеген жаны. Юйню **арты**. Эшикни **арты**. Тауну **артында**. *Юй артыкъ махтарча туююл эсе да, **артында** жарагъан кёгет бахчасы, аш юйчюгю, тауукъ, ит орунлары да бардыла (К.Х.). Жолда келе турганлай, **артындан** жетип, Любаны сумкачыгъын сермеп алып кетгендиле (3.3.). **2.** Ахыры. Ишни **арты**. Къышны **арты**. Ыйыкъны **арты**. *Жел **арты** – жауун, боза **арты** – дауур (*айт.*). Ишни аллы къалай башланса, **арты** да алай бошалады (*айт.*). Бу ишни **арты** къалай боллугъун билирге къыйын эди (Ч.М.). Аллы – алгъышлыкъ, **арты** – къаргъышлыкъ (*айт.*). Аллы барны **арты** бар (*айт.*).

АРТ² *ат.* Къуйрукъ. **Арты** уллу Адам. **Артын** адамлагъа буруп олтуруу. *Конакъ суймеген тиширыу **артын** буруп олтурур (*айт.*). [Марат Тахирге:] Алан, **артынг** шинтикге жабышып къалмагъан эсе, къоп, кетер заман болгъанды! (Къ.Х.). – Сен къайнайса, – деди Шамил Мустафирге, – **артынг** бла къоз сындыра айланган адам! (Ш.Х.).

АРТ³ *эт.* 1. Къабугъун кетерип, ариула, тазала. Картофну **арт**. Алманы **артуу**. Къабугъун **арт**. *Аппа чертлеуюк къазыкъланы, къабукъларын **артып**, бауну къабыргъасына сюейди (К.А.). [Омар Жамалгъа:] «Аскерде, аскерде...» – де да тур! Эшитгенбиз аскерде не зат этгенинги: кухняда картоф **артып** тургъанса! (Г.Э.). 2. Керксиз, чырмагъан затларын кетер. [Башир:] Дауут, харип, ол жангыз юч къоюнгу окъуна мыркыхын **артып** жетишдиралмайсa, сора онбеш тууар тутхан адамгъа мал орунунг таза туююлдо деп къалай тырман этесе?! (Т.Ж.). Бригада юч гиктардан артыгъыракъ жерни, ташын артып, урлукъ салырча этгенди («Заман»). 3. Заранлы хансларын кетер. Ханс **арт**. *Картофну, нартюхню да ханслары **артылгъандыла**, алагъа суу салырча илипинле ишленгендиле (З.З.). Амма сохан, быхы тахталарыбызны хансларын, кишиге да ышанмай, кеси **артыучуду** (Т.А.). 4. Жаз башында тюклерини тюшоулери (малны, жаныуарны). Жабагъысын **артуу**. *Жабагъысын **арта** тургъан жангыз мыркасыдан сора, Чомайны малы жокъ эди (К.Х.). Жабагъысын **артхынчы**, тапмады Лохпай тынчылыкъ. Кече, кюн кесин къашып... энди жукълайды тыншыкъ (Т.Д.).

Артда

АРТДА¹ *заман. сёзл.* Бираздан, заман бираз ётгенден сора, бир затдан сора. Ол менден **артда** келгенди. Халкъдан **артда**. *Ал жыллада Маликни окъуун махтап турдула, **артда** уа, алтынчы классда, устазла андан, иги окъумайды, къылыгъы аманды деп, тарыгъып башладыла (Ш.М.). [Алий Камилге:] Эгизледе **артда** туугъан таматагъа саналыучусун билмеймисе? (К.М.).

АРТДА² *орун. сёзл.* Арт жанында. **Артда** келе тургъан жаш. Ол **артда** тохтады. *Артдасы **артда**, алдасы алда келедиле (*айт.*). Эшикни **артда** келген жабады (*айт.*). [Муха:] Кичи, ма ол бек **артда** сюелген бизни Ахматды (Т.Д.).

АРТДА³ *сонг.* Бир затны, ишни башха затдан, ишден сора болгъанын билдиреди. Бюгюнден **арта**. Ол кюнден **артда**. Андан **артда** ол кёрюнмеди. *– Угъай, жангылгъан этебиз! – деди Налжан. – Бу тюрлениуле Майрусханлары мындан кёчюп кетгенден **артда** болгъандыла (З.Ж.).

Артдан

АРТДАН¹ *орун. сёзл.* Арт жанындан. Аны башы **артдан** кёрюндю. **Артдан** келген атлы. *Билмей тургъаныбызлай, ала кими **артдан**, кими алдан чыкъдыла да, тегерегибизни алдыла (Къ.Х.). – Тохтагъыз бир кесек, – деди Сюлемен жашлагъа. – **Артдан** келе тургъанла жетсинле да, бирден тизилирбиз [дурулагъа] (Ш.Х.).

АРТДАН² *заман. сёзл.* **Артда**¹ деген бла бир магъанадады. Биз аны **артдан** билдик. *Къуртха къой артдан юркюр (н.с.). Ачыу алдан келир, акъыл **артдан** келир (н.с.).

Артха

АРТХА¹ *орун. сёзл.* Арт жанына. **Артха** къайтыу. **Артха** бар. **Артха** сагъай. *Ала [Оку бла Самат], бизни кёргенлей, **артха** айланып, къачып кетдиле (З.З.).

Бизден узайгъандан сора да, Малик **артха** къарай бара эди. Эшта, кетериги келе болмаз эди (Т.Ж.).

АРТХА² *заман. сёзл.* Арт заманнга. **Арта** асыра. **Арта** аягъан зат. *Асырагъан – **арта** асыу (н.с.). **Арта** асыралгъан кёз чыгъармаз (н.с.). – Муну уа, – деп бир быстыргъа чулгъаннган затны (эшта, ахчачыкъ болур эди) бизге кёргюзтдю Аминат, – **арта** къояма: сабийле ёсюп келедиле... (Ш.М.).

Артыкъ

АРТЫКЪ¹ *сыф.* Кереклисинден эсе кёп болгъан. **Артыкъ** мал. **Артыкъ** ырысхы. **Артыкъ** сёз. ***Артыкъ** мал кёз чыгъармаз (н.с.). **Артыкъ** сёз таш жарыр, **артыкъ** файда баш жарыр (н.с.). [Элдар Махмутха:] Ырысхы, байлыкъ **артыкъ** болмаучудула, аяп жюрютюгюз! (Т.Ж.).

АРТЫКЪ² *сёзл.* Мардасындан кёп, бек. **Артыкъ** сёлешме. **Артыкъ** къыйналыу. ***Артыкъ** айтхандан эсе, **артыкъ** атла (*айт.*). **Артыкъ** улуу къапма, къарылырса (н.с.). **Артыкъ** жумушакъ болма – бюгерле, **артыкъ** къаты болма – сындырырла (н.с.).

АРТЫКЪ³ *сонг.* Белгили сандан кёбюрёк, асламыракъ. Ондан **артыкъ**. Жюзден **артыкъ**. *Мингден **артыкъ** адам Правительствону юйюню аллына жыйылгъандыла («Заман»). Таматаны доклады сагъатдан **атрыгъыракъ** барды (Г.Э.).

Артыкълыкъ

АРТЫКЪЛЫКЪ¹ Зорлукъ бла этилген, кюйсюз иш. Байла, бийле этген **артыкълыкъ**. **Артыкълыкъгъа** тёзмеу. * – Сизни бу бизге этиуюгюз **артыкълыкъ** болгъанын билемисиз? – деди элни къартларындан бири тёбенден келген къуллукъчулагъа (Т.Ж.). **Артыкълыкъгъа** тёзген халкъым Турады жашаудан жалкъып (М.И.). Зорлукъ бюгеди белибизни, **Артыкълыкъ** кючлеп элибизни... (Б.И.).

АРТЫКЪЛЫКЪ² Тиширыуну намысын сындыргъан, ол унамай, суймей тургъанлай этилген иш. Къызгъа **артыкълыкъ** этгенле тутулдула. *Хамит сюдде суйген къызына **артыкълыкъ** этилгенин, ол ишни этгенле кимле болгъанлары, ала аны туююп, ёлген сунуп кетгенлерин башдан аякъ санап айтды (Гул. Б.).

Ары

АРЫ¹ *эт.* Ишлеп, къыйналып, къарыусуз бол. Ишден **ары**. Кёп жазып, **ары**. *Тахир, таза да **арып**, ырахын болгъунчу, кюнню къызыууна да къарамай, бел кётюрмегенлей, кеси да ишледи, бизни да ишлетди (Т.Ж.). **Арып**, талып жетди Зеке, бираз солуп кетди Зеке. Билалмадыкъ, артда къайтып, къойчу къошха келдими эке (Т.Д.).

АРЫ² *сёзл.* Ол жерге, алайгъа. **Ары** бар. **Ары** келигиз. **Ары** кетерге. ***Ары** – оракъ, бери – чалгъы (*айт.*). **Ары** – къайракъ, бери – билеу (*айт.*). Элден **ары** чыгъып, агъач бла сууну ортасында, талачыкъда жашчыкъла кеслерине футбол ойнаучу жер жарашдыргъандыла (Т.Ж.).

АРЫ³ *байл.* Алай эсе (шартны билдиреди, башлаучу болушну формасындагы озгъан заманны этимсыфатыны ызындан келеди). Айтхандан **ары**. Бергенден **ары**. **[Замай:]* Къаний, келгенден **ары**, Омарлагъа да кире кетмесек, айыпды! (К.М.). – Билгенден **ары**, энди айтмай жашырып турургъа жарамаз! – деди Айшат эгечи Налжаннга (Къ.Х.).

АРЫ⁴ *сонг.* Башлаучу болушдагы заманны кѣргюзтген сѣзлени ызларындан келсе, заман къарамны, ишни чегин билдиреди. Тамбладан **ары**. Ыйыкъдан **ары**. *Бюгюнден **ары**, уялмай, мени юйюмю кесинги юйюнгча кѣр (А.Х.). Билген Аллахды, ол бу ыйыкъдан ары барлыкъ болмаз, кишини танымайды, тили да тохтагъанды... (Т.А.).

Ары-бери

АРЫ-БЕРИ¹ *сѣзл.* 1. Къайры эсе да, бир жары. **Ары-бери** барлыкъма. **Ары-бери** кетмегиз. *– Ахмат, – деди Батыр, – **ары-бери** барлыкъ тюйюл эсенг, Харунну да чакъырайыкъ да, бизде олтурайыкъ (Т.Ж.). [Омар Юзеге:] Сахадин а къайда кѣрюнмейди, **ары-бери** ишми кетгенди? (Т.А.). 2. Жан-жанына, ары да, бери да. *– Олло-ох! – деп, Мухажир асыры сейирсингенден, жукъ айталмай, башын **ары-бери** къымылдатады (З.З.). Парий, къуйругъун **ары-бери** ойната, не бересиз дегенча, аллыбызгъа келип, кѣзюбюзге къарап тебиреди (Г.И.).

АРЫ-БЕРИ² *алм.* Абери, бир зат (жукъ). **Ары-беричикле** бла кюрешиу. *– **Ары-бери** айтырыгъынг бар эсе, айт да къой, бизден уялыр кереги жокъду, – деди Ахмадия Зубайгъа (Х.О.). – Да, ол аман къыз бир **ары-беричикле** ийген эди да, – деп, Алим сумканы Аскерханнга узатды (Т.Ж.).

Арыкъ

АРЫКЪ¹ *сыф.* 1. Азгъын, къатангы. **Арыкъ** мал. **Арыкъ** адам. **Арыкъ** жаякъла. ***Арыкъ** токълуну айнытсанг, эрининги-бурунунгу май этер, аман адамны айнытсанг, эрининги-бурунунгу къан этер (н.с.). **Арыкъ** атха тин кирсе, белине артмакъ салдырмаз (*айт.*). Жашчыкъ **арыкъ** бармакъчыкълары бла тюрсюнлю карандашлары болгъан коробкачыкъны къаты къысып, манга берирге унамай, бир жанына къачды (Къ.Х.). 2. *кѣч.* Жарлы. **Арыкъ** юй чамчы болур (*айт.*). 3. Жауу аз болгъан. **Арыкъ** эт. ***Арыкъ** этни шорпасы татымаз (*айт.*). Хажибий, къой, тууар этлени ичинден, сайлай кетип, бир **арыкъ**, къызгъылдым тууар бутну алып, базманнга салдырды (Къ.А.).

АРЫКЪ² *ат.* Илипин, канал. Уллу **арыкъ**. Чюгюндюрге суу салыучу арыкъ. ***Арыкъ** ишленип, суу салынып башлагъанлы, ёмюрде чыкъмаучу ёзенлени кырдыгы къалын, бийик болады, жыл сайын да чалынады (Къ.Х.).

Аслам

АСЛАМ¹ *сѣзл.* Белгиленген мардадан кѣп, кѣбюрек. **Аслам** адам. **Аслам** ахча. **Аслам** хайыр. *Иш хакълары аслам болгъанлы, къурулушчула алгъындан

эсе иги ишлейдиле, ишге кеч кьалмай келедиле (З.З.). [Юсюп:] Сюрюуге мал кьыстай чыкьгъанымда кьргенме, аскерни да **аслам** тууары барды (Г.И.).

АСЛАМ² *ат.* Кёбюсю (иеликчи аффикс бла жүрютюледи). Халкьны **асламы**. Къойланы **асламы** семизди. *[Оразай:] Гырмыкла бла кьысмай кетгенбиз да, гебенлерибизни **асламын** жел чачхан хапары барды (К.А.). Элде жашагъанланы **асламы** энди бахчаларында картоф угъай, хобуста, быхы саладыла (З.Х.). Назмуларыны **асламысын** Магомет кёлюнден билиучю эди («Заман»).

Асыл

АСЫЛ¹ *сыф.* 1. Намыслы, адепли, ариу кьылыктьлы. **Асыл** адам. **Асыл** тукъумла. ***Асыл** аз сёлешир, кёп тынгылар (н.с.). Аны [Махмутну] **асыл** адам болгъаны сёзюнден окъуна билинип турады (Г.И.). **Асыл** кьызгъанмаз, асылсыз тоймаз (н.с.). 2. Багъалы, сыйлы. **Асыл** жаш. Алтынны да **асылы**. **Асыл** тукъумлу мал. ***Асыл** азмаз, гемха ат тозмаз (н.с.). **Асыл** – ташдан, акъыл – башдан (н.с.). **Асыл** ташдан чыгъар, акъыл жашдан чыгъар (н.с.).

АСЫЛ² *сёзл.* Намысны, адепни билип. **Асыл** жууаплау. **Асыл** сёлешиу. *Ол адам къалай **асыл** сёлешеди! (З.З.). Жашны дюрген сёзлерине окъуна Дахир **асыл** жууап этди (Л.Х.).

АСЫЛ³ *эт.* Боюнуна, белине тагъыл, кьучакълап, жиберме. Боюнуна **асыл**. Белине **асыл**. *Керимни гитче кьызчыгъы уа боюнуна **асылгъанлай**, тюшерге унамай, сау сагъатны турду (Г.И.). Зухурачкь, атасын кьргенлей, чабып барып, белине **асылды** (Г.Э.).

Асылсыз

АСЫЛСЫЗ¹ *сыф.* Намыссыз, адепсиз, уятсыз. **Асылсыз** жууап. **Асылсыз** кьылыкть. *Аныча **асылсыз** адамла саламынга жууап къайтара да билмейдиле (Г.И.). [Къонактьбий Азноргъа:] Ол кюн Масхут экигиз бек **асылсыз** иш этдигиз (Ш.Х.).

АСЫЛСЫЗ² *сёзл.* Адам айып этерча. **Асылсыз** сёлешиу. **Асылсыз** жууаплау. *[Марат:] Кёрдюгюзмю ол мингиреу Таукъанны! Бизге да бет этмей, къалай **асылсыз** сёлешди атасы кибик къартха! (З.З.). – Айтхан эдим да мен санга! – деди Къанамат Хасымгъа. – Жашынг кесин **асылсыз** жүрютеди (Т.А.).

Асыра

АСЫРА¹ 1. Тас болмазча жерге салып сакъла. Ахчаны **асырау**. Ачхычланы **асырау**. ***Асырагъан** – артха асыу (н.с.). Амма, ахчачыгъын **асырагъан** жерни ажашдырып, тёшек, жастыкъ къоймай къармайды (Г.И.). 2. Багъып, ёсдюр. Жесирле **асырау**. Ёксюз **асырау**. *– Не излейсиз, харип, ёксюзле **асырагъан** тиши-рудан?! – деди тынгылап тургъан Марыуа, сёзге кьошулуп (Къ.К.). [Кемал:] Тохта, Алий келирге аллай бугъачыкъ **асыралады**! (Т.А.). – Кёрдюгюз кечесин кюн этип **асырагъан** сабийи Сырмаханнга къалай этгенин! – деп, кючсюндю Къаплан (Г.И.).

АСЫРА² Ёлгенни жерге кѐм, басдыр. Ёлгенни **асырау**. Адамын **асырагъан** уллу бушууду. *Ала экиси да, ёлюкню да асырап бошагъынчы, гузаба болуп, къайры эсе да кетдиле (Т.Ж.). «Ёлюк жерде къалмаз» дейдиле, **асырадыла** аны [Мухашны] да... (З.З.).

Асыулу

АСЫУЛУ¹ *сыф.* 1. Иги. **Асыулу** адам. **Асыулу** жууап. **Асыулу** иш. *– Оллахий, – деди акъсакъал чалгъычылагъа айланып, – бу эки кюнде уа бек **асыулу** иш этгенсиз! (Т.А.). Ол **асыулу** жыргъа жаныуарла да тынгылай болурла дерлигим келеди (Г.Э.). 2. Бийик качественосу болгъан. кыйматлы. **Асыулу** товар. **Асыулу** бичен. **Асыулу** кюмюш. *Арт кезиуде завод **асыулу** продукция чыгъара башлагъанды (Кѳ. Х.). Суканны бичени уа бек **асыулуду**. Мал аны жугъун да къоймай ашаучуду (З.З.).

АСЫУЛУ² *сѳзл.* Бийик даражада, махтарча. **Асыулу** тепсеу. **Асыулу** сѳлешуу. *Омарча **асыулу** жырлагъанларыбыз алай кѳп болмагъанлары кимге да белгиледи (Т.З.). Жыйылыуда, барысындан да жаш болгъанлыкъгъа, бириследен эсе Алим **асыулу** сѳлешди (Г.Э.).

Ат

АТ¹ *ат.* 1. Жегилиучю, минилиучю, уллу юй хайыуан. Жегилген **ат**. Чабыучу **ат**. Тор **ат**. * **Ат**, абынмай, жол танымаз, эр, абынмай, эл танымаз (н.с.). **Ат** азгъын болса, жоргъа болур (н.с.). **Ат** бергенни хант берген озар (н.с.). 2. Атны баш сураты этилген шахмат фигура. **Ат** бла жюрю. **Ат** бла чыгъып, мат эт. *Самат **ат** бла шах этди да, къобуп, арлакъгъа барып сюелди (Г.Э.).

АТ² *ат.* Адамгъа неда башха затха аталгъан энчи сѳз. Шахарны **аты**. Адам **атла**. **Ат** атаргъа. ***Ат** атагъан атха миндирир (*айт.*). **Аты** бирни анты бир (*айт.*). **Аты** – «айран», кеси – дарман (*айт.*).

АТ³ *ат грам.* Тилде ким? не? деген сорууладан бирине жуууап этген сѳз. Энчи **атла**. Тукъум **атла**. Жангъызлыкъ санда жюрюген **атла**. ***Атладан**, ала тюрленмей тургъанлай, сѳзлеуле да къураладыла (Г.Ж.). **Атла**, магъаналарына кѳре, эки уллу къауумгъа юлешинедиле: тукъум атла бла энчи атла (С.Б., С.А.).

АТ⁴ *эт.* 1. Сыз, быргъа. Ташны узакъгъа **ат**. Топну бери **ат**. *Ташны **ата** билмеген башына урур (н.с.). – Топну бери **атыгъыз!** – деп кычырды Зауурбек арлакъда сюелип, футбол ойнагъанлагъа къарап тургъан жашчыкълагъа (Г.Э.). 2. Ашха-суугъа аны татыуун тюрлендирир зат къош. Шорпагъа туз **ат**. Чайгъа шекер **ат**. *Бизни аппа сууну да шекер **атып** ичиучюдю (З.З.). – Тузну кѳбюрек **атып**, шорпаны тузлу этип къойгъанбыз, – деди Сакийнат (Г.И.). 3. Жыкъ, аудур неда жыгъылырча, ауарча эт. Аtdан **ат**. Жардан **ат**. *Тапсыз жерле бла элтип, ол аман жаш эшекни жардан **атханды** да, ёлалмай турады (Гул. Б.). Жашладан бири атны жюгенинден тутду, бирси уа ат юсюнде къамичи бла уругъа кйриле тургъан къарасакъал кишини, бутундан хыны тартып, атдан **атды** (Э.О.). 4. *кѳч.* Къоюп кет, къарама, бакъма. Тенгинги **атма**. Ана баласын **атмаз**. *Сабий-

лерин **атып** кетгенди деп, Солманнга эллилери бек айып эте эдиле (3.3.). Анабыздан айырылганлыкъгъа, ол бизни атмагъанды, хар керегизбизни тапдырып тургъанды (Т.А.). **5.** Сеп. Жерге урлукъ **ат**. *– Сени да не атангдан къалмагъанды, не урлукъ **атып** битлдирмегенсе! – деди Хажи Мыртазгъа (Г.И.).

АТ⁵ эт. Сауутдан окъ, снаряд сызылып чыгъарча эт. Ушкок **ат**. Илишаны **ат**. *Студентлени тюрлю-тюрлю сауутладан **атаргъа** юйретедиле («Заман»). Эки **атханда** да Оюс илишаннга тийдиралмады (К.А.). Ай таланнган, бёрю, ушкокну тюз юсюне тутуп **атханда** да, къыжырагъанын тыймай, тепмей тура эди! (3.3.).

Ата

АТА¹ ат. **1.** Сабийли эр киши. **Атаны** осуяты. Тенгими **атасы**. Бир **атадан** туугъанла. ***Ата** – билек, ана – жүрек (н.с.). **Атадан** ёксюз – жарым ёксюз, анадан ёксюз – толу ёксюз (н.с.). **Ата** сыры – улунда, ана сыры – къызында (н.с.). **2.** Сабийлери аталарына айтыучу сёз **аття**, **атака**, **атта**. **Ата**, бизге кел. *– **Ата**, сакъалынгы жюлюймюсе? – деди Мазан атасына (К.Х.). **3.** Къартайгъан эр кишиге адамла сыйлап айтыучу сёз. – **Ата!** – деди бригадир къалауур къартха. – Кече чырагъынгы жандыргъанлай тур! (К.А.).

АТА² эт. **1.** Биреуге, бир затха ат бер. Жашчыкъгъа «Алим» **атадыла**. **Ат** ата. ***[Хүсейин:]** Эшитгенмисиз, Салых къызчыгъына Индира **атагъанды!** (3.3.). «Ахмат» **аталгъанды** атына. Асыры кюйсюзлюгюнден, киши бармайды къатына (Л.Х.). **2.** Жорала. Къазауатда ёлгенлеге **ата** Космонавтлагъа **аталгъан** жыр. *Роман элни къазауатда ёлген жигит жашларына **аталып** жазылгъанды (М.Д.). **3.** Кесинг этип, биреуге жакъ. Терсликни анга **атадыла**. *Къарабаш, хылини кеси этип, **атагъан** а башхалагъа этиучюдю (Г.Э.). Нанаш бла Билял, харбузлары кеслери урлап, **атагъан** а Харуннга этгендиле (Къ.Х.).

Аталыкъ

АТАЛЫКЪ¹ Ёге ата. Жашчыкъны **аталыгъы**. *Ол **аталыгъын** бек сюеди. *Аминат **аталыгъын** кесини анасындан кем суймейди (Б.М.). Хадисни **аталыгъы** элде намысы жүрюген, бек иги устазладан бири эди (3.3.).

АТАЛЫКЪ² Атаны кесини сабийлерине этерге тийишли иши. **Аталыкъ** борчну толтуруу. **Аталыкъ** этиу. *Энди къарындашындан къалгъан ёксюзлеге **аталыкъ**, аналыкъ да Амаш этеди (Г.И.). **[Юсюп Османнга:]** Сау бол, сен **аталыкъ** борчунгу кимден да иги толтураса! (Ш.Х.).

АТАЛЫКЪ³ этн. Келинни анасы къызыны къайын атасына салгъан сый. **Аталыкъны** жаратмады къайын ана. **Аталыкъгъа** кёп сый салынды. *«**Аталыкъ**» деп сый излерле, Жаратмасала, бизлерле (Б.Х.). **Аталыкъгъа** жарагъан костюм, кёлек, омакъ носкийлери бла чурукъла салындыла (К.А.).

Атауул

АТАУУЛ¹ ат. Бир тукъумну ичинде уллу аталарыны атын жүрютген къауумладан бири. **Атауул** къырындашла. Бир **атауулну** адамлары. *Бичакъсызлары

Семенланы **атаууларыдыла** (КЪМОС). Аскер бла Шабаз атауул къарындашладыла (К.Х.).

АТАУУЛ² *сыф.* Тёгерек эм уллу къуйрукълу (къочхарны, ирикни юсюнден). **Атауул** ирик. **Атауул** къочхар. *Къазий, биринчи туудугъуну жылы толгъанда, **атауул** къочхарын кесди (Г.И.). Бий жашын бешикге салгъан кюн эки **атауул** ирик сояды (МХЖ).

Атлы

АТЛЫ¹ *ат.* Ат юсюндеги адам. **Атлы** бла жаяу. Тёбенден келген **атлы**. ***Атлыны** ахшысы ат тизгининден билинир, къатынны ахшысы юй тизгининден билинир (н.с.). **Атлы** жаяугъа жёнгер болмаз (*айт.*). **Атлы** – ат бла, жигит – кылыч бла (*айт.*).

АТЛЫ² *сонг.* Атны ызындан келеди, бир затны ол атны жүрютгенин билдиреди. Мусукаев **атлы** колхоз. Кесим **атлы** жашчыкъ. Мальбахов **атлы** орам. *Мёчюланы Кязим **атлы** шахар библиотекада китап окъуучуланы конференциялары баргъанды («Заман»). [Шахнюр:] Да сиз атын айт деп тургъанлыкъгъа, къалай айтайым: аты къайын атам **атлыды** сора уа! (Ш.М.).

Атыл

АТЫЛ¹ Къаты чап. Биреуню ызындан **атыл**. Тюкен таба **атыл**. *Ол а [Шаухал] тюкен таба **атылып** бара эди (З.З.). Харбузну сермеп къачханны ызындан а аллай жаш **атылды!** Жюз метр чакълы да узайгъынчы, жетип тутду (К.Х.).

АТЫЛ² Жарыл, жыртыл (кёпген затны юсюнден). Шар **атылды**. Топну камерасы **атылды**. *Борисчикни шары, кёкге кётюрюле барып, **атылды** (Гул. Б.). 2. Жарыл. Къургъакъ картофла, тынгылы да бишгинчи, **атылып**, Зулийха алааны кесеклерин чоюндан уллу къашыкъ бла чыгъарды (Г.И.). 3. Къаты таууш этип чачыл, бузул (гранатны, минаны д.а.к. затны юсюнден). Гранат **атылды**. Мина **атылды**. *Алайда, мина **атылып**, юч солдат ауур жаралы боладыла (З.Х.). Абдуллах, илляу сунуп, ёрге-энишге атып ойнагъан темир токъмакчыкъ **атылды:** жашчыкъ, сол кёзюнден къан бюркюп, ауду... (К.А.).

Атым

АТЫМ¹ Атылгъан окъну сауутдан чыкъгъан жери бла жетген жерини арасы. Тор тайчыкъ, башхаланы садакъ окъ **атымгъа** озуп, Созаргъа жетди, гимхотун жүгеннге салды («Нартла»).

АТЫМ² Бир атаргъа болур чакълы зат (туз, чай д.б.). Эки **атым** туз. Бир **атым** чай. *Бир **атым** чайыбыз къалгъанды (КЪМОС). Тузу тауусулгъан къоншу туз тилей келсе, Саудат, сирнек коробкагъа къуюп, эки-юч **атымчыкъ** бериучю эди (Г.И.).

Ау

АУ¹ ат. Келин тургъан отоуну мюйюшюнде тагъылгъан жабыу. **Ау** тюбюндеги келин. **Ауну** ачыу. *Тапалауну ёлтюрдюле, сойдула, Жаш къатынын **ау** тюбюнде къойдула (МХЖ). **2.** Къайынлагъа ауузу сёлешмеген, **ау** тюбюндеги сабий тиширыу не этерик эди, тынгылап турмай! (Ш.М.).

АУ² ат. Гюлменди. Эриши къатын эрине жибек **ау** бла кёрюнюр (н.с.).

АУ³ ат. Кёнчекни бутлукъларыны бирге кёшулгъан жери. Кёнчекни **ауу**. Тар **аулу** кёнчек. *Шалпар **ауу** кырдыкланы чыкъларына жетеди, Терк атларгъа кюрешсе уа, абынып да кетеди (МХЖ 2).

АУ⁴ эт. 1. Бир жанына жыгъыл. **Аууп** тургъан бир терек, ол терекде онеки бутакъ (элб.). Аурууум **ау** да къал деп турады (КъМОС). **Ауар** ташха таянмагъыз! (М.К.). **2.** Бир затны башы бла озуп, бирси жанына ёт, юсю, ичи бла оз. Кюн кёушлукъдан **ауар** заманнга чалгъычыла белгиленнген жерни кырдыгын чалып бошадыла (Къ.Х.). Тюшден **ауа**, Уштулуну шауданына жетдик (К.М.). [Махти:] Тахирни хапарына тынгыласанг а, ыфчыкдан **аууп** келген сунарса (3.3.).

Ауаз

АУАЗ¹ Адамны тауушу. Уллу **ауаз**. Башха **ауаз**. Сабий **ауаз**. Базыкъ **ауаз**. *Аны иничке, хычыуун **ауазчыкъ** бла жырлагъанына тынгылап турлугъум келеди (Г.И.). Кёзлери кёрмегенликге, ол, хар кимни **ауазындан** танып, атын айтып кёюучу эди (3.3.). **Ауазы** башханы макъамы да башха (н.с.).

АУАЗ² дин къарач. Адепге, ызгъа, къылыкъгъа юйретген сёзле, ууаз. **Ауаз** бериу. *[Добай Хажиликге:] Алан, сен хар кимге **ауаз** бергенликге, кесинг ол айтхан затларынгдан бирин да эте болмазса дейме! (Л.Х.). [Хасан:] Сослан, биз сени **ауазынга** тынгылап тургъанлы сау эки сагъат болады! (Къ.Д.).

Ауангы

АУАНГЫ¹ ат къарач. Ауана. Юйню **ауангысы**. Адамны **ауангысы**. ***Ауангысы** тейри жарыгъанда кёрюндю (КъМОС). [Осман:] Аслан, харип, не бек азгъанса, жангыз **ауангынг** къалгъан кёреме! (Б.М.).

АУАНГЫ² сёзл. къарач. Ачыкъ угъай, иги танымазча. *Ай жарыкъда жашны, бет тюрсюнюн **ауангы** кергенимлей окъуна, ол гудучу Махар болгъанын таныдым (Х.О.).

Аула

АУЛА¹ Ау бла тут (чабакъны, крабны д.б. затланы). Чабакъ **аула**. Краб **аула**. *Чабакъ аулай тургъан жашчыкъла, алайгъа келген къартха салам бердиле (МХЖ¹). **Аулап**, урлап тутулгъан крабла трюмну толтура кетгендиле («Заман»).

АУЛА² Башындан кёмюгюн, кирин д.а.к. башха затын къашыкъ, чолпу бла ал, кетер. Сютню кёмюгюн **аула**. Чолпу бла **аула**. Шорпаны жауун **аула**. *Ання сютню башын аулап, Назирчикге ашатды (Ч.М.). Молла къара сууну башын аулар (н.с.). **2. кёч.** Жап, кёрюнмезча эт. *Ингир къарангы жерни **аулады** (Б.М.). Амманы тузлу кёз жашлары кёзлерин **аулайдыла** (Къ.К.). **3. кёч.** Бек тынгылы кёрюрча къара. Кёзлеринг бла **аула**. **Аулап** чыкъ. *Докладчы, тана кёзлерин ары-бери айландыра, залны **аулап** чыкъды (Б.Х.).

Ауузлан

АУУЗЛАН¹ Аша. **Ауузлана** бар. **Ауузланнгандан** сора. ***Ауузланып** бошагъанлай, жашла экиси да, чалгъыларын жарашдырып, дуругъа тизилдиле (З.З.). [Муслим:] Асхат, **ауузлана** бар! (Къ.Х.).

АУУЗЛАН² Сёз бер. Ичгини къояргъа **ауузлан**. *[Томай:] Къызны Барзлагъа берирге **ауузланнганбыз** (У.И.). Аныуар бизге да бир гебен берирге **ауузланнганды** (У.А.).

Ауур

АУУР¹ *сыф.* **1.** Базманда кёп тартхан. **Ауур** жюк. **Ауур** машок. *Темир туююлдю – бююлмейди, **ауур** туююлдю – жюкленмейди (элб.). **2. кёч.** Къыйын. **Ауур** иш. **Ауур** жашау. *[Къурман:] Охо, алай **ауур** иш туююлдю, этерме (Х.О.). Кертиди, халкъны жашауу **ауурду** (Т.А.). **3. кёч.** Эринчек, хомух. **Ауур** адам. **Ауур** ат. ***Ауур** атны эшекден тирилиги жокъду (КъМОС). **4. кёч.** Солургъа къыйын. **Ауур** хауа. *[Салих:] Бу жерлени хауаусы манга бек **ауурду** (З.З.). **5. кёч.** Къоркъуулу. **Ауур** жара. *Майыл барыбыздан да **ауур** жаралы эди (Къ.А.). [Омар Хасаннга:] Къарындашым, сени жаранг **ауурду**, кесинги сагъыракъ жюрют! (Э.О.).

АУУР² *сёзл.* **1.** Тартыргъа, кётюрюрге къыйын болурча, кёп. **Ауур** жюкле. **Ауур** кётюр. *Асыры **ауур** жюклеген болур эдик: ат арбаны бек къыйналып тартады (З.З.). **2.** Кючден-бутдан, къыйналып. **Ауур** солу. **Ауур** ынычха. *Бек арыгъан болур: жаш **ауур** солуйду (Г.Б.). Бет къаны кетген саусуз орундукъну къыйырына **ауур** чёкдю (Ч.М.).

Аууш

АУУШ¹ *ат.* Тау, къая башындан бир жанындан бирси жанына аууучу жер, аллай жол. **Ауушдан** ауаргъа. Тау **ауушла**. *Экскурсиячыла, **ауушда** тохтап, таулагъа, къаялагъа, къалын агъачха сукъланып къарайдыла (Т.А.). **Ауушну** къар басханды, боран ач бёрюча улуйду (Б.И.).

АУУШ² *эт. къарач.* Ёл. Замансыз **ауушханла**. Аурумай **ауушуу**. *Аталары уа эртте **ауушхан** эди (Б.М.). [Теммот Ахматха:] Къарнашым, **ауушханнга** энди этер мадар жокъду, жандетли болсун! (Къ.Д.).

АУУШ³ *эт.* **1.** Ары-бери чайкъал (жюрюген заманда). **Ауушуп** атлау. Ары-бери **аууш**. *Къанатмат эки жанына **аууша** барады (Г.Э.). Быдыры асыры уллууду

да, Майыл **ауушмай** жорюялмайды (Ё.А.). **2. кёч.** Экили, арсарлы бол. **Ауушмай** этерге. Ишин **ауушмай** бардыргъан. *Мутай бюгюн ары, тамбла бери **ауушуучу** адамладан туююлду (Ш.Х.).

Ахшы

АХШЫ¹ *сыф.* **1. Иги¹** (1-чи магъ.). **Ахшы** адам. **Ахшы** иш. **Ахшы** китап. ***Ахшы** адам башын сылатыр, аман адам жанын кыйнатыр (*айт.*). **Ахшы** адамны махтасанг, жарашыр, аман адамны махтамсанг, ажашыр (*н.с.*). **Ахшы** сёз – жаннга азыкъ, аман сёз – башха къазыкъ (*н.с.*). **2.** Уста, ишин иги билген. **Ахшы** алим. **Ахшы** инженер. *Мухажир колхозну бек **ахшы** механизаторларындан бириди (З.Х.). **Ахшы** башчы халкъ уютур, аман башчы жан улутур (*айт.*).

АХШЫ² *сёзл.* **1. Иги².** **Ахшы** ишлерге. **Ахшы** окъургъа. *– Сау болугъуз! – деди Къасым Чопай бла Алийге. – Къысыр тууарлагъа бек **ахшы** къарагъансыз! (З.Х.). [Тахир:] Жашла, бу къыз бизнича бек **ахшы** ангылайды. Сермерле, сёлешип айыплы болмагъыз! (Къ.А.).

АХШЫ³ *кес.* Адамны айтылгъан, этилген (этиллик) затха ыразылыгъын билдиреди. **Ахшы**, болсун. **Ахшы**, этербиз. *– **Ахшы!** – деди Омар жашлагъа. – Бу жол сиз айтханлай болсун! (Т.З.). – **Ахшы**, гелля, кечге къаллыкъ туююлме! – деп, Мусачыкъ, ыннасын къучакълап, футболчу текнгчиклерини ызларындан чабып кетди (Г.Э.).

Ахыр

АХЫР¹ *ат.* Затны, ишни арты, тауусулгъан жери. Ишни **ахыры**. Окъууну **ахыры** жокъду. *– Алан, бу не сейирди?! – деп, [Аслан] олтургъан жеринден къопду. – Бу гыргырни **ахыры** боллукъмуду? (Ш.М.). – Энди мен да жашауну **ахырына** келгенме, – деп башлады хапарын аппа (Г.Э.).

Ахыр

АХЫР¹ *сёзл.* Бек, болмагъанча. *Не этерге билмей, **ахыр** амалсызыбызгъа таяннганбыз (Ш.Х.). Аны уа ол жол **ахыр** тепген кезиуу эди (Т.З.).

Ахырзаман

АХЫРЗАМАН¹ *ат.* Динни ангылатыууна кёре: жашауну ахыры, жашау болмагъан, тохтагъан заман. **Ахырзаманны** аллы башланса да, адамла ырысхыдан тюнгюлмезле (*айт.*). Эфенди уа: «**Ахырзаман** жууукълашханды!» – деп, къоркъута эди (Т.Ж.).

АХЫРЗАМАН² *сыф.* Ёлчеми уоллу болгъан, кючлю, къаты. **Ахырзаман** жел. **Ахырзаман** къыш. *Бир заманда **ахырзаман** жел келди да, дуния туюю башына болупму къалды дерча болду (МХЖ 1). Бий, битеу элни жыйып, **ахырзаман** той этди (МХЖ 1).

АХЫРЗАМАН³ сёзл. Бек, айтып айтмазча. **Ахырзаман** бийик кбая. **Ахырзаман** уллу терек. *– Жашагъыз, жанларым! – деди къарт хуначылагъа. – **Ахырзаман** иги иш этдигиз! (Г.И.). Халкъда болур уллу сёзлюк, **Ахырзаман** иги тёздюк (М.К.). Айтмай кёюгъуз, ёгюз десенг а, аллай ёгюз, **ахырзаман** уллу зат! (З.З.).

Ахырлыкъ

АХЫРЛЫКЪ¹ сыф. Сейир, тюрюлю, тамаша. **Ахырлыкъ** жаш. **Ахырлыкъ** иш. *[Мурадин:] Алайда тюкен аллында, бир **ахырлыкъ** иш кёрюп келеме! (Г.И.). [Калмук Муссагъа]: Аллай **ахырлыкъ** жашды ол сизни Жатдайны туудукъ-чугъу! (К.М.).

АХЫРЛЫКЪ² сёзл. Сейир – тамаша этерча. **Ахырлыкъ** жырларгъа. **Ахырлыкъ** тепсерге. *Къой-къой! – деди Нафисат. – Артистле уа аны къатына да бараллыкъ туююдюле. Ол бир **ахырлыкъ** жырлады да! (Г.Э.).

Ач

АЧ¹ ат. Ачлыкъ, ашар зат болмагъан хал. Халкъгъа **ач** кирген заман. ***Ач** уят къоймаз (*айт.*). Бир жанындан **ач**, экинчи жанындан а сау эки кюнню тох-тамагъан боран аланы къарыусуз этген эди (МХЖ 1).

АЧ² сыф. Къарыны ашны излеген, ашаргъа керегин бек сезген. **Ач** адам. **Ач** ит. **Ач** хайыуанла. ***Ач** къонакъны хапар бла сыйлама (*айт.*). **Ач** киштикден чычхан кбугулмаз (*айт.*). **Ач** бёрюге мекам жокъ (*айт.*).

АЧ³ сёзл. Къарыны аш излеп, ашаргъа керегин бек сезип. ***Ач** келгенни тойдур, кеч келгенни кбондур (*айт.*). «Аллах!» деген **ач** кбалмаз, **ач** кбалса да, кеч кбалмаз (*айт.*).

АЧ⁴ эт. 1. Ачыкъ эт, кёрюрча, алалырча д.а.к. зат этерча эт. Эшикни **ач**. Конвертни **ач**. Кбюрню **ач**. *Эшикни бузуп, **ачып** кирселе, аллайгъа кир! Жашла ючюсю да кболлары, бутлары, ауузлары байланып! (МХЖ 1). Не жазылгъанын билирге асыры ашыкъгъандан, конвертни жыртып **ачдым** (Г.И.). Ючюнчю кюн саусуз кёзлерин **ачды**, сёлешир умут этип, эринлерин да кымылдатып башлады (Т.А.). 2. кёч. Ишлеп, битдирип, хайырланыргъа бер. Школ **ач**. Цех **ачаргъа**. Университет **ач**. *Властьны уа не хатасы бар эди? Школла, ызы бла уа уллу окъуу юйле **ачды**, тюзлюкню, тенгликни кбурады! (Ш.Х.). Юч-тёрт жерде тюкен **ачып**, сатыуну аямай бардырадыла! (Къ.Х.). 3. Этиллик, боллукъ затны башла. Уруш **ачханла**. Кенгешни **ачыу**. *Жыйылыуну школну директору Кбайтукъланы Элмырза **ачды** (Т.А.). Уруш **ачаргъа** кичип тургъан кбыралла да бардыла (Т.З.). 4. кёч. Билдир, белгили, ачыкъ эт. Жарсыуунгу **ач**. Муратынгы **ач**. *Жюрек кбайгъыларымы сизге **ачмасам**, кеси кесиме ыразы боллукъ туююлме (Г.И.). – Жашчыкъ, маржа, сабыр эт! – деди Минат. – Тасхабызны битеу халкъгъа **ачып** кбойма! (Гул.Б.).

Ачы

АЧЫ¹ сыф. 1. Татыуну сезиучю органланы кьозгъаучу. **Ачы** тамыр. **Ачы** ханс. **Ачы** шорпа. ***Ачы** бла татлыны татхан билир (н.с.). Амма лимонну **ачысын** бек жаратыучуду (Т.А.). 2. *кёч.* Аурутуучу, ачытыучу. **Ачы** кьоллу. **Ачы** ауруу. *Бал чибинни ургъаны – **ачы**, балы – татлы (н.с.). – Аллах, Аллах! – деди Света. – Не **ачы** кьолунг барды! (Ш.М.). 3. *кёч.* Бушуулу, адамны жарсытхан. **Ачы** сермеш. **Ачы** хапар. **Ачы** бушуу. *Сиз кёп ачы сермешде болдугъуз (О.К.). **Ачы** хапар элге мычымай жетди (З.З.). 4. *кёч.* Къаты, уллу, кючлю. **Ачы** боран. **Ачы** суукъ. *Элни тёбен аласындан **ачы** кычырыкъла эшитиледиле (К.М.). Олсагъатдан бир **ачы** жел келди! (МХЖ¹). **Ачы** суукъла башландыла (Т.А.). 5. *кёч.* Адамны жанына тиерик, ачыу этдирик, жүрегин кыйнарыкъ. **Ачы** сёз. **Ачы** тилли. ***Ачы** болса да, ачыкъ сёз ахшы (айт.). Да сен а, эгечим, **ачы** тилли гиялстырханса да! (Г.Э.).

АЧЫ² сёзл. 1. Ачытырча, аурутурча. **Ачы** къабыу. **Ачы** тырнау. *Башым бюгюн нек эсе да бир **ачы** чанчады! (З.З.). Кючюкчюк, гитчечик болгъанлыкъгъа, **ачы** къаба эди (К.Х.). 2. *кёч.* Адамны жанына тиерча, жүрегин кыйнарча. **Ачы** сёлешуу. **Ачы** кьаргъау. *– Аллахым сакъласын! – деди Абидат. – Э кыыз, не **ачы** кьаргъандын! (Т.З.). – Адамла бла **ачы** сёлешуучюу болма! – дей эди Алим кьуллукъчу жашына (З.З.). 3. *кёч.* Къаты таууш этип. *Жаш, **ачы** кычырып, барыбызны да сагъайтды (К.Х.).

АЧЫ³ эт. 1. Ачыгъан татыу эт, бузул. Сют **ачыды**. Шорпа **ачыгъанды**. *Аллыбызгъа, бирер уллу табакъгъа кьюуп, **ачыгъан** шорпа салдыла (Г.И.). **Ачыгъан** сют айран болмаз (н.с.). 2. Кётюрюл, кёп (тылыны юсюнден.). *[Мадина:] Бусагъат тылым **ачырыкъды**, кетмегиз, аллай локъумла боллукъдула! (Т.А.).

АЧЫ⁴ эт. 1. Чанч, ауру, кыйна. Кьолу **ачыгъан**. Жарасы **ачыу**. *– Ол ит къапхан жерим энтта иш да **ачыгъанлай** турады! – деп, Осман, бутлугъун ёрге къайырып, тобукъ тюбюн кёргюзтдю (З.З.). Жашчыкъ, анасыны кьоюнундан ычхынып кетип, киштикни ызындан чабама деп, жыгъылды, тобукъчугъундан кьолчугъу бла тутуп, ынычхады. – **Ачыдымы**, балачыкъ! – деп, анасы гузаба этди (Г.И.). 2. *кёч.* Инжил, кыйнал, кыйынлыкъ сына. Ана **ачыды**. Сабийине **ачыгъан** ата. ***Ачырыкъны** кьууутдан тиши тюшер (н.с.). – Аллах сакъласын! – деди Болат. – Бизни кьолубуздан жан **ачымасын**! (К.М.). [Оразай Аминатха:] Не этериксе, эгечим, **ачыр** кезиюу болур эди! (З.З.).

Ачыкъ

АЧЫКЪ¹ сыф. 1. Ачылып тургъан, жабылмагъан, этилмеген, бегитилмеген. **Ачыкъ** терезе. **Ачыкъ** эшик. **Ачыкъ** бау. *Терезеле барысы да этилип, жаланда ючюнчю этажда бири **ачыкъ** эди (К.А.). – Киригиз! – деген ауаз чыкъды отоуну ичинден. – Эшик **ачыкъды** (З.З.). 2. Булутсуз, чууакъ, жауун жаумагъан. *Кюн **ачыкъда** жыйын кьадалып, дырын жыяды (Б.М.). Кече **ачыкъ** кёкде жудлузлагъа къарап турлугъум келеди (Г.И.). 3. *кёч.* Жингил, асыры жарыкъ.

Ачыкъ кёк. **Ачыкъ** къара. ***Ачыкъ** къызыл терк онгар, асыры суюген терк къояр (*айт.*). Ання кесине да, манга да бир **ачыкъ** жашил къумачдан жыйрыкътла тикди (*Т.А.*). 4. *кёч.* Жарыкъ кёллю. **Ачыкъ** адам. 5. Тюзлюкню суюген жукъну жашырмаучу. *– Сени уа, – деди манга Айшат, – кесимча, **ачыкъ** адамса да, бек сюеме! (*Къ.Х.*).

АЧЫКТЪ² *сёзл.* 1. Ачыкълай. *– Угъай, сау болугъуз, олтурур заманым жокъду: юйюмю эшигин **ачыкълай** къоюп кетгенме! – деди Балдан къоншу къатынлагъа (*Г.И.*). 2. Жашырмай. **Ачыкъ** сёлеширге. **Ачыкъ** айт. *Ол бизге **ачыкъ** айтмагъанлыкъгъа, аны бизге кёлкъалдысы сёзюнден, къарамындан да сезилип турады (*Б.С.*). Ачы болса да, **ачыкъ** сёлеш (*н.с.*). 3. Кесгин, тап, иги. **Ачыкъ** таны. **Ачыкъ** бил. *Къатыбазгъа келгинчи, жашны **ачыкъ** таныйлмадыкъ (*3.3.*). **Ачыкъ** билмеген затына даулашхан иги туююдю (*К.Х.*). Энди аланы сёзлери бизге **ачыкъ** эшитиле башладыла (*Б.С.*).

АЧЫКТЪ³ *ат.* Бегитилмеген жер, тала, ёзен. **Ачыкъгъа** чыкъ. **Ачыкъда** от жарыкъ эсленеди. *Батырла, агъачны ичинде кёп айлана кетип, ахырында **ачыкъгъа** чыкъдыла (*МХЖ 1*).

Ачыу

АЧЫУ¹ Къыжырагъан, ачыуланнган сезим. **Ачыууна** къатыл. **Ачыуунгу** бас. **Ачыуу** бла. ***Ачыуум** ичиме сыйнмай башлады (*К.Х.*). **Ачыу** алгъа келир, акъыл артда келир (*н.с.*). Отунчуну ач **ачыуу** – эрининде (*н.с.*). **Ачыу** бирни хорлар, акъыл мингни хорлар (*н.с.*).

АЧЫУ² Бушуу, къайгъы, жарсыу. **Ачыу** кюйдюрген анала. **Ачыугъа** тёзюу. ***Ачыужияугъа**, къуунач тепсеуге юйретир (*н.с.*). **Ачыу** соруп келмейди (*айт.*). – Я Аллах! – деди ынна. – Сизни **ачыуугъузну** сынамай ёлтюр мени! (*Г.И.*).

Ачыулу

АЧЫУЛУ¹ *сиф.* 1. Ачыуланнган, ачыуу келген. **Ачыулу** адам. **Ачыулу** жүрек. ***Ачыулу** жаншар, ач ашар (*айт.*). **Ачыулу** башда акъыл жокъ (*айт.*). **Ачыулу**ну аллында турма (*айт.*). 2. Жарсыулу, бушуулу. **Ачыулу** хапар. **Ачыулу** иш. *– Энди быллай ачыулу ишден Аллах сакъласын барыбызны да! – деди эфенди, кете туруп (*Ш.Х.*). Ышарыргъа кюрешсе да, аны кёзлери **ачыулу** эдиле (*Б.С.*).

АЧЫУЛУ² *сёзл.* Ачыуланып, ачыуу келип. **Ачыулу** къара. **Ачыулу** сёлеширге. *Ол бизни экибизге да **ачыулу** къарады (*Г.И.*). Назир къолларын **ачыулу** силкиндирип сёлешди (*Гул. Б.*).

Ашау

АШАУ¹ 1. Аш-азыкъ. **Ашау** кёпдю. **Ашаугъа** басыннган къурт-къумурсха. *Бал чибинлеге терк-терк **ашау** сала туругъа керекди (*Г.И.*). – Бош эсирик боласа! – деди Марзият Кезибаннга. – Санга **ашау** тапдырып тургъан адамны алай

ыспассыз этерге айып туююмюдю?! (Ш.М.). 2. кёч. Ырысхы, байлыкъ. Алагъа **ашау** табылды. *«Бир атны кючюнден минг ат суу ичер» деп, сени хайырынгдан бизге да **ашау** тюше башлагъанды! – деди Науруз Омаргъа, анга кесини ыразылыгъын билдире (К.М.).

АШАУ² къарач. Жер семиртгич, мешхут. **Ашауу** аз жер. Минерал **ашау**. *Минерал **ашаула** чыгъаруучу заводда энтта эки жангы цех ачылгъанды («Къарачай»). Сабанлагъа **ашау** бериу тынгылы бажарылгъанды («Къарачай»).

Ашлыкъ

АШЛЫКЪ¹ къарач. Мирзеу. **Ашлыкъгъа** бай жерле. Сууурулгъан **ашлыкъ**. ***Ашлыкъны** арба юйге келтирир, чана базаргъа элтир (айт.). Жёгюн **ашлыкъ** сата, юйдегиси ачдан къата (айт.). **Ашлыкъ** – бюртюкден, жюн – тюкден (н.с.).

АШЛЫКЪ² Арпа. **Ашлыкъ** жарма. **Ашлыкъны** оруу. *Малкъарлыла жашагъан тау этекледе бурун заманлада **ашлыкъ** ёсдюрюлюучю эди (К.М.). Къарашауай **ашлыкъ** сууура тургъан нартланы къатларына барды: «Кёп болсун!» – деп саламлашды («Нартла»).

Ашыгъыулу

АШЫГЪЫУЛУ¹ сыф. **Ашыгъышлы**¹ деген бла бир магъанадады. **Ашыгъыулу** ишле. ***Ашыгъыулу** иш бла районнга тебиреп тургъанымлай, телефон зынгырдады (Къ.Х.). – Уялма, жашчыкъ! – деди Къасай Олийге. – **Ашыгъыулу** жумушунг бар эсе, алгъа санга тынгылайыкъ! (К.Х.).

АШЫГЪЫУЛУ² сёзл. **Ашыгъышлы**² деген бла бир магъанадады. **Ашыгъыулу** бар. **Ашыгъыулу** тебире. *– Асыры **ашыгъыулу** тебиреп къалдыгъыз, хазна аш-суу этилмей! – деп, ынна къонакъланы ашыра чыкъды (Ш.М.). Жаш, галстугун да жолда тюзете, школ таба **ашыгъыулу** барады (Т.А.).

Ашыгъыш

АШЫГЪЫШ¹ сыф. **Ашыгъышлы**¹ деген бла бир магъанадады. **Ашыгъыш** жумуш. ***Ашыгъышны** иши да **ашыгъыш** (айт.). **Ашыгъыш** иште татыу жокъ (айт.).

АШЫГЪЫШ² сёзл. **Ашыгъышлы**² деген бла бир магъанадады. **Ашыгъыш** атланыу. **Ашыгъыш** тебиреу. *– **Ашыгъыш** жазылып къалгъанды ансы, сочиненияны мен мындан мажал жазыучума, – деди Самат, атасы ол юйге берилген темагъа жазгъан сочинениягъа «юч» салынып тургъанын кёргенде (С.К.).

Ашыгъышлы

АШЫГЪЫШЛЫ¹ сыф. Ашыгъып тамамаларгъа керекли. **Ашыгъышлы** жумуш. *Бек **ашыгъышлы** жумушу болмаса, ол аллай бир гузаба этип сёлеширик туююл эди (З.З.). [Тембот Хусейге:] **Ашыгъышлы** ишинг бар эсе, тыймайма, бар (Г.И.).

АШЫГЪЫШЛЫ² сёзл. Ашыгъып. **Ашыгъышлы** жазаргъа. **Ашыгъышлы** те-
бире. *Экиси да [Азнор бла Къасай], **ашыгъышлы** ауузданып, правлен таба кет-
диле (Э.О.). [Махмут:] Бизден а [Сагит] **ашыгъышлы** чыгъып кетген эди (Г.И.).

Ашыкъ

АШЫКЪ¹ ат. **Инчик** деген бла бир магъанадады. **Ашыкъны** жапмагъан
чурукъла. **Ашыкъгъа** келген суучукъ. *Бутлукълары къысхала, **ашыгъына**
жетмейдиле, Аналары айтханны Хасан, Хусей этмейдиле (Б.Х.). – Эй, къор-
къакъ, **ашыгъынга** келген суучукъгъа уа къалай киралмайса?! – дейди Мазан
Муратха (Г.И.).

АШЫКЪ² ат. Малны арт аякъларында эки балтыр сюекни къошулгъан же-
ринде айырылып алыныучу, төрт жаны да тюрю-тюрю болгъан, ойнагъанда
хайырланылыучу сюек. **Ашыкъ** ойнау. Кийикни **ашыгъы**. ***Ашыкъ** ойнаргъа
барыбыздан да Масхут уста болуучу эди (А.И.). Бир жол жерге олтуруп, **ашыкъ**
ойнай тургъаныбызлай, устаз Ибрахим юсюбюзге чыгъып къалады (Т.З.).

АШЫКЪ³ эт. Ишни терк этерге ашыгъыу. Кетерге **ашыгъыу**. Юйге
ашыгъыу. ***Ашыкъгъан** суу тенгизге жетмез (айт.). **Ашыкъсанг**, излегенинг
да табылмайды (айт.). **Ашыкъмагъан** артда къалыр (айт.).

Аяз

АЯЗ¹ ат. Шош желчик. Эрттен **аяз**. Салкъын **аяз**. Тау **аяз**. ***Аяз** мылы кеп-
дирир, жол элге жетдирир (н.с.). Салкъын **аязчыкъ** бетинги хычыуун сылай-
ды (Г.И.). Ой къалай хычыуун сылайд салкъын танг **аязы**! Ой къалай багъалыд
бизге сени кёксюл жазынг! (Къ.Къ.).

АЯЗ² эт. 1. Ачыл, булутсуз, тумансыз бол. Кюн **аязды**. *Кече **аязгъан** күн
болмаз, къулдан туугъан бий болмаз (н.с.). Шабатда **аязмаса**, къыяматда да **аяз-
маз** (н.с.). Күн батхан жаны къызаргъанды, эшта, күн **аязырыкъ** болур (Т.Ж.).
2. Эсиргенден жайыкъ. Кефи **аязыу**. *[Аминат Харуннга:] Кефи **аязыр** эсе деп,
асламыракъ къюп къюп, бютюнда бек эсиртипми къойдунг?! (К.Х.). 3. Кет,
жокъ бол (жукъуну юсюнден). Жукъудан **аязыу**. *[Кямил Солтаннга:] Жукъунг
иги **аязмагъанды**, бар, энгта бир жуу бетинги! (З.Ж.).

Аякъ

АЯКЪ¹ 1. Адамны бутуну инчикден энишгеси, ботинка, туфли, чарыкъ
кийиучу жери. **Аягъы** улуу адам. Кенг **аякъ**. ***Аягъы** бла кетген келир, сыр-
ты бла кетген келмез (айт.). Аягъынгы ташха урсанг, суйсенг-суймесенг да,
акъсарса (н.с.). 2. Столну, шинтикни д.а.к. затны аумаз неда бир жерден башха
жерге тепдирир ючюн урулгъан, бегитилген тиреу, шарнир д.б. зат. Шинтикни
аягъы. Столну **аягъы**. *Тепсини да юч **аягъы** болады (н.с.). – Эслеп олтур, – деди
Мутайгъа Къаншау, – ол шинтикни бир **аягъы** къарыусуз кёрюнеди! (Ш.М.).
3. Айны, жылны д.а.к. затны тауусулгъан кезиую, ахыры. Жылны **аягъы**. Ыйыкъ-

ны **аягъы**. *Айны **аягъына** чалгъыны бошап, элге энергеди муратыбыз (Къ.К.). Озгъан ыйыкъны **аягъындан** бери кюнню кёзюн кёрмегенбиз, къуру жауун жаугъанлай турады (3.3.). 4. Элни, шахарны д.а.к. затны тауусулгъан жери, тёбен къыйыры. Шахарны **аягъында**. Элни **аягъы**. Биченликни **аягъы**. *Мамаш бла Наныу, элни **аягъында** фермагъа барып, сют алып келдиле (Т.Ж.). Шахарны **аякъ** аласында жангы мебель тюкен ишленип бошай турады («Заман»).

АЯКЪ² 1. Суусун зат къуюлуучу сауут. Сыра **аякъ**. Киеу **аякъ**. *Киеу жёнгерле боза **аякъны** бирден бирге берип ичедиле (Т.А.). Ёлмеген адам алтын **аякъ** бла суу ичер (айт.). 2. Спиртли ичги къуюп ичиучю адыр. **Аякъны** къолгъа алып, алгъыш этиу. *[Стол тамата:] Мен бу **аякъны** жангы къуралгъан юйюрню насыбы, саулугъу ючюн кётюреме! (К.Х.). Экинчи **аякъны** бошатхандан сора, жашха жангыдан тил чыкъды: «Къуюгъуз, нек турабыз?!» (3.3.).

Аяулу

АЯУЛУ¹ *сыф.* 1. Ахчаны, ырысхыны аяп жүрютюучю. **Аяулу** иеле. **Аяулу** адам. *[Аслийжан:] Мен хар затны эбин билген, тергеулю, аяулу адамгъа сукъланнган этеме (Г.И.). 2. Сыйлы, багъалы. **Аяулу** алимибиз. **Аяулу** устазларыбыз. *Унух бизни бек **аяулу** адамларыбыздан бириди (3.3.). 3. Аяп жүрютюучю, байрам, къууанч кюнледе кийиучю. **Аяулу** быстырла. **Аяулу** сагъат. *Домаш **аяулу** кийимлерин кийип чыкъса, тойгъа барлыгъын бил да къой (Т.Ж.).

АЯУЛУ² *сёзл.* 1. Аяп, зырафына жоймай. Ахчаны **аяулу** жүрютюу. *Сомуншайын **аяулу** жүрютюрге Хадис энди юйрене башлагъанды (К.Х.). 2. Эслеп, сакъ, жан аурутуп. Механизмлени **аяулу** жүрютюу. Ырысхыны **аяулу** къоратыу. *Механизмле багъа болгъанларын да, къыйын табылгъанларын да биле тургъанлай, уллу кёллюлюк этебиз, аланы **аяулу** жүрюталмайбыз! («Заман»). Ол а [Назбий] чалгъысын алай **аяулу** жүрютеди: эки-юч кюннге жангыз бир кере тишейди (Б.М.).

Аяусуз

АЯУСУЗ¹ *сыф.* 1. Киши аямаучу. **Аяусуз** мюлк. **Аяусуз** ырысхы. *[Сосуран:] Жашла, **аяусуз** ырысхы тапханбыз деп, болгъанны аякъ тюп этмейик! (3.3.). – Ма энди таза да **аяусуз** ырысхыгъа ычхыннгансыз! – деди Залим жашлагъа (Г.И.). 2. Аялмай кийилиучю. **Аяусуз** быстырла. *Биляка ол кюн къуллукъ ишине юде зат кийиучю **аяусуз** чурукъла кийип баргъанын эм алгъа секретаршасы эследи (К.Х.).

АЯУСУЗ² *сёзл.* 1. Тохтаусуз, къыстау. **Аяусуз** ишлеу. **Аяусуз** тепсеу. *Зурнуклача тизилип, жашла къалын чыкъ кырдыкны **аяусуз** чаладыла (Б.М.). Кажокланы арбазда ыстым той **аяусуз** барады (Ш.С.). 2. Жазыкъсынмай, аямай. Жауну **аяусуз** ууатыу. *Ала [Мухаш бла Халим], экиси да бир болуп, уручуну тутхандыла да **аяусуз** тюйгендиле (МХЖ¹). Махмут таматалыкъ этген аскер бёлек алайда гитлерчи тасхачыланы **аяусуз** къыргъанды (З.Х.).

Б

Багуш

БАГУШ¹ *ц. диал.* Мешхут, тууар, ат д.а.к. хайыуанны кири. Бахчагъа **багуш** къуюу. Тууар **багуш**. *Ногъайчыкъ, эрттелике арбазында ат багушланы кѣргенинде, уручула, кече келип, аланы бауларында ёгюзню сюрюп кетгенлерин баугъа барып къарагъынчы окъуна билди (*МХЖ 1 ч.*). **Багуш** къуюлгъан жерде картоф иги да битеди, эртте да жетеди, алай, иги къаралмаса, ханс басып къалыучуду (*Т.Ж.*).

БАГУШ² Кир-кипчик тѣгюлюучю жер (свалка). **Багушха** къаргъала басыныпдыла. **Багуш** тѣбе. ***Багушха** айланган тюлюкча (*айт.*). Аман къатынны ийнеси – **багушда**, оймагъы – къууушда (*айт.*). **Багуш** тѣбеледе айланып, кеслерине керекли затла излегенле, аланы тапханла да бардыла («Заман»).

Багъа

БАГЪА¹ *сыф.* Кѣп ахча берип алынырыкъ. **Багъа** конфетле. **Багъа** быстырла. **Багъа** оюнчакъ. *Къымсат, тюкеннге кирсе, багъа кийимлеге къараучу эди (3.3.). [Сагит:] Хар неде да багъа зат иги болгъан сунмагъыз! (*К.Х.*). Жаш, сайлай кетип, конфет коробкаладан бек **багъасын** алды: къатында къыздан уялгъан болур эди: «Сдачи не надо!» – деп, сом бла жарымын да алмай кетди (*Т.А.*).

БАГЪА² *сѣзл.* Кѣп ахча тѣлеп неда алып. **Багъа** ал. **Багъа** сат. *– Муратыбыз, – деди Аслан, – учузуракъ алып, **багъа** сатаргъады (*К.Х.*). [Науруз Хаулатха:] Келин, тейри, багъаракъ алгъан болурса дейме! (*Къ.Х.*).

БАГЪА³ *ат. 1.* Сатлыкъ затны хакъы. Пальтону **багъасы**. Затны кеси **багъасы**. *– Заман къаты болгъанын кѣресе, – деди Олий Тимургъа, – аллыкъ затынгы эки-юч **багъасын** бермей тапмайса! (3.Ж.). Мухадин бла Назбий ийнекни **багъасына** жарашдыла (3.3.). *2. кѣч.* Магъанасы, сыйы. Адамлыкъны **багъасы**. Хурметни **багъасы**. ***Багъангы** билгеннге багъаланма (*н.с.*). [Хусей:] Сиз манга этген хурметни **багъасы** уллу болгъанын, аны бир базманда да ёнчелер онг болмагъанын ангылайма (*Т.Ж.*).

БАГЪА⁴ *ат пед.* Окъуучуну (школчуну, студентни) билимини даражасын кѣргюзтген тарих (цифра). «Юч» деген **багъа**. «Беш» бийик **багъады**. *Ол [Шаухал] окъутхан бек иги этеди, алай **багъаланы** уа кѣтюрюп салыргъа ёч тюйюлдю (*Т.А.*). Бир-бир ишлеге ЕГЭ-ни членлери **багъаланы** кѣтюрюп салгъанлары ачыкъланнганды («Заман»).

Багъалат

БАГЪАЛАТ¹ Бир затны тилетип, жалындырып эт, кесинге артыкъ даража изле. **Багъалатмай** эт. Кесин **багъалатыу**. ***[Алий Омаргъа:]** «Аман къойчу къамичи да кётюрюр, къой да берир» дегенлей, тилеселе, этмей къоймайса, сора быллай бир нек **багъалатаса?! (Т.Ж.)**. Этерик болсанг, **багъалатмай** эт (*н.с.*).

БАГЪАЛАТ² *къарач.* Сыйла, ариу кёр. Адамны этгенин **багъалатыу**. Бир бирни **багъалатыу**. *Ала бизни ишибизни алай бек **багъалатмаучудула (С.К.)**. Малик кыйналмай ахча табычуланы **багъалатыучуладан** тюл эди (*Б.М.*). Амур бла Элкъан бир бирни бек **багъалатхан** жашладыла (*Х.О.*).

Баз

БАЗ¹ *ат.* Асламысында чардагъы болмагъан колхоз, совхоз д.а.к. мал орун; сарай. Мюлкню **базлары**. **Баз** къатында агъач жаргъан цех. ***[Къубадий:]** Хашимни биягъында **базла** къатында кёрдюм (3.3.). Кёп болмай совхозну эл башында **базыны** аллында агъач жаргъан цех ишленгенди (*Гул. Б.*).

БАЗ² *ат* *эск.* Жюн. *Бара, бара **баз** тапдым, **базны** ичинде къаз тапдым (*фольк.*).

БАЗ³ *эт.* **1. къарач.** Базын, бир затха неда биреуге ийнан, ышан. Кесинге **баз**. Тенгелег **базыу**. *Тобугъуна **базмагъан** жаш базук сындырмаз (*н.с.*). **Базгъан** къабан сыртха чыгъып къарай эди (*айт.*). **[Исмайыл Хажи-Махмутха:]** Киминге базып селешесе алай? (*С.К.*). **2.** Бир затны этерге таукел, арсарсыз бол. Айтыргъа **базыу**. **Базып** барыу. ***Базмагъан** сыртха чыгъып, кьош болмай, жаш, амалсыз болуп, иги кесекни сюелди (*Л.Х.*).

Базгъын

БАЗГЪЫН¹ *сыф.* Кесине асыры базыныучу. **Базгъын** адамла. **Базгъын** сёзлю. *Жашладан эсе Аслижан **базгъынды** не ишни этерге да (3.3.). **Базгъын** сёзлю къызчыкъды, Ариу къарылгъашчыкъды (*Б.Х.*).

БАЗГЪЫН² *сёзл.* Кесине асыры базынып. **Базгъын** къара. **Базгъын** сёлешиу. ***[Исхакъ:]** Даулет, асыры **базгъын** селеше болурмуса? Ол сен эталлыкъ иш сунмайма (*Ш.М.*). – Ма кёрюрсюз, мен биринчи келмесем! – деп, тренерни сорууна Мухадин **базгъын** жууаплады (*Гул. Б.*).

Базыкъ

БАЗЫКЪ¹ *сыф.* **1.** Эни кенг, диаметри улуу болгъан. **Базыкъ** карандаш. **Базыкъ** бут. **Базыкъ** агъач. ***Базыкъ** белли жаш адам, киеу нёгерлени алларында сюелип, киеу аякъны да кёлуна алып, алгъыш этип башлады (3.3.). Терек, не **базыкъ** болса да, бычхыдан къутулмаз (*н.с.*). Ким эсе да кёгагъач терекни кесип, тют **базыкъларын** а кьоюп кетип тура эди (*К.Х.*). **2.** Толу, токъ (адамны юсюн-

ден). **Базыкъ** адам. ***Базыкъ** адам атлагъан да къыйналып этеди (С.К.). Хаким, отуз жылы да толгъунчу, асыры **базыкъ** эди: жүреги ауругъаныны юсюнден айта тургъанды (Г.И.). 3. Уллу, тунукъ (ауазны юсюнден). **Базыкъ** ауаз. **Базыкъ** ёнлю адам. *Кеси жашчыкъ, назикчик эсе да, ауазы уа бек **базыкъды** (Ш.Х.). – Сени ёнюнг бирсиленикинден **базыкъды** да, жырны макъамын бузуп къояса! – деди жашха хорну таматасы (Г.Э.). 4. кёч. Ёхтем. **Базыкъ** кёллю адам. Сёзю **базыкъ** адам. *Окъугъанны кёлю – **базыкъ**, Окъумагъан болур жазыкъ (М.К.). Ол а билген да бек иги этеди, аны ючюн блур, сёзю да **базыкъды** (Г.И.).

БАЗЫКЪ² сёзл. 1. Зыбыр, ууакъ этмей. **Базыкъ** тартхан тирмен. *– Угъай, Айтекни тирменине барма! – деди Муратха анасы. – Ол асыры **базыкъ** тартады. Тёбен элге бар! (К.М.). Унух бишлакъны, гыржынны да **базыкъ-базыкъ** туурады, жарты-къурту туурап, суу саркъа тургъан сохан къысымны да, аны да аллыбызгъа салды (Г.И.). Устаз чертёжуму кёлуна алды да: «Ма бу экисин асыры **базыкъ** ызлагъанса!» – деп, эки сызны кёргюзтдю (Б.Х.).

Базымлы

БАЗЫМЛЫ¹ *сыф.* **Базыныулу**¹ деген бла бир магъанадады. **Базымлы** иш. **Базымлы** сёзле. *– Билмесе, [Аскер] алай базымлы да болмаз эди, – деди Марат (З.З.). **Базымлылла** сёзлери, От жаналла кёзлери (Б.Х.).

БАЗЫМЛЫ² сёзл. **Базыныулу**² деген бла бир магъанадады. **Базымлы** сёлешу. **Базымлы** сюелиу. *Бойнакъ айыу, тегерекге **базымлы** къарап, артха бурулуп, шош-шош атлап кетди (Т.С.).

Базымсыз

БАЗЫМСЫЗ¹ *сыф.* **Базыныусуз**¹ деген бла бир магъанадады. **Базымсыз** адам. **Базымсыз** къарам. *Къарамы **базымсызча**, жашны иши да магъанасыз, кёрюмсюз эди (З.З.). Аныча **базымсыз** адамгъа жууаплы ишни буюругъа къыйын эди (Гул. Б.).

БАЗЫМСЫЗ² сёзл. **Базыныусуз**² деген бла бир магъанадады. **Базымсыз** сюелиу. **Базымсыз** сёлешу. *Ол ёхтем жашны **базымсыз** къарагъанын тамата жаратмады (Къ.Х.).

Базыннгылы

БАЗЫННГЫЛЫ¹ *сыф.* **Базыныулу**¹ деген бла бир магъанадады. **Базыннгылы** адам. **Базыннгылы** сёзле. *Шакъман **базыннгылы** адам эди, айтырын, этерин да иги билген, таукел кёллю (К.Х.). Боюнун буруп, ол бизге **базыннгылы** сёзле айтды (Б.С.).

БАЗЫННГЫЛЫ² сёзл. **Базыныулу**² деген бла бир магъанадады. **Базыннгылы** селешу. *– Этмей а, айхай, этерикбиз! – деп, жаш **базыннгылы** жууаплады (Гул. Б.).

Базыныулу

БАЗЫНЫУЛУ¹ *сыф.* Таукел, арсарсыз. **Базыныулу** адам. **Базыныулу** жууап. *Ол [Адик] бизнича туююл эди, ёхтем, **базыныулу** эди (Г.Б.). Эфендини хар кимге **базыныулуд** жууабы: «Беш ууахты намазны бек уллуду сууабы!» (Б.Х.).

БАЗЫНЫУЛУ² *сёзл.* Таукел, арсар болмай. **Базыныулу** сёлешуу. **Базыныулу** жууаплау. *– Сен ишлеп башлагъанлы жыл болмайды! – деди директор анга. – Ишни халын да билгинчи, алай **базыныулу** нек сёлешесе?! (Ш.М.). Кёкюрегин алгъа чыгъарып, къолларын да жумдурукъ этип, Харун, уллу-уллу отлап, къайры эсе да **базыныулу** барады (Г.И.).

Бай

БАЙ¹ *сыф.* 1. Малы, мюлкю, ахчасы кёп болгъан. **Бай** адам. **Бай** къыз. ***Бай** байгъа багъар, суу суугъа агъар (н.с.). **Бай** билгенни жарлы да биледи, айтыргъа къарыуу жокъду ансы (н.с.). **Байдан** умут эте, жарлыдан ёгюз багъасы къорады (*айт.*). 2. *кёч.* Элпек, мол. **Бай** тирлик. **Бай** табийгъат. *Быйыл будайдан, арпадан да **бай** тирлик жыйылгъанды («Заман»). [Оюс Нухха:] Ма ол сен кёрген **бай** сабанла алгъын жангыз бир адамныкъы эдиле (З.З.). 3. *кёч.* Багъалы, магъаналы, керекли шартлары кёп болгъан. **Бай** тил. **Бай** иш сынам. *[Омар:] Биз барыбыз да Керимча **бай** иш сынамлы болгъанланы сыйларгъа, аладан юренирге керекбиз! (К.Х.). Къарачай-малкъар тил кесини бурунгу шартларын иги сакълагъан, шатык, **бай** тюрк тилледен бириди (Г.Ж.).

БАЙ² *сёзл.* Керегин табып, къыйналмай, зауукъ этип. **Бай** жашагъанла. *Ким суюмейди **бай** жашаргъа! Алай ишлерге суюген а, кёресиз, хазна адам табылмайды! (Г.И.).

БАЙ³ *ат.* Малы, мюлкю, ахчасы кёп болгъан адам. **Байны** желкеси – жау чулгъам (*айт.*). **Байны** кёлю ачылгъынчы, жарлыны жаны чыгъар (н.с.). **Байны** къызы, баймакъ болса да, юйде къалмаз (н.с.). **Байны** телисин ырысхы жабар (*айт.*).

Байлам

БАЙЛАМ¹ *къарач.* Байламлыкъ, келишиулукъ, бир бирни ангылаулукъ. Шуёхлукъ **байлам**. Арада байлам кючлюдю. *Бу школну устазларыны бла аталананы арасында **байлам** арт кёзюуде бек кючленгенди («Къарачай»). Адамла бла **байламны** бегитиуге биз хаманда эс бёлгенлей турабыз! (С.К.).

БАЙЛАМ² Бирге чырмалгъан, чулгъанган зат. Жау **байлам**. Къагъыт **байлам**. *Майыл къакъ жау **байламны** чырдыдан алып, Кеминатха берди (К.М.). [Къонакъ Абидатха:] Ол кюбюрге сукъгъан къагъыт **байламынг** а не затды? (Къ.Х.).

БАЙЛАМ³ *грам.* Айтымда сёзлени неда аны кесеклерин бирге байлаучу болушлукъчу сёз. Бош **байламла**. Къош **байламла**. Айырычу **байламла**. ***Бай-**

ламла жалгъаучула эм бойсундуруучула боладыла (Б.А.). **Байламла** эки тюрюлю амал бла къраладыла: морфология эм семантика (Г.Ж.).

Байлау

БАЙЛАУ¹ Жараны байлар ючюн хайырланылыучу зат. Марля **байлау**. **Байлау** салыу. Быстыр **байлау**. *Адамгъа намыс, сый жарагъа **байлау**, хантха тузча, керекли затладыла (Т.З.). Санитарла, жаралыла асыры кѣпден, **байлау** жетишмей кыйналгъанларын айтдыла (У.И.).

БАЙЛАУ² эск. грам. **Байлам**³ деген бла бир магъанадады. **Байлаула** магъана жаны бла талай тюрюлю боладыла (М.Б.).

Байтамал

БАЙТАМАЛ¹ сиф. Бек тынч, кыйнамай этиллик. **Байтамал** ишчик. **Байтамал** зат. *[Хасанбий Абдуллахха:] Аллай **байтамал** жумушчукъну, кимге болса жалына айланмай, кесинг этип кѣояргъа керек эдинг! (З.Ж.). [Каммой Ибрахимге:] Къой, къой, ол иш а кыйнамай эди, байтамал затды. Кыйнагъан а башха ишди! (З.З.).

БАЙТАМАЛ² межд. Къайгъырыуну, жарсыуну билдиреди. *– Ай, **байтамал**! Бу уа не омакъ затды! – деди Къасым, кызыны кюбюрчекчигин кѣолуна алып (Г.Б.). **Байтамал**, ол заманда да туумагъан эдик да! (Г.И.).

Бакъ

БАКЪ¹ эск. Къара. Бий бергенни кѣзюне **бакъма** (н.с.).

БАКЪ² 1. Аш-суу бер, къара. Малгъа **багъыу**. Бугъа тананы **багъып** семиртиу. *Малны хакъын **бакъган** билир (айт.). Малны малчыгъа **бакъдыр**, отну отунчугъа жакъдыр (н.с.). 2. Дарман берип къара. **Багъып** сау этиу. Ауругъанны **багъыу**. *Саусузланы саны кѣпден-кѣп бола баргъаны себепли, алагъа **багъаргъа** дарман жетишмей башлады (Къ.Х.). Алий жашны окъ жарасын, сау ыйыкъны **багъып**, сау этди (З.З.). 3. Ашын-сууун, кийимин тапдырып жашат, кечиндир. Юйдегиге **багъыу**. Ёксюзлени **багъып** ёсдюрюу. *Юйюрню **бакъгъан** тынч болмагъанын Махти кеч ангылагъанды (Г.И.). Ол сабий юйде эки жюзден аслам ёксюз сабийге багъадыла («Заман»). 4. Жерге, сабанлагъа керекли затланы тапдыр (мешхут чач, дарман сеп, суу сал д.а.к. затла эт). Сабанлагъа **багъыу**. Жер **багъыуну** сюеди. *Жерден хайыр алыр ючюн, аны **багъаргъа** керек болады: дарманын, мешхутун, сууун тапдырыргъа! (У.А.). Быйыл сау ай чакълы заманны кърургъакълыкъ кысып тургъанды, аны себепли, себилген затла зыраф болуп къалмаз ючюн, сабанлагъа иги **багъаргъа** керекди (Б.А.).

Бал

БАЛ¹ Бал чибинле этиучю татлы суусун зат. Таракъ **бал**. Тау **бал**. Ачы **бал**. *Бал ашаргъа сюе эсенг, чибин ургъаннга тѣз (н.с.). **Бал** чибинни ургъаны ачы, **балы** татлы (н.с.). **Бал** тутхан бармагъын жалар (н.с.).

БАЛ² Уллу тепсеулени ингири. **Балда** тепсеу. **Балгъа** барыу. *Къызчыкъ, **балда** тепсегенлени кѣрюп, алагъа сукълана эди (*Ш.М.*). Мариям мудах эди: **балгъа** чакъырылмагъаны ючюнмю, огъосе кюнден-кюннге анасыны мигрени хорлап баргъаны ючюнмю, билген къыйынды (*Г.И.*).

Бар

БАР¹ *ат.* Гитче ресторан неда ресторанны бѣлюмю. **Барда** ауузланыу. Къонакъ юйню **бары**. *Районну сатыу-алыу арасыны къатында уллу кафеси, **бары** да болгъан ресторан ишленгенди («Заман»).

БАР² *алм.* Битеу, саулай. **Бар** хатаны да ол этгенди. **Бар** амалыбызны салып. *[Мурат:] Была **бар** палах да менден чыкъгъан сунадыла (*Г.И.*). Сендеди **бар** къууанчым. Болдунг мени ёмюрлюк Жарыкъ берген жубанчым! (*Б.И.*). **Бар** кюн салгъанды ол окъургъа (*С.А.*).

БАР³ *эт.* 1. Жюрю, атла, тебире. Алгъа **бар**. Аллыбызда **бар**. ***Бар** да атамы жылкъысындан тай тут (*айт.*). – **Бар** аллымда! – деп, хыны этип, аркъасындан тюртдю милиционер урлай тургъанлай тутулгъан жашха (3.3.). 2. Барып кел, бир жерде бол. Элге **бар**. Тойгъа **бар**. *Бир жол эгечим бла тойгъа **бардым** (*Б.С.*). **Бармасам**, хан ёлтюреди, **барсам**, эмеген ашайды (*МХЖ*). Атам: «Тамбла экибиз да чалгъычылагъа аш-суу элтип **барлыкъбыз**», – деди (*Т.А.*). 3. Илипин бла акъ, саркъ, шорхулда. Терк **баргъан** суу. Къутуруп **баргъан** суу. *Къобан суу Азов тенгизге **барады** (*КъМОС*). Жаз кезиуде Басхан сууну къутуруп **баргъанын** кѣрсенг, къоркъуругъунг келеди (*Ш.Х.*). 4. Бол, бола тур. Сѣз аны юсюнден **барады**. Къазауатны къыстау **баргъан** кезиую. *Хапар нени юсюнден **барлыгъын** киши да билмей эди (*К.А.*). Ростов областьда Уллу ата журт уруш **баргъан** жерледе бюгюн-бюгече да тот этген гранатла, минала табыладыла («Заман»). 5. Неллай бир есе да заманнга созул. Доклад сау сагъатны **барды**. Кенгеш сагъат да **бармады**. *Ол уруш, белгилисича, тѣрт жылдан артыкъ заманны **баргъанды** (*А.К.*). Ол жолгъу жыйылыу сау эки сагъатны **барды** (*О.И.*). Бизни къууанчыбыз кѣпге **бармады** (*С.К.*).

БАР⁴ *пред.* Бир затны болгъанын билдиреди. Насыбы **барды**. Иш **барды**. Алай сѣз **барды**. ***Барда** – байрам, жокъда – хайран (*айт.*). **Барды** деп къууанма, жокъду деп жиляма (*айт.*). Ахмат къаяда бал **барды**, андан манга не **барды** (*айт.*).

БАР⁵ *кес.* Билмей, сакъламай тургъанлай болгъан затны, ишни кюнлендирип кѣргюзтеди. ***Бар**, ала да алай олтуруп тургъанлай, алайгъа бир къарт кишичик келеди! (*МХЖ 1*). Жаш а, **бар** анга да тынгыламай, эшикни аягъы бла уруп ачып, чыгъып кетеди! (*МХЖ 1*).

Бас

БАС¹ *ат.* Бек базыкъ эр киши ауаз. **Бас** ауазлы жырчы. **Бас** бла сѣлешиу. *Бизде эр кишилени асламысы тенор эм баритон бла жырлайдыла, **бас** бла жырламагъан жаланда эки-юч адам барды (*Ж.М.*).

БАС² *эт.* 1. Бир затны башындан энишге неда жанындан кюч бла къатыл. Башындан энишге **басыу**. *Мен къоба тебирегенимлей, арт жанымда олтургъан

Назир онг инбашымдан **басып**, кьобаргъа кьоймады (Х.О.). Жер **басханны** ат биледи, ат **басханны** жер биледи (н.с.). 2. Малта, юсю бла ёт. Машина **басхан** ит. Ирикни трактор басаргъа аздан кьалды. *– Къачыгъыз! – деди акка – асфальтда мел бла жазыу эте тургъан кьызчыкълагъа. – Машина **басады!** (С.К.). Баппуш сюрюу къачалмай, экисин машина **басып** кетгенди (3.3.). 3. Жюнню энчи амал бла ийле. Кийиз **басыу**. Чепкен **бас**. *Жамычы **баса** тургъан тиши-рыула ийнаины жырларгъа бек сюйгендиле (М.Х.). Къыш кечеледе чепкен **басхан** кьызлагъа, аналагъа, ала эрикмез ючюн, жыр айтып болгъандыла (Ш.С.). 4. Арпаны, будайны, тарыны туююп, малтап, мирзеулерин агъыз. Ындырда аш-лыкъ **басыу**. *Будай **басхан** машинаны тауушу узакъгъа эшитиледи (У.И.). Ындырда арпа **баса** тургъан жашланы кьатларына аркъасында да артмагъы бла бир гитче кёсе киши келеди (МХЖ'). 5. Ийле (тылыны). Тылы **басыу**. *Тылы **баса** тургъан анасыны кьатына жуукъ барып, жашчыкъ: «Анны, хычинлеми этериксе?» – деди (Б.Ф.). Тылы **басхан** кьолларынг – Перекетден топ-толу. Мени огъурлу анням, Сенден халал ким болур?! (Б.А.). 6. Бир затны юсюн жап неда юсюне жайыл (туманны, кьарны, сууну д.б. затны юсюнден). Элни алаша туман **басды**. Суу **басхан** ёзенле. *Жерни алаша туман **басханды** да, он метрден узакъны кёрюрге кьыйынды (К.А.). – Бурун заманлада былайланы суу **басханды!** – деп башлады кьарт хапарын (МХЖ'). Кёлню жагъаларын кьамиш **басханды** (3.3.). 7. кёч. Эз, кьыйна, унукъдур. Башын бушуу **басыу**. *Башыбызны кьайгъы **басып** тургъан заманда жырларгъа, ойнаргъа кимни кёлю барлыкъ эди! (Г.И.). Жюрегими кьоркъуу **басып**, не этерими билмей тургъанлай, Нальчикден кьарындашым келеди (К.А.). 8. кёч. Сабырлан, сабыр бол. Ачыуунгу **бас**. Жюрегинги **бас**. *Ачыууму не бла **басаргъа** билмейме (С.К.). 9. кёч. бош тил. Жутланып аша. Этден **бас**. Шишликни **бас**. *Жумушакъ бишген кьой этден **басып**, «шайтансуудан» да бир-эки кере уртлагъандан сора, Асланнга жангыдан тил чыкъды (К.Х.). – Чыппыкъ, **бас!** – деди Гонай. – Колхозну эти тауусулгъанмы этерикди! (3.3.).

Басдыр

БАСДЫР¹ Машина, трактор д.а.к. зат бла басып ёлтюр. Шофёрла ичип неда махтанып, жолда асыры кьызыу барып, адамны **басдыргъан** кезиуле да боладыла («Заман»). Жаш, кече шахардан келе, туманда кёрмей, эл ичинде жолда жатып тургъан геммешни **басдыргъанды** («Заман»).

БАСДЫР² 1. Ёлгенни асыра, жерге кём. Ёлгенни **басдырыу**. *Аны **басдырыргъа** бек кёп адам жыйылгъан эди (3.3.). Жашын да атасыны кьатында **басдырдыла** (Ё.А.). Ала ёлюкню **басдыргъынчы** да тёзмей кетгенлери адамлагъа бек ачыу тийди (Ш.М.). 2. Юсюн, башын бир зат бла жап. Сютню **басдырыу**. *Сагъышларымы унутур мурат бла башымы жууургъан бла **басдырып** жатдым (Т.А.). Анны кастрюлде кьайнагъан сютге ырдаун кьуюп, юсюн жабыу бла **басдырды** (Ш.Х.). 3. кёч. кьарач. Букъдур. Ахчачыкъны **басдыр**. Бриллиант, алтын затланы **басдыр**. *Амма ахчачыгъын **бысдыргъа** чёргеп, тёшек тюбюне **басдырды** (С.К.). 4. кёч. Жашыр. Биреуню аманлыгъын **басдырыу**. *Ол ишни

ала **басдырып** кьойгъандыла да, киши бир затын билмейди (Г.И.). Школну директору уа устазланы ишлеринде кемчиликлени, алагъа жарсып угъай, кесине кьоркьуп, **басдырып** тургъанды («Заман»).

Басдырыкъ

БАСДЫРЫКЪ¹ *эт.* Тюшюнгде тапсыз затла кёрюп, къыйнал, тынчлыкъсыз бол. Тюшюнде **басдырыгъыу**. **Басдырыгъып** уяныу. * – Мен кече **басдырыкъгъан** этерикме, аллай хапарланы айтмагъыз! – деди Маржан (Г.И.). Кече белинде **басдырыгъып**, суу-салам болуп уяндым (З.З.).

БАСДЫРЫКЪ² *ат.* Улоугъа жюкленнген биченни (бир-бирде саламны, кюлтелени да) басдырып къысар ючюн хайырланылыучу агъач (къурукъ, бутакълары кетерилген терек). Кёгагъач **басдырыкъ**. **Басдырыкъ** бла басып къысыу. *Машинада биченни къысдыра тургъаныбызлай, **басдырыкъ** сынып, жюк бир жанына къынгыр болду (Т.Ж.).

Басма

БАСМА¹ 1. Басмаланнган, зарфха урулгъан затла (китапла, газетле д.б.). Къол жазманы **басмагъа** хазырлау. **Басманы** кючю уллуду. *«Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» 3-чю тому **басмагъа** хазыр этилгенди («Заман»). Синоптикле **басмада** билдиргеннге кёре, быйыл жай бек къызыу боллукъду («Заман»). Жамауатны жашауунда **басманы** магъанасыны уллу болгъаны кимге да белгилиди (Т.А.). 2. Китапланы, газетлени д.а.к. затланы чыгъарыучу учреждение. Китап **басма**. **Басманы** ишчилери. *«Элбрус» китап **басманы** ишчилерини бир талайына ишлеринде жетишимлери ючюн сыйлы саугъа бергендиле («Заман»).

БАСМА² Мамукъдан согъулгъан жукъа къумач. **Басма** тай. **Басма** кёлек. Тюрсюнлю **басма**. *Дарийден **басма** сыйлы болгъан заманны да кёрдюк (Г.И.). Къызчыкъны уа огъары жаны кьолан оюулу **басмадан**, тёбен жаны мор кишимрден (Г.Э.). Колхозну парторганизациясыны секретары, къызыл **басма** топну кьолтугъуна къысып, райкомну секретарыны кабинетине кирди (К.А.).

Басым

БАСЫМ¹ Тёзюм, чыдам, сабырлыкъ. **Басымы** болган адам. **Басым** бла этилген оноу. ***Басымы** болмагъан адам не бош затчыкъда да даулашып, демлешип тебирейди, алай бла уа адамла аны чюйгюн этедиле (Г.И.). Да Аллах бермеген тёзюмню, **басымны** бюгюн ол къайдан табарыкъды! (Т.Ж.).

БАСЫМ² Газланы бла суусун затланы кючлююклерини, тыкълыкъларыны даражасы неда къан тамырланы ишлеу кючлери. Къанны **басымы**. Хауаны **басымы**. *Былайда хауа ауурду, аны себепли **басымы** мардадан бийикди деучюдюле (С.К.). Саусуз бек къарыусузгъа кетсе, къаныны **басымы** энишге тюшеди («Заман»).

БАСЫМ³ *грам.* Сёзню ачыкъ тауушларындан бирини эм айтымны сёзлеринден бирини бирси ачыкъ тауушладан бла сёзледен эсе уллу ауаз бла айтылылары. Сёзню **басымы**. Логика **басым**. Фраза **басым**. *Къарачай-малкъар тилде **басым** ахыр бёлюмюне тюшмеген иги кесек сёз барды (Г.Ж.). Логика (неда магъана) **басым** айтымны болушлукъчу сёзлеринден къалгъан сёзлерини барысына да тюшерге боллукъду (Б.А.).

Басымлы

БАСЫМЛЫ¹ *сыф.* Тёзюмлю, чыдамлы, сабыр. **Басымлы** адам. **Басымлы** сёзле. *Назирча **басымлы** адамла кимге да ариу сёзлюдюле. Школда аны суймеген, анга хурмет этмеген окъугъанлада да жокъду (С.К.). Хаписат огъурлу, **басымлы**, жашауну да бек иги ангылагъан тиширыуду (Т.Ж.).

БАСЫМЛЫ² *сёзл.* Сабыр, ачыуланмай, сагъыш этип. **Басымлы** сёлешиу. *Муртай хар сёзню чертип, шатык, **басымлы** айтады (Г.И.). – Этербиз, Аллах айтса, жарсымагъыз! – деп, Исхакъны сорууна Оюс **басымлы** жууауплады (Т.А.).

Басымсыз

БАСЫМСЫЗ¹ *сыф.* Тёзюмсюз, чыдамсыз, женгил ачыуланып къалыгучу. **Басымсыз** жаш. **Басымсыз** сёзле. *Ол а [Келлет] **басымсыз** адамды, лакъырды, чамны ангыламай, къабынып къалыгучуду (З.З.). Жаш адамланы кёбюсю **басымсыздыла**, кеслеринден таматагъа хурмет эте билгенлери бек аздыла (Т.А.).

БАСЫМСЫЗ² *сёзл.* Ачыуланып, тёзюмсюзлюк этип. **Басымсыз** жууауплау. **Басымсыз** сёлешиу. *– Аны ол жолча **басымсыз** сёлешгенин эшитмегенбиз! – дедиле къоншулары Хаулатны юсюден (Б.С.).

Батман

БАТМАН¹ *эск.* Мирзеу ёлчем. *Бир **батман** алтынынг болгъандан эсе бир аякъ басар жеринг болса игиди (н.с.).

БАТМАН² Бал чибинле туруучу, къангадан этилген орун. Бал **батман**. **Батманда** чибинлеге аш бериу. ***Батманла** баллы болсунла, Арбазла маллы болсунла! (*фольк.*). Тау этекледе **батманланы** кёргенинглеи окъуна, чий балны ариу ийиси бурунунга келгенча боласа, табийгъат байлыкъларыбызгъа къууанаса (Т.З.).

Батыкъ

БАТЫКЪ¹ *сыф. къарач.* Батыуу болгъан, лымпыкъ, ичине батхан. **Батыкъ** таз. **Батыкъ** бурун. **Батыкъ** кружка. *[Аскербий Иссагъа:] Хоу, ол сени **батыкъ** бурунунгу кёрюрге келген болурла! (Б.М.). Назбий машинасыны **батыкъ** эшигин ачалмай кюреше тургъанлай, алайгъа механиклер Оюс келеди (С.К.).

БАТЫКЪ² *ат къарач.* Батмакъ; жипи. **Батыкъдан** чыгъыу. **Батыкъда** жатхан геммеш. *[Ислам:] Бек иги этгенди [Хусейин] алайдан кёчгенин, сизнича,

батыкыгъа кирип жашамаз! (С.К.). [Дагир:] Жамагъат, болгъанды заман **батыкъдан** чыгъаргъа! (Б.М.).

Батыр

БАТЫР¹ *сыф.* 1. Жигит, ётгюр, таукел; жукъдан къоркъмагъан, кишилиги болгъан. **Батыр** адам. **Батыр** аскерчиле. ***Батыр** бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр (н.с.). **Батырдан** ушкок да къоркъады (*айт.*). Къоркъакъ жашдан **батыр** къыз иги (*айт.*). 2. Базыныулу, къоркъмай этилген. **Батыр** сёз. **Батыр** иш. **Батыр** оноу. *[Аслан:] Ай, жашла, асыры **батыр** оноу этгенсиз да, арты тап болгъа эди! (С.А.).

БАТЫР² *сёзл.* Таукел болуп, къоркъмай, базынып. Ишге **батыр** узал. **Батыр** сёлешу. *[Зулкъарний:] Жигит жашды Муслим, хар ишге **батыр** узалады, биз сау кюннге этерикни ол 2–3 сагъатха этип къояды (Г.И.). [Малик Зекеге:] «Ишде ёлю, ашдан бёрю дегенлей», ишлерге тартдырмагъанлыкъгъа, столда табыракъ затны уа бек таукел, **батыр** сермейсе! (К.Х.). [Омар Исламгъа:] Къарындашым, къолунгдан келлигин-келмезлигин да билгинчи, асыры **батыр** сёлеше болур-муса? (З.З.).

БАТЫР³ *ат.* 1. Жигит, ётгюр, таукел, жукъдан къоркъмагъан адам. Халкъ **батырла**. Нарт **батырла**. *Нарт **батырла** жортуулгъа чыкъдыла, Къанлы жауну ала уруп жыкъдыла («Нартла»). [Юсюп:] Бизге жашауну келтирген, жаула бла асланлача сермеше, жан берген **батырланы** унутмагъыз! (Къ.Х.). 2. *къарач.* Жигит (урушда, урунууда). Урунуу **батыры**. Урушну **батыры**. *Къарачайда Уллу Ата журт урушну **батырларыны** саны сегизге жетгенди («Къарачай»). Ёзденланы Халийматха Социалист урунуу **Батыры** деген сыйлы ат Къазахстанда берилгенди (С.К.).

Бау

БАУ¹ Жыжым, тартма, къумачны къыйырындан иничке кесилип алынган кесекчик. Ышым **баула**. Чабыр **баула**. Чурукъ **баула**. *Къанамат аппасыны чабыр **бауларын** къысды, чепкенин, бёркюн кийдирди (Ё.А.). Зухурачыкъ терк окъуна къармашып, кичи къарындашчыгъы Алийчикни ботинкаларыны **бауларын** тешди (З.З.). Ынна, юслерине да окъа чалыула тигип, омакъ бешик **баула** этгенди (З.Ж.).

БАУ² Башы жабылгъан, мал туруучу мекам. **Бау** ишлеу. **Бауну** тюбюн тазалау. *Келиймат **бауну** тюбюн тазалай тура эди (Г.И.). [Омар:] Биз **бауну** башын шифер бла жаба тургъан кюн биринчи къар жауду (К.М.). [Назбий:] Ма барып къарагъыз, ётюрюк айта эсем: Махарны **баууну** ичи, аны [Къасайны] арбазындан эсе таза да, тизгинли да тюл эсе! (Къ.К.).

Башлы

БАШЛЫ¹ *сыф.* 1. Башы (къапхагъы) болгъан (аш-суу жүрютүлүчү саут-ну, адырны юсюнден). **Башлы** чоюн. **Башлы** челек. ***Башлы** челекге кир тыш-

мез (*айт.*). **Башлы** чоюнчукъда къозу этни бишген ийиси бурунларыбызны кичитеди (С.К.). **2. кѣч.** Акъыллы. **Башлы** адам. *[Тахир:] Солтан а, барыбыздан да жаш эсе да, кѣресиз, бек эсли, **башлы** жигитди! (*Г.И.*).

БАШЛЫ² *ат къарач.* Кастрюл. **Башлы** бла бир шорпа. Боялгъан **башлы**. *[Софья:] Къашханы бюгюннгю сютчюгю уа **башлыны** да толтурмады (С.К.). Зейнеп айранны чоюндан боялгъан **башлыгъа** къотарды (*Къ.Н.*).

Башсыз-тюпсюз

БАШСЫЗ-ТЮПСЮЗ¹ *сыф.* Ачыкъ, кесгин болмагъан, иги ангылашынмагъан. **Башсыз-тюпсюз** жууап. **Башсыз-тюпсюз** хапар. *[Магомет:] Бу сизни **башсыз-тюпсюз** оноуугъузну хатасындан ненча адам жоюлуп барады! (*З.Ж.*). [Зауурбек:] Энди ол **башсыз-тюпсюз** хапарлагъа кесигизни алдатмагъыз! (*З.З.*).

БАШСЫЗ-ТЮПСЮЗ² *сѣзл.* Ачыкъ, кесгин, иги ангыларча болмай. **Башсыз-тюпсюз** жууаплау. *Чѣпеллеу **башсыз-тюпсюз** сѣлешичюледен туюледи (*Г.И.*). – Да, кѣрюрбюз! – деп Таукъан Омарны сорууларына **башсыз-тюпсюз** жууаплады (*К.А.*).

Башха

БАШХА¹ *сыф.* **1.** Бу угъай, бирси. **Башха** жерде. **Башха** адам. **Башха** кюн. *[Къаншау:] Оллахий деп айтама, менден **башха** адам сизге бу ишни кечип къоярыкъ туюледи! (*Гул. Б.*). Къарачай-малкъар тилде **башха** тилледен «келип» жюрютюлген сѣзлени саны алты мингге жууукъду (*Г.Ж.*). **2.** Бирсилеге ушамагъан, аладан айырып танырча, билерча болгъан. Къылыгъы халкъдан **башха** болгъан адам. *Жашны иши, къылыгъы да юйде бирси сабийледен **башха** эди (*Т.З.*). – Угъай, ары ол халкъ жюрюучюден **башха**, къысха жол барды! – дейди Мусса жашлагъа (*З.З.*). Хар элни къой союуу – **башха** (*айт.*). **3.** Кесиники болмагъан. ***Башха** уяда къозлагъан кукукча (*айт.*). **Башха** элде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан болгъанынг ахшы (*н.с.*).

БАШХА² *сѣзл.* **1.** Кеси аллына, энчи, бирсилеге къошулмай, аладан айырылып. Кеси **башха** ишлеу. Юйюрден **башха** жаша. *Тамата жашлары уа, эки жыл да болады, къатын алып, **башха** жашайды (*З.З.*). Ала уа, бирсиледен бѣлюнюп, арлакъда кеслери **башха** сюелип, хапарны къыздырадыла (*Г.И.*). **2.** Бирсиледен айырып, аладан энчи, алагъача болмай. Бир сабийин бирсилеринден **башха** кѣрюу. *[Керим Налжаннга:] Сен таныгъан атамы жаны ючюн, мен сени сабийлеринги ол эгечимикиледен **башха** кѣрмейме! (*С.К.*). – Угъай, угъай, жюз да айт, минг да айт! – деди Сапийат. – Атты Хусейге бизден эсе **башха**, былай бир энчи суймеклик бла къарайды! (*Т.А.*).

БАШХА³ *сонг.* Башлаучу болушдагъы сѣзлени ызларындан келеди. Сенден **башха**. Аладан **башха**. Ишлегенден **башха**. *[Омар:] Эгечлерим, къарындашларым, оюндан, кюлкюден **башха** къайгъыгъыз болмасын! (*Т.Ж.*). Бир сѣлешип чачаргъа къайгъысын ол тапмай эди къойладан **башха** инсан (*Б.Х.*). [Алибек:]

Сизден **башха** бери адам кирмегенди, къайсыгъыз алгъан эсегиз да, айтыгъыз, урушурукъ туююлме! (Г.И.).

Башчы

БАШЧЫ¹ 1. Бир затха таматалыкъ этген адам. Кафедраны **башчысы**. Заводну **башчысы**. *Мюлк **башчылары** кенгешлери ингир алагъа дери барды (З.З.). Турциягъа тебиреп тургъан делегацияны **башчысы** республиканы культура министри Эфендиланы Константин жолоучулагъа кесини алгъыш сёзюн айтды («Заман»). 2. Ишни башлагъан, къурагъан, анга оноу этген адам. Той **башчы**. Жыр **башчы**. Туююш **башчы**. *Тойлада **башчы** болуучу Хадис бюгюн нек эсе да, ойнарыгъы-кюлюрюгю келмей, мудахды (Т.А.). – Итден туугъан! – деди, ачыуун тыялмай, Махти жашына. – Къалайда туююш барса да, **башчы** сен боласа дейдиле! (Къ.Н.). 3. *къарач*. Сюрююню аллында баргъан эркеч, теке, жугъутур. Жугъутур сюрююню **башчысы**. **Башчы** эркеч. *Къодан толу къой къырылса, къотур улакъ **башчы** болур (н.с.). Кийик сюрюу къаяны эрини бла тизилип барады, **башчылары** уа – жугъутур (С.К.). 4. Бачама, халкъгъа ниет, политика жаны бла таматалыкъ этген адам. Къыралны **башчысы**. Жамауатны **башчысы**. *Душман огъу жыкыгъан эди Аны тер басхан атдан, Халкъ **башчысы** Киров анга Жилигъанд олсагъатдан (М.К.).

БАШЧЫ² *грам*. Айтымны башха членлерине бойсунмагъан, асламысында ким?, не? деген соруулагъа жууап этген баш члени. Бош **башчы**. Къурам **башчы**. ***Башчы** айтымны хапарчылыкъ ёзегине кирген членлеринден бириди (А.И.). **Башчы** асламысында баш болушдагъы атдан бла алмашдан, бир-бирде уа санаудан, сыфатдан да къуралады (Г.Ж.).

Баям

БАЯМ¹ *сыф*. 1. **Белгили**¹ деген бла бир магъанадады. **Баям** иш. **Баям** затла. Кимге да **баям** хапар. *Ийнаныгъыз, жамагъат, бу иш энди, Аллахны бирлигича, **баямды**! (А.Х.). Ишигиз болду зая, Бедишигиз – элге **баям**! (Б.Х.). Хапар халкъгъа баям болгъандан сора, жаш да, къыз да узакъгъа, башха элге, кетип къаладыла (МХЖ 1). 2. *къарач*. Бедиш, сыйсызлыкъ, ыйлыкълыкъ иш, уят, айып. ***Баямды** санга зулму дуния! (Ё.А.). **Баям** болсун кюйсюзлеге! (С.И.).

БАЯМ² *къарам*. с. Адам кесини айтхан затына экили болгъанын кёрюзтеди. **Баям**, кюн ачыллыкъ болмаз. **Баям**, сабий ачды. ***Баям**, эл бошуна айта болмаз ол хапарны (Т.З.). Элде адам болмагъанын, **баям**, ала да сезгендиле (Ш.Х.). **Баям**, иги тойдургъан болмам деп, жемден эркин берип, атха кеси ыйыкъ бакъды (МХЖ 1).

Бегим

БЕГИМ¹ 1. Оноу неда къырал, правительство этген буйрукъ. **Бегим** этилди. Правительствону **бегими**. *«Хар юй башындан экишер килограмм къайнагъан

жау жыяргъа» деген **бегим** этилди (Г.Б.). **Бегимге** эки жаны да кьол салдыла. Энди аны закон кючю барды (Т.Ж.). КъМР-ни Правительствосуну **бегими** бла ол ишге жангыдан кьаралыргъа тюшгенди («Заман»). 2. Ишни сюдде сюзюп этилген оноуу. Сюдню **бегими**. КъМР-ни баш сюдюню **бегими**. *Район сюд аманлыкъчылань терсликлерин ачыкълагъанды эм аланы хар бирине экишер жыл кыйын ишледе ишлерге **бегим** этгенди («Къарачай»). Сюд, ишге къарап, Тохтар улуна жараулу **бегим** этеди (С.К.).

БЕГИМ² малкъ. Ташада тохтап, сауутдан атаргъа жерни къазып этилген уру. Фашистлени **бегимлери**. Танк тыйыучу **бегим**. *– Жолдаш командир! – деди сержант Кертибиев. – Жаугъа тынгылы кьорууланып атарча эки **бегим** хазыр этгенбиз! (З.Х.). Генерал солдатла къазгъан окоплагъа, **бегимлеге** къарап чыккъы да: «Аперим, жолдаш кызыл аскерчиле!» – деди (У.И.).

Бегимли

БЕГИМЛИ¹ сыф. 1. Бек, къаты, ышаннгылы. **Бегимли** сёз. **Бегимли** оноу. **Бегимли** кенгеш. *– Сау бол, тамата! **Бегимли** оноу этгенсе! – деди Аскер райондан келген кьуллукъчугъа битеу жыйылгъанланы атларындан (Г.Б.). **Бегимлиди** ишибиз, Таймаз андан кишибиз (Б.Х.). Кёпню сёзю – **бегимли** (айт.). 2. *къарач.* Тизгинли, жыйгъычлы, низамлы, чемер. **Бегимли** тиширыу. *Аланы барысындан да Зурида **бегимли** кызыды (С.К.).

БЕГИМЛИ² сёзл. Тынгылы, тап, айыпсыз. **Бегимли** оноулашыу. **Бегимли** сёлеш. *Алыннган борчла **бегимли** толтурулукъларына кьурулушчу бригаданы членлери ишексиздиле (К.А.). Мында ким кыйсы ишге жууаплы болгъаны **бегимли** тохташдырылгъанды («Заман»).

Бегимсиз

БЕГИМСИЗ¹ сыф. Иги бегимеген, ышаннгысыз. **Бегимсиз** оноу. **Бегимсиз** иш. *Аны, сёзюча, иши да **бегимсиз** болгъаны билинди (З.З.). [Къасай:] Кёресиз, сизге хазна киши тынгыламагъанын: оноуугъуз кенгешилип этилмегенди, **бегимсизди!** (Г.И.).

БЕГИМСИЗ² сёзл. Иги, тап, тынгылы, ышаннгылы угъай, хылеу. **Бегимсиз** орнатылгъан терек. *Чыпынла **бегимсиз** орнатылгъан болур эдиле: сетка тарылгъынчы, кими ары, кими бери жантагъай болуп турадыла (З.З.).

Бедишли

БЕДИШЛИ¹ сыф. Бедиш, айып этерге тийишли. **Бедишли** оноу. **Бедишли** иш. *– А кызы, ол эл багъасы атанг ёлмесин, **бедишли** ишибизни адам билмесин! – деп тиледи Шамкызы Жансылудан (Г.И.). Ол уруш бетсиз адамны хата-сындан башланнган **бедишли** уруш эди (С.К.). [Аслийжан:] Ах кюнюм болгъан! Ол **бедишли** сёзлени ауузунгдан къалай чыгъардынг! (К.Х.).

БЕДИШЛИ² сёзл. Айып этреча. **Бедишли** сёлешиу. **Бедишли** жууаплау. *[Оразай Наурузгъа:] Аллах, Аллах! Алай **бедишли** сёлеширге халкъдан уялмаймыса?! (Т.А.). Анака, биз сени жюрегинг кыйналлыгъын билип, айтмай

тургъанбыз ансы, эгечингден туугъан кесин **бедишли** жүрютеди деген сёз жүрөйдү (Ш.М.).

Бедишлик

БЕДИШЛИК¹ *сыф.* Айыплы, айыбы, бедиши болгъан. **Бедишлик** иш. **Бедишлик** адет. *Халкъ төрелени бир-бирлери эскиргендиле, аланы **бедишлик** болгъанларын заман кёргюзтгенди (М.Х.). – Бу **бедишлик** ишге ол эсли адам къалай къатышхан болур?! – деп, Мукъминат бек сейир эте эди (Г.И.).

БЕДИШЛИК² *ат.* Адам айып, бедиш этерча зат. Аны **бедишлиги** жокъду. Ишлеген **бедишлик** туююдю. *[Уркъуят Алмаханнга:] **Бедишлигигизни** кишиге билдирмегиз! (З.З.). [Зурум Айшатха:] Сора къарыусузгъа болушханны сен **бедишликте** санайса? (Г.Э.).

Бежен

БЕЖЕН¹ *къарач.* Кёпюрню туюбуне тиреу (чыпын) болурча ишеннген зат. Кёпюрню **беженлери**. *Кёпюрню **беженлери** къарыусуз болгъандыла да, уллу машина ётсе, ол лююулдеген этеди (Л.Х.). Деменгили Къобан черек Кёпюрлери кёпдюле, Аланы кётюрюп тургъан **Беженлери** бекдиле (С.А.). **2.** Суу жагъаларын ашамаз ючюн этилген тебе неда энчи мекам. Суу **беженлени** бузду. *Къобан къутуруп келсе, **беженлени** да бузуучуду (С.К.).

БЕЖЕН² *къарач.* Терк къурутур ючюн, мирзеу кюлтелени бирге кысылып сюелгенлери. Арпа **беженле**. Зынтхы **беженле**. *Кесине **бежен** эталмагъан биреуге черен эте эди (*айт.*). Арпа кюлтеледен **беженле** этип къурутадыла, сора, аланы бирге жыйып, черенле этедиле (КЪХТ).

Без

БЕЗ¹ *ат.* Адамны эм жаныуарны чархына керекли затланы болдургъан, керексиз затланы уа чархындан чыгъаргъан зат. Къулакъ **безле**. Сагъакъ **без**. Тамакъ **без**. *Адамны аш орунунуну туюбюндеги **без** аны чархына бек керекли затды (Л.М.). Мадина, къулакъ **безлери** ауруп, больницагъа тюшеди (С.К.).

БЕЗ² *эт.* Жанынгдан той, бек эрик. Насийхатладан **безиу**. Жашаудан **безерге** жарамайды. *Кёп жашагъанлыкъгъа, адам жашаудан **безмейди** (*айт.*). [Алима кызына:] Санга асыры кёп айтхандан, **безгенме!** (Б.С.). [Зарият:] Сизни тохтамай бир биригиз бла урушуп турууугъыздан **безип**, башымы суугъа атарыкъ болгъанма! (Г.И.).

Бек

БЕК¹ *ат ист. 1.* Ууакъ феодалланы даражаларына кёре атлары. Байланы, **беклени** заманларын кюсегенле да аз туююдюле (Х.Х.). **2.** Адамны атына кёошулуп, «жюйюсхан» деген магъананы билдиреди. ***Алибек** бла текелей (*айт.*). **Мырзабекни** Айдарукъ бла Солтанбек деп эки къарындашы болгъандыла (МХЖ¹).

БЕК² сыф. 1. Къаты, ууалмазча, сынмазча, оюлмазча болгъан. **Бек** къала. **Бек** къаяла. *Къысыр къаяча **бекди** жашланы ишлеген хуналары (3.3.). Хан кесине ёмюрде да оюлмазча бек къала ишлетеди (МХЖ¹). 2. Кирит этилген. **Бек** эшик. **Бек** терезеле. *– Эшик да, терезеле да **бекдиле**, сора уручула къалайтын киргендиле юйге?! – деп Къоналий сейир этеди (Т.Ж.). Къала **бекди**, Адам хата эталмаз, Киреме деп, Ёшюнлеген кеталмаз (Э.О.). Юй да **бек**, мен да **бек** (н.с.). 3. Аты айтылгъан, белгили. Халкъны **бек** ийнагъы. **Бек** жырчыла. *Бийнёгер атхан огъу жазмагъан **бек** мараучу болгъанды (Б.А.). Малкъар халкъны **бек** жырчысы Отарланы Омадрды (Г.И.).

БЕК³ сёзл. 1. Мардадан артыкъ, кючлю халда. **Бек** къууан. **Бек** той. *Не **бек** тойса да, бёрюню эки кёзю – агъачда (н.с.). [Налжан Аминатха:] Эгечим, Жансуратчыкъны ол тап жерге тюшгенине менден **бек** сен да къууана болмазса! (Ш.М.). 2. Къаты, тешилмезча. **Бек** къыс. **Бек** туюмчекле. ***Бек** къысылсын бел бауу, Сынамасын киши дауун! (Б.Х.). **Бек** тартдырып айылларын, Солман атына секирип минди да аны чапдырып кетди (МХЖ¹).

Бекле

БЕКЛЕ¹ 1. Артындан кирит сал, чыкъмазча эт. Сарайгъа **бекле**. Юйге **бекле**. *[Азнор:] Чюгюндюр бахчаны къыйырында отлай тургъан ийнеклени къалауур сюрюп барып колхоз сарайгъа **бекледи** (3.3.). Аланы [жашчыкъланы] подвалгъа **беклеп** кетгенлерин эшитдик (Г.И.). 2. *къарач*. Ичин кир-кипчикден толтуруп, ишлемезча эт. Ожакъны къурум **беклегенди**. Суу баргъан быргъыны кир-кипчик **беклегенди**. *Суу бла жонгурчхала келип, шлюзну **беклегендиле** (КъМОС). Ожакъны къурум **беклегенди** да, тютюню ёрге бармай, артха къайтады (С.К.). 3. *кёч. эриши с.* Жутланып, терк ашап тауус. Жиликни **бекле**. Сау табакъ этни **бекле**. *Уллу табакъ бла бир буштону ол къарап-къарагъынчы **бекледи** (3.3.). 4. *бош тил.* Сал, жаз. «Экини» **бекле**. Буйрукъну **бекле**. *Манга уа математикадан дагъыда бир уллу «экини» **бекледи**! (Г.Э.). Тамата уа ол ачуланнганы бла кабинетине кирип кетди да «Ишден къыстаргъа!» деген буйрукъну **бекледи** (3.Х.). 5. *кёч. бош тил.* Къаты ур. Жаягъына **беклеу**. *– Мен а къарапмы турлукъ эдим?! Керилип, тюз къулакъ артына **бекледим**! (Г.Э.).

БЕКЛЕ² Уруп, къабып кийир, чанч. Тырнакъланы **бекле**. Тишлени **бекле**. *Сюлесин тырнакъларын кийик баланы боюнуна **беклеп**, солууун тыйды да бир жанына сюрөп кетди (Т.С.). Къаплан уллу тишлерин къашха эчкини желкесине беклегенди (Ч.М.).

БЕКЛЕ³ Бегит, бек эт. Арбазны **бекле**. Жолланы **бекле**. *Аты урланнган арбазын **беклей** эди (н.с.). Жолланы **беклегендиле** да, элге тегерек айланып барыргъа тюшгенди (К.М.).

Бел

БЕЛ¹ 1. Адамны кёкюреги бла къарыныны ортасында жери, тёммегини бек

иничке жери. Иничке **бел**. **Белин** бууаргъа. **Бели** талыу. ***Бели** бюгюлмеген чалгъычы болмаз (*айт.*). Колхоз сабанлада **белчигинг** бюгюле, Ма сен насыпландан толгъанса (*Б.А.*). [Сагит Юрагъа:] Мен билмегенми сунаса, сен **белинге** да жетмеген суучукълада жууунуучунгу? (*Тек. Ж.*). **2.** Суусуну, мирзеюу д.а.к. заты болгъан адырны (саутну) ортасы. Челекни **белине** келген суу. Сыра гоппанны **белине** жетеди. *[Назиля:] Эки саугъаным да челекни **белинден** бирчикди (*З.З.*). Узун къара мыйыкълы кызылбет киши, бир тогъугъанлай, боза аякъны **белине** жетдирди (*Т.Ж.*).

БЕЛ² *ц, диал.* Жугар. *Алийни эки жшы да **бел** бла сохан тахта этиллик жерчикни къаза тура эдиле (*фольк.*).

Белги

БЕЛГИ¹ **1.** Бир затны башха затладан айырыр ючюн салыннган тамгъа, эн. Къабырны **белгиси**. Картагъа салыннган **белгиле**. *Эски къабырлада аныкъыды, мунукъуду деп танырча **белги** жокъду (*Б.С.*). Командир, столда картагъа сагъышлы къарай кетип, юч жерине кызыл карандаш бла **белги** салды (*З.Х.*).

БЕЛГИ² *этно.* Жаш кызгъа неда кыыз жашха бир бирлерин суйгенлерин билдирир ючюн берилген зат. **Белгиге** берилген жюзюк. **Белгиге** сыйлы зат бериу. *Суйген жашы Амин **белгиге** берген сагъатны Ариука бюгюн да жюрютеди (*Ё.А.*). Найыпхан, андан башханы суймегенин билдирир ючюн, Аскербийге **белги** берди (*Т.А.*).

БЕЛГИ³ Ышан, шарт. Акъылны **белгиси**. Фахмуну **белгиси**. Жашау кючню **белгиси**. *Тилни бийик культурасы акъылны бийик культурасыны **белгисиди** (*З.Ж.*). Къая ёшюнде чакъгъан гюл, Сен жашау кючню **белгиси** (*Къ.Ю.*).

БЕЛГИ⁴ **Багъа**⁴ деген бла бир магъанадады. «Юч» деген **белги**. Осал **белгиле** алгъан школчу. *«Беш» деген **белгиледен** толуд аны дневниги (*Б.И.*). Анга [Мухтаргъа] устаз салгъан «юч» **белги** асыры алаша кёрюндю (*Тек. Ж.*).

Белгили

БЕЛГИЛИ¹ *сиф.* **1.** Хар ким да билген, таныгъан. **Белгили** дорбун. **Белгили** жерле. *Къарыны **белгили** болгъандан сора, кыыз элден кёчюп кетген хапары бар эди (*МХЖ*¹). Не жашырып кюрешсе да, аны [Мухадинни] марагъан, кесине терелеп тургъан къуллукъчугъу **белгилиди** (*Т.А.*). **2.** Аты айтылгъан, махталгъан. ***Белгили** жазычуларыбыздан бирине кырал саугъа берилирин эшитгенде, бир-бирле аны анга кыызгъаннганларын, уялмай, ачыкъ билдиргендиле (*Т.З.*). Къырымшаухалланы Хамзат республиканы **белгили** скульпторларындан бири эди («Заман»). **3.** Къаллай да болсун бир тюрлю, тохташдырылгъан, иги. Залийханланы Жанакъайытны романлары малкъар прозада **белгили** жерни аладыла (*Т.З.*). Тюрк тил илмуну айнытыугъа Хабицланы Мухамматны илму ишлери **белгили** юлюш къошадыла (*Б.С.*).

БЕЛГИЛИ² сёзл. Тамам, толу, ишек болмазча. **Белгили** таны. **Белгили** кё-
рюннген шарт. *Аны кёол ызы **белгили** танылгъынчы, органла жашны сюдге
чактырмадыла (З.З.). – Тейри, жууугъум, – деди Махмут Омаргъа, – сен менден
белгили юч жылгъа тамата болгъанынгы ананг Радимхан кеси айтханды (Г.Э.).

Белгисиз

БЕЛГИСИЗ¹ сѳ. Белигили болмагъан, билирге кыййын неда онг бол-
магъан. **Белгисиз** болжал. *[Мурат:] Къалай эсе да бир **белгисиз** къарыусузлукъ
санларымы кючлеп, къуру жатып турлугъум келеди (Т.А.). **Белгисиз** жолгъа
сакъ къара (айт.). [Ортай:] Жашла, Къасымны келлиги **белгисизди**, сакълай-
ыкъ дей эсегиз, огъайым жокъду (Къ.Д.).

БЕЛГИСИЗ² сёзл. Белгили болмай, ачыкъланмай, билинмей. *Ол [Жам-
болат] келлигин, келмезлигин чертип: «Угъай, кёрюбюз» – деп, **белгисиз**
айтды (З.З.). **Белгисиз** жоюлдула кёп жигитле ол къазаутда (Къуд. Х.).

Белкъау

БЕЛКЪАУ¹ сѳ. къарач. Бели, ортасы къынгыр. **Белкъау** сырт. **Белкъау**
ёгюз. **Белкъау** къабыргъа. **Белкъау** терек. *Къубадий атасындан тилеп, **белкъау**
бугъачыгъына ашны, сууну да кеси салып башлагъанды (С.К.). Агъач болмагъан
жерде **белкъау** терек да ариу кёрюнюр (айт.). **Белкъау** сыртны юсю бла бара
тургъан эки жур эчкини мараучу кёзюлдюреуюк бла къарап кёреди (Ч.М.).

БЕЛКЪАУ² сёзл. къарач. Ортасын къынгыр этип, жантайтып. *Къабыргъа-
ны **белкъаууракъ** къалана тургъанын эслеп, прораб хуначыланы ишлерин тох-
татды да тамадаларына кёргюздю («Къарачай»).

Белляу

БЕЛЛЯУ¹ ат къарач. Бёлляй, бешик жыр. **Белляу** айтыу. *Ана тилде меннге
анам **белляу** айтыучан эди (Б.А.). **Белляу**, жаным, **белляу**, бёлейим, Элде ашхы
жигит болуп кёрейим (Б.Х.).

БЕЛЛЯУ² сѳ. къарач. Бея, ала, къолан. **Белляу** тана. **Белляу** эчки. **Белляу**
кружка. * **Белляу** ийнеке кёз тиймез (айт.). Акка **белляу** ёгюзню терисинден
къайишле, аладан а жантаула, чабыр баула этеди (Къ.А.). Ичи зынтхы бозадан
толгъан **белляу** аякъны кёолгъа алып, Сослан алгъыш этип башлады (С.К.).

Берекетли

БЕРЕКЕТЛИ¹ сѳ. 1. Бай, байлыкълы, къолайлы. **Берекетли** жерле. **Бе-
рекетли** юй. **Берекетли** аякъ. *Жерлерибиз кёгетли, Битимли, **берекет-
ли** (Ш.С.). – Оллахий, – деди Къубадий, – бу **берекетли** столдан турлугъунг
окъуна келлик туююдю! (К.М.). Аллахха шукур! **Берекетли** юйдю! Хар кереги
барды, элпекди (З.З.). 2. Сюйюмлю, жүрек ийлешген. **Берекетли** адам. *[Ах-
мат] кеси уа бир **берекетли** адамды, кёз къакъмай, къарап турлугъунг келеди,

сёзю-башы да бир ийлешли! (Гул. Б.). 3. кёч. Токъ, толу. **Берекетли** бугъа. **Берекетли** гёжеф. *Кеси уа бир **берекетли** жаш, бел бауу да киндик туюбунден къысылып. Асыры базыкъдан, боюну да тёммегинден айырылмай, жау басхан кёзчюклери теренден къарап (К.Х.). Бугъа десенг да, аллай **берекетли** бугъа! Оллахий, тонна тартыр эди базманда! (3.3.).

БЕРЕКЕТЛИ² сёзл. 1. Кёзге монг, элпек кёрюнюп. **Берекетли** чайкъалады оруллукъ будай сабан (С.К.). 2. Керегин табып. ***Берекетли** жашайдыла эллиле: хар бирини терек бахчасы, акъ, къызыл кирпичден юлери, 5–6 къою, 2–3 тууары болмагъаны жокъ (К.А.).

Бери

БЕРИ¹ сёзл. Былайгъа, бу жерге, бу жанына, сёлешген адам айтхан жерге (жанына). **Бери** кел. **Бери** къара. **Бери** чыкъ. *Игилик **бери** болсун, аманлыкъ кери болсун! (фольк.). Ары – оракъ, **бери** – чалгъы (н.с.). Саусузубуз ары кетип, **бери** къайтханча болгъанды (Г.И.).

БЕРИ² сонг. Заман къарамны билдиреди, ишни бир белгили замандан башлап баргъанын кёргюзтеди, асламысында башлаучу болушда сёзлени ызларындан келеди. Бюгюню **бери**. Былтырдан **бери**. Кёпден **бери**. Келгенли **бери**. *– Аланла, къызла, – деди Майрышхан, – эрттенли **бери** бишмеймиди азыгъыгъыз?! (К.М.). [Осман Хадисге:] Сау айдан **бери** бир кюн тийгенди да, аны толу хайырланайыкъ! (3.Ж.). [Сюлемен:] Ай Аллах ыразы болсун, Адемей! Былтырдан **бери** термиле эдим кёрюрге. Келгенинги нечик иги этдинг! (Ш.Х.).

Бет

БЕТ¹ 1. Адамны башыны ал жаны. Арыкъ **бет**. **Бет** къан. **Бетине** айт. ***Бет бетге** къараса, **бет** жерге къарар (айт.). **Бети** къызарыучу адамны жүреги харам болмаз (айт.). – Къарындашым, – деди Хаулат Нюрчюкге, – айтырыгъынг бар эсе, **бетиме** къарап айт, ансы мен кетгенден сора айтханынга ким иинаныр, ким ийнанмаз! (3.3.). 2. кеч. Айып, уят, намыс. **Бети** болмагъан. **Бети** болгъан. **Бет** керекди. *Аш кетер да **бет** къалыр (айт.). Къызылбекле чапхан эдиле не тишлик ючюн, эт ючюн. Биз а къырылабыз, ёлебиз Къарачайны намысы ючюн, **бети** ючюн (КъХЖ). 3. Затны кёрюннген жери. Тауну **бети**. Къаяны **бети**. *– Ма ол сыртны **бетинде** мен жыл сайын беш-алты гебен сюеучюме! – деп махтанады Даут (3.Ж.). Кюн **бетледе** алыкъа ууакъ аякълы мал кечиналады (Ш.Х.). 4. Сууну, жерни д.а.к. затны юсю, башы. Жерни **бети**. Кёкню **бети**. *Кёкню **бетин** къарап-къарагъынчы къара булутла жапдыла (Т.3.). Жерни **бети**, кёгерип, Кём-кёк дарий кийгенди (Б.И.). 5. Китапны, газетни д.а.к. затны чапырагъыны бир жаны. Романны ал **бетлери**. Китапны **бети**. Газетни биринчи **бети**. *Газетни экинчи **бетинде** къурулушчу бригаданы сураты барды (Къ.Х.). Китапны биринчи **бетинде** жазуучуну суратын кёргенлей окъуна, окъуучуну жүрегин ол кесине тартады (3.Х.). Сафиятны эркин темагъа сочинениясы дефтерини тогъуз **бетин** толтургъан эди (Т.А.).

БЕТ² *грам.* Айтымда ишни ким этгенин кёргюзтген грамматика категория. Ючюнчю **бетни** жалгъауу. **Бетни** билдирген алмашла. *Этимни **бет** категориясы юч тюрлю болады (А.И.). Этимле **бетде**, санда, заманда тюрленедиле (Г.Ж.).

БЕТ³ Тюрсюн. Кырдык **бетли**. Бояуну **бети**. Къызыл **бет** алыу. *– **Бетин** жаратмайма ансы, – деди Зайнаф, – къумач а бек сыйлы къумачды! (3.3.). Табийгъат жашил **бет** алып, жан-жаныуар жукъудан уянганды (Т.А.).

Бешбармакъ

БЕШБАРМАКЪ¹ Этни ууакъ туурап, тылыны жукъа жайып, иничке кесип, къатышдырып этилген ашарыкъ. *Къонакъ **бешбармакъны** тюз къыргъызылылача этиучюдю (3.3.). Бир жол экибиз да Ырыскъуллагъа **бешбармакъгъа** чакъырылдыкъ (Т.А.).

БЕШБАРМАКЪ² *къарач.* Ашаргъа жарагъан сютлю тамыр. *Чегет этекледе жашчыкъла **бешбармакъла** жыя айланадыла (Ч.М.).

Бешжыллыкъ

БЕШЖЫЛЛЫКЪ¹ *сыф. 1.* Беш жылгъа этиллик, толлукъ, бардырыллыкъ. **Бешжыллыкъ** план. **Бешжыллыкъ** жалчылыкъ. *[Мустафа:] Колхоз **бешжыллыкъ** планни төрт жыл бла жарымгъа толтургъанды да районда хар не жаны бла да экинчи жерге чыкъгъанды (Къул. Х.). **2.** Беш жылы толгъан, болгъан. **Бешжыллыкъ** къызчыкъ. ***Бешжыллыкъ** жашчыкъ харфланы жазаргъа, суратчыкъла этерге юйреннгенди (С.К.).

БЕШЖЫЛЛЫКЪ² *ат эск.* СССР-ни халкъ мюлкню айнытыуну беш жылгъа тамамларгъа деп алыннган планы эм ол бардырылгъан заман. Биринчи **бешжыллыкъ**. *Экинчи **бешжыллыкъны** төртюнчю жылы тауусула тургъан заманында Чегем районну партия аппаратыны ишинде уллу тюрлениуле болгъандыла («Коммунизмге жол»). Прохладна районнга кире баргъан жерде «**Бешжыллыкъны** – 4 жылгъа!» деген лозунг тагъылыпды (Къ.Х.).

Бешкюнлюк

БЕШКЮНЛЮК¹ *сыф.* Беш кюннге этиллик (тамамланыллыкъ), беш кюн барлыкъ. **Бешкюнлюк** поход. **Бешкюнлюк** экскурсия. *Устаз школчулагъа **бешкюнлюк** походда этиллик затланы ангылатды (С.К.). Алгъан эдик биз план: **Бешкюнлюк** ишибизни Ма төрт кюннге бошаргъа, Артха къалгъан жыйынны Алчылагъа къошаргъа (М.С.).

БЕШКЮНЛЮК² *ат.* Беш кюнню ичиндеги заман. *Колхозну таматасы озгъан **бешкюнлюкде** картоф къазыу селирек баргъаныны юсунден жарсыгъанын билдирип айтды (У.А.).

Бёгек

БЁГЕК¹ *сыф. къарач., ц. диал. 1.* Ёхтем, кесине сый, намыс излей билген. **Бёгек** адам. **Бёгек** кёллю. **Бёгек** жюрек. *[Наныу:] Ууатханбыз тауланы. Энди кё-

любюз **бёгекди** (Х.О.). Эришиуде хорладыкъ, **Бёгекдиле** жүреккле (Б.Х.). 2. Уллу кёллю. **Бёгек** кёллю. **Бёгек** сёзле. *Аны къарамы **бёгек** эди, бу дуняда анга тенг болаллыкъ адам жокъча (Т.Ж.). **Бёгек** жашды Алимчик, Тенгсинмейди кишини, Бюсюремеучюдю ол Адамланы ишине (С.К.).

БЁГЕК² сёзл. Ёхтем болуп, ёхтемленип. **Бёгек** сёлешиу. **Бёгек** жууаплау. *Сютден тойгъан кишиучюк бёгек къарайды бизге (Б.М.). [Мухадин:] Нек эсе да бюгюн ол [Науруз] бизге **бёгек** къарагъаннга ушайды (С.К.).

Бёкем

БЁКЕМ¹ сыф. 1. Кючлю, къарыулу, уллу, гиртчи санлары болгъан. **Бёкем** санла. **Бёкем** бутла. *Гёжефни **бёкем** билеклерине биз сукъланып къарай эдик (Т.Ж.). Ол **бёкем** санлы жашны Махмут, ич чалдыу этип, къарап-къарагъынчы сыртындан салды (З.З.). 2. Аумазча, оюлмазча, сынмазча, ууалмазча, жыртылмазча ишленген, согъулгъан. **Бёкем** хуна. **Бёкем** къумач. **Бёкем** агъач. *[Оюс:] Бу **бёкем** къумачдан манга тиксент а, ана, кёнчек! (К.Х.).

БЁКЕМ² сёзл. 1. Сынмазча, ууалмазча, аумазча д.а.к. **Бёкем** къаланнган. **Бёкем** согъулгъан. **Бёкем** эшилген. *Тейри жүз жыл бола болур бу **бёкем** къаланнган хунагъа! (З.З.). 2. кёч. Ёхтемленип. Къарындашын кёргенлей, Паша **бёкем** сёлешип башлады (Къ.Х.).

Бёлек

БЁЛЕК¹ сан. Белгисиз сан, талай. **Бёлек** адам. **Бёлек** кюн. **Бёлек** къой. ***Бёлек** атлы элни тёбен жаны табадан келе тургъанларын кёрюп, Махти да, мен да аттягъа айтыргъа юйге чапдыкъ (Ш.Х.). **Бёлек** кюнден сора киштик юйге къайтып келген эди (Т.З.).

БЁЛЕК² ат. Къауум, жыйын. Аскер **бёлек**. Танк **бёлек**. *Асхат таматалыкъ этген аскер **бёлекге** штабдан жангы буйрукъ келди (Къуд. Х.). Къонакъ бла Керим бир танк **бёлекде** къуллукъ этгендиле (Къ.А.).

Бёлюм

БЁЛЮМ¹ 1. Сау затны кесеги. Юч **бёлюмлю** пьеса. Романны ахыр **бёлюмю**. *Романы экинчи **бёлюмю** бютюнда сюйюп окъурча жазылгъанды (Т.А.). Спектакльни эки **бёлюмю** да кёргюзтюлгенден сора, пьесаны автору чыгып, халкъны аллында сёлешди (Т.З.). 2. Учрежденияны, предприятияны д.а.к. затны кесеклеринден бири. Кадрланы **бёлюмю**. Милицияны **бёлюмю**. Билимни **бёлюмлери**. *Экстремист къауум Нальчикде ич ишлени министерствосуну ючюнчю **бёлюмюне** чабыууллукъ этерге кюрешгенди («Заман»). Къабарты-Малкъар къырал университетни къабарты эм малкъар тилле бла литература **бёлюмлеринде** мигистратура ачылгъанлы сегиз жыл болады («Заман»). Батча-

ланы Каммойну жашы Борис халкыгъа билим бериуню совет район **бёлюмню** таматасы болуп он жылгъа жуукъ ишлегенди (Къ.А.).

БЁЛЮМ² *грам.* Сёзню ачыкъдан неда ачыкъ бла кысыкъдан кыуралгъан, хауаны бир уруму бла айтылгъан кесеги. Бир **бёлюмлю** сёзле. Ачыкъ **бёлюм**. Жабыкъ **бёлюм**. *Тюрк тилдеде сёзню **бёлюмлери** алты тюрлю боладыла (Б.А.). Кысыкъ таууш бла башланып, эки кысыкъ бирлешип бошалгъан **бёлюм** кыарачай-малкыар тилде аз тюбейди: *тарт, жорт* д.б. (Г.Ж.).

Бёрк

БЁРК¹ *ат.* Баш кийим (асламысында жылы). Мухар **бёрк**. Кечеги **бёрк**. Чырпа **бёрк**. Пес **бёрк**. ***Бёркю** аманны бети аман (*айт.*). Мени бёркюмю тюбюнде менден онглу жокъду (*айт.*). Биреуню **бёркюн** алсанг, кеси **бёркюнге** сакъ бол (*н.с.*).

БЁРК² *эт.* Боркчулда, боркчулдап кыайна (неда чыкъ). Эт кыазан **бёркюп** кыайнайды. **Бёркюп** барады Черек. *Оту селейгенлей, чоюнну **бёркюп** кыайнагъаны тохтады (З.З.). Черек а, толкунлап, **бёркюп**, кыайры эсе да ашыгып барады (К.М.). **Бёркюп** чыкыгъан шауданчыкъ, Жолунгу этдик ачыкъ (Ш.С.).

Биз

БИЗ¹ *ат.* Буруну иничке жютю, сабы болгъан керек. **Биз** кирик жютю. **Биз** орун. ***Биз** кирген жерге тикгич да киреди (*н.с.*). Бизде бизге **биз** дейдиле, сизде бизге не дейдиле? (*тилбургъуч*).

БИЗ² *алм.* Селешген адамны эм аны кесине кыошуп айтхан адамларын билдиреди. **Бизни** кирикле. **Биз** билгенликден. ***Биз** – кыой, сиз – кыпты (*айт.*). **Биз** айтханны этсегиз эди (Т.А.). – **Биз** былайгъа келгенли ма жыйырма жылдан атлап барады, – деди Асланбек. – Бир адам бла да сёз болмай, бир бирни ангылап жашайбыз (З.Ж.).

Бий

БИЙ¹ *ист.* Уллу Октябрь социалист революциягъа дери малны, жерни иелеп жашагъан адам. Князь. Тау **бийле**. **Бийлени** заманы. Чегем **бийлери**. ***Бий** билгенни кыул да билди, айтыргъа мадары жокъду ансы (*айт.*). **Бийге** ийнанма, суугъа таянма (*айт.*). [Аскербий:] **Бийлени**, байланы заманында да быллай артыкылыкъ болгъанды деп эшитмегенме (Ш.Х.).

БИЙ² *кыарач.* Бал этмеучю ана чибин. **Бий** орун. ***Бийли** чибин бал этер (*н.с.*).

Бийик

БИЙИК¹ *сыф. 1.* Тюбюнден башына тергегенде, узун, арасы узакъ. **Бийик** таула. **Бийик** терек. **Бийик** кыала. *Ит а, ол **бийик** хунаны юсюне минип, андан бизге кыыстау юре этеди (Кчул. Х.). Кавказны **бийик** таулары, Тансыкъ

болгъанбыз биз сизге! (фольк.). 2. Кючю уллу, саны кёп. **Бийик** кёрюмдюле. *Къырал комиссия, тогъуз этажлы жашау юйню ишлениу даражасына **бийик** багъа бичгенди («Заман»). Хауаны температурасы 30 градусдан **бийикге** кётюрюле башлагъанды («Заман»). 3. Бек иги. **Бийик** багъа. *Белгили тюркологла малкъарлы жашны доктор диссертациясына **бийик** багъа бичгендиле эм ол тюрк тил билимге къыйматлы къошумчулукъ болгъанын чертгендиле («Минги-Тау»). 4. Бек сыйлы, бек магъаналы. **Бийик** саугъа. **Бийик** даража. *Къарачай-малкъар тил илмуну айнытыуда болдургъан жетишимлери ючюн жаш республиканы бек **бийик** саугъасына – Правительствону Сыйлы грамотасына – тийишли болгъанды («Заман»). 5. Билим бериу системада орта билимден сора берилиучю. **Бийик** билим. **Бийик** аскер училище. *Залимни беш сабийи да, **бийик** билим алып, хар бири да бирер жерде атларын иги бла айтдырып ишлейдиле («Заман»).

БИЙИК² сёзл. Ёрге, бийикге. Байракъны **бийик** тут. Бёркню **бийик** кийиу. **Бийик** кётюр. *Ала уа къолларында къызыл байракъланы **бийик** тутуп бара эдиле (Къул. Х.). Ол жыл будай башха жылладан эсе **бийик** ёсген эди (Т.А.).

Билеклик

БИЛЕКЛИК¹ Жюгенни адам къолу бла тутуп, атны тыйыучу, аны бир жанына буруучу жери. Жюгенни **билеклиги**. *Аслан, эмилик ат жыгъып иш къояр деп, жюгенни **билекликлеринден** къысха тутуп барады (Г.Э.). Масхут атыны иничкерген **билекликлерин**, ауузлугъун да алышындырды (Къ.Д.).

БИЛЕКЛИК² Пиджакны женглери жылтырмаз ючюн, ишлеген (бегирек да жазыу этген) заманда аланы тышларындан кийилиучю къап. Пиджакны **билекликлери**. **Билекликле** киерге. ***Билекликле** кийип, жазыу эте тургъан кёзлюкю киши, къаламын столгъа салып, ёрге къопду да, саламыбызны алып, къол тутду (Х.О.).

Билеу

БИЛЕУ¹ Бичакъны, балтаны д.а.к. затны билер ючюн хайырланылыучу, асламысында тёрт мюйюшлю неда тегерек таш. Зыбыр **билеу**. Жумушакъ **билеу**. **Билеуге** тутаргъа. *Аппа, хуржунундан **билеуон** чыгъарып, къойну терисин сыдырыучу жюлгюшчюгюн, анга ышып, жютю этди (Гул. Б.). Зауал зыбыр **билеу** бла бичакъны майрышхан жерлерин тюзетди, жумушакъ къара **билеу** бла уа аны жютю этди (Б.С.).

БИЛЕУ² Эр киши къысыучу бел бауну омакъ кёргюзтюучю кереклеринден бири. Алтын **билеу**. Кюмюш **билеу**. *Жашчыкъ атасыны жассы бел бауну **билеулери** бла ойнай тура эди (Г.Б.). Ансарны кюмюш бел бауну алтын **билеулери** кёзню къаматырча жылтырайдыла (Б.Х.).

Бир

БИР¹ сан. 1. Затны жангыз болганын кѣргюзтеди; 1 деген тарихни аты. **Бир** сагъатны ичинде. **Бир** кюн бла жарым. ***Бир** ѣгюзню боюну бла минг ѣгюз суу ичер (н.с.). **Бир** айтдырып этсенг – сен этесе, эки айтдырып этсенг – кесим этеме (айт.). **Бир** уругъа эки жыгъылгъан – сокъур, бир адамгъа эки алдатхан – тели (н.с.). 2. Атны неда сыфатны аллында келсе, аны белгисиз затны кѣргюзтгенин ачыкълап, белгисиз артикльни къуллугъунда жюрютюледи. **Бир** уллу юй. **Бир** иги адам. **Бир** къуртха къатын. ***Бир** къара кишичик таудан аууп барады (элб.). [Омар Хусейге:] **Бир** жаш келип, сени конторгъа чакъыргъанларын айтып кетгенди (Х.О.). 3. Кючлендириучю кесекчикни къуллугъунда жюрютюледи. Ол **бир** къууанды! **Бир** аман ачыды. **Бир** уллу къычырыкъ. *[Аслийжан:] Бизни кѣргенде, ол [Мухтар] **бир** къууаныу этди! (Т.З.). Айыу а аллай айыу, **бир** мазаллы зат! (Г.Э.). 4. Хапарчыны къуллугъунда жюрютюлсе, «башхасы жокъду», «бир кибикиди» деген магъананы билдиреди. Ишибиз, ниетибиз да **бирди**. *[Хамит:] Мени ючюн аны [Омарны] сауу, шауу да **бирди**: ол адамлыгъын тас этгенди (Э.О.). Аланы [эгизлени] кѣрюмлери, сыфатлары угъай, къылыкълары да **бирди** (Къул. Х.). 5. Бир-бир атла эм бла деген сонгура бла келсе, затны санын билдиреди. Табакъ бла **бир**. Эл бла **бир**. Машок бла **бир**. *Советлени юйюню аллында уа дуния бла **бир** адам жыйылып тура эди (Г.Э.). – Оллахий, ийнаныгъыз, – деди Мазан, – машок бла **бир** алтындан да манга сиз багъалысыз! (Г.Б.). Мурат аллында табакъ толу сыйлы конфетледен ууучу бла **бирни** алды да арлакъда сюелген жашчыкъгъа берди (З.Ж.).

БИР² байл. Бир ишни ызындан башха ишни болганын, ала бир бирин алышындыргъанларын кѣргюзтеди. **Бир** кюн тиеди, **бир** жауун жауады. *Аны къаллай адам болганын ангылагъан къыйынды: **бир** айча, кюнча жарыкъ болады, **бир**, къашларын туюп, адам бла сѣлешмей тохтайды (Т.З.). Жел **бир** шууулдайды, **бир** шош болады: эшта, жауун жауарыкъ болур (С.К.).

Бир-бир

БИР-БИР¹ алм. Битеу, барысы угъай, къайсы болса да (жаланда кѣплюк сандагъы атла бла жюрютюледи). **Бир-бир** адамла, кеслерине тап тюшсюн ансы, башхалагъа не хата болса да, къайгъырмайдыла (Г.Э.). **Бир-бир** кюнледе: «Былай жашагъандан эсе, ѣлюп кетген окъунамы иги болур эди?» – деп келеди кѣлюме (Х.О.).

БИР-БИР² сѣзл. Бирем-бирем, хар бири жангызлай, кеси, башха-башха. Тойгъа адамла **бир-бир** келе башладыла. *Кече ортасындан атлагъандан сора, тойгъа жыйылгъанла **бир-бир**, эки-эки жайылдыла (Г.Б.). Къурулушчу бригадада ишлерге суйгенле, **бир-бир** келе, айны ахырына 22 адамдан жарагъан бригада къууалады («Заман»).

Бирер

БИРЕР¹ сан. Хар неден, затдан бир, хар кимге бирден жетген. **Бирер** жумуш. **Бирер** адам. **Бирер** ат. *Элни жыйылыуунда «Дырыннга хар юйден **бирер** адам

чыгъаргъа керекди» деген оноу этилди (Г.Б.). Маштайны сегиз сабийи да энди хар бири **бирер** элде юй болуп жашайдыла (Б.С.). [Мурадин:] Жамауат, былайда ол затны **бирер** кере кеси башындан сынамагъан болмаз! (Э.О.).

БИРЕР² *атны магъ.* Хар ким, хар адам, хар бири (жаланда иеликчи формада жүрүйдү). **Бирери** бирер сёз кышдула. **Бирери** бирер юй болгандыла. *Кертиди, жашла бек кыйналып, ата-ана жылыуун сынамай ёсгендиле. Энди уа, Аллаха шукур, **бирери** бирер юй болуп турадыла (С.К.). Ала уа, **бирери** бирер жомакъ айта, дорбунда тангларын атдырдыла (Къул.Х.).

Биреу

БИРЕУ¹ *ат.* Кеси адамы угъай, тыш адам, башха адам, киши адамы. **Биреуню** баласы. **Биреуню** айтханы. ***Биреуню** алтынындан кесинги багъырынг ахшы (н.с.). **Биреу** берген бла биреу бай болмаз (*айт.*). [Абидат Назийфагъа:] Эгечим, **биреуню** сабийин аманатха алгъан эсенг, анга да, тюз кесингикинеча, сакъ болургъа керексе! (С.К.).

БИРЕУ² *алм.* Ким эсе да, ким болса да. **Биреу** алай айтхан эди. **Биреу** эшикни кыакъды. ***Биреу** гыбыт бла жау чайкытай эсе, **биреу** да кюрек бла халжар кюрейди (н.с.). **Биреу** сени таш бла урса, сен аны аш бла ур (*айт.*). [Олий:] Жашла, кеси ишигизни **биреу** келип этерик сунуп турмагъыз! (Ш.М.).

Бирча

БИРЧА¹ *сыф.* Бир кибик. **Бирча** костюмла. **Бирча** ариула. **Бирча** юлюшле. *Аланы ашаулары, жашаулары да **бирча** болганына ынна бек кыуаныучу эди (К.М.). Мариям эки жашчыгына да **бирча** костюмчукъла бла чурукъчукъла алды (Гул. Б.). Ала уа [кызычыкъла] экиси да **бирча** кызылууртчукъла, бурмачашчыкъла (С.К.).

БИРЧА² *сёл.* 1. Бир халда, бир формада, бирге ушап. **Бирча** кийинирге. **Бирча** этерге. **Бирча** ишлеу. *Эгизле, школну бошагъынчы, бирча кийинип турдула (Къул. Х.). Адамланы барысын да бирча ыразы этерге онг жокъду (Т.А.). 2. Бир бирден айырмай, бёлмей, бирге. Насыплыны эки жууугъу да **бирча** келир (н.с.). Сейит бизни экибизни да бир бирге кысып, жерден **бирча** ёрге алды (Г.Э.).

Бит

БИТ¹ *ат.* Жаны болгъан затланы (адамны, малны, къанатлыны) къанларын эмип, аланы юслеринде жашагъан гитче жаныууарчыкъ. Тауукъ **бит**. Тахта **бит**. Энди **бит**, сирке да жокъдула. ***Битни** ачыуун сиркеден алгъанлай (*айт.*). [Къасым Шохайгъа:] Тейри, болганыбызны **бит** кысып, жууунургъа, быстырыбызны жууаргъа да сапын табылмаучу заманны уа бош унутаса! (Г.Б.).

БИТ² *эт.* 1. Ёс, ёсдюрюл (битимлени юслеринден). Кёгет иги **битген** жер. Гюлле **битген** тахта. *Былайда хобуста, быхы, сохан да алапат битедиле (К.А.).

Чыгъана къатында гокка да **битер** (айт.). 2. *кёч*. Кёз къакъмай къара. Кёзюне **бит**. Юсюне **бит**. *Азрет, къабыргъада суратлагъа **битип**, иги кесекни аладан кёзлерин алмай, сагъышлы сюеледи (Г.Э.). 3. Мирзеу, кёгет бер. Хобуста иги **битгенди**. **Битмеген** терекле. *Бир жыл **битмеди** деп, экинчи жыл сабан сюрмей къойма (айт.). Эллиле уа: «Картоф быйылча бир жылда да битмегенди!» – деп, къууанадыла (З.З.). Кёгетни къызгъаннганы береги **битмез** (айт.).

БИТ³ эт. 1. Бошал, тауусул. Иш **битгенден** сора. Юй ишленип **битди**. Окъуу **битди**. *[Таусолтан Къасымгъа:] Эгечден туугъан, алгъаракъ келирге керек эдинг. Энди уа, иш **битгенден** сора, мени къолумдан жукъ да келлик туююдю (З.З.). [Самат:] Эки-юч кюнден юйню хуналары къаланып **битерикдиле**. Ала иги къургъунчу, башын жабаргъа ашыгъырыкъ туююлбюз (К.Х.). 2. *кёч. сёл. тил*. Ёл. Асыры суукъдан, **битебиз**. Ауур саусуз **бите** тура эди. *[Зайнаф:] Атагъыз а, харип, кеси **бите** турады, сора не бла болушлукъ эталлыкъды? (З.З.). Ол сёзлени айтыр-айтмаз, Хасанны солуу тохтады, эки-юч минутдан а, сёз да айталмай, **битди** (Ш.Х.).

Битдир

БИТДИР¹ 1. Урлукъ атып, жерден чыкыгъандан сора къара, ёсдюр. Картоф **битдир**. Харбузла **битдириу**. *Илмуну кючу бла ёмюрледе эшек шинжиден башха зат ёсмеучю жерледе арпа, будай **битдиребиз** (К.Х.). Таулула тахта кёгетле **битдирирге** кеч юйреннгендиле (Т.А.).

БИТДИР² 1. Ишни, окъууну д.б. затны боша, ахырына чыкъ. Юйню **битдир**. Окъууну **битдир**. *[Салих Юсюнге:] Сенича хар тутхан ишин айыпсыз **битдирген** алай кёп адам жокъду (Гул. Б.). [Зарият:] Юйню ишлеп **битдиргенлей**, бахчабызны тегерегине буруу этерикбиз (Г.Б.). 2. *кёч*. Ёлтюр. Ол аман ауруу аны кёп мычымай **битдирген** эди (Ш.Х.). [Зекерия Масхутха:] Оллахий, менден башха адам аны [Олийни] уруп **битдирир** эди! (К.Х.).

Битим

БИТИМ¹ 1. Органикасыз затла бла кечиниучю, аладан органикалы затла къураялыучу организм. Къылкъылы **битим**. Бюртюкю **битимле**. **Битими** осал жер. ***Битимни** кюн – анасы, суу – атасы (айт.). Кёгет бериучю **битимле** кёп тюрлюдюле: алма, кертме, эрик, шаптал, хайуа, хурма, жюзюм дагъыда башхала (Ш.С.). Адамны саулугъуна нарат, назы, къайын **битимлени** хайырлары уллуду («Заман»). 2. Урлукъ атып ёсдюрюучю зат. Кюзлюк **битимле**. Къудору **битимле**. *Уруп районда къудору **битимлени** сюрдюлери минг гектар чакълы жерни аладыла («Къарачай»). Республикада жазлыкъ **битимле** орулуп бошагъандыла («Заман»).

БИТИМ² Тирлик, битген, ёсген затны мирзеую, кёгети, жемиши. Осал **битим**. **Битим** алыу. Чюгюндюрню **битими**. *Быйылгъы жаз башы бла жай марда-

дан артыгыракъ къызыу болгъан эселе да, **битим** артыкъ осал туююдю («Заман»). Гардошну **битими** саулай да жыйылып алыннганды («Къарачай»).

БИТИМ³ *къарач.* Адамны ёсюмю. **Битими** болмагъан. **Битими** ариу ишленнген адам. *Кеси уа [Назир] чырайлы, ариу **битими** болгъан жашды (С.К.). Айхай, жаратырыкъ тюл эди Кулинача ариу къыз **битими** тапсыз ишленнген шылап жашчыкъны! (Ш.М.).

Битимли

БИТИМЛИ¹ Битими иги, кёп тирлик берген. **Битимли** жер. **Битимли** жыл. *– Былайлары **битимлидиле**, – деди Элмырза. – Мал тутаргъа, мирзеу ёсдюрюрге да боллукъду (З.Ж.). Жер семиртгичле элпек табыла башлагъанлы бери сабанла **битимли** болгъандыла («Заман»).

БИТИМЛИ² *къарач.* Ёсюмлю, ёсюмю уллу. **Битимли** жаш. **Битимли** адам. *[Аскербий Хасаннга:] Баскетбол команданы ма сенича **битимли** жашладан къуаргъа деп турабыз (Ч.М.).

Битимсиз

БИТИМСИЗ¹ Битими осал, тирликни аз берген. **Битимсиз** жерле. **Битимсиз** сабан. *Жерлерибиз, ташлы болгъанлыкъгъа, **битимсиз** туююдюле (К.А.). Арт жыллада хауа тюрленип, къургъакълыкъ къысханы себепли, сабанла **битимсиз** бола башлагъандыла (К.Х.). Анда уа [Орта Азияда] биз жашагъан жерле **битимсиз** эдиле (Т.А.).

БИТИМСИЗ² *къарач.* Ёсюмсюз, ёсюмю гитче, алаша бойлу. **Битимсиз** адам. **Битимсиз** тукъум. *Эки милиционер бир **битимсиз**, сакъалы женнген жашны алларына сюрюп барадыла (С.К.).

Бич

БИЧ¹ 1. Къумачны, терини д.а.к. затны. кийим этер ючюн, ёнчелеп кес, кесек-кесек эт. Жамычы **бичиу**. Костюм **бичиу**. **Бичип** тигерге. *Элде тишириула тон **бичерге** Сырмахандан юйреннгенлерин жашырмайдыла (Ш.Х.). Беш жыл мындан алгъа бери окъуучу болуп келген къыз энди кийим **бичерге** бригадада барысындан да уста болгъанды («Заман»). 2. *кёч.* Жорала. Игилик **бич**. Аманлыкъ **бичмезге**. *[Салийхат Зубайдагъа:] Биз сизге **бичген** затла толсала, ийнан, аягъыгъыз ташха тиерик туююлдю (Ш.М.). Кёп игилик **бичдим** мен сизге, Тюшермеми эсигизге? (М.К.). 3. *кёч.* Затны ёлчегин, багъасын д.а.к. халын тохташдыр. Багъа **бичиу**. Ёчле **бичиу**. *[Осман:] Да жашла ийнекеге сиз **бичген** багъагъа дауум жокъду, болсун (К.А.). Къууанч кюнде илишанчылагъа, кёол ташчылагъа деп ёчле, саугъала **бичедиле** (Ш.С.).

БИЧ² Эркек малны бюртюклерин кесип кетер, ол тиши малны урлукъландырмазча эт. Бугъаны **бичиу**. Ажирни **бичиу**. **Бичилген** къозула. *Мал **бичерге**

уа ветеринар Асхатдан эсе Хажи-Махмут уста болуучан эди (Къ.К.). Байла асыл тукъумлу ажирни неда бугъаны, кеслеринден башха жерде жайылмасын деп, сатардан алгъа **бичип** болгъандыла (У.А.).

Бичим

БИЧИМ¹ 1. Кийимни бичилген халы, фасону, юлгюсю. Тонну **бичими**. Пальтону **бичими**. *Жаш, кёп сайлады эсе да, плащны **бичимине** ким да сукъ-ланырчасын тапды (К.Х.). Костюмла бьарысы да бир кьумачдан тигилгенликге, **бичимлери** бирча туююл эдиле («Заман»). 2. Кийимлени (тонну, жыйрыкъны д.а.к.) белинде жыйырылып тигилген жерлери. Кьолланы пальтону **бичимлерине** салыу. *Зауурбек, кьолларын да кожанкасыны **бичимлерине** салып, гебен къалай тургъан жашлагъа къарап турады (Э.О.). [Мустафа] эски кьутуне кьапталыны **бичимлери** кьуйрукъ башына туюшуп, тутулгъанла таба жанлап кычырды (А.Х.).

БИЧИМ² Адамны саны, сюеги, саныны битгени. Ариу **бичими** болгъан адам. *Хар тукъум ёсюмню Башхады аты, **Бичими**, кийими, Бою, сыфаты (О.С.).

Биягъы

БИЯГЪЫ¹ алм. Экинчи неда кёп кере кёргюзтюлген, сагъынылгъан, айтылгъан. **Биягъы** китап. **Биягъы** жаш. **Биягъы** сен. *[Аубекир Алимге:] Сен ол **биягъы** гынттыларынгы этип башлагъанса! Айтханма да, боллукъ туююлду алай! (Ш.Х.). – Къачыгъыз, сабийле! – деди Оразай. – Ол **биягъы** киши келе турады! (Т.Ж.). [Кьурман Хамитге:] Да айт, **биягъы** сен энтта бир сылтау кьурашдыргъан болурса (К.А.).

БИЯГЪЫ² сёзл. Энтта, дагъыда. Ала **биягъы** даулашып тебиредиле. *Ол сёзлени эшитгенлей, Аскер **биягъы** ачыуланып башлады (З.З.). Жамиля **биягъы** бир зат айтыргъа башлагъанлай, Саният аны аузуна чапды (У.А.).

Бла

БЛА¹ байл. Айтымны бир туудукъ членлерин бирге байлайды, биргелик магъананы билдиреди. Эриши **бла** ариу. Ары **бла** бери. Жаш **бла** къыз. *Бюгюн, нек эсе да, адамла къайгъылыдыла, кыыстау орамны ары **бла** бери озадыла (Г.Б.). Жашчыкъ Крыловну «Тюлюк **бла** жюзюм» деген тамсилин кёлюнден айтды (Т.А.). Ачы **бла** татлыны татхан билир (н.с.).

БЛА² сонг. 1. Биргесине келген атны башчы кёргюзтген ие **бла** бирге бир ишни тамамлагъанын кёргюзтеди. Адамла **бла** ишлерге. Ала **бла** бирге кел. *– Угъай, – деди Аслан, – мен да сизни **бла** олтурлукъма! (З.З.). – Председательни кеслери **бла** бирге олтуруп ашагъанына дырынчыла бек ыразы болдула (Т.А.). 2. Ишни не зат (адыр, керек) **бла** этилгенин кёргюзтеди. Балта **бла** отун жарыу. Бичакъ **бла** харбузну туурау. *Зулкьарний тууарны иегилерин бичакъ **бла**

бирем-бирем айырды (К.М.). Осман а, не айтдыраса, тюз балта **бла** кесгенча сёлешеди! (Ш.Х.). 3. Бир жерден башха жерге не **бла**, кяаллай улоу, мадар **бла** барылгъанын кёргюзтеди. Машина **бла** бар. Арба **бла** элтиу. *– Къайтхан а келген машинагъыз **бла** угъай, ма бу «бовик» **бла** этериксиз, – деди Маштай жашлагъа (К.Х.). 4. Этимсыфатны *-гъан/-нган* формасы **бла** келсе, ишни этилген заманын кёргюзтеди. Ол кетген **бла**. Сен келген **бла**. *[Асхат:] Ол [Залимчик] туугъан **бла** дуниягъа не уллу огъурлукъ келди дерча болсун! (З.Ж.). Тюз да жерни жылыннганы **бла** жаз башы сабан ишле башландыла (К.Х.). 5. Затны ёлчемин, санын кёргюзтеди. Жюзле **бла**. Онла **бла**. *[Керим Алийге:] Сени бу ахшылыгъынг кесинге, тукъумунга жюзле **бла** къайтсын! (Т.А.). Мингле **бла** саналгъан халкъ жыйылып, митинг башланды (К.Х.). 6. Затны орунун кёргюзтеди. Жол **бла** бар. Кёлню жагъасы **бла** кел. *Сен кёргюзтген жол **бла** барлыкъды дайым халкъынг (О.К.). Ол а барады сууну жагъасы **бла** ёрге, тау таба (Э.О.).

Блок

БЛОК¹ Къыралланы, партияланы, организацияланы бирге ишлер ючюн биригиулери. **Блок** къурау. **Блокга** къошулуу. Агрессиялы **блок**. *Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, Англия Россейге къажау къыралланы **блогундады** («Къарачай»). Россей урушха къажау **блокга** башламчылыкъ этген къырал болмагъаны къыралланы барысына да белгиледи («Заман»).

БЛОК² Уллу кирпичге ушагъан къурулуш материал (пемзагъа цемент къошулуп этиледи). **Блокдан** ишленнген юй. **Блокла** этиу. *Адикни эки жашы да **блокла** этиучю цехде ишлейдиле (Ч.М.). Юйню биринчи этажы **блокдан**, экинчиси уа къызыл кирпичден ишленнгенди (К.А.).

Болум

БОЛУМ¹ 1. Ишни неда башха затны къалай болгъаны, халы. Тап **болум**. Осал **болум**. Халкъла аралы **болум**. *Самат къаллай **болумгъа** да кесин ушатып къоюучу адамладан эди (К.Х.). Арт жыллада халкъла аралы **болум** бир аз къайгъылыды («Заман»). 2. Адамны неда башха затны халын ачыкълагъан, белгили этген жорукъ. Жашау **болумла**. *Адамланы жашау **болумларын** игилендириу **бла** байламлы ишле тийишли даражада къуралгъандыла деп айтырча туююлдо («Заман»). Залим бу жолча кесин амалсыз **болумгъа** тюшерик сунмагъан эди (К.Х.).

БОЛУМ² *грам*. Айтымны ишни халын, заманын, орунун, сылтаун, мура-тын, мардасын билдирген сансыз члени. Мардачы **болум**. Халчы **болум**. Аtdан къуралгъан **болумла**. ***Болумла** асламысында сёзлеуледен неда сёдегей болушладагъы атладан къураладыла (Г.Ж.). Толтуруучуча, **болум** да къуру хапарчыгъа къарайды, аны ачыкълайды (А.И.).

Болумлу

БОЛУМЛУ¹ *сыф*. 1. Нени этерге да къолундан келген, жигер, тири. Иши **болумлу** адам. *Болумлуну иши да **болумлу** (*айт.*). [Рамазан:] Жашла, иги ангы-

лагъыз: сизнича **болумлу** адамларбызгъа базынмасакъ, биз бу ишни башларыкъ туююл эдик (Ш.М.). 2. кѣч. Керегин тапхан, бай. **Болумлу** мюлк. **Болумлу** юй. **Болумлу** адамла. *Къырым Солтаннга:] Къарындашчгъым, къызны уа мындан сора жокъду деген **болумлу** юйден алгъанса (Т.А.).

БОЛУМЛУ² сѣзл. 1. Тири, жигер, махтарча. **Болумлу** ишлеу. **Болумлу** жуу-аплау. *Къайсы къуллукъда да ол [Мустафа] **болумлу** ишлегенди (Г.Э.). [Дауут:] Бу жол а Рамазан башхаладан эсе **болумлу** сѣлешди (Т.З.). 2. кѣч. Керегин табып. **Болумлу** жашагъанла. *Энди ала кимден да **болумлу** жашайдыла (Т.А.).

Болуш

БОЛУШ¹ ат. Ишни болуму, халы. Ишни **болушу**. **Болушуна** кѣре. *Азамат, къошмай, къоратмай, ишни **болушун** жыйылгъанлагъа ангылатады (Къул. Х.). Ишни **болушун** эсге алгъанда, Харунну терслер чурум жокъ эди (Т.А.).

БОЛУШ² ат грам. Жалгъаннган сѣзню айтымда грамматика магъанасына кѣре тюрлениу формасыны аты. Сѣдегей **болушла**. Сѣзню **болушлада** тюрлендириу. *Бериучю **болушдагъы** ат хапарчы бла байланып келеди, айтымда болумну неда толтуруучуну къуллугъун тамамлайды (С.Б., С.А.). Атланы **болушлада** тюрлениулерине аланы жалгъаныулары дейдиле (С.А.).

БОЛУШ³ ат этн. Къатын алгъан жашны ал кюнледе кесини ахлуларына кѣрюнмей, татлы тенгини юйюнде турууу (къарачайлылада бла малкъарлылада жюрюген адетге кѣре). **Болушха** барыу. **Болушдан** чыгъарыу. *Хусей **болушха** бек суйген тенги Мустафалагъа барлыгъын айтды (Т.А.). Маликни **болушдан** жарагъан той этип чыгъардыла (З.З.).

БОЛУШ⁴ эт. 1. Биреуню бир затын, ишин жалчытырча онгла къура, аны бла бирге ишле, ишине себеп бол. **Болушур** адам. Къарыусузгъа **болушуу**. Ишлерге **болушуу**. *Сабийле аллай къартланы юйлерин жыяргъа, бахчаларын ишлерге **болушадыла** («Заман»). Алгъа баргъан артда къалгъаннга **болуша**, бир бирге эс тапдыра жашаргъа бу коллективни адамлары эртте юйреннгендиле (Г.М.). 2. кѣч. Жара, себеп бол, себеплик эт. Саусузну ауруууна **болушхан** дарман. Анга дарман **болушмады**. *Аны [амманы] жарасына **болушур** дарман табылмады (Т.Ж.). Устазны къошакъ дерслери Назирге **болушдула**: ол энди сыфат бла сѣзлеуню, ат бла сыфатны бир бирден тынгылы айырады (Т.А.).

Болушлукъчу

БОЛУШЛУКЪЧУ¹ Биреуге къаллай болса да бир ишде болушуучу адам. Тракторчуну **болушлукъчусу**. Комбайнчыны **болушлукъчусу**. *Азамат комбайнчыны болушлукъчусу болуп юч жыл ишлегенди (Т.А.). [Сюлемен:] Мухтарчыкъ школгъа жюрюп башлагъанды, юйде уа ол хар не жаны бла да мени **болушлукъчумду** (Г.Э.).

БОЛУШЛУКЪЧУ² Таматаны экинчиси. Ректорну **болушлукъчулары**. Лѣтчикни **болушлукъчусу**. *Колхоз председателни **болушлукъчусуна** Амашны айырдыла (Ш.М.). Аны мураты директорну **болушлукъчусу** болургъады (З.З.).

Борч

БОРЧ¹ 1. Ёнкючге алыннган зат. **Борчха** бериу. **Борчха** батыу. ***Борчунг-дан** жырлап кьутулмазса (*айт.*). **Борч** кьууна барыр да жияй келир (*айт.*). **Борчну** амалы – бер да кьутул (*айт.*). 2. Ёнкюч ахча. Процентсиз **борч**. **Борч** тэлеялмазлыкь адам. *Процентсиз **борч** алыу жаш юйюрлеге бек хайырлы ишди («Заман»). Узакь заманнга берилген **борчну** кёпле хайырландырадыла («Къарачай»). 3. Бир ишни ишексиз толтурургъа деп, къагъытха жазылып берилген сёз. Адамлыкь **борч**. Жыллыкь **борчубуз**. *Жылгъа алгъан **борчлары-бызны** онбир айгъа толтургъанбыз («Заман»). Ол [Солтан] кьыралыны, халкыны аллында кесини адамлыкь **борчун** айыпсыз толтургъанды (3.3.).

БОРЧ² Адамны боюнуна салыннган, белгиленнген эм тындырылыргъа керкли иш. Урунуу **борч**. Биреуге **борч** салыу. Сыйлы **борч**. *Орусбий улу халкыны аллында **борчун** сыйы бла толтургъанды (Л.С.). Журтун кьоруулау кимни да сыйлы **борчу** болгъанын Байсолтан улу Алим иги ангыламаса, аллай кишилик, айхай, эталлыкь туююл эди (3.Х.).

Бош

БОШ¹ *сыф.* 1. Ичинде жугъу болмагъан. **Бош** челек. **Бош** чыккыр. ***Бош** бёчке бек дыгъырдар (*н.с.*). – Ма былагъа чагъыр этип кьуярыкъма, – деп, Хамит бизге подвалда эки уллу бош эмен чыккырны кёргюзтдю (Ш.Х.). Жашчыкъ сирнеклери тауусулгъан **бош** коробкаланы бир энчи хуржунчукъгъа жыяды (Т.Ж.). // Адамы болмагъан. **Бош** отоу. Омакъ ишленнген юйню алты отоундан бири **бош** эди (К.Х.). // Ишлемеген заман. **Бош** кезиу. Адамны **бош** кюнлери. *[Аминат Нюржаннга:] Ай юйюнг бла, манга кирип чыгъаргъа бир **бош** сагъатынг къалай жокъду?! (Ш.Х.). 2. Сансыз, уллу магъанасы болмагъан. **Бош** жумушчукъ. **Бош** сылтаула. *[Абдуллах Къазийге:] Алан, бу узун кюнню быллай бош ишчик бла къалай кечиналаса?! (Т.Ж.). – Самат, – деди Оюс, – кесинги менден аллай **бош** сылтаучукъ бла кьутуллукъ суна эсенг, жангылгъан этесе! (3.3.). 3. Кесиники болмагъан; тыш, киши. Ахлусун **бош** адамныча кёрюу. *[Наныу Керимге:] Сен кесинги бизге жууукъ, ахлуча угъай, бир **бош** адамча жюрютесе, бизни сансыз этесе! (Г.Э.).

БОШ² *сёзл.* 1. Керексизге. **Бош** олтуруу. **Бош** кыйналыу. ***Бош** олтургъан-дан эсе **бош** айлан (*айт.*). [Махмут:] Ийнаныгъыз, ол эки атлы узакъ элден бери **бош** келмегендиле (Ш.М.). [Омар Масхутха:] Аны ючюн жанынгы **бош** кыйнайса (К.Х.). 2. Сылтаусуз угъай, къаллай болса да бир акъыл бла (асламысында угъайлаучу формадагъы этимни аллында келеди). Заманын **бош** кетериу. *Ала заманларын **бош** кетерирге суйгенледен туююлдюле (К.Х.). Тейри, ала бери **бош** терк-терк келмейдиле (Т.З.). 3. Хакъсыз, кьурлай, багъасын алмай (бермей). **Бош** келген ырысхы. *Къызгъанч адам ант этер, ырысхысы **бош** кетер (*н.с.*). 4. Къаты, иги, тынгылы угъай. Малны **бош** тагъыу. Бел бауну **бош** къысыу. *Назир къобузну кыйлларын **бош-бош** тартып къысды (Т.Ж.). [Ынна Зурумгъа:] Э къыз, Маликни чурукъ баучукъларын не **бош** къысхан эдинг: тешилип кетип, жангыдан къысханма! (Г.Э.).

Боюнлукъ

БОЮНЛУКЪ¹ Пальтону, тонну д.а.к. башха кийимлени тюбюнден боюннга жылы болур ючюн кийилиучю (къысылыучу), эни тар, узун жаулукъчукъ. Чилле **боюнлукъ**. Жюн **боюнлукъ**. Жылы **боюнлукъ**. *Тахир а, не айтаса, топча кийингенди: юсюнде – дублѐнкасы, башында – норка бѐркю, боюнунда жюн **боюнлукъ**... (Т.Ж.). Найыпхан Мухтаргъа белгиге кесини чилле **боюнлукъ-чугъун** бередиди (Т.З.).

БОЮНЛУКЪ² *эск.* Ёшюнлюкню баш жанында ариу этилген илгик. *Марзият ёшюнуне анасы уруяладан алгъан омакъ **боюнлукъну** тюйреп чыкъса, анга тенг къызлары сукъланып къараучудула (К.М.).

Буз

БУЗ¹ *ат.* Сууну бузлап къатханы. Мияла **буз**. Гыйы **буз**. **Бузда** учуу. *Къолгъа бардым – къолум сынды, **бузгъа** бардым – бутум сынды (*фольк.*). Конькиле бла **бузда** учуп айланган жашчыкъладан бири, аллыма келип, саламлашып кетди (З.З.). Ислам Жарахматович бизге къыралыбызны **буз** жарыучу кемелерини юсюнден ейирлик хапар айтды (Т.А.).

БУЗ² *ат.* Кѐкде бузлап, тѐгерекчикле болуп жаууучу жауун тамычыла. **Буз** ургъан терекле. **Буз** жауду. *Сакъ жауун жауду, ызы бла уа **буз** урду (Т.З.). Кюнлюм агъачда **буз** уруп ууатхан тереклени бир талайын кесерге тюшдю (У.А.).

БУЗ³ *эт.* 1. Сындыр, ууат, чач, жукъгъа жарамазча эт. Машинаны **бузуу**. Киритни **бузуу**. *Уруш оту **бузгъан** эллени, шахарланы аягъы юсюне салгъан алай тынч туюл эди (Т.Ж.). Ол биягъыла мал орунну киртин **бузуп** ачхандыла да бугъа таналадан бирин сюрюп кетгендиле (К.М.). 2. *кѐч.* Эриши, тапсыз, ушагъысыз эт. **Бузгъан** жери болмагъан къыз. *Аны [Зурумну] **бузгъан** жери жаланда бурунуну узунлукъу эди (Т.А.). Жаш, бир затланы жаза да къыра, **буза**, ичинден да бир затланы мурулдай кюрешеди (Ш.Х.). 3. Аман, тапсыз юлгю кѐргюзт. Сабийни **бузуу**. Адамны къылыгъын **бузуу**. *[Майрусхан:] Ол къоншуда эки жийиргенчли жаш **бузгъандыла** ансы, Аллахны халкъына, бизникини бир хатасы жокъ эди, айтханыбыздан чыкъмагъанды, ма атанга налат десинле! (К.М.). 4. *кѐч.* Адамны не да болсун бир затына чырмау бол. Тынчылыкъны **бузуу**. Биреуню къанын **бузуу**. *[Юсюп Исламгъа:] Айтдырмай къоймай эсенг, мени тынчылыкъымы **бузгъан** келин да, къыз да туюлджюле, сенсе! (Ш.М.). 5. Халкда жюриген тѐреге, адетге, жорукъгъа **бузукълукъ** эт. Иги тѐреле **бузула** барадыла. Адетни **бузмазгъа**. *[Ислам Омаргъа:] Ёмюрледен бери келген тѐрени **бузаргъа** базыннганынг бек сейирди! (Т.Ж.). [Науруз:] Эндиге дери бола келген адетни **бузаргъа** жарамаз, халкъ сѣзюбюзню этер (К.М.). 6. *фин.* Ахчаны ууакъ эт. Мингсомлукъну **буз**. Ахча **бузаргъа**. *Автобуста мингсомлукъ къагъытны **бузаргъа** адам табылмагъанына Къасым артыкъ бек жарсымады (К.Х.).

Буукъсуз

БУЗУКЪСУЗ¹ *сиф.* 1. Бузугъу, бузулгъан жери болмагъан. **Бузукъсуз** машина. **Бузукъсуз** телевизор. *Юч жылдан артыкъ жюриютюлген эсе да, Исхакъ-

ны «девяткасы» **бузукъсузду**, тюз алгъан кюнюндеча жангылай турады (Г.Э.).
2. *кёч*. Шарайыпсыз, тап. **Бузукъсуз** сабий. **Бузукъсуз** къыз. *[Шамкъыз:]
Къызгъа айтырыгъыгъыз жокъду: саны-чархы, къылыгъы **бузукъсуз**, кеси ари-
учукъ, жарагъан иши бар (З.З.).

БУЗУКЪСУЗ² *сёзл*. Бузулмай, тохтамай, чырмаусуз. **Бузукъсуз** ишлеген мо-
тор. Техниканы **бузукъсуз** тутуу. *[Къасым:] Алтын, кюмюш да туююдю, алай
бу [бууун сагъат] **бузукъсуз** ишлегенли онбеш жыл болады (Т.А.). Черек район-
ну механизаторларыны арасында эл-мюлк техниканы **бузукъсуз** жүрютюдюде
бардырылгъан эришиуде огъары жемталачы жаш Занкишиланы Исхакъ хор-
лагъанды («Заман»).

Буйрукъ

БУЙРУКЪ¹ Къадар, жазыу, алгъындан буюрулуп, белгиленип къалгъан
жашау болум. Аллахны **буйругъу** бла. **Буйрукъдан** къутулмазса. *[Къадыр
эфенди:] Жамагъат, ийнаныгъыз: бу дунияда хар зат Аллахны **буйругъу** бла
болады! (Т.Ж.). [Омар Шараугъа:] Айтма алай, **буйрукъдан** бугъаллыкъ тую-
юлсе! (Т.А.).

БУЙРУКЪ² Къаллай да болсун бир ишни былай эт деп, кесгин этилген, тол-
турургъа керекли оноу. **Буйрукъ** бериу. Командирни **буйругъу**. *Командир биз-
ге **буйрукъ** бергенди, Къызыл жагъасын къайырып (*фольк*). **Буйрукъгъа** кёре,
отряд жауну аскерин кече къуршаларгъа керек эди (Г.Б.).

Букъу

БУКЪУ¹ Хар затны юсюне къонуучу, унча ууакъ топуракъ. Орамны **букъ-
усу**. **Букъу** басхан стол. *Шайтан жел орамланы **букъуларын** кётюреди (З.З.).
Залина **букъу** басхан терезелени жуууп бошаргъа, анасы Налжан базардан
къайтды (Т.А.).

БУКЪУ² *ц. диал*. Ун. Будаи **букъу**. Къалачлыкъ **букъу**. *Келля нартюх **букъу-
ну** элек бла элеп, тылы басды (К.М.).

Бурун

БУРУН¹ *ат*. 1. Адамны бетинде, жаныууарны жухунда ийисни билиучю
орган. **Буруну** бла солуу. Къынгыр **бурун**. **Бурунну** ичи. *Элни баш жанындан
бурунунга шишлик ийис келеди (К.Х.). Сууукъ иш чапхан болур: Хашим **буру-
нун** къысха-къысха тартады (З.З.). [Шарау Элкъаннга:] Мени уа сени кёрюрге
бурунум скойюнюп тургъанмы сунаса? (Г.Э.). 2. Кюнню, тангны д.а.к. башха зат-
ны башланган кезиюу. Тангны **буруну** бла. *Сегий, тангны **буруну** бла къобуп,
чалгъыланы тишеди, атлагъа жер салды (З.Ж.). 2. Бир затны учу, кыйыры. Уш-
кокну **буруну**. Чурукъну **буруну**. Къайыкъны **буруну**. *Сагид **бурунлары** бизча
жютю чурукъларын жым-жым жылтыратып чыкъса, хар ким да кесине къа-
рагъан суна эди (Т.А.). Жаш, бичакъны **буруну** бла къаза кетип, сюекни жили-
гин чыгъарды (К.М.).

БУРУН² сёзл. Эртте заманда. **Бурун** жашау алай эди. **Бурундача** жашау. ***Бурун** былайлада арпа ёсюучю эди, энди уа жукъ да битмейди (Э.О.). Аппа мал-къарны **бурун** жашаууну юсюндн кёп зат биледи (К.М.).

Буруу

БУРУУ¹ Темирни, агъачны д.а.к. башха затны буруп тешиучю керек. Темир **буруу**. **Буруу** бла тешиу. *Аппаны тюрлю-тюрлю агъач, темир **буруулары**, эгелери, сюрмелери, тешгичлери туруучу ящикни къозгъай кетип, бир гитче жез къонгуроучукъ тапдым (Т.А.). Бетон къабыргъагъа чюй кирмегени себепли, **буруу** бла тешерге тюше эди (Г.Э.).

БУРУУ² Бир затны тегерегин бегитир ючюн ишленнген хуна. **Буруу** ишленди. Кирпич **буруу**. Темир **буруу**. *Колхозну терек бахчасыны тегерегине **буруу** этилгенди (А.И.). Уллу къаланы тегереги бийик **буруу**, къат-къат деменгили къабакълары (фольк.).

Бурчакъ

БУРЧАКЪ¹ къарач. Къарны бузгъа ушаш бюртюкчюгю. Къар **бурчакъ**. *Къар **бурчакъла**, бузчукълача тюшюп, тегерейдиле (С.К.). Сагъышла, боранда къар **бурчакъла** къатышханча, къатышыпдыла (Б.Х.).

БУРЧАКЪ² ц. диал. Къудору. Эбизе **бурчакъ**. Ууакъ **бурчакъ**. **Бурчакъны** кыны. **Бурчакъ** къошулгъан ашарыкъла.

Буршу

БУРШУ¹ Жымыл, сютден иги толмай къатып къалгъан (будайны, арпаны д.а.к. мирзеу бериучю битимни урлукъларыны юсюнден). **Жымыл** нартюх. **Жымыл** будай. *Нартюх бахчаны ала туруп, жыйын иги жетгенлерин бир тебе, **буршу** бюртюклерин айырып, энчи тебе этеди (Т.А.). Мирзеуню жуугъан заманда **буршусу** сууну башына келиучюдю (З.З.). Будай, арпа зынтхы киреле этип, **Буршу**, жымыл, топурагъын тазалап, Болгъанды таулу муратына жетип (Ш.С.).

БУРШУ² Угу-жугу болгъан. **Буршу** быстырла. **Буршу** галстук. *Мухтар, жууулуп, бирге жыйылып тургъан **буршу** кёлеклеринден бирин кийип, къоллары бла «итиу сала», эшикте чабып кетди (С.К.). Къарт бир эски, саргъалгъан, **буршу** къагъыт журунчукъну кюбюрню тюрбюнден чыгъарып, школну директоруна кёргюзтюрге алып кетди (Т.А.).

Бусхул

БУСХУЛ¹ сыф. къарач. Узун тюкю, жубу. **Бусхул** айю. **Бусхул** эчки. **Бусхул** ит. ***Бусхул** текени къорарын билгенинде, Фатийманы жүреге хош болду (Б.Х.). Биз юйню иеси бла хапар айта тургъаныбызлай, юйню артындан бир **бусхул** лохпай чыгъып къалып, элгендирди (Ч.М.).

БУСХУЛ² ат къарач. Быстыр, къумач журун. Эски **бусхул**. Кир бусхулла. Акъ **бусхул**. *Къагъанакъны **бусхуллагъа** чырмап, амманы къолуна берди-

ле (С.К.). Билегине акъ **бусхул** байлап, ушкок тагъып келген адамны Мария таныды (Х.О.).

Буу

БУУ¹ *ат.* Бутакълы мюйюзлери брлгъан, ышныр этиучю, гышмылы хай-уан. Сибирь **буу**. **Буу** сюрюу. **Буу** ёсдюрюу. ***Буу** урама деп, къоян уруп да алырса (*айт.*). [Асланукъ:] **Буу** силегей учхан заман деп жайны ма бу кезиуне айтадыла (Къ.К.).

БУУ² *эт.* 1. Солууун тыйып, солуялмазча этип, ёлтюр. Сюлесин къоянны **бууду**. Боюнундан **бууду**. *[Налдюз Сырмаханнга:] Бюгече ол жумарукъ бетли хоразымы агъаз **буугъанды** (З.З.). Сюлесин [къоянны] ызындан къууду, жетип, боюнун **бууду** (С.А.). 2. Не да болсун бир затны башха зат бла къаты къыс, байла. Бууунундан **буу**. Белин **буу**. *Дадаш, иги ашап бошагъандан сора, белин **буууп** тургъан бел бауун бираз бошлады (Э.О.). Сагъат баучугъу къызчыкъны бууунчугъун **буууп**, ыз этген эди (К.Х.). 3. *кёч.* Бир ишни эт деп къыс, амалсыз эт. *[Жансурат Ханийге:] Э къыз, ол эгечими къызчыгъы Зурида: «Аякъ машина ал!» – деп, анасыны богъурдагъындан **буууп** турады (Къул. Х.).

Бучхакъ

БУЧХАКЪ¹ Гыбытны тюр жанында бау бла къысылгъан тешиги. Гыбытны **бучхагъы**. Тулукъну **бучхагъы**. *Самат гыбытчыкъны **бучхагъын** тешди да эки аякъгъа да гыпы айрандан къуйду (К.Х.). Кёк кюкюреди, ызы бла уа сакъ жаууун **бучхакъдан** къуйгъанча жауду (Ш.Х.).

БУЧХАКЪ² Кёнчек бутлукъну инчикге жетген къыйыры. Кёнчек **бучхакъла**. Тар **бучхакъла**. Кенг **бучхакъла**. *Ит а, Харунну **бучхакъларындан** тутуп, алгъа тартды, жол кёргюзтюр, ашыкъдырады да, Шаухал аны **бучхакъларын** ёрге къайырып киеди (Гул. Б.).

Бушуулу

БУШУУЛУ¹ *сыф.* Бушууу болгъан, бушуу сынагъан, жарсылу, къайгъылы. **Бушуулу** адам. **Бушуулу** митинг. **Бушуулу** къарам. *[Шахбийче:] Сени жауунгу **бушуулу** кюнюнде къатында адамы болмасын! (Г.Б.).

БУШУУЛУ² *сёзл.* Бушуу этип, жүрегини къыйналгъанын билдирип. **Бушуулу** къара. **Бушуулу** сёлешиу. *Саусуз, эшта, жашаудан тюрюлген болур эди: бизге кёзлерин ачып, **бушуулу** къарады (Ш.Х.). Тахирни кёзлери жилтирегенча кёрюнгенликге, сёзлери уа бек шош, **бушуулу** чыгъа эдиле (З.Ж.).

Буюр

БУЮР¹ 1. Буйрукъ бер. Иш **буюр**. Тамата **буюргъан** зат. *Командир **буюргъан** затны этмей къояргъа жарамагъанын Аслан бек иги ангылай эди (З.З.). [Аубекир Саматха:] Къуру манга къадалып турма, бу ишни тамата экибизге да бирча **буюргъанды** (К.Х.).

БУЮР² Алгъадан бич, төреле, болурун бил (Аллахны, къадарны юслеринден). Аллах алай **буюргъан** болур эди. *[Омар Къасамгъа:] Да бизге да бир Аллах **буюргъан** болур (К.Х.). Къадар **буюрду** бизге жерибизге къайтып келирге (Э.О.).

Былай

БЫЛАЙ¹ *хал. сёзл.* Бу халда. Ма **былай**. **Былай** болду. **Былай** бла. **Былай** эт. *[Харун:] Жашла, сиз **былай** даулаша тургъунчу, чыкъ къуруп, чалыргъа къыйын болуп къаллыкъды! (З.Ж.). [Элкъан:] Дуния **былай** турмаз, кёлюгюзню аман этмегиз, къарындашларым! (З.З.). [Осман:] Биринг алай дейсиз, биринг **былай** дейсиз, къайсыгъызгъа ийнаныргъа билмейме (Т.Ж.).

БЫЛАЙ² *орун. сёзл.* Бери, былайгъа, бу жерге, бу жанына. **Былай** тохта. **Былай** къара. **Былай** бурул. ***Былай** барама да, арбам ауады, алай барама да, ёгюзюм ёледи (н.с.). [Мухадин Майрышха:] **Былай** кел, келин, былайда бир алапат зат барды! (Ш.Х.).

БЫЛАЙ³ *кес.* Кёргюзтюучю сёзча хайырланылады. *[Олий:] Аланла, **былай** къарайма да, кесибизни насыплагагъа санайма: къарыныбыз токъ, юсюбюз-башыбыз жаланнгач туююл, ишлерге ишибиз бар (З.Ж.). [Илияс:] Саламлашып, **былай** кете тебирегенлей, къонакъбайны жашчыгъы бутума чулгъанып, иймей тохтады (Гул. Б.).

Былхымсыз

БЫЛХЫМСЫЗ¹ *сыф.* Осал къылыкълы, адепсиз. **Былхамсыз** адам. **Былхымсыз** иш. *[Аубекир:] Ол **былхымсыз** адамгъа тюбедим да, кеталмай турдум: ол не зат айтмады, кимни сёкмеди! (Къул. Х.). [Назир:] Жашла, **былхымсыз** иш этгенсиз. Энди мен ол адамгъа тюберге уялгъан этеме (К.Х.).

БЫЛХЫМСЫЗ² *сёзл.* Осал, адепсиз, тапсыз халда. **Былхымсыз** сёлешиу. Кесин **былхымсыз** жюрютюу. *[Мухтар:] Жаш, **былхымсыз** сёлешип, бизни уялтды (Г.Э.). Анга уа [Аминатха] кесин айыплы жюрютеди, **былхымсыз** кийинеди деучю эдиле (К.Х.).

Быстыр

БЫСТЫР¹ *ат. 1.* Къумач кесек. Акъ **быстыр**. Бешик **быстыр**. Эски **быстырла**. *Адикни бутун Ислам, бир акъсыл **быстыр** табып, аны бла къаты байлады (Гул. Б.). Хажи хуржунундан чыгъарып, къызыл **быстырчыкъ** бла чулгъанып тургъан жылтырауукъ къаралдым тегерек ташчыкъны столгъа салды (З.З.). **2. къауум.** Кийим эм къумачдан этилген башха зат. **Быстыр** тагъыучу. Къыз **быстыр**. Сабий **быстырла**. *Зулкъарний, къулакъ отлу болуп келип, **быстырларын** тешмегенлей диваннга ауду да, олсагъатлай жукълады (Къул. Х.). Салим тешинди, **быстырчыкъларын** жыйып, бош шинтикни юсюне салып жатды (Гул. Б.).

БЫСТЫР² *эт. къарач. эр. с. 1.* Буштукълап аша. Этни **быстыр**. Гардошну **быстырып** ашау. *Жугъурбет жашчыкъ, бек ач болгъан болур эди, тую деген

сагъатха жау жагъылгъан уллу гыржын туурагъанны **быстырды** (Кѳ.К.). 2. Буштукъ эт. Хапчюкню ары бери **быстырыу**. *Гудучу урлагъан затларын жер-жерге **быстырып**, адам тапмазча этди (Кѳ.Д.). Тамара бочхачыгъын, сабийле чачма-сынла деп, **быстырып** кетген жеринден алды да ичинден жюзсомлукъ къагъыт чыгъарып, шахаргъа тебиреп тургъан тамата кызы Назийфагъа берди (Б.М.).

Бюртюк

БЮРТЮК¹ 1. Битимни урлугъу, мирзеую. Нартюх **бюртюкле**. Арпа **бюртюк**. Тюй **бюртюк**. *Кёгюрчюнчюк тюй **бюртюклени** чёплеп бошады да «дыр» деп учуп кетди. Бусагъат тутама деп сакълагъан Хашимчик а ызындан къарап къалды (Т.Ж.). Жашчыкъ, нартюх **бюртюкле** ата кетип, хоразны баугъа жыйып, артындан эшигин этди (З.З.). 2. Не да болсун бир затны уууакъ, гитче кесекчиги. Юзмез **бюртюк**. Инжи **бюртюк**. Маржан **бюртюк**. *«Мени инжи **бюртюкчюгюм**», – деп эркелетеди Налжан туудукъчугъу Зухураны (Гул. Б.). 3. кѳч. Затны хурттагы, бурхусу. [Наныу:] Эшта, муну да бир ырысхы **бюртюгю** болур эди (Т.А.).

БЮРТЮК² мед. 1. Кёме. **Бюртюк** этиу. **Бюртюк** чыгъаргъан сабий. *Жашчыкъла экиси да **бюртюкле** чыгъардыла, алай, аналары къоркъгъанча болмай, ыйыкъ да турмай, къайтышдыла (Г.Б.). [Аминат:] Къоркъмагъыз, **бюртюк** этерикди. Ол а бусагъатда къоркъуулу ауруу туююдю (З.З.). 2. къарач. мед. Арпа (адамны кёзюнде). *Кёзюне **бюртюк** чыгъыу. *Дагирни кёзюне **бюртюк** чыгъып, дерсге жюрюмей талай кюнню турду (Б.М.).

БЮРТЮК³ анат. Эр кишини эм эркек жаныуарны урлукъландырыучу эки безинден бири. *[Жаныбек:] Къочхарны **бюртюклерин** атып къоймагъыз! (Т.Ж.). Шамилни бир **бюртюкчюгю** кызыарып эди (Кѳ.К.).

Бюрчюк

БЮРЧЮК¹ 1. Терекни гитче зыгыты, гюлню, сабакъны, чапыракъны жангы чыгъа башлагъан чирчиги. Гюллени **бюрчюклери**. Терекле **бюрчюк** этген кезиу. *Тереклени **бюрчюк** эте башлагъан кезиулери эди (Э.О.). 2. Не да болсун бир затны ууакъ тегерек тутулчукълары. Къар **бюрчюкле**. Пальтону **бюрчюклери**. *Амма чепкенини **бюрчюклерин** жулкъуп алыргъа кюрешеди (Кѳ.К.). Карны ууакъ **бюрчюклери** жерге тую чачханча себеленип тюшедиле (З.Ж.).

БЮРЧЮК² Бир-бир кызыу аурууладан сора адамны этине чыгъыучу ууакъ чачырыуукъчукъла. Сабийни этине ууакъ **бюрчюкле** чыкъдыла. *Жанчыкъны этине сууукъ чабып, эти ууакъ **бюрчюкледен** толду (Т.А.). Кёмеден ауруп, игиге айланнгандан сора, жашчыкъны кёкюреги, билеклери, бети да **бюрчюк-бюрчюк** болдула (З.Ж.).

Г

Габу

ГАБУ¹ Таш тюк, агъач тюк (мох). Терекни **габусу**. Юсюн **габу** басхан таш. *Жугъутур ууда айлана кетип, арып, къайтып келе тургъаныбызлай, юсюн **габу** басхан уллу ташны юсюне олтуруп, азыгъыбызны ашадыкъ да бираз солудукъ (Т.С.). Чынар тереклени тюр жанларына, кенгнге жайылгъан тамырларыны юсюнде **габу** къозлагъанды (К.М.).

ГАБУ² *къауум*. Адамны, жаныууарны да терисинде чачыны (тюгюню) тамырында болуучу жаулу ууакъ къабукъчукъла. **Габуну** кетериучю дарман. Чачны **габусу**. *[Сакийнат:] Нек эсе да бу шёндюгю шампунъла башымы **габу** этип къоядыла (Т.А.). [Лиза Марзиятха:] Э къыз, Мариям къайдан эсе да башны **габусун** кетериучю дарман алып келгенди дейдиле! (К.Х.).

Габушур

ГАБУШУР¹ *сыф*. Жарылгъан (къолланы, эринлени юслеринден). **Габушур** эринле. **Габушур** аякъла. *Аны уа [Сайхатны], ауругъаны селейгенликге, эринлерини **габушурлары** кетмеген эдиле (Г.Э.). Къызчыкъны къоллары, аякълары да **габушур** болгъандыла (Х.О.).

ГАБУШУР² *ат сёл. тил*. **Габу**¹ деген бла бир магъанадады. Ташны **габушуру**. *Деменгили эмен тереклени тюрлерин къалын **габушур** басханды (Э.О.).

Гадура

ГАДУРА¹ *ат. 1*. Сютно сюзюучю юй адыр (саут). **Гадурасыз** сют таза болмайды. *Гелля челекледе сютлени **гадура** бла сюздю да бишлакъ этиучю чюннга къуйду (У.А.). [Назиля анасына:] Сауарма сауар, ання, Къашханы эки **гадура** толмагъан сютю болуучуду да!.. (Къул. Х.). **2. къарач**. Бал чибинлени тутар ючюн хайырланылыучу, конус маталлы, саплы, аугъа ушагъан машокчукъ. Бал чибинлени **гадурагъа** жыйыу. *Акка бал чибинлени бир талайын **гадурагъа** жыйды (Къ.Д.). **Гадурадан** ычхыннган бал чибинле жызылдап жайылдыла (Къ.К.).

ГАДУРА² *сыф*. Хар затха чурум излеп туруучу. *[Шамкъыз Кулизаргъа:] Сеннге да мени келинимча бир **гадура** тюшсе эди, кёрюр эдим ол заманда! (С.К.).

Газ

ГАЗ¹ Межамланы жылытыр, жарытыр, сууну къайнатыр д.а.к. башха ишлени жылчытыр ючюн хайырланылыучу, жаныучу зат. **Газ** тартыу. Табийгъат **газ**. **Газ**

бла аш бишириу. *Энди **газ** Къабарты-Малкъарда бек узакъ элlege да тартылгъанды («Заман»). **Газ** бла ишлеучю плитала кёпден-кёп бола барадыла (Къ.К.). **Газ** чыгъарыуну жыллыкъ планы артыгъы бла толтурулгъанды («Къарачай»).

ГАЗ² Суу кисей, жукъа жибек къумач. **Газ** шарф. **Газ** жаулукъ. **Газ** къалпакъ. *Къыз а аллай омакъды: башында – ортасы бла къара лента барып, акъ **газ**дан этилген къалпагъы, юсюнде – къап-къара кофтасы, бели къаты тартылып къысылгъан къызылсуу чилле этеги, аякъларында – чюйтабан акъ туфлиери... (К.Х.).

Газгаз

ГАЗГАЗ¹ сыф. къарач. Жасанма, омакъ. **Газгаз** къызчыкъ. **Газгаз** тиширыула. *Кемисханны къызы уа кесинден да озгъан бир **газгаз**... (С.К.). [Къоналий:] Билеме, **газгазла** меннге келмезлерин, шыр-шыртланы уа мен да жаратмайма (Къ.К.).

ГАЗГАЗ² сёзл. къарач. Омакъланып, жасанып. **Газгаз** кийиниу. *Бусагъатда къызла огъай, жашла да **газгаз** кийинирге бек сюедице (Б.Х.).

Гам

ГАМ¹ сыф. Тыкъ. **Гам** кёнчек. **Гам** бутлукъла. **Гам** жагъа. **Гам** этекчик. *Кёнчекни бели, бутлукълары да анга **гам** эдиле (З.З.). [Сюлемен Юсюнге:] Кёремисе кёлекни жагъасы мени боюнума **гамды**, санга уа асыры уллу боллукъду: ання санга башхасын алыр, муну уа мен киейим (К.Х.).

ГАМ² сёзл. Жепи къоймай, тыкъ къысылып. Эшик **гам** жабылды. **Гам** къапхан къангала. * Жайда **гам** жабылып туруучу эшик, къышда, къазып, жеписи кёрюне башлады (Т.А.). [Халим Асхатха:] Оллахий къангаланы уа алай **гам** къапдыргъанса, къошулгъан жерлери да билинмейдиле! (З.З.).

Гамай

ГАМАЙ¹ Бек, тыкъ той. Сютден **гамайгъан** къозу. Этден **гамайыу**. *Къозу этден **гамайгъан** Къасым къыйналып солуйду, болсада къонакъбайлагъа ючюнчю кере да алгъыш этерге уа угъай демеди (К.Х.). [Солтан Бекмырзагъа:] Да хау, энди сен **гамайгъан** эсенг, биз а ашап да не этебиз! (З.З.).

ГАМАЙ² Тап жарашып тохта, олтур. Шинтикге **гамайыу**. Диваннга **гамай**. *Залим кире баргъанлай, къонакъланы барысындан да алгъа жумушакъ диванны тюз ортасына **гамайды** (Г.Э.). Сахайны хар салгъан кирпичи тапчыкъ **гамайды** (Т.Ж.).

Гамайт

ГАМАЙТ¹ Иги, тынгылы тойдур. Сохтадан **гамайтиу**. Этден **гамайтиргъа**. *Даут хажини жёрмеледен **гамайтип**, Аслан аны гоппанын экинчи кере

да зынтхы бозадан толтурду (Т.Ж.). [Хадис Ашхотха:] Сау бол, бай-сыйлы бол! Энди бизни аш сыйыныр жерибиз жокъду, **гамайтханса**, бара барайыкъ (К.М.).

ГАМАЙТ² Тап, тынгылы олтурт. Къонакъны төрге **гамайтдыла**. *[Назир Шаухалгъа:] Хау, алай төрде **гамайтханса** да, уллу ыспас этмесем а! (Къ.К.). То-турай ... жууугъун от башында **гамайтмагъан** бир зулмучу болгъанды (Т.А.).

Гара

ГАРА¹ *ат. 1.* Дарман суула чыкыгъан жер. **Гараны** тийреси. **Гарада** солуу. *Ёлет кирип алагъа [нартлагъа], Дарман излеп бардыла **гарагъа** («Нартла»). *2.* Кёмюр кислоталы дарман, минерал суу, гара суу. **Гарадан** ичиу. Чокъуракъ **гара**. *Минги тауну этегинде «Ирик-Чатны» **гарасы** бек таза **гарагъа** саналады («Заман»). **Гара** бла басылгъан тылы терк кёбеди (К.А.).

ГАРА² *сыф. аз жюр.* Бир бирин бек суйген. **Гара** тенгле. **Гара** шүёхла. *Эки **гара** шүёх да шахарны ич орамларындан биринде харчевнягъа кирдиле (Г.Б.).

Гебенек

ГЕБЕНЕК¹ Эки къош къанаты да тюрю-тюрю тюрсюню, учуп айланыучу къурт-къумурсха. Тюрсюню **гебенекле**. Гюлге къоннган **гебенек**. *Гюл бахчаны ичинде кызыл-къолан, сары-къолан, кёксюл-къолан **гебенекчикле** гюл-лени биринден бирине къона айланадыла (Ш.М.). Ёлюр **гебенек** кесин отха атар (*н.с.*). Кызычыкъ, асыры назикден, **гебенек** кибики эди (Т.А.).

ГЕБЕНЕК² Жамычыгъа ушаш, кийизден этилген, малчыла кийиучю тыш кийим. Къойчуну **гебенеге**. **Гебенекле** этиучю тишируу. *Ол а [Шамарыу] жамычыла, **гебенекле** этерге уста болгъанды (К.М.). Халкъ тулпарны ёлюгюн кесини **гебенегине** чулгъап келтирдиле (Ш.С.). [Осман:] Кёремисе, Хажи-Алий, сени плащынгдан суу ётгенди, мени **гебенегиме** уа, ма къара, мылы да жибер-мегенди (Т.Ж.).

Генезир

ГЕНЕЗИР¹ *сыф. жийир. къарач.* Сылыкъ, жийиргенчли, къутсуз, бек эриши сыфаты болгъан. **Генезир** адам. **Генезир** сыфаты болгъан аманлыкъчы. *Сюйдюмсюз геройну аты да эриши, сыфаты да **генезир** болады (Къ.Н.). [Зурум:] Ол адамны [Къоналийни] **генезир** кёрюмю уа кёзюмден жанларгъа унамайды (С.К.). **Генезир** жауларыбызны къаушатхан тулпар уланла энди къартайгъандыла, къарыусуз болгъандыла («Къарачай»).

ГЕНЕЗИР² *ат жийир.* Халкъда жюрюген жорукъланы бузуучу, аманлыкъ, хулиганлыкъ д.а.к. башха зат этиуден артха турмаучу жаш адам. Сауутланнган **генезир**. Къоркъакъ **генезир**. *Ол биягъы **генезирле** юч милиционерни ёлтюрюп кетгендиле, дагъыда экисин а ауур жаралы этгендиле (Къ.К.). Аланы ичинде тюрюлю аманлыкъла этиучю **генезирлеге** болушханла да болгъандыла (С.К.).

Гёзет

ГЁЗЕТ¹ *къарач.* Кечеги къарауул. **Гёзет** бол. **Гёзетте** жүрюү. *Омар **гёзетде** болгъан кече сауут урларгъа келген эки аманлыкъчыны тутханы ючюн махтаугъа тыйыншлы болгъанды (*Къ.К.*). – Тейри, шохум, – деди Аскербий Кёккёзге, – **гёзетте** мен салыннганлы уа мал урланыу тохтагъанды! (*Б.М.*).

ГЁЗЕТ² Жылкыны кече кютюлююу, сакъланыуу. Жылкы **гёзет**. *Байрамукъ Шакъманлада жылкы **гёзетде** он жылны ётдюргенди (*К.М.*). [Жашарны] талай жылы **гёзет** бола кетгенди, Энди анга тамам къартлыкъ жетгенди (*МХЖ*²).

Гён

ГЁН¹ *къарач.* Дуу (нартюх кочанла туруучу, чыбыкълардан эшилип этилген орун). **Гён** эшиу. **Гён** этерге жараулу чыбыкъла. *Акка бла Хашим **гённю** эшедиле, амма уа жүн тарайды (*Къ.К.*). [Сюлемен:] Оллахий, макъаны кёлю къуруса да, Къамгъутну **гённю** къурурукъ туююдю!.. (*Къ.Д.*).

ГЁН² *эск.* Ийленнген тери. **Гён/кён** деген сёз тюрк сёз болгъанына **гёнчарыкъ**, **кёнчек** дегенча сёзлени этимологиялары шагъатлыкъ этедиле: тери чарыкъ, теричик (кён+чюк>чек) (*О.И.*).

Гинасуу

ГИНАСУУ¹ Кюмюш бетли жылтырауукъ ауур суусун металл, химия элемент. **Гинасуу** чыкъгъан жерле. **Гинасуу** металлды. ***Гинасууча** жылтырай, Сюзюлелле кёзлери, Къурмашча чартлайдыла Аны омакъ сёзлери (*Х.Н.*). Тууарчыла экиси да, **гинасууча** жылтырагъан шауданны жагъасында олтуруп, тюш азыкъларын ашай, лахор этедиле (*З.З.*).

ГИНАСУУ² Къурулуш, агъач ишледе жүрютюлюучю керек. Эшиклени **гинасуу** бла орнатыу. Хунаны **гинасуу** бла къалау. *Самат терезеде рамаланы, **гинасуу** бла кёп кере къарай кетип, орнатды (*Т.А.*). Орам, тюз **гинасуу** бла тартылып ишленнгенча, тюппе-тюздю (*Т.З.*).

Гирах

ГИРАХ¹ *сыф. къарач.* Азгъын, ырахын, къарыусуз. **Гирах** бууунчукъла. **Гирах** сабий. *Къызчыкъ, асыры **гирахдан**, гыржын туурагъанчыкъны да, къолунда туталмай, тюшюрюп къойду (*С.К.*). Аны **гирах** къолчугъу къашыкъны туталмайды, Тишчиклери киришип, Къапханын жуталмайды (*Х.Н.*).

ГИРАХ² *ат.* Гыржынны эм ундан этилген башха затны тыш къатысы. Гыржынны **гирахы**. Къатхан **гирах**. *Къасым столда гыржын **гирахланы** табакъда шорпагъа ууатып ашайды (*Т.Ж.*). Къаргъа ётмек **гирахны** Бауушдан сермеп алды. Арлакъдагъы хораз а, Сукъланып, къарап къалды (*Б.О.*).

Гири

ГИРИ¹ Асламысында къайиш жипни къыйырына бегитилген, ортасы тешик агъач керек. Жантауну **гириси**. **Гириле** ишлеучю аппа. *Аппа уа жантаулагъа **гириле** ишлерге бек уста эди (З.Ж.). Аныуар, къайиш жипни **гирисин** бегиталмай, арлакъда гебенни башын ишлей тургъан Зауалны чакъырды (Э.О.).

ГИРИ² Затны ауурлугъун чекгенде эм ауур атлетикада хайырланылыучу темир. Базманны **гирилери**. Спортда хайырланылыучу **гири**. *[Айнюр Салий-магъа:] Э къыз, ол жюз граммлыкъ **гиринги** бери бир узат! (З.З.). Тёрт килограммлыкъ **гирини** Омар бир кьолу бла жыйырма кере кётюрдю, Наныу а – жаланда онеки кере (Т.Ж.).

Гитче

ГИТЧЕ¹ *сыф.* 1. Ёлчеми уллу болмагъан. **Гитче** адам. **Гитче** бичакъ. **Гитче** жилтин. ***Гитче** балта да аудурады уллу терекни (н.с.). **Гитче** жилтин уллу элни жандырыр (н.с.). Ёсюмю **гитче** болгъанлыкъгъа уа, башы бек уллуду (К.М.). 2. Кичи, жыл саны аз. **Гитче** уллугъа сый бередит. Кесинден **гитчени** эркелетиу. *[Къурман:] Былайда Назирден **гитче** болмаз, ол барып келсин базаргъа (Т.З.). Алий хар заманда да кесинден **гитчеле** бла ойнаучуду, алай аланы бир заманда да жилилмагъанды (Т.Ж.). 3. Саны кёп болмагъан. **Гитче** бригада. **Гитче** халкъла. *Далхат, **гитче** отряд къурап, таулагъа походха элтгенди (Т.А.). **Гитче** халкъладан уллу халкълада болмагъан алимле, поэтле, акъылманла чыгъадыла, аны себепли аланы **гитчедиле** деп намысларын тюшюрюрге жарамайды (З.Т.). 4. Кючлю эшитилмеген, иничке (ауазны, тауушну юсюнден). *Светаны **гитче** ауазчыгъын ынна эшиталмайды (Ш.М.).

ГИТЧЕ² *сёзл.* Ауазны уллу чыгъармай. *[Шарау:] Кесигиз билесиз, бу юйледе, не **гитче** сёлешсент да, эшитилип къалады... (Ш.Х.). **Гитче** сёлеш да, уллу къап (н.с.).

Гокка

ГОККА¹ *сыф.* 1. Ойнап, жарып тургъан, кёзге ариу, тап кёрюннген. **Гокка** къызчыкъ. **Гокка** кёзле. ***Гокка** кёрген – кёлге асыу (*айт.*). Аны [Зульфияны] **гокка** кёзчюклери эсимден ёмюрде да кетерик туююлдюле (Б.М.). Кюйсюз кюреш, къанлы къазауатда Къойдула мени жылларым. Хауле тойгъа **гокка** къызлагъа Бошмайдыла мени жырларым (КъХЖ). 2. *кёч.* Ариу, омакъ, айбат (сёзлени юсюнден). **Гокка** сёзлени айта билмейме, Кереги неди аланы? (МХЖ²). Ау салмаса жюркеле **гокка** сёз, Женгил жалгъанадыла таза жюрекле (МХЖ²).

ГОККА² *ат къарач.* 1. Оюу, накъыш. **Гоккалы** жагъа. **Гоккалы** жан жаулукъ. *Сууукъ къыш терезелени тюрлю-тюрлю **гоккала** бла жасагъанды (С.К.). Къызчыкъ гоккала бла тап жасалгъан альбомну ачып, кесини картчыгъын кёргюзтдю (Б.Х.). 2. Оюнчакъ, илляу. Къызчыкъла, назыны **гоккала** бла жасай тур-

гъанларын кѣрюп, школну директору Каккуш улу Алий-Мурат: «Ай аферим сизге!» – деди (Б.М.). [Ахмат:] Мамашчыкъ анасы **гоккала** сатыучу тюкеннге элтсе, андан чыгъаргъа унамай туруучусу эсимдеди (Д.Х.).

Гранат

ГРАНАТ¹ Къол бла сызылыучу, уллу болмагъан, атылыучу (чачылыучу) снаряд. **Гранат** кысым. Къол **гранат**. Танкны уруучу **гранатла**. *Уруш болгъан жерледе асыралып къалгъан **гранатла** бусагъатда да табыладыла («Заман»). Жашырынып жатхан совет аскерчини къолунда **гранат** кысымын кѣргенде, фашист танкчы, аны юсю бла ётерге базынмай, дыркъ тохтады (Къуд. Х.).

ГРАНАТ² Кыбыла жанында битиучу, мыстыгъа тартхан татлы тѣгерек, кѣп урлукълу кѣгет. **Гранатла** битген терек. **Гранатны** сууу. ***Гранат** уллу болмагъан, гюллери гитче къошунчукълагъа ушагъан терекчикде битеди (З.З.). Базар кѣгетледен топпа-толуду: тюкю шапталла, алмала, кертмеле, **гранатла**, эрикле ... (К.Х.).

Гузаба

ГУЗАБА¹ ат. Къайгъылы дауур, ашыкъ-бушукъ хал. **Гузабаны** тохтатыу. **Гузабачы** адамла. *[Исхакъ:] Къююгъуз бу **гузабагъызыны**, сиз быллай бир жарсырча зат жокъду! (З.Ж.). Быланы **гузабаларын** кѣрген адам бир уллу балах болгъан сунарыкъды (З.З.). Аны **гузабасы** къуру юдегилерин угъай, битеу къоншуланы да абызыратхан эди (Т.А.).

ГУЗАБА² сѣзл. Терк, кыстау, къайгъы этип. **Гузаба** сѣлешиу. **Гузаба** кымылдау. **Гузаба** ашау. *Кече белинде итлени **гузаба** юргенлери уятхан Асланны андан артха кѣзюне жукъу кирмеди (Гул. Б.). [Дадаш:] Юсюп билеклерин **гузаба** силке, бизге да сѣлешмей, жаныбыз бла озуп кетди (К.Х.).

Гуппур

ГУППУР¹ сыф. Аркъасында, кѣкюрегинде сакъатлы дукъуру болгъан. **Гуппур** адам. **Гуппур** къарт. *Адил, **гуппур** къартчыкъ болгъанлыкъгъа, жолда кишиден да артха къалмай барыгучуду (Т.А.). [Мазан Сауарбийге:] Атангдан да тамата **гуппур** къартха уа бош эрише эдинг (З.З.). Жашчыкъла **гуппур** Масхутну ызындан чабып жетдиле да, экиси эки къолтугъундан кирип, машина жолдан ётдюрдюле (Т.А.).

ГУППУР² ат. 1. Адамны аркъасында, неда кѣкюрегинде, ала ауруп, ёсген дукъур. Аркъаны **гуппуру**. Кѣкюрек **гуппур**. *[Залимчик:] Аппа, **гуппурун**г тюзелгинчи жаша! (З.З.). Тешинмесе, аны [Муратны] кѣкюрегинде **гуппуру** билинмей эди (К.А.). 2. Тюени неда бир-бир башха жаныуарланы аркъаларында кеси аллына ёсген бир неда эки дукъур. Эки **гуппурлу** тые. **Гуппурлу** бизон. *Тюеледе бир **гуппуру** болгъан аз тюбейди, болсада ала эки **гуппуру** болгъанладан эсе уллу санлыладыла («Заман»). Индуслу жашчыкъ тюени **гуппуларыны** ортасында жатып барады (К.Х.).

Гурмук

ГУРМУК¹ *сыф.* Адепсиз, хыны. **Гурмук** адам. **Гурмук** кыылыккы. *[Маржан эрине:] Сенича **гурмук** адамла бла ишлерге, айхай, сюерик туююл эди ол [Алий] (Т.А.). Кючбюсюреу, кишини тенгсинмеген, **гурмук** кыылыккылы адамны тенги да хазна болмайды (Т.З.).

ГУРМУК² *сёзл.* Адепсизлигин кёргюзтүп, хыны этип. **Гурмук** сёлешуу. **Гурмук** жууаплау. *Жукъ сорсанг а сен анга, **Гурмук** жууаплайды ол. Салам берген адамгъа Хазна узатмайды кёол (Б.И.). [Мусабий Асхатха:] Сени ананг бла да **гурмук** селешгенинги эшитгенме ... (Т.А.).

Гурушха

ГУРУШХА¹ *къарач.* 1. Кёлкбалды. Керексиз **гурушхала**. Ууакъ **гурушхала**. *[Нануу:] Ол ууакъ **гурушханланы** кёояргъа керекбиз энди (Ч.М.). [Ханапий:] Бизни алагъа **гурушхабыз** жокъду (Б.М.). 2. Тырман. **Гурушханы** кётюрген кыйынды. *[Маулан:] Ишден баш бурмау бла бюсюреу, махтау эшитирге юйреннгени себепли, [жаш] **гурушханы**, сёгююнү кёлтюралмазгъа боллукъду (Х.О.). Чомурну сёзлеринде **гурушхасы**, чанчып-чанчып чыккыган сёзлеринден билине эди (Ч.М.).

ГУРУШХА² Ишеклик. Аны кишиге **гурушхасы** жокъду. **Гурушха** болуу. *[Темиркъан:] Мени сизге бир тюрлю да **гурушхам** жокъду, ийнанганма айтханларыгъызгъа (Т.Ж.). [Мариям Зубайгъа:] Бизге **гурушхалары** болмасын кёоншуланы, айт да ангылат ... (Ш.Х.).

Гыдай

ГЫДАЙ¹ Мюйюзсюз. **Гыдай** ийнек. **Гыдай** эчки. *Кёп болмай, мындан бир-эки жыл алгъа, ийнек алыргъа онгу болмай, эки **гыдай** эчкиге жип салып, аланы юслери бла кечинип тургъан Дюгербий терк окъуна къалай бай болуп кбалды? (Г.Б.). Жашчыкъ **гыдай** ийнекте суу ичирип келе тургъанлай, биягъы улакчыкы аны аллына чабып келеди (З.З.).

ГЫДАЙ² Ашалып тауусулгъан, сыйдам болгъан. **Гыдай** башлы таула. **Гыдай** болуу. *Бу хапарны манга айтхан нарт къала, Башы желде **гыдай** болгъан кбарт къала (Э.О.). Солдатны чурукъ башлары **гыдай** болгандыла, шинели уа тешикден толганды (Ш.Х.).

Гылжа

ГЫЛЖА¹ *сыф.* Къынгыр. **Гылжа** мюйюз. **Гылжа** бурун. *Кбартчыкы, **гылжа** бурунчугъун бармакчыгъы бла тырнай, доклад этерик кыагъытларын ары-бери айландыра: «Хурметли жамауат!» – деп, сёзюн бошлады (З.З.). Кёонгур кыунажин аны кёуудушунда ашына кбатылгъан тананы быгъынына **гылжа** мюйюзюн хыны тиреп кыстады (Т.А.).

ГЫЛЖА² *ат сёл. тил.* Къынгырмюйюз ийнек. Сют бермеген **гылжа**. **Гылжаны** саууу. **[Аскер Омаргъа:]* Къой, къой, ол жангыз **гылжаны** уа ётмек бла окъуна чыгъарырма жазгъа! (Т.З.). *[Алима Даутхъа:]* Анса уа аны *[Махмутну]* малы азды, сени **гылжанга** сукъланмаса!.. (Б.Х.).

Гылмай

ГЫЛМАЙ¹ *сыф.* Къынгыр. **Гылмай** таякъ. *Кёкде жангы ай ... бир жанына асыры **гылмайды** (З.Ж.). Гондай кеси ишлеген, баш жаны **гылмай** таякъны тюкенде сатылыучу таякълагъа окъуна алышырыкъ туююдю (Т.Ж.).

ГЫЛМАЙ² *ат.* Чалгъыны къол тутуучу жери (сапчыгъы). Чалгъыны **гылмайы**. Сыйдамланмагъан **гылмай**. *Чопай чалгъысыны **гылмайын** алышындырды, жаясын да бираз сир этди (З.Ж.). Чалгъысыны **гылмайы** иги сыйдамланмай салыннганы, кеси да асыры базыкъ болгъаны себепли, Махтини къол аязы биринчи кюн окъуна хуппежим болгъан эди (Т.А.).

ГЫЛМАЙ³ *ат.* Мюйюзлери кёзлери таба бурулгъан тууар. **Гылмай** сюрюуден къайтды. ***Гылмай** сюрюуден къайтмай къалып, иелери кечени узуну излеп чыгып, эрттенликде колхозну нартюх бахчасында тапдыла (З.З.). Ийнек тепчий, Зубай да «быт», «быт» дей, тохтамай, Аз сют береди **гылмай**, Келген кибик отламай (Т.А.).

Гылыу

ГЫЛЫУ¹ Эшекни баласы. Былтыргъы **гылыу**. **Гылыу** табыу. *Къара эшек къадалып **Гылыучугъун** жалайды, Атасы уа – кёк гырайт Ёхтемленип къарайды (М.С.). Школчу сабийле Къулийланы Къайсынны «Жорт, **гылыуум**, жорт!» деген китапчыгъын бек суююп окъуйдула (Б.А.).

ГЫЛЫУ² Чычхан маталлы, алай андан иги да уллу, узункъуйрукъ, кемириучю жаныуарчыкъ. **Гылыу** дарман. **Гылыулары** тутуучу киштик. **[Саният:]* Урубугъа **гылыу** кирип, картофну мажалын къоймай кемирип кетгенди (Т.Ж.). *[Салих:]* Бизни Мурка уа энди **гылыу** тутаргъа уста болгъанды (Тек.Ж.).

Гымых

ГЫМЫХ¹ *сыф.* Къысха (тюкню, чачны, кырдыкны юсюнден). **Гымых** сыртла. **Гымых** сакъал. *Ынна **гымых** токълу теричикни бичеди (К.М.). Кишичикни сакъалчыгъы **гымых**, чашчыгъы уа узун, силпи, аякчыкъларында гён чарыкчыкълары ... (*фольк.*). Тауну **гымых** сырты бла тизилип бара тургъан кийик сюрюуге Мыртаз, сейир этип, кёпге дери къарагъанлай турду, алай атаргъа кёзю къыймады (Т.С.).

ГЫМЫХ² *сёл.* Къысха (къыркъ, жюлю). **Гымых** жюлюннген сакъал. Чачны **гымых** къыркъыу. *Жыл сайын да алайда Марат чачын **гымых** къыркъдырады (Т.Ж.). Сакъалын **гымых** жюлюп, офицер кийимлерин кийип чыкъса,

Жарахмат къарт тенглерини угъай, жашланы жыйынына къошулургъа суююучюдю (Г.Б.).

Гынттылы

ГЫНТТЫЛЫ¹ *сыф.* Кётенли, кесин кётюрюрге суйген, кесине артыкъ сый, намыс излеген. **Гынттылы** адам. **Гынттылы** къуллукъчу. *Ол [Омар] бирсиледен махтанчакъ да, **гынттылы** да туююлдо, алай сатмай сёзюн бермеген, кёп сёлеширге суймеген адамды (Т.А.). [Башир:] Кёресиз, Шамил ненча тюрлю къуллукъну алышындырып барады, алай анга алгъыннгы халын тюрлендирмегенди, **гынттылыды** деп киши да айталлыкъ туююлдо (З.Ж.).

ГЫНТТЫЛЫ² *сыф. къарач.* 1. Оюнчу, кюлкючу, чамчы, лакъырдачы. **Гынттылы** жашла. *Тахтар шохларыны барысындан да **гынттылы** жашды, хар затны оюннга, кюлкюге келтирип къоюучуду (Б.М.). 2. Къыйын къылыкълы, терсакълы, буруш. **Гынттылы** тишируу. *[Мухтар Эсеннге:] Аны [Назийфаны] **гынттылы** адам болгъанын билип тургъанынглай, бош базгъан эдинг кенгешге чакъырыргъа (С.К.).

ГЫНТТЫЛЫ³ *сёзл.* Махтанып, кесин кётюрюп, башына сый (намыс) излеп. **Гынттылы** сёлешуу. **Гынттылы** къарау. *[Унух Муратха:] Къарындашым, асыры **гынттылы** сёлеше болурмуса? (З.З.). «Бу уа мени къатымда кимди?» – дегенча, Кёккез, хар кесини къаты бла оза, саламлашханнга **гынттылы** къарайды (Т.З.).

Гырт

ГЫРТ¹ *ат.* Бал тузну, бишлакъны д.а.к. башха затны кесеги. Шекер **гырт**. Туз **гырт**. Бишлакъ **гырт**. *Шоштар кийиклени кече жатыуучу, суу ичиучу жерлерине туз **гыртла** элтип къуяды (Т.С.). Къызчыкъ, шекер **гыртчыкъны** шай кружкасына атып, къашыкъчыкъ бла ашыкъмай булгъайды (С.К.).

ГЫРТ² *эрикл. с.* Кемирген тауушну билдиреди. *Гылыучукъ чюгюндюрню **гырт-гырт** деп битдиреди, Экинчисин да Самат мычымай жетдиреди (С.А.). Кёкбаш [эшек] ат **гырт-гырт** этдире тургъан клеверге сукъланып къарайды, алай къатына жанларгъа уа базынмайды (Т.Ж.).

Гырхы

ГЫРХЫ¹ *сыф.* 1. Къатангы, арыкъ (адам). **Гырхы** адам. **Гырхы** санла. ***Гырхы** кишичик, къатыбызгъа келип, хар бирибиз бла къол тутуп саламлашды (Къул. Х.). Барысындан да бек ачыуланып сёлешген узун бойлу, къара шинли **гырхы** къатынчыкъды (Т.А.). 2. Зыбыр, сыйдам болмагъан. **Гырхы** къолла. **Гырхы** бет. *Амма сыйлы къонакъгъа **гырхы** къолчугъун узатды (З.З.). Бюгюн да кёзюмю юсюнден кетмейди **гырхы** бетли, уллайгъан къарыусуз тиширууну къычырыкъ этип жилягъаны (Т.Ж.). 3. *къарач.* Адепсиз, хыны, эриши. **Гырхы** жууап. **Гырхы** сёз. *[Назир Олийге:] Уллугъа, гитчеге да сени жууабынг **гырхыды** (Къ.К.). [Хабий:] Ма отуз жылдан атлап барады биз хоншула

болуп жашагъанлы. Наурузну не кесинден, не юйдегисинден жангыз бир **гырхы** сёз эшитмегенбиз (Къ.Н.).

ГЫРХЫ² сёзл. къарач. Хыны этип, ачыуланып. **Гырхы** сёлешиу. **Гырхы** жууаплау. *Хамзат хар ким бла да **гырхы** сёлешген, дюрген кыылыгъы болгъан жашды (С.К.). – Кесинг келбетли жаш болуп тургъанлайынга, – деди Хасым Азаматха, – ол адамгъа **гырхы** жууаплагъанынгы терс этдинг (Х.О.).

Гырын

ГЫРЫН¹ ат къарач. Агъачдан неда къошундан этилген сауут. Амма, **гырында** сютно стаканлагъа къуюп, столгъа салды (С.К.).

ГЫРЫН² ат къарач. Къуууш, чунгур, тешик. Терекни **гырыны**. Къозну ичи **гырынды**. *Эмен терекни **гырынындан** жаубедекчик башчыгъын къаратды (Къ.Д.). [Махай] Аланла, къапхан этими жартысы тишлерими **гырынларында** тохтап къалады! (А.Х.).

ГЫРЫН³ сиф. къарач. 1. Ичинде жугъу болмагъан, ичи къуууш, бош. **Гырын** къозла. **Гырын** терек. Ичи **гырын** болгъан зат. *[Абугалий:] Быланы [чёртлеуюклени] ичлери **гырынды** (Х.О.). Сатып алгъан челек толу къоздан жарымы чакълысыны ичи **гырын** болуп чыкъды (С.К.). 2. кёч. Акъыл, оюм этер заты болмагъан. Кёплени, баш токъмакълары болгъанлыкъга, ичлери **гырынды**, неда къуру сууду (Х.О.).

Гюрен

ГЮРЕН¹ ат. 1. Тёгерек зат. Айны **гюрени**. Тирмен ташны **гюрени**. *Кюнню кызыл **гюрени** къаяланы артына букъгъандан сора, мычымай жер къарангы бет ала башлады (Т.А.). **Гюреннге** хар бирибиз ашыкъла салабыз, сора кенгден марап, аланы къол бла атабыз. Ким кёбюсюн чачдырса да, ол хорлайды (Т.З.). Класс къангада мел бла **гюрен** ызлап, устаз геометриядан дерс ангылата тура эди (Т.А.). 2. Адамланы тёгерек тургъанлары, олтургъанлары. **Гюренни** ичи бла ёт. **Гюренде** сюелиу. *Спорт школну директору, спортчуланы **гюренлерини** ортасында сюелип, келир ыйыкъда бардырыллыкъ эришиулени юсюнден хапар айтады (Ш.Х.).

ГЮРЕН² сёзл. Тёгереклешип, тёгерек болуп. **Гюрен** сюелиу. **Гюрен** тохтау. *Той барады биз жашагъан бир жерде, **Гюрен** тохтап, къарс урады саулай эл. Жюрек къууанч уллу болса, айхай да, Арымайдыла бут, билек эм бел (О.К.). Жашла, кызыла **гюрен** туруп, тепсейдиле исламей, шинтик оюн ойнайдыла (К.А.).

Д

Да

ДА¹ *байл.* Бош айтымны бир туудукъ членлерин, къош айтымны кесеклерин бирге байлайды. Сен **да**, мен **да**. Сен кел **да**, алай башларбыз. *[Абидат:] Бар, кызычыкъ, харбуз ал **да** кел (З.З.). Жылы кесле **да**, алыкъа Къонакъны жүреги жашды (К.Х.). Быйыл жаз башы эртте келди **да**, табийгъат башха жылладан эсе алгъа кёгерди (Т.З.).

ДА² *кес. 1. кючл.* Айтымда аллындагъы сёзню кючлейди. Анга **да** угъай демеибиз. Биз тилеген **да** олду. *[Къурман Медихагъа:] Аны айтсанг а, эгечим, мен излеген **да** олду! (Къ.Н.). Огъай, – деди Нажмутдин, – анга **да** адам айып этерча тюлдю! (Б.Х.). *2. угъайл.* Айтылгъан затны угъайлайды. Не сууукъ **да** болсун. Сёз **да** айтмагъанлай. *[Элмырза:] Бош къоркъа эдик ансы, [Тахир] сёз **да** айтдырмай берди, харип (К.Х.). Кюн ариу тийип тургъанлай, Тохтамайды боранынг. Жай **да**, кыш **да** эримейдиле Юсюнгдеги бузларынг (С.А.). [Къурман:] Ай таланган, неллай бир тиледик эсек **да**, биз аны [Захарны] хо этдиралмадыкъ! (Къ.Х.). *3. сор.* Айтымда айтылгъан затха соруу магъана береди. Ол бардымы **да**? Келирсиз **да**? Кетип къалыр **да**? *[Къаражау Буллахха:] Келирсе **да**? Унутуп къойма, бирси кюн сагъат онда (З.З.). – Э киши, – деди Зурият, – ол кызылжагъагъа айтырса **да**? (К.Х.).

Дагъыда

ДАГЪЫДА¹ *сёзл.* Андан сора да, энтта, экинчи кере. **Дагъыда** келигиз. **Дагъыда** жырлайыкъ. *[Таукъан Томайгъа:] Биягъыла **дагъыда** къайтып келдиле деп тура болурса, къарындашым! (Т.А.). [Заурбий:] Охо, **дагъыда** келирбиз, айып этмегиз, кете барыр эдик (К.Х.). Жаууп бошاپ, бир жарым сагъат ётгенден сора, **дагъыда** бютюн къаты жаууду жауун (З.Ж.).

ДАГЪЫДА² *байл.* Алай болгъанлыкъгъа, болсада. **Дагъыда** не десенг да. Къыйналдын, **дагъыда** тёздюн. *[Зулкъарний:] Биз сынамагъан да не къалды: тутмакъ, сибирь, уруш ... **Дагъыда** турабыз жашап! (Къ.К.). [Налбике:] Кертиди, жаныбызны кёп къыйнагъанды [Сахай]. Алай **дагъыда** бармагъынгы кесипми атарыкъса!.. (Г.Б.).

Дамлы

ДАМЛЫ¹ *сыф. къарач. 1.* Татымлы, ёз тутхан. **Дамлы** хант. **Дамлы** ушхууур. *[Аубекир:] Ол а, харип, жандетли болсун, барсанг, айча-кюнча жарыкъ болуп, **дамлы** ашла бла сыйлаучу эди (Къ.К.). [Халит:] Эгечим, бек сау бол! Ушхуурунг

дамлы эди (Ч.М.). 2. Татыулу. Дамлы кырдык. Дамлы гелеу. *[Хасан:] Жашла, былайны кырдыгы дамлыды, кьошну жарашдырыгъыз! (Ч.М.). [Жашар:] Дамлы гелеуден башха хансны отламагъан хайыуан айхай да жылтырар! (Къ.Н.).

ДАМЛЫ² сёзл. къарач. Ариу, тап, келишдирип. Дамлы хапарлау. Дамлы сёлеширге. *Докладчы уа сёзге уста кёре эдим: аны ауузундан омакъ, кука, татлы сёзле дамлы къуюладыла (С.К.). Ол а [Гына] не бош затчыкъны да алай дамлы хапарлаучуду!.. (Къ.Н.).

Даулаш

ДАУЛАШ¹ эт. Бир затны юсюнден кесинги тюзлюгюнго биреуге (неда кёплеге) айтып билдирирге кюреш. Даулашып тебиреу. Бир затны юсюнден даулашыу. *Даулашыргъа кимден да Оразай къатыны уста болгъанын кюншула эрттеден биле эдиле (К.М.). Биз литература чыгъармаланы юсюнден даулаша тургъанлай, класс отоугъа Исса Жаубермезович кирип келди (Т.А.). [Мырзабек Къасайгъа:] Сени бир бош зтны юсюнден даулашып тургъан кылыгъынг барды (З.З.).

ДАУЛАШ² ат. 1. Не да болсун бир затны юсюнден кесинги оюмунгу тюзлюгюн кьоруулар ючюн сёлешип бардырылгъан эришиу. Даулаш башланды. Даулаш тохтады. Даулашха къатышмау. *[Къонакъ:] Жашла, сизни даулашыгъызгъа тынгылагъан адам туююшген сунарыкъды, кычырмай сёлешигиз! (З.Ж.). [Иммолат:] Кесигиз билесиз, терсни, тюзню тохташдырыуда даулашны магъанасы уллу болгъанын (Къ.Н.). Даулашсыз аланы [кюншуланы], билген Аллахды, бир кюнлери да озмайды (Гул. Б.). 2. Не да болсун бир затны жыйылыуда, басмада сюзюлюю. Литература даулаш. Семинардагъы даулаш. *Аллай жыйылыула асламысында литература даулашлагъа жораланадыла («Заман»). Илму семинарда, докладла бошалгъандан сора, даулаш барыучуду («Къарачай»).

Дауурлу

ДАУУРЛУ¹ сиф. Дауур-суюр, уллу, кючлю таууш этиучю. Дауурлу адамла. Дауурлу жыйын. *Хамзат дауурлу жыйыннга жанларгъа суюмеучю эди (Т.Ж.). Арбазгъа биягъы дауурлу сабийчикле жыйылдыла да ашыкъ ойнап башладыла (Т.З.). [Сапият жашына:] Ол дауурлу адамла бла жюрюгенинги жаратмайма (З.З.).

ДАУУРЛУ² сёзл. Дауур этип. Дауурлу сёлешиу. *Ала [къонакъбайла], эрттеден бери кёрмегенлери ючюн болур эди, уллу къууанч бла дауурлу тюбедиле (З.З.). Жашланы дауурлу даулашханларына тёзалмай, ынна экисин да арбаздн чыгъарды да ахча берип тюкеннге жумуш бла ийди: «Ахчагъызны къалгъанына кесигизге конфетле алыгъыз!» (Т.Ж.).

Дауурсуз

ДАУУРСУЗ¹ сиф. 1. Дауур, таууш этмеген, тынч, шош. Дауурсуз сабийле. Дауурсуз юйдеги. *[Минат:] Бучукъла уа, харип, дауурсуз сабийледиле (К.Х.).

Айхай, кѣп сабийли юй **дауурсуз** болмайды, гелля уа тауушну кѣтюралмайды (Т.А.). 2. Къайгысыз-къаугъасыз. **Дауурсуз** ишчи. **Дауурсуз** той. *[Чомай:] Къарындашларым, эсигизде болсун, жел ызы жауунсуз, боза ызы **дауурсуз** болмаучулары! (К.Х.). [Элмырза:] Жарсымагъыз, Омарны кесича, юйдегиси да **дауурсуз** адамладыла (Т.З.).

ДАУУРСУЗ² сѣзл. Дауур этмей, тынч, шош. **Дауурсуз** жашаргъа. **Дауурсуз** ишлеу. *[Асадуллах:] Не да болсун аны [къызын] шыхыртсыз, **дауурсуз** чыгъарыргъа кюрешигиз! (Т.А.). [Гыстыу:] Баш жыяргъа барсакъ а, башхала да ызыбыздан келип къалырла да, биз кѣп жыялмазбыз деп къоркъгъандан, танг ала-сында орамны **дауурсуз** озучу эдик (К.А.).

Деменгили

ДЕМЕНГИЛИ¹ сѣф. 1. Бек уллер, кюллер. **Деменгили** боран. **Деменгили** ажир. **Деменгили** къалала. *[Азнауур:] Да айтыб а не айтайым? Бу **деменгили** таулача кюллер болсун къыралыбыз!.. (К.Х.). Ол **деменгили** бугъаны сегиз жарагъан жаш базманнга кюлден миндирдиле ... (Къ.К.). 2. Бек белгили, махтаулу, айтылгъан. **Деменгили** поэт. **Деменгили** къырал. *[Мусабий:] Быллай **деменгили** къыралда жашагъан ёхтемликди! (З.Ж.). **Деменгили** жазучуну юбилейине кеси къыралыбыздан тышундан да кѣп белгили адам келгенди («Заман»).

ДЕМЕНГИЛИ² сѣзл. къарач. Бек тынгылы, иги, толу. Ишни **деменгили** тамамлагъан. *Халкъыны аллында кесини борчун **деменгили** толтургъаны ючюн, къырал аны бек сыйлы кѣргенди («Къарачай»). Хар жумушха **деменгили** узалгъан – аллай жашды Сылпагъар уллер Халит (Б.М.). Таулан тутхан ишин **деменгили** биширген адам болгъанын элде огъай, районда да биле эдиле (С.К.).

Дертли

ДЕРТЛИ¹ сѣф. Дерт болгъан, дерт тутхан, дерт алыучу. **Дертли** адам. **Дертли** къарам. *Аны къарамы къалай эсе да ачыулу, **дертли** эди (Ш.Х.). Газетни ючюнчю бетинде Токъумаланы Жагъафарны «**Дертли** къама» деген романыны юсюнден рецензия басмаланганды (Д.Х.). **Дертлидиле** жүрекле Душмандан ёч алыргъа (Б.И.).

ДЕРТЛИ² сѣзл. Дерт этип, дерт тутуп, къаны къызып. **Дертли** сѣлешуу. Биреуге **дертли** къарау. *Атасын биз ёлтюрген иш суна болур: ол [Ислам] бизге ачыулу, **дертли** къарап бпашлагъанды (Ш.Х.). Жүрек **дертли** жанады жаугъа: Рахат халкъгъа келтирди къаугъа (Б.Д.).

Дигиза

ДИГИЗА¹ этн. 1. Къатын алгъан жашны юйюнде келинге жумуш этиучю тишируу. **Дигизаны** сыйы. Келинни **дигизасы**. *Келинни анасы келтирген сыйны юсюнден сѣз баргъанда, **дигизагъа** салынган затланы юслеринден да, тырман болмаса, махтау сѣз айтылмады (К.Х.). **Дигиза** келинчикни къатына «кѣрюмлюксюз» киргенни къоймайды (Т.А.).

ДИГИЗА² *къарач. эск.* Совет властѣха дери Къарачайда бийлени сабийлерине къараучу, аланы ёсдюрюучю тиширыу. Сабийлени **дигизалары**. *[Зауал Махсютге:] **Дигиза** тутарча, сен бийми болгъанса? (С.К.).

Динамикалы

ДИНАМИКАЛЫ¹ *сыф.* Ёсюу, айныу кючю кёп болгъан. **Динамикалы** образ. *Жазыучу кесини чыгъармаларында оюмланы, шартланы, чюйреликлени сейир **динамикалы** образгъа жыйышдыргъанды (М.Д.). Чыгъарманы жигитини ич дуниясыны тюрлениую **динамикалы** халда бериледи (Т.З.).

ДИНАМИКАЛЫ² *сёзл.* Ёсюу, айныу халда. **Динамикалы** тюрлениу. ***Динамикалы** берир ючюн, поэт суратлауну соруу-жууап халда къуралгъан диалог формасын тюз сайлайды (М.Д.). Чыгъарманы къарыусузлугъун кёргюзтген шартладан бири – жашауну **динамикалы** тюрлениую кёргюзтюлмейди (Къ.Н.).

Дуркъу

ДУРКЪУ¹ 1. Малланы жыйыучу жер. **Дуркъудагъы** малла. ***Дуркъу, дуркъу, дуркъуду, дуркъу** ичинде ёгюз, аны ичи семиз ... (*фольк.*). 2. Ындыр. **Дуркъуда** мирзеу басыу. ***Дуркъуда** басылыргъа хазыр антауунг болса, къарынынг токъ, къайгъынг жокъ болур (*айт.*). 3. *къарач.* Бичен туруучу жер. **Дуркъудагъы** бичен. *[Сюлемен:] Биченни таудан ташып бошагъанбыз, энди уа **дуркъугъа** жыя турабыз (Къ.К.).

ДУРКЪУ² Тёш, сырт. *Тауукъла, къардан къоркъуп, Жамбашда къалкъыу эте. Биз къыш учуучу **дуркъу** Акъ болгъанды, къар жетип (Къ.Къ.).

Дурус

ДУРУС¹ *сыф.* Тюз, керти, ишексиз. **Дурус** хапар. **Дурус** жууап. **Дурус** оноу. *[Малик:] Биз аны [Кертибийни] оюмун **дурусха** санайбыз (С.К.). Кемал устазны хар сорууна къысха эм **дурус** жууап берип барды (Къ.Н.). Ол затны юсюнден алыкъа **дурус** хапар айтылмагъанды (Т.Ж.).

ДУРУС² *сёзл.* Тамам, толу, тынгылы, тийишлисича, тюзге санап. Оноуну **дурус** кёрюу. **Дурус** билиу. *[Омар:] Биз айтханны **дурус** кёре эсегиз, тамбла правленнге бирге барып айтайкъ ... (Т.Ж.). Бу иште терсни, тюзю Мухадин кимден да **дурус** биледи (З.З.).

Дуу

ДУУ¹ *ат.* Ууулмагъан нартюх туруучу, чыбыкъдан эшилген уллу орун. Нартюх **дуугъа** жыйылды. **Дуу** этерик чыбыкъла. *Чорбат чыпчыкъла **дууда** нартюх кочанлагъа къайсы къанатлыдан да кеслерин керти иеге санайдыла (К.А.). Он жылдан артыкъ болады Къанамат эшген **дуу** сидиремей тургъанлы (З.Ж.).

ДУУ² *эрикл. с.* Бир затны терк учханын, жаннганын кёргюзтеди. **Дуу** деп жаныу. **Дуу** деп учуу. *Бир уллу къара къамажакъ **дуу** деп, къулакъ жаным бла

учуп кетди (3.3.). Жанаргъа унамай, пыс-чыс деп тургъан отунла, фатегенчик тамызгъанлай, дуу деп жандыла (Б.С.).

Дууа

ДУУА¹ Диннге ийнаннган адамла хар тюрлю хатадан сакъланыр муратда боюнларына тагъып неда башха жерде жюрютюучю зат. Бешикни **дууасы**. Боюнуна **дууа** тагъыу. **Дууаны** мелте бла тышлау. *Къызчыкъны боюнчугъунда къара мелте бла тышланнган **дууасын** кѳрюп, ата къарындашы Осман ыразылыгъын билдирип айтды: «Ай Аллах ыразы болсун!..» (Т.Ж.). Къагъанакъны бешик къулагъына эфендиге **дууа** жаздырып такъгъандан сора, ол алгъынча къаты угъай, шош жилий башлады (Т.А.).

ДУУА² 1. Ёлгенни басдыргъынчы эм андан сора да этилиучю муслийман дин адет. Ёлгенни **дууасы** тохтады. Эрттен **дууа**. *Заммайны **дууасы** тохтар кюннге дери Узакъ Востокда аскер къуллукъдагъы жашы келалмады (3.3.). [Науча:] Ай таланмагъан, эрттен **дууагъа** бара тургъанымлай, ол Хакимланы итлери ызымдан къууулуп жетгенди да, жанымы алып къояды деген эдим!.. (3.Ж.). 2. Къуранда ёлгенлеге жораланнган, аланы эсгергенде окъулуучу кесеклеринден (сураларындан) бири. **Дууа** окъуу. ***Дууа** окъуп бошагъандан сора, эфенди, жамауатха айланып, муслийман динни юсюнден насийхат айтды ... (Т.Ж.).

Дюрген

ДЮРГЕН¹ *сыф. 1. къарач.* Адамны тенгсинмеген, уллу кѳллю. **Дюрген** адам. **Дюрген** къуллукъчу. *[Зеке:] Жанкѳзча огъурсуз, **дюрген** адамла кишини адамгъа санамаучудула (Къ.К.). Бу дуняда менден сора ким барды деп тургъан къатыжюрек **дюрген** жаш быллай амалсыз кюннге къаллыгъын къайдан биллик эди (Х.О.). 2. Хыны. **Дюрген** жууап. **Дюрген** сѳзле. *Къарт, аны **дюрген** жууабын жаратмай, олтуруп тургъан жеринден къобуп, жукъ да айтмай, кетип къалады (С.К.). 3. *кѳч.* Къутургъан, уллу кючлю (желни, толкъунну д.а.к. башха затланы юсюнден). **Дюрген** жол. **Дюрген** толкъун. **Дюрген** боран. *Сууну **дюрген** шоркъалары, бир бирин сюре, талаша, бюркюле-чачыла, заманча, тохтаусуз жолючуладыла (Х.О.). **Дюрген** толкъун къаягъа Хаман ёшюнюн урады, Къая, анга чамланып, Жагъасын къайырады (С.А.).

ДЮРГЕН² *сѳзл. къарач.* Уллу кѳллю болуп, кишини тенгсинмей, махтанып. **Дюрген** сѳлешуу. **Дюрген** жууаплау. *[Къаспот Абдулгъа:] Жаш, кесингден тамадагъа алай **дюрген** сѳлеширге кимден юйреннгенсе? (Къ.К.). Кесин **дюрген** жюрютеди деп, тенглери Шоштаргъа гурушха этиучю эдиле (Б.М.).

Ё

Ёзге

ЁЗГЕ¹ *сыф.* Башха. Ёзге заманда. Ёзге адам. *[Муслим:] Ёзге адамлача болмай, ол [Хаким] бизге бек игиди. Хар жарсыуубузгъа сакъ къарайды (З.З.). Къобан быйыл ёзге жылладан эсе уллу да, огъурсуз да кёрюнеди (Къ.К.).

ЁЗГЕ² *байл. къарач.* Алай, болсада. Ол алай болсун, ёзге кесигиз а? *[Науруз Кемалгъа:] Ол айтханынгы ангыладым. Ёзге кесинги ишинг а къалайды? (Б.М.). [Залим Назирге:] Ашхы, ол телиди, ёзге сен да кёресе, акъыллы иш этмегенинги! (С.К.).

ЁЗГЕ³ *сонг.* Башха³ деген бла бир магъанадады. Сенден ёзге адам. Мындан ёзге иш. *Къоналий, андан ёзге бир сёз да айтмай, эшикте чыгып кетди (З.З.). [Къурман Солтаннга:] Атамы жаны ючюн, Аскерден ёзге адам санга бу затны кечип къояллыкъ туююл эди! (З.Ж.).

Ёзен

ЁЗЕН¹ Таусуз, дуппурсуз тюз жер. Ёзенде жашаргъа. Ёзенде будай сабан. *Ёзенледе туман алаша болуучуду, кеси да терк кётюрюлмеучюдю (Т.Ж.). Ёзенлени жашнатып, Келди энтта жашил жаз (Б.И.). [Сахай Ахматха:] Ёзенлени къоюп, таулары сайлагъаныбызгъа не айтдынг? (К.М.).

ЁЗЕН² *къарач.* Тар, къол. Ёзенде жашагъанла. Ёзенни шауданы. *Ёзен суусуз болмаз (*айт.*). Ёзенни сууундан къолну сууу башха (*айт.*). Юч ёзеннге айтылып тургъан къыз (*фольк.*).

ЁЗЕН³ *къарач.* Черек. *Бетжан къоймайын ашап, элтеди кёпюрлени Толкъунлары ёзенни (Б.М.). Ёзден сёз ёзенни ёрге айландырыр (*айт.*).

Ёзенниги

ЁЗЕННИГИ¹ *сыф. къарач.* Алаша. *Ёзенниги тубан жерге бауурланып, жангур ууакъ себелейди (Х.О.).

ЁЗЕННИГИ² *ат къарач.* Тардан ургъан жел. Жай чилледе танг аласында ёзенниги келип, бир кесекге салкъынчыкъ да болады (Къ.К.).

Ёлче

ЁЛЧЕ¹ *къарач.* 1. Ёлчеу. Ауурлукъну ёлчеси. Ёлчеге жүрютюлюучю затла. *[Устаз:] Кубну къаллай ёлчелерин билесиз? (Х.О.). [Къасай:] Жашла, ёлче-

ге ма бу чыбыкъны алайыкъ (Б.М.). 2. Не да болсун бир затны уллудугъу-гитчелиги, мардасы, даражасы. Аякъны **ёлчеси**. Фахмуну **ёлчеси**. *Акъылгъа **ёлче** жокъ (н.с.). Фахмуну бла билимни **ёлчелери** болмайдыла (Къ.Н.).

ЁЛЧЕ² *къарач.* **Кеп** деген бла бир магъанадады. **Ёлчеге** къуюп, аны [отну] тиздиле, Мычымай къоргъашын окъла жюздюле (Б.Д.).

Ёлчемсиз

ЁЛЧЕМСИЗ¹ *сыф.* Мардадан артыкъ, кёп болгъан. **Ёлчемсиз** къууанч. **Ёлчемсиз** къатылыкъ. *Аны дюргенлиги **ёлчемсиз** эди (С.К.). Къазий ёлчемсиз огъурсузлугъу бла кесин саулай элге белгили этгенди (Къ.Н.).

ЁЛЧЕМСИЗ² *сёзл.* Мардадан артыкъ, кёп, бек. **Ёлчемсиз** къууаныу. Багъала **ёлчемсиз** кётюрюледиле. *Арт кезиуде бир-бир товарланы багъалары **ёлчемсиз** кёлтюрюлгендиле («Къарачай»). Ол затны халкъгъа зараныны **ёлчемсиз** ёсе баргъаны кимни да сагъышландырычады (Къ.Н.).

Ёмюр

ЁМЮР¹ Жашау. Адамны **ёмюрю**. **Ёмюрю** тауусулгъан адам. *[Къазий:] **Ёмюрюгюз** узакъ болсун, Къарачайны ёхтемленирча уланлары! (Къ.К.). [Оразай Наурузгъа:] **Ёмюрюмде** сынамагъан затны сынаргъа тюшдю къартлыгъымда (С.К.).

ЁМЮР² Жюз жыл. Жыйырма биринчи **ёмюр**. Арт **ёмюрледе**. *[Хасан:] Бюгюн биз **ёмюрледен** келген адетибизни бузсакъ, Аллах не айтыр? (Т.Ж.). Жыйырманчы **ёмюр** кесини кюйсюз ишлери, къанлы урушлары бла белгиледи (Т.А.).

Ёнкюч

ЁНКЮЧ¹ *ат.* Борчха алыннган зат (асламысында ахча). **Ёнкючною** къайтарыу. Ахча **ёнкюч**. Мирзеу **ёнкюч**. *[Къудас:] **Ёнкючною** заманында къайтармагъан, айыпдан сора да, гюняхды (З.З.). – Эсимдеди, – деди Зулкъай, – мен сизге алыкъа мирзеу **ёнкючною** да къайтармагъанма ... (Т.А.).

ЁНКЮЧ² *сёзл.* Борчха, хаух, бир белгили заманнга. **Ёнкюч** алыу. **Ёнкюч** беру. *[Хутай Дадашха:] Тейри, бизде уа аллай бир ахча табыллыкъ туююдю. Хусейлагъа бир сорсанг а, биз да алгъаракълада аладан он минг сомну **ёнкюч** алгъан эдик (К.Х.). [Ханапий Камилге:] Жаланда юч кюнчюкге **ёнкюч** бер плащынгы, кир этмей къайтарыма (Г.И.).

Ёнге

ЁНГЕ¹ *сыф.* Башха, ёзге. **Ёнге** жол. **Ёнге** заманда. *[Халиймат:] **Ёнге** къыйынлыкъ алай кёрмеге эдик, ол ишден а жүрегибиз артыкъ бек къууанмагъанды! (Къул. Х.). [Омар Келеметге:] **Ёнге** жуабынг жокъ эсе, сени андан кёп къыйнамай, кете барайыкъ (З.З.).

ЁНГЕ² *кес. Зат, иш* дегенле бла бир магъанадады. Къонакъ **ёнге** келсе. Къурт **ёнге** ашар. *– Хо, элт да къуй, къузгъун **ёнге** чёплер, – деп, Кукуш кюе ашагъан челек жарты пиринчни жашчыгъы Юраны къолуна тутдурду (Г.Э.). Дыгалас этип айланган адамла, басхыч **ёнге** табып ёрлегинчи, чардакъ оюлуп, от юлени ичине тюшдю (Кѳ.Д.).

Ёнгеч

ЁНГЕЧ¹ *ат.* Ашны аууздан аш орунга баргъан жол. Малны **ёнгечи**. *Къасым къойну терк окъуна сыдырды да ёпке-бауурун чыгъарды, **ёнгечин** а итге атды (З.З.). Баууруна **ёнгечи** да къошулгъандан артха атабыз, кёп бармай, ауушду: ол аман ауруу тийген эди дедиле дохтурла (Т.Ж.).

ЁНГЕЧ² *сыф.* Экижыллыкъ, экижашар (къойну, эчкини юсюнден). **Ёнгеч** ирик. **Ёнгеч** теке. **Ёнгеч** къочхар. *Аскерден сау-саламат къайтхан жашларына [Чотчалары] **ёнгеч** ирк сойдула (С.К.). **Ёнгеч** къочхар жашчыкъны Къууду арбаздан кери. Ол кюнден бери жашчыкъ Жанламагъанды бери (Б.А.).

Ёре

ЁРЕ¹ *сыф. 1.* Тик тургъан, ёрге сюелип тургъан. **Ёре** берк. **Ёре** жагъа. *Чурукъ бурунлары – биз, Тон жагъасы уа – **ёре**. «Омакъ» кийиннген анга Болуп къалгъанды төре (Ё.М.). Къулакълары **ёредиле**, Кёзлери уа кёредиле, Жырыкъдыла эринлери. Кимсе, чыкъ да кёрюн бери! (Б.А.).

ЁРЕ² *сёзл.* Тик, ёрге. Бёркню **ёре** кийиу. **Ёре** жаннган от. *[Нажабат:] Олтурчугъуз, андан бери **ёре** сюелип, арыдыгъыз (Т.Ж.). Бёркню да **ёре** кийип, узун къара мыйыкъларын сылай, Махай ныгъыш таба кетди (Т.Ж.).

Ёрюм

ЁРЮМ¹ *эск. этн.* Тойда-оюнда адамла эришип, ёч салып ёрлеучю, жау сюртюлген сыйдам къурукъ. **Ёрюмге** миниу. Сыйдам **ёрюм**. *Элме **ёрюмге** ёрлеп, ёч алыр мурат бла элни менме деген жашлары жыйылгъандыла (К.М.). Жашланы асламысы **ёрюмню** ортасына да жеталмайдыла (Г.Б.).

ЁРЮМ² *ц. диал.* Ёсюм. Адамны **ёрюмю**. **Ёрюмлю** жаш. *Командир **ёрюмю** уллу жашланы, айырып, башха тизди (К.М.). Ай, анасына уа! – деди Кичи-батыр. – **Ёрюмю** асыры уллуду ансы, ич чалдиу салып, мычымай тюпге урлукъ эдим! (Т.Д.).

Ёрюш

ЁРЮШ¹ Ёрюрек жер. **Ёрюшде** къойла отлайдыла. **Ёрюшден** оздукъ. *Кюнюм **ёрюшле** кегергендиле. Ууакъ аякълы мал кечине башлагъанды (Кѳ.Х.). Жаз башы жылы жауунла **ёрюшлени** кегертгендиле (Т.Ж.).

ЁРЮШ² Тюйюшгенлени айырмакълыкъ. **Ёрюшге** кириу. **Ёрюшге** къатышыу. *Аскер бла Солтан, бир бирге болуп, жагъалашып тебирегенлей, алай-

да сюелген Къасым **ёрюшге** кирди (Х.С.). Саубарны кёз башы къаралып эди: **ёрюшде** туююшгенледен бирини жумдуругу жетген болур (Г.Б.).

Ёсюм

ЁСЮМ¹ *къарач.* Битим деген бла бир магъанадады. Мюрзеу берген **ёсюмле**. Къудору **ёсюмле**. *Минерал ашау берилген **ёсюмлени** битимлери аман тюдю («Къарачай»). Мал ашланы кёбейтир муратда къудору **ёсюмлени** сюрдюлери иги кесек кенгертилгенди («Къарачай»).

ЁСЮМ² **1.** Адамны бою, сюеги, узунлугу. Жашны **ёсюмю** уллуду. **Ёсюмю** гитче адам. *Къызчыкъны **ёсюмю** гитчерек эсе да, ариулукъчугу уа туура кёз къаматыр дерсе (К.Х.). Эгиз къарындашчыкъланы **ёсюмлери**, чырайлары да тамам бирчадыла, алай Хасан Хусейден толуракъды (Гул. Б.). **2.** Бир затны айныуу, ёсюю. Промышленностьну **ёсюмю**. Экономиканы **ёсюмю**. *Эл мюлкню **ёсюмю** махтарча тюл эсе да, быйыл кюзлюкледен алыннган битим къууандырады («Къарачай»). Экономика **ёсюмню** мадарлары толу хайырландырылмайдыла («Къарачай»).

Ёсюмлю

ЁСЮМЛЮ¹ Ёсюмю уллу, узун бойлу. Алаша **ёсюмлю**. **Ёсюмлю** жаш. *Орта **ёсюмлю**, назик санлы, сары шинли къызчыкъ таксиге ашыгып минди (К.Х.). **Ёсюмлю** болгъанлыкъгъа, Назиля аякъ кийимлени бек гитчечиклерин киеди (З.З.). Кенг жауурунлу, алаша **ёсюмлю** жаш, Теуаланы Исхакъ, штанга кётюрюде райоinda биринчи болады («Заман»).

ЁСЮМЛЮ² *къарач.* Айныгъан, ёсген. **Ёсюмлю** капитализм. **Ёсюмлю** промышленность. ***Ёсюмлю** капитализмге социализм къыралла кёп заманны къажау сюелип тургъандыла («Къарачай»). Илмуну эмда техниканы ёсююнде жетишимлери тамамлы къуралгъан **ёсюмлю** агротехника, алчы сынам, илму учреждениеле кёп ишни бажаргъандыла («Къарачай»).

Ёт

ЁТ¹ *ат.* **1.** Бауурдан чыгыучу саргъылдым-жашил ачы суусун зат. **Ёт** орун. Айыуну **ётю**. *Айыуну **ётюню** дарманлыгъыны юсюнден кёп жазылады («Заман»). Ахмадия, **ётю** алыннганлы бери, ашны бек айыртлап ашайды (З.З.). **2. кёч.** Таукеллик, батырлыкъ, жигитлик. **Ётю** болгъан адам. *[Мёлек Исламгъа:] Сенича, **ётю** табанында болгъанладан тюдю Салим, айып этме ансы! (С.К.). – Угъай, орам хапарлагъа ийнанма, – деди Шаухал. – Келлет **ётю** болгъан адамды (К.Х.).

ЁТ² *эт.* **1.** Бара туруп, биреуню неда бир затны ичи, юсю, къаты, аллы, арты, тую, башы бла бир жерге оз. Огъары **ётерге**. Ары **ётерге**. Школну къаты бла **ёт**. *Жаланаякъ, къымыжабыдыр жашчыкъла жаныбыз бла ары-бери чабып **ётедиле** (Т.Ж.). Жаш адамгъа кесинден таматаны, бегирекда къарт адамны, аллы бла **ётеге** айыпды (Къуд. Х.). **2.** Оз, кет (заманны юсюнден). Ыйыкъ **ётдю**. Жыл

ётгенден сора. Ёмюр ётдю. *Жылла, бири бирин ашыра, терк ётюп баргъанларын Ийнал энди, къарт болгъанлы, ангылагъанды (Г.И.). Андан бери отуз жыл ётгенди, болсада ол кюнлени мен бир заманда да унуталмайма (У.И.). 3. Синг, кир (сууну, сууукъну юсюнден). Сууукъ ётюп ауруу. Суу ётмеучю плащ. *Сакъ жауун костюмларыбыздан мычымай ётген эди (З.З.). Жашны ёпекелерине сууукъ ётгенин дохтурла терк окъуна тохташдырдыла (Ш.М.). 4. Оз, хорла. Аны аллына киши ётмегенди. *[Аслан:] Башха халын билмейме, алай жигитлик жаны бла уа элде аны [Илиясны] аллына ётерлик адам табыллыкъ сунмайма (К.Х.). Аллыбызгъа киши ёталмаз, Урушда киши хорламаз, Бир душман кюч да баз болмаз (М.К.). 5. кёч. Жанына тий, ачыуландыр. Ол сёзле анга ётдюле. *Зурум биле эди Наныкыгъа ётер сёзлени (Х.О.). [Маулут:] Ол ачыгъауузну [Ханапийни] айтхан сёзлери манга алай ётдюле: уруп битдирип къоярыгъым окъуна келеди!.. (К.Х.).

Ётгюр

ЁТГЮР¹ *сыф.* 1. Таукел, батыр, жигит. Ётгюр жаш. Ётгюр адамла. *Камал Исмайылгъа: Анга [Омаргъа] айтырыгъын а жокъду: бек ётгюр жашды (З.З.). Жашны ётгюр болгъанын, анга не ишни буюрсанг да, эталлыгъын аны къарамы билдире эди (Т.Ж.). 2. кёч. Кючлю, жютю. Ётгюр сёзле. Ётгюр къарам. *Ётгюр сёзлю, жигер ишли, тамата кесин коллективге терк окъуна суюдюрдю (К.Х.). Ётгюрдюле кёзлери, жютюдюле сёзлери, чырайлыды сыфаты, Ахматды аны аты (С.К.).

ЁТГЮР² *сёзл.* Таукел болуп, базынып, жигитча. Ётгюр сёлеш. Ётгюр жууапла. *Къыз, кесине базынып, ётгюр сөлешеди (К.Х.). Атлайбыз, атлайбыз биз, Ётгюр атлайбыз алгъа (О.С.).

Ёхтем

ЁХТЕМ¹ *сыф.* Бёгек, кесини даражасын, сыйын бийик тутхан, сыйын билген. Ёхтем жаш. Ёхтем къызла. *Ёхтем къопса, эл бузар (*айт.*). Ёхтем жилик ашамаз (*айт.*). [Хусейин:] Тейри, Асхат кибики ёхтем адам ол затха алай тынгылап къалыр демейме (С.К.).

ЁХТЕМ² *сёзл.* Бёгекленип, кесини даражасын, сыйын бийик тутуп. Ёхтем жууапла. Ёхтем селешиу. Ёхтем къараргъа. *– Тейри, тукъумума айтырынг а болмаз! – деп, Осман ёхтем сөлешди (З.З.). Зуфар, залдагъыланы кесине тенгсинмегенча, трибунадан ала таба ёхтем къарайды, сора кёзлюклерин кийип, докладын окъуп башлайды (Т.А.). Ёлюмге да ол [Къасай] ёхтем тубеген эди (Т.З.).

Ёч

ЁЧ¹ *ат.* Дерт, ачыулу сезим, жаурукъ. Ёч алыу. Ёчю болгъан адам. *[Солман:] Айтыгъыз, манга не ёчюгюз бар эсе да (МХЖ¹). [Алим:] Ёч алырма душманладан, ийнаныгъыз сиз анга! (З.Х.).

ЁЧ² ат. 1. Ёчешгенлени арасында хорлатхан берген сёзюн толтурур ючюн этилген келишим. **Ёч** кытыу. **Ёч** салыргъа. *Даулет кёпледен **ёч** кытхан кишиди (З.З.). Аланы **ёчлери** алай эди: Хаким мындан артхасында ичгини аузуна алмазгъа, Люба уа, ол алай эталса, анга кеси сайлагъан костюмну алып берирге (Т.А.). **2.** Эришиуде берилиучю саугъа. **Ёчге** болжал жокъду (*айт.*). [Аслангерий Мурадиннге:] Эгечден туугъан, бу жол а **ёчге** тюшгенсе! (К.Х.). Чомай бла Керим, **ёч** салып, шахмат ойнай тургъанлай, алайгъа Сахадин келеди (З.З.).

ЁЧ³ сыф. Бир затны этерге юренип къалгъан, анга тартдыргъанлай туруучу. Татлыгъа **ёч** адам. Ичгиге **ёч** адамла. *– Угъай, угъай! – деди Келиймат. – Тю-тюннге бла аракъыгъа уа **ёч** туююдю (Т.А.). Мухаммат кёруу кесини сабийлерин махтаргъа **ёч** болуучу эди (З.З.). Нек эсе да бу арт жыллада кызычыкъ татлыгъа **ёч** болуп турады (Т.З.).

Ёчлюк

ЁЧЛЮК¹ Дерт жетдирирге тартымакълыкъ, аны излеп турмакълыкъ, дертлик сезим. **Ёчлюгю** болгъан. **Ёчлюк** бла этиу. *[Къурман:] Оллахий, ийна-ныгъыз манга! Ол [Салих] аны **ёчлюк** бла этгенди! (К.Х.).

ЁЧЛЮК² Бир затны этерге жүреги тартмакълыкъ, юренип къалмакълыкъ. Окъургъа **ёчлюк**. Махтаныргъа **ёчлюк**. *[Мыргаз:] Не окъургъа, не бир тюрюю ишни этерге анда [Хамитде] **ёчлюк** жокъду (С.К.). Къалай эсе да, бизде кёлтюрюлюп, кызып, махтанып сёлеширге **ёчлюк** барды (Б.Н.).

Ёчюк

ЁЧЮК¹ Бир затны этерге неда анга ие болургъа дайым талпы, анга жан атханлай, тартдыргъанлай тур. Билимге **ёчюгю**. Ырысхыгъа **ёчюк**. *Масхутну жашлары да, кесича, байлыкъдан эсе окъуугъа, билимге бек **ёчюкген** адамладыла (Т.А.). Марзият, ырысхыгъа асыры **ёчюкгенден**, ахлусун-жууугъун да тенгсинмей башлайды (К.Х.).

ЁЧЮК² Ачыулан, дертли бол. **Ёчюгюп** урушуу. Биреуге **ёчюгю**. *[Халиймат Нюржаннга:] Кызыны жашларына бермегенибиз ючюн, Алийни къатыны, бизге **ёчюгюп**, жолда тюбесе да, терс къарап озады (Т.А.). Кесини къарыусуз болуп башлагъанына **ёчюгюп**, ол [Хамзат] тангнга жукъламай чыкъды (Т.З.).

Ж

Жагъын

ЖАГЪЫН¹ Адамда, малда да осал, мардагъа келишмеген кылыкъ. **Жагъын** тутдуруу. **Сабий жагъын**. *[Махамет:] Энди къагъанакъ сабийни **жагъын** да улуу проблема этип сёлеше эсегиз!.. (З.З.). **Жагъынчыгъы** тутмагъан заманда Махтичикден жууаш, иги сабий дуняда да болмаз дерсе (Т.А.). Биз, космосну кюйсюз **жагъынларындан** ёте, айда да къонарбыз, кёрюр Жер (О.К.). Гырайтны биягъы **жагъыны** тутду, секирип, чюеллеп, созуп-созуп окъуй башлады (Т.З.).

ЖАГЪЫН² *къарач*. Биреуге жакъ басыучу, жакъчы, жакълаучу, жандауурлукъ. **Жагъын** этиу. **Жагъын** болуу. *[Айдарукъ Мухамматха:] Сен анга [Исламгъа] **жагъын** этип айтаса, ансы ол кеси терс болгъанын алайдагъыла барысы да кёргендиле (Къ.К.). [Хананий Османнга:] Былайда уа, шохум, къарнашынга **жагъын** болгъанынгы ачыкъ кёргюзтгенсе (Къ.Н.).

Жагъынлы

ЖАГЪЫНЛЫ¹ Осал, мардагъа келишмеген кылыгъы болгъан. **Жагъынлы** эшек. **Жагъынлы** сабий. **Жагъынлы** къадыр. ***Жагъынлы** ат къамичиден тоймаз (н.с.). Жаз башыны чууакъ кюню, **жагъынлы** сабийча, терк тюрленеди (Къул. Х.).

ЖАГЪЫНЛЫ² *къарач*. Адамны жүреги ийлешген, сөйдюмлю. **Жагъынлы** кыыз. **Жагъынлы** макъам. *Аныча [Халитча] **жагъынлы** адам саулай элде окъуна болмаз (Къ.Н.). [Жантуу:] **Жагъынлы** музыкагъа тынгыларым келип, арбазда мени сакълап тургъанланы да унутуп къойгъан эдим (С.К.).

Жаз

ЖАЗ¹ *ат*. Жылны кышны ызындан келиучю кезиую (март, апрель, май айла). **Жазны** аллы. **Жазгъа** чыгъыу. Жауунлу **жаз**. ***Жазына** кёре – кышы, тюнюне кёре – тюшю (*айт.*). Быйыл **жаз** башха жылладан кеч келгени себепли, малла апчыгъандыла («Заман»). Кыш кышлыгъын этмесе, **жаз** жазлыгъын этмез (н.с.).

ЖАЗ² *сёл.* Жазда, жаз кезиуде. **Жаз** бир кюнню жатсанг, кыш талай кюнню абынырса (*айт.*). **Жаз** мыйысы къайнагъанны кыш къазаны къайнар (*айт.*). **Жаз** ойнгъан кыш жияр (*айт.*).

ЖАЗ³ *эт*. 1. Къагъытха, къангагъа д.а.к. башха затха харфла, графика белгиле тюшюр. Къагъыт **жаз**. Къангада **жаз**. Дефтерге **жаз**. *Райондан келген къул-

лукъчу хар адамны соруун блокнотуна **жазады** (3.3.). Военкоматха письмо **жазгъанма**: «Баланы къайры ийдинг?» – деп (*фольк.*). Сынау иш **жаза** тургъаныбызлай, классха школну директору Ибрагим Мусаевич кирип келди (Т.А.). 2. Бир затны юсюнден къол жазма бла неда басмалап билдир. Урушну юсюнден **жазыу**. *Кесини газет статьяларында М. Кравцов кёп сейир затны юсюнден **жазады** («Заман»). Мухаммат аскер борчун кюз артында бошап келлигини юсюнден **жазады** (Т.З.). 3. Суратлау чыгъарма, диссертация д.а.к. башха затны, ичингден ойлап, къагъытха тюшюр. Роман **жазыу**. Илму иш **жазыу**. *Зейтун талай тауушлукъ повесть, роман **жазгъанды** (Т.А.). Къарачай-малкъар тилни бек керекли вопросларына жоралап, алим кёп монография **жазгъанды** (К.М.). 4. Тизмеге къош. Экскурсиягъа барлыкъланы **жазаргъа**. *Саугъаланырыкълагъа кесин да **жазгъанларын** билгенден сора, Тахирни жүреги тынчайды (Т.З.). Бригадир, элде айланып, Эки Арагъа чалгъыгъа барлыкъланы **жазып** чыкъды («Заман»). 5. Бир затны биреуге берирге къагъыт жарашдыр. Юй жашха, ахча уа къызгъа **жазылыпдыла**. *Къарт юйню эки этажын эки жашына **жаздырды** (3.3.). Юйню кесине, къалгъан мюлкню уа эгечине **жазылгъанын** билгенден сора, ары дери ачыуланып айланган Къасай тынчайды (Т.А.). 6. Дарманы, диетаны д.а.к. башха затны буюр. Дарман **жаз**. *Теке **жазгъан** дарманланы жаратмады чал Къабан: «Не затладыла была?!» – деп ачыуланды аман (Б.О.). 7. Буюр, къадар эт (Аллахны юсюнден). – Да не этерикбиз, эгечим! – деди Шарау, Жанчыкъгъа мудах къарап. – Аллах **жазгъаннга** тюбер ол да [Керим] (З.Ж.).

ЖАЗ⁴ эт. 1. Темирни, туююп, жютю эт, керекли формагъа келтир. Темирни **жаз**. *Кёрюкню басып, аппа Жандырады кёмюрню, Сора салта бла туююп, **Жазады** ол темирни (М.М.). Бири темирни къыздырып, бирси аны салта бла туююп, **жазады**. Гюрбежиде иш къызыуду (Ш.М.). 2. Жукъа жай (тылыны). Тылыны **жазыу**. *Бешбармакъ этерге деп, тылы **жаза** тургъан къызчыкъны [Айнурну] Сафар алгъын къайда кёргенин эсине тюшюрдю (Т.А.). Майрусханы келинчигине тылыны ачытыргъа, **жазаргъа**, лёкъум, хычин этерге юйретгенин билген къоншу тиширыула тырман эте эдиле (Т.З.).

Жазыу

ЖАЗЫУ¹ Буйрукъ, къадар. **Жазыулары** бир болгъанла. Адамны **жазыуу**. ***Жазыу** жардан атар (*айт.*). Аталары-аналары сюймей тургъанлай, Аллахны **жазыуу** бла ала [Айшат бла Мазан] бир юй боладыла (К.М.). [Таулан Мариямгъа:] Эгечим, сиз жарсыр зат туююлдю ол. «**Жазыудан** къалмазса» деп бош айтхан болмазла бурунгулдула (Къул. Х.).

ЖАЗЫУ² 1. Оюмну, айтылгъан затны жазар ючюн хайырланылыучу харфланы системасы, алфавит. Руна **жазыу**. Латин **жазыу**. Араб **жазыу**. *Руна **жазыуу** ата-бабаларыбыздан мингден бири ангылагъанды, аны себепли анга халкъны **жазыуу** болгъанды дерге жарамайды (Г.Ж.). Араб, латин **жазыула** бла къарачайлыла бла малкъарлыла кёп хайырланмагъандыла (Б.А.). 2. Жазма, жазылгъан иш, чыгъарма. *Кязимни биринчи **жазыулары** Совет власть келгин-

чи, арап харфла бла Темирхан-Шурада басмаланганлары себепли, ала бла кёп адам хайырланалмагъанды («Заман»). **3.** Ташланы неда башха затланы юслеринде бурун заманда жазылып к'алгъан затла (сёзле, айтымла д.б.). *Бурунгу руна **жазыулары** тинтиучю алимлени бек белгилеринден бири – Байчораланы Сосланбек Къарачай-Черкес кырал университетни профессоруду («Заман»). Ол [Хумарада табылгъан] ташны **жазыуун** тинтген алимлени оюмлары бирге келишмейдиле (Х.М.).

Жай

ЖАЙ¹ *ат.* Жылны бек жылы кезиую (июнь, июль, август айла). **Жай** болса. Кызыу **жай**. Жауунлу **жай**. ***Жай** – жарлыны анасы (н.с.). Кышы к'арлы болса, **жайы** барлы болур (*айт.*). [Ортай:] Аны [Мухтарны] сиз угъай, кесибиз да ангылаялмайбыз: бир кюню **жай** болса, бир кюню кыш болады (Т.А.). Жюз жылгъа жуук'лашхан к'артла да быйылча кызыу **жайгъа** тюбегенлерин айтадыла («Заман»).

ЖАЙ² *сёзл.* Жайда, жай кезиуде. ***Жай** жилиндан к'оркыгъан кыш арк'андан юркюр (*айт.*). **Жай** ишлеген кыш тишлер (н.с.). Кыш арба ишле, **жай** чана ишле (н.с.).

ЖАЙ³ *эт. 1.* Жабыуну, жууургъанны д.а.к. башха затны, узунлугъуна, кенглигине бошлап, бир затны юсуне сал. Юй тюпге **жай**. Арбазгъа **жай**. Кыртышха **жай**. *Амма бла эгечи, тюнене базардан алып келген кюйюзлерин юй тюбуне **жайып**, к'абырдагъы кюйюз бла тенгleshдире турадыла (З.Ж.). Масхут жамычысын кыртышха **жайды** да, Аскер да, ол да анга олтурдула (Т.Ж.). **2.** Чач, жер-жерге ат. Кырдыкны **жай**. Биченни **жай**. *Хусей кырдыкны ийнекледен к'алгъанын юй аллына **жайды** (Т.А.). Иги к'зурумай жыйылып к'алгъан бичен кызып башлагъанын к'ерюп, Калмук гебенни кюннге **жайды** (З.Ж.). **3.** Жыйылып тургъан затны ач, бошла. Салкынлыкъны **жай**. Жыйылгъан метрни **жай**. *Прораб, хуржунундан метрин чыгъарып **жайды** да юйню узунун, энин ёнчеледи (З.З.). Жауун жауа тебирегенлей, Люба салкынлыкъын **жайып**, кеси бла Аминатны юслерине тутду (Ш.М.). **4.** Аякъланы, к'олланы, бармакъланы бир бирден кенг эт. К'олланы **жайыу**. Бармакъланы **жайыу**. *Медет, намаз этип бошагъанлай, к'олларын **жайып**, тилек этди (З.З.). Жашчыкъ онг к'олуну бармакъларын кенг **жайып**, орта бармагъы бла балан бармагъыны ортасында битгенчигин к'ергюзтдю (Тек. Ж.). **5.** Билимни, хапарны д.а.к. башха затны адамлагъа айт, эшитдир, билдир. Билим **жай**. Хапар **жаяргъа**. *[Жансылу Абийханнга:] Мени юсюмден сен не хапарла **жайып** айланаса? (Т.А.). Докладчы халкыбызгъа ок'уу, билим **жайгъан**, аны жарыкъландыргъан адамларыбызны юслеринден тынгылы хапар айтды (К.Х.). **6.** Ангылат, билдир, пропаганда эт. Сынамны **жаяргъа**. Юлгю **жаяргъа**. *Юсюп бла Аслан кибик адамланы алчы сынамларын башха механизаторлагъа да **жаяргъа** керек болгъанын ол [Мухтар] район кенгешде шарт ангылатханды (Г.М.). Ишде жигерлени юлгюсюн Кенг журтубузгъа **жаяса**. Дунияда ариу тюрсюнюнг Жарыкъ жуддузлай жанаса (С.А.).

7. Къурурча такъ. Къуртургъа **жайыу**. Быстырланы агъырыкъгъа **жаяргъа**. *Мадина быстыр жууады, эгешчиги Халиймат аланы чыгъарып, агъырыкъгъа **жаяды** (Тек. Ж.). Ынна, мугут эте башлагъан будайны жуууп, арбазда гетен жабыуну юсюне **жаяды** (К.М.). 8. Багъып, ёсдюпрюп, кёп эт. Тауукъ **жай**. Сабийлени **жай**. *[Салим:] Саулукълу болсун [Муслиймат], топалай сабийчиклени **жайгъанды**: юч жаш бла жети къыз! (Б.С.). Къойланы бу къумасын **жайгъан** мюлкге уллу хайыр бередиди (Къуд. Х.). 9. Отлау жерге сюр, элт. Къойланы кырытышха **жайыу**. *Тууар сюрююню эл башында кырытышха **жайып**, Абука бла Солтан терен хапаргъа киргендиле (З.З.). 10. Тёк, чач, буз. Инжиле юй тюпге **жайылдыла**. *Жаш абынды да харбузну, къолундан ычхындырдырып, **жайды** (Тек. Ж.). Ання саууп бошагъанлай, Къашха табанын жетдирип, челекде сютно арбазгъа **жайды** (Ч.М.).

Жайма

ЖАЙМА¹ ат этн. Ёлгенни кийимлерин жуугъан кюн этилип юлешиниучю аш (тыммылла). Ёлгенни **жаймасы**. *Къызлары, аладан туугъан кызчыкъла да, жыйылып, Оразайны **жаймасын** этип юлешдиле (фольк.).

ЖАЙМА² сѳ. 1. Уллу, сай (табакъ д.а.к. башха зат). **Жайма** табакъ. **Жайма** чоюн. * **Жайма** чоюнда борсакъла бишире тургъан тиширыуну къатына барып, Нафисат аны къулагъына не эсе да бир затла шыбырдады (Т.А.). Хычинле, мантила ашалап бошалыргъа столгъа эки **жайма** табакъ бла тылпыу эте тургъан къурманлыкъ эт, башха энчи табакъда уа таматагъа баш жарты келди (Т.З.). 2. Жайыу, терен болмагъан. Сууну **жайма** жери. *Черекни **жайма** жерин табып, ары жанына ётдюк (З.З.). Кенгден къарагъанда **жаймача** кёрюннгенликге, сууну ортасына жетгенибизде уа, ол белибизге келе эди (К.М.). 3. Бутакълары жайылгъан, тик угъай, жайылып ёсген. **Жайма** терек. *Салкъында, **жайма** терекле тюбюнде, жаз башыны мылы жылы кюнюнде эки гюл ушап ёсдюле бир бирге (Г.Б.). **Жайма** алма терекни тюбюнде олтуруп, Мусса бла Аскер шахмат ойнайдыла (Т.Ж.).

Жайракъ

ЖАЙРАКЪ¹ сѳ. Иер салынмагъан. **Жайракъ** ат. *[Амин:] **Жайракъ** атха минип келе тургъанлай, ызымдан «Жигули» бла жетип, Масхут тохтатды (Г.Э.).

ЖАЙРАКЪ² сѳ. Иер салмай. Атха **жайракъ** миниу. *Шарау атха **жайракъ** минерге эртте юйреннгенди (Т.З.). Жашла экиси да, къараторгъа **жайракъ** минип, суу жагъагъа кетдиле (Т.А.).

Жакъ

ЖАКЪ¹ ат. Биреуню жакълар, аны жанлы болур адам. **Жагъы** болгъан. **Жагъы** болмагъан. ***Жагъы** барда мюкюл жокъ, **жагъы** жокъда ёкюл жокъ (н.с.). [Къоналий Хажи-Къурманнга:] Сийдиги тирмен айландыргъан Къурманнга **жакъ** табылмаз депми жарсыйса? (А.Х.).

ЖАКЪ² *эт.* 1. От эт (тамыз). Отну **жагъыу**. *Малны халын бакъгъан билир, отну халын **жакъгъан** билир (*н.с.*). Анам от жагъада от **жагъа** (*Э.Т.*). 2. Отда кюйдюр, жандыр. Отун **жагъылып** бошалды. *Атынг арыкъ болса, аз чап, отунг аз болса, аз **жакъ** (*айт.*).

ЖАКЪ³ *эт.* Бир затны башха затны юсюне сюрт. Дарман **жакъ**. Жау **жакъ**. Бояу **жакъ**. **[Малик:]* Да аллай бир **жакъсанг** а, сарыуек да болур ариу! (*З.З.*). – Бучукъ а, – деди Айтек, туудукъчугъун кёргюзтюп, – ётмекни жау **жакъмай** ашамайды (*Т.Ж.*). 2. *кёч.* Биреуге, башхагъа ата. Терсликни биреуге **жагъыу**. *Къоркъакъ нёгерине **жагъар** (*айт.*). Хар аман ишни кеслери этип, ала экиси да башхалагъа **жагъып** болгъандыла (*Тек. Ж.*).

Жал

ЖАЛ¹ Бир-бир жаныууарланы боюнларында узун тюклери жалкъа. Атны **жалы**. Тайны **жалы**. Атны **жалын** къыркъыу. *Жохар **жаллы** тайчыгъым, Кесими субайчыгъым (*С.А.*). Аман атны **жалы** узун болур (*айт.*). Кишичик чаришге къуйругъу, **жалы** да къыркъылгъан къотур атчыкъгъа минип чыгады (*КъМХЖ*).

ЖАЛ² *ист.* 1. Жалчыны иши. **Жалда** болуу. **Жалгъа** кириу. Кюз **жал**. *Жаш юч жылны **жалда** туруп къъайтханында, анасы тёшек саусуз болуп тура эди (*КъХТ*). Жалчыда, **жалда** тургъан жыллары, суюген кызына тюбер онгу болмагъаны жашны замансыз къарт этедиле (*МХЖ¹*). 2. Жалчыны иш хакъы. **Жалын** алыу. **Жал** чыгъарыу. *– Энтта юч жыл туруп, иги къуллукъ этсенг, **жалынга** къошарыкъма, – дегенди бай кесини жалчысына (*МХЖ 1ч.*).

ЖАЛ³ *эск.* Айлыкъ, иш хакъ. Аз **жал** алгъанла. **Жалы** аз адам. **[Аслан Барисбийге:]* Аллах айтса, энди, **жалыбызгъа** да къошдула эсе, жашауубуз игиленир (*З.З.*). Чотубузда ахчабыз жокъ, жалан кесими **жалым** а машинама бензиннге да кючден жетеди (*К.Х.*). **Жалы** азчыкъ болса да, *[Тахир]* Эркин жашаргъа сюеди, Кеси къарт болгъанлыкъгъа, Омакъ кийимле кiedi (*Б.О.*).

Жалан

ЖАЛАН¹ *сыф.* 1. Къымыжа, юсюнде кийими болмагъан. **Жалан** эт. **Жалан** сабий. Аякълары **жалан**. **[Зулейха Ханийпагъа:]* **Жалан** башха таш бла ургъанлай, э кыыз, къаллайла айтаса?! (*Т.А.*). *[Кёккёз Малляшха:]* Сора бери **жалан** бутларынгы бла билеклеринги кёргюзтюргеми келгенсе? (*Ш.Х.*). 2. Жукъ битмеген, ёсмеген. *[Омар:]* **Жалан** баш. **Жалан** терек. **Жалан** жерле. **Жалан** таула. *Дуния сукъланыучу агъачларыбызны асламысы, кёресиз, **жаландыла** (*З.З.*). Уучу, айлана кетип, бир **жалан** сыртха чыкъды (*МХЖ¹*). Бийик тауну тёппесинден къарап, **жалан** тюзню, анда къошунбаш юйчюклени кёребиз (*Г.Э.*). 3. Юйюрю-юйдегиси, ахлусу-жууугъу болмагъан. **Жалан** адам. **[Азрет:]* Менича бир **жалан** адамгъа эриулюгюгюз жокъ эсе, адамбыз деп бош тура-сыз! (*Ш.М.*). *[Зулейха:]* Да, мени **жаланлыгъымы** кёзюме тутдугъуз ... (*Г.Э.*).

ЖАЛАН² сёзл. Жаланлай, юсюне быстыр киймей неда жукъа кийинип. **Жалан** айланган сабийле. Эшикте **жалан** чыгыу. *[Къубадий Нюржаннга:] Ол сабийге къара, арбазда **жаланлай** айланады! (Гул. Б.). [Саняйт жашчыгына:] Мен санга «Эшик сууукъду, **жалан** чыкъма!» деген ушай эдим да?! (Т.А.).

ЖАЛАН³ кес. Айтымда айтылган затны, ишни чегин билдиреди. **Жалан** биреу. **Жалан** экибиз. **Жалан** ыйыкъга. *[Оюс:] Жолдашла, энди **жалан** эки кюннге чыдасакъ, бизге аш да, суу да келликдиле! (Г.Э.). [Залкъуф:] Ай юйюгюзге, **жалан** кесим айтхан деп турмай, кесигизден таматалага бир тынгыласагъыз а! (Ш.Х.).

Жаланлыкъ

ЖАЛАНЛЫКЪ¹ 1. Къымыжалыкъ, юсюнде кийими болмагъанлыкъ. Бутланы **жаланлыкълары**. Башны **жаланлыгъы**. *Тойда андан чубуруракъ кийиннген тишириу болмагъанын кёргенинде, къызчыкъ кесини билекдерини, кёкюрегини **жаланлыкъларына** тынгысыз болду (Г.Э.). 2. Битими болмагъанлыкъ, жукъ билмегенлик. Аулакъны **жаланлыгъы**. Тереклени **жаланлыкълары**. *Ала кюз арты жетип къалады деп къоркъадыла: бу кезиуде агъачда тереклени **жаланлыкълары** алага чырмау болуучуду (К.А.).

ЖАЛАНЛЫКЪ² Жангызлыкъ. **Жаланлыкъ** адамны бек жарсытады. ***Жаланлыкъды** жарлылыкъ, Адамлада бирлик болса, Олду алга бардырлыкъ (Х.Н.). [Харун Келлетге:] Жуугъум, бу жол а мени **жаланлыгъымы** кёзюме тутдунг! (З.З.).

Жаланнгач

ЖАЛАННГАЧ¹ сыф. 1. Кийими осал, зыккыл кийиннген. Ач эм **жаланнгач**. **Жаланнгач** адам. *[Хутай Юсюнге:] Ишлесенг, былай **жаланнгач** болмаз эдинг! (К.Х.). **Жаланнгачдан** четеннге кирген къатын къумачны иничке жиплисин излей эди (айт.). [Хаулат:] **Жаланнгачлагъа** кийим, ачлагъа аш тапдырган Совет власть болгъанын унутурга жарарыкъ туююлду! (Э.О.). 2. кёч. Чапыракъсыз, битимсиз. **Жаланнгач** таула. *[Кёккёз:] Кёресиз чегет **жаланнгачды**: къачар, бугъар жер жокъду (Къ.Д.). Тал жарсыйды жай кетип къалгъанына, Кеси былай **жаланнгач** болгъанына (О.К.). 3. кёч. Жарлы, мискин. **Жаланнгачла** да бай болгандыла. *[Къамгъут:] **Жаланнгачла** оноу этселе, эшигибиз жабылгыын къалай ангыламайсыз?! (Къ.Д.). – Энди уа оноу элни **жаланнгачларындады**! – деп, кючсюндю Сарыбий (Э.О.).

ЖАЛАННГАЧ² сёзл. Осал, хылымылы, зыккыл (кийиниу). **Жаланнгач** кийиннген. *[Алийхан Юзейирге:] Ол [Алим] сенден **жаланнгач** кийине эсе да, эсли жашды (З.З.). Ашагъанчыгъы – къурмач, Кийиннгенчиги – **жаланнгач** Болуп турган ма ол жаш Энди болду бизге баш (С.А.).

Жалган

ЖАЛГЪАН¹ эт. 1. Желимленип, байланып д.а.к. башха амал бла бирге къошул. **Жалганган** саплы кружка. **Жалганган** ваза. *[Зурум Найипханнга:]

Къызны намысы мияла табакъ кибикиди, сынса – **жалгъанмаз**, сатып да алмазса (Т.З.). Шкафны чартлагъан жерини **жалгъаннганы**, иги тюрслепп къарамасанг, билиннген окъуна этейди (А.И.). **2.** Жалгъап къошул (кёгет тереклени юслеринден). **Жалгъаннган** бутакъ. *Бутакъчыкъ алыкъа иги **жалгъанмагъан** эди («Заман»). **3. грам.** Болушлада тюрлен. Атланы **жалгъаныулары** аланы айтымда къуллукъларына кёре болады (С.Б., С.А.). Иели атланы **жалгъаныулары** иесиз атланы **жалгъаныуларындан** энчиди (С.Б., С.А.).

ЖАЛГЪАН² сыф. **1.** Ётюрюк. **Жалгъан** махтау. **Жалгъан** ариулукъ. ***Жалгъан** сёз бла кертини арасы – төрт эли (н.с.). **Жалгъан** жолну сибирме, башсыз ишге тирилме (айт.). **Жалгъан** жабышмаз, алтын тот болмаз (айт.). **2. кёч.** Хыйла, алдау. **Жалгъан** сөймеклик. *Ол кертти сөймеклик туююл эди, **жалгъан**, кёзбау сөймеклик эди (Т.З.). Ичи къаралып тургъанын аны сынаулу, **жалгъан** ышармиши билдирип тура эди (З.Ж.). **3.** Кертти, табийгъатда болгъан затха ушатдырылып этилген. **Жалгъан** тишле. **Жалгъан** сахтиян. **Жалгъан** алтын. *[Къаспот:] Угъай, угъай, Хамит, кеси тишлерим а эртте алышыннгандыла, была уа **жалгъан** тишледиле (Тек. Ж.). Чачий кесини **жалгъан** териден этилген чурукъларын махтагъаны Камилге ачыу тийди (С.К.).

ЖАЛГЪАН³ сёзл. Кёлю бла угъай, кезбау этип. **Жалгъан** кюлюу. **Жалгъан** жырлау. *Бир кесек хапарлашхандан сора, жашла, къонакъны **жалгъан** ышаргъанын ангылап, сагъайып башладыла (Т.Ж.). Адамны, кертти фахмусу болуп, жырлагъаны бла кимлени эсе да эниклеп, **жалгъан** жырлагъанын тохташдыргъан алай къыйын туююлдо (Къ.Н.).

Жалдан

ЖАЛДАН¹ ц. диал. Жалын, къурум. Чыракъны **жалданы**. Чыракъ башны **жалданы**. *Фатеген чыракъны башы тюз белине дери **жалдан** болгъанды (К.М.).

ЖАЛДАН² къарач. Гүмүл деген бла бир магъанадады. *[Алийма:] Э киши, боза уа тауусулгъанды, бир кесек **жалданы** къалып турады, ичерик эсенг ... (Къ.Д.).

Жалчы

ЖАЛЧЫ¹ ат. Жалгъа ишлеген адам. Байны **жалчысы**. Къарын **жалчы**. Чалгъы **жалчы**. ***Жалчыны** болжалы жетсе, суу челекни эшикден узатыр (айт.). [Къурманбий Зауурбекге:] Алай уллу сёлеширча мен сени **жалчын**г болмагъанма! (Г.Э.).

ЖАЛЧЫ² эт. Тамамлы бол, керегинги тап. Кийимден **жалчыу**. Иш бла **жалчыу**. *Аш бла **жалчымагъанларыны** хатасындан, ийнеклени сютлери биле биле азайгъанды (З.З.). [Осман:] Ашдан-суудан **жалчыса**, бу былай терк къарт боллукъ туююл эди (Т.Ж.).

Жалын

ЖАЛЫН¹ ат. Отну ёрге алып жаннганыны къуруму. Отну **жалыны**. **Жалындан** алдырыу. *Фатеген къуйгъанлай, от гур деп жанды да **жалыны** ёрге

чыкъды (З.З.). Дорбунлада от этип, аны **жалынын** ийисгеп тургъан заманлада да кечиннгенбиз, энди уа къырал хакъсыз берген жарыкъ юйледе да кечиналмайбыз деп тарыгъасыз! (Т.А.). Башсыз фатеген чыракъны **жалыны** солууубузну къыйнайды (К.М.).

ЖАЛЫН² эт. Бек тиле, жалбар. Биреуге **жалыныу**. **Жалынып** тилеу. **Жалынып** туруу. ***Жалынып** жаудан къалмазса (*айт.*). [Махут:] Ёмюрюмде кишиге **жалынмагъанма** (Т.З.). [Къубадий Хызыргъа:] Аллынга барып, тобукъ урдукъ, **жалындыкъ**, этмединг! (Т.Ж.).

Жалыннгыч

ЖАЛЫННГЫЧ¹ *сыф. къарач.* **Жалынчакъ**¹ деген бла бир магъанадады. **Жалыннгыч** адамла. **Жалыннгыч** къонакъ. * – Аллах бла тилейме, – деди Зеке **жалыннгыч** ауаз бла, – ол сабийни хатасын бу жол чакълы кечигиз! (Къ.К.). [Мекяр Рашитге:] Да не этериксе, жарлы адам **жалыннгыч** болады (Бот. А.).

ЖАЛЫННГЫЧ² *сёзл. къарач.* **Жалынчакъ**² деген бла бир магъанадады. **Жалыннгыч** ышарылыу. **Жалыннгыч** жууаплау. * – Асланчыкъ, жанынга болайым, келчи бир къучакълайым! – деп, Суфият туудукъчугъуна **жалыннгыч** ышарылды (С.К.). Тёшекде солуун къысха-къысха ала тургъан тиширыу, тегериндегилеге **жалыннгыч** къарап, къолун узатды (Къ.Д.).

Жалынчакъ

ЖАЛЫНЧАКЪ¹ *сыф.* Биреуге жалыныучу, эркинлиги биреуню къолунда болгъан. **Жалынчакъ** адам. *Жашау суйген – **жалынчакъ** (*айт.*). [Мухадин:] Къуллукъчула уа, кесигиз билгенликден, кёп билгенлени, иги ангылагъанланы, ёхтемлени суймеучюдюле, **жалынчакъланы** суйюучюдюле (К.Х.). Жарлы байгъа **жалынчакъ** болмай не амалы бар эди, жер, мал, мюлк барысы да аныкъы болсала?! (Т.А.).

ЖАЛЫНЧАКЪ² *сёзл.* Жалынып. **Жалынчакъ** кюлюу. **Жалынчакъ** сёлешиу. *Аны **жалынчакъ** ышаргъаны, кезбау сёзлери бир зат тилеригин билдире эдиле (З.З.). Чага бла уруп башын юздюрейим деп керилгенимде, ол [гургун] мени кёзюме къалай эсе да бир **жалынчакъ** къарагъанча кёрюндю да, урмадым (Т.С.).

Жаман

ЖАМАН¹ *сыф. эск.* Аман, осал. **Жаман** иш. **Жаман** адам. ***Жаман** кёз жан къыяр (*айт.*). Аллай **жаман** адамла бла тенглик жюрютген иги туююдю (К.Х.).

ЖАМАН² *сёзл. эск.* Бек, къаты. **Жаман** ачыулануу. ***Жаман** къызыу бурулады сыйдам бузда ол хайнух (О.К.). [Насыу:] Ол [Алий] бу жол **жаман** тепгенди, хазна тынгыласын бизни сёзюбюзге (Къ.К.).

Жан

ЖАН¹ ат. 1. Адамны ич психика дуниясы, аны жарсыуу, кѳууанчы, халы, кѳылыгы, сезими. **Жаны** саулай. **Жан** татлыды. Адамны **жаны**. ***Жаннга** жетсе, саннга кюч келир (*айт.*). **Жан** чыкѳгынынчы, жашаудан умут кѳурумаз (*айт.*). **Жанынг** кѳарындаш болса да, малынг кѳарындаш болмаз (*н.с.*). 2. Адамны халы, кѳылыгы, аны танытхан шартла. Осал **жанладан** бири. *Ол да, тюз атасыча, бир фасыкѳ, жазыкѳсыныусуз **жан** эди (*Х.О.*). 3. Адам. Бир **жан** да угѳай. Жангы **жан**. *[Хасым:] Бу юйде беш **жан** барбыз да, барыбыз да ол [Аскер] ѳлмесин деп жашайбыз (3.3.). [Маштай Аубекирге:] Сен аны ючюн кѳоркѳма, экибизден сора, бир **жан** биллик тѳююдѳу (*К.Х.*). [Халим:] Аллах айтса, кѳысха заманны ичинде юйюрге жангы **жан** кѳошуллукудѳу! (*К.Х.*). 4. *кѳч.* Не да болсун бир затны ѳзеге, магѳанасы, баш магѳананы тутхан зат. Жашауну **жаны**. Жыйынны **жаны**. *[Амаш:] Далхатны уа несин айтасыз: ол коллективни **жаныды**, аны бла кенгешмегенлей, бир ишибиз да мажарылмаиды (*Т.Ж.*). Чыгѳарманы **жаны** аны суратлау энчилигиди, тилини чемерлиги, образланы кѳуралыу халлары уа ол энчиликни кѳурагѳан шартладыла (*Т.3.*).

ЖАН² ат. 1. Не да болсун бир затны кѳаты, анга жуукѳ жер. Кѳыбыла **жаны**. Ал **жаны**. Ёрге **жаны**. *Биягы жол **жанында** бийик акѳтерекле, башлары кѳамиш неда салам бла жабылгѳан саман юйчюкле (3.3.). [Чыныу:] Жашагѳан юйюбюзню эниште **жанында** – кѳарындашымы юйю, ёрге жанында уа – уллу тюкен (*К.Х.*). 2. Затны сол неда онг кесеклеринден бири. Орамны онг **жаны**. Адамны тѳммегини сол **жаны**. *Аны [Биязуркѳаны] ѳшюнюнѳ онг **жанында** эки орден, сол **жанында** уа алты майдал жылтырайдыла (*Кѳуд. Х.*). Орта орамны сол **жанында** – школ, андан арларакѳ барып, онг **жанында** уа – элни культура юйю (3.3.). 3. *кѳч.* Бир бирге кѳажау тургѳан адамла. Эки **жаны** да келишдиле. *Эки **жаны** да кѳарт айтханны кѳабыл кѳрдюле: бирге ишлерге келишдиле (*К.Х.*). Эки **жаны** да, ол оюмну жаратханла, жаратмагѳанла да, кеслерини акѳылларын билдирдиле, кѳп шарт юлгюле келтирип, ангылатдыла (*Т.А.*). 4. Не да болсун бир затны кѳурагѳан кесекледен, бѳлюмледен бири. Ишни тапсыз **жаны**. Чыгѳарманы суратлау **жаны**. *[Амин Мухадиннге:] Айхай, бу сен айтхан затны бир тапсыз **жаны** барды: жаш окѳуугѳа киралмай кѳалса, аскерге алып кетерикдиле (*Т.А.*). Суратлау **жаны** бла алып кѳаргѳанда, роман бек тынгылы жазылгѳанды (*Т.3.*).

ЖАН³ эт. 1. Отда жарыкѳ кюй, кюйюп боша неда башла. От **жанмайды**. **Жанмагѳан** отунла. *Аны эшитгенлей, Хаулат **жаннган** отха суу кѳуйгѳанлай болду (3.3.). Кѳургѳакѳ чертлеуюк отунла, тюз саламча, терк **жандыла** (*Г.Э.*). Жаш ачы тютюнден уяннганда, фатеген лампа аууп, столда кѳагѳытлары **жана** тура эдиле (*Гул. Б.*). 2. Жарыкѳ бер. Чыракѳла **жанадыла**. Прожектор **жаныпды**. *[Мария:] Бюгече кѳайсыгыз эсе да кухняны чырагѳын **жаннганлай** кѳойгѳансыз (*Т.А.*). [Амырхан Мутайгѳа:] Билебиз сени уа кече жазыу иш бла кюрешгенинги: кече арасындан атлагѳанда да отоуунгда чыракѳ **жаннганлай** тургѳанын кѳпле кѳредиле (3.Ж.). 3. *кѳч.* Ауруп, кѳыз. Саусузну эти **жанады**,

кюеди. Башым **жанады**. **[Хасан Шараугъа:] Алан, баш дарманынг иш жокъ-муду? Башым **жанып** къалады! (3.3.). [Салим:] Ання, муну бетине тийчи: асыры къызгъандан, **жанады**! (Т.Ж.). 3. кёч. Билмей тургъанлай башланып къал. Ариу, субай санлы къызны бир кёргенлей окъуна, жашны ичинде суюмеклик оту **жанып** башлады (Г.Э.). 4. кёч. Ачыуланып уруш. Биреуге **жаныу**. *Ким эсе да иги къыздырып жиберген кёре эдим: ол бизге алай **жанды**!.. (3.3.). – Сен айтхан затладан мени арталлыда хапарым жокъду! Орам хапарлагъа ийнанып, сен кимни терслерге умут этесе?! – деп, Шакъман Болатха, бармагъы бла кёрпюзтюп, **жанды** (Т.А.).*

Жанбаш

ЖАНБАШ¹ *сыф.* Бир жанына къынгыр, бир жанлы. **Жанбаш** юйчюк. **Жанбаш** орундукъ. *Жарлы Къасым, юйюрю-юйдегиси да болмай, эллилери ишлеп берген **жанбаш** гытычыгъында жашагъанлы элли жыл бола турады (Х.О.). Болуб а жарлыны неси боллукъ эди: эски агъач орундукъчугъу, эки **жанбаш** шиндиги, эски багъыр тазчыгъы, туч къумгъанчыгъы... (С.К.).

ЖАНБАШ² *сёзл.* Бир жанлы этип. Бёркню **жанбаш** кийиу. *Осман а, онг инбашын да **жанбаш** этип, къайры эсе да атып барады (3.3.). Бёркнюгон **жанбаш** кийип, Узун чашчыгъын ийип, Къайры барады жашчыкъ, Къашчыкъларын да туююп? (М.М.).

Жанла

ЖАНЛА¹ **1.** Жууукълаш, къатына жууукъ бар. Столгъа **жанла**. Юй таба **жанла**. *Къолун кeroху болгъан хуржунундан чыгъармай, жан-жанына сакъ къарай, къара къалпакълы жаш бизни таба **жанлай** келгенин эследим (3.Х.). Ары дери жукъ айтмай, шош барып тургъан жаш, юйлерине **жанлагъаныбызда**, артха айланып, къачып кетди (3.3.). **2.** Бир белгили заманнга жууукълаш. Кюн ингирге **жанлады**. Тюшге **жанлагъанды**. *Кече ортасында **жанлагъанда** орамдан ачы кычыргъан, ызы бла автоматдан атхан тауушла чыкъдыла (Г.Э.). Кюн батаргъа **жанлагъанлыкъгъа**, чёп башы кымылдамайды, кызыулуку сынмайды, хауа ауурду (Къул. Х.).

ЖАНЛА² *къарач.* Бир жанына, арлакъгъа, ары кет, тур, тай. Былайдан **жанла**. Къатымдан **жанла**. *Ол сёзлени эшитгенден сора, Архес алайдан къалай **жанлагъанын** да эслемедик (С.К.). [Мурат:] Экинчи айтдырмагъыз манга, **жанлагъыз** былайдан! (Къ.К.). **2.** Бир белгиди заманда. Кюн тюшден **жанлагъанда**, бютюнда исси болду (Х.О.). Кече ортасындан **жанлагъанда**, эшик хыны къагъылды (Къ.Д.). **3. кёч.** Этерге унама, сылжыра, баш ал, не мадар да этип, къутулургъа, башха затха бурургъа кюреш. Закондан **жанлагъанла**. Темадан **жанлау**. **[Каккуш:] Бизни муратыбыз закондан **жанлап**, аман ишле этип айланганланы тутаргъады (Ч.М.). [Сюлемен:] Ара ишден **жанлап** айланыргъа айып болгъанын сиз къалай ангыламайсыз?! (Къ.К.). 4. Айтханынгдан къайт, оюмунгу тюрлендир, сёзюнгде турма. Сёзюнден **жанлау**. Айтахнындан **жанлау**.*

*Терс болгъанларын билип тургъанлай да, кеси айтхандан **жанламагъанла** бардыла (Къ.Д.). – Ий, бюгюн не болгъанды сеннге?! – Берген сёзюнгден **жанламаучан** эдинг да! (С.К.).

Жанлат

ЖАНЛАТ¹ Не да болсун бир затны неда адамны бир затны неда биреуню (бирлени) къатына жууукъ элт, жууукълашдыр. Столгъа **жанлат**. Юйге **жанлат**. *Хасанчыкъ бла Хусейчик, аналарына болушуп, эки столну да бирге **жанлатып** салдыла, тегереклерине да шинтикле тиздиле (З.З.). Шапа эт табакъны тама-тагъа **жанлатып** салды (Т.А.). [Айшат эрине:] Мен санга ненча кере тилегенме, ол ичгини сюрюп айланган экисин бери **жанлатма** деп?! (К.Х.).

ЖАНЛАТ² *къарач*. Арлакъгъа кетер, сал, элт, тарт, тюрт, тепдир. Былайдан **жанлатыргъа**. Жолдан **жанлатыу**. *Суфият жанпик шиндикни, къонакъла кёр-гюнчю, столдан арлакъгъа **жанлатды** (С.К.). Полицайла, ол жазыкъны алайдан къайры эсе да **жанлатып**, мычымай ызларына къайтып келдиле (Къ.Д.). [Алий-мырза:] Ол мискинлеге кёл этдирип айланганланы жолларындан **жанлатыргъа** бизни борчубузду (А.Х.).

Жанлы

ЖАНЛЫ¹ Жаны болгъан зат. Ууакъ **жанлычыкъла**. Къарыусуз **жанлыла**. *[Эфенди:] Хар **жанлыны**, жаны болмагъан затны да – битеу жерни, кёкню Уллу Аллах жаратханды! (А.Х.). Жаз башы **жанлыланы** уллуларына, гитчелерине да къууанчды (К.А.).

ЖАНЛЫ² *эвф*. 1. Бёрю. Жыйын **жанлы**. Къанчыкъ **жанлы**. *[Нуху:] Сюрюучюле бир къазакъ **жанлыны** хапарын айтыучандыла. Эшта, озгъан кече ыстау-атха ол киргенди. Эки къойну буууп, дагъыда бирин а алып кетгенди (Ч.М.). [Окъуп:] Къанчыкъ **жанлы** къошха юйренип, эгерибизни алып кетгенди да, элге ит излей барама (Т.С.). 2. Жыртхыч жаныуар. Агъач **жанлысыз** болмайдды. **Жанлы** кёп болгъан жер. *[Томай:] Жашла, былайлада **жанлы** кёп болуучуду, сауутсуз къошдан узакъ кетмегиз! (К.М.). Кийик жаныуарланы **жанлыдан** сакълар мадарла къуралгъандыла («Заман»). 2. *кёч*. Бек кюйсюз, къаты, огъурсуз адамны юсюнден. *Ит **жанлыла** журтубузгъа чапдыла, Кёп мычымай, сыйсыз ёлюм тапдыла (О.К.). Журтубузну бийлерге Умут этип, **жанлыла** Жыйын болуп чапдыла Тёрт къыралдан къанлыла (Г.Б.).

Жанпик

ЖАНПИК¹ *сыф*. Бир жанына ауаракъ болгъан, къынгыр. **Жанпик** эшик. **Жанпик** ожакъ. **Жанпик** дуу. *Ынна бла аппа, сабийлери ёлетден къырылып, эки гитче **жанпик** терезечиги бла бир хылеу эшикчиги болгъан жербаш юй-чюкде жашай эдиле (МХЖ¹). Чыпынла бары да – тик, Эшек халжарчыкъ – **жампик** (М.М.). Ожакъ **жанпик** болгъанлыкъгъа, тютюн кесине жол табады (Г.Э.).

ЖАНПИК² сёзл. Бир жанына ауаракъ, къынгырыракъ. **Жанпик** орнатылгъан чыпын. ***[Хадис:]** Эй, жашла, тохтагъыз! Арт эки тизгинни **жампик** къалап барасыз! (Б.М.). Жанлары **жампигирек** орнатылгъанлары себепли, эшик тюз тохтамады (З.З.).

Жантау

ЖАНТАУ¹ Тууар териден этилген узун жип. Узун **жантау**. Жассы **жантау**. ***Жантауну** узуну ахшы, сёзню къысхасы ахшы (*айт.*). Жаш, **жантауну** кюрме этип, эшекни боюнундан такъды (Э.А.).

ЖАНТАУ² *къарач.* Гитче тиш, уллу гебен, антау. Арпа **жантау**. Салам **жантау**. *Арпаны оруп, кюлтеле, аладан а черенле, **жантаула** этедиле (*фольк.*). Беженлени бирге къалап, черенле эте эдиле, талай черенден а – **жантаула** (*фольк.*).

Жангы

ЖАНГЫ¹ *сыф. 1.* Жюрютюлмеген, хайырланылмагъан неда аз жюрютюлген, хайырланылгъан. **Жангы** кийим. **Жангы** мебель. **Жангы** юй. ***Жангы** сибирт-ги ариу сибирир (*айт.*). **Жангы** тапдым деп, эскини ташлама (*айт.*). **2.** Бусагъатда алыннган, этилген д.а.к., тюрленмегенлей (бузулмагъанлай) тургъан. **Жангы** айран. **Жангы** боза. **Жангы** ашарыкъ. *Амма бизге хар кюнден **жангы** сют баш, айран келтириучюдю (З.З.). **[Асият Къубадийге:]** Ала тюненегиледиле, ашыкъмай эсенг, **жангы** хычинле этейим (Т.А.). **3.** Алгъыннгыны орунуна салыннган (айырылгъан). **Жангы** тамата. **Жангы** къуллукъчу. ***Жангы** директор алгъыннгыдан эсе аз сёзлю, баштёбенирек, огъурсузуракъ да кёрюндю (Т.А.). **[Ахмат жашына:]** Да къалайды да **жангы** таматагъыз? (З.З.). **4.** Бусагъатда неда кёп болмай этилген. Журналны **жангы** номери. **Жангы** къар. ***[Хасан Юзейирге:]** Оллахий, адамгъа **жангы** къарда сени ызынгы табаргъа къыйынды! (Т.Д.). «Минги-Тау» журналны **жангы** номерлеринде Бегийланы Абдуллахны «Ачей улу Ачемез» деген нарт таурухха кёре жазылган поэмасы басмаланнганды («Заман»). **5.** Биринчи кере ойлап чыгъарылгъан (табылгъан), алыкъа хайырланылмагъан. **Жангы** мадарла. Будайны **жангы** сорту. *Магъадан къазууну **жангы** амаллары кенг хайырланыла башлагъандыла («Заман»). Нартюхню республикабызны селекционерлери чыгъаргъан **жангы** сортлары иги тирлик береди («Заман»). **6.** Танымагъан, шагъырей болмагъан. Иште **жангы** адам. **Жангы** устаз. ***[Къанамат:]** Мен сизни коллективде **жангы** адамма, аны себепли элде ата-аналаны хазна танымайма (Т.А.).

ЖАНГЫ² сёзл. Бусагъатда неда кёп болмай. **Жангы** селеше башлагъан сабий. **Жангы** жаугъан къар. *Юсюп, **жангы** сакъал-мыйыкъ ура башлагъан жаш болгъанлыкъгъа, университетни бошагъанды (С.К.). Эрттенликде тешекден **жангы** тура келгенибизлей, арбазда ачы къычырыкъны эшитип, чач-баш болуп чыкъдыкъ (К.М.). **Жангы** тилленген жашчыкъ, сёзлени жарты-къурту тизип, сёлеширге кюрешеди (Т.З.).

Жангыз

ЖАНГЫЗ¹ *сыф.* 1. Жалан бир. **Жангыз** сабий. **Жангыз** жаш. ***Жангыз** бала эрке болур (*айт.*). **Жангыз** терекден бау болмаз (*айт.*). [Саудат Ханийге:] Ах кюнюм, э къыз, **жангыз** жашынгы къалай каргъайса?! (*Ш.М.*). 2. Юйюрю-юйдегиси, къаршы жууугъу болмагъан. **Жангыз** тиширыу. **Жангыз** къарт. ***Жангыз** къанатлы къонаргъа уя тапмаз (*айт.*). **Жангызны** оту жарыкъ жанмаз (*айт.*). **Жангыз** чибин бал этмез (*айт.*).

ЖАНГЫЗ² *кес.* Жаланда, къуру. **Жангыз** кесинг. **Жангыз** эки кюннге. * [Омар:] Хусей тюз айтмайды. Мен атамдан эшитгенме: Алим менден **жангыз** жылгъа таматады (3.3.). [Хутай:] Бизни юйюрюбюзде ишлеген **жангыз** олду [Асхат] (*Б.С.*).

ЖАНГЫЗ³ *ат этн. къарач.* Асланбий (тепсеу). **Жангызгъа** ийиу. **Жангызгъа** барыу. *Харс урууланы эшитгенлей, Дагир, секирип ортагъа чыгъып, жангызгъа барып башлады (*С.К.*). Тёгерек тепсеу башланьгъа, тамада эки жашны ортагъа чыгъарып, **жангызгъа** ийди (*Къ.Н.*). **Жангызгъа** барыу бошалып, андан асхакъгъа барыугъа кёчгенлеринде, тепсер жер эркин болду (*А.Х.*).

Жангылыч

ЖАНГЫЛЫЧ¹ *сыф.* Терс, тапсыз. **Жангылыч** жууап. **Жангылыч** оноу. **Жангылыч** иш. * [Къонакъ:] Ийнаныгъыз, ол жангылыч оноуду! (*Гул. Б.*). [Аскербий:] Кёп болмай мен бир **жангылыч** иш этгенме ... (3.3.). Къаячыны иши бек къыйынды: бир **жангылыч** атлам этгенлей, кесин да, башхаланы да жояргъа боллукъду (*С.К.*).

ЖАНГЫЛЫЧ² *сёзл.* Жангылып. **Жангылыч** жууаплау. **Жангылыч** сёлешиу. * [Къазий Далхатха:] Эгечден туугъан, **жангылыч** сёлеше тураса! (3.3.). – Угъай, болмагъанды! – деди Назир, бир кесек сагъыш этип. – Сиз **жангылыч** ангылагъансыз (*Т.А.*).

ЖАНГЫЛЫЧ³ *ат.* Кемчилик, жангылып этилген зат, терс иш. **Жангылычланы** тюзетиу. **Жангылычы** болгъан адам. ***Жангылычын** ангыламагъан аман-ды ансы, **жангылыч** ким да этер (*н.с.*). [Хусей Залимге:] **Жангылычларын**г бу жолгъа дери да бола тургъандыла, алай бу жолгъунг а барын да озгъанды (*Т.А.*). Сабий ёсдюрюуде, аны ариу кылыкъгъа юйретиуде **жангылычы** болмагъан хазна табыллыкъ туююдю (*Къ.Н.*).

Жар

ЖАР¹ *ат.* Сууну жагъасыны, дуппурну, сыртны тик, оюлгъан жери. **Жар** оюлду. **Жаргъа** жуукъ. **Жар** тюбюнде шаудан. ***Жарны** къыйырында – жау мандалакъ (*элб.*). Жарлыгъа **жар** оюлур (*айт.*). **Жар** башында – жангыз терек, Тюбю бла барады Черек (*Б.И.*).

ЖАР² *эт.* 1. Кесип, атдырып, кесекле эт. Агъачны **жарыу**. Таш **жарыу**. Отун **жар**. *Агъачны чюйю кесин **жарыр** (*айт.*). [Ахия:] Аллай иги тууудукъчугъу

барды Османны! Сау кьаллыкь Ахматчыкь! Къышха боллукь отунун **жарып** жыйгъанды, малларына аш салады, суу ичиреди (3.3.). Къыйыкь ийип кёзлерин, Таш **жарады** сёзлери. «Мен, мен» деп менсинеди, Ол кимни тенгсинеди! (С.А.). 2. Быхчы бла кес, томур. Къангала **жарыу**. Бурусну **жарыу**. *Цех кюннге орта эсеп бла 20–25 кубометр агъач **жарады** («Заман»). Ол заманда окъуна элни кесини агъач **жаргъан** заводу болгъанды (Б.С.). 3. Бир жерин теш, жара сал. Жашны башын **жардыла**. Къашын **жарыу**. *Жаш, милиционерледен къачып бара, агъачда, жыгъылып, башын **жаргъанды** (3.3.). [Салиймат] бир бутакъгъа урду башын, **Жарды**, жангы айлай, къашын (О.С.). 4. Саусузгъа операция эт. Аш орунну **жарыу**. Саусузну **жарыу**. *[Шамкъыз:] Къызчыкьны тюнене аш орунун **жаргъандыла** ... (К.Х.). [Махсют:] Билял а хирург болуп ишлегенли он жылдан атлагъанды, жюзге жууукь адамны **жаргъанды**. Аллахха шукур, аладан бири да ауушламагъанды. Сау-эсендиле (Ч.М.). 5. *кёч*. Ачыуландыр. **Жарма** мени! Жюрегин **жарма**! *[Аминат:] **Жаргъан** этедиле муну сёзлери мени! (3.3.). [Шамарыу Аслийге:] Мындан кёп **жарма** мени! Таш болмагъанма мен сени чанчыларынга тёзюп турурча! (Т.А.).

Жара

ЖАРА¹ *ат*. 1. Адамны, жаныуарны чархында чып тюшюп, кесилген, эзилген, күйген, жырылгъан жери. Ауур **жара**. Ашланнган **жара**. Ачыкь **жара**. *Салимни тобугъунда **жарасы** бителмей тургъан эди (Т.Ж.). Лохпай, онг бутуну окь **жарасын** жалай, сынсый жатады, аллына салыннган ашха къарагъан да этмейди (Э.О.). 2. *кёч*. Адамны жанын кыйнагъан зат. Жюрек **жара**. Аууз **жара**. *[Келлет:] Осман манга ышанып, мен а аны толтурургъа колумдан келмей къалса, иш тууарылса, мени жюрегиме бителмез **жара** тюшер (К.Х.). Къан эмген залимлеге ёмюрде да кетмезча **жара** салыргъа керекди (Х.С.). Жюрегими **жарасын** Сау этерге сюе эсе, Кёзюме бир къарасын, Ол мени ючюн кюе эсе (МХЖ²).

ЖАРА² *эт*. 1. Хайыр эт, хайырлы бол, керекли затын тапдыр. **Жарарыкь** зат. Кёлюне **жарау**. Бу дарман **жарайды**. *[Махамет:] Ахмат бизни кёп затыбызгъа **жарайды**, сау болсун! (3.3.). Ара ишге кёл салмагъанлыкъгъа, Шабаз кеси юйюне уа бек **жарайды** (Къуд. Х.). 2. Себеп бол. Сёз **жарагъан** адам. Хыны **жарамагъан** сабий. *[Окъуп:] Бош унамай эдигиз ансы, кёрдюгюз ариу сёз анга [Суфияннга] къалай **жарагъанын**! (3.3.). Анга не аз да хыны, зыбыр сёз, кыйыкь къарау **жарамай** эди (К.Х.).

Жарат

ЖАРАТ¹ 1. Тапха, игиге, тюзге сана. Сабийни кыйлыгъын **жаратыу**. *Жаш къызны халын, кыйлыгъын, сёзюн-башын бек **жаратханды** (МХЖ¹). Тамата, кёп хапар сора, соруула бере кетди да, жашны **жаратды**, ишге алыргъа деди (3.3.). 2. Керегинге хайырлан. Ахчаны юсюнге-башынга **жарат**. Ырысхыны башынга **жарат**. *– Ма, бир жугъунга **жаратырса**! – деп, Къанамат жашха

эки бешжюзсомлукъ къагъытны узатды (К.Х.). [Науруз:] Ата, берген ахчангы бир сомун да зыраф этмегенбиз, юйге керекли затлагъа **жаратханбыз!** (Т.А.).

ЖАРАТ² Дуниягъа чыгъар, бар эт, болдур. Аллах **жаратхан** жанла. *Къойну Аллах **жаратды**, эчки жолдан къошулду (*айт.*). [Хасан эфенди:] Дунияны **жаратхан** Аллахха оноу этерге кюрешгенигиз ючюн жаханым отунда кюеригигизни билемисиз? (А.Х.).

Жарау

ЖАРАУ¹ Санланы чыныкъдырыр ючюн этилиучю упражненияла. **Жарау** саулукъну дарманыды. **Жарау** этиу. *[Шамиль Музафаргъа:] **Жарау** этерге чыгъаса деп, бираз сакъладым сени, алай чыкъмадынъ бюгюн (3.3.). [Сосран:] Школну майданында **жарау** эте тургъан сабийле мени итчигими чакъырып кюрешдиле ... (К.Х.). Ала чаришге къатышырыкъ атланы **жарау** эте тура эдиле (Къ.К.).

ЖАРАУ² Адамны кеси кергеи. [Аминат:] Мухтар, Асланчыкъны элт да **жарау** этдирип кел! (К.Х.). Ол [Тахир] кеси **жараууна** кирип тургъанлай, автобус кетип къалады (3.3.).

Жараулу

ЖАРАУЛУ¹ Жарагъан, керекли. **Жараулу** иш. **Жараулу** дарман. **Жараулу** адам. *[Шура Сонягъа:] Угъай, ишекли болма, бу бек **жараулу** дарманды! (Т.А.). **Жараулу** хансны къатында жараусуз ханс да ёседи (*н.с.*).

ЖАРАУЛУ² Бек иги, алапат. **Жараулу** чурукъла. **Жараулу** юй. *[Исхакъ:] Жашны бир тюрлю шарайыбы жокъду, кеси да керегин тапханладанды: **жараулу** юйю, иномарка машинасы ... (3.3.). [Назир Хусейге:] Ма энди **жараулу** ишге тохтагъанма!.. (К.Х.).

Жараш

ЖАРАШ¹ 1. Келиш, бир бирни ангыла, урушну, даулашны, къайгъыны, къажаулукъну тохтат. [Олий:] Тикликни къояргъа, **жарашыргъа** керекди. Бир элни ичинде бир бирге жау ниет тутхан айыплы ишди! (Къ.К.). Керексиз гурушхачы бюсюреусюз **жарашыр** (*н.с.*). 2. Келиш, сёз бегит (тохтат). Багъасына **жарашыу**. *Ахырында ууаныкны 20 мингге берирге деп **жарашдыкъ** (3.3.). [Сюлемен:] Да хау, [къойланы] сатарыкъма, багъаларына **жарашалсакъ** (3.Ж.). 3. Бир бирни ангыла, урушма, туююшме. **Жарашып** жашау. Адамла бла **жарашыу**. *Ол а [Шамкъыз] къоншуда киши бла да **жарашалмаучу** эди (3.3.). Юзейир ким бла да **жарашып**, келишип жашаргъа сюйген адам болгъаны ючюн эллилери аны бек сюедице (Т.А.).

ЖАРАШ² 1. Адамны кийгенде бетине уша, келиш, ариу кёрюн. Юсге **жарашхан** кийим. Башха бек **жарашхан** бёрк. *[Майрускан эрине:] Асыры семизлик

кишиге да **жарашмайды** (Кѳ.К.). Сени жангы кожанканг **Жарашады** юсюнге. Юй аллыбыз бла ётсенг, Тюшмеймеми эсинге? (МХЖ²). 2. Къарынына, этине таты, хайырлы бол. Ичине жау **жарашмагъан** адам. *[Омар:] Ётюр кетерилгенли бери не мысты, не тузлу, не жаулу аш **жарашмайды** (Г.Э.). [Аузейит:] Кесигиз билесиз, бир-бирлеге бал, жау да **жарашмайдыла** (З.З.).

Жарашдыр

ЖАРАШДЫР¹ 1. Адамланы ортасында даулашны, къауугъаны, жаулукъну тохтат. Туююшгенлени **жарашдырыу**. *[Чомай:] Къарайма да, жарагъан стол да къурап, сиз экигизни **жарашдырмай** боллукъ болмаз (Т.А.). Туююшгенлени, бир бирге кёлкъара болгъанланы **жарашдырыргъа** [Ахия] бек суюгенди (Т.Д.). 2. Ишге, окъуугъа д.а.к. башха затха сал, тохтат. Жашны ишге **жарашдыр**. Окъуугъа **жарашдырыу**. *[Азрет:] Амин да, мен да барып, жашны радиога ишге **жарашдырып** келгенбиз (К.Х.). Очна окъуугъа киралмагъандан сора, Къазий, барып, къызын контракт бла юрфакга заочна окъуугъа **жарашдырып** келди (К.Х.).

ЖАРАШДЫР² 1. Хайырланыргъа жарарча эт, хазырла. Шаухал чалгъысын ингиринден окъуна **жарашдырды**, тёшюн, чёгючюн, къалагъын, хыршысын да жыйышдырды (З.Ж.). Къонакъны жарагъан кюйде сыйладыла, жатар жерин тынгылы **жарашдырдыла** (Т.А.). 2. Оюм этип тохташдыр, жаз. Жорукъланы **жарашдырыу**. Пособие **жарашдырыу**. *Къарачай-малкъар тилни юч томлу ангылатма сёзлюгюн Ахматланы И., Гузеланы Ж., Отарланы И. д.а.к. башха белгили лингвистле **жарашдыргъандыла** («Заман»). 1990-чы жылда малкъар тилни орфография жорукъларын Гузеланы Ж., пунктуация жорукъларын а Ахматланы И. **жарашдыргъандыла** («Заман»).

Жарашыу

ЖАРАШЫУ¹ *ат къарач.* Бир бирни ангылаулукъ, ортада ырахатлыкъ, тынчлыкъ, мамырлыкъ. ***Жарашыу** суюген – жалынчакъ (*айт.*). Энди аланы [Сослан бла Алимни] орталарында **жарашыу** жокъду (С.К.).

ЖАРАШЫУ² *сыф. къарач.* **Жарашыулу**¹ деген бла бир магъанадады. **Жарашыу** адам. *Мухамматча **жарашыу** адам къайда да кесин къыйнамай, апчымай жашайды (Кѳ.К.). 2. Юсюне жарашхан, келишген, кёзге тап кёрюннген. **Жарашыу** юй. **Жарашыу** костюм. *Хаулатланы юйча болмай, Зуридаланы юйлери тизгинли, **жарашыу**, кеси да жангы... (С.К.). Къызчыкъны чепкенчиги, чурукъчукълары, косынкачыгъы да **жарашыудула**. (С.А.).

ЖАРАШЫУ³ *сёзл. къарач.* 1. **Жарашыулу**² деген бла бир магъанадады. **Жарашыу** ышар. *Ол [Роза] кёп сёлешмей эди, ауузун ачмагъанлай, битеу бет тюрсюню бла **жарашыу** ышарып къоя эди (С.А.). 2. Келишип. **Жарашыу** ишле. **Жарашыу** жаша. *Къобузну лаба къонгураулары таралып, харсха жарашыу согъулады (Б.Х.). Ала эки къаууму да 50 жыл чакълы бир заманы хоншула болуп, **жарашыу** жашайдыла (С.К.).

Жарашыулу

ЖАРАШЫУЛУ¹ *сыф.* Адамгъа кесин жарашдыргъан, адам бла келишген. **Жарашыулу** адам. * – Ол [Марат] сенича къаштйю, келепен тйююддю, – деди Мариям Исхакъгъа, – сёзюнге тынгылагъан, сёз къайтармагъан, **жарашыулу** жашчыкъды (3.3.). [Назир:] Жамал, **жарашыулу** болгъанлыкъгъа, хар неге да хау деп барлыкъ сунмагъыз! (К.Х.).

ЖАРАШЫУЛУ² *сёзл.* Ким бла да жарашып, келишип, бир бирни ангылап. **Жарашыулу** жашаргъа. * – Урушну, тйююшню къоюп, **жарашыулу** жашаргъа керекди, – деди къарт, жыйылгъанлагъа айланып сёлеше. – Алайсыз бизни ишибиз онгуна барлыкъ тйююддю, башха, бизни бла къоншуда жашагъан, мил-летлени адамлары да бизни сюерик тйююддюле (К.А.).

Жарашыусуз

ЖАРАШЫУСУЗ¹ *сыф.* Адамла бла жарашмаучу, келишмеучю. **Жарашыусуз** адам. *[Мыртаз:] Да кесигиз да кёресиз бизден кишиге да хата болмагъанын. Дауурсуз, къаугъасыз, ким бла да келишип жашаргъа кюрешебиз. Былача **жарашыусуз** адамла бла къоншуда угъай да, бир элде жашаргъа да къыйынды (К.М.).

ЖАРАШЫУСУЗ² *сёзл.* Тапсыз, кесин ушатмай. **Жарашыусуз** олтуруу. *Ол уллу кишини диванны къулагъына **жарашыусуз** чёгюп тургъанын жаратмайды Назийфа (Ш.М.). Ичгенчиги иш болур, Махай, бутларын да **жарашыусуз** ала, не эсе да бир жырны сёзлерин мурулдай барады (3.3.).

Жаркъма

ЖАРКЪМА¹ *ат.* Жаркъа, бир зат жарылгъанда чартлагъан кесеги. Гранатны **жаркъмалары**. Топ окъну **жаркъмалары**. * Топ окъладан бири, хуна ырбынына тйюшюп, чачылды, **жаркъмалары** зууудлап ётдюле (Г.Б.). Зенит топ окъалны **жаркъмалары** бузлача чачыладыла (К.Х.).

ЖАРКЪМА² *сыф. ц. диал.* Зыбыр созгъулгъан (къумачны юсюнден). **Жаркъма** къумач. **Жаркъма** чепкен. **Жаркъма** костюм. * – Хоу, мындан а сени ол **жаркъма** пиджагынг иги болур! – деди Абидин, къатапа кофтасын къолу бла сылай (Т.Ж.). [Хаким:] Анабыз бир **жаркъма** къумачдан Асхатха да, манга да кёнчекле тикди (Т.Ж.).

Жарлы

ЖАРЛЫ¹ *сыф.* 1. Малы, ырысхысы, ахчасы болмагъан неда аз болгъан. **Жарлы** мюлк. **Жарлы** адам. **Жарлы** халкъ. ***Жарлы** юйню киштиги мугур болур (*айт.*). Байны эшик артында олтургъандан эсе, **жарлыны** тёрюнде олтур (*н.с.*). **Жарлыма** деп да жилима, байма деп да къууанма (*н.с.*). 2. Эриулю, насыпсыз, харип, къыйынлы. **Жарлыны**, тюеге минсе да, ит къабар (*н.с.*). [Зулейха:] Оу, **жарлы** анам, туудукъ кёрмей, замансыз кетген анам! (3.3.). Аслийжан а: «Жангыз бир сабийинден къууанмагъан, менден **жарлы** ким болур?!» – деп

жилай эди (3.3.). **3. кёч.** Магъанасы терен болмагъан. Тили **жарлы** чыгъарма. Суратлау кючю **жарлы** роман. *Фантазиясы **жарлы** жазыучуну чыгармасыны суратлау кючю къарыусуз болгъаны кимге да белгиледи (Къ.Н.). Чыгъарманы иннет жаны **жарлы** болса, окъуругъунг келмейди, аны омакъ сёзлери сени ал-даялмайдыла (С.К.).

ЖАРЛЫ² сёзл. Керегин тапмай, кыйналып. **Жарлы** жашагъанла. **Жарлы** ёсген адам. *Бирле, **жарлы** жашагъан адамла билселе, суймейдиле (К.А.). Тойгъа келген жашланы ичлеринде бек хуссюн, **жарлы** кийингенле да бар эдиле (3.3.).

ЖАРЛЫ³ ат. Малы, ырысхысы, ахчасы болмагъан неда аз болгъан адам. ***Жарлы**, байгъа жалынып, жесир багъасы ашатды (н.с.). **Жарлыны** ити, уру кетсе, юрю (айт.). **Жарлыны** тону жай битер (айт.).

Жарсылу

ЖАРСЫЛУ¹ сыф. 1. Жарсылуу, бушууу, жүрек кыйынлыгъы болгъан. **Жарсылу** адам. **Жарсылу** жүрек. *[Зулкъарний:] Башха зат эталмасагъыз да, ала бла ариу сёлешигиз. **Жарсылу** жүрекке ариу сёз да асыуду (3.3.). [Абидат Жамиягъа:] Ол **жарсылу** тиширугъа жапсарырча сёзле айтханынгы иги этгенсе (К.Х.). 2. Адамны жарсытхан, инжитген, жүрегин кыйнагъан. **Жарсылу** иш. **Жарсылу** хал. *[Абдуллах:] Аллай **жарсылу** болумгъа тюшмез ючюн, не затыгъызны да аямазгъа керек эдигиз! (Тек. Ж.). [Аныуар:] Бир жол бир **жарсылу** жумуш бла таматабызны юйюне барама (Г.И.).

ЖАРСЫЛУ² сёзл. Жарсып, жүреги кыйналып, мудах болуп. **Жарсылу** тынгылау. **Жарсылу** жууаплау. *[Марат:] Ол кюн ынна мени кёзюме бир **жарсылу** къарагъан эди (3.3.). Бети ышаргъанча кёрюннгенликге, жаш, мудахсынып, **жарсылу** сёлешеди (К.Х.).

Жарсыусуз

ЖАРСЫУСУЗ¹ сыф. Жарсылуу, кыйгысы болмагъан. **Жарсыусуз** адам. **Жарсыусуз** жүрек. *Ол а, айхай, кыйнайды: жашауу тынч, ырахат, **жарсыусуз**! (Г.И.). [Сакинат Зубайгъа:] Сенича **жарсыусуз**, керегин табып жашагъан адам бизлайланы истеген да этерик болмаз (К.М.).

ЖАРСЫУСУЗ² сёзл. Жарсымай, кыйгырмай. **Жарсыусуз** жашаргъа. **Жарсыусуз** тынгыла. *[Налжан Зурумгъа:] Кёrese, эгечим, была бир затдан да кыйналмай, кереклерин табып, **жарсыусуз** жашайдыла (К.Х.). Бригадир кесини суукъ къарамын ат юсюнден бизни таба сансыз, **жарсыусуз** ийип, жукъ да айтмай озуп кетеди (Т.А.).

Жарты

ЖАРТЫ¹ ат. Экиден бири, эки этип бир юлюшю. Ишни **жартысы**. Жалны **жартысы**. Челекни **жартысы**. *Къарачай кыйну баш **жартысы** таматаны

аллына салынды (Г.И.). Юйню бир **жартысында** Ахмат, экинчисинде уа аны къарындашы Юсюп жашайдыла (Т.А.). Ишни **жартысындан** асламырагъы бошалгъандан сора, бригаданы бир кесеги башха объектге кечдю (Г.И.).

ЖАРТЫ² *сыф.* 1. Толмагъан, толу болмагъан. **Жарты** аякъ. **Жарты** ай. ***Жарты** айны жарыгъы да **жарты** (*айт.*). Была [ичгиси болгъан аякъла] **жарты** эселе да, Насыбыгъыз толу болсун, Хар биринги жюрегинде Кюсеген мураты толсун! (3.3.). 2. *кёч.* Сакъатлы, санында-чархында кемчилиги, ауругъан, кыйнагъан жери болгъан. Саны **жарты**. Акъылы **жарты**. *Акъылы **жартыдан** саны **жарты** ахшы (*айт.*). 3. *кёч.* Билими аз болгъан, жетишмеген. **Жарты** молла. **Жарты** билимли. *Хар нени къатышдырып, жангы фатыуала чыгъарып айланнганла бу **жарты** эфендиледеле, ансы муслийман дин къайда да бирди (Г.И.). Окъууу **жарты** болгъанлыкъгъа, Шарауну акъылы уа кёпледен тутхучлу эди (3.3.). 4. *кёч.* Тели, акъылдан кем. **Жарты** адам. **Жарты** тиширыу. *Башы **жарты** неден да жарты (*айт.*). [Назиля Кларагъа:] Аллай акъыллы китапла сенлай **жартылагъа** деп жазылмагъандыла! (3.3.).

ЖАРТЫ³ *сёзл.* Саулай, толусунлай угъай. **Жарты** ачылгъан терезе. Эшикни **жарты** ачыу. *[Маймулат кызына:] Терезени **жарты** этип кетгенсе да, юйге чибинле жыйылып турадыла! (К.Х.). Алауган дорбунну эшигин **жарты** ачып къараса, эки эмеген да анда хурулдап жукълай эдиле (МХЖ¹).

Жары

ЖАРЫ¹ *ат.* 1. Жукъа, тюгю кетген. **Жарылары** ачылгъан бёрк. *Ынна кеси ийрагъач бла ишлеген къой терилени **жарыларын**, бухчакъларын кетерип, аппагъа аладан тон бичеди (К.М.). Жарлыны тону – **жарыдан** (*н.с.*). 2. Ууакъ аякълы малны терисинден этилген (кесилип алыннган) бау. **Жарыладан** этилген къамичи. Къамичини **жарысы**. Мусса бузда хайнухну бурдура тургъанлай, къамичисини **жарысы** юзюлдю (*Тек. Ж.*). Жашчыгъына атасы **Жарыдан** къамичи этди. Ол а, хайнухун алып, Чабып, бузгъа терк жетди (*Д.А.*).

ЖАРЫ² *эт.* 1. Жарыкъ бол. Юй **жарыды**. Табийгъат **жарыды**. *Агъачны ичи кёзню кёзге урсанг кёрмезча къарангыды. Алайда от гюрюлдеп жаннгандан сора уа, тегерек иги кесек **жарыды** (К.К.). Къонакъланы бек иги **жарыгъан** отоугъа кийирдиле (3.3.). 2. *кёч.* Къууан, жарыкъ кёллю бол. Къоншуладан **жары**. Ишден **жары**. *[Айдемир Къамгъутха:] Оллахий, къарап турама да, къууаннган этеме: келинледен **жарыгъанса!** (А.Х.). [Темиркъан:] Ёмюрюнде кёзю-башы **жарымагъан** адамдан не излейсиз?! (*Къ.Д.*). Бизни кёргенлей, къызчыкъ **жарыды**, чабып къучакълады (К.Х.).

ЖАРЫ³ *сонг.* Айтымда айтылгъан затны аллы айланнган жанын кёргюзтеди, асламысында сёзлеуню ызындан жюрюйдю. Бир **жары** кет. Башха **жары**. Узакъ **жары**. *Узакъ **жары** кетгендиле зурнукла (О.К.). [Къойла] барсала, шаудан таба барыучудула, ансы башха **жары** кетмеучюдюле (3.3.). Турналача, кыйш бир **жары** кёче, жай бир **жары** кёче айланабыз (*КъМОС*).

Жарыкъ

ЖАРЫКЪ¹ сыф. 1. Жарытхан, жарыкълыкъ берген. **Жарыкъ** кече. **Жарыкъ** отоу. *Кюндюзча **жарыкъ** кечелени биринде Асхат Айнюрню кинодан юйюне ашырып барады (Т.А.). [Асият:] Къызчыкъ, дерслеринги ол отоуда эт: мындан эсе анда **жарыкъды** (Т.Ж.). 2. кёч. Къууанчлы. **Жарыкъ** дуния. **Жарыкъ** жашау. *[Аслан:] Жолдашла, бизни тамблабыз бюгюнча **жарыкъ** боллугъуна ий-наныгъыз! (Г.Э.). **Жарыкъ**, зауукъ жашауну келитргенле кёп жашасынла! (З.Ж.). Ишлемеген болур арыкъ, Жашауда болмаз **жарыкъ** (М.К.). 3. кёч. Ариу, аламат. **Жарыкъ** сезим. **Жарыкъ** мурат. *[Ийбакъ:] **Жарыкъ** муратларыгъыз толсунла деп, бу аякъланы къолгъа алайыкъ! (З.З.). Эки сюйгенни арасындагъы **жарыкъ** сезим ёлгюнчю тюрленмегенлей сакъланыр онг болса эди... (Къ.Н.).

ЖАРЫКЪ² сёзл. 1. Бек жарытып. **Жарыкъ** жаныу. ***Жарыкъ** жаннган отну тегерегинде олтуруп, чалгъычы жашла лахор этедиле (З.З.). Къургъакъ кёгагъач отунла **жарыкъ** жанадыла, Мустафир а, аланы мыдыхларын алгъа тартып, шишлик биширирге хазырлайды (К.Х.). Камил люстрагъа энтта бир **жарыкъ** жаннган чыракъ къошхандан сора, отоу жап-жарыкъ болду (Г.Э.). 2. кёч. Къууанып. **Жарыкъ** сёлешуу. **Жарыкъ** тубешуу. **Жарыкъ** саламлаш. *Къонакъбайла бизге бек **жарыкъ** тубейдиле, тюрлю-тюрлю ашарыкъла, ичгиле бла сыйлайдыла (Къуд. Х.). Ол [Мухадин] дуниясын **жарыкъ** ётдюргенди (З.З.). Къайда тубесе да, ол [Амин] бизни бла **жарыкъ** саламлашады (К.Х.).

ЖАРЫКЪ³ ат. Жарытхан, жарыкъ берген зат. От **жарыкъ**. Кюнню **жарыгъы**. Ай **жарыкъда**. *Эрттенлик кюнню **жарыгъы** табийгъатха жан кийиреди, аны къубултады (Т.А.). [Асланкир] не эсе да бир жылтырауукъ затны отну **жарыгъына** тутуп, ары-бери айландырып къарайды (Т.Ж.).

Жасанма

ЖАСАНМА¹ сыф. Омакъ, ариу кийиннген; омакъ этилген. **Жасанма** тишируу. **Жасанма** адамла. *Алий, **жасанма** къызладан тепсерге къайсын чакътырыгъа билмей, алларында исламейге бара, алагъа кезиу-кезиу кёз жетдиреди (Т.А.). Ала [жаш бла къыз] Къулийланы Къайсынны атын жюрютген **жасанма** проспекте ашыкъмай, хапар айта барадыла (З.З.).

ЖАСАНМА² сёзл. Омакъ, ариу (кийинип неда кийиндирип). **Жасанма** кийиниу. **Жасанма** кийиндириу. *Уллу концерт залда **жасанма** кийиннген артист-леге халкъ толкъун къарсла бла тубеди (Т.А.).

Жассы

ЖАССЫ¹ сыф. Жайма, жайылма, жукъа болуп, кенг жайылгъан. **Жассы** къанга. **Жассы** таш. *Бычхыдан чыкъгъан **жассы** чынар къангаланы Хасан бла Даут машинагъа жюклейдиле (З.З.). Сууну жагъасындагъы **жассы** кёк таш алагъа столлукъ этди (Къул. Х.).

ЖАССЫ² *ат.* Ашхамдан сорагъы заман. **Жассы** кезиуде. **Жассыдан** сора. ***Жассыдан** бираз атлагъанда, эшик къагъылды (У.И.). [Шохай къатынына:] Чыккы къызы, **жассы** болгъанды, тур да намазынгы этип жат! (З.З.). [Осман:] Къалкъып иш къалсам, **жассыда** уятыргъа унутмагъыз! (К.Х.).

Жау

ЖАУ¹ *ат.* 1. Малны сютюнден, битимледен этилиучю татымлы зат. Сары **жау**. Чёплеу **жау**. Къайнагъан **жау**. **Жау** чайкъау. ***Жау** суугъа къатыш-маз (*айт.*). Ниети артыкъ таза болмагъанлыкъгъа, Зауурну сёзлери уа, асыры омакъдан, адамны кёлуне сары **жауча** жагъыла эдиле (Т.А.). [Оразай Мухайгъа:] Алан, дохтурлагъа тынгыласанг, сейирлик затла эшитесе: сары **жаудан** эсе адамны саулугъуна чёплеу **жау** хайырлыды дейдиле! (Г.Э.). 2. Жаныуарлада эм битимледе болуучу, сууда эримеучю, жаулу зат. Айыу **жау**. Борсукъ **жау**. Чабакъ **жау**. *[Аскербий Далхатха:] Дуния жаратылгъанлы да айыуну **жауу**, ётю да дарманнга жюрютюлгенлерин къалай эшитмегенсе?! (Къул. Х.). [Алийма:] Жарсымагъыз, чабакъ **жау** кесибизде барды! (З.З.).

ЖАУ² *ат.* Душман, адамлагъа хата этерге хазыр, дертли адам. **Жауну** аскери. Адамны **жауу**. Къанлы **жау**. ***Жауну** аягъан кеси ёлюр (*н.с.*). **Жауну** кёрсе, жилин да жыйырылады (*айт.*). **Жаугъа** сатылма, телиге къатылма (*н.с.*).

ЖАУ³ *эт.* 1. Кёкден тюш (жауунну, къарны, бузну юсюнден). **Жаугъан** тохтады. Къар **жауду**. Жауун **жауады**. ***Жаугъан** кёлге **жауар** (*айт.*). **Жаугъан** къуру бир кёлге **жаумайды** (*айт.*). Октябрьны ахыр кюню эди, ол кече къар **жаугъаны** эсимдеди (З.З.). 2. *кёч.* Буз **жаугъанча** къуюл (окъланы, топланы д.а.к. башха затланы юслеринден). *Биз тынгылы бегитилген блиндаждабыз, башыбыздан а душман окъла буз ургъанча **жауадыла** (З.Х.).

Жаулукъ

ЖАУЛУКЪ¹ Душманлыкъ, бир бирге жау хал. **Жаулукъ** бла этилген иш. **Жаулукъ** жюрютюу. ***Жаулукъ** этсенг, ачыкъ эт (*айт.*). Шуёхлукъ, тенглик бол-маса, аланы араларында **жаулукъ** бир заманда да болмагъанды (З.Ж.). Дертлик, **жаулукъ** бла, жалгъан дау, тил этип тутдургъан эдиле Ахматны кеси жууукъ-лары (Гул. Б.).

ЖАУЛУКЪ² Тиширыула башларына къысыучу зат. Кюпес **жаулукъ**. Акъ **жаулукъ**. *Ауругъаннга – кийик саулукъ, жетген къызгъа – чилле **жаулукъ** (*айт.*). Элде башына **жаулукъ** къысхан, къызы, къатыны да, ол кюн къалмай алайда эдиле (З.З.).

Жаш

ЖАШ¹ *сыф.* 1. Акъыл балыкъ болмагъан. Жыл саны уллу болмагъан. **Жаш** адам. **Жаш** терекле. **Жаш** тёлү. **Жаш** мал. *Эки **жаш** жигит, автобусну остановкасына чыгъып, бизни сакълап тура эдиде (Т.А.). [Темиркъан:] Сиз алыкъа

асыры **жашсыз** ол затланы ангыларгъа (Т.З.). **Жашха** айтсанг – ташха айтханча, къартха айтсанг – къаргъа жазгъанча (н.с.). **2.** Сынамы болмагъан. **Жаш** алим. **Жаш** устаз. **Жаш** инженер. *[Къоналий Мухтаргъа:] Манга юйретирге сен алыкъа **жашса!** (К.Х.). Жыл саны келген эсе да, бу [устазлыкъ] иште ол [Дауут] алыкъа **жашды** (Т.А.). **3.** Кёп болмай ёсген, къуралгъан, ишин жангы башлагъан. **Жаш** терек. **Жаш** бутакъ. **Жаш** назы. *Орамны эки жанында **жаш** акттерекчикле, субай кызычыкълача къубула, сюеледиле (Т.З.). **Жаш** социалист кыралны жаулары кёп эдиде (Б.А.). **Жаш** назмучуну бириинчи жыйымдыгъына критикле бийик багъа бичалмадыла (М.Д.).

ЖАШ² ат 1. Атаны-ананы эркегырыу сабийи. Тамата **жаш**. Тенгими **жашы**. **Жашы** болгъан. ***Жашынга** базар хантны татдырма, кызынгы киши юйюнде жатдырма (*айт.*). **Жаш** болсун, кыыз болсун, акъылы, саны тюз болсун (*айт.*). **Жашны** эркеси бёрю болур, кызыны эркеси тели болур (н.с.). **2.** Акъыл балыкъ болгъан эр киши. Уста тепсеучю **жаш**. Акъыллы **жаш**. **Жаш** бла кыыз. ***Жашны** жаншагъы – кызыны акъсагъы (*айт.*). **Жашны** жигитлиги сорулур, кызыны жигерлиги сорулур (*айт.*). **Жашха** айтсанг – чабар, итге айтсанг – къабар (н.с.).

Жашлыкъ

ЖАШЛЫКЪ¹ 1. Жаш заман, жаш жылла. **Жашлыкъын** эсгериу. Адамны **жашлыкъы**. ***Жашлыкъда** жангылгъаны ким да кечеди (*айт.*). **Жашлыкъында** жашлыкъ этмеген, къартлыкъында башчылыкъ этмез (н.с.). **Жашлыкъда** ётюрюкчюге къартлыкъда да ийнанмазла (*айт.*). **2. кёч.** Сынамы болмагъанлыкъ. Терен оюлмамагъанлыкъ. **Жашлыкъ** этиу. **Жашлыкъдан** этилген иш. *[Керим:] Аскер **жашлыкъ** этгенди. Бу жол чакълы кечириригизни тилейме! (Гул. Б.). [Хусей:] Туудукълары болгъан кишиге быллай мурдарлыкъ ишни **жашлыкъдан** этилгенди дегенигиз сейир туююлмюдю?! (Ш.М.).

ЖАШЛЫКЪ² Ёге жаш. Адамны **жашлыкъы** бла кеси жашы. * Кеси жашы болса да, **жашлыкъы** Харундан артыкъ сюяллыкъ туююл эди Къасым (Т.З.). Суфиянны кесини **жашлыкъына** юй ишлегенин, къатын алып, юйдегили этгенин жаратмагъан жуукълары да бар эдиле (С.К.).

Жашна

ЖАШНА¹ Жарыкъ жан, от чакъ (элияны юсюнден). Шибиля **жашнады**. Кёкню **жашнагъаны**. *Кёк кёкюреди, **жашнады**, олсагъат агъач кыйырына элия урду (З.З.). Шибиля **жашнагъан** кибик, Ачы чыгъалла сёзлеринг. Не бек суюмейме десенг да, Сюзюледиле кёзлеринг (КъХЖ).

ЖАШНА² 1. Жаш бол, жашар. Къууаннгандан **жашнау**. *Керегин тапхан къарт **жашнап** башлады (З.З.). Кечесин, кюнюн билмей, башын къайгъы бийлеп тургъан Хаулат, жашыны саулугъун эшитгенлей, тирилди, ол келгенден сора уа, къууанч тыпырлы болду, **жашнады** (Ш.Х.). **2.** Чакъ, ёс, жашил тюрсюню бол. Табийгъат **жашнады**. Терек зыгъытчыкъла **жашнадыла**. ***Жашнасын-**

ла сабанла, Жашамасынла аманла! (фольк.). Малкъар таулада жайлыкъланы **жашнагъан** кезиюу ким да сукъланырчады (З.З.). 3. *кёч*. Ёс, айны, ишлен, кёу-рал. Тил илмубуз **жашнайды**. Жангы **жашнай** башлагъан адабият. *Къарачай, малкъар халкъланы жыр кёультуралары жылдан жылгъа **жашнай**, байыкълана баргъаны бизни ёхтемлендиреди (Р.И.). Малкъар адабият арт 20 жылда белгили **жашнап**, айнып тебирегенди (М.Д.).

Жашырын

ЖАШЫРЫН¹ *сыф*. 1. Адамла билирге жарамагъан, таша. **Жашырын** иш. **Жашырын** сёз. **Жашырын** кенгеш. *Былайда къалай эсе да бир **жашырын** иш барды (З.З.). Журт сёзю **жашырын** болмаз (*айт.*). [Айшат Минатха:] Кесинг билесе, жашырын сёзюмю, санга болмаса, айтмаучуму (К.Х.). 2. Закон эркин этмеген. **Жашырын** кружок. **Жашырын** организация. *Аны **жашырын** жыйыны шахарлада, элдеде да кёп аманлыкъ этгени ачыкъланнганды («Заман»). Республикада вахабизмни пропаганда этиучю эки **жашырын** кружок ачыкъ этилгенди («Заман»).

ЖАШЫРЫН² *сёзл*. Кишиге билдирмей, букъдуруп, ташатын. **Жашырын** айтыргъа. **Жашырын** ишлеу. **Жашырын** къапхан ит. ***Жашырын** бугъагъа тургъан туура кёозлар (*н.с.*). [Адемей Омаргъа:] **Жашырын** къабыучу итча, сени бу этгенинг неди? (К.Х.). Хасан, ётюп кетип, ал тизгинде олтургъан Хаджни кёулагъына адамладан **жашырын** бир зат айтды (Т.А.).

ЖАШЫРЫН³ *ат*. Таша, жашырылгъан зат. Къартны **жашырынлары**. **Жашырыны** болмагъан адам. *Къаза, кёозгъай кетип, жашла Исмайылгъа аны **жашырынларын** айтдырдыла (Тек. Ж.). [Барисбий:] Жашла, бош кёлюгюз къалады Алийден: аны сизден бир **жашырыны** да жокъду (З.З.).

ЖАШЫРЫН⁴ *эт*. Букъ. Агъачда **жашырыныу**. **Жашырынып** тургъанла. *Бизни кёргенлей, жашчыкълa, къачып, юй артында, баугъа, бирлери уа нартюх бахчагъа **жашырындыла** (Тек. Ж.). Жашчыкъладан кюркёуп, **жашырынып** тургъан кючюк, Ахматны ауазын эшитгенлей, чыгып, аллына ойнакълaп чапды (Т.А.).

Жая

ЖАЯ¹ Садакъ атарча ишленнген сауут. Садакъны **жаясы**. Нартланы **жаялары**. *Индеецлени бек белгили сауутлары **жая** болгъанды (Къ.К.). Къарашауай **жаясыны** къылын къаты тартдырды, садакъларын орунларына жыйды («Нартла»). Ёрюзмек **жаягъа** салып садакъны атды да эмегени сол кёзюне урду («Нартла»).

ЖАЯ² Жюн чагъыучу адыр. Жюн чагъыучу **жая**. *Ынна юйде **жая** бла жүн чагъады, аппа уа арбазда талкы баса турады (МХЖ 1). Анняны **жаясыны** къылы бошайып, жүнню иги чакъмай, чулгъап, толан этип бара эди (МХЖ 1).

Жаяу

ЖАЯУ¹ *ат.* Улоугъа минмей жюриген адам. Атлы бла **жаяу**. *[Сагит:] Аланы бош тенглешидиресиз, орталары атлы бла **жаяу** кибики (3.3.). Атлы **жаяугъа** жёнгер туюлду (*айт.*).

ЖАЯУ² *сыф.* Улоугъа минмей жюриген. **Жаяу** адам. **Жаяу** аскер. **Жаяу** отряд. ***Жаяу** кёнак – тынч кёнак (*айт.*). [Азамат] кеси тауушлукъ жашды, **Жаяу** аскерге башды (МПА). **Жаяу** отряд сууну жагъасына жетип, солургъа олтурду (3.Х.).

ЖАЯУ³ *сёзл.* Улоугъа минмей. **Жаяу** барыу. **Жаяу** жюриу. *Атха къарай билмеген **жаяу** жюриу (*н.с.*). Алгъын бир элден бир элге угъай, тау элден Нальчик шахарны базарына окъуна **жаяу** жюриуп тургъандыла (Т.А.). Ахыя бла Зулкъарний Шауурдатдан Мухолгъа дери **жаяу** бардыла (К.М.).

Жек

ЖЕК¹ *ат.* Шайтан-жин. Шайтанны, жинни, **жекни** да адамла, бир бирлерин кюркютур ююн, кеслери къурагъандыла (А.С.). Бурунгу таулу, эминагъа дарман табалмагъандан сора, аны шайтан бла, **жек** бла кюркютургъа кюрешгенди (МХТ).

ЖЕК² *эт.* 1. Жегилиучю хайыуанны, хамут-жюген салып, арбаны фыйтонну д.а.к. башха затны тартып жюриютурча эт. Ёгюз **жегиу**. Ат **жегиу**. Арбагъа **жегиу**. *Атны халын **жекген** биледи, базманны халын чекген биледи (*н.с.*). Сахадин энди уллукъ да, эсличик да болгъанды: арбагъа, чанагъа, ат, ёгюз **жегерге** юйренгенди (К.М.). 2. *кёч.* Адамны хакъсыз ишлет, кыйынын берме. Жалчы **жегиу**. Адамны **жегиу**. *[Къурман:] Кесигиз билесиз, бусагъатда адамны **жегерге** жарамагъанын (3.3.). **Жекди** кёп жалчыны, Кыйнап кёшчу, малчыны (Б.И.). 3. *грам.* Этимлени бетде, санлада, заманлада, турушлада тюрлендир. Этимлени **жегиулер**. *Къызчыкъ атны болушлада тюрлендирди, алай этимни жегилиуюн а иги ангылаталмады (Т.А.).

Желпегей

ЖЕЛПЕГЕЙ¹ *сыф.* Туюмелери этилмей, адамны юсуне къапланган. **Желпегей** плащ. **Желпегей** кёлек. **Желпегей** тон. *Жашчыкъладан бири, **желпегей** кёлекчигини женглерин къайырып, эниште ийилди да шаудандан кёш ууучу бла 3–4 кере да суу алып ичди (Къул. Х.). Командир, терк окъуна узалып, **желпегей** плащыны ичинден маузерин чыгъарды (3.Х.).

ЖЕЛПЕГЕЙ² *сёзл.* Туюмелерин этмей, женглерин киймегенлей, инбашларына къаплап. Плащны **желпегей** кийиу. Чепкенни **желпегей** къаплау. ***Желпегей** кийип тонун, Тор ажирге гам кёнуп, Атланганды ол жолгъа Барыргъа терен кёлгъа («Нартла»). Шинелин **желпегей** къаплап, Темирбаш, столда не эселе да бир къагъытланы ары-бери аудура, терен сагъышдады (Г.Б.).

ЖЕЛПЕГЕЙ³ сёзл. к̑варач. Алчи, бир жанлы. Бёркню **желпегей** кийиу. *Мажит, чырпа бёркчюгюн **желпегей** кийип, эшикге чык̑гъанында, Муссачык̑ к̑олунда да уллу к̑ызыл резин тобу бла аны сак̑лап тура эди (Ч.М.). Ингир бола тебирегенлей, Сафар гитче бёркчюгюн да **желпегей** кийип, ныг̑ыш таба атланды (А.Х.).

Женг

ЖЕНГ¹ ат. Кийимни билекни жапхан жери. **Женгни** учу. К̑елекни **женги**. Пальтону **женги**. *Аны башында жютют̑ппе бийик ак̑ бёркю, женг аллары байрак̑лача к̑алтыраг̑ан жашил дарий жыйрыг̑ы барды (С.К.). [Аллахберди Наныуг̑а:] Уг̑ай, уг̑ай, сен да **женгинги** жыртдырмай кирген эдинг Чочайлары сыйларг̑а дегенде (К.А.).

ЖЕНГ² эт. 1. Даулашып хорла. Даулашда **женгиу**. Бир бирни **женгалмау**. *[Айшат Ариубаг̑а:] К̑ой, жарлы, к̑ой! Сени гепоу да **женгаллык̑** туююлдо! (З.З.). [Махмут:] Тейри, Асхат, бу жол а **женгнгенме** сени да, Оюсну да! (Г.И.). 2. к̑ч. Хорла. К̑арысузлук̑ **женгиу**. Ауруу **женгиу**. *[Шамса:] Муну, харип, баш аурууу кюнден-кюннге **женге** барады (Ш.М.). [Залим Тахирге:] Алг̑ын да ак̑ылдан чола болуучу эдинг, энди телилигинг да **женгип** тохтаг̑ан к̑ереме! (К.Х.). 3. к̑варач. Тенглешдирген затдан ауур бол, базманда к̑еп тарт. Базманда **женгиу**. *Добай Назирге:] Алан, к̑еремисе, сен олтург̑анда бу «жигуличик» сол жанына **женгип** кетди! (Ч.М.). [Махамет Муратха:] Сенде болг̑ан ак̑ылчык̑ны бла телиликни базманны эки табаг̑ына салсак̑, телилик **женгерине** ишеклик жок̑ду (К̑.Д.). 4. к̑варач. Биреуню оюмун тюзге сана. *[Умар:] Шамил тюз айтады. Мен ол айтханнга **женгеме** (Ч.М.).

Женгил

ЖЕНГИЛ¹ сѳ. 1. Ауур болмаг̑ан, ауурлуг̑у аз болг̑ан. **Женгил** чемодан. **Женгил** жюк. *[Сагит Салыхха:] Кесинги бош г̑ебелек сунуп тураса ансы, к̑ересе, менден жаланда 2 килограммг̑а **женгилсе!** (З.З.). [Омар Мухадиннге:] Бер сумканы манга, мени жюгом **женгилди!** (К.Х.). 2. к̑ч. Тири, терк к̑ымылдаг̑ан. **Женгил** санла. *[Махат:] Эрттен сайын тышына чыг̑ып, жарау этип турама да, санларым **женгилдиле**, к̑елюм игиди (З.З.). Иш, кесинги асыры туююп ишлемесенг, санынгы-чархынгы чынык̑дырады, **женгил** этеди (Ш.Х.). 3. к̑ч. Этерге к̑ыйын болмаг̑ан, тынч. **Женгил** иш. **Женгил** задача. *[К̑асай Муратха:] Техниканга башхала ремонт этерле, манга бир женгил ишчик тап! (З.З.). [Мусса анасына:] Мариям Башировна бу жол эки **женгил** задача чык̑ бергенди (Т.А.). 4. к̑ч. Ачыуланып к̑алыучу, с̑з к̑етюрмеучу. **Женгил** адам. **Женгил** жаш. ***Жангил** адамг̑а к̑уулук̑да ишлерге к̑ыйынды (Т.З.). Ол [Мутай] да, тюз атасыча, **женгилди**, терк ок̑уна к̑абынып к̑алыучу-ду (З.З.). 5. к̑ч. К̑орк̑урча болмаг̑ан, терк сау этиллик. **Женгил** жаралыла. **Женгил** жара. *Болницада жер жетишмегени себепли, **женгил** жаралыланы

байлап, юлерине элтедиле («Заман»). [Мустафир:] Былагъа къарагъыз, мени жарам **женгилди**, тѳзѳерме (Ш.Х.).

ЖЕНГИЛ² сѳзл. 1. Терк, уллу сокорость бла, кызыу. **Женгил** жюрюу. *[Омар:] Жашла, жолдан ѳтгенде сакъ болугъуз: машинала **женгил** жюрюйдюле! (3.3.). Артха уа **женгил** баргъан поезд бла къайтдыкъ (Т.З.). 2. Терк, кѳп турмай, кысха заманда. **Женгил** жарашыргъа. **Женгил** къайтыу. ***Женгил** ѳпкелеген женгил жарашыр (айт.). [Кулина Любагъа:] **Женгил** къайт, сакълап турлукъбуз! (К.Х.).

Жер

ЖЕР¹ 1. Кюнден башлап, ючюнчю планета, адамла жашагъан эм ишлеген территория. Хар байлыкъ да **жердеди**. Дунияны берекеи **жерди**. *– **Жер** кюнню тѳгерегине айланады дегенге ийнаныргъа жарарыкъ туююдю! – деди узун къара сакъаллы гырхы кишичик, бетчигин да кызартып (К.Х.). **Жер** – байлыкъны анасы (н.с.). **Жер** ташсыз болмаз, эл башсыз болмаз (н.с.). 2. Территория. Къабарты-Малкъарны **жери**. Россейни **жеринде**. *Казахстанны **жерине** энтта бир талай кырал сыйыналлыкъды («Заман»). Соруу-сурау болмагъанлай, немецли фашистле Совет Союзну **жерине** танклары, самолѳтлары бла кирип келген эдиле (Т.А.). 3. Юйле ишлерге, мирзеу, кѳгет д.а.к. башха затла ѳсдюрюрге жарагъан территория. Битимли **жер**. Битимсиз **жерле**. Бай **жерле**. *Алайлары бай **жерле** эдиде, арпа, будай, тахта кѳгетле да ахшы тирлик бериучю **жерле** (Т.З.). Элни тѳгерегинде алгъын хайырланылмай, зыраф болуп туруучю **жерле** энди сюрюлген этедиле. Колхоз алада быхы, хобуста ѳсдюреди (К.Х.). 4. Топуракъ. Ташлы **жер**. Юзмезли **жер**. *Ташлы **жерни** битими аман болуучусун Окъуп бек иги биле эди (Т.З.). Аны быхылары сап-сарыла, сыйдамла болуучудула: къумлу **жерде** ѳседиле (Тек. Ж.). 5. Орун. Адырла туруучю **жер**. Къаламланы салыучю **жер**. *Олтурур **жер** болмай, ѳре сюелип тургъанла да жюзден аслам эдиле (К.М.). – Да тюз айтаса, Омар, – деди Сакийнат, мудах къарамын **жерге** ийип. – Ким да туугъан **жеринде** сыйлыды (Г.И.). 6. Бир затны энчи кесеги. Тауну бек бийик **жери**. Чаганы ауузуну къайырылгъан **жери**. *– Ачыйды! – деди жашчыкъ, бармакъчыгъыны къаралгъан **жерчигин** анасына кѳргюзтюп (Тек. Ж.). Чокка Минги тауну бек бийик **жерине** къартлыкъ хорлагъанда окъуна миннген эди («Заман»). 7. Адамны иште, спортда д.а.к. башха затда оруну. Спорт эришиуледе биринчи **жер**. Экинчи **жерге** чыгъыу. *Занкишиланы Къубадий юйретген элли гѳжефле алгъаракълада бардырылгъан республика эришиуде экинчи **жерни** алгъандыла («Заман»). Къапланда уа, айхай, уллуду кюч. Бѳрюню, айыуну да жыкъгъанды. Агъачланы ѳхтем къалаууру Энтта биринчи **жерге** чыкъгъанды (М.И.).

ЖЕР² Адам жатыучу орун, тѳшек. **Жер** этиу. **Жерин** жыйыу. *[Марууса:] Э кыыз, бу жашны **жерин** эт да жатмагъа къой! (3.3.). Кеч къопхан болур эди: Налжан **жерин** да жыймай кетгенди (К.Х.).

ЖЕР³ Иер. Ат **жер**. Атха **жер** салыу. **Жерсиз** ат. ***Жер** басханны ат биледи, ат басханны **жер** биледи (н.с.).

Жерлеш

ЖЕРЛЕШ¹ *ат.* Ким да болсун бир башха адам бла бир элчи (шахарчы) адам. Аланы **жерлешлери**. **Жерлешибизге** тюбедик. *Бизни **жерлешибиз** Юрий Темирканов Санкт-Петербургда кырал филармонияны баш дирижоруду («Заман»). Алим **жерлешлерин** тансыклады, алагъа Налчикни, анда жашауну юслеринден кёп хапар сорду («Заман»).

ЖЕРЛЕШ² *эт. къарач.* Бир жерге кёчюп, орналып тохта, тап, тынгылы олтур. Жумушакъ шинтикге **жерлешуу**. Элни эм башына **жерлешдик**. *Муталип, къарай барып, столну бек тап жерине жерлешди (С.К.). Эгечибиз Суфият а, Орта Азиядан келе келгенлей, Тебердиде **жерлешди** (Л.Х.).

Жетген

ЖЕТГЕН¹ *сыф.* Акъылбалыкъ болгъан. **Жетген** жаш. **Жетген** къыз. ***Жетген** къыз жерли эшекни танымаз (*айт.*). **Жетген** къызы болгъан юйню чырагъы жарыкъ жанар (*н.с.*).

ЖЕТГЕН² *алм.* Ким да болсун биреу, хар ким. **Жетгеннге** тарыгъыу. **Жетгенге** соруу. *[Окъуп Ийналгъа:] Анагъызны **жетгеннге** жалындырып айланмай, алайчыкъны, бир нёгер этип, кесинг чалып къойсанг а! (3.3.). [Азийнат Юсюпге:] Да сора **жетгенни** арбазында сюел да тур! (К.Х.).

Жетиш

ЖЕТИШ¹ Жетер чакълы бол. Жугарла **жетишедиле**. Сенекле **жетишмейдиле**. *Хар небиз да **жетишеди**, жукъдан кыйналмайбыз (3.3.). Классда бир-бир предметледен жангы дерсликле **жетишмейдиле**, аны себепли сабийлени бир къаууму эски дерсликле бла окъуйдула, ала уа жангы программалагъа толу келишмейдиле («Заман»). Комбайн оргъан будайны ындыргъа ташыргъа машинала **жетишмейдиле** (К.Х.).

ЖЕТИШ² **1.** Не да болсун бир ишни этал, мажарал, тамамлайл. Ашаргъа **жетишуу**. **Жетишалмагъан** жумушубуз. *Бир кюнню ичинде Мажир 9–10 тюрюлю ишни этерге **жетишгенди** (Т.З.). Аслан бла Камал, кеси юлюшлерин ишлеп бошап, эгешчиклери Азинатха болушургъа да **жетишедиле** (С.К.). **2.** Тутхан ишингде къаллай да болсун бир чекге жет, кюсегенинге тюбе; оюмунгу болдур. Кюсегенинге **жетиш**. Муратына **жетишуу**. *[Элкъан Окъупха:] Муратынга **жетишип**, юйюрюнгден къууанып жаша (3.3.).

Жетишимли

ЖЕТИШИМЛИ¹ *сыф.* Жетишими болгъан. **Жетишимли** иш. **Жетишимли** окъуу. *Аланы ишлери **жетишимлиди**, аны себепли кёллери жарыкъды (3.3.). [Азрет:] Сизни [къурулушчуланы] **жетишимли** ишигиз бла къуру сиз кесигиз угъай, биз, трестни ишчилери, барыбыз да ёхтемленебиз («Заман»).

ЖЕТИШИМЛИ² сёзл. Жетишимле болдуруп. **Жетишимли** окъургъа. **Жетишимли** ишлеу. *Нюржан, экзаменлени **жетишимли** берип, университетни экономия факултетине киреди (Т.А.). Бригаданы членлери барысы да бирча **жетишимли** урунадыла («Заман»). Мурат кесине буюрулгъан ишни **жетишимли** тамамлайды («Заман»).

Жигер

ЖИГЕР¹ сыф. Эринмей, иги ишлеучю, тири. **Жигер** адам. **Жигер** ишчи. **Жигер** таулула. ***Жигер** адам жыйынлы болур (айт.). **Жигер** ишин тюшюнде кёрюр (айт.). **Жигерни** тангы алгъа атар (айт.).

ЖИГЕР² сёзл. Иги, тири, кёл салып. **Жигер** урунургъа. *Гасий улу Абдуллах таматалыкъ этген бригаданы **жигер** ишлегенини юсюнден газетде очерк басмаланнганды (Т.А.). Министр кесини докладында Бахсан, Черек районланы малчыларыны **жигер** урунганларын чертгенди («Заман»).

Жигит

ЖИГИТ¹ сыф. Ётгюр, батыр, таукел. **Жигит** жашла. **Жигит** адам. *Малкъар халкъ кесини Байсолтанланы Алимча **жигит** уланлары бла ёхтемленеди (3.3.). Науруз **жигит** аскерчилени юслеринден талай китап окъугъанды (3.Х.).

ЖИГИТ² ат. 1. Ётгюр, батыр, жигерлиги болгъан жаш адам. **Жигитни** сыйын кёрюу. **Жигитлени** ишлери. ***Жигит** ёлсе да, жигитлик жашайды (н.с.). **Жигит** къала бузар, къоркъбакъ мюйюшде бугъар (н.с.). **Жигит** элни къурамайды, эл **жигитни** къурайды (н.с.). 2. Жаш эр киши, жаш. *– **Жигит**, былай келчи! – деди Хашим арлакъда кимни эсе да сакълап тургъан жашха (3.3.). [Мухажир:] **Жигитле**, экигиз да бу жашчыкъны машина жолдан ётдюрюп келигиз! (К.Х.). 3. Литература чыгъарманы баш персонажы. Романны **жигити**. Поэмаыны **жигити**. *Повестъни **жигитлери** ким да сукъланырча, жашауларындан юлгю алыргъа итинирча адамладыла (Г.Э.). Романны баш **жигитини** сыфаты бек тынгылы ачыкъланнганды (М.Д.). 4. Урушда, урунууда д.а.к. башха затда кишилик, жигерлик, батырлыкъ кёргюзтген адам. Урунууну **жигити**. Афган урушну **жигитлери**. *Совет Союзну **Жигити** Байсолтанланы Алимни юсюнден энчи китапла жазылгъандыла (3.3.). Социалист Урунууну **Жигити** Аттоланы Салыхны атын жюрютген орам, школ да бардыла (Г.С.).

Жизги

ЖИЗГИ¹ сыф. 1. Бек (асыры) татлы. **Жизги** боза. **Жизги** айран. *Аппа айранны **жизгисин** болмаса, кючлюсюн, эскисин ичалмай башлагъанды (К.М.). Ала [жашчыкъла] кимни эсе да бахчасындан жыртхан, эзилип бишген **жизги** шапталладан тойгъунчу ашадыла (Тек. Ж.). 2. кёч. Къарыусуз, назик. **Жизги** къолла. **Жизги** ауаз. *Нажабатчыкъ **жизги** къолчугъу бла мени зыбыр къолуму къысаргъа кюрешди (3.3.). – Башым ауругъанды да, дерсими эталма-

гъанма, – деди эм арт партада олтургъан узун чачлы къызчыкъ **жизги** ауаз бла (Т.А.). **3. къарач.** Керексиз, жумушакъ, жукъа жүрекли. **Жизги** тиширыу. **Жизги** сёзле. *[Айтек Баразгъа:] Сенича **жизги** адамгъа аллай ишни бош буюргъан эдик! (Б.М.). [Зухура Назирге:] Сени **жизги** сёзлеринге алданып, жашаууму буздум... (С.К.).

ЖИЗГИ² сёзл. Адам сюерча, хычыуун кёрюнюрча. **Жизги** жууаплау. **Жизги** тийген кюн. *Бизни кёргенде, Зуриятчыкъ къууанды, **жизги** ышарды (Т.З.). Жангы чыгъа келген кюнню таякълары тау тёппелени **жизги** жарытадыла (Г.Б.).

Жиляуукъ

ЖИЛЯУУКЪ¹ *сыф.* Терк-терк жиляучу, жиляп туруучу (сабийни юсюнден). **Жиляуукъ** сабий. ***Жиляуукъ, жиляуукъ**, къатынлагъа тузсуз билямукъ (*фольк.*). – Мен **жиляуукъ** туююлме, кесингсе **жиляуукъ**! – деди Мухтарчыкъ тамата эгешчиги Жаннетге (Т.А.).

ЖИЛЯУУКЪ² *ат. ц. диал.* Жилямукъ. **Жиляуукъларын** сюртюю. Сабий **жиляуукъла**. *Жашчыкъ, **жиляуукъларын** тыялмай, анасына неле эсе да айтады (Т.Д.).

Жингирик

ЖИНГИРИК¹ Билекни инбаш сюекге къошулгъан, бюгюлген жери эм кийимни алайы. Сабийни **жингириги**. Пальтону **жингириги**. *Асхат, Маратха **жингириги** бла тийип, алайдан терк кетерге керегин билдирди (Ш.М.). Мухашны юсюнде **жингириклери** ашалгъан жукъа пальтосу, башында къоян териден этилген эски бёркю, аякъларында жамаулу ботинкалары бар эдиде (З.З.).

ЖИНГИРИК² *ат. ц. диал.* Къаты кычырыкъ, къаты жиляу. Сабийни **жингириги**. **Жингирик** этип жиляу. *Ушкок тауушну эшитгенлей, агъач тонгузну балалары, аналарын да сакъламай, **жингирик** этип къачдыла (Т.С.). Ит къапхан сабийни **жингиригин** эшитип, адамла алайгъа чабып бардыла (К.М.).

Жипи

ЖИПИ¹ Батмакъ, мырды, юсюнде суу тохтап тургъан жер. **Жипини** сууу. **Жипилени** къурутуу. *Уллу партизан биригиуню комиссары Хулчаланы Махти Белорусияны **жипиден** толу агъачларын бир заманда да унуталмайдды (З.Х.). Тасхачыла сау кечени узунуна камишли **жипилени** ичи бла барадыла (Къуд. Х.). Къыралны талай жеринде **жипиле**, къурутулуп, сюрдю жерле болгъандыла (З.З.).

ЖИПИ² Батмакъ, мырды жерледе ёсюучю, къаурасы болмагъан, кёпжыллыкъ битим. **Жипи** татымсыз кырдыкъды. **Жипини** къурутургъа жайыу. *Мухаммат **жипини** чалып жайды (Г.Б.). **Жипини** не бек кёклей къурутуп жыйсанг да, мырды ийис этгени себепли, мал ашамайды (З.Ж.).

Жол

ЖОЛ¹ 1. Юсю бла улоу, адам д.а.к. башха затла жүрюр ючюн ишленген кенг ыз. Жангы **жол**. Тау **жолла**. Асфальт **жол**. ***Жолунг** ариу болса, жанында чыгъа-наладан кьоркьма (*айт.*). **Жолда** жатхан жилинны башы эзилир (*н.с.*). **Жолгъа** жаяу чыкъсанг, атлы бла нёгер болма (*н.с.*). 2. *кёч*. Амал, мадар, онг. Ол затланы тюзетир **жол** излегенле кёпдюле (3.3.). Жашланы андан башха **жоллары** болмагъанын ол [командир] бизге ангылатды (*К.А.*). 3. Ишни барыу халы, жоругъу, низамы, ызы, болуму. Революцияны **жолу**. Жарыкъ жашауну **жолу**. *Тюзлюкню **жолу** кыйын, тик, ёр болгъанын Кязим кесини назмуларында кёп кере къатлап айтады (*М.Д.*). Бусагъатда солциализмни, Ленинни, Октябрь революцияны **жолун** тюзге санамагъан тарыхчыла, политикачыла кёпдюле («Заман»).

ЖОЛ² Кере (асламысында **бу**, **ол** деген алмашла, **бир**, **эки**, **биринчи**, **экинчи** деген санаула бла бирге жүрютюледи). Ол **жол**. Бу **жол**. Экинчи **жол**. *[Халий-мат Юсюпге:] Бу **жолдан** артхасында сен анга бир тапсыз сёз айтып эшитсем, кечерик туююлме! (*Къул. Х.*). [Аслан Ханапийге:] Биринчи **жол** этген терслигинги кечген эдик ... (*Т.Ж.*).

Жора

ЖОРА¹ *ат*. Умут, мурат, акъылдагъы (кёлдеги), акъылгъа (кёлге) келген зат. Иги **жора**. Аман **жора**. *Аны [Къамгьутну] башында не тюрлю **жорала** болгъанларын Къыямыт билалмай, амалсызгъа къалды (*А.Х.*). [Мёлехан эрине:] Э киши, аман **жора** этме, ёлгенлеринги жанлары ючюн! (*Къ.Д.*).

ЖОРА² *эт. сёл. тил*. Жорала. Игиге **жора**. Аманнга **жора**. *Аман тюшню игиге **жорагъанлай** (*айт.*). Уучула Апсатыдан жалынып-жалбарып тилегендиле: «Бизге тогъайбашланы **жора!**» – деп (*МХЖ*¹).

Жохар

ЖОХАР¹ *ат къарач*. Юрге (кенг, жютю чапыракълары болгъан терек). **Жохар** чегет. **Жохарны** къабугъу. *Бизни чегетледе кёп тюрлю агъач ёседи: чынар, жерк, къайын, **жохар**, жёге, эмен, бусакъ, кёгагъач (*Ч.М.*). Мийик, субай, **жохар** терекни чапыракълары, адам кыпты бла кесгенча, оюулудула (*С.К.*).

ЖОХАР² *сыф. 1*. Зыбыр. **Жохар** хыярла. **Жохар** картоф. **Жохар** кьолла. *Чачийни чалгъы, сенек тутхан кьоллары уа, айхай, Любаныкъылача, жумушакъчыкъла туююдюле, **жохардыла** (*Т.А.*). Маратчыкъ аппасыны **жохар** жаякълары гитче топал кьолчукълары бла сылайды, боюнундан къучакълайды (*Г.И.*). Зурум базарда картофланы **жохар** къабукълары болгъанларын алыучуду: ала къургъакъ боладыла (3.3.). 2. Ала, кьолан, тамгъалы. **Жохар** чыпчыгъ. **Жохар** тауукъ. *Маймулатны **жохар** тауугъу хунаны юсюне минип къанкъылдайды (*К.Х.*). Къубадий, кёзюлдюреуюк бла къарай кетип, кюн бетде эки **жохар** жаз тауукъну кёрдю (*Т.С.*).

ЖОХАР³ *сыф. къарач.* Жумушакъ. **Жохар** тери. **Жохар** чач. *Зулячыкъды ол, Къара къашлычыкъ, **Жохар** чачлычыкъ (С.А.). Сюлемен, уллу кетен чурукълары бла **жохар** къарны жырып, мухур ургъанча, ыз къоюп барады (Къ.Н.). Хасан жазда да **жохар** сахтиян меслерин тешерге сыймеучен эди (Х.О.).

Жугъутур

ЖУГЪУТУР¹ Кавказ таулада жашагъан теке. Тогъаймюйюз **жугъутур**. **Жугъутур** сюрюу. *[Абука:] Мени тилегим алагъа **жугъутур** къулагъына жел къакъгъанча болуп къалды (З.З.). Къарашауай бир уллу **жугъутурну** да аркъасына кётюрюп келди («Нартла»). – Ма ол къаяны жанчыгъында сыртлау бла, – деп бардырады андан ары хапарын уучу Зауурбек, – танг аласында **жугъутур** сюрюу тизилип бара эди ... (Б.С.).

ЖУГЪУТУР² *къарач.* Уллу ашыкъ. Тананы **жугъутуру**. **Жугъутур** бла гож. *[Алий-Мурат Хананийге:] Ол къоргъашын къуюлгъан **жугъутурунгу** ма бу эки гожгъа беремисе? (Ч.М.). Алий бла Кемал, аналарыны эски чындайында ашыкъларын юй тюрюне тётюп, **жугъутурларын** бир жанына айырадыла (С.К.).

Жукъ

ЖУКЪ¹ *алм.* Не да болсун бир белгисиз зат, аברי. **Жукъ** билмеу. **Жукъ** да айтмазгъа. **Жукъ** этмеу. ***Жукъ** къабынса, тютюню чыгъар (н.с.). Энди ала бир **жукъдан** да инжилмей, тынч-ырахат жашау этедиле (З.З.). Аны къоллары не да болсун бир **жукъну** алыргъа кичип турадыла (Т.З.).

ЖУКЪ² *эт.* 1. Кёч, жайыл (аурууну юсюнден). **Жукъгъан** ауруула. Кесекле **жугъуу**. *[Врач:] Къоркъгъан этмегиз, **жугъарыкъ** ауруу туюлдю (Тек. Ж.). Къотур къолдан **жугъар**, палах тилден **жугъар** (н.с.). [Абидат Зухурагъа:] А къыз, сабийлени бизге жибер, сени кесеклеринг иш **жугъарла!** (К.Х.). 2. *кёч.* Синг, эри, таты. Ичине аш **жугъуу**. *[Зурият Баблинагъа:] Хар кюнден сени бла ушакъ этмесем, ашагъаным ичиме **жукъмайды** (З.З.). 3. *кёч.* Къон, кёошул, тюш. Ырысхы **жугъуу**. *Ол [Келлет:] къалай эсе да бир мал **жукъмагъан** адамды: эки жылны ичинде, ол, бу сылтау деп болмай, эки ийнеги, юч къою ёлдюле (Т.А.). [Окъуп Назирге:] Насыбынгы Аллах алмасын, ырысхы **жукъгъан** адамса! (К.Х.).

Жукъа

ЖУКЪА¹ *сыф.* 1. Къалын болмагъан, къалынлыгъы гитче болгъан. **Жукъа** къагъыт. **Жукъа** къумач. **Жукъа** плащ. *Дюгерлиле хычинни къалынын, мал-къарлыла уа **жукъасын** сыйгенлерин Валерий ол кюннге дери билмегенди (З.З.). Жаш къыш чиллеге жараулу кийинмеген эди: юсюнде – **жукъа** пальточугъу, аягъында – женгил түфличиклери, башы уа – жалан (С.К.). 2. Бир бирден узагъыракъда ёсген, битген, жайылгъан, чачылгъан. **Жукъа** чач. **Жукъа** кырдыклы жер. **Жукъа** туман. *Адамны чачы жылдан-жылгъа **жукъа** бола барады (К.Х.).

Быйыл кырдык башха жылладан эсе алашады эм **жукъады** (З.Ж.). **Жукъа** туман жюн жанклага жыйылыпды (Т.А.). 3. Башха затындан эсе сууу кеп болган. **Жукъа** айран. **Жукъа** сют. **Жукъа** боза. **Жукъа** шорпа. *Анака суусап болуп турган кьонаклага чынг алга сууукъ, **жукъа**, кючлю айран ичирди (К.М.). Мариям терк окъуна **жукъа** шорпачыкъ этди (З.З.). 4. кеч. Арыкъ, кьатангы. **Жукъа** адам. **Жукъа** санла. ***Жукъа** кишичик хапарны теренине кирди (К.Х.). **Жукъа** санлы узун жаш очередьни бек ахырында сюеледи (Тек. Ж.). 5. кеч. Аз, осал, кьолайсыз. Хуржуну **жукъа**. **Жукъа** кюбюрлю ынна. *Хуржуну **жукъа** болса да, Исмайыл бек чомарт адамды (З.З.). Ыннаны кюбюрю Сырмаханнаны кыгча **жукъа** да туююдю (К.М.).

ЖУКЪА² сёзл. 1. Тыкъ, кьалын этмей. **Жукъа** жай. *Зубайда чыммакъ сребрянкя жюнюн жууду да кюннге **жукъа** жайды (З.З.). [Омар:] Кьошну тёппеси **жукъа** жабылып кьалган болур эди: бюгече мени жастыгъыма жауун бир кесек тамганды (Э.О.). 2. Араларын кенг этип. **Жукъа** сеп. **Жукъа** орнатыу. *Картоф салынган уяланы араларын ёнчелеп, бригадир ишчилеге: «Асыры **жукъа** саласыз!» – деди (Куд. Х.). **Жукъа** оргатылган сохан, хобуста зыгытчыкыла терк айнып башладыла (З.З.).

Жум

ЖУМ¹ ат эск. Арап алфавитни бешинчи харфыны аты. *Сохта дефтерине «**Жум**» бла башланган сёзле жазып, устазга кёргюзтдю (А.Х.).

ЖУМ² эт. Кёзюнгю (неда кёзлеринги) кыыс. Кёзлени **жумуу**. *Соктур негеринг болса, бир кёзюнгю **жумуп** жюрю (айт.). [Сафар Иссагъа:] Тейри ол сен айтхан илишанны кёзлерими **жумуп** турганлай да атарма! (Тек. Ж.).

Жумла

ЖУМЛА¹ ат эск. Айтым. Китапны хар **жумласы**. Къуранны **жумласы**. *[Къамгъут Темуркъагъа:] Ийнан сен анга, ол [Дауут] сыйлы къуранны **жумла-сын** кёлюнден биледи! (А.Х.).

ЖУМЛА² эт. эск. Зор бла сыйырып, кьыралга ётдюр. Биреуню мюлкюн **жумлау**. Малланы **жумлау**. *[Добай Къасымгъа:] Кулакладыла деп, жерни керти иелерини мангылай кьыйынлары бла жыйылган ырысхычыкыларын **жумлап**, кеслерин а сибирге жиберген кьырал а жау жагъарыкъ сунма! (Э.О.).

Жумушакъ

ЖУМУШАКЪ¹ сыф. 1. Къаты болмаган, кьолга, адамны этине зыбыр тиймеген. **Жумушакъ** шинтик. **Жумушакъ** тешек. **Жумушакъ** кьолла. *Зулкъарний, **жумушакъ** диванда сыртындан жатып, газет окъуй турганлай, телефон зынгырады (З.З.). [Жамий Мариямгъа:] **Жумушакъ** тешекни бла къуш жастыкны сенден башхала уа сюймегенми сунаса? (К.Х.). Налжанны **жуму-**

шакъ бармакълары аны бетине хычыуун тийдиле (Т.А.). **2.** Чөгюч, салта бла тюерге, бичакъ, бычхы, балта бла кесерге, жонаргъа, жарыргъа тынч болгъан. **Жумушакъ** агъач. **Жумушакъ** металл. *Терекледе барысындан да жёге, жерк, акътерек **жумушакъ**, эмен, чынар, бёрюагъач а къаты боладыла («Заман»). Алюминий, **жумушакъ** металл болгъаны себепли, темирден талай кере женгилди («Естествознание»). **3. кёч.** Хычыуун, суюдюмлю эшитилген. **Жумушакъ** ауаз. **Жумушакъ** сёзле. *Жырны макъамы **жумушакъ**, сёзлери уа кимни да къозгъарча, кеслерине бойсундурурча эдиле (Г.Э.). Устазны **жумушакъ** сёзлери, эркин, ёхтем къарамы кёз юсюбюзден кетмейди (Г.И.). Мариям Зулкъарниевна **жумушакъ** ауазчыгъы бла бизге «Кюнюгюз ахшы болсун!» – деди. **4. кёч.** Асыры жууаш, ким айтханнга да ийнанып къалыучу, таукелсиз, кёлсюз. **Жумушакъ** адам. **Жумушакъ** къуллукъчу. *[Хаким Борисге:] Сен **жумушакъ** адамса. Коллективге айтханынгы этдиралмазса деп къоркъама (З.З.). [Аминат Зурумгъа:] Аллахны хакъына, сенича **жумушакъ**, огъурлу, къуллукъчу адам сау районда да болмаз! (Ш.Х.).

ЖУМУШАКЪ² сёзл. **1.** Иги, кёп къайнап, тынч чайнарча. **Жумушакъ** бишген эт. *[Темиркъан:] **Жумушакъ** бишген тууар этни да хатасы жокъду, сарысмах тузлукъ бла ашасанг (Къ.Д.). **2.** Кылды къоймай, ууакъ этип. **Жумушакъ** сюрюрге. *Жер тырнаууч тагъылгъан трактор бла **жумушакъ** сюрюлгенди («Заман»). **3. кёч.** Азчыкъ, ачитмазча (бас, ур) . **Жумушакъ** бас. **Жумушакъ** къыс. **Жумушакъ** ур. *[Нажмудин Хусейге:] Бу жол [жумдурукъ] **жумушакъ** жетип къалгъанды, экинчиде былай этсенг, тынгылы жетдиригими бил! (Т.А.). Алийхан, мени къолуму **жумушакъ** тутуп, саламымы алды да кесини къатында шинтикге олтуртду (З.З.). Керохха окъланы салдым да, аны огъары аягъын **жумушакъ** басып, сора, иги кесек марап, бошалдым (К.Х.). **4. кёч.** Суюдюмлю, жагъымлы, халал жюрек бла. **Жумушакъ** сёлешиу. *Таматаны услулугъу барыбызгъа да белгили болгъан эди да, аны алай **жумушакъ** сёлешгенине сейир этдик (Т.З.). Гелля мени къоюнунa алды да башымы къолу бла **жумушакъ** сылап, уппа этди (Г.И.).

Жунчуулу

ЖУНЧУУЛУ¹ сѳ. Жунчугъан, жарсылу, абызыраулу. **Жунчуулу** адам. **Жунчуулу** кезиу. *[Аубекир:] Жамауат, кёресиз, жашауубуз **жунчуулуду!** Даулашып, къажаулашып тургъанны къоюп, аны тюзетир мадарланы излерге керекди! (К.М.). [Назир:] Онгмагъаннга хапар сорма дегенлей, менича **жунчуулу** адам сизге не акъыл юйреталлыкъды? (Т.З.).

ЖУНЧУУЛУ² сёзл. Жунчуп, абызырап, къыйналып. **Жунчуулу** сёлешиу. **Жунчуулу** жууаплау. *Ол [Тахир] бизге къалай эсе да бир **жунчуулу** къарады (Т.А.). Мени сорууума Хадис, калтырап, сёзлерин да кючден эшитдире, **жунчуулу** жууаплады (Къ.Д.). Бу жол жашны ауазы башха замандача базыныулу угъай, бир кесек **жунчуулу** чыгъады (З.З.).

Жунчуусуз

ЖУНЧУУСУЗ¹ *сыф.* Жунчутмагъан. **Жунчуусуз** иш. **Жунчуусуз** адам. Быйылгъы кыыш малгъа, адамгъа да **жунчуусуз** болгъанды («Заман»). [Магомет:] Ишигиз **жунчуусузду**, аны себепли сиз къоркъур зат жокъду (Т.А.).

ЖУНЧУУСУЗ² *сёзл.* Жунчумай, базынып, тап халда. **Жунчуусуз** ишлеу. **Жунчуусуз** жууаплау. *Мал кыышлатыу **жунчуусуз** барады («Заман»). Эки сёз-ню бирге айталмаучу, кеси кесини ауанасындан къоркъа айланыучу Шамил бюгюн бек ёхтем, **жунчуусуз** сёлешеди (З.З.).

Жут

ЖУТ¹ *сыф.* 1. Тоюмсуз, мухар. **Жут** кёзу. **Жут** адам. ***Жут** улакъчыкъ Залимни кёолунда гыржын туурамны къадалып ашайды (З.З.). **Жутну** къарыны тойса да, кёлю тоймаз (н.с.). [Мадинахан:] Бу киштик къайдан келген эсе да, кетерге унамай тохтагъанды. Кеси уа бир **жут** затды, не берсенг да, макъыргъанлай турады (З.Ж.). 2. *кёч.* Малкёз. **Жут** адамла. ***Жут** малгъунла журтубузгъа чапдыла, Кёп мычымай, эринлерин къапдыла (С.А.). Адам не къадар бай болса, ол къадар **жут** болады (Ш.Х.).

ЖУТ² *эт.* 1. Аууздан ёнгеч бла аш орунга тюрт. Терк **жутаргъа**. Къабынны **жутуу**. Иги чайнап **жутуу**. *Ашагъан ашынг не къадар чайнап **жутсанг**, ол къадар иги татыйды (В.Г.). Маратны тамагъы ауруп, ашны къой, кесини тюкюрюгюн окъуна **жуталмай** сау ыйыкъны турду (Ш.Х.). 2. Ичине сингдир, жокъ эт. Юзmez сууну **жутады**. Жер жауунну **жутду**. *Кёпден бери мылылыкъ сынамагъан жер сакъ жауунну къарап-къарагъынчы **жутду** (З.З.). Юзmez сууну **жутханча**, Озуп кетеди жашау (С.А.). 3. *кёч.* Ёлтюр. Ёлет **жутхан** адамла. Эмина **жутхан** эл. *Эмина кёплени **жутханыны**, ол не бла байламлы болгъаныны юсюнден устаз сабийлеге тынгылы хапар айтды (Т.А.). Мариямны бюгюнню дерси кесини атасын **жутхан** къанлы урушну юсюнден эди (Ш.Х.). 4. *кёч.* Спирти болгъан затны ич. Коньякчыкъ **жутуу**. Кючлюсюнден **жутуу**. *Бир зат **жутайыкъ** деп, чайныйгъа кирсек, анда уа биягъы Мухаш бла Сафар, тапчыкъла болуп, жырлай тура эдиле (З.З.).

Жууаплы

ЖУУАПЛЫ¹ *сыф.* Къаллай да болсун бир затха жууап берирге тийишли (борчлу). **Жууаплы** иш. **Жууаплы** редактор. **Жууаплы** кёуллукъ. *[Жарахмат:] Мен ол иш ючюн **жууаплы** болгъанымы кесигиз билесиз, алай жүрегим чыдамай айтама ... (З.З.). [Батыр:] Бирси бирича болмай, Назир **жууаплы** иште ишлей эди да, анга кеч келди деп кёлкбалды эталмадыкъ (Т.А.). Ол газетни **жууаплы** секретары болуп кёп жылланы ишлегенди («Заман»).

ЖУУАПЛЫ² *сёзл.* Жууаплылыкъны ангылап. Ишине **жууаплы** къарау. *Хар адам кеси тутхан ишге **жууаплы** къараса, аны магъанасын иги ангыласа, ишни хайырлылыкъы ма ол заманда билинеди (З.З.). Кесини кырал ишинде кёлсюз-

люк этгенле, ол угъай анга **жууаплы** къарауну унутуп къойгъанла къуллукъчу-
ланы арасында да тюбейдиле («Заман»).

Жууапсыз

ЖУУАПСЫЗ¹ *сыф.* 1. Угъай демеучю, тынч, даулашмаучу, жууаш. **Жууапсыз** сабий. Таматалагъа **жууапсыз** адам. *Кесчиги уа Амашчыкъ – **Жууапсызчыкъ**, жууашчыкъ, Жумуш айтсанг, къууаныр, Ойнай-кюле, жубаныр (С.А.). 2. Жууап алмагъан, къайтарылмагъан. **Жууапсыз** сүймеклик. *Ол сүймеклик бир жан-лы, **жууапсыз** сүймеклик эди (Т.А.).

ЖУУАПСЫЗ² *сёзл.* Къайгъырмай, сан этмей. Ишине **жууапсыз** къарау. *Тамата докладында кеслерини къуллукълары бла байламлы борчларына **жууапсыз** къарагъанланы, шарт юлгюле келтирип, чертгенди («Заман»).

Жууапчы

ЖУУАПЧЫ¹ *сыф.* Даулашып, жууап этип туруучу. **Жууапчы** жаш. **Жууапчы** адам. *Кесини оюму болуп, аны ангылатыр ючюн даулашхан адамны бла тюрт сёзлю, сёз кётюрмеучю, кишиге тынгыларгъа сүймеучю, **жууапчы** адамны бир бирден айыра билирге керекди (Т.А.). **Жууапчычыкъ** Залимчик, Алимчик сунуп кесин, Кёп затха бёлед эсин (С.А.).

ЖУУАПЧЫ² *ат.* Биреу неда бир зат ючюн жууап берирге борчлу адам. Иши ючюн **жууапчы**. Къуллугъуна **жууапчы**. *Хар адам кесине буюрулгъан ишине **жууапчыды** (З.З.). [Олий:] Да сора хар кимни терслиги ючюн да менми **жууапчыма?** (Къул. Х.).

Жууаш

ЖУУАШ¹ *сыф.* Тынч, сабыр, басымлы (адамны юсюнден), урмаучу, юркмеучю, табанламаучу, кютю (малны юсюнден). **Жууаш** киштик. **Жууаш** ийнек. **Жууаш** сабий. *[Шамса Къазийге:] Къарындашым, асыры **жууаш** да иги тую-юдю! Ма кёремисе бизни Ибрахимни, къатыны угъай, сабийлери да, ол сёз айтханлай, аузуна чабып тохтайдыла (Ш.М.). Чаука чочугъаны, мюйюз къай-ыргъаны болмагъан, **жууаш** ийнекди, кеси да бек сютлюдю (Ч.М.). Лохпайны жаныуар бла, адам бла да къайгъысы жокъду, бек **жууаш** затды, сау кюнню узунуна аны «хап» дегенин эшитмезсе (Т.С.).

ЖУУАШ² *сёзл.* Ачыуланмай, сабыр болуп, басымлы халда. **Жууаш** сёлешиу. **Жууаш** жууаплау. *Бизге **жууаш** къарап тургъан самыр, арлакъгъа озгъаны-бызлай, ызыбыздан алай атылды!.. (Ч.М.). [Халим:] Аны [Мустафирни] хар заманда кюле-кюле, **жууаш** сёлешиучюсю эсимден кетмейди (Ш.Х.).

ЖУУАШ³ *эт.* 1. Жууашсын, жууаш бол. Эмилик **жууаша** башлады. *[Окзуп Исламгъа:] Ай жаш, алыкъа **жууашмагъанды**, минме, кесинги ачытырса! (Т.А.). Чочууукъ къадыр **жууашды**, Арбагъа да жарашды (Б.О.). 2. Ачыуунгу бас,

тынч, сабыр бол. Тамата **жууашып** селешеди. **Жууашыргъа** унамагъан адам. *Биягъында къызып селешген жаш энди бир аз **жууашды**, сабырланды (3.3.). Ол кесин тыйдырмай, адамланы ауузларына чабып, даулашып, демлешип туруучу Мухарбий, докладчы аны атын махтау бла айтханын эшитгенден сора, **жууашып**, сёз кьошмай тынгылай эди (Г.Э.).

Жууукъ

ЖУУУКЪ¹ *сыф.* 1. Узакъ болмагъан, бу тегерекде болгъан. **Жууукъ** жол. **Жууукъ** элле. *Узакъда биченден **жууукъда** мулхар ахшы (*айт.*). [Асхат:] Керти айтасыз, жолну узагъындан эсе **жууугъу** игиди, алай сиз айтхан жолну оюлгъан, бузулгъан жерлери кепдюле (Ш.Х.). 2. Кеп турмай, къысха заманны ичинде боллукъ. **Жууукъ** кюнледе. **Жууукъ** заманда. ***Жууукъ** заманда Бызынгыгъа, Булунгугъа д.а.к. башха узакъдагъы элlege газ тартыллыкъды («Заман»). **Жууукъ** кюнледе москвачы белгили жырчыла мында гастрольда боллукъдула («Заман»). 3. Биреу не бир зат бла къаты байламлы болгъан. Ниети халкъына **жууукъ** адам. *Аны [Толгъурланы Зейтунну] чыгъармалары халкъгъа, аны жашау, ниет болумуна бек **жууукъдула** (Б.Ф.). Жарлыланы жакъчылары Кязимни хар жазгъаны халкъыны жашаууна **жууукъду**, аны къуууанчыны, бушуууну да кюзгюсюдю (М.Д.).

ЖУУУКЪ² *сёзл.* Къатына жанлап. Юйге **жууукъ** барыу. Къатына **жууукъ** келирге. *[Элкъан:] Жашла, столгъа **жууукъ** олтуругъуз! (3.3.). **Жууукъ** келип къатына: «Къурман!» – деди атына, Жауурунларын керди, Шауайгъа кьолун берди (МПА).

ЖУУУКЪ³ *ат.* Ахлу, эт-жен, къан жаны бла байламлы адам. **Жууукъ-лары** кеп адам. Эт **жууукъ**. Гыржын **жууукъла**. ***Жууугъу** жокъну сыйы жокъ (*айт.*). Къызы кепню **жууугъу** кеп (*айт.*). Насыплыны эки **жууугъу** бирден келир (*айт.*).

ЖУУУКЪ⁴ *сонг.* Заманны, ёлчемни, санны къаллай да болсун бир чекге жууукълашханын билдиреди, бериучю болушдагъы атланы, санауланы ызларындан келеди. Жюзге **жууукъ**. Тангнга **жууукъда**. Мингнге **жууукъ**. *[Окъуп] жарлы уа туююдю: беш-алты тууары, эллиге **жууукъ** кьою, тюплю-башлы юю ... (К.Х.). [Салийма:] Ма жылгъа **жууукъ** болады ол мени эшигимден басмагъанлы, сора аны манга бош тыш адамдан не башхалыгъы барды?! (Ш.М.).

Жууукълукъ

ЖУУУКЪЛУКЪ¹ 1. Узакъ болмагъанлыкъ (жолну, жерни юсюнден). Жолну узакълыгъына, **жууукълугъуна** да къарамай. ***Жууукълугъуна** алданып, тапсыз жолну кетдик да, кеп жерде тохтаргъа туююп, элге кеч ашхамда жетдик (Ш.Х.). Аланы эллерини шахаргъа **жууукълугъу**, мал тутаргъа таплыгъы, ариу жерде орналгъаны къууандыра эди (К.А.). 2. Шүёхлукъ, бир бирни ангылаулукъ. Жюрек **жууукълукъ**. Халкъгъа **жууукълукъ**. *Адамланы бирге байлагъан, бир

бирни ангылап, сыйюп, сыйлап жашарча этген, аланы араларындагы жүрек **жуукълукъду** (Т.З.). Бир бирни ангылайбыз, Жокъду бизде суукълукъ. Селеймегенлей турсун Арабызда **жуукълукъ** (С.А.).

ЖУУУКЪЛУКЪ² Адамланы арасында эт, къан неда къыз бериу, къыз алыу жаны бла байламлыкъ. **Жуукълукъну** бузуу. Эт **жуукълукъ**. **Жуукълукъну** алыу. *[Элмырза Шохайгъа:] Угъай, бешге айланганлыкъгъа, эт **жуукълукъну** бузаргъа жарарыкъ туююдю! (Ш.М.). [Сахай:] Оллахий, **жуукълукъну** жүрютюрге уа аны [Шаухалны] кесинден иги адам болмаз! (З.З.). [Мутай:] Биз сизден къачар адамла туююлбюз, сизни **жуукълугъугъузу** сыйюп алабыз! (К.Х.).

Жыгыра

ЖЫГЫРА¹ Ашарыкъны эм тузланган затны ариу ийис этдирир ючюн, алагъа кшошучу ханс эм аны урлугъу. Ашха **жыгыра** атыу. Кийик **жыгыра**. **Жыгыра** жыйыу. *Ууакъ тууралгъан наша, помидор, сохан бла **жыгыра**, сют баш бирге кшошулуп этилген салатны ариу ийиси бурунунгу кичитеди (З.З.). Найыпхан, бахчада къата башлагъан **жыгыраланы** жыйып, гюлтечик этди да чардакъда такъды (Т.А.). Биченликде **жыгыра** жыя айланган къызчыкъланы жырларына ол [Къаншау] бугъуп тынгылайды (Т.З.).

ЖЫГЫРА² *къарач*. Адамны бек сыйген шүёху, тенги. Оруслу **жыгыраларыбыз**. Жашны тегейли **жыгырасы**. *Батталпашинскеде базарда айлана тургъанлай, биреу, артымдан келип, кёзлерими кёоллары бла жабады. Артыма айланып къарасам: черкесли **жыгырам** Хачим! (Х.О.). Нанаш Назирни **жыгырасы** болгъанын билгенден сора, Махсют сёзню башха жанына бурду (Б.М.).

Жыгырык

ЖЫГЫРЫК¹ *ат къарач*. 1. Механизмде бурулуп туруучу цилиндр (чарчыкъ); сабийле буруп ойнаучу тогъай темир. Сабан агъачны **жыгырыгы**. Моторну **жыгырыгы**. *Жашчыкъла орамда, **жыгырыкла** тёнгеретип, ары-бери чабадыла (Б.М.). Аны [механизмни] хар **жыгырыгы** бирден бурулады, бири тохтаса, барысы да тохтайдыла (Х.О.).

ЖЫГЫРЫК² *сыф. ц. диал*. Къабугъу айырылырча бишген (чынар, чертлеуюк д.а.к. башха зат). **Жыгырык** чынар. **Жыгырык** чертлеуюк. *Уудан къайтып келе, Шабатай **жыгырык** чертлеуюкледен хуржунларын толтурду (З.З.). Чынар, **жыгырык** болуп, агъып тебиресе, эчкиле агъачдан жыйылмаучудула (Т.А.).

ЖЫГЫРЫК³ *сыф. къарач*. Къарыулу, кючлю. **Жыгырык** жашла. *[Айтек:] Мени бла жыгъышыргъа бир уллу **жыгырык** жаш чыкъды (Ч.М.). Жашланы **жыгырык-жыгырыгы** жыйылгъандыла (КЪМОС).

Жыгъыш

ЖЫГЪЫШ¹ *эт*. Тутуш¹ деген бла бир магъанадады. **Жыгъыша** тургъанла. **Жыгъышыргъа** сыйюу. *Самат бла **жыгъышыргъа** жаланда Махти

чыкъды (3.3.). Районда жети команда чабышып, секиришип, инбаш таш атып, **жыгъышып** эришгендиле («Заман»).

ЖЫГЪЫШ² *ат.* Тутуш² деген бла бир магъанадады. **Жыгъышда** хор-лагъанла. *Чабышыу бла гранатны, дискни быргъау бошалгъандан сора, эркин **жыгъыш** башланды («Заман»).

Жыйрыкъ

ЖЫЙРЫКЪ¹ *сыф. къарач.* Жыйырылгъан. **Жыйрыкъ** бет. **Жыйрыкъ** мангылай. *Ол пластика операция этдиргенли, **жыйрыкъ** бети сыйдам болгъанды, кеси да алгъындан эсе иги кесек жаш кёрюнеди (С.К.). Аскербий малны шаугютюнден эсе аны ашхыныны **жыйрыкъ** жерлерин суююп ашайды (Ч.М.). Алиманы мангылайы, боюну, кёз тюплери да **жыйрыкъ** болгъанлыкъгъа, ол алкъын къартлыкъгъа хорлатыргъа ашыкъмайды (Б.М.).

ЖЫЙРЫКЪ² *ат къарач.* 1. Адамны бетинде, этинде жыйырылгъан жерлери. Бетни **жыйрыкълары**. Мангылайны **жыйрыкълары**. *[Майрусхан Халийматха:] Ингиликни къалын жакъгъалыгъынга, бетингде **жыйрыкъла** кетерикми сунаса? (Къ.Н.). Къызчыкъ, аммасыны мангылайында **жыйрыкъларын** бармакъчыгъы бла санап: «Амма къартмы болгъанса?» – деп сорады (Х.О.). 2. Кийимни жыйырып тигилген жери неда кийимге жыйырып тигилген къумач журун. Жабыуну **жыйрыкълары**. Кофтаны **жыйрыкълары**. *Софья ала кытай тёбен жаныны **жыйрыкъларына** эки-юч кере къатлап итиу салды (С.К.). Зухура терезе жабыуну баш **жыйрыкълары** болгъан узун хар журунну ёнчелей тургъанлай, тенг кызы Хаулат кирип келди (Б.Х.).

ЖЫЙРЫКЪ³ *ат.* Тиширыуну тёммегин асламысында тобукъ тюплеге дери жапхан кийим. Дарий **жыйрыкъ**. Къалын **жыйрыкъ**. **Жыйрыкъны** этеклери. *Къызны юсюнде, белинде да къызгылдым бел бауу бла акъ кишимир **жыйрыгъы** бар эди (3.3.). Эндиги жашла жаулукъ кысхан, **жыйрыкъ** кийген кызлагъа терс къарайдыла (К.Х.). Найыпхан, **жыйрыкъ** этеклери жел эте, тюкен таба озуп баргъанлай, Сафар ызындан кычырды (Т.3.).

Жыллыкъ

ЖЫЛЛЫКЪ¹ *сыф.* 1. Сау жылны ичинде этиллик, тамамланыллыкъ. **Жыллыкъ** болжал. **Жыллыкъ** план. **Жыллыкъ** курса. *Мухажир таматалыкъ этген къурулушчу бригада **жыллыкъ** планны онбир айгъа тамамлагъанды («Заман»). Нартла **жыллыкъ** жортуулгъа хазырланадыла, жол азыкъгъа ёгюзле, геммешле союп, къакълайдыла («Нартла»). 2. Бир жылы болгъан. **Жыллыкъ** сабий. **Жыллыкъ** бугъа тана. *Ата къарындашы Мурат Иссаны тоюна **жыллыкъ** бугъачыкъ келтиреди (К.Х.). Ол кюнде Межгитни **жыллыкъ** жашчыгъы жангы жюрюп башлагъан эди (3.3.).

ЖЫЛЛЫКЪ² *ат дин.* Ёлгенге бир жыл ётгенде этилиучю аш. Аппаны **жыллыгъы**. Ёлгенни **жыллыгъы**. *[Майрусхан:] Атабызны **жыллыгъын** ётдю-

рюп, сау ай да озгъунчу, аны къарындашы ёледи (Ш.Х.). [Шакъман:] Ол ючлю къара бугъаны уа аппаны жыллыгъына сойдукъ (К.М.).

ЖЫЛЫКЪ³ *ат къарач.* Жыл сан. **Жылыгъы** келген адам. ***Жыллыгъы** келсе да, аны чачына чал урмагъан эди (КЪМОС).

Жылы

ЖЫЛЫ¹ *сыф.* 1. Жылыу бериучю, жылытыучу, аз жылытылгъан, къызыгуу кетген. **Жылы** аш. **Жылы** суу. **Жылы** жауун. **Жылы** шорпа. *Аушигер элни башында жерден чыкъгъан **жылы** сууну жел ауруулагъа дарманлыгъы болгъаны тохташдырылгъанды («Заман»). Жай кюн жолда **жылы** жауун жаууп, бизни жибитди, алай терк окъуна кюн тийди да, юсюбюз кепчиди (Б.С.). 2. Адамны иги жылытыучу, сууукъдан сакълаучу (кийимни юсюнден). **Жылы** кийим. **Жылы** тон. *Не сууукъ къышда да Мазан **жылы** чурукъ киймейди, модагъа андан эсе жукъа туфлийчикле бек келишген сунады (К.Х.). **Жылы** тоннга чулгъанып Олтурама кюн бетде, Салам береди манга Хар ары, бери ётген (Г.М.). **Жылы** жуургъанны тюбюнден эки жилтинкёз жашчыкъ башларын къаратдыла (З.З.). 3. Жылыуну иги сакълаучу, от этилген. **Жылы** юй. **Жылы** кабинет. ***Жылы**, жарыкъ отоуда олтуруп, кече белине дери Шамсаны эки къызы, эришип, кёлекле, бёркле эшедиле (Т.А.). [Юзейир Унухха:] Сиз отну кесигиз этесиз да, юйюгюз **жылыды**, къырал юйле уа, газны аяп, аз ийгенлери себепли, иги жылынмайдыла (Б.С.). 4. *кёч.* Адамны кёлюне жарашхан, тап, ариу. **Жылы** жууап. **Жылы** сёз. *[Алим:] Не бек тилеп, жалынып кюрешдим эсе да, мен андан [Шараудан] **жылы** жууап алалмадым (З.З.). Кёп **жылы** сёз эшитгенбиз класс тамата Чепкенчи улу Омарны ауузундан («Заман»). Аны **жылы** къарамы Турлукъду эсибизде. Аныча ишлерге деп Борч алдыкъ кесибизге (С.А.).

ЖЫЛЫ² *сёзл.* 1. Сууукъ болмазча. **Жылы** кийиниу. *[Жамилят:] **Жылы** кийинигиз: эшикте аязды, сууукъ ётер! (З.Ж.). 2. Адамны кёлюн кётюрюрча, къууандырырча. **Жылы** саламлашыу. **Жылы** сёлешиу. *Къонакъла бизге жарыкъ, **жылы** тюбедиле (Къуд. Х.). Элни таматалары райондан келген къуллукъчула бла **жылы** саламлашдыла (К.Х.).

ЖЫЛЫ³ *ат.* Жылыу, жылы хал. **Жылыда** туруу. **Жылыдан** чыгъыу. ***Жылыгъа** жиялн ийлешир (*айт.*). **Жылыдан** чыгъып, эшикте, сууукъ аязда автбус сакълагъаны ишми татыгъан болур, жашчыкъ тюненеден бери бурун суу этип турады (Т.А.).

Жыр

ЖЫР¹ *ат.* Макъам бла жырланыучу назму. **Жыр** жырлау. **Жыр** тагъыу. ***Жыр** бла эжиу – къарындашла (*айт.*). **Жыр** Къарачайда этилир, Бахсанда айтылыр, Малкъарда эшитилир (*айт.*). Чорбат башына миннгенме. Андан бичен ташларгъа. **Жыр** билмеген мен тюйюл Сизге бир **жыр** башларгъа (МХЖ²).

ЖЫР² *эт.* Жютю зат бла кес, эки айыр (къумачны, терини д.а.к. башха затны), юсю бла ётюп, эки жанына бёлдюр, терен ыз къой. Жерни готон бла **жырыу**. Бичакъ бла **жырыу**. Терини **жырыу**. *Ийленген терини жютю бичакъ бла **жырып**, къайишле, чабыр баула этебиз (К.М.). Моторлу къайыкъла, кёлню **жырып**, бири бирини ызындан гюрюлдеп ётедиле (З.З.). Сейит бла Нух Налжанны бахчасын готон тагъылган трактор бла сагъат да турмай **жырып** чыкъдыла (Г.И.).

Жыртыкъ

ЖЫРТЫКЪ¹ *сыф.* Жыртылган, тешиклери болган. **Жыртыкъ** кийим. **Жыртыкъ** тон. *Жинси къумачдан этилсе, **жыртыкъ** кёнчек киерге уялган угъай, ёхтемлениген этедиле бусагатда бир-бир жашла (К.Х.). Туююл эди Хасанчыкъ Тенгчиклеринден артыкъ: Чурукълары тозурап, Кёлекчиги уа – **жыртыкъ** (С.А.). **Жыртыкъ**, чирги тёшекде Жатханма мен кёп жылны. Мал иеси уа манга Бёлюп бере эд жалны (Б.И.).

ЖЫРТЫКЪ² *ат.* Кийимде неда къумачдан этилген башха затда тешик. Тонну **жыртыгы**. **Жыртыкълары** болган плащ. *[Жансурат:] Кёнчек **жыртыкъларындан** кымыжасы кёрюне айланыучу шылагота Зулкъарний да энди кесин чанкалагъамы кёшады?! (Ш.Х.). Жаш, кёнчегини тобугъунда **жыртыгын** бёркю бла жабып, мыдыхны юсюнде олтурганча, шинтигин да ары-бери тепдире, гузаба этип сёлешеди (К.Х.).

Жырыкъ

ЖЫРЫКЪ¹ *сыф.* Жырылган. **Жырыкъ** жара. **Жырыкъ** къулакъ. *Къоянчыкъ, **жырыкъ** эринчигин къазауатдан кымылдата, быхычыкъны кемиреди (З.З.). Экижашар бугъа, ычхынып барып, тагъылып турган ийнекни быгъынына мюйюзю бла урду да **жырыкъ** жара салды (Ч.М.).

ЖЫРЫКЪ² *ат.* Кесилген, жырылган жер (адамда, малда неда башха жаныуарда эм кийимде). Этекни **жырыкълары**. Жаякъны **жырыгъы**. *– Бу саугъаны мен Уллу ата журт урушда тапханма! – деди Осман улу, сол жаягъыны **жырыгын** кёргозтюп (Г.И.). Ол кюн Нажабат тойгъа женглеринде да **жырыкълары** бла бир омакъ пальто кийип келеди (З.З.).

Жюз

ЖЮЗ¹ *сан.* 1. 100 деген тарых эм 100 затны саны. **Жюз** адам. **Жюз** жыл. **Жюз** кере. * **Жюз** кере ёнчеле да бир кере кес (н.с.). **Жюз** кюнню атылып турган бир кюн керек болады (н.с.). **Жюз** кере эшитгенден эсе, бир кере кёзюнг бла кёр (айт.). 2. Кёп, бек кёп. **Жюз** айтхынчы, ангыламаган. *[Осман Жамалгъа:] Мен сени кёрмегенли **жюз** жыл бола болур, тейри! (З.З.). [Жаннет Любагъа:] Къалай унутханса, **жюз** кере айтхан эдим да баш дарман ала кел деп? (Г.Э.).

ЖЮЗ² *эт.* 1. Сууну юсю неда ичи бла кёолларынгы бутларынгы кымылда-тып бара бил. Тенгизде **жюзюу**. Кёлде **жюзюу**. Уста **жюзе** билиу. *[Тамерлан:]

«**Жюзе** билмейме!» деп, айтып кюрешдим, алай бири кьолларымдан, бирси бутларымдан кьарыулу кьоллары бла тутуп, кёлге быргъадыла ... (3.3.). Суу къатында жашагъан **жюзерге** уста болур (*н.с.*). **2.** Кёлде, тенгизде, океанда бар (къайыкъны, кемени д.а.к. башха затны юсюнден). Тенгизледе пароходла **жюзе**диле. *Экибиз да толкъунлада ары-бери чайкъала, **жюзюп** баргъан кемени ызындан къарап турабыз (*Т.А.*). Къалакъланы терк-терк ойнатсам, чабакъча **жюзеди** кемем (*Г.Э.*). **3.** Хауада чайкъалмай, шош (учуп) бар. Къуш бийикде **жюзеди**. *Жел келди да, къалын къара булутла кюн батхан жанына **жюзюп** башладыла (*Г.М.*). **Жюзюп** келип, бийикден, илячин тауукъ баланы алып кетди (3.3.).

Жюзжыллыкъ

ЖЮЗЖЫЛЛЫКЪ¹ *сыф.* Жюз жылы болгъан; жюз жыл сюелген, тургъан. **Жюзжыллыкъ** чынарла. **Жюзжыллыкъ** аппа. ***Жюзжыллыкъ** къартны ёмюрюнде кёзлюкле салмагъаны, аурумагъаны, таякъсыз жүрюгени бизни бек сейирсиндирген эди (*Г.И.*). **Жюзжыллыкъ** эменле, чынарла кёп къан төккен урушлагъа шагъатдыла (*Г.Э.*).

ЖЮЗЖЫЛЛЫКЪ² *ат.* Жюз жыл толгъанын билдирген заман. Театрны **жюзжыллыгъы**. Университетни **жюзжыллыгъы**. *Элни **жюзжыллыгъын** белгилерге башха къоншу республикаладан да кёп адам келди («Заман»). В.И. Абаев – белгили лингвист – кырал аны **жюзжыллыгъын** белгилеп, эки ай озгъандан сора дуниядан кетгенди («Заман»).

Жюзсомлукъ

ЖЮЗСОМЛУКЪ¹ *сыф.* Багъасы жюз сом болгъан. **Жюзсомлукъ** китап. **Жюзсомлукъ** ваза. *Сени **жюзсомлукъ** къаламынг да мындан кёп жазарыкъ туююдю! – деп, Сейит Хусейге юч сомгъа алгъан къаламын кёргюзтдю (3.3.). **Жюзсомлукъ** конфет коробка, шампан да алып, Хасан Шамсалагъа барады (*Ш.М.*).

ЖЮЗСОМЛУКЪ² *ат.* Юсюнде **100** деген тарыхы болгъан къагъыт ахча. Жангы **жюзсомлукъла**. **Жюзсомлукъну** ууакълау. *Ислам, эки **жюзсомлукъну** бохчасындан чыгъарып, тюкенччиге узатды (*К.Х.*). Киеу нёгерлени таматасы, **жюзсомлукъну** буздуруп, тюменликле этди да плащ хуржунуна сукъду (*Ш.Х.*).

Жюйрюк

ЖЮЙРЮК¹ *сыф.* **1.** Терк жүрюучю. **Жюйрюк** къадыр. **Жюйрюк** ат. ***Жюйрюк** ат жүген бла урушур (*айт.*). **Жюйрюкню** тау тыймаз (*айт.*). Гемуда бек **жюйрюк** ат эди («Нартла»). **2.** кёч. Тири, жигер. **Жюйрюк** хапар. **Жюйрюк** санла. *[Айтек:] Не болуп къалды мени жюйрюк санларыма?! (3.3.).

ЖЮЙРЮК² *сёзл.* Терк, тири, женгил халда. ***Жюйрюк** атлайды тайчыкъ, Кеси да бир субайчыкъ (*С.А.*). Гемуда бирси атланы къатларында, акъсагъанча

этип, ала иги озгъандан сора уа, **жюйрюк** атлап, ызларындан мычымай жетди («Нартла»).

Жютю

ЖЮТЮ¹ *сыф.* **1.** Иги кесиучю. **Жютю** бичакъ. **Жютю** балта. **Жютю** бычхы. *Жашла уллу жютю бичакъла бла мырдыны къамишин орадыла (Тек. Ж.). Кишини къамасы уа эки жаны да бирча кесген **жютю** болгъанды (МХЖ¹). Гитче **жютю** жюлгюшчюк бла Хажи-Даут кийикни терисин къарап-къарагъынчы сыдырып алды (Т.С.). **2.** Учү, алгъа чыкыгъан жери, башы (чокайы) иничке болгъан. **Жютю** бурун. **Жютю** тёппели къанатлы. *Чиллени [къанатлы] узун **жютю** буруну ууакъ чабакъчыкылагъа, чабакъ къуртлагъа терк-терк чанчылады (С.К.). **3.** *кёч.* Ётгюр (кёзлени, къарамны юсюнден). **Жютю** къарам. **Жютю** кёзле. *Аны **жютю** кёзлери бизге, прожекторлача, жанып къарай эдиле (З.З.). Жаш кесини **жютю** къарамын терк-терк чыгып тепсеген субай кыызгъа бурду (Т.А.).

ЖЮТЮ² *сёзл.* **1.** Иги кесерча. Балтаны жютю билерге. **Жютю** тишелген чалгъы. *Бичакъны **жютю** биледим, Аллахдан союм тиледим (Х.О.). **Жютю** тишеп чалгъысын Хырпин этеди Баттай. Чалгъыда андан артха, Эшта, къаллыкъды Жаттай (М.И.). **2.** *кёч.* Бек иги, тиклеп. **Жютю** къара. *Укуну уа кёзлери къарангыда **жютю** кёредиле (Г.Э.). Аны кёзлери бизге, ач бёрюню кёзлерича, **жютю** къарай эдиле (К.Х.).

Заба

ЗАБА¹ Дуппур, төшлеу жерледе ёсюучю къаты ханс. Къуругъан **заба**. Жел тарагъан **забача**. *Тау жел къаудан забаны шуулдатады (У.И.). Къаты жел къая эринлеринде битген **забаланы** сызгъыргъан таууш этдиреди (Э.О.).

ЗАБА² *къарач*. Бадыр. **Забалы** чаллыкъ. Къулдели, **забалы** жер. *Къар дунягъа акъ кебин кийдиргенди: не чунгур, не **заба** къоймай, тепсича тюзетгенди (КЪМОС). Арт жыллада алайлары да **забалы** болгъандыла, киши суююп чалырча туююдюле (Ч.М.).

Залим

ЗАЛИМ¹ *сыф*. 1. Кюйсюз, бек къаты, адамгъа эриулюгю болмагъан. **Залим** бай. **Залим** дуняя. *Ётдю аны жашауу Бир **залим** дуняда, Зулмулукъдан ычхынмай, Бек термиле, кыйнала (Э.О.). Адил **залим** байны къолунда, жалын толу алалмай, кетер онгу да болмай, талай жылны, мал орунлада къала, унугъуп жашады (МХЖ¹). 2. Огъурсуз. **Залим** тиширыу. *Ол байны битеу халкъ таныгъан бир **залим** къатыны болгъанды (МХЖ¹). 3. *кёч*. Бек къарыулу, кючлю. **Залим** гёжеф. *Мазанны **залим** ажирине сукъланмагъан жокъ эди, аны сат деп кёпле тилеучю эдиле (Т.А.). [Адылбий Зауургъа:] Сен ол **залим** гёжефни хорласанг, колхоз санга жаппа-жангы «Жигули» саугъа этеригине мен, колхозну председатели, сёз береме! (Ш.Х.). 4. *кёч*. Бек иги, алапат. **Залим** жаш. **Залим** къыз. **Залим** иш. *[Асхат Тимургъа:] Ол **залим** къыз санга келирге унай эсе, артынга – аллынга да къарама! (Гул. Б.). Аллай **залим** жашлары болгъан ата ёхтемленмесе, ким ёхтемленирикди?! (Ш.М.).

ЗАЛИМ² *сёзл*. 1. Къаты, кючлю таууш этип (этдирип). Мотор **залим** гюрюлдеди. **Залим** кычырыу. *Тёгерекге турдула, Къарсны **залим** урдула. Тепсейди улан къыз бла, Бир жарыкъ жулдуз бла (Б.И.). Моторчукъ, гитчечик болгъанлыкъгъа, **залим** гюрюлдейди (Тек. Ж.). 2. Бек иги, ким да жаратырча. **Залим** жырлау. **Залим** тепсерге. *[Амин Камалгъа:] Сенича **залим** жюзе билсем, кесими насыплагъа санарыкъ эдим (З.З.). Ол кызычыкъ къобузну алай **залим** согъады, ярабий, сёлешдирип, жырлатып кёйду ушайды дерсе! (К.Х.).

ЗАЛИМ³ *ат*. Адамланы жегиучю, зулмучу, унукъдуруучу патчах, бай, бий. **Залимлени** хорлау. **Залимлени** дуняялары. *Жыгъылгъан эсек да, турдукъ, **Залимни** боюнун бурдукъ, Тенглик жашауну къурдукъ (М.С.). Жюз жылланы **залимле** Ичдиле къаныбызны, Зулмулукъ сынатдыла, Кёп кыйнап жаныбызны (С.А.).

Залы

ЗАЛЫ¹ Чапырагъы, сабагъы да болмагъан, жайылып ёсюучю суу битим; макъа хырыу. Тенгизни **залысы**. Сууда таралгъан **залы**. *Малик жюзе билмей эди да, тенгизни кыйырчыгъында, **залыла** жыйылыучу жерден ары бармады (З.З.). Эрттенликде тенгизни жагъасына барсакъ, кечеги толкъун келтирген болур эди, болгъан кир-кипчик, жап-жашил **залы** (Г.Б.).

ЗАЛЫ² Жаныуарланы чархларындан чыгъыучу, созулуучу, учхалауукъ, шыты зат. **Залылы** эт. *[Окъуп:] Мен **залы** тюкюрюп тургъанлы талай жыл болады (З.З.). Арыкъ малны эти **залылы** болады (К.Х.).

Залыкыйлды

ЗАЛЫКЪЫЛДЫ¹ Таулада эм тау жерледе ёсюучю, уллу гюллери болгъан битим. **Залыкыйдылы** жер. Къара **залыкыйлды**. *Арагъызда [къаяланы] жырылдайдыла Чучхур акъгъан тауушла, Башыгъызда сюзюледиле Чыгырбаш къара къушла, Ёшюнюгюзню жасайдыла **Залыкыйды**, нарат, кыйын (Г.Б.). Ол [шаудан] **залыкыйдыланы** тюбюнден, жипилени башында зылды тебелени арасындан чыгъады (Э.О.).

ЗАЛЫКЪЫЛДЫ² *къарач.* Мюшкери. **Залыкыйдыла** чакъгъандыла. **Залыкыйдыдан** этилген дарман. ***Залыкыйды** ашагъан улакъча (*айт.*). Къач кёзюу, **залыкыйдыла** сап-сары чакъгъандыла (Б.М.). Кючлю, ачы ийиси болгъаны себепли, **залыкыйдыны** мал ашамайды (Къ.К.).

Замансыз

ЗАМАНСЫЗ¹ *сыф.* Заманындан алгъа болгъан, келген. **Замансыз** къартлыкъ. **Замансыз** ёлюм. *– Ёлюм хар инсаннга хакъды, – деди Махай эфенди. – **Замансыз** ёлюмден Аллах сакъласын! (Ш.Х.). Бушуулу инсанлагъа **Замансыз** картлыкъ жетди, Такъыр болду кёллери, Жюрекден тынчылыкъ кетди (С.А.). **Замансыз** къонакылагъа Ол жарыкъ боламдады, Алай «Нек келгенсиз?» – деп, Базынып соралмады (М.И.).

ЗАМАНСЫЗ² *сёзл.* Заманындан алгъа, асыры эртте. **Замансыз** къартайыу. **Замансыз** ёлген. **Замансыз** келген къонакъ. *[Врач Аминатха:] Алыкъа къобуп кетер кибик иги болмагъанса, сабийчик **замансыз** туугъаны себепли, биз анга да, санга да энтта тёрт-беш кюнню багъаргъа керекбиз (Къ.Н.). [Нюржан:] Кёрген кыйылыкълары атабызны, анабызны да **замансыз** къарт этгендиле (З.З.). Жашауну татыуун сынамай, жашлай, **замансыз** жоулгъанларыбызны эсибизге тюшюрейик!.. (Къуд. Х.).

Зат

ЗАТ¹ *ат. 1.* Адам кёзлери бла нени кёраллыкъ, къоллары бла нени туталлыкъ эсе да, ол, жукъ, абери. Кёп **зат**. Иги **зат**. Ашар **затла**. *Къасым, айхай,

байды, алай не уллу жуугуна да алайлай бергенни кьой, ёнкючге окьуна бир **затын** да бермеучюдо (3.3.). Эрттенликде уа Асият базаргъа барып, помидор, наша, дагыда кёп тюрю **зат** алып келди (К.Х.). **2.** Не да болсун бир иш, болум, хал. Этилик **затла**. Айтыр **зат**. *– Сен айтхан **затны** юсюнден мен да кёп сагъыш этгенме ... – деди Мурадин, Халимге сагъышлы къарап (Ш.М.). [Муслим:] Сиз хапар айта турасыз алай ... Мени сейирсиндирген ол туююдо, башха **затды**... (3.3.). **3.** Болуп кетген иш. Кёрген **затларыбыз**. Сынагъан **затыбыз**. *Ол заманда мен сынагъан **затланы** юслеринден терсине буруп айтханла бардыла... (К.Х.). – Да не этериксе, – деди Маулют, терен кючсюнюп, – ол ингирде кёрген **затымы**, Аллах сакъласын, кишиге билдирирге жарарыкъ туююдо! (Т.А.).

ЗАТ² кес. **Иш²** деген бла бир магъанадады. Адам **зат** келсе. Келирге **зат** дей эселе. * [Шахим:] Мусса кетеме **зат** десе, къаты болугъуз да иймегиз! (3.3.). [Харун:] Мени адам **зат** сорса, «Бусагъат къайтырыкъды, тюкеннге кетгенди», – де-гиз (Т.А.).

Зауукъ

ЗАУУКЪ¹ ат. Кёл кётюрген, бек къууандыргъан, хар не жаны бла да ыразы этген сезим. **Зауукъ** кёрюу. **Зауукъда** жашау. *Аллай адам бла жашагъан **зауукъ** болгъанын Аминат ангылай эди (3.3.). Къаз – ючеуге аз, тауукъ – экеуге **зауукъ** (айт.). Мында хар излеген затынг тынч табылады, учузду, иги качество-луду – жашау **зауукъду** (К.Х.).

ЗАУУКЪ² сыф. **1. Зауукълу¹** деген бла бир магъанадады. **Зауукъ** жашау. **Зауукъ** кюнле. ***Зауукъ** заман озуп кетди, Бушуу сакълатмайын жетди: Киштик жутду балаларын, Сарнап жияйд аналары (С.А.). **Зауукъ** жашау келди бизге, Эрлай кирди юйюбюзге. Дуниягъа нюр чачылды, Тейри эшиги ачылды (Х.О.). **2.** Сейир, оюнчу, кюдюрюучю. **Зауукъ** адам. **Зауукъ** сабий. **Зауукъ** кёллю адам. * [Къырым Оюсха:] Сенлай **зауукъ** адамла терк къарт болмаучудула (3.3.). Назик ёнлючюгюмсе, **Зауукъ** кёллючюгюмсе. Юйреп турсун ашауунг, Жарыкъ ёт-сюн жашауунг! (Х.Н.).

ЗАУУКЪ³ сёзл. **Зауукълу²** деген бла бир магъанадады. **Зауукъ** солургъа. **Зауукъ** жашаргъа. * [Исмайыл:] Бу жолча **зауукъ** бир жылда да солумагъанма (К.Х.). [Зауурбек Аминнге:] Халкъны кесингча **зауукъ** жашагъан сунма, эт, кёгет ашаргъа тапмай тургъанла кёпдюле! (3.3.).

Зауукълу

ЗАУУКЪЛУ¹ сыф. Къууанчлы, насыплы, зауукъ этген. Жашау **зауукълуду**. **Зауукълу** заман. *Ол экисини **зауукълу** жашауларына зарланганла чыгъа башлайдыла (Къул. Х.). **Зауукълу** кюнле кетдиле, Суукъ, боран да жетдиле (Х.О.). **Зауукълу** заманда туугъан тёлү гыржыннга тийишли багъа бичалмайды, къыйналыргъа суймейди (Б.С.).

ЗАУУКЪЛУ² сёзл. Зауукъ этип, къууанып. **Зауукълу** солургъа. **Зауукълу** жашаргъа. *[Самат:] Тау хаада, чокъуракъ сууладан, шауданладан иче, **зауукълу** солургъанбыз! (З.З.). [Аныуар Залкъупха:] Угъай, тейри, сенден эсе уа ала **зауукълу** жашайдыла! (Г.Э.).

Зая

ЗАЯ¹ ат къарач. Заран, хата. Биреуге **зая** салыу. Аны **заясы** бла. *[Дауут:] Алагъа салыннган **заяны** соргъан окъуна этмегиз!.. (С.К.). [Салим:] **Заясы** бизге жетмесе уа, жукъ да айтмай, тынгылап турлукъ эдик, алай а кёресиз ... (Х.О.).

ЗАЯ² сёзл. Зыраф, зырафына, бошуна. **Заягъа** кетген ырысхы. **Зая** жоюлгъан зат. *Асланны жангыз бир атхан огъу да **зая** кетмеди, малгъун фашистлеге тийди (З.Ж.). Жамий директоргъа Разиятны юсюнден, ол аны тенг кызы болгъанын, аны эки-юч жылы **заясына** кетгенин айтды (А.И.).

Зийна

ЗИЙНА¹ ат. Саякълыкъ, къахмелик, хаулелик, аман айланыучу кылыкъ. **Зийна** бла сабий табыу. **Зийнадан** туугъан. *[Зулейха:] Ол гажай а бютюнда зийна бла тапмаса уа, жашын аз махтар эди!.. (З.З.). [Зайнаф Хусейге:] Кёремесе **зийнадан** туугъанны бизге къайтмай кетгенин! (Х.О.).

ЗИЙНА² сёзл. Саякълыкъ, къахмелик этип. **Зийна** жюрюу. **Зийна** айланыу. *Анга да, мёлек кибик, айтадыла сюймегенлери **зийна** жюрюйдю деп (К.Х.). [Аминат Зурумгъа:] Э кызы, Зубайны, **зийна** айланады деп, бош гюняхын алып турабыз!.. (Б.Х.).

Зукку

ЗУККУ¹ сыф. Кёзлери кыйыкъ болгъан, зегилеу. **Зукку** къоян. **Зукку** кёзле. *[Къоянны] кёзчюклери **зуккула**, Прожекторча жылтырай, Тиккъулакчыкъ сакъды бек, Итни кёрсе, къалтырай (С.А.). [Змеенко] адамгъа **зукку** мияла кёзлерин аралтып тохтаса, сары кирпичлерини тюплеринде житча кёзлери къагъылмай бир ауукъгъа дери туруучу эдиле (Г.Б.). Адыхам **зукку** кёзюн анга аралтып тургъан кишини халын жаратмады (Т.А.).

ЗУККУ² сёзл. Кёзлерин кыйыкъ этип. Кёзлерин **зукку** ийиу. **Зукку** къараргъа. *[Оразбатыр] **зукку** къарап кёзюме, Къулакъ салды сёзюме (Х.Н.). Бир кёзюн да **зукку** ийип, Магомет хапарын аямай бардырады (Г.Э.).

Зыбыр

ЗЫБЫР¹ сыф. 1. Сыйдам болмагъан, хыртты, гырхы, къаты. **Зыбыр** жюн. **Зыбыр** къолла. **Зыбыр** сакъал. *Зурият къонакыгъа къара тамырладан толгъан **зыбыр** къолун узатды (З.З.). Жашчыкъ атасына эркелейди, аны **зыбыр** сакъалын къолчуклары бла сылайды (К.А.). Этлери татымлы болгъанлыкыгъа, ол

къойланы жюнлери **зыбырды** (Къуд. Х.). 2. *кѣч*. Къаты, кючлю, эриши эшитилген. **Зыбыр** ауаз. **Зыбыр** ёнлю. ***Зыбыр** ауазлы жаш не эсе да бир макъамны мурулдай турады (К.Х.). Ёню **зыбыр** болса да, Маратны жырлагъанын кѣпле жаратадыла (З.З.).

ЗЫБЫР² *сѣзл*. 1. Къолну, бетни, этни ачытырча, тырнарча. *Амманьы гырхы къолу мени жаягъыма **зыбыр** тийди (Къ.Н.). Юйню къабыргъалары **зыбыр** сюртютгендиле, паркети да тап салынмагъанды. Юсю бла ётсенг жыр-жыр этеди (З.З.). 2. *кѣч*. Хыны этип, ачыуланып. **Зыбыр** жууаплау. **Зыбыр** сѣлешиу. *[Омар Окъупха:] Эгечден туугъан, суйюп айтама, жанынга тиймесин! Бу жол сен кесинги бек иги ишчилерингден бирине асыры **зыбыр** сѣлешдинг (К.Х.). – Ол сени ишинг туююлду! – деп, Масхут Хутайгъа **зыбыр** жууаплады (К.М.).

Зыккыл

ЗЫККЫЛ¹ *сыф*. Кѣп кийиллип ашалгъан, жыртылгъан, жараусуз болгъан, осал кийиннген. **Зыккыл** тон. **Зыккыл** адам. *Жашадыкъ биз кѣп жылны Юсюбюз болуп **зыккыл**, Ашыбыз осал, дыккы (С.А.). Жукъа, **зыккыл** пальтолу кишичик къолунда да ауур сумкасы бла автобус сакълаучу жерде сюеледи (К.Х.).

ЗЫККЫЛ² *сѣзл*. Осал, хылымылы, жыртыкъ кийим кийген. **Зыккыл** кийиу. *[Айнюр Солтаннга:] Бош махтанма, ол [Ёзюр] сенден **зыккыл** кийинмейди! (К.М.).

ЗЫККЫЛ³ *ат*. Кийимни ашалгъан неда жыртылгъан жери. Кѣнчекни **зыккылы**. *[Буслиймат Халимге:] Сен а аллай адамла жыйылгъан жерге пальтонгу **зыккыларын** кѣргюзтюргеми баргъан эдинг?! (К.Х.). Кѣнчегими тобутгунда **зыккылын** кѣрюп къоядыла деп уялгъандан, алайын къолум бла жапдым (Т.А.).

Зыккылла

ЗЫККЫЛЛА¹ *эт*. Кийип, эски эт, тозурат. Кийимни **зыккыллау**. **Зыккылагъынчы** кийиу. *Суймей кийген затын жаш Терк **зыккыллап** атады, «Жангысын алыгъыз!» – деп, Ол ёпкелеп жатады (С.А.). **Зыккыллады** хуржунун, Терктерк къол сугъа кетип. Тозурапды бѣркю да, Ма жыртылыргъа жетип (М.И.).

ЗЫККЫЛЛА² *ат кѣпл. сан*. Эски, тозурагъан, жыртыкъ-жыртыкъ болгъан кийим. Биреуню **зыккылларын** кийиу. **Зыккылла** жыйыучула. *[Аскер Маликге:] Унутханмы этгенсе мени **зыккылларым** бла ёсгенинги? Энди бюгюн а бай болгъанса, айхай, истерик туююлсе мени! (К.М.). **Зыккылла** жыя айланган къартны арбасыны ызындан экиси да [жашчыкъла] азмы чапхандыла! (Къ.К.).

Зыкъы

ЗЫКЪЫ¹ *сыф*. 1. Къоркъакъ. **Зыкъы** адам. **Зыкъы** жашчыкъ. *[Мусса Юсюпге:] Самат сенича **зыкъы** туююлду, кече да кесинлей жатады (Тек. Ж.).

Асыры **зыктыды** ол, Хар шыктыртдан кьоркбады, Ит юргенден элгенип, Ююю таба жортады (Б.И.).

ЗЫКЪЫ² сёзл. къарач. Эркетип (эркеленип). **Зыкты** ёсю. Сабийни **зыкты** ёсдюрю. *Тохтарчык керегин табып, тырман эшитмей, асыры **зыкты** ёсгенди (С.К.). [Алим Муссагъа:] Айып этме айтханыма, кеси адамымса, жашны, **зыкты** ёсдюрюп, буза турасыз! (Къ.К.).

Зылды

ЗЫЛДЫ¹ ат. Кырдыгы бла бирге кьобарылгъан неда кесилип алыннган топурак кесек; кылды. Суучукъну аллын **зылдыла** бла бегитиу. *Къарангы кече келгенле, аманлыкъчыла, игиликчиле эселе да билалмай, Къарча **зылдыладан** этилген бодуркъулай, сюелип, сейирге къалып турду (Т.А.). Хашим **зылдыла** кьобарып, Амин бла Къурман а ала бла сууну аллын бегитдиле (З.З.).

ЗЫЛДЫ² сых. къарач. 1. Ангылаусуз, терк ангыламаучу. *Айта тургъанлыгъынга, ол **зылды** ангыларыкъмы сунаса?! (Къ.К.). [Малик Къурманнга:] Мен **зылды** эсем, сен жарты, желбаш! (Х.О.). 2. Эринчек, мыт-мыт. *[Супият Хаулатха:] Энди сенлей **зылдыла** да меннге акъыл юрете башлагъан эсегиз, сора мен кимме? (Б.М.).

Зымпыкъ

ЗЫМПЫКЪ¹ сых. Тели, акъылсыз, жукъ ангыламагъан. Зынттыу бла **зымпыкъ**. **Зымпыкъ** адам. *[Асадуллах Харуннга:] Айып этме ансы, мен сенлай **зымпыкъла** акъыл юретирик адам туююлме! (З.З.). [Бекмырза:] «Онгмагъаннга хапар сорма» дегенлей, биринг зынттыу, биринг **зымпыкъ**. Сизни бла адам къалай жашау эталлыкъды?! (Т.А.).

ЗЫМПЫКЪ² сёзл. Ойламай, сагъыш этмей, тели-мели халда. **Зымпыкъ** жууаплау. **Зымпыкъ** сёлешиу. *[Кючюк Мурадиннге:] Алан, нечик **зымпыкъ** сёлешесе?! (К.Х.).

Зыраф

ЗЫРАФ¹ сых. Хайырсыз, керексиз жоюлгъан, жукъгъа жармагъан. **Зыраф** къыйын. **Зыраф** ахча. **Зыраф** жер. *[Масхут:] Сизге салгъан къыйыным **зыраф** кёре эдим! (З.З.). [Асият Мухадиннге:] Сора ол къадар тилегеним, ариу сёзлерим, санга жалыннганым – барысы да жукъгъа тиймейдиле, **зырафдыла** дечи! (Б.М.).

ЗЫРАФ² сёзл. Керексизге, бош, бошуна, файдасыз. **Зыраф** кетген заман. **Зыраф** жоюлгъан ырысхы. *[Алим:] Бююннгю кюнюм **зыраф** кетгенине жарсып турама (Къ.К.). [Мухтар Жюзюмге:] **Зыраф** жоюп ахчаны, Селейттенсе бохчаны (М.М.). [Налжан Хусейге:] Жашым, энди сен ары барып этер иш жокъду, андан эсе заманынгы **зыраф** кетерме да атанг бла дырыннга бар! (К.М.).

Зырафсыз

ЗЫРАФСЫЗ¹ *сыф.* 1. Затны зыраф этмеучю, жоймаучу, аяулу хайырланыучу. **Зырафсыз** адам. **Зырафсыз** кѳоранч. *[Сайхат:] Алача **зырафсыз** адамлагъа сукъланнган этеме. Ёзге уа менде да барды кѳыз!.. (Г.Э.). [Зулейха:] Аныча [Мариямча] **зырафсыз** адамгъа уа тюбемегенме. Аллахны хакъына, он жыл бола болур ол, сабийлерине аяп, кесини юсюне кийим алмагъанлы! (Ш.М.). 2. Аяулу, бир затны аяргъа онг берген. Эл мюлкде ишлеген алимле силос этиуню **зырафсыз** мадарын тапхандыла («Заман»).

ЗЫРАФСЫЗ² *сѳзл.* Зыраф этмей, аяп, аяулукъ бла, эсеплеп, тергеп. Ырысхыны **зырафсыз** жоюу. Заманы **зырафсыз** хайырланыу. *Бригаданы ишчилери хар сагъатларын **зырафсыз** хайырланнганлары себепли, штукатур ишлени белгиленнген болжалдан алгъа тамамлагъандыла («Заман»). Жангы бычхы рама агъачланы, кѳыртышны аз чыгъарып, **зырафсыз** жарады. Агъачны кѳангагъа жарамагъан жеринден штaketникле, рейкала этедиле («Заман»).

Зыр-зыр

ЗЫР-ЗЫР¹ *эрикл. с.* Зырылдагъан тауушну билдиреди. Жауун **зыр-зыр** этеди. *Кюз арты сууукъ жауун кечени узуну **зыр-зыр** этип жауду (З.З.). Ол тепсегенде, агъач юйню терезелеринде миялала **зыр-зыр** этедиле (Кѳуд. Х.).

ЗЫР-ЗЫР² *сыф.* Зырылдагъан таууш этиучю. **Зыр-зыр** бѳрк. **Зыр-зыр** чурукъла. *Олий, **зыр-зыр** чурукъларына махтанып, уллу-уллу атлайды (Б.М.). **Зыр-зыр** костюмчукъ кийип, Чачын да энишге ийип, Хасан барды кѳууанчха, Жаны сойген жубанчха (Х.Н.).

Зырма

ЗЫРМА¹ *сыф. кѳарач.* Кѳалын тюклю. **Зырма** билекле. **Зырма** бутла. *[Кулина эрине:] Ий, ол **зырма** кѳѳюрегинги ачып кѳалай сюелесе келинлеринги кѳатында?! (С.К.). [Сюлемен:] Маймулгъа ушаш, бутлары да **зырма** болуп, ол сиз айтханча суу сурат тюлдю! (Кѳ.Н.).

ЗЫРМА² *сѳзл.* Кѳалын, бир бирге жууукъ. **Зырма** битген. **Зырма** ёсген. *Тюз жюзюмча, **зырма** битгендиле алма, эрик терекле (С.К.). Сохан, **зырма** ёсюп, тюплери ууакъчыкъла болуп кѳалгъандыла (Ч.М.).

И

Иги

ИГИ¹ *сыф.* **1.** Адам жаратырча ышанлары болгъан, хайырлы, керекли, не да болсун бир затха себеп болгъан. **Иги** адам. **Иги** юй. **Иги** хапар. ***Иги** адамны ачыуу кетер, кюнде гюлменди кепгинчи, аман адамны ачыуу кетмез, башы жерге жетгинчи (н.с.). **Иги** алаша, къарт болса, къаргъалагъа тенг болур (н.с.). **Иги** сёз къарыу берир, аман сёз ауруу берир (н.с.). **2.** Кесини ишин, усталыгъын тийишли даражада билген. **Иги** врач. **Иги** огроном. **Иги** устаз. **Иги** алимле. *Аныча **иги** врачла элде угъай да, районда да алай кёп туююдюле («Заман»). Сынамы уллу болмагъанлыкъгъа, Аминат Башировна школда **иги** устазладан бирине саналады (Ш.М.). **3.** Бир бири бла бек келишген, бир бирни бек таныгъан, билген, бир бири бла къаты байламлы болгъан. **Иги** шуёхла. **Иги** тенгле. **Иги** таныш. *Асхатны бек **иги** тенглеринден бири Мухадин, киши ортасы болгъунчу, къатын алыргъа ашыкъмагъанды (Т.А.). [Науруз Юзейирге:] Ол **иги** танышынга айтып, мени къурулуш бригадагъа алдырсанг а! (З.З.). **4.** Тап ышанлары болгъан, бек керекли, уллу магъаналы, тийишли. [Амина:] Да, Хафисат, тюшюнгю Аллах **игиге** жораласын!.. (С.К.). [Хусей:] Бу иште таплыкъны, **игини** скоймегенни Аллах скоймесин! (Къ.К.). **5.** Кёп, танг кесек болгъан. **Иги** хакъ. **Иги** ахчачыкъ. **Иги** эт юлюш. *[Хамитбий Баразгъа:] Хатанг жокъду, иш хакъынг **игиди** да, андан тынгылайса (З.З.). [Таукъан:] Бек **иги** юлюшле этгенсиз, ол дуниясына жарасын, харип! (К.М.).

ИГИ² *сёзл.* **1.** Тийишлисича, кереклисича, адам жаратырча, махтарча. **Иги** окъургъа. **Иги** ишлерге. **Иги** жашаргъа. ***Иги** бичилип, аман тигилген (*айт.*). [Омар:] Угъай, угъай, Хачимге тауча **иги** биледи деп бош айтадыла, сёзлени кёбюсюн черкесча чалып айтады (З.З.). **2.** Кёп жылны, заманны. **Иги** жашаргъа. **Иги** тёзерге. *[Хамит Тауланнга:] Бусагъат келликме деп, бек **иги** сакълатханса! (Ш.Х.). [Къазий Маштайгъа:] Жюз бла эки жыл! Жаннетли болсун, аппагъыз а бек **иги** жашагъан эди! (К.Х.). Ала базарда **иги** мычып, ингир ала уллу, ауур сумкала кётюрюп къайтдыла (Т.А.).

Ий

ИЙ¹ *эт.* **1.** Биреуню бир жары жибер. Тюкеннге **ий**. Жумушха **ий**. Келечи **ий**. *Жашны жумушха **ий** да ызынгдан кесинг бар (*айт.*). Эбизе бий Абайлагъа Келечиле **ийгенди**, Осман бла ёмюрлеге Жуукълукъну суйгенди (МХЖ²). **2.** Бир затны биреуге, бир жерге тапдырыр ючюн жибер. Ахча **ий**. Посылка **ий**. Саугъала **ий**. *[Налжан:] Жаш да не этсин: жол узакъ, багъа, ишден заман тапхан къыйын. Кеси келалмагъанды, ахчачыкъ **ийгенди** (З.З.). – Школда стенд

этебиз, суратларыгъызыны **ийигиз!** – деп жазды Аслан Москвада окъугъан тенглер-ри Алий бла Хакимге (Г.Э.). **3.** Айт (неда биреуден айтдыр), билдир. Салам **ий.** *Дагъы салам **иеме** Муслим бла Хурагъа. Манга къайгъы этмегиз, Сау-саламат турама (М.К.). **4.** Бир жары барыргъа, кирирге бир жерден кетерге къой, тыйма, бошла. Тутмакъны **ий.** Отоугъа **ий.** Кабинетге **ий.** *Чеченде уруш башланган-да, тутмакъланы **ийип** къойгъан эдиле («Заман»). Тутханларын тыймейдиле, Алай теркден **иймейдиле**, Жалынмасанг, сыймейдиле (Б.Х.). Кече арасында той бошалды, халкъ чачылды, уланны отоугъа **ийдиле...** (Ш.М.). **5.** Эркин эт, эркинлик бер. Тойгъа **ийиу.** Биченликге мал **иймеу.** Ойнаргъа **ий.** * – Ол бизни ойнаргъа да **иймегенди**, къуру урушуп, тырман этип тургъанды! – деп, жашчыкъла аналарына аны кичи эгечи Зарийден тарыкъдыла (З.З.). Шакъманлары биченликге угъай да, къышда къауданнга окъуна эллилени малларын **иймей**, мал кирип тутсала уа, тазир салып тургъандыла (Б.Т.). **6.** Жангылыч эт (жазыу иште). Жазыу иште халатла **ий.** *Черновикден чистовикге кёчюрюп жазгъанда, къызчыкъ эки халат **ийгенди** (Т.А.). Устаз задачаны этген заманда **ийген** халатыбызны ангылатды (Къ.Н.). **7.** Кюнню, ыйыкъны д.а.к. заманны хайырсыз оздур, къорат. Сау кюнню бошуна **ий.** *[Адилбий:] Заманыгъызыны бошуна **иймегиз** деп азмы айтханбыз сизге?! (З.З.). **8.** Ичи бла ётдюр, тыялма (сууну, сууукъну, жауунну). Суу **иймеген** плащ. Сууукъ **иймеучю** материалла. *Жауун манга тиймейди: Жамычы суу **иймейди** (М.М.). Асбоцемент плиткала сууукъну хазна иймейдиле («Заман»). **9.** Этимчаны -п формасы бла бирге келсе, болушлукъчу этимни къуллугъунда жорюйдю. Сызып **ий.** Айтып **ий.** Уруп **ий.** *Аналаны Алалай, Эки аягъы чаналай, Тёшден кетген таналай, Уруп **ийдим**, бар алай! (МХЖ²).

ИЙ² межд. къарач. 1. Ачыуланнганны, сейирсиннгенни билдиреди. **Ий**, ол деген а неди! **Ий**, мынга къара! *[Шамса Кулинагъа:] **Ий**, ол иги атангы жаны ючюн, бир сабыр бол! (С.К.). [Халиймат:] **Ий**, бу жашны сёзюне бир тынгылагъыз! (Къ.К.). **2.** Тилекни билдиреди. ***Ий**, бир тынгыла! **Ий**, жукъ айтмагъыз! – **Ий**, былай бир келигиз! – деди Тамара арлакъда ашыкъ ойнай тургъан жашчыкълагъа (Б.Х.). – **Ий**, сенден алгъа ёлейим, балам, былай бир жет! – деп къычырды Зубай туудукъчугъуна (Х.О.).

Ийнакъ

ИЙНАКЪ¹ сыф. Жумушакъ, хычыуун, сыйдюмлю. **Ийнакъ** ауаз. **Ийнакъ** сёзле. *Сыйюм берсин [келинни] кёзлери, **ийнакъ** болсун сёзлери! (фольк.). **Ийнакъ** сёзчюкле айтып, Къубултады баласын. Баласы да сюеди Бек тынгысыз анасын (С.А.). Омакъ-омакъ сёзлеринг, **Ийнакъдыла** кёзлеринг. Мен айтханны къоймаймыдыла Эшитирге къулакъ бёзлеринг? (МХЖ²).

ИЙНАКЪ² сёзл. Хычыуун, ариу кёрюнюп, къубулуп. **Ийнакъ** тийген кюн. **Ийнакъ** эшитилген ауаз. ***Ийнакъ** чыгъа сёзлеринг, Къара дугъум кёзлеринг (фольк.). Аны [устазын] сёзлери бизге къалай эсе да бир **ийнакъ** эшитиле-диле, жюреклерибизни кёозгъайдыла (Т.А.). Эрттенлик кюнню алтын таякъла-ры тау башларына **ийнакъ** тиедиле (Т.З.).

ИЙНАКЪ³ *ат.* Адамны бек суюген, жүреги бек тартхан заты. Халкъны **ийнагъы**. Ыннаны **ийнагъы**. Жюрекни **ийнагъы**. *Халкъ **ийнагъы** Кязим миллетни къадарын кюзгюдеча кѣргенди (М.Д.). Малкъар таула, сиз мени Жюреги-ми **ийнагъысыз**, Энтта манга къууанч этип Тюбедигиз биягъы сиз (Б.И.).

Ийнамлы

ИЙНАМЛЫ¹ *сыф. къарач.* **Ийнаныулу**¹ деген бла бир магъанадады. **Ийнамлы** хапар. **Ийнамлы** сѣзле. *[Солтан Мухтаргъа:] Сенден бир **ийнамлы** хапар эшитгинчи, ишибизни башлаялмай турабыз (Кѣ.Д.). Докладчыны **ийнамлы** сѣзлери жамагъатны къууандырдыла (С.К.).

ИЙНАМЛЫ² *сѣзл. къарач.* **Ийнаныулу**² деген бла бир магъанадады. **Ийнамлы** ангылатыргъа. **Ийнамлы** жууапларгъа. *[Мухарбий:] Сау болугъуз, бек **ийнамлы** ангылатхансыз (С.К.). Бу жол тамаданы сѣзлери, башха кюнледеча болмай, **ийнамлы** чыгъадыла (Кѣ.Н.).

Ийнамсыз

ИЙНАМСЫЗ¹ *сыф. къарач.* Ийнанырча болмагъан, айтылмагъан. **Ийнамсыз** сѣзле. **Ийнамсыз** хапар. *Аны хапары къалай эсе да **ийнамсыз** эди (С.К.). [Къазий Хусейиннге:] Сени жораларын **ийнамсыздыла**, патауаларын **ийнамсыз** бирини да кертителиги белгили тюддю (Б.М.).

ИЙНАМСЫЗ² *сѣзл. къарач.* Ийнанырча болмай, ишеклик болурча (этерча). **Ийнамсыз** жууаплау. **Ийнамсыз** чыкъгъан сѣзле. *Аны сѣзлери меннге **ийнамсыз** кѣрюннгендиле (Б.Х.). Ол мени суюген жашны **Ийнамсыз** чыгъад сѣзлери. Энди аны кѣрюрге Излемейдиле кѣзлерим (МХЖ²).

Ийнан

ИЙНАН¹ *эт. 1.* Бир затны кертителигине ишексиз бол. Толу **ийнан**. Хар сѣзге **ийнанып** барма. *[Солтан:] Да къалай **ийнанайыкъ**, **ийнанырча** айтмайсыз сора?! (Г.Э.). **Ийнанып** хар сѣзюнге, Къарайма сени кѣзюнге (*фольк.*). [Келлет:] Жашла, **ийнаныгъыз**, анда [Махмутда] терслик жокъду! (К.Х.). **2.** Кертиге, тюзге сана. Бош хапаргъа **ийнанма**. Картлагъа **ийнаныу**. Тюзге **ийнаныу**. *Ырысланы барысына да **ийнанып** къалыргъа жарамайды (Ш.М.). [Сергей Любагъа:] Орам хапарлагъа **ийнанып**, мени жаулап айланнганын **ийнанмагъанларыгъыз** бардыла!.. (Кѣ.Д.).

ИЙНАН² *къарам. с.* Тиширыу кесини айтхан затын тюзге санагъанын билдиреди. **Ийнан**, ол тюз айтады. **Ийнан**, алай окъуна болур. *[Мадина:] **Ийнан**, бюгюн да келалмайдыла таудагъыларыбыз (З.З.). [Зухура:] **Ийнан**, аны [Камалны] кесинден халал, огъурлу, тюз ниетли жан болмаз! (Г.Э.). [Хаулат Шамкъызгъа:] Менден эсе уа, **ийнан**, сени онгунг игирекди, бош сылтау излеп кюрешесе ... (Гул. Б.).

Ийнаннгылы

ИЙНАННГЫЛЫ¹ *сыф.* **Ийнаныулу¹** деген бла бир магъанадады. **Ийнаннгылы** сёз. **Ийнаннгылы** хапар. **Ийнаннгылы** иш. ***[Юсюп:]** Ол сиз айтхан хапар артыкъ **ийнаннгылы** сунмайма (К.Х.). **[Къасай Ёзюрге:]** Сени кибик сёзю, иши да **ийнаннгылы** аланы арасында жангыз бир адам да жокъду (Б.С.).

ИЙНАННГЫЛЫ² *сёзл.* **Ийнаныулу²** деген бла бир магъанадады. **Ийнаннгылы** жууаплау. *Бизни соруубузгъа ол **ийнаннгылы** жууаплады (З.З.). **Ийнаннгылы** къараучу эдик кёзюнге, Сюйюп тынгылаучу эдик хар сёзюнге (О.К.).

Ийнаныулу

ИЙНАНЫУЛУ¹ *сыф.* Ийнанырча болгъан, керти, ишексиз. **Ийнаныулу** фатыуа. **Ийнаныулу** хапар. **Ийнаныулу** жууап. *Сёзлюкде берилген омонимлени бир-бирлери **ийнаныулу** туююдюле (Г.Ж.). Жашны терслегенлени фатыуаларыны асламысы **ийнаныулу** болмагъанлары себепли, сюд ишге жангыдан къараргъа оноу этеди («Заман»).

ИЙНАНЫУЛУ² *сёзл.* Ийнанырча, ийнандырып, ишексиз болурча. **Ийнаныулу** жууаплау. **Ийнаныулу** сёлешу. *Жашны хар сёзю кесгин, ачыкъ, шатык, **ийнаныулу** чыгъады (З.З.). Профессор студентлени сорууларына тынгылы, кесгин эм **ийнаныулу** жууаплайды (Ш.М.).

Илеш

ИЛЕШ¹ *эт.* Кимге болса да биреуге юйюрсюн, жүрегинг тартып, жууукълаш. Жүрегинг **илешген** адам. Юйге **илеш**. Бир бирге **илешу**. ***[Шаухал:]** Нек эсе да мени ол адамгъа жүрегим **илешмейди** (Ш.Х.). Науруз киши бла келишмеген, бир адамгъа да **илешмеген**, гырныу къылыкълы жаш эди (Гул. Б.).

ИЛЕШ² *сыф.* Адамлагъа юйюрсюнкуючу, жууушуучу, ала бла терк келишиучу, жарашыулу. **Илеш** адам. **Илеш** сабий. **Илеш** къылыкъ. ***[Устаз:]** Мухтар ариу къылыкълы, **илеш** сабийчикди, классда ол келишмеген, тенглик жүрютмеген жокъду (Т.А.). **[Шамса къызына:]** Ол **[Асият]** сенича келепен туююдю, кёреми-се, къалай **илеш** къызчыкъды! (К.Х.).

Илишан

ИЛИШАН¹ 1. Ушкок атып эришгенде эм атаргъа юйренгенде белги болгъан зат. **Илишанны** мара. **Илишанны** ур. *Наныу **илишанны** марап беш кере атды, болсада жангыз бир кере урду (Ш.Х.). **[Мерешевский:]** Бу жол а ол малгъунну **илишаны** мен эдим. Насыбыма бир атханлай уралмады, ол ушкогун экинчи жерлегинчи, мен алайдан къачып къутулдум (З.К.). 2. Окъ, топ атыучу сауутну бир затны марар ючюн хайырланылыучу жери. **Илишаннга** тутуу. **Илишаннга** сал. *Тау башда, бийикде Секиредиле кийикле. **Илишаннга** мен бирин салама ... (*фольк.*). **[Солтан-Хамит]** сюрююнү ичинде эм уллу тогъай-

баш жугъутурну, **илишаннга** тутуп, марады (Ш.С.). Аны [партизанны] **илишан** этип атхан заманда, Тёздю, жер а, чыкъ тер басып, терледи (Б.И.).

ИЛИШАН² 1. Белги, ышан, шарт. Аурурукъну **илишанлары**. Кюн бузудлугъуну **илишаны**. *Къара булутланы бирге жыйыла баргъанлары, желни ургъаны, къарылгъачланы алашада учханлары – была барысы да жауун жауарыкъны **илишанлары** эдиле (К.А.). Ариубаны жаш заманында бек ариу болгъанына бир-бир **илишанлары** бусагъатда да, алтмыш жылдан атлагъандан сора, кёрюнедиле (Г.Э.). 2. Адамны кылыгыны баш шарты. Адамлыкъны **илишанлары**. Ариу кылыкъны **илишанлары**. *[Мустафа Залимге:] Адамлыкъ **илишанла** юлешингенде, сени унутуп иш кёйгъан болур эдиле (З.З.). Ким бла да келишип къалыу, жарашып жашау аны [Тахирни] кылыгыны баш **илишаны** эди (Ш.М.).

Инжи

ИНЖИ¹ ат. Суу туюнде жашаучу жумушакъ санлы жаныуарчыкъланы бир-бирлерини къапларындан алыныучу тюрю-тюрю тюрсюню, жылтырауукъ, багъалы бюртюкчюк. Накъут-налмаз **инжиле**. Къызыл **инжи**. **Инжи** бюртюк. **Инжи** минчакъла. *[Халиймат туудукъчугъуна:] Кесинге болайым, мени **инжи** бюртюкчюгом! Кел аннягъа!.. (Г.Э.). Ёшюнуне чыммакъ **инжи** сырылгъан къара жыйрыкъ анга [Зубайдагъа] бек жараша эди (Т.З.). Кёкюреги, боюну да – Бриллиантла, **инжиле**, Жукъ соруп, тынгыласанг, Сёзлери уа – шинжиле (С.А.).

ИНЖИ² эт. **Инжил**² деген бла бир магъанадады. **Инжип** жашау. **Инжимей** жашау. *Сакъатлы сабийине **инжийди** ананы жүреги, алай не этсин, жокъду анга жарарыкъ дарман (С.К.). [Мусос:] Ёсдюргенлеригизден къууаныгъыз, аладан **инжимей** жашагъыз! (Т.Ж.). Хар инсан да дуняда **Инжилмейин** жашасын, Сюйген ишинде ишлеп, Ёз кыйынын ашасын! (Б.Х.).

Инжил

ИНЖИЛ¹ ат. Библияны Иисус Христосну юсюнден жазылгъан кесеги. ***Инжил**, таурат, забур, къуран дин китапладыла («Заман»). Жарсыугъа, Къарачайда, Малкъарда да, кеси динлеринден тайып, чюйютлюлени динлерине кёчгенле, **инжилни** къарачай-малкъар тилге кёчюрюп басмаларгъа болушханла, аны халкъыбызны ичинде жайып айланганла да бардыла (Ч.М.).

ИНЖИЛ² эт. Къыйнал, жарсы, азап чек, термил. Сабийине **инжилиу**. **Инжилген** жүрек. Ауруп **инжилиу**. *Ол [Зарият] **инжилгенин** киши билирин суймейди, хар жарсыуун кесини ичинде тутады (Т.З.). Термиледи ана жүрек, Жарсыйды, бек **инжиледи**, Алай андан жанына Асыу болмазын биледи (Х.О.).

Инжиулю

ИНЖИУЛЮ¹ сыф. 1. Къайгылы, жарсыулу. **Инжиулю** адам. **Инжиулю** жүрек. *Кёп кыйынлыкъгъа чыдап, **Инжиулюдюле** жүрекле. Не бек жалбар-

сакъ да биз, Толмайдыла тилекле! (С.А.). 2. *къарач*. Жарлы, къарыусуз жашагъан. **Инжиулю** юйюрле. **Инжиулю** болум. *Балыуа, **инжиулю** юйдегини кызы эсе да, бёгекди, кесини сыйын мийикде тута биледи (С.К.).

ИНЖИУЛЮ² *сёзл*. Не да болсун бир затха инжип, жүреги кыйналып. **Инжиулю** сёлешю. **Инжиулю** къарау. **Инжиулю** жууаплау. *Ол [Мариям] бизге мудах, **инжиулю** къарады (З.З.). Жашны **инжиулю** сюелгенин кёргенде, биз да мудах болдукъ, ариу айтып, аны жапсарыргъа кюрешдик (Т.Ж.).

Иничке

ИНИЧКЕ¹ *сыф*. 1. Диаметри гитче болгъан, назик. **Иничке** халы. **Иничке** чыбыкъ. **Иничке** ийнеле. *Жаланнгахдан четеннге кирген къатын къумачны **иничке** жиплисин излей эди (*айт.*). Кызчыкъ, терезеге жууукъ барып, бир **иничке** ийнечикге халы сууурургъа кюреше тура эди (Къ.Т.). Аурууну кызыууна тёзалмай, Маликачыкъ, **иничке** боюнчугъун созуп: «Анния, суу!...» – деди (Гул. Б.). 2. Назик, къатангы, арыкъ (адамны юсюнден). **Иничке** адам. **Иничке** санлы. **Иничке** кызчыкъ. *Узун **иничке** кызчыкъ, адамла тизилип сюелип тургъан жерге келип: «Артдагъы кыйсыгъызсыз?» – деп сорду (Т.Ж.). Зубайда бек арыкъ, субай санлы, узун бойлу, **иничке**, жаш тиширыу эди (Гул. Б.). 3. Назик, ачыкъ эшитилген. **Иничке** ауаз. **Иничке** нота. **Иничке** макъам. *Саният **иничке** ауазчыгъы бла: «Келля, суугъа мен барайым!» – деди (Ё.А.). Бёрю, тюлкюню алдар ючюн, кесин тюлкю сундуруп, дорбунну ичинден **иничке** ауаз бла сёлеширге кюрешеди (МХЖ 1).

ИНИЧКЕ² *сёзл*. 1. Энин тар этип. Къумачны **иничке** кесиу. Къагъытны **иничке** кесиу. *Аппа тюнене кеси ийлеген бутъа терини кыйырындан жютю бичакъ бла **иничке** кесип, тегерек жыйды. Ол жантаулукъду (Т.З.). 2. Назик ауаз бла. Кикирикчиги энди билине келген хоразчыкъ, боюнчугъун созуп, **иничке** кычырады (З.З.).

Ингил

ИНГИЛ¹ *сыф. къарач*. 1. Жаш, къарыусуз, къатмагъан. **Ингил** улакчыкъ. **Ингил** кырдык. ***Ингил** къозучукъла аналарыны тегерегине чабадыла (Ч.М.). Энди тууарла, къауданны къоюп, **ингил** кырдыкны отлайдыла (Къ.Н.). 2. Сюйдюмлю, жумушакъ. **Ингил** къарам. **Ингил** макъам. *Аны **ингил** ауазчыгъын энттада бир эшитайым деп, кызчыкъны къатына жууукъ бардым (С.К.). **Ингил** къарамчыгъына хаман къарап турурум келеди (Б.Х.).

ИНГИЛ² *ат къарач*. **Ингилик**¹ деген бла бир магъанадады. **Ингил** жагъылгъан бет. *Бек сакъды ол этине, **Ингил** жагъад бетине. Къашчыкълары кыйылып, Чашчыгъы тап жыйылып (С.А.).

Ингилик

ИНГИЛИК¹ Къып-къызыл неда кыызгылдым тюрсюнлю косметика бояу. **Ингилик** жагъыу. Къып-къызыл **ингилик**. *Аны эшитгенде, асыры уялгъан-

дан, Асиятны уууртчуктары **ингилик** жакъгъанча къызардыла (3.3.). **Ингилик** излеп, базарда Айланады Гыдайчыкъ. Текени кёрсе, къубулуп, Мактырып башлайд жудайчыкъ (М.И.).

ИНГИЛИК² Къып-къызыл неда къызгъылдым бет тюрсюн, бетни къызылы. Бетни **ингилиги**. Бетге **ингилик** урду. *Угъай, Келиймат уууртларына жукъ да жакъмайды, аланы **ингиликлерин** анга Аллах бергенди (Т.А.). Токъбет топалай къызчыкъны къызгъылдым **ингиликлерин** исси кюн бютюнда къызартды (Ё.А.).

Исси

ИССИ¹ *сыф.* 1. Къызыу, кёп жылыу берген. **Исси** хауа. **Исси** кюн. **Исси** тылпыу. ***Исси** кюннге чыдаылмай, къойла бирге жокку болгъандыла (Къуд. Х.). Печъге жуукъ олтургъан жаш, аны **исси** хауасына тёзалмай, шинтигин арлакъгъа тепчитди (3.3.). 2. Къайнар, бек жылы. **Исси** шорпа. **Исси** чай. **Исси** суу. *Хаулат жыл сайын, **исси** суулагъа жүрюп, кесине бакъдырады (К.Х.). Аппа **исси** шорпагъа гыржынны бушто этип ашайды (К.М.). Чайны асыры **иссилей** ичерге жарамайды: тиш этлени, тынгылауукъланы кюйдюрген этеди («Заман»). 3. *кёч.* Бек суйгенин билдирген. **Исси** салам. **Исси** жүрек. **Исси** суймеклик. *Ол суймеклик алай бош, сансыз суймеклик туююл эди, **исси** суймеклик эди (Т.А.). **Исси** салам иеди сизге Къарачай (Б.М.).

ИССИ² *сёзл.* Къыздырып. **Исси** тийген кюн. *Бюгюн кюн башха кюнледен эсе **исси** кёрюнеди (3.3.). Башыбыздан кюн **исси** тиеди, жалан аякъларыбызны къызгъан къум кюйдюреди (Г.Э.).

ИССИ³ *ат.* Къызыулукъну бийик даражасы, бек къызыу хал. **Иссиден** къачуу. **Иссиде** туруу. *[Исмайыл къонакълагъа:] **Иссиде** сюелмегиз, бери, терек тюбюне, келигиз! (К.А.). [Алийма:] Мен **иссиге** чыртда тёзалмаучума (3.3.). [Ахмат:] Бу **иссиде** болмаса, ишлерге заман табылмаймыды?! (Т.А.).

Ич

ИЧ¹ *ат.* 1. Адамны чегилери тургъан жери, къарыны. Адамны **ичи**. **Ичи** ётюу. **Ичи** ауругъан адам. ***Ичден** чыкъгъан – ич ауруу (*айт.*). **Ичден** чыкъгъан, жилин болса да, белинге байла (*н.с.*). Хар ингир сайын тюкен аллына бир жетмесе, [Асхатны] ашагъаны **ичине** жарашмайды (К.А.). 2. Малны ёпке-баууру, жүреги. Тууарны **ичи**. Къойну **ичи**. *[Аслан:] Ант этдир, иги тууарны **ичи** бир аман токълудан мажалды! (Къ.К.). Бузжигит къойну **ичин** къуууруп, къонакъланы алларына салды (3.3.). 3. Башы, тегереги бегитилген (жабылгъан) затланы тышларындан бирси жанлары. Юйню **ичи**. Къазанны **ичи**. *Терк-терк жууула турмаса, чайникни **ичинде** хлор къатып, къаты къасмакъ болады («Заман»). Тюз юйню **ичича**, тышы да омакъды, арбазы, тил бла жалагъанча, тазады (Г.Э.). 4. Тылыдан этилиучю ашарыкъларгъа салыныучу зат (эт, бишлакъ, картоф д.б.). Хычин **ичле**. Бёрекни **ичи**. *[Асият:] Ашыкъмагъыз, Аллах ючюн, хычин **ичле**

рим хазырдыла, бусагъат саллыкъма! (Ё.А.). Биз салат бла жубана тургъанлай, аллыбызгъа **ичлерине** бишлакъ бла картоф бирге къатышдырылып салыннган къалын дюгер хычинле келдиле (З.З.). **5.** Кийимни ич жанына тигилген къумач неда башха зат. Костюмну **ичи**. Пальтону **ичи**. *Мусос кюз артында пальтосуну **ичин** алып алай кийиучюдю (Г.Э.). Пиджагыны **ичини** сидирегенин кърмесинле деп иш эте болур эди: жаш, терлеп тургъанлыкъгъа, аны тешерге унамады (Т.А.). **6. кѣч.** Адамны бирсилледен жашыргъан заты. Аны **ичин** билдик. **Ичин** билдирмеу. *[Хамитбий:] Сиз мени **ичими** билир ючюн соруп кюрешгенигизни ангыламагъан сунмагъыз! (Г.Э.). [Оюс Туушагъа:] Биз этмеген амал къалмады, алай санга **ичинги** айтдыралмадыкъ (Ш.Х.). **7.** Къарындагъы бала, сабий, къарын суу. **Ичин** алдырыу. **Ичи** кетиу. **Ичин** ташлау. *[Халиймат:] **Ичи** кетген эчкилей, шо аны да несин махтай болурла?! (Ш.Х.). [Къыямыт Абдул-Къадыргъа:] Ишге мен сизден уста тюлме, алай болса да [Файрузну] **ичин** кетерир мадар этерге керекди (А.Х.).

ИЧ² эт. **1.** Суусун затны, жукъа, суулу ашарыкъны уртлап, ичинге жибер. Суу **ич**. Чай **ичиу**. Аракъы **ичиу**. Дарман **ичиу**. ***Ичер** сууунда ит ълтюрген (*айт.*). [Зулейха:] Айып этмегиз ансы, ол сизнича алкоголик туююлдю, ашарын, **ичерин** билген адамды! (Г.Э.). **2.** Спиртли ичгилени тартыргъа ъч бол. **Ичиучю** адамла. **Ичгени** болмагъан жаш. *[Назийфа къызына:] Биринчи эрингден **ичген** этеди деп кетген эдинг, энди муну уа несин жаратмайса? (Ш.М.). **Ичгени**, урушханы, туююшгени болмагъан, иш кѣллю, тынч, огъурлу адамды Мурат (Т.Ж.). [Келлет:] **Ичгенин** къойса, аны [Даулетни] кесинден иги адам болмаз эди! (З.З.).

Ичги

ИЧГИ¹ сѣф. **1. къарач.** Ичинде болгъан, ичиндеги. **Ичги** ишле. **Ичги** аскерле. *Тохтарны тамада жашы къыралны **ичги** аскерлеринде къуллукъ этеди («*Къарачай*»). Ол жыйылыуда къыралны **Ичги** ишлерини Министерствосунда кемликлени юсюнден да айтылгъанды («*Къарачай*»). **2.** Жашырын, таша, адамладан жашыргъан. **Ичги** сѣз. **Ичги** дуния. *Къыз кесини **ичги** сырын, атасына-анасына да билдирмей, талай жылны тургъанды (С.К.). Аны [Байдыматны] **ичги** дуниясын билирге кѣп жаш имтинеди (Б.Х.).

ИЧГИ² ат. Спирти болгъан суусун. **Ичги** сатыу. **Ичгиден** бузулуу. **Ичгиге** берилиу. ***Ичги** бери болса, намыс кери болур (*айт.*). **Ичгини** аллы къууана, арты чыгъана (*айт.*). **Ичги** ичдегин айтдырыр (*айт.*).

Иш

ИШ¹ 1. Жумуш, урунуу. Къара **иш**. **Ишни** юсюнде. Тынч **иш**. **Иш** кѣллю адам. **Иш** табыу. ***Иш** алда болса, ауузунг балда болур (*н.с.*). **Ишде** – артха, ашда – алгъа (*айт.*). **Ишден** къоркъгъанны насыбы болмаз (*н.с.*). **Иш** – къара, ахчасы – акъ (*айт.*). **2.** Нени болса да ишлеп чыгъаруу бла байламлы жумуш. Сабан **ишле**. Къурулуш **ишле**. Эл-мюлк **ишле**. *Жаз башы сабан **ишле** быйыл

башха жылладан эсе кечирек башлангандыла («Заман»). Къыш айлада да къурулуш **ишлени** тохтаусуз бардырыуну амаллары къуралгандыла («Заман»). Эл мюлк техникагъа ремонт этиу бла байламлы **ишле** бошала турадыла («Заман»). **3.** Къуллукъ (предприятияда, учрежденияда). **Иш** излеу. Кесини **ишин** суююу. **Ишине** барыу. *Ол кесини устазлыкъ **ишин** дунияда бир затха да алышырыкъ туююлдо (З.З.). Аны уа, ултха алады деп, **ишинден** къыстайдыла (Т.Ж.). **4.** Хал, болум. **Иш** осалгъа кетди. **Иш** алайды. ***Ишни** аллы къатыу болса, арты татыу болур (айт.). **Ишни** башы анда туююлдо: Жашны къыздан кёлю чыкыгъанды да, аны ючюн кесин тапдырмай айланады (Т.Ж.). **5.** Сюд бла байламлы жумуш (проблема). Граждан **ишле**. Сюдде къараллык **иш**. Ёкюл жюрютген **иш**. *Бизни **ишибизни** жюрютген ёкюл умут этдиргеннге кёре, жашха сюд этиллик туююлдо (З.З.). Бизге граждан **ишлени** юсюнден лекцияны республиканы прокурору окъугъанды (К.Х.). **6.** Биреуню этген заты. Тапсыз **иш**. Ала этген **иш**. *[Жамбот:] Жашла, бек тапсыз **иш** этгенсиз! (Б.С.). [Оюс Хасаннга:] Сени ол былтыр этген **ишинги** да унуталмай турадыла, къой, маржа, бир тёз! (Т.Ж.). **7.** Излеп чыгъаргъан зат неда ойлап жазылгъан илму, суратлау д.а.к. башха чыгъарма. Илму **иш**. Диплом **иш**. *Студентле кеси къоллары бла этген **ишлени** ичинде белгили жазычуланы, алимлини портретлери, бюстлары, агъач аякъла, чолпула д.б. затла бардыла («Къарачай»). Белгили тюркологну илму **ишлерини** саны 200-ден атлагъанды («Заман»).

ИШ² кес. Айтылгъан затны белгили болмагъанын билдиреди. Айтхан **иш** этмегиз. Билген **иш** эте эсе. *[Шаухал Юрагъа:] Ол бизни жашны кёрген **иш** этсенг, бери жибер! (Гул. Б.). [Сырмахан Тахирге:] Бу былайда айтылгъан затны анда [тойда] сагъыннган **иш** этме! (К.Х.). [Саният Махмутха:] Энди сен Мухолгъа къайта **ишми** келлик болурса деп тура эдим (Ё.А.).

Ишек

ИШЕК¹ *сыф.* Жыллыкъ (къой неда теке). **Ишек** ирик. **Ишек** теке. **Ишек** токълу. **Ишек** къой. *Ана къарындашым Масхут, мен аскер къуллугъуму бошап къайтханда, къурманлыкъгъа ишек ирик келтирген эди (Т.Ж.). Кютю **ишек** текчик, аппаны къолундан ашаргъа юйренип, ол къайры барса да, аны ызындан барады (Тек. Ж.).

ИШЕК² *ат.* Ишеклик, не да болсун бир затны (ишни) юсюнден ол керти болмаз деген оюм. **Ишек** жокъду. **Ишек** болуу. **Ишек** этиу. *Саматны университетде да, школдача, иги окъуругъуна бизни **ишегибиз** жокъ эди (З.З.). [Солтан:] Хаким сёзюне табылгъанына **ишек** жокъду (Къуд. Х.).

Ишекли

ИШЕКЛИ¹ *сыф.* **1.** Не да болсун бир затны кертилигине толу ийнанмагъан. **Ишекли** болургъа. **Ишекли** адам. **Ишекли** хал. *[Асадуллах:] Мен бу ишни этмегенме! Анга **ишекли** адам бар эсе, чыкъсын да, кёргенин, билгенин айтсын! (Т.Ж.). [Талип Зарифге:] Тюнене сизде экибиз да дерслени этгенден сора,

дневнигими тапмайма, сени столунгда к̑алг̑ан болур деп **ишеклиме** (Т.А.).

2. Арсарлы, аккыллы. *Ишекли халы этсенг, **ишексиз** юзюлюр (*айт.*).

ИШЕКЛИ² с̑зл. Ишек болуп. **Ишекли** к̑ара. **Ишекли** сор. **Ишекли** тынгыла. *[Мусабий:] Бирсиле мен айтханнга ийнандыла, Алим бла К̑асым а нек эсе да мени к̑эюме **ишекли** к̑арадыла (*Тек. Ж.*).

Ишексиз

ИШЕКСИЗ¹ с̑зл. Ишек болмай, таукел болуп. **Ишексиз** айт. **Ишексиз** ийнанырг̑а. *Жамал а, бармаг̑ы бла Азнорну к̑ргюзтюп: «Ма бу сындырг̑анды терезени!» – деп, **ишексиз** айтды (*Тек. Ж.*). [Томай:] Жашла, тамбла уа **ишексиз** бошарык̑быз [чалып]! (*Т.Д.*).

ИШЕКСИЗ² к̑арам. с. С̑зсюз, с̑з жок̑ду, кертиди. **Ишексиз**, ол Харунду. **Ишексиз**, ол тасхачыды. *[Мухаш Камилге:] Сен, **ишексиз**, тюзсе, алай бизге уа бош ачыуланаса! (3.3.). Ол эки ак̑сак̑ал, **ишексиз**, бир уллу ишлери болуп келгендиле! (*К̑.Д.*).

К

Карт

КАРТ¹ Къаты къагъытдан этилип, юслеринде суратлары, тарыхлары, тюрсюнлери бир бирден башха болгъан, ойнаучу затладан хар бири. Жангы **картла**. **Карт** ойнау. **Картланы** юлешиу. *[Абидат эрине:] Э киши, къартлыгъынгда бу жаш адамла бла **карт** ойнап олтурургъа уялмаймыса? (К.Х.). – Сен **картланы** къа-тышдырмай юлешгенсе! Ма, кёремисе, тёрт туздан ючюсю санга тюшгенди, мен-де уа – жаланда алтычала бла жетичала! – деп Сагъыт Хашимге айланды (Т.А.).

КАРТ² *къарач*. Сурат (адамны неда башха затны энчи оптика аппарат бла этилген сураты). **Картха** алыу. **Картха** тюшюу. Жерни **карты**. ***Картынга** къарап жилийма: «Жангызым къайда къалды деп?» (С.А.). Белгиге берген **картынга** Къа-райма хар сагъатдан. Арбазыгъызда тур, наным: Барлыкъма бусагъатдан (Х.Н.).

Кезиу

КЕЗИУ¹ Къаллай да болсун бир ишни этилиу, барыу заманы. Чалгъыны **ке-зиую**. Кюнню къызгъан **кезиую**. Къой къыркъгъан **кезиу**. ***Кезиу** келсе, тенгиз да къуруйду, тау да оюлады (н.с.). [Асланбек:] Чалгъыны **кезиуюнде** суу жагъа-лада безирей айланыргъа бетигизге уялмаймысыз?! (Т.Ж.). Элледе малла жай-лыкъладан къайтхан, къой къыркъгъан **кезиу** эди (З.З.).

КЕЗИУ² Кимге болса да биреуге башханы ызындан бир затны (ишни, жу-мушну) этерге жетген заман неда бир бири ызындан этиллик затладан (ишле-ден) бири. **Кезиую** бла. **Кезиу** жетсе. **Кезиу** келди. *Элли къойланы кютерге **ке-зиу** Асланбекге жетгенде, дунияны сылтауун табып, чыкъмай къалады (З.З.). Ала, эришип, илишан атадыла, **кезиу** Таукъаннга жетгенлей, аны ким эсе да чакъырады деп билдирдиле (Т.А.). Республикада суу салыу бла байламлы иш-лени экинчи **кезиую** башланады («Заман»).

КЕЗИУ³ *сёзл*. Бири бирин алышындырып, бирини ызындан бирси (бир ишни тындыргъан заманда). **Кезиу** жырларгъа. **Кезиу** ишлерге. **Кезиу** тепсей-биз. *Ары, бери **кезиу** къарай, Барад тюлкую чычхан марай (Х.Н.). Объектни ала **кезиу** сакълайдыла («Заман»). Бушуу, къууанч да бизге **Кезиу** келе турдула. Къууанчла, артда кёп болуп, Бушуугъа тузакъ къурдула (Б.М.).

Кезиуюлю

КЕЗИУЮЛЮ¹ *сыф. 1*. Къаллай да болсун бир белгили кезиуде этерге деп тур-гъан. **Кезиуюлю** съезд. **Кезиуюлю** жыйылыу. **Кезиуюлю** жумуш. ***Кезиуюлю** воп-

росладан бири школну ремонтун бардырыуду (Т.А.). Жыйылыуда организацияны **кезиулю** жумушларындан бирине кьаралгъанды («Заман»). 2. Бир бири ызындан баргъан (болгъан, этилген). **Кезиулю** отпуск. Газетни **кезиулю** номери. *«Минги-Тау» журналны **кезиулю** номери басмадан чыкыгъанды («Заман»). **Кезиулю** отпусккуму алып, Къара тенгизни жагъасына кетеме (З.З.).

КЕЗИУЛЮ² *сыф.* Кезиуюнде, заманында. **Кезиулю** келген бушуу. *[Эфенди:] Бушуу адамгъа къачан болса да бирде келеди. Алайды да, жамаут, адам бушуусуз болмайды. Аллахдан биз тилериг а: ол **кезиулю** келсин! (Ш.Х.). **Кезиулю** бардырылгъан семинарладан биринде профессор сёз кьурауну жангы мадарларыны юслеринден айтады («Заман»).

Кезиусюз

КЕЗИУСЮЗ¹ *сыф.* 1. Кезиуюнде этилмеген, болмагъан д.а.к. **Кезиусюз** заманда. **Кезиусюз** кьонакъ. *[Халиймат эрине:] Бу сени **кезиусюз** кьонакъларындан эрикгенме! Эл жатар заманда кьонакъ алып келиу не адетди? (З.З.). Айшат, келечилени **кезиусюз** заманда келгенлерине да къайгырмай, терк окьуна отха-суугъа кьармашды (Т.Ж.). 2. Тохташдырылгъан заманда болмагъан, бармагъан д.а.к. **Кезиусюз** жыйылыу. **Кезиусюз** кенгеш. *Ол оноула КПСС-ни **кезиусюз** съездинде къабыл этилгендиле (А.С.). Озгъан байрым кюн парламентни **кезиусюз** жыйылыуунда республикада экстремист кьауумланы юслеринден айтылгъанды («Заман»).

КЕЗИУСЮЗ² *сёзл.* 1. Тийишли, болуучу заманындан алгъа. **Кезиусюз** кьартайыу. **Кезиусюз** агъаргъан чач. *Иш планларын толтурады кьырал, Башларын **кезиусюз** агъартады кьырау (О.К.). [Зарият:] Оу, мени кёз жарыгъым, **кезиусюз** кетдинг дуниядан! (Т.А.). Жюрегинг къыйналып, ачып, **Кезиусюз** агъарды чачынг (М.М.). 2. Тапсыз, керексиз заманда. **Кезиусюз** келиу. ***Кезиусюз** келген кьонакъ сыйланмай кетер (н.с.). **Кезиусюз** кьуш да учмайды (*айт.*).

Кем

КЕМ¹ *ат.* Белгили жыл сан, адамны жашаууну бир белгили кезиую. *[Жулдузхан Файрузгъа:] Сени **кеминге** келсе, ол [Зухура] да ангылар аманны, игини! (Ч.М.). Жаш **кеминдед** Сюлемен, Жокъду аны суймеген (С.А.).

КЕМ² *сыф.* 1. Аман, осал, болумсуз, къайгыгысыз. *[Хызыр Талипге:] Сафарны сенден неси **кемди**? Нек айтса аллай сёзле?! (Ш.Х.). Биз биле эдик: не жаны бла да Хадисни даражасы андан [Юсюпден] **кем** туююдю (Къуд. Х.).

КЕМ³ *сёзл.* Аз. Мингден **кем**. Биреуден **кем**. * – Алтын ахчаланы саны жюзден **кем** болса, аллыкъ туююлме, – дегенди киши (МХЖ¹). [Мухай:] Ийнан, къарындашым, мен сени Ахматдан **кем** суймейме! (Гул. Б.).

Кемисз

КЕМСИЗ¹ *сыф.* Бек, асыры, бек уллер. **Кемсиз** ариу. **Кемсиз** сууукъ. **Кемсиз**

махтау. ***Кемсиз** кѳууанч келди бизге, Журтубузгѳа, элибизге (Х.О.). **Кемсиз** ариуду сыфаты, Ариужанды аны аты (С.А.). Ол жыл **кемсиз** сууукъ эди (Б.Х.).

Кенг

Кенгеш

малкъарлыланы ата-бабалары кимле болгъанларын тохташдырыугъа жораланнган эди («Заман»). Устазаланы район **кенгешлеринде** окъутуу-юйретиу ишде эсленнген кемчиликлеге эс бурургъа кереги чертилгенди («Заман»).

Кеп

КЕП¹ ат. 1. Бирча затланы (кирпичлени, бёрклени, жаулукъланы д.б.) этерча адыр, юлгю. Кирпич **кеп**. Къурч къуюучу **кеп**. *Арыкъ жашчыкъны тёрт уялы кирпич **кепни** балчыкъдан толтуруп, сойрегенине сейирсинип къарайбыз (Къул. Х.). Цехде биз къурч къуюучу **кеплени**, къурчну эритиучю печьлени кёрдюк (З.З.). 2. Чурукъ, бёрк, къалпакъ формалы ишленнген агъач адыр. Чурукъ **кеп**. Къалпакъ **кеп**. Бёрк **кеп**. ***Кепге** кийдирип бираз тургъандан сора, бёрк керилди (Т.Ж.). [Осман чурукъчугъа:] Сен мени чурукъларымы тюплерин жангырта эсенг, мен санга эки чурукъ **кеп** ишлеп келтирirme (Т.Д.).

КЕП² эт. Кюнде, отда къуру, къургъакъсы. Чыкъ **кепгенди**. Быстырла **кепдиле**. *Дуруланы кенг тутуп, чыкъ **кепгинчи** силдейик (С.А.). Назиля быстырланы иги **кепгинчи** агъырлыкъдан алып, итиу салады (К.М.). – **Кепгенден** да озуп, къата турадыла! – деди Мёлек, эрини гёнчарыкъларын хаух юсюнден ала (Ё.А.).

Кеппе-керти

КЕППЕ-КЕРТИ¹ сьф. Бек керти (хапар, сёз). **Кеппе-керти** хапар. **Кеппе-керти** сёз. *[Юзейир:] Бусагъатда сиз эшитген зат **кеппе-керти** хапарды (З.З.). Соруп, сурап кёрселе, хапар **кеппе-керти** болуп чыкъды (Т.Ж.). Сорундуруп билгенбиз: Айтханы **кеппе-керти**. Хар сёзню айтады ол Ачыкъ, кесгин эм чертип (М.М.).

КЕППЕ-КЕРТИ² сёзл. 1. Бек керти (*айт.*). **Кеппе-керти** айт. *Жокъду аны манга дерти. Ол айтады **кеппе-керти** (С.А.). 2. Таза кёлю бла, жаны – къаны бла. **Кеппе-керти** сюерге. *Жаш а къызны аккылсыз, **Кеппе-керти** сюеди, Толу жууап табалмай, Ол бишеди, кюеди (Х.Н.).

Керек

КЕРЕК¹ ат. 1. Ишни этер ючюн хайырланылыучу зат (адыр, сауут). Музыка **керекле**. Агъач устаны **кереклери**. *[Муслим:] Ол Ахмат айтхан музыка **керекни** атын унутуп турама (З.З.). [Салых Мухашха:] Сен къаллай агъач устаса, балтадан башха **керегинг** болмагъан?! (Т.А.). 2. Бир затны къурагъан кесекледен бири. Окъуу **керекле**. Чертёж **керекле**. Жазыу **керекле**. *Класда сабийлени асламысыны окъуу **кереклери** жетишмей эдиле (Ш.М.). Уучуну юйюнде эки тюрлю ушкок, уучу **керекле** энчи шкафда сакъланадыла (Т.С.). 3. Машинаны, механизми, приборну бир заты, кесеги. Сагъатны **кереклери**. Приборну **кереклери**. *Мен алайда сюелген тогъуз-он минутха жаш сагъатымы чачып, тазалап, **кереклерин** жыйып берди (З.З.). 4. Не да болсун бир затны ишлегенде

хайырланылыучу материал, сырьё. Агъач **керекле**. Къурулуш **керекле**. * [Шаухал:] Кирпич, раствор, жамау этер зат – хар **керегим** къатымда болсала, кюннге 1000-нге жуукъ кирпич къалайма (Къуд. Х.). 5. Этилген, ишлеп чыгъарылгъан зат. Темир-бетон **керекле**. **Керекле** чыгъаргъан завод. * Темир-бетон **керекле** чыгарыучу заводну иши арт кезиуде махтаулу бола барады («Заман»).

КЕРЕК² ат. Керекли болгъан зат. **Керегин** табыу. **Керегин** тапдырыу. * Бусагъатда **керегин** табып жашагъан алай тынч туююдю (3.3.). [Аскер:] **Кереги-ми** тапдырып туралсагъыз, мен мындан да иги окъурукъ эдим (К.Х.).

КЕРЕК³ сѣф. **Керекли¹** деген бла бир магъанадады. **Керек** адам. **Керек** кюнде. **Керек** заман. * [Сафар:] Къайгъы этме, Ахмат, санга **керек** кюнде биз табыллыкъбыз! (Т.Ж.). [Барисбий:] Ол манга **керек** адамладан бири буду (3.3.). [Омар:] Манга **керек** заманда биригиз да табылмадыгъыз! (Т.А.).

КЕРЕК⁴ къарам. с. Айтымда хапарчы магъанада жюрютюледи. Анга **керек-ди**. Сен бизге **керексе**. * [Келлет:] Ол адам манга бусагъатчыкъда **керекди** (К.Х.). [Мурат:] Мен аны не айтханын билирге **керекме** (3.3.). [Сегий Жанхотха:] **Керекбиз** биз да анга! (Т.3.).

Керекли

КЕРЕКЛИ¹ сѣф. Керек болгъан. **Керекли** затла. **Керекли** заман. * **Керекли** кюн ёлген анам (*айт.*). Туз, ун, ётмек, чай дегенча бек **керекли** затла тюкенледе хар заманда болургъа керекдиле (Т.Э.). [Назийфа:] Къызчыкъ, **керекли** къагъытларынгы бир жанына жый! (3.3.).

КЕРЕКЛИ² ат. Керек зат. Манга **кереклиси**. **Кереклисин** ал. * [Назир Оюсха:] Ма быладан [китапладан] кесинге **кереклисин** сайла да ал (Т.А.). [Дауут:] **Керкелисин** алгъан эсегиз, къалгъанын тапчыкъ жыйышдырыгъыз! (3.3.).

КЕРЕКЛИ³ ат. Акъылдан жарты адам. **Керекли** сабий. Туугъандан **керекли**. * **Керекли** кенгден танытыр (*айт.*). **Кереклини** шинтиги бийик (*айт.*). [Шахнюр Маратха:] **Керекли**, сен а кимге кюлесе? (Т.А.).

Керексиз

КЕРЕКСИЗ¹ сѣф. 1. Керек болмагъан. **Керексиз** затла. **Керексиз** дауурла. * [Солтан:] **Керексиз** хапарланы къоюгъуз да бу ишни юсюнден сагъыш этигиз! (3.3.). [Амин:] Челекге ат, была барысы да **керексиз** затладыла! (Ш.М.). **Керексиз** жерде бетсиз болма, жетген жерде кюйсюз болма (н.с.). 2. Мардадан артыкъ, озгъан. **Керексиз** чомарт. **Керексиз** халал. * – Сени **керексиз** халаллыгъынг ююбюзню сомсуз-шайсыз этгенди! – деп тырман этеди Майрышхан эрине (К.М.). 3. Керекли жеринде, заманында айтылмагъан, этилмеген. **Керексиз** лакъырда. **Керексиз** чам. * [Даута Аскерге:] Сени **керексиз** лакъырданг хар кимни да безитгенди! (3.3.). **Керексиз** чам къайгъы салыр (*айт.*).

КЕРЕКСИЗ² сѣзл. 1. Бош, бошуна. **Керексиз** къыйналыу. **Керексиз** жашагъан. * [Муталиф:] Кёресиз, бир адамны хатасындан кёпле **керексиз** къырылып бар-

гъанларын (Т.А.). [Жюнюс:] Жашаууму асламысын **керексиз** оздургъан суна-
ма (Ш.М.). 2. Мардадан оздуруп. **Керексиз** уялыу. *[Азрет Тегийбатха:] Сени бу
керексиз къошакъланнганынг, бирсилени билмейме, мени уа жийиргендирген
этеди (Г.Э.).

Кери

КЕРИ¹ *сыф.* Жууукъ жетмеген, тыш. **Кери** адам. *[Сюлемен Зубайдагъа:]
Эгечим, мен да **керигиз** тъююлме, ма бу сомчукъланы, сабийлени бир затлары-
на жаратырса (К.М.). [Айшат Хаулатха:] Бир затыбыз да болмагъан **кери** адамла
[Юраны] алай кётюргенде, сизни сан этмей къойгъаныгъыз сейир эди! (Г.Б.).

КЕРИ² *сёзл.* Узакъгъа. **Кери** кет. **Кери** къыста. **Кери** къачыу. ***Кери** кетдик биз
сизден, Туугъан, ёсген тауларыбыз (О.К.). [Аллах] игиликни бери этсин, Аман-
лыкъны **кери** этсин! (*фольк.*). Ыстауатха ёч бёрю Къысталды энди **кери** (М.И.).

Керти

КЕРТИ¹ *сыф.* 1. Ётюрюк болмагъан, болгъан затны юсюнден айтылгъан.
Керти иш. **Керти** сёз. **Керти** хапар. *[Асланбек:] Алан, ол адамны айтханы
кертимиди?! (З.З.). [Аминат:] Мен сизге кёзюм кёрген затны юсюнден бир
керти хапар айтайым (Къ.К.). **Керти** сёз кери барыр (*н.с.*). 2. Бирсилеге юлгю
болгъан, иги. **Керти** адам. *[Дауут:] «**Керти** адамны юсюнден повестьни»
окъугъандан сора, мен кёп затха башхача багъа биче башладым (Т.А.). [Ба-
тыр Илиясха:] Ол [Салых] сенича сёзюнде турмагъан адам тъююлдю, **керти**
эр кишиди! (З.З.). 3. Ышаннгылы, чынтты. **Керти** шүёхлукъ. **Керти** тенг. ***Кер-**
ти тенг къыйынлыкъда танылыр (*н.с.*). Миллетлени араларында **керти** шүёх-
лукъ жылдан-жылгъа кюч ала барады («Заман»).

КЕРТИ² *сёзл.* Кёлю бла, ётюрюгю, жалгъаны болмай. **Керти** айтыу. **Керти**
сююю. *Эки жыл болады Юсюп къызгъа кесини **керти** сюйгенин ангылаталмай
тургъанлы (З.З.). [Мухаммат:] Алий **керти** айтады: алайланы кырдыгы жукъа-
ды (К.Х.). **Керти** айтханнга айгъакъ жокъ (*н.с.*).

КЕРТИ³ *ат.* Ётюрюксюз, жалгъансыз зат. **Керти** бла ётюрюк. **Кертини** ким
да сюеди. ***Керти** жылтырар, ётюрюк къалтыратыр (*н.с.*). **Кертини** суу басмаз,
от жандырмаз (*н.с.*). **Кертини** кирит тыймаз (*н.с.*).

Кесаматлы

КЕСАМАТЛЫ¹ *сыф.* Таукелли, таукеллиги болгъан. **Кесаматлы** адам. **Кеса-**
матлы жууап. *[Мурадин:] Да кёресиз, бизден эсе ол [Майрусхан] **кесаматлы-**
ды (К.Х.). Чачий кесича **кесаматлы** жашладан чалгъычы жыйын къурады (З.З.).
Аскер устазланы сорууларына **кесаматлы** жууап къайтарады (Ш.М.).

КЕСАМАТЛЫ² *сёзл.* Таукеллик бла, арсарлы болмай, таукел болуп. **Кесамат-**
лы селеширге. **Кесаматлы** жууапла. *Хар сёзю Азаматны Чыгъады **кесаматлы**.

Жашауу да жашчыкѣны – Сукъланырча, кѣыйматлы (Б.И.). Бу жол да ол [Назир], хар замандача, **кесаматлы** сѣлешди (З.З.).

Кесгин

КЕСГИН¹ *сыф.* 1. Кѣысха, артыкѣ сѣзсюз. **Кесгин** сѣзлю. **Кесгин** жууап. *Бирсиленикиледен эсе аны доклады **кесгин** да, сейирик да эди (К.Х.). Устаз **кесгин** сѣзлю болмаса, сабийле анга суюп тынгыламайдыла (Т.А.). 2. Тынч окѣулѣан. **Кесгин** жазма. **Кесгин** хат. *Жазманы бир-бир харфлары **кесгин** тѣюлдоле, аны себепли окѣургѣа кѣыйынды (Б.С.). Арт жыллада таза жазыу дерслени санындан кетерилгенини хатасындан, школчулада **кесгин** хатлысы аз тѣубейди («Заман»).

КЕСГИН² *сѣзл.* 1. Ачыкѣ, иги эшитирча. **Кесгин** окѣу. **Кесгин** сѣлеш. *Кѣонгурау ауазчыгѣы. **Кесгин** чыгѣады жашчыкѣны. Юсю-башы тизгинли Тана-кѣз, топпанбашчыкѣны (С.А.). Жамиля диктантны текстин **кесгин** окѣуду, ызы бла уа анда 3 жангы сѣзню кѣангагѣа жазды (Ш.М.). 2. Иги, тынгылы, кѣысха. **Кесгин** ангылат. **Кесгин** жууапла. *Дерсликде тилни жорукѣлары кѣысха, **кесгин** ангылатылгѣандыла («Заман»). 3. *кѣарач.* Тийишлисича, кереклисича, тап. Ишни **кесгин** кѣурау. *Ол келгенли иш **кесгин** кѣуралгѣанды, хар зат заманында бажарылады («Кѣарачай»). Борчун **кесгин** толтургѣанланы тизмесинде аны [Махсютню] тукѣуму биринчиди («Кѣарачай»).

Кесек

КЕСЕК¹ *ат.* 1. Сау затны кесилген, жыртылгѣан, сындырылгѣан, юзюлген, ууатылгѣан бѣлеги, юлюшю. Сохта **кесек**. Гыржын **кесек**. Кѣоргѣашин **кесек**. *Бишлакѣ **кесекни** сермеп Кѣачады арлакѣгѣа кѣаргѣа, Алай кѣгюрчюнледен, Кѣоркѣады аны ашаргѣа (М.И.). Бирсиле бир бирге тежеп тургѣан жѣрме **кесекни** Кѣасай, эслетмей алып, ауузуна атды (З.З.). Мухай хуржунундан газет **кесекчикни** чыгѣарды да: «Кѣуй бери ол дарманынгдан!» – деп, Мазаннга узатды (К.Х.). 2. Литература, музыка чыгѣарманы, илму ишни бѣлюмлеринден бири. Романны экничи **кесеги**. Илму ишни бир **кесеги**. *Гѣзе улуну «Бусагѣадагѣы кѣарачай-малкѣар литература тил» деген, унивеситетлени студентлерине жораланнган дерсглигини экинчи **кесеги** 2006-чы жыл басмаланнганды («Заман»). Алимни доктор диссертациясыны экинчи **кесеги** кѣарачай-малкѣар тилде жер-суу атлагѣа жораланнганды («Заман»).

КЕСЕК² *сѣзл.* Аз. **Кесек** заманчыкѣ. **Кесек** халкѣ. *Халкѣым **кесек** эсе да, намысы, сыйы уллуду (З.З.). [Харун Хыйсагѣа:] Айып тѣюлмюдю санга ол **кесек** заманчыкѣгѣа чыдаалмай, кѣачып кетерге! (Т.З.).

Кесекле

КЕСЕКЛЕ¹ *ат.* Бурунну хырыулу кѣабугѣуна сууукѣ ѣтѣп, бурун суу ѣтдиргени, чѣюкюртгени. **Кесекле** тийиу. **Кесекледен** ауругѣанла. *[Шамил Хадис-

ге:] Ай юйюнге Алауган кибик киши **кесеклеге** хорлатып жатаргъа уялмаймыса?! (З.З.). Жашчыгъы уа, холодильникден сууукъ суу иче кетип, кесине **кесекле** тийдиргенди (К.Х.).

КЕСЕКЛЕ² *эт.* Кесек-кесек *эт.* Этни **кесеклерге**. Эки-юч **кесекле**. *Азнауур асыралгъан ирикни сойду, бут шаугютлеринден шишликлик алды да, къалгъанын, **кесеклеп**, уллу къазаннга жыйды (Къуд. Х.). Сойду къойну мажалын, Къонакъланы эсеплеп. Салды къазаннга этни Ууакъ туурап, **кесеклеп** (М.И.).

Кесекчик

КЕСЕКЧИК¹ *сёзл.* Азчыкъ, аз заманчыкъны. **Кесекчик** солуу. **Кесекчик** сабырлануу. ***Кесекчик** мычыгъандан сора, ит дагъыда къыстау юрюп башлады (Х.О.). [Абдуллах:] **Кесекчик** сабыр болугъуз, Хажи бусагъат чыгъады! (Б.М.).

КЕСЕКЧИК² *ат грам.* Тилни баш кесеги болгъан сёзге, сау айтымгъа къошакъ магъана бериучю неда тюрлю-тюрлю грамматика къарамланы билдиричю болушлукъчу сёз. Соруучю **кесекчикле**. Кючлендириучю **кесекчик**. Угъайлаучю **кесекчикле**. ***Кесекчикле** болуп сёзле, жалгъаула да жюрютюледиле (С.Б., С.А.). Кючлендириучю **кесекчикле** айтымны бир сёзюн кючлендиредиле (С.Б., С.А.).

Кеф

КЕФ¹ *сыйф.* Эсирген. **Кеф** адам. Адамны **кеф** заманы. *[Махмут:] Ётюрюк даулайсыз, мен кишиге аман айтмагъанма! **Кеф** заманымда уа не билейим... (З.З.). **Кеф** кишини сандыргъанына тынгылагъан тынч болмагъанын кесигиз билесиз (Т.А.). Ол а [Сагъыт] асыры **кефден**, тили айланмайды (К.Х.).

КЕФ² *ат.* Аз эсирген болум. Аны **кефи** барды. **Кефи** бла. **Кефин** жайыкъдырыу. *[Айшат эрине:] Эшеги ёлген таулуча болуп турма да, ол **кефни** жайыкъдырыучу, «хымил» деучюгюзден уртла! (З.З.). [Омар:] Къоюгъуз мынга соруу этгенни! Эрттенбла, **кефи** аязса, сорурсуз! (К.Х.).

КЕФ³ *ат.* 1. Къарам, сыфат, чырай. Осал **кефли** адам. **Кефи** игиди. *Тууарлагъа иги къаралмаса, былай, **кефлерин** тас этмейми чыгъарыкъ эдиле къышдан?! (Къуд. Х.). [Аскербий Нухха:] Аллахха шукур, **кефинг** аман туююлдю! (З.З.). 2. Адамны кёлю. **Кеф** алыргъа. **Кефи** бузулгъан. **Кефин** бузуу. *Аны эшитгенлей, къартны **кефи** бузулду, ачууланып сёлеше башлады (Г.Э.). Тау хауа **кеф** береди, Кёлюнгю кётюреди (С.А.). Не эсе да бюгюн аны **кефи** къолай кёрюнмейди (Б.М.).

Кеч

КЕЧ¹ *сыйф.* 1. Сутканы, жылны кезиулерини ахыр заманын билдирген. **Кеч** къыш. **Кеч** жай. **Кеч** къыш кечеле. **Кеч** ашхам. ***Кеч** кюз арты эди. Къарачайдан, таула бла аууп, юч атлы келдиле (Э.О.). [Омар Асланнга:] Былай **кеч** заман-

да сени кесинглей къалай ийгенди ананг?! (3.3.). Ол тебирете тургъанлай Сабийини бешигин **Кеч** ашхамда хыны-хыны Къагъылады эшиги (О.К.). 2. Кечге къалгъан, тийишли заманындан артда болгъан, этилген, бардырылгъан д.а.к. **Кеч** къонакъ. **Кеч** жолоучу. ***Кеч** жолоучу, тегерегине сагъая, ит зат чапса деп алгъан таягъын да ары-бери ойната барады (Ч.М.).

КЕЧ² сёзл. Керек, тийишли замандан артха. **Кеч** жетген кегет. **Кеч** уяныу. **Кеч** келген жаз. *Быйыл жаз башха жылладан эсе сау ай чакълы бирге **кеч** келгенди («Заман»). Бюгюн амма нек эсе да **кеч** уянып, ийнек сюрюуге сауулмагъанлай кетгенди (Ш.Х.). [Юзейир:] **Кеч**, эртте болса да, келмей къалмагъыз, сакълап турлукъма! (3.3.).

КЕЧ³ ат. Ингир. **Кечге** дери. **Кеч** бола тургъанда. *Бригадирни «**Кеч** ахшы болсун!» дегенин эшитип, орам шинтикде олтуруп, лахор эте тургъан къатын-ла ёрге кёпдула (Ш.М.). Бир кюн ахшам артында къарындашым Махай: «**Кеч** къолай болсун!» – деп кирип келди (К.Х.).

КЕЧ⁴ эт. Кимни болса да терслиги ючюн жукъ айтма, терслиги, аман, тапсыз иши ючюн терслема, кечир. **Кечерге** керекди. Терсликни **кечиу**. **Кеч** деп тилерге. *[Марат:] Эртте бир тырман этген эдим да, ма бюгюн да ол [Ислам] **кечмейди** аны манга (К.Х.). [Мурат Махтиге:] Сени бу бизге этген къатылыгъынгы Аллах **кечмез!** (3.3.). [Къасым Асхатха:] Бу жол чакълы **кеч**, ол сабийликден, ангыламай этгенди!.. (Т.А.).

Кече

КЕЧЕ¹ ат. **Кече**, кюн да. Ай жарыкъ **кече**. **Кечени** ортасы. *Сутканы эл жатхандан танг атхынчы дери заманы. Къарнгы **кечени** кюнча жарытхан Мени суйгеним бар эди (фольк.). Сен туман болуп, мен жауун болуп, Къарангы **кече** жауайыкъ (фольк.). Жай **кече** къоянны къуйругъучады (н.с.).

КЕЧЕ² сёзл. Эл жатхандан танг атхынчы дери. **Кече** да, кюндюз да. **Кече** ишлеу. **Кече** жатмаучула. ***Кече** жүрюген эрттен суйюнюр (айт.). **Кече** биргесине жата эди, кюндюз ожагъындан къарай эди (н.с.). **Кече** бёрю, кюндюз ит болуп айланыргъа (айт.).

Кёзбау

КЁЗБАУ¹ ат. Кимни болса да бируню ыразы этер ючюн, аны ишин, кылыгъын, юсюнде болгъан ышанларын оздуруп махтамакълыкъ. **Кёзбаугъа** ийнаныу. **Кёзбаугъа** уста адамла. *Ийнандырып кесине, **Кёзбау** кёзню алдайды. Махтаусуз да сёкгенден Махтагъанны сайлайды (Г.Ж.). **Кёзбаугъа**, къуллукъчулагъа жалыныргъа аны [Ахмадияны] кесинден уста битеу элде да болмаз эди (3.3.). [Аслангерий:] Мен аллай **кёзбаулагъа** алдатыучуладан туююлме (Т.А.).

КЁЗБАУ² сёзл. Адамны ишин, кылыгъын, юсюнде болгъан шартларын оздуруп махтап. **Кёзбау** сёлешиу. **Кёзбау** махтаргъа. *Директорну кёрсе, аны

былай бир **кѣзбау** ышарылыучу кыылыгы барды (К.Х.). Сюзюлелле кѣзлери, **Кѣзбау** чыгъа сѣзлери (М.С.). Ынна уа кѣуллукъчуну **Кѣзбау** къарап кѣзюне, Тынгылайды сѣзюне (М.И.).

КѢЗБАУ³ *ат кѣарач.* 1. Хыйнычылыкъ, билгичлик. **Кѣзбаугъа** уста адам. *Ол кѣатын **кѣзбаугъа** устады деген сѣз жюриюдю элде (КЪХЖ). 2. Оюн, кѣз алдау. **Кѣзбаула** кѣргюзтюу. *Жаш талай **кѣзбау** кѣргюздю, анга кѣарагъанла сейир-тамаша болдула («Кѣарачай»). 3. *кѣч.* Алдау зат, кѣзге кѣрюнюп, жашауда болмагъан ѳтюрюк зат. *Аны ариулугъу **кѣзбау** болгъанын жаш кеч ангылагъанды (КЪХЖ).

КѢЗБАУ⁴ *кѣарач.* Сейирлик, тамаша, бек сюйдюрген. *Эй, кѣаяда **кѣзбау** кийигим, Суу кѣамиш кибик сюегинг! (*фольк.*). **Кѣзбау** суратым акъыллыды, Жарлылыгымы жашыры (КЪХЖ).

Кѣзбаусуз

КѢЗБАУСУЗ¹ *сыф.* Кѣзбау этмеучю, кѣзбауу болмагъан. **Кѣзбаусуз** сѣзле. **Кѣзбаусуз** адам. *Ол [Мухадин] тюз ниетли, адамны терслигин кѣзюне айтып кѣюучу, **кѣзбаусуз** адамды (З.З.). Угъай, ала кѣошакъсыз, **кѣзбаусуз** сѣзле эдиле, жюриекни теренинден чыкыгъан сѣзле (Т.З.).

КѢЗБАУСУЗ² *сѣзл.* Кѣзбау этмей. **Кѣзбаусуз** айтыргъа. **Кѣзбаусуз** сюйюу. *[Мариям кѣонакыгъа:] Ийнаныгыыз, **кѣзбаусуз** айтама, сиз манга атаманам эталмагъанны этгенсиз. Менден кѣайтмаса да, Аллахдан кѣайтсын сизге! (Ш.М.). О, мени туугъан тауларым, **Кѣзбаусуз** сюеме сизни! (Кѣ.Кѣ.).

Кѣзбаучу

КѢЗБАУЧУ¹ Кѣзбау этиучю адам. *Кѣуллукъчу да билмейди **Кѣзбаучуну** муратын, Эки сѣлешсе, махтап Айтады аны атын (Г.Ж.). [Жарахмат:] Дунияда **кѣзбаучудан** кѣрюп болмагъаным жокъду (З.З.). Сюймейме мен **кѣзбаучуну**, Сора керексиз даучуну (М.И.).

КѢЗБАУЧУ² *кѣарач.* Билгич, фокус кѣргюзтюучю, кѣз алдау бла кюрешген адам. *Ала экиси да сау айны **кѣзбаучуну** сеансларына жюриуп тургъандыла (Б.М.). **Кѣзбаучуну** кѣзбауларыны жашырымларын билгенле да табылдыла (Кѣ.Н.).

Кѣк

КѢК¹ *сыф.* 1. Буз, мияла, тенгизни сууу бетли. **Кѣк** бетли. **Кѣк** кѣзле. **Кѣк** тюрсюн. *Кѣзычыкыны ариу **кѣк** кѣзчюклеринден кѣзлерими алалмай тургъанымы ангылап, ол кѣарамын башха жанына бурду (К.Х.). Тенгизни тюрсюню жауун жаугъан заманда да **кѣкле**й турады (Т.А.). 2. Аз кѣкге тартхан кѣаралдым-боз. **Кѣк** кѣгюрчюн. **Кѣк** булутла. ***Кѣк** кѣгюрчюн мен болуп, учуп кетсем, не этерсе? (МХЖ²). Булгъана-чулгъана кетип, Кѣаралдыла **кѣк** булутла. Узакъ жары

кетгендиле Мендеги иги умутла (Х.О.). 3. Кюл бетли, темир бетли, боз. **Кёк** чепкен. **Кёк** кьой. **Кёк** жүн. ***Кёк** чепкенли жашны тепсегенине тойдагъыланы асламысы энчи эс бура эдиле (Къуд. Х.). Акъ кьой башы, **кёк** кьой башы, къалтырагъан чёп башы (фольк.). Жаш агъачда уучулукъ этип айлана тургъанлай, аллына кеси тюшюнде кёрген **кёк** бёрю чыгъып къалады (МХЖ¹). 4. Кырдык бетли. *Табийгъат **кёк** бет алгъанды (Т.З.). **Кёк** кырдыкда отлайдыла эчкиси, тууары, кьою. Ингирде ууа жатадыла ырахатланып, бек тоюп (М.И.).

Кёк² ат. Жаз башы жаш кырдык, гяхиник. Малланы **кёкде** отлатыу. *Малла, **кёкге** тартдырып, бичен ашамай башлагъан кезиу эди (К.А.). **Кёкге** асыры бошланган ырахын токълучукъла, ичлери ётюп, ауруйдула («Заман»).

Кёк³ ат. Жерден ёрге кёрюнюп тургъан хауа кенглик, юсюнде кюн, ай, жулдузла кёрюнюучю тегерек формалы зат. **Кёк** бла жер. **Кёк** кюкюреди. Мутхуз **кёк**. ***Кёкден** кесеу сермерге (айт.). **Кёк** бийикди – миналмайма, жер къатыды – киралмайма (айт.). [Сайхат:] Биз да туруучу эдик кызыбыз **кёкден** тюшгеннге баргъан сунуп (З.З.).

Кёкен

КёКЕН¹ Уллулугъу балли тенгли, чырпыда битиучю, чайнасанг, ауузунгу жабышдырыучу, кёксюлдум-къара, мысты кёгет; къарагёген. ***Кёкенли** ёрден чыкъгъанлай, кадетле тутмакъланы эриннге тиздиле (Г.Б.). Айва, **кёкен** кеч кюз артында бишиучю кёгетледиле (Б.Ж., Ш.Н.).

КёКЕН² къарач. **Чырпы, котур, юлкую** дегенле бла бир магъанадады. Дугъум **кёкен**. Чертлеуюк **кёкенле**. **Кёкенле** ичинде. *Солуу алгъан **кёкенледе** Кече кесин булжутады. Жулдузларын ата кенгде, Жохар терек тил тутады (Б.Б.). Чегетде чертлеуюк **кёкенле** талай жылдан бери да чакъмайдыла (Ч.М.).

Кёл

Кёл¹ 1. Тегереги бегитилип жыйылгъан кёп суу. Терен **кёл**. **Кёлню** жагъасы. **Кёлде** жууунуу. ***Кёл** да тама-тама болады (айт.). Жаутгъан да **кёлге** жауады (айт.). Республикада чабакъ ёсдюрюлген талай **кёл** барды («Заман»). 2. Илипинде аллы бегитилип неда кеси аллына суу жыйылгъан жер. Баппушланы **кёллери**. Чабакъла ёсдюрюлген **кёл**. *Баппуш балачыкъланы, аналарын ортагъа алып, **кёлде** жюзгенлерине сукъланып къарайбыз (Г.Б.). 3. Жауундан сора суу жыйылгъан чунгур, батыу жер. Жауун этген **кёлчюкле**. Суудан толуп **кёлчюкле** болгъан чунгурчукъла. *Сакъ жауун орамланы чунгурчукъларын мычымай толтурду да **кёлчюкле** этди (З.З.).

Кёл² 1. Адамны ич дуниясы (къууаныуу, жарсыуу д.а.к.), журеги. **Кёлню** иги болуу. **Кёлю** бла. **Кёлюндегин** айтыу. *Ана **кёлю** – балада, бала **кёлю** – талада (айт.). **Кёл** къоркъакъ да къол батыр (айт.). Сен кёлюнг бла сую эсенг, Хазырма санга барыргъа, Самаркъау ете эсенг а, Барлыкъма ананга тарыгъа (фольк.). 2. Адамны не да болсун бир затха къарамы бла байламлы халы, кефи. Иги **кёл**

лю адам. Адамны **кёлюн** кётюрюю. *Аллах эриди бизге: Азайды энди ёлюм. Жю-регим тынчайгъанды, Кётюрюлгенди **кёлюм** (М.С.). Чегетде дорбункъулланы да, чыпчыкъланы да бир бирге эришгенча, къадалып жырлаулары адамны **кёлюн** кётюредиле (Г.Б.). Жыр сагъышны чачады, Ол **кёлюнгю** ачады (О.К.).

Кёлден

КЁЛДЕН¹ Жазмай, айтып, сёлешип. **Кёлден** айтиу. **Кёлден** билдириу. *Школчуланы **кёлден** айтыуларында бек магъаналысы эм багъалысы пейзажны тюз айта, суратлай билиулери эди (Къ.М.). Программада халкъны **кёлден** чыгъармачылыгъын школчулагъа **кёлден** билдириуге тийишлисича эс бурулгъанды (Къ.А.).

КЁЛДЕН² Азбар (текстге къарамай). **Кёлден** бил. **Кёлден** айт. *Жашчыкъ назмуну магъанасын иги ангыламагъаны айтыуунда кёрюнюп турады, алай **кёлден** жаланда эки строфасын айтды (Ш.М.). Жырланы макъамларын билгенликте, ол [Алийхан] аланы бирин да **кёлден** айталмай эди (Гул. Б.). Муслимчик жорукъланы Барын **кёлден** биледи, Билмеген сабийлени Ол масхарап кюледи (Д.А.).

Кёлсюз

КЁЛСЮЗ¹ *сыф.* Таукелсиз, ётсюз, не да болсун бир затны этерге кёлю болмагъан, эринчек. **Кёлсюз** адам. **Кёлсюз** бла къоркъакъ. *Болгъанды ол аллай адам: **Кёлсюзлеге** кёл этдирген, Тутхан ишин къажымайын Ахырына жетдирген (Б.А.). Бушуу кетер, келир къууанч, Болма **кёлсюз**, шуёхум сен. Керек болса, ма кёрюрсе, Санга тенглик этерме мен! (Б.И.).

КЁЛСЮЗ² *сёзл.* Мудак, къууанмай, кефи аман болуп. **Кёлсюз** сёлешиу. **Кёлсюз** жууаплау. *Ол бизге къалай эсе да бир **кёлсюз**, мудак къарады (З.З.). Аны сёзлери тунукъ, **кёлсюз** чыгъадыла: эшта, ол бу иште къууана болмаз (Т.З.). Бизни соруубузгъа ол «Барырбыз» деп, **кёлсюз** жууаплады (З.Ж.).

Кёнденен

КЁНДЕЛЕН¹ *сыф.* 1. Кенгине салыннган, баргъан; сёдегей. **Кёнденен** жол. **Кёнденен** ызлыкъ. *Мындан бара, уллу орамдан онг жанына **кёнденен** жаяу жолчукъ ётеди (З.З.). **Кёнденен** сакъ жауун саман юйлени къабыргъаларын жууады (Г.Б.). Жамбот, узун эмен скойретмени балта бла тапчыкъ жонуп, къабыргъалары къалана тургъан юйге **кёнденен** агъач ишледи (Ш.Х.). 2. *кёч. къарач.* Буруш, чюйре. **Кёнденен** кылыкъ. **Кёнденен** адам. *Сыркыулудан да озуп, **Кёндененди** кылыгъы. Ансы уа айланады Элчиледен ыйлыгъып (С.А.). Аныча **кёнденен** адамгъа ангылатхан тынч болмагъанын Меккер биле эди (Б.М.).

КЁНДЕЛЕН² *сёзл.* 1. Энине, сёдегейине. Жолгъа **кёнденен** тюшюу. **Кёнденен** баргъан жол. *Кёк ийнени **кёнденен** сууура билмеген (*айт.*). Милиционерле эки уллу «кразны» жолгъа **кёнденен** салып, аманлыкъчыланы машиналары-

ны келирлерин сакълайдыла (3.3.). Машина уллу жолну **кёндеден** кырккып, агъач ичине ташайды (К.Х.). 2. *кёч. къарач.* **Кёндеден** сёлешиу. Сёзню **кёндеден** салыу. *[Тохтар Жарашдыгъа:] Биягъы сен **кёндеден** сёлешип башлагъан-са! (Къ.К.). Махсют а, сёзню **кёндеден** салып: «Мен айтханча болургъа керекди!» – деп тохтады (Х.О.).

Кёнчеклик

КЁНЧЕКЛИК¹ 1. Эр кишиге **кёнчек** этерге жараулу къумач. **Кёнчеклик** къумач. **Кёнчеклик** кишмир. *Бу уа бек иги **кёнчекликди**! – деди Ханий, къаты согъулгъан кишмирни эки жанын да къолу бла ышып кёрюп (К.М.). 2. Бир, эки неда кёп **кёнчек** этерге жетер чакълы къумач. Эки **кёнчеклик**. Бир **кёнчеклик**. *– Эки **кёнчеклик** бер мындан! – деп Майрышхан тюкенчиге штапель топну кёргюзтдю (Ш.М.).

КЁНЧЕКЛИК² *ист.* 1. Жортуулда уруш этип алыннган хазна неда аны багъасы. **Кёнчекликледен** жетген ырысхы. *Жаула бла сермешдиде, **Кёнчекликни** юлешдиде (КЪХТ). **Кёнчекликден** алагъа бирер токълу жетгенди (КЪХТ). 2. Киши жерине этилген чабыуул (малларын, адамларын кючлеп алыр ючюн). **Кёнчекликге** барыу. *Ол [Асланбек] **кёнчекликге** барыучулагъа баш болуп тургъанды (Къ.К.). **Кёнчекликден** къайтып келе, ала ажашып айланнган тууарланы кёредиде (КЪХТ).

Кёпле

КЁПЛЕ¹ *ат кёпл. сан.* Кёп адам. **Кёпле** айтханча. **Кёпле** билген зат. *Бюгюн да **кёпле** сенден умутчудула, къарнаш. Бизге хар заманда да Сен – жол кёргюзтген жолдаш (С.А.). Аны жашаууна **кёпле** сукълана, зарлана башлайдыла (Т.А.).

КЁПЛЕ² *эт. сёл. тил.* Кёбейт, санын кёп эт. Малны **кёплерге**. Ырысхыны **кёплеу**. *[Асланбек Къасымгъа:] Малаынгы, мюлкюнгю да Аллах **кёплесин**! (3.3.). Ала, бюгюнгю жетишимлери бла тынчайып къалмай, аны мындан ары бютюнда **кёплерге** итинедиде (Къуд. Х.).

Кёр

КЁР¹ *ат.* Къабыр. **Кёрге** киргинчи. **Кёр** азабы. *[Салийхат:] Бир сёзюн буруп айта эсем, **кёрге** кёрейим! (3.3.). Адам кёрююн кёрмей, **кёрге** кирмейди (н.с.). **Кёрдеги** тёрге къайтмаз (н.с.).

КЁР² *эт* 1. Адамны неда башха затны ким, не болгъанын къарап таны, тох-ташдыр. Кенгден **кёрюу**. **Кёргенлей** окъуна. **Кёргюнчю** дери. ***Кёрдюм** деген кёп сёз, угъай деген жангыз сёз (*айт.*). **Кёрген** кёз эшитген къулакгъа ийнанмаз (н.с.). [Тахир Зубайдагъа:] Огъары элге бара тура эдик да, сени **кёре** кетейик деп къайтханбыз (Т.А.). 2. Сынап бил. **Кёрюрсюз** келсе. **Кёрюрсе** айтса. *[Омар:] **Кёрюрсюз** 3–4 жылдан ол къаллай жаш болса да! (Къул. Х.). [Алим:] Алыкъа бош ашыгъасыз. Ким тюз, ким терс болгъанын жашай барсакъ, **кё-**

рюрбюз (Т.З.). **3.** Сана, сун, бир затны юсюнден алайды, былайды деп оюм эт. Юй ишлегенча **кёр**. Ат бергенча **кёр**. *Тамата бек чамланды, Тап **кёрмей** ишибизни. Ол кюнден сорасында Сормады киши бизни (Х.Н.). Ала, бизни гитче саугъачыгъыбызны ат бергенча **кёрюп**, жарагъан кюйде сыйладыла (К.А.). **4.** Багъа бич; суй. Сыйлы **кёр**. Жанынг киби **кёр**. *[Сюлемен Исмайлгъа:] Аллах бла къаргъанып айтама, бек суйген, жаным киби **кёрген** адамымса!.. (З.З.). Сюлемен, Сюлмен, Сютге бичакъ билемем, Къатынынгы тилемем. Тилемем да бермезсе, Ит киби да **кёрмезсе!** (фольк.). **5.** Биреу неда бир зат кёоллу бол. Хайыр **кёрюю**. Ырысхы **кёрюю**. *[Аслийжан:] Алыкъа биз андан сом да **кёрмегенбиз** (З.З.). [Олий:] Аллахху шукур болсун! Келин, киеу да **кёрдюм**. Энди, ёлсем да, къайгъырмайма (Т.А.). **6.** Терсле, терсге сана. Андан **кёр**. Менден **кёрредиле**. *[Дауут:] Энди тауугъу тас болгъан да менден **кёрюп** башлагъанды! (К.Х.). Юйлерин кече белинде милиционерле келип тинтгенин Мазанлары кеслерини кёоншуларындан **кёре** эдиле (Ш.Х.). **7.** Ашны-сууну, татыуун билир ючюн, къап, уртла. Къабып **кёр**. Уртлап **кёр**. Тузун **кёр**. *Къонакъбай аллыбызгъа исси хычинле салды да: «**Кёрюгюз** сууугъунчу!» – деп, аш юйге кирип кетди (З.З.). – **Кёрчю**, тузу тапмыды? – деп Аслий хычин ичден чимдип алып, манга узатды (Ш.М.). **8.** Сына, башынгдан ётдюр. Къыйынлыкъ **кёрюю**. Кёпню **кёрген**. *[Мариям:] Мен **кёргенни** киши да кёрмесин! (З.З.). Бу дунияда биз не **кёрдюк**, не **кёрмедик!** (Къ.К.). [Даута Налжаннга:] Да, харип, къыйынлыкъ **кёрюр** ючюн кълмагъанса! (Э.О.).

Кёсе

КЁСЕ¹ сыф. 1. Сакъалы-мыйыгъы болмагъан неда жукъа болгъан. **Кёсе** кишичик. **Кёсе** сакъаллы. *Кишичиг а алаша арыкъчыкъ, сакъалчыгъы да **кёсечик**, байны аллына барып, энишге ийилип тилейди ... (МХЖ¹). [Зулкъарний Аскербийге:] Оллахий, сенники тапды, **кёсесе** да, сакъал жюлюген къайгъынг жокъ, биз а хар эрттенликден анга кёуллукъ этип турабыз! (Къ.К.). **2.** кёч. Аман акъыллы, хыйлачы; кыызгъанч. *[Салых:] Жашла, ол **кёсени** омакъ сёзлерине ийнанып, кесигизни алдатмагъыз! (МХЖ¹).

КЁСЕ² эт. Отну жана тургъан кесеулерин неда мыдыхын кысхач неда башха зат бла кёозгъа, ышыр. Отну **кёсе**. Мыдыхны **кёсерге**. ***Кёсеп** отну мыдыхын, Жинклерин алгъа тартды, Шишге тизилген этни Анга тутуп кызартды (М.И.).

Кий

КИЙ¹ ат. Бильярд ойнагъанда хайырланылыучу, къыйыры иничкерек, узун тюз таякъ. *Мусса Аскерге **кийни** кёолда тутаргъа, аны бла шарны шаргъа уругъа сау ыйыкъны юретип кюрешди (Ч.М.). Аны кёоллары **кийге**, айхай, уста жарашадыла, бильярд ойнамай кюн оздурмайды сора уа! (Г.Э.).

КИЙ² эт. **1.** Башынгы, аягъынгы д.а.к. башха жеринги **кийим** бла жап. Чурукъ **кийиу**. Костюм **киерге**. Ичингден **кий**. *Халим, арлакъда сакълап тургъан автобусха асыры ашыкъгъандан, пальтосун да жолда **кие** барады (З.З.).

[Найыпхан:] Э киши, тонунгу **кий**, ол жукъа пальточукъ бла сууукъ болурса, арбазда сюелирге тюшерик эсенг! (Т.З.). Жантуу костюмланы 9–10 тюрлюсюн да **кийип** кёрдю да пиджагыны арт жанында жырыкълары болгъан кюл бетлисин жаратды (Г.Э.). **2.** Къаллай болса да бир тюрлю бичими, качеству болгъан кийим бла айлан (айтымда халчы болумну билдирген сёзлени ызларындан келеди). Къысха **кийиу**. Ариу **киерге**. Чубур **кийиу**. *[Зайнаф жашына:] Ариу **киерге** суйген адам ишлерге да сюерге керекди (К.Х.). Модаланы жангысын Къызчыкъ алай сюеди, Тенглеринден эсе ол Озуп чубур **киеди** (Б.О.). Къысха **киерге** суйген Къызладанды Любачыкъ. Айланады орамда, Ёшюню, бели ачыкъ (С.А.). **3.** Киймни юсюнде, башында, аягында кёп жүрют. Бёрк **киймеучюле**. Къысха **кийген**. Эскиле **кийиучю** адам. *Жамычы **кийген** келир, кебин **кийген** келмез (*айт.*). [Зурият Ханийпагъа:] Анга [Кулинагъа] бош эришесе. Ол бир кюн **кийгенин** бир кюн **киймеучюсюн** билесе да! (Т.Ж.). **Кийген** бёркюмю жазыкъсынама (*айт.*). **4. кёч.** Къаллай болса да бир тюрсюню бол (табийгъатны юсюнден). Табийгъат жаз кийимин **кийгенди**. *Бек ариуду табийгъат: Жай кийимин **кийгенди**. «Энтта къайтырыкъма», – деп, Бизге хапар ийгенди (Х.Н.). Къыш кийим **кийгендиле**, Терекле бутакъларын Энишге кийгендиле (С.А.).

Кийик

КийИК¹ *къауум. ат.* Таулада, агъачлада жашагъан айры гышмылы хайыуанланы тонгуздан къалгъанлары. **Кийиклеге** туз себерге. **Кийикни** баласы. Тау **кийик**. ***Кийик** ёлтюралмагъан ушкогундан кёреди (*айт.*). **Кийик** – таугъа, чабакъ – суугъа (*айт.*). Тау башда бийикде Секирелле **кийикле**. Илишаннга мен Бирин салама. Бюгюнгю оюнда, Жаш тёлю тоюнда Къолтугъунга киргенлейин барама (МХЖ²).

КийИК² *сыф.* **1.** Таулада, агъачлада жашагъан, къолгъа юйренмеген. **Кийик** баппуш. **Кийик** жаныуарла. **Кийик** теке. *Чегетге бара тургъанлайыма, Чабакълы кёлде жюзюп айланган **кийик** бабуш сюрюню кёреме (Ч.М.). Тебердини заповеднигиндеги **кийик** жаныуарлагъа хар ыйыкъдан аш, туз берилип турады («Къарачай»). **2.** Адам хайырланмагъан, жукъ ёсдюрюлмеген. **Кийик** аулакъла. **Кийик** ёзенле. ***Кийик** тюзлени сюрюп, Ёсдюребиз биз мирзеу (О.К.). **Кийик** ёзенледе энди Комбайнла жүрюйдюле (С.А.). **3. кёч.** Культурасы болмагъан неда культурасы башха халкъладан артха къалгъан. **Кийик** къылыкълы. **Кийик** таулу. ***Кийик** халкъла да энди культуралы болдула, Окъуу, билим жайылып, Ала насыпдан толдула (Ё.А.). [Ганс:] Сиз, **кийик** таулула, андан не ангылайсыз?! (Т.А.). **4. кёч.** Тыяргъа, тохтатыргъа къыйын болгъан. **Кийик** кючю болгъан Черек. *Табийгъатны **кийик** кючюн, Болмай тургъанлай эсде, Бойсундуруп совет илму Ишлегенди кёп ГЭС-ле (С.А.). Къобанны **кийик** кючюне Бой салдырыр кючюнне, Табылды кёп тюрлю акъыл, Бири биринден такъыл (Ё.А.).

Кир

КИР¹ *сыф.* **1.** Кирли, балчыкълы, батмакълы. **Кир** орам. **Кир** арбаз. *Арбазлары тарчыкъ, гитчечик, кеси да **кир** (З.З.). **Кир** асфальтны жууду сакъ жауун,

тазалады, жылтыратды (Т.Ж.). **2.** Кирленген, жууулмагъан, бокъланган. **Кир** къолла. **Кир** быстырла. *Жерге аунап ойнайды: Юсю-башы да **кирди**. Ол топалай жашчыкъны Атчыгъы да Бекирди (Д.А.). Ма **кирдиле** къолларын, Келме мени къатыма! Аланы жуумай эсенг, Миндирмейме «атыма»! (Б.М.). **3. кѣч.** Адепсиз, намыссыз, сыйсыз, аман. **Кир** ниет. **Кир** иш. *Чыммакъ эсе да эти, **Кирди** аны ниети. Быллай осал иш этген, Болурму аны бети? (Б.А.). [Аскербий:] Биз аны бош файгъамбар къылыкълы сунуп тура кѣреме, **кир** ишлени этиучюлени башчылары болгъанын билмей! (Т.А.).

КИР² ат. **1.** Баууш, юй бокъ, букъу, адамны этинде, кийиминде д.а.к. башха затда болуучу кирлик. Юй **кирни** тѣгюу. Арбазны **кири**. Къолланы **кирлери**. *Ол а сауутланы сууукъ суу бла чайкъап, **кирлерин** хазна кетермей, жыйып къоя болгъанды (К.Х.). [Аминат Ююспге:] Бош махтанмасын, ол [Аскер] сени чуругъунгу **кирине** да жетмейди! (3.3.). Къолларыны **кирлерин** Сапын кетералмайды. Юсю-башы тизгинсиз Болса да, уялмайды (С.А.). **2.** Адамны, жаныуарны чегилеринден чыкъгъан зат. Малны **кири**. Сабийни **кири**. ***Кирге** кирме, кирсенг, этек кѣтюрме (н.с.). Малны **кири** жерни битимлилигин кѣтюреди, беги-рекда ууакъ аякълы малны (Къуд. Х.). [Нафисат Айшатха:] Э къыз, кеси сабийинги **киринден** а къалай жийиргенесе?! Аны кишиге айтма! (С.К.). **3. кѣч.** Адамны намысын тюшюрген зат (ѣтюрюк, жалгъан сѣз). Тюз адамгъа **кир** жагъыу. Терсликни кеси этип, **кирни** уа башхалагъа къуюу. *[Осман:] Уялмаймысыз бетигизле, файгъампар кирик адамны юсюне аллай **кирни** къуяргъа! (3.Ж.). **Кирни** жагъып юсюбюзге Кетер мурат этген эди, Алай аны хыйлалыгъы Кесине терк жетген эди (С.С.). **Кир** тѣге халкъны керти жашларына, Махтау излегендиле башларына (О.К.).

КИР³ эт. **1.** Къаллай болса да бир мекамны неда башха затны ичине жыйыш, ѣт, бар. Эшикден **кирирге**. Ичине **кир**. Суугъа **кириу**. Элге **кириу**. ***Кире** – тос, чыгъа – душман (айт.). Мараучу **кирмеген** къулакъда кийик кѣп болур (н.с.). [Даут Мухайгъа:] Хажи, кесинг билесе, адамны жашауу къысхады, эшик бла **кирип**, терезе бла чыкъгъан кирик кѣрюнеди (Къ.К.). **2.** Къуллукъгъа, ишге, окъуугъа алын, тохташ. Къуллукъгъа **кир**. Окъуугъа **кир**. Ишге **кир**. *Азмы ишлегенди аны Жалгъа – **кирип** атасы. Туююлюп къысталды артда Болмагъанлай хатасы (С.А.). Ахмат кюсеген муратына жетеди: университетни медицина факультетинде окъургъа **киргенди** (Ш.М.). **3.** Бир затны ичине чанчыл, сугъул. Бармакгъа шинжи **кирди**. Бичакъ этге **кирди**. *Къарасала, айыуну табаны, уллу чыгъана терен **кирип**, ирин этип тура эди (МХЖ¹). Ала сермеше кетгенде, ол мурдарны бичагъы кеси къарынына **киреди** (МХЖ¹). **4.** Къайры, къалайгъа болса да жашыртын, бугъунуп, кѣрюнмей ѣт, бар. Юйге уру **кирди**. Ыстауатха бѣрюле **кирдиле**. *[Дукъум Хадисге:] Бюгече сен жукълап къалгъанса да, ыстауатха бѣрю **киргенди**. Насыпха, эки эгер да амалсыз этген болур эдиле, бир къойну жаралы этгенди ансы, элталмагъанды (Т.Ж.). Бир кече уручула Масхутланы итлерин этге уу къошуп берип ѣлтюреди да, башларында да маскалары бла, юйлерине **кирип**, болгъанларын жыйып кетеди (Ё.А.). **5.** Сыйын. Беш челек

кирген машок. Тонна **кирген** гуму. *[Сюлемен:] Тейри бу тулукъгъа уа төрт мерке **кирип!** (3.3.). Эки челек **кирген** артмакъны къантарса, ичинден жаланда тогъуз-он алма тюшдю (Т.А.). **6.** Къысхар, тар бол, олтур (къумачны, терини юслеринден). **Кириучю** къумач. Жуугъандан сора кёлек **кирди**. *Баса турсанг, чепкен **кирип**, басалмасанг, четен кюлюр (*айт.*). [Айшат:] **Кириучю** къумачдан этилген кёреме, бир жуугъанлай, жыйырыгъым тар болуп къалгъанды (К.Х.). **7.** Бир затны къурамында бол, анга къошул. Жыйымдыкъгъа **кирген** статьяла. *Алчыланы санына **кирмей** эсе да, Мухаммат ишлеген а аман этмейди (Т.Ж.). Танзиляны жыйымдыкъгъа **кирген** назмуларында тилибизни юсюнден назму-су бютюднa матхтаулуду (Б.Т.). **8.** Жайыл (аурууну, ачлыкъны юслеринден). Ауруу **кирди**. Ачлыкъ **кирген** заман. *Эмина **кирип** таулагъа, Сынатды азап таулугъа (О.К.). Ачлыкъ **кирип** халкъыма, Аз адаммы ёлгенди! Къууанабыз, энди ол Ёз журтуна келгенди (С.А.). **9.** Башлан, жет (жылыны кезиулерини юслеринден). Кюз **киргенди**. Чилле **кирди**. *Тукъузгю бла муркку къыш **киргинчи** бишмегенлери себепли, аланы эртте жыйргъа жарамайды («Заман»). Жай чилле **киргенди**, кюнле узун, кечеле къысха болгъандыла (К.Х.).

Кириш

КИРИШ¹ *эт.* Къуруш, къурушуп, тепмей, къымылдамай къал. Жаякълары **киришиу**. **Киришген** бармакъла. *Асыры суукъдан, жашчыкъны тишлери **киришип**, къалтырап башлады (Гул. Б.). Аны **киришген** къоллары жукъну туталмай эдиле (Г.Э.).

КИРИШ² *эт.* Не да болсун бир затны этип башла. Хапаргъа **киришиу**. Ишге **кириширге**. *Ишге **киришгенден** алгъа ала юйню ишлетген адам бла аны багъасына кенгешдиле (К.Х.). Бирге тюбегенлей окъуна, ала, терен хапаргъа **киришип**, этер ишлерин унутуп къоюучу эдиле (3.3.).

КИРИШ³ *зат.* **1.** Тизгин таула, къаяла. Тау **киришле**. *Зауурбек, кёзюлдюреуюк бла къарап, **киришлени** башы бла тизилип баргъан жугъутурланы кёрдю (Т.С.). Солтанны эгери, **киришде** журчукъну кёрюп, ызындан атылды (Ч.М.). **2.** Къая ыранны кенгине узакъ баргъан баш жаны, эрини, тапкасы. Къаяны **кириши**. *Къаяны **киришинден** Жугъутур ёхтем къарайды, Уучу тогъаймюйюзю Бек узакъдан марайды (С.А.). Къаяланы **киришлери** Тикдедиле, бийикде. Аланы айбатлайдыла Ариу, субай кийикле (М.С.). **3.** Чоюнну, челекни д.а.к. башха затны сабы, тутхучу. Чоюнну **кириши**. Челекни **кириши**. ***Киришинден** ычхынып, чоюн жерге ауду да, жашладан бирини аягъына исси шорпа тёгюлдю (К.М.). Мутай ичинде къышхыры болгъан **киришсиз** челекни эшекни аллына салды (Э.О.).

Кирли

КИРЛИ¹ *сыф.* **1.** Таза болмагъан, жууулмагъан, сыйпалмагъан. **Кирли** сауутла. **Кирли** арбаз. **Кирли** жаныуар. **Кирли** адам. *Бу жашчыкъны кёп кюнде Юсюбашы **кирлиди**, къылыкъчыгъы да аны Бирсиледен тюрлюдю (М.М.). Къырал

фатарланы бир-бирлерини арбазлары **кирлидиле** («Заман»). 2. *кёч*. Аман, осал, намыссыз. **Кирли** иш. **Кирли** ниет. *[Абидат Мёлекте:] Сени аллай **кирли** ишге къатышханынга жүрегибиз бек къыйналгъанды (3.3.).

КИРЛИ² *сёзл*. Эриши, тапсыз. **Кирли** жазылгъан сочинение. Юсюн-башын **кирли** тутуу. *Магъанасы иги болгъанлыкъгъа, Зубайны сочинениясы **кирли**, талай жери къырылып жазылгъанды (Т.А.). – Арбазны **кирли** тутады, жыйгъычсызды, сёз кётюрмейди ... – деп, тарыкъды Шамкъыз гитче келининден (Ш.М.).

Кирсиз

КИРСИЗ¹ *сыф*. 1. Кири болмагъан, кирленмеген, таза. **Кирсиз** кийим. **Кирсиз** арбаз. *Юйню ичи, отоуларыча, арбазы да **кирсизди** (Ш.С.). Устаз Азаматны махтады: «Тизгинли жашчыкъды, юсю-башы **кирсиз**, кеси олтургъан партаны да дайым таза тутады» (Ш.М.). 2. *кёч*. *къарач*. Тюз ниетли, ётюрюксюз, шарайыпсыз. **Кирсиз** адам. **Кирсиз** ниет. *[Махсют Халисге:] Сени жүрегинг **кирсиз** болгъанына ийнанабыз, аны ючюн ыспас-бюсюреу да этебиз санга (Къ.Д.). [Халиймат Шамагъа:] Мени **кирсиз** сабийими юсюнден ол кир хапарны жайгъан сен болгъанынгы айтхандыла (Х.О.).

КИРСИЗ² *сёзл*. **Таза**² деген бла бир магъанадады. **Кирсиз** жуу. **Кирсиз** кийин. **Кирсиз** тут. *Ханымсатны кичи жашы **Кирсиз** тутады юсюн-башын (Т.М.). Жансурат жашчыгъын, ким да къарап турурча, **кирсиз** кийиндирип элтеди сабий садха (Ш.Х.).

Кичи

КИЧИ¹ *сыф*. 1. Жыл саны бирсиледен аз болгъан, аладан жаш. **Кичи** эгеч. **Кичи** жаш. **Кичи** къарындаш. *[Асхат:] **Кичи** таматагъа тынгыламагъан, бу жыйында болмаса, не эшитмегенме, не кёрмегенме! (3.3.). Аланы [Мурат бла Асиятны] **кичи** жашлары алыкъа юйдегили болмагъанды (К.Х.). 2. Чыны, къуллугъу д.а.к. башха заты алаша болгъан. **Кичи** лейтенант. **Кичи** илму къуллукъчу. *Ол жыллада илмуланы кандидатлары эки-юч жылны **кичи** илму къуллукъчу болуп ишлеучю эдиле. Энди уа, тюз кандидат дипломну алгъанлай, жаш адамла тамата илму къуллукъчу боладыла («Заман»). Училищени бошагъанлагъа **кичи** лейтенант деген чын бериледи (3.3.).

КИЧИ² *эт*. 1. Адамны, жаныуарны кесини этин къашырыгъы келиую. Къолу **кичирге**. Тилини учу **кичирге**. Тамагъы **кичирге**. *[Шамкъыз Зулий-хагъа:] Къой-къой, ол сен махтагъан шампунь бла жуугъанлы башым **кичип** турады! (Б.Х.). Къызчыкъны бармакъ орталары **кичип**, къашытып башладыла (Т.А.). 2. *кёч*. Нени да болсун бир затны (ишни) этерге бек суй, итин. Биреуге тюберге **кичи**. Биреуню кёрюрге **кичиу**. *[Алима Унухха:] Сени кёрюрге **кичип** излеген сунуп, кёлюнг уллу болмасын, биченчи бригадагъа барыргъа керек эди ... (Ш.М.). Аны бла шүёх болургъа **кичип** тургъанла Ахматдан сора да бар эдиле (К.Х.).

Киши

КИШИ¹ *ат.* 1. Адам. Аман **киши**. Тюз **киши**. *Аман эшек хуна ояр, аман **киши** къатын къояр (*н.с.*). Аман арба жол бузар, аман **киши** эл бузар (*н.с.*). Аман **киши** ёлсе, отуну-суу къалыр (*н.с.*). 2. Этимни угъайлаучу формасыны аллында келсе, угъайлаучу алмашны къуллугъунда жүрютюледи, «бир адам да» деген магъананы билдиреди. **Киши** сёлешмейди. **Киши** билмейди. **Киши** кёрюнмейди. *[Сюлемен:] Къоркъмай, ишигизни бардырыгъыз! Бери **киши** да келлик туююлдо: былайны бизден башха адам билмейди (3.3.). [Маммаш:] Сиз болмасагъыз, манга алыкъа аман ишлейсе деп **киши** тырман этмегенди, уруш-магъанды (*Г.Б.*). 3. **Эр киши** деген бла бир магъанадады. Жаш **киши**. Аныча **киши**. Къарт **киши**. *[Мариям:] Угъай, тейри, энди ол сабий жашчыкъ туююлдо, жарагъан **кишиди**! (*Къул. Х.*). [Аслийжан Тахирге:] Сенича **кишиле**, сабий-леге ышанып турмай, хар нени кеслери этип къоядыла, сен а «Алим, Мурат» деп, хар неге да жашчыкъларынгы сюрюп айланаса! (*К.Х.*). 4. **Эр** деген бла бир магъанадады. Тиширыуну **кишиси**. **Кишиси** болмагъан тиширыу. *[Айшат:] Манга уа сиз, айхай тенг боллукъ туююлсюз: сиз мени тенгсинирча ишим жокъ, **кишим** жокъ, кесинлей кечинирге кюрешген бир жарлы! (*Т.Ж.*). [Аминат Забидагъа:] Аллах алсын жанынги! Мен а **кишими** ырысхыгъамы сатханма!.. (*Ё.А.*).

КИШИ² *сыф.* Кесиники угъай, башханыкъы. ***Киши** элинде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан бол (*н.с.*). **Киши** юйюнде балдан-жаудан эсе кеси юйюнде билимукъ татлы (*н.с.*). **Киши** къайгъысы – этекде, кеси къайгъысы – жүрекде (*н.с.*).

Кишиу

КИШИУ¹ *суб. тил.* **Киштик** деген бла бир магъанадады. **Кишиу** сют ичеди. Азаматны **кишиую**. *Азинатчыкъ сюеди кесини **кишиучюгюн**. Аны бла кёп ойнайды Ол, къоюп эшиучюгюн (*Б.А.*). Алимчикни **кишиую**, юй ашлагъа татлыкъсынып, чычхан тутханын къойгъанды (*Т.Ж.*).

КИШИУ² Талны чагъыучу жери, каполу. Тал терек **кишиу** этеди. Талны **кишиулери**. *Жаз жылыуу келгенлей, талчыкъ **кишиулери**н бошлайды (3.3.). Бахчабызны артында тал терекни **кишиулери** чагъа башлагъан кезиу эди (3.Ж.).

Кран

КРАН¹ Саутха жалгъанып, ичи бла суу, газ жиберилирча ишленген, тыйгъычы болгъан быргъычык. **Кранны** суу. **Кранны** ачаргъа. *[Салийхат Любагъа:] **Крандан** суу бек аз келеди, тохтап къалгъынчы, кастюрюлге, челекге да ал (*Т.Ж.*). Газчы, **кранны** ары-бери буруп, газны азыракъ чыгъарча этди (3.3.).

КРАН² Ауур затланы кётюрюрге, тюшюрюрге, бир жерден бир жерге салыргъа хайырланылуучу механизм. Башнялы **кран**. Жюкню **кран** бла кётюртюу. *Исхакъ бла Тахир къалагъан кирпични Асхат, **кран** бла кётюрюп, юй башына миндиреди (*Гул. Б.*). Омарны кичи жашы уа башнялы **кранда** ишлейди (*Къуд. Х.*).

Кука

КУКА¹ *сыф.* 1. Адамны кёлюн алыргъа кюрешген, кёзбау этген. **Кука** сёзле. **Кука** кёзле. **Кука** ауузлу. ***[Хаулат:]** Аны **[Сафиятны]** **кука** сёзлерине алданып, эшигими жабаргъа аздан къалгъанма (*Ш.Х.*). **[Хажибий:]** Къарайма да, Зауурну ауузу **кука** болгъанлыкъгъа, ол кишини да кёлю бла суймейди (*З.З.*). 2. Къошакъланыучу, омакъланыучу. **Кука** къыз. **Кука** тиширу. ***Кука** къатын эр кишилени, экисин да алдап, ырысхыларын жыйып кетгенди (*МХЖ*¹). Башымы хайран этгенди къаракёз **кука** къызчыкъ. Къубула къарап кёзюме, ышарыучуду азчыкъ (*С.А.*).

КУКА² *сёзл.* Адамны кёлюн алыргъа кюрешип, кёзбау этип. **Кука** сёлешиу. **Кука** ышару. **Кука** саламлашиу. *Къасым, **кука** ышарып, къолун Хамитге узатды (*З.З.*). Ол тамата бла **кука** саламлашыучу жаш бизни уа, кёрмегенча этип, жаныбыз бла озуп кетди (*Т.А.*). Биягъы Залина бизни таба **кука** къарап барады (*С.К.*).

Кылды

КЫЛДЫ¹ *сыф. къарач.* Бек жибиген, мылы болгъан. Аны аркъасы **кылдыды**. **Кылды** кёлек. *Сакъ жангур жетгенде, къачар, бугъар жер табалмадыкъ да, юсюбюз **кылды** болду (*Ч.М.*). Жюгю асыры ауурдан, ат арбаны кыйналып тартады, сырты да **кылдыды** (*С.К.*).

КЫЛДЫ² *ат.* Аууп, чирирге тартхан неда тамырлары бла чыгъарып, суу келтирген терек. **Кылдыланы** жыйу. Суу келтирген **кылдыла**. *Немисли уа, **кылды** артында бугъуп, пулемётун да къуруп, бизни алайтын келирибизни сакълап тура эди (*З.Х.*). **[Аслан:]** Кесигизден тамата юсюгюзге келгенде, **кылдылача** аууп турмай, къобуп саламлаша билмеймисиз?! (*Къуд. Х.*).

Кюзгю

КЮЗГЮ¹ *ат.* 1. Аллында затланы кёргюзтюучю, сыйдамланнган, юсю жылтырагъан зат эм адам кесин кёре турур ючюн, къабыргъада омакълыкъгъа тагъылыучу, энчи ишленнген мияла. Эки ачылгъан **кюзгю**. Хуржун **кюзгючюк**. *Хауа, фарс **кюзгюню** аллында сюелип, къашлаууч, ингилик бла къашларын, бетин омакълайды (*Ш.М.*). Мариям ол кюн, нек эсе да, шифоньерни **кюзгюсюню** аллында башха кюнледен эсе иги да кёп сюелди (*Т.Ж.*). 2. *кёч.* Къаллай да болсун бир затны башха затда кёргюзтюлюую, билиниую. Жюрекни **кюзгюсю**. Жашауну **кюзгюсю**. *Нарт сёзле бла нарт таурухла халкъны тарыхы бла терен байламлыдыла, аны жашауну **кюзгюсюдюле** (*М.Д.*). Малкъарны халкъ поэзиясы аны тарых жашауну керти **кюзгюсю** болгъанды (*Т.А.*).

КЮЗГЮ² *ат.* Нени да болсун бир затны рентген таякъла бла жарытып, аны болумуна къарап, тинтир ючюн хайырланылыучу аппарат. **Кюзгю** билдиргенге кёре. Саулукъгъа **кюзгюде** къаратыу. ***Кюзгю** кёргюзтгенине кёре, аны ёпкесини сол жанында эки жери къаралыпды (*З.З.*). **[Жагъафар:]** Аллах ыразы

боллукъ Муссагъа! **Кюзгюге** салып кёкюрегими, аркъамы алай тынгылы тинтгенди! «Саппа-сауса!» – деп, къагъыт да бергенди! (К.Х.).

КЮЗГЮ³ *сыф.* Кюз кезиуде болуучу, бардырылыучу. **Кюзгю** жауун. **Кюзгю** хауа. **Кюзгю** ишле. ***Кюзгю** иш – къарыулу (*айт.*). **Кюзгю** кюн къоянны къуй-ругъундан къысхады (*айт.*). **Кюзгю** чууакъ кёкге сени Тенг этерге сюеме, Кёкде зурнук сюрюуден Санга салам иеме (Къ.Х.).

Кюзлюк

КЮЗЛЮК¹ *сыф.* Кюзде себилиучю эм чыгъыучу, къар тюбюнде къышлаучу. **Кюзлюк** сабан. **Кюзлюк** арпа. **Кюзлюк** будай. ***Кюзлюк** будай быйыл башха жылладан эсе эрттерек кёргенди (Ш.Х.). Жылы жай кезиудю, **кюзлюк** битимлени къыстау орулгъан кезиулери (Т.А.).

КЮЗЛЮК² *къауум. ат.* Кюзде себилиучю эм чыгъыучу, къар тюбюнде къышлаучу битимле. **Кюзлюклени** оруу. **Кюзлюк** себиу. ***Кюзлюк** себиллик жерле сюрюлгендиле, къатларына тынгылы жетер чакълы жер семиртгичле тартылгъандыла («Заман»). **Кюзлюкню** баш аласында, сыртны тюбюнде егерлени къошлары барды (З.З.).

Кюй

КЮЙ¹ *ат.* 1. Макъам. **Кюй** жарашдырыу. Жырны **кюйю**. *Байчеккуланы Абидин жырланы сёзлерин, кюйлерин да кеси жазып, жырлагъан да этиучю эди («Заман»). Халкъ жырла, **кюйлерине** кёре, кёп тюрлюдюле (М.Х.). Жаш, бир **кюй** кибикни мурулдай, альбомну суратларына къарай турады (З.З.). 2. Мудак, бушуулу жыр. Мудак **кюй**. Сарнау **кюй**. *Къобаныбыз мудах **кюйле** этеди, Тюзлюк излеген тутулуп кетеди (КЪХЖ²). Сарнау **кюйле** халкъны жашауун, къада-рын ачыкъ суратлагъандыла (Х.А.).

КЮЙ² *ат.* Болум, хал. Бирча **кюйде** туруу. Жашауну **кюйюн** билиу. * [Осман Алийге:] Угъай, угъай, не затыбыз тюрленирик эди! Тюз ол сен кёрген **кюйде** турабыз (Т.Ж.). [Салийма:] Юйюню, юйюрюню **кюйюн** кимден да ана иги биледи (Къуд. Х.). 2. Адамланы къылыкъларында бек белгили шарт. Эрини **кюйюнден** къоркъуп, Шамса къызын кеси билип къачыргъанын анга айтмады (Т.А.). Миллетни **кюйюн** ачыкълагъан бир адамны къылыгъын суратлагъанча тынч болмагъаны баямды (М.Д.).

КЮЙ³ *эт.* 1. От тюшюп неда жанып, кюл бол, жокъ бол. **Кюйген** юйле. Жугъу къалмай **кюерге**. Отда **кюерге**. * [Зарият:] Кичибиз а [Аслан] ол юйюбюз **кюйген** жыл туугъанды (Т.А.). Чынар отунла, терк къабынмадыла эселе да, кёпге дери **кюйюп** бошамадыла да, юйню жылыуу танг атаргъа дери сакъланды (З.Ж.). 2. Отха д.а.к. къызыу затха жетип, къайнар суу, сют д.а.к. башха зат тёгюлюп, хыппил, жара бол. Кёлу **кюйюу**. Аузу **кюйюу**. *Асият эт жаркоо бла къызыу табаны жалан кёоллары бла терк окъуна сермеп столгъа салды. Бармакълары, бираз **кюйюп**, ачитханларын а къонакълагъа билдирмеди (Т.А.).

[Сакинат:] Болатчыкъ, шорпаны иссилей уртлап, тынгылауукъчугъу **кюйюп**, хыппыл болгъанлы бери исси угъай, жылы затны да ичерге унамай тохтагъанды (Г.Э.). 3. Санларынг кызып, температуранг кетюрюлюп, ачит, аурут. Саусузну санлары **кюедиле**. *[Аныуар:] Бюгечели санларым **кюйюп** бишип, неми да билмей тургъанма, танг атаргъа кыызгъаным бир аз селейгенди ансы (З.З.). Гелля уа, башыма, этиме тийип: «Оу кюнюм, жашчыкъ, **кюесе** да! Зояны чактырып, мынга бир укол этдиригиз!» – деп, гузаба этди (Гул. Б.). 4. *кёч*. Зыраф бол, жокъ бол. Ырысхысы **кюйюу**. Кыыйыны **кюйюу**. *[Зекерия:] Кёресиз, ёлюм кюнюбюзге деп он жылланы жыйгъан сомчукларыбызны **кюйюп** кетгенлерин! (К.Х.). [Исса:] Бизнича ангылаусузла жашаймы биледиле? Ваучерлеге берген ахчабыз да **кюйдю**! (З.З.). 5. *кёч*. Бузул, жараусуз бол. Мотору **кюйген** машина. Коридорну чырагъы **кюйдю**. *[Омар:] онеки минг сом берип алгъан телевизорубуз, эки ай толу да ишлегинчи, **кюйюп**, жараусуз болуп къалгъанды (Г.Э.). [Майрусхан Тебугъа:] Ай жаш, ол махтап туруучу ийирген машначыгъым, мотору иш **кюймеген** эсе, ишлемей къалгъанды. Бир къарасанга! (К.Х.). 6. *кёч*. Бек жарсы, къайгъыр, жан аурут. Сабийине **кюйюу**. Ичинден **кюйюу**. ***Кюеди** ана ичинден, алай, не медет, бу ишде сабийине не бла болушургъа билмейди (Къ.Х.). [Халиймат:] Да балам, атанга **кюйгенди** ананг, энди санга **кюймесин**! (Т.А.). 7. Кюнде кёп туруп, кызар, къаралдым бол. Эти кюнде **кюйюу**. Кюнде **кюйген** билекле. *Азаматчыгъ а, эти-бети кюннге **кюйюп**, кысха кёнгеги бла орамда «чыбыкъ атха» минип, чабып айланады (Г.Э.). Тенгиз жагъасына барып келгенли, Шаухалны кыызгъылдым бети, **кюйюп**, къаралдым болгъанды (З.З.).

Кюйсюз

КЮЙСЮЗ¹ *сыф*. 1. Къаты кёллю, жазыкъсыныусуз, огъурсуз. **Кюйсюз** адам. **Кюйсюз** хал. **Кюйсюз** душман. ***Кюйсюз** ёлюм терезеледен къарайды, Солуууму ёчюлюрюн марайды (С.И.). Не кючлю эсе да, **кюйсюз** душман бизни хорлаялмагъанды (Г.Э.). [Къырым:] Къарындашларым, аллай **кюйсюз** иш теркунутулмайды, кечилирге да кыйынды, тёзюгюз бираз, ашыкъмагъыз! (Гул. Б.). 2. Бек уллу, болуучусундан да къаты, кючлю. **Кюйсюз** ырхы. **Кюйсюз** бушуу. **Кюйсюз** боран. ***Кюйсюз** толкъун къайыгъыбызны аудурду, тюбюне кёмдю, болсада, кёмюле, ёрге чыгъа, аманны кебинден жагъагъа жетдик (Т.А.). **Кюйсюз** бушуу замансыз къарт этген ана энди кюйгъанды тойлагъа жюрюгенин да, кёбюз сокъгъанын да (Ш.Х.).

КЮЙСЮЗ² *сёзл*. 1. Ачыуланып, къаны кызып. **Кюйсюз** сёлешиу. **Кюйсюз** жууаплау. ***Кюйсюз** жандырып кёзлерин, Тёкдю эриши сёзлени (М.М.). [Хасан Маликге:] Адамла бла бек **кюйсюз** сёлешесе деп эшитгенме да, жюрегим кыйналып турады. Алай жарамайды. Адамла ариу сёзлю, огъурлу таматаны сюедиле, ансы ... (Т.Ж.). 2. Асыры бек, мардадан озуп. **Кюйсюз** ачыуланыу. Кесин **кюйсюз** жюрютюу. *Ол а бир тепсе, **кюйсюз** тебиучюдю, айтырын-айтмазын да билмейди (З.З.). Тёзе кетип, Шаухал ахырында алагъа **кюйсюз** ачыуланды. Мазан тохтатмаса, эшта, Хадисни уа ургъан окъуна этерик болур эди (Г.Э.).

Кюйюк

КЮЙЮК¹ Зар, зарланыучу. **Кюйюк** адам. *[Сейит:] Сизлай **кюйюк** адамла кеслеринден мажал жашагъанны, ишлегенни да кёрюп болмайдыла (Т.Ж.). [Зубайда:] Ол а [Санят] **кюйюкчюкдю**. Ол «тёрт» алып, сен «беш» алсанг, къара топпан салып, сёлешмей туруучуду (Г.И.).

КЮЙЮК² Бек къаты, ийирген (желни, сууукъну юслеринден). **Кюйюк** жел. **Кюйюк** сууукъ. *Кеч кюз артыны **кюйюк** желли кюнлеринден биринде ат бла район арагъа барыргъа тюшдю (У.И.). Къышны аязы, **кюйюк** сууугъу малны, адамны да апчытады (Г.И.).

Кюл

КЮЛ¹ ат. Кюйген затны кёксюлдюм букъугъа ушаш, артда кюймеучю минерал къалгъан-къулгъаны. Отну **кюлю**. **Кюлге** кёмюу. **Кюлде** бишириу. **Кюльно** тегерге. *[Исмайыл Хадисге:] Эсингдемиди ол **кюлге** кёмюп бишириучю къош къалачла этиучю заманыбыз? (Т.Ж.). [Оюс:] Хоу бир да, не ишлерик сунаса ол [Исхакъ]? Эки аягъын **кюлге** сугъуп турады (З.З.). Жерни битимлигин кётюрюуде минерал семиртгичле бла бирча мешхут, **кюл** да хайырлыдыла («Заман»).

КЮЛ² эт. 1. Кюлкю чыгъар, къууаннганынги билдирген тауушланы бёлюп-бёлюп чыгъар. **Кюлюп**, зауукъ этиу. **Кюлюп** башлау. Мыйыкъ тюбюнден **кюлюу**. *– **Кюлюр**, ойнар, зауукъ этер кюнлерибиз кёп болсунла! – деп, акъсакъал кёолундагъы боза аякъны, бир тогъуп, столгъа салды (Г.И.). Ойнайбыз, **кюлебиз**, жарыкъды кёлюбюз (МХЖ²). Сени къара чачынг табанынга жете, Кёзлеринг **кюле** тургъанлай ... (Б.А.). 2. Самаркъау, хыликка эт. Биреуге **кюлюу**. Сюймегенлеринг **кюлмесинле** санга. ***Кюлме** жашха – келир башха (н.с.). **Кюлгенни** ангыламагъан ургъанны ангыламаз (айт.). [Зеке Солтаннга:] Айып этме ансы, жашчыкъ, мен ол сен **кюлюучюледен** туююлме! (З.З.). 3. Лакъырда, чам эт, кёлюнг бла угъай, ойнап айт. **Кюлюп** айтыу. *– Махти, – деди Алим, – немисча уста сёлешгенинги айтхандыла: «Эйинис, цвей, дирей ... – деп ... – Да неге **кюлесиз**, сиз а сёз да билмейсиз да?!» – деп, ачыуланды Махти (К.Х.).

Кюлкюлю

КЮЛКЮЛЮ¹ сыф. 1. Кюлдюрюучю, кюлдюрюрча заты болгъан. **Кюлкюлю** хапар. **Кюлкюлю** сёзле. *[Науруз:] Жашла, сизге бир **кюлкюлю** хапар айттайым ... (З.З.). [Хаким:] Аланла, бу бизни Къазий быллай **кюлкюлю** затланы кесими къурашдырады, огъосе адамладан эшитипми айтады? (К.Х.). 2. Хыликка, самаркъау этилирге тийишли. **Кюлкюлю** къарама болгъан адам. **Кюлкюлю** иш. *Айтыулугъа айтырла, **кюлкюлюге** кюлюрле (айт.). [Ханий Зурумгъа:] Сени хар ишинг да **кюлкюлюдю**, харип! (З.З.).

КЮЛКЮЛЮ² сёзл. Кюлюрча, кюлдюрюрча. **Кюлкюлю** сёлешиу. **Кюлкюлю** жууаплау. *Аны [Османны:] соруууна Къазий **кюлкюлю** жууаплады (З.З.). Залим а **кюлкюлю** сёлеширге алай устады, Насрахожаны сохтасы сунарса (К.Х.).

Терекни кѳуушундан чыгып, башчыгын **кюлкюлю** кѳымылдата, байрым-жакѳыкѳ кѳуртланы кѳыстау чѳплейди (Ч.М.).

Кюн

КЮН¹ 1. Жерге, дуниягѳа жарыкѳ, жылылыкѳ берген жуддуз, бек улуу, кѳызгѳан газ шар. **Кюнню** таякѳлары. **Кюнню** жылыуу. Эрттенни **кюн**. *Эрттенлик **кюнню** таякѳлары тау тѳппелеге, кѳаяланы башларына алтын нюр жайгѳандыла (Ш.Х.). **Кюнню** да барды кюлтюмю (н.с.). **Кюн** узун, ѳмюр кѳысха (айт.). 2. *межд. магѳ.* Сейирсингенни, кѳууаннганны д.а.к. башха сезимлени билдиреди. *[Абидат туудугѳу Аминнге:] **Кюнюм**, не ишлейсиз? Эки ыйыкѳдан бери нек келмей тургѳанса, амманга тансыкѳ болмагѳанмыса? (Т.А.). [Мариям Юсюнге:] **Кюнюм**, ийнан, сенден сюгеним жокѳду! (Г.Э.).

КЮН² 1. Сутканы **кюн** чыкѳгѳандан батханнга дери, жарыкѳ кесеги. **Кюн** кѳайтханды. Узун **кюнле**. Шабат **кюн**. *Кюз арты **кюн** кѳоянны кѳуйругѳундан кѳысхады (айт.). **Кюн** кѳайтмай, мал кѳайтмаз (айт.). Жаш патчахны кѳаласына, бир жыл озгѳандан сора, тамам байрым **кюнню** ол кезиуонде кѳайтып келеди (МХЖ¹). 2. Кюн бла кече; сутка. *Арадан эки-юч **кюн** озгѳанлай, ол биягѳы факѳырачы дагѳыда орамлада кѳрюндю (МХЖ). Аны [Дауутну] ангыларыкѳ тѳююлсе кѳаллай адам болгѳанын: бир **кюню** – жаз, бир **кюню** – кѳыш (Т.А.). [Хасан:] Бюгюн кибик эсимдеди, он жыл мындан алгѳа, байрым **кюн**, экинди бла ашхам арасында, Зауурну эки офицер юйге алып келгенлери (Кѳуд. Х.). 3. Айны кѳаллай да болсун бир затха жораланнган календарѳ датасы, байрам. Устазны **кюню**. Илмуну **кюню**. Космонавтны **кюню**. *Черек районну кѳуллукѳчулары Мокѳа улу Кѳазийни устазны **кюню** бла алгѳышлагѳандыла («Заман»). Кѳабарты-Малкѳар университетни студентлери, илмуну **кюнюне** атап, устазлагѳа, алимлеге концерт кѳргюзтгендиле («Заман»). 4. *кѳч.* Болум, хал. Адамны аллай **кюнюнде**. Бу **кюннге** жетдик. *[Земжан:] Бу **кюнню** сынарыкѳбыз деб а турмай эдик (Гул. Б.). **Кюню** аманны кѳлю да аман (айт.). 5. Заман, кезиу. Тапсыз **кюнюбюзде**. Адамны кѳыйын **кюню**. *[Олий:] Да не этейик, Кѳасай, кѳыйын **кюнюнде** кѳаты болалмадыкѳ (З.З.). [Оразай:] Аллах ыразы болсун сизге! Бушуулу, кѳууанч **кюнлеримде** да сизсиз таянчагѳым! (Т.А.).

КЮН³ Хауаны болуму. Булут **кюн**. **Кюн** ачылды. **Кюн** бузула тебиреди. ***Кюн** бузулургѳа тебиресе, боран этерге сюесе (С.И.). Сау ыйыкѳны **кюн**, туманлы, жауунлу болуп туруп, энди ачыла келеди (З.З.). **Кюн** бузулукѳ болса, кѳаргѳала гузаба, кѳайгѳы этип башлаучудула (У.И.).

Кюндеш

КЮНДЕШ¹ Бир кишини кѳатынларыны арасында байламлыкѳ. Тиширууну **кюндеш**. **Кюндешлени** сабийлери. *Ала **кюндешлеча** угѳай, эгечлеча жашай эдиле (Ш.Х.). [Хауа:] Анга уа [Назийфагѳа] **кюндешини** сабийин ѳсдюрген тынчмы сунасыз? (Ш.М.).

КЮНДЕШ² *ц. диал.* Кундуш (базыкъ тамырлы, къыйырлары жютю уллу чапыракълы, сибирттиге ушагъан гюллери болгъан кёпжыллыкъ бийик ханс). **Кюндешли** жер. **Кюндеш** басхан жайлыкъ. *Гелеу ёсген жерде **кюндеш** да ёседи (*айт.*). Арт жыллада жайлыкъланы **кюндеш** хорлап тебирегенди да, ийнеклени сютлери андан азайгъанды (*Т.Ж.*).

Кюнлюк

КЮНЛЮК¹ *сыф.* Бир кюннге боллукъ, жетерик, бардырыллыкъ; мардасы бир кюн болгъан. **Кюнлюк** марда. **Кюнлюк** жол. **Кюнлюк** иш. ***Кюнлюк** жолгъа атланадыла къарындашла (*МХЖ*¹). Жюзюм жыйыуда **кюнлюк** марданы эки-юч къатлап толтургъанланы санында бизни курсну студентлеринден да ючюсю бардыла (*Т.А.*). [Хасан Баширге:] **Кюнлюк** жалынг 500 сом болса, ыразымыса? (*Б.М.*).

КЮНЛЮК² *ат.* 1. Кюн сайын жазылыучу дефтер, журнал. Кемени **кюнлюгюндеги** жазыула. *Кемени капитаны **кюнлюкге** бир затны да къалдырмай жазады (*Г.Э.*). 2. Окъуучугъа берилген дерсле бла алгъан белгиле жазылыучу дефтер. Школчуну **кюнлюгю**. **Кюнлюкдеги** жумушла. *Хашимчик бюгюн, чотну Эталмай, «эки» алгъанды, **Кюнлюгю** уа жашчыкъны, Айхай, «юйде къалгъанды!» (*С.А.*). Салых жашчыгъыны **кюнлюгюн** хар ыйыкъдан ачып къарайды, алашаракъ белгилери болса: «Ючюнгю» тюзетгинчи, къол саллыкъ туююлме!» – дейди (*Ш.Х.*).

КЮНЛЮК³ *ат къарач.* Салкъынлыкъ. Омакъ **кюнлюк**. Уллу **кюнлюк**. *Къызыны уа аллай **кюнлюгю** барды: битеу дунияны гоккасы аны юсюндеди дерсе! (*С.К.*). Чатырча уллу къара **кюнлюкню** тюбюнде, ары бла бери аууша, эки эр киши барадыла, жангур да бучхакъдан къуйгъанча жауады (*Б.Х.*).

Кюреш

КЮРЕШ¹ *эт.* 1. Жау бла уруш эт. Жаула бла **кюрешуу**. Фашистле бла **кюрешгенде**. *Душманлыкъ этмегеннге Биз ахырда тиймезбиз, **Кюрешсег** а душман бла, Ызына сау иймезбиз! (*Къ.Д.*). Тюзлюк ючюн **кюреширге** чыкъды уллу, гитче да (*Къ.Х.*). 2. Не да болсун бир затны тынгылы этер, жалчытыр ючюн кёл сал. Окъургъа **кюрешуу**. Ангылатыргъа **кюрешуу**. *Башымы кётюрмей, сау ыйыкъны окъуп **кюрешген** философиядан «юч» алып къалгъаныма бек жарсыдым (*Т.А.*). Не бек **кюрешдик** эсек да, кёрдюгюз, жашны тыялмадыкъ (*Г.Э.*). 3. Къаллай да болсун бир иш эт, анга берил. Агъач иш бла **кюрешуу**. Тепсеу бла энчи **кюрешуу**. *Кичи жаш гимнастика бла **кюреше** эди да, энди уа, андан кёлю чыгып, волейболгъа жүрюйдю (*З.З.*). Тейри, жыр бла энчи **кюрешмегенликге**, жырлагъан а [Осман] алай кюрешгенледен аман этмейди (*Т.Ж.*). 4. Не да болсун бир зат бла булжу, тюрт-мюрт эт. Къаламы бла **кюрешуу**. Буруну бла **кюрешуу**. *[Ханий жашына:] Къой бу бурунунг бла **кюрешип** тургъанынгы! (*Ш.Х.*). Хадис импорт къаламы бла сау сагъатны **кюрешди**: эки-юч кере чачды, жыйды, шакъы алдырып, жазып кёрдю (*Г.Э.*). 5. Ким бла болса да уруш, даулаш, дем-

леш, туююш, эриш. Кесинден къарыусуз бла **кюрешиу**. Таматасы бла **кюрешиу**. **[Ислам:] Мени бла бош кюрешесиз, абынырсыз, артда кёлююзге тиймесин. Эсгертип къояма! (Ш.Х.). [Хасан:] Да хау, ол [Назир] кесинден онгсуз бла кюреширикди ансы, онглу бла кюреширге базынырыкъ туююлду (Г.Э.). [Мухадин Сагитте:] Айтама санга, кюрешме аны бла! Ол кёуллукъчуду, сени таматангды. Сюе эсенг, суймей эсенг да, айтханына тынгыла, кесинге ёч этме! (Ш.Х.).*

КЮРЕШ² *ат. 1.* Уруш, сермеш. Фашистле бла баргъан **кюреш**. **Кюреш** бошадды. *Адилгерий туугъан журту ючюн баргъан **кюрешге** бек тири къатышханладан бири болгъанды («Заман»). Халкъыбызны эркинлиги, жалынчакъсызлыгъы ючюн фашистле бла баргъан **кюреш** тёрт жылдан артыкъ созулду (*Къуд. Х.*). **2.** Бир бири бла келишмеген жамауат къауумланы, ниетлени, кёз къарамланы хар бирини башчылыкъ этерге итиниулери. Ниет **кюреш**. Класс **кюреш**. *Класс **кюрешде** чыныкыгъанса сен [пролетариат], Аз жылнымы унукыгъанса сен? (*С.И.*). Жангы, ёсе келген сезим бла эски, унутула баргъан сезимлени араларындагъы **кюреш** теркден тохтап кълмайды (*М.Д.*). Жыйырманчы ёмюр социализм бла капитализмни араларында баргъан ниет **кюреш** бла къаты байламлы болгъанды («Заман»).

Кютей

КЮТЕЙ¹ *сыф. къарач. 1.* Жууаш. **Кютей** сабий. **Кютей** халили. **[Кулина Хасаннга:] Огъай, жарлы, ол [Назир] сенича кютей туююлду, бермесенг да, тартып алыр (Къ.Н.). [Хаулат туудукъчугъуна:] Келчи былай, кютейчигим, къарачы, сеннге не зат алгъанма!.. (С.К.). 2. кёч.* Ауур къымылдаучу, мыт-мыт. **Кютей** жаш. **[Науруз Салыхха:] Сен жигер адамса, менича кютейлеге сёлеширге да тенгсинирик болмазса (Б.Х.).*

КЮТЕЙ² *эт. къарач.* Тынч болуп къл, шошлан, жууашсын. **Кютейген** адам. *Ауругъандан сора ол **кютейип** кългъанды (*КЪМОС*). Энди ол кишиге да урушмайды, кесини къайгысындан башханы жукъгъа да санамайды, **кютейгенди** (*Къ.Н.*).

Кюч

КЮЧ¹ *ат. 1.* Адамны, жаныуарны саныны къарыуу; къарыу. Ишчи **кюч**. Атны **кючю**. **Кючю** болгъан. ***Кючю** жетмегенни ат, ёгюз да тартмайды (*айт.*). Жашла инбаш таш атышдыла, тутушдула, кёоллары бла да **кючлерин** сынашдыла (*З.З.*). Айтмай къой аны [къадырны] **кючюн!** Тоннагъа жууукъ будай машоклары болгъан арбаны ынычхамай, терлемей тартып барады! (*К.М.*). **2.** Табийгъатда болгъан затланы бир бирге тийип, къатылып этген ишлерин тюрлендириучю энергия эм аны азлыгъын-кёплюгюн билдирген ёлчеу. Желни **кючю**. Атом **кюч**. Сууну **кючю**. *Атом **кючню** кесине Бойсундургъанды адам (*С.А.*). Желни **кючю** уллуду, Ол тирменни бурады, Не уллу тенгизни да Толкъунлатып турады (*Х.Н.*). **3.** Двигательни энергиясын билдириучю ёлчеу. Моторну **кючю**. Жюз атны **кючю** болгъан трактор. **[Къасай:] Тохта, сора бу*

гитче моторчукда кыркъ атны кючюмю барды? (К.Х.). Ол гитче чыракъ-чыкъны бу уллу отоуну жаппа-жарыкъ этер чакълы **кючю** болгъаны сейир туюлюмю?! (3.3.). 4. Сюймеклик, къайгырыулыкъ, тансыкълукъ д.а.к. башха сезимни, фахмуну, ачыуну д.а.к. башха затны теренлиги. Фахмуну **кючю**. Сюймекликни **кючю**. Ачыуну **кючю**. *[Назир:] Сюймекликни **кючю** аурууну хорлагъанына мен кесим да шагъат болгъанма (Ш.Х.). Фахмуну **кючю** уллуду, ол жашауну угъай да, табийгъатны да тюрлендиреди (Г.И.). 5. Аскер. Саутланган **кючле**. Душман бла сермешген **кюч**. *Ол кюн бизге тарыхны окъутуучу устаз кыралыбызны саутланган **кючлерини** юсунден ёхтемленирча хапар айтхан эди (Т.А.). 6. Болушлукъ. Аны **кючю** бла. Сизни **кючюгюз** бла. Ахшы адамланы **кючюнден**. *[Аминат:] Сау болугъуз къарындашлыкъ этгенсиз! Мени бу жетишимлерим сизни **кючюгюз** бла болгъандыла! (3.3.). Бир атны **кючю** бла минг ат суу ичер (н.с.).

КЮЧ² *сыф.* 1. Ауур. *– Угъай, – деди Къарашауай, – аллай жюк быллай сабийге **кючдю!** («Нартла»). 2. Заранлы, заран келтирген. *Чайны мардасы юч, ючден озса, къонакъбайгъа **кюч** (айт.).

КЮЧ³ *сёл. аз жюр.* Къыйналып, къыйынлыкъ бла. *[Наныу:] Керти айта-сыз, ишлемегеннге не да **кюч** табылады (Э.О.).

Кючлю

КЮЧЛЮ¹ *сыф.* 1. Кючю, къарыуу кёп, уллу болгъан. **Кючлю** бугъа. **Кючлю** адам. **Кючлю** ауаз. *[Ахмат:] Аллай **кючлю** киши ол назик жашчыкъгъа хорлатханына адамла бек сейир этген эдиле (3.3.). Бурун тешиклерине Мухаммат бармакъларын сугъуп тутханда, **кючлю** ууанык тыпырдагъанын, ычхыныргъа къазауат этгенин селейтди, бир кесекчикден а боюн салып тохтады (3.Ж.). 2. Къаты, къажымагъан, чыдамлы халы, кылыгъы болгъан. **Кючлю** чыдам. **Кючлю** сезим. *Мухай **кючлю** тёзюмю болгъан жашды ансы, ол кюн алайда уллу къаугъа чыгъаргъа боллукъ эди (К.М.). 3. Иги саутланган, иги бегитилген. **Кючлю** аскер. **Кючлю** дивизия. **Кючлю** къала. *Хан кесине **кючлю** къала ишлетеди (МХЖ'). Аскерибиз **кючлюдю**, Махтаулуду хар иши. Бизге къажар болургъа Базынмасын бир киши! (Б.И.). 4. Деменнгили, кёолундан келген. **Кючлю** кырал. **Кючлю** держава. *Сиз **кючлю** кыралда жашайсыз, махтаныргъа, ёхтемленирге да эркинсиз! (3.3.). [Махай Хусейге:] Сен алагъа бош эрише эдинг. Ала сийдиклери тирмен айландыргъан, **кючлю** адамладыла! (К.М.). 5. Жарауу уллу болгъан. **Кючлю** уу. **Кючлю** дарман. *[Оюс:] Бу бек **кючлю** дарманды, рецептинде жазылгъандан не аз да кёп ичерге жарарыкъ туюлюд! (Т.А.). Къуртха къатын, кишиге ашха кёошуп, кючлю ууну ашатады (МХЖ'). 6. Уллу, къаты. *Дунияны элтипми кетеди дерча **кючлю** жел тереклени тамырлары бла чыгъарып аудурады, тенгизлени, кемелени аудурурча толкъунлатады (Гул. Б.). Жаш аллай **кючлю** ауаз бла кычырды, къаяланы зынгырдатырча! (Т.С.). 7. *сёл. тил.* Ишин, усталыгъын иги билген. *[Хаким:] Угъай, чот жаны бла уа менден ол [Ислам] **кючлюдю** (3.3.). [Махмут:] Аны уа [Майрусханы] не-

син айтаса! Бек **кючлю** кьобузчу болгъанды! (Т.А.). **8.** Къошагъы аз болгъан, къалын; ачы, ауузунгу къаты этген. *Аппа уа чайны **кючлю** этип, шекерсиз, конфетсиз ичиучюдю (Т.А.). – Раствор асыры **кючлюдю**, – деди прораб жашлагъа, – юзмезден энтта кьошугъуз (Г.Э.). – Оллох, не **кючлю** духду! – деп, Борис башын ары-бери чайкъады. – Тунчукъдуруп кьоярыкъды! (З.З.).

КЮЧЛЮ² сёзл. **1.** Бек къаты ауаз этип. **Кючлю** кюкюреу. **Кючлю** тебиу. *Жел орамланы букъуларын ары-бери сюре кетди да, кёк **кючлю** кюкюреди, олсагъат сакъ жауун жауду (Э.О.). **Кючлю** тебеди жүрек, Жарсып бу болумгъа бек (М.М.). **2.** Къаты, кереклисича. *Ол [Къанамат] тамата болгъанлы коллектив **кючлю** бирикгенди (З.З.). Жаш, жантауну къаты тартып, къыйырын гирини тешиги бла ётдюрдю да **кючлю** тьююмчекледи (К.Х.). **3.** Бек иги, аламат. *[Тахир Даутта:] Сен а, оллахий, Мутайдан да **кючлю** тепсейсе! (Б.С.). **Кючлю** жырлайды жашчыкъ, Сарычашчыкъ, жууашчыкъ (Б.А.).

КЮЧЛЮ³ сѳ. **1.** Ачы татыулу. **Кючлю** турма. **Кючлю** сохан. ***Кючлю** чий соханны Асхат, шоколадныча, эт бла бал татыу этдирип ашайды (З.З.). Жашчыкъ **кючлю** турманы къыйырындан къабып, чайнап да кёргюнчю тѳзалмай, тюркюрдю (К.Х.). **2.** Мысты. *Шаухал хуржунундан эки **кючлю** алма чыгъарды да бизге берди (Т.Ж.). **3.** Тузу, чибижиси д.а.к. башха заты кѳп болгъан. *[Хасан:] **Кючлю** ашарыкъланы, бу [Мухадин] болмаса, помидорнуча ашагъанны ким кѳргенди! (З.З.). Осман иги бишген жаш тууарны этин **кючлю** татыран тузлукъгъа жетдирип ашаргъа да бек суююучюдю (Э.О.).

Кючлюлюк

КЮЧЛЮЛЮК¹ **1.** Кючю, къарыуу болгъанлыкъ. *Алайда ол зыккыл кийиннген жашны **кючлюлюгюне** сейир этмеген жокъ эди (МХЖ¹). **2.** Уллулукъ, къатылыкъ. Боранны **кючлюлюгю**. *Желни **кючлюлюгюне** деменгили эмен, чынар терекле, къурч столбала окъуна хорлатхандыла («Заман»).

КЮЧЛЮЛЮК² **1.** Татыуну ачылыгъы. Спиртни **кючлюлюгю**. *Ала, аракъыны **кючлюлюгюн** жаратып, хар рюмканы ичгенден сора аны махтайдыла (Ч.М.). **2.** Тузу, чибижиси д.а.к. башха заты кѳп болгъаны. Сарысмакъны **кючлюлюгю**. Чибижини **кючлюлюгю**. *Мазан, татыранны **кючлюлюгюне** чыдаялмай, ауузун кенгнге ачды, кѳзлерин къаты къысды (К.Х.).

КЪ

Къабакъ

КЪАБАКЪ¹ Арбазгъа улоу кирирча этилген, асламысында эки жанына ачылыучу, темирден ишленген эшик. **Къабакъны** ачыу. Темир **къабакъ**. *Уллу темир **къабакъла** жан-жанына ачылып, Арбазлары тизгинсиз, Хар затлары чачылып ... (С.А.). Машинаны сигналын эшитгенлей, жашчыкъ, чабып барып, **къабакъны** ачды (Къул. Х.).

КЪАБАКЪ² Адамла жашагъан жер, эл. Къабарты **къабакъла**. Тёбен **къабакъ**. Огъары **къабакъ**. *Тазиретни кичи къарындашы уа Къарма **къабакъда** жашайды (Т.Ж.). [Салим:] Бир жол а Жанхот **къабакъда** тюкен аллында кишиле бла сёлеше тургъанымлай, бир къара «Волга», башындан келе келип, тюз къатыбызда тохтады ... (З.Ж.).

КЪАБАКЪ³ 1. Ачылып жабылыучу затланы ары-бери жүрюп турурча бегитилген жанларындан бири. Терезени бир **къабагъы**. Эшикни **къабакълары**. *Терезени бир **къабагъы** жарты ачылып, андан а къызчыкъ башын тышына чыгъарып, энишгеде, жерде, ойнай тургъан сабийлеге къарап турады (Ш.М.). Жамилят орта эшикни эки **къабагъын** да гам жапды да киритин этип жатды (Ш.Х.). 2. Кёзню тегерегинде аны юсюн ачыучу эм жабыучу, къымылдап туруучу жери. Кёз **къабакъла**. *Асланны кёргенлей, Салыхны кёз **къабакълары** терк-терк къымылдап башладыла (Г.Э.). Тютюннге тёзалмай, Малик алайдан кёз **къабакъларын** жабып ётдю (Б.С.).

Къабыл

КЪАБЫЛ¹ *сыф.* Ыразы болгъан. *Жашны ол ишине не атасы-анасы, не жууукълары **къабыл** туююл эдиле (З.З.). [Залим Мадинагъа:] Ананг а **къабылмыды** сени бу оноунга? (Ш.Х.).

КЪАБЫЛ² *эт.* Жокъ бол, ёл, жоюл. *[Сюлемен:] Да не этсин, харип, ол [Мукъминат], жангыз жашы къазауатда **къабылды** (Т.Ж.). [Махай:] Жашла, ол **къабыллыкъны** уа кёремисиз? (Т.А.).

Къабын

КЪАБЫН¹ *ат.* 1. Чайналып ашалыучу затны бир къабаргъа боллукъ неда бир къабылгъан, алыкъа чайналмагъан, жутулмагъан кесеги. Эт **къабын**. Татлы **къабын**. Эки **къабын**. *Жашны кёргенлей, эмеген къууанды: «О-о-о, бу уа манга эки татлы **къабын** боллукъду!» («Нартла»). Ислам, къозу этчикни **къабын**

кѡабын туурап, Мухтарчыкѡны аллына кесини табакѡчыгѡы бла салады (Ч.М.).
2. кѣч. Азыкѡ, ашар зат. Биреуню **кѡабынына** сукѡлануу. *[Аскербий Наурузгѡа:] Алан бу мени **кѡабыныма** сукѡланнганынгы кѡачан кѡоярыкѡса? (З.Ж.). [Даулет:] Кече, кюн демей, ишлеп тапхан **кѡабыныбызны** да бизге кѡызгѡанып башлагѡандыла (Э.О.). **3. этн. кѡарач.** Кѡаллай да болсун бир оюнну, чурумну бузгѡаны ючюн салыныучу тазир, жюк. **Кѡабыннга** тюшюу. *Кѡасай, таматаны тигимин ала билмегени ючюн, **кѡабыннга** тюшеди (С.К.). [Осман Назирге:] Кѡарайма да, сен да **кѡабыннга** тюшерге айланаса! (Кѡ.Д.).

КѡАБЫН² эт. **1.** Жанып, кюйюп башла. От **кѡабынды**. **Кѡабыннганны** ѣчюрюу. *Мылы тартхан папирос терк **кѡабынмагѡаны** ачыу тийип, Хадис, аны бир жанына быргѡап, башхасын чыгѡарды (Э.О.). Аскер жангы **кѡабын-нган** отну аллында эт кесеклени шишге чанча тура эди (З.З.). **2. кѣч.** Бек ачыулан. Женгил **кѡабыннган** адам. Биреуге **кѡабыныу**. **Кѡабынып** сѣлешиу. *[Тохир Жамалгѡа:] Сен бу **кѡабынып** кѡалыучу кѡылыгѡынгы кѡоймасанг, хар затдан да ма бюгюнча кѡуру кѡаллыкѡса! (Гул. Б.). Ол хапарны эшитгенлей, Солтан **кѡабынды**: «Анасын аллыкѡланы барып кѡырып келирге керекди!» – деп, олтургѡан жеринден секирип турду (Г.Б.). **3. кѣч.** Бек кѡозгѡал (сезимлени юслеринден), учун. Сюймеклик **кѡабынды**. Жюрекни **кѡабыныуу**. *[Мурат Жамийлагѡа:] Сени кѣрсем, мудах, сагѡышлы жюрегим жарып, **кѡабынып** тебирейди (З.Ж.). Суууп тургѡан жюрегим, Тюз ма сени кѣргенлей, Кѡууанып **кѡабынады** Тюз сен юйге киргенлей (Б.И.). **4.** Билмей тургѡанлай чыкѡ, башланып кѡал (кюлкюню, даулашны д.а.к. башха затны юсюден). Кюлкю **кѡабынды**. Кѡаутѡа **кѡабынды**. *Аны эшитгенлей, жашлагѡа аллай кюлкю **кѡабынды**! (З.З.). Ойнай-ойнай кѣз чыгар деп, бош башланнган кѡаутѡасыз хапардан уллу дауур **кѡабынды** (Гул. Б.).

Кѡабыргѡа

КѡАБЫРГѡА¹ 1. Адамны, жаныуарны тѣммегини бир (онг неѡа сол) жаны. **Кѡабыргѡасын** буруп олтуруу. Тууар учаны **кѡабыргѡасы**. *[Жарау:] Тюненели бери сол **кѡабыргѡам** ийнеле бла чанчханлай, кѡыйнап турады. Ол сууукѡ аязѡа автобусну сакѡлап сюелгенимми татыгѡан болур? (К.Х.). **Кѡабыргѡасын** кепдирмеген, юйюне асыу келтирмеген (*айт.*). **2.** Тауну, дуппурну д.а.к. башха затны бети, адамгѡа кѣрюннген жаны. Тауну **кѡабыргѡасы**. Тик **кѡабыргѡагѡа** ѣрлеу. *Ашыкѡмай лахор эте, тарны ѣрге барабыз: сол жаныбыз тюртю чырпылы дуппурла, онг жаныбыз тик **кѡабыргѡала** (К.А.). Зауурбек, кѣзюлдюреуюк бла кѡарап, тауну **кѡабыргѡасы** бла энишге тигелеп келген жугѡутур сюрюуюню кѣрдю (Т.С.). **3.** Кемени, машинаны кюбюрюуюню жанлары. Машинаны бир **кѡабыргѡасы**. Кемени **кѡабыргѡасы**. *Топ окѡ кемени **кѡабыргѡасын** тешгенди (Т.Ж.). Аны [Омарны] машинасыны бир **кѡабыргѡасыны** кѡангалары бошалып эдиле да, ауур жюклерге базынмады (З.З.).

КѡАБЫРГѡА² 1. Юйню эм башха меѡамны башы бла тюбуюню ортасы эм аны отоуларындан бирини тѣрт жанындан бири. Юйню **кѡабыргѡалары**. **Кѡа-**

быргъадагъы суратла. *Къабыргъаны да болады къулагъы (айт.). Къабыргъадагъы сагъатны «кукугу» къычырса, Салимчик, чабып келип, анга къараргъа бек суююучюдю (З.З.). 2. Бийик хуна. Къытай къабыргъа. Кремльни къабыргъасы. *Жардан оюлуп тюшген ташланы, зыгъырны тыярча, жолну жапмазча, аны тюбю бла эки-юч километр узунлукъгъа ташладан бийик къабыргъа ишленнгенди (К.А.). Сюелебиз Кремльни Къабыргъасыны къатында, Салам беребиз анга Къарачайны атындан (С.А.).

Къабыш

КЪАБЫШ¹ Асыры сууукъ болгъандан, тебалмай къал, бузларгъа жет. Сууукъдан къабышыу. Къабышып башлау. *[Алим:] Жашла, мындан кѐп тѣзалмайма, къулакъларым, эриним-бурунум да къабышхандыла (К.Х.). Асхатны аякъ, къол бармакълары къабышхандыла да, жукъ сезмейди (З.З.). [Салийхат:] Ы маржа, бу сабийни биригиз къойнугъузгъа къысыгъыз, сууукъдан къабышып къалады! (Т.Ж.).

КЪАБЫШ² 1. Аууруп, ишлемей, къымылдамай къал, къуруш. Саусузну билеги къабышды. *Экинчи кере инфаркт болгъанлы бери аппаны сол къолу, къабышып, ишлемей къалгъанды (Б.С.). [Саният:] Къуртха къатын бѣрюню ауузун «байлагъанды». Ол энди, къабышхан ауузун ачалмай, жукъ ашайлмай турады (МХЖ¹). 2. Атмай, тохтап къал. Пулемѣт къабышхан эди. *Аскер гранатны бир бири ызындан быргъады: немецни пулемѣту къабышды (Х.О.).

Къадама

КЪАДАМА¹ сыф. Бек къаты (жер, таш, буз д.а.к. затла). Къадама таш. Къадама къая. Къадама къалала. *Бай алайда жашына къадама къала ишлетеди (МХЖ¹). Къадама къаяны ичинде [къушну] уясы, Анда кетерикди аны дунясы (М.И.).

КЪАДАМА² ат. Бек къаты бегиген зат (жер, таш, буз д.а.к.). Буз къадамала. Таш къадамала. *Минги тауну буз къадамалары кѐп ѣмюрлени шагъатдыла бу табийгъатны ариулугъуна (З.Ж.). Таш къадамагъа азмы Толкъун ѣшюн урады, Ол а, аны сан этмей, Кѐп тынгылап турады (С.А.).

Къадар

КЪАДАР¹ ат. 1. Адамны жашау жолу. Бушуулу къадар. Ёксюзню къадары. *Ёксюз къалгъан жашчыкъны Ачы эди къадары, Кѐп къыйналды, инжилди, Болмай этер мадары (Б.И.). Аны жарсыулу къадарына элде жаны ауругъан бир адам да болмаз эди (Т.Ж.). 2. Аллахны буйругъу бла тохташхан, болгъан жашау хал, болум; буйрукъ, жазыу. *Къадаргъа мадар жокъ (айт.). [Салых:] Эгечлерим, Аллахны къадарына адам этер зат жокъду. «Андан аманындан сакъла!» – деп тилерге керекди Аллаху Тагъаладан! (Ш.Х.). [Науруз:] Не этериксе, Алийхан, тѣзерге керекди! Жаннетли болсун, харип, эгечинг! Къадары алай болур эди (З.З.).

КЪАДАР² сѣзл. Кѣп, иги кесек, бир талай. **Къадар** жыл. **Къадар** адам. **Къадар** кюнден сора. ***[Масхут:] Къадар** адам арбазда бушуулу сюелгенин кѣрюп, атдан тюшюп, мен да алагъа бардым (К.Х.). **Къадар** жылны къара кийип тургъан ана бюгюн бираз жарыгъанды: ёксюз туудукъчугъун эрге береди (Г.Э.).

КЪАДАР³ сонг. 1. Этилген ишни чегин кѣргюзтеди. Къолдан келгени **къадар**. Эталгъаны **къадар**. ***[Омар Асланнга:] Сюялгъанынг къадар** суй аны **[Ахматны]**, ол бизни кѣп затыбызгъа жарайды! (З.З.). Жолоучу жаш алайда **[къонакъбай къошда]** салыннган ашдан ашаялгъаны **къадар** ашап: «Аллах ыразы болсун сизге, тойдурдугъуз, сыйлы кѣрдюгюз!» – деп, жолуна тюшдю (МХЖ¹). 2. *къарач.* Чакълы, тенгли. Километр **къадар**. Къарыш **къадар**. Алты ай **къадар**. *Жашны ол академияда окъурукъ болжалы беш жыл **къадар** эди (С.К.). Былайдан Батталпашинскеге он километр **къадар** болур (Х.О.). 3. *къарач.* Кѣре (тийишлисича, тийишли болгъаныча). Ишинг **къадар** хакъ алырса. *Мухтар иги ишлейди, Анча **къадар** хакъ алды, Ишлемеген Хасан а Кѣп затдан къуру къалды (С.А.).

Къажау

КЪАЖАУ¹ ат. Жау, душман. Аны **къажаулары**. **Къажаулары** болгъанла. ***[Хасан:] Къажауларым** суйгенлей болуп къалдым да! (Ш.Х.). **Къажаулары** ууатдыкъ да, Биз аланы кери атдыкъ (Ш.С.).

КЪАЖАУ² сонг. Биреуге неда бир затха, болумгъа къаршчы этилген (этиле тургъан, этиллик) ишни билдирир ючюн хайырланылады, бериучю болуштагъы атланы ызларындан журютюледи. Зулмулукъгъа **къажау**. Осал ишлеге **къажау**. *Хажи-Мурат иймам Шамилни властына **къажау** чыгъады («Заман»). Мингле бла топланы Жаугъа **къажау** улутдунг, Аны хорлап, ууатып, Жерибизден къурутдунг (Ё.А.). Советлени властыны бек осал ишлеринден бири диннге **къажау** кюрешни тохтаусуз бардырыу болгъанды (Т.Ж.).

Къажыкъ

КЪАЖЫКЪ¹ *къарач.* Ары, тал, эрик. Ишлей кетип, **къажыгъыу**. **Къажыкъмай** кюрешиу. ***Къажыкъмайын** ишлейди ол кече, кюн, Тюненеден иги болсун деп бюгюн (С.А.). Не эриге, не **къажыгъа** билмей ишден, Урунады ол келгени къадар кючден (О.С.).

КЪАЖЫКЪ² *къарач.* Биреуге неда бир бирге къажау бол, аны бла демлеш, сермеш. Биреуге **къажыгъыу**. ***[Хананий:] Бир биринге былай къажыгъыргъа** сизге не болгъанды?! (Къ.К.).

Къаз

КЪАЗ¹ ат. Баппуш тукъумну къауумундан, узун боюнлу, сууда жюзюучю улуу къанатлы. Эркек **къаз**. Тиши **къаз**. Ана **къаз**. **Къаз** сюрюу. ***Къаз** къан-

къылдаса – жаз (*айт.*). Тауукъ – экеуге зауукъ, **къаз** – ючеуге аз (*айт.*). Сын-жырдан ычхыннган парий къатлары бла чабып озгъанда, кеслерине чапхан сунуп, **къазла** къанкъылдап къачдыла (*Ч.М.*).

КЪАЗ² эт. 1. Жерни жугар бла чучхуп жумушат, жерни жугар, гетмен бла чучхуп, топурагъын чыгъарып, чунгур, индек эт. Жер **къазыу**. Уру **къазыу**. **Къазып** боша. *Бахчаны сабан агъач жетмеген къыйыр-бухчакъларын жугар бла **къаздыкъ** (*Ш.М.*). Алма, кертме терекчикле энди уллу болгъандыла да, бахчаны сюрсек, алагъа заран болады. Аны себепли къол бла **къазабыз** (*К.Х.*). [Азрет:] Бюгюн кибик эсимдеди Прохладныйда немислилени танклары ётмезча индек **къазгъаныбыз** («Заман»). 2. Жерни бир зат бла чучхуп, ичинден картоф, чюгюндюр д.а.к. башха зат чыгъар. Чюгюндюр **къазыу**. Картофну **къаз**. *Трактор **къазып** кетген картофну жыя тургъан къызланы жырлагъанлары узакъгъа эшитиледи (*Т.Ж.*). Алий чюгюндюр **къазгъан** тракторну жангы жюрюютуп башлагъан эди (3.3.). 3. Топуракъны, кюлню, юзмезни д.а.к. башха затны къозгъа; ичинден бир зат чыгъар, ичин тазалар ючюн, не да болсун бир затны чучху. Тишлени **къазыу**. Багушну **къазыу**. *Тауукъ **къазды** да кеси боюнуна бичакъ чыгъарды (*н.с.*). **Къазады** хораз багушну, Эшитмей адам тауушну (*С.А.*). [Сафар Якупха:] **Къазма** быланы [тишлени] быллай бир! Къанатхан окъуна этдинг да! (3.3.). 4. *кёч*. Озуп кетген, адамны жюрегин къыйнар затны юсюнден айт. Озгъан затны **къазып** кюрешюу. *[Омар Ибрахимге:] Ол затла эртте унутулгъандыла, бош **къазып** кюрешесе! (*Т.З.*). 5. *кёч*. Бир затны билер мурат бла адамгъа ол не бу ниет бла соргъанынгы билмезча соруула бер. **Къазып** туруучу адам. *Алим не бек **къазып** кюрешди эсе да, Солтан анга кесини ичин билдирмеди (*К.Х.*). 6. Алтын, кёмюр д.а.к. магъаданланы жерден чыгъар, ал. Алтын **къазыу**. Кёмюр **къазыу**. *Магъадан **къазыучуланы** бригадасына Кечерукъланы Ахмат таматалыкъ этеди (*Къ.А.*). Мында хар айдан 2 000 тоннагъа жууукъ кёмюр **къазылады** (*Б.А.*). 7. Аякъ, чолпу д.а.к. башха юй адыр ишлер ючюн, агъачны ичин чучху, ой, къыр. Чолпулукъ агъачны тюккяхын бла **къазыу**. *Аппа, тюккяхын бла **къазып**, шемшер агъачдан къашыкъла, чолпула ишлейди (*Т.А.*). Махмут шемшер дюккюшчюкню юнгюч бла **къаза** тургъанлай, къатыны Шахийдат: «Э киши, сени сорадыла!» – деп, арбаздан къычырды (*Э.А.*).

Къазакъ

КЪАЗАКЪ¹ сыф. Жангыз, кесинлей жашагъан, жюрюген, сюелген д.а.к. **Къазакъ** бёрю. **Къазакъ** къош. *Ала [жортуулчула], бара кетип, аулакъда бир **къазакъ** къошха жетип тохтадыла (*А.Х.*). **Къазакъ** бёрю аны [уучуну] кёрмейди, бийик сыртдан эл таба къарап турады (*Ч.М.*).

КЪАЗАКЪ² ат ист. Къул, кеси башына эркинлиги болмагъан, бийни къолуна къарагъан, анга къуллукъ этген адам. Чагъарла бла **къазакъла**. Бийни **къазакълары**. *[Сюлемен:] Къарынларын тойдуруп турургъа айтханны **къазагъы** болургъа да ала угъай дерлик болмазла (*Къ.Д.*). Халкъны бийге, чанкагъа, **къазакъгъа**, чагъаргъа юлешген адет бек осал адет болуп чыкыгъан эди (*К.М.*).

КЪАЗАКЪ³ *ат.* Россейни бурун аскерлери болгъан областларында (Донда, Къобанда, Оренбургда д.б.) туугъан орусла. Дончу **къазакъла**. Къобанчы **къазакъла**. *Къырал **къазакълагъа** кеслерини эрттеги аскер кийимлерин киерге, аскер чынларын жюриютюрге эркин этгенди («Заман»). М. Шолохов кесини чыгъармаларында дончу **къазакъланы** жашау халларын бек уста кёргюзтгенди (М.Д.). Терк районда жашагъан **къазакъланы** жыр эм тепсеу ансамбльлерини иши айырып махтарчады («Заман»).

Къазан

КЪАЗАН¹ *ат.* Ичинде аш биширилиучю, суу, сют д.а.к. башха зат къайна-тылыучу, жылытылыучу, башы ачыкъ сауут, чоюн. **Къазан** асаргъа. Эт **къазан**. Уллу **къазан**. ***Къазанда** болса, чолпугъа чыгъар (н.с.). **Къазан**, къара болса да, кёплени тойдурады (н.с.). Уллу къара **къазанда** кийик эт бишеди, уучу жашла, аны тегерегинде олтуруп, лахор этедиле (К.Х.).

КЪАЗАН² *эт.* Къаллай болса да бир ишни этерге кёл сал, къадал, кёлюнг бла кюреш. Окъургъа **къазаныргъа**. Ишге **къазаныу**. *[Махай:] Аны [Омар-ны] ишлер халы жокъду. Не ишни буюрсанг да, аты-саны болсун деген болма-са, **къазанмайды** (К.Х.). «Жаш хомухду, – дейдиле, – ишинде **къазанмайды**. Тенглерини бла да аны ёре оту жанмайды» (М.М.).

Къайгъылы

КЪАЙГЪЫЛЫ¹ *сыф.* 1. Адамны тынгысыз этген, аны тынчайтмагъан. **Къайгъылы** кезиу. **Къайгъылы** жашау. *[Алий Харуннга:] Къарындашым, кесинг кёресе, **къайгъылы** заманды, сакъ жюрию! (К.М.). Жашау арт жыллада бютюнда **къайгъылы** болгъанды (К.Х.). 2. Тынгысыз, тынчаймагъан. **Къайгъылы** жүрек. *Ананы жүреги жашы урушха кетген кюнден бери **къайгъылыды**, тынчлыгъы жокъду (З.З.). **Къайгъылыдыла** жүрекле: Толмайдыла тилекле (Ё.А.). 3. Къаутгъачы, къайгъычы. **Къайгъылы** эл. **Къайгъылы** юйде-ги. ***Къайгъылы** элге жуукъ барма, тёбели жерге сабан салма (н.с.). Суфиян, **къайгъылы** юйден чыкыгъан эсе да, жарашыулу, тынч адамды (Э.О.).

КЪАЙГЪЫЛЫ² *хал. сёзл.* Къайгъы этип, тынгысыз болуп. *Залим нек эсе да абызырапды, ауазы **къайгъылы** чыгъады (Г.Э.). [Камал:] Нек эсе да ол жарыкъ адамны [Болатны] бизни кёзюбюзге **къайгъылы** къарагъанын жаратмадым (Т.Ж.).

Къайгъырыулу

КЪАЙГЪЫРЫУЛУ¹ *сыф.* Хар затха жан аурутуп, къайгъырып, эс бёлюп, сансыз этмей къараучу, къайгъырыргъа тийишли, адам къайгъырырча болгъан. **Къайгъырыулу** иш. **Кайгъырыулу** адам. *Цехни таматасы **къайгъырыулу** иш-лерини барысына да бир кёзден къарагъан адамды («Заман»). Ичгиге хорлата баргъан жашны **къайгъырыулу** коллектив къыстап къоймайды, ангылатып, тюз жолгъа салады («Заман»).

КЪАЙГЪЫРЫУЛУ² сёзл. Къайгъырып, жан аурутуп, тынгысыз болуп. Къайгъырыулу сорургъа. Къайгъырыулу къараргъа. *[Самат:] Ахмат манга къайгъырыулу къарап, жукъ айтмай, кабинетине кирип кетди (З.З.). «Милиционер Асхатны сора эди дегендиде! Оу кюнюм, не этген болур?» – деп, Салийхат эрине къайгъырыулу сорду (Гул. Б.).

Къайгъысыз

КЪАЙГЪЫСЫЗ¹ сѳ. 1. Къайгъы этмеген, къайгъысы болмагъан, тынч. Къайгъысыз жашау. Къайгъысыз адам. *[Жюнѳс:] Жашауум къайгъысызды деп къайсыгъыз айталлыкъсыз? (Г.Э.). [Къонакъ:] Аныча [Омарча] къайгъысыз адамны уа ким кѳргенди?! Юйѳне от тѳшѳп, эл саулай аны ѳчѳлтѳрге кѳрешип, гузаба этип айланнганда да, тынгылагъанлай тургъан болмаса, жукъ айтмады! (Т.А.). 2. Дауурсуз, ырахат, тынч. Къайгъысыз жыйын. *[Сафият:] Хакъы азыракъ эсе да, жаш къайгъысыз коллективде ишлегенине кѳууа-нама (К.Х.). 3. Сабыр, келишимли. Къайгъысыз кѳншѳ. *[Далхатны] киши бла иши жокъду, къайгъысыз адамды (З.З.). [Окъуп:] Мазан да, къатыны да къайгъысыз адамладыла. Биз кѳншула болуп жашагъанлы 30 жылдан атлагъанды. Бир хыны, тѳрт сѳзѳн эшитмегенбиз (К.Х.).

КЪАЙГЪЫСЫЗ² сѳзл. 1. Къайгъы этмей, къайгъырмай. Къайгъысыз жашаргъа. Къайгъысыз ишлерге. *Къалай иги боллукъ эди, чынгыл къаялача къайгъысыз жашасала эдиле адамла! (Т.З.). Гелеу биченден тойгъан талгъыр ѳгѳз салам «тѳшекде» жатып, къайгъысыз кѳушенеди (Т.А.). 2. Дауур, къайгъы этмей, тынч. Къайгъысыз кѳутулуу. *Жашайсыз сиз дунияда Тынч, къайгъысыз, ырахат (М.М.). Ол ишден алай къайгъысыз кѳутулуп къалыргъа мадар жокъ эди (З.З.).

Къайда

КЪАЙДА¹ сѳзл. 1. Къалайда, къайсы жерде? Къайда эдинг да? Къайда эдигиз? Къайда жашайды? *[Ислам Унѳхха:] Элде сени сормагъан жерибиз къалмагъанды! Къайда айланаса тѳненели бери? (З.З.). [Мариям Замирге:] Тѳнене ингирде къайда эдинг? Асхат эки кере да юйѳгѳзге барып, тапмай кетгенди (Б.С.). 2. Иги кесекге, кѳп да. Андан къайда уллу юй. Менден къайда таматала да. *[Омар Сейитге:] Угъай, угъай бу уа [бугъа] ол сизникинден къайда уллуду! (З.З.). [Камал:] Тахир а менден къайда таматады, мени туугъанымы да биле болур! (К.Х.). 3. Байлам сѳзнѳ орунуна жѳрѳтѳледѳ. Къайда кѳрсенг, анда. Къайда иги эсе да, анда. *[Назир:] Къайда сѳйсегиз да, анда излегиз, энди ол кесин сизге тапдырлыкъ тѳѳѳдѳ (Т.Ж.). [Шамса Мухадиннге:] Сабийим, юйѳм барды деген къайгъынг жокъ, къайда къарынынг тойса, анда къаласа! (К.Х.). 4. Айтылгъан затны этиллигине ишекликни неда аны ахырда этилмезлигин билдирѳр юѳѳн жѳрѳтѳледѳ. Аллаѳ насып къайда! Къайда бизге аллаѳ онг! *[Аскербий:] Къайда бизге энди тынчлыкъ! Ол бизден эртте кетгенди (Б.Х.). [Оѳс:] Угъай, тейри, алыкъа бири да юйдегили болмагъанды! Къайда манга аллаѳ насып! (З.З.).

КЪАЙДА² *байл.* Айтылгъан затланы бир бирден айырылгъанларын, саналгъан затланы жаланда бири сайланнганын кѳргюзтеди. **Къайда** сен, **къайда** ол. **Къайда** биреу, **къайда** экеу. *Ал кезиуде, танымагъан этип, къабарты элден алып келген ийнек **къайда** мюйюз къайыра, **къайда** чочуй турду (Т.Ж.). Жамал атасыны картузун **къайда** алчи, **къайда** тюз кийип чыгъар эди (Тек. Ж.).

КЪАЙДА³ *алм.* Хар къайсы, хар бири. **Къайда** тели да. **Къайда** жарлы да. ***[Жаухар Муратха:]** **Къайда** хашкенни да сыйлатыргъа манга келтириучю къылыгъынг къачан къаллыкъды?! (Кѳул. Х.). **[Салых:]** Ол сейир туююмюдю? **Къайда** сандыракъ да манга акъыл юйретеди (3.3.).

Къайдан

КЪАЙДАН¹ *сѳзл.* 1. Не жерден? Къайсы жерден? **Къайдан** келесиз? **Къайдан** чыкъдынг? ***[Сауарбий Оюсха:]** Ай таланмагъан, аллай тѳре да болуучу ушайды да! Жангы айлай кѳрюн! **Къайдан** чыкъдынг?! (3.Ж.). **[Добай Хасаннга:]** Тѳбенледе жашаучу ушайса да, бу жанындан а **къайдан** келесе? (Х.О.). 2. Байлам сѳзню орунуна жюрютюледи. **Къайдан** сюйсенг, андан. **Къайдан** керек эсе да, андан. ***[Сурат Омаргъа:]** Тамбладан оздурмай тапхан эт. **Къайдан** сюйсенг, андан тап, ол мени ишим туююлду! (3.3.). **[Сюлемен Салимге:]** Нек тапмай эдим сора?! Сен **къайдан** тапхан эсенг, мен да андан табарма (Тек. Ж.).

КЪАЙДАН² *кес.* 1. Аллындагъы сѳзню магъанасын кючлейди. Билген а **къайдан** билirse! Кѳрген а **къайдан** кѳрюрсe! ***[Марат Солтаннга:]** Айтхан а **къайдан** айтырса, тейри!.. (Б.С.). **[Тахир:]** Берлик туююлме, мен сенден алмагъанма [жюлгючню], жолда тапханма! **[Назир:]** Берген а **къайдан** этерсе! Бусагъат мен кѳргюзтейим ким кючлю болгъанын! (Тек. Ж.). 2. Адам кесини неда башханы этген ишине ыразы болмагъанын, жарсыгъанын билдиреди. Энди ол а **къайдан** чыкъды! **Кайдан** тюбедим анга! ***[Махти:]** Алагъа да **къайдан** тюбедим эсе да!.. (Т.3.). **[Налжан:]** Замансыз заманда была да [къонакъла] **къайдан** келдиле! (3.3.). Сен къайсы эллисе? Сен къайсы жерлисе? Ариу къыз, **къайдан** да Тюбедим мен санга! (Б.А.).

Къайиш

КЪАЙИШ¹ *ат.* Ийленнген терини иничке узун кесилген кесеги. **Къайиш** этерге уста. Иничке **къайиш**. Жассы **къайиш**. *Аппа уа ѳгюз териден тапчыкъ жарашдырып **къайишле** этеди, аладан а – бел баула, жантаула (К.М.). Сюлемен, бугъа териден кеси ийлеп кесген **къайишлеге** жау жагъып, юй башына жайды (Т.С.).

КЪАЙИШ² *эт.* Къынгыр-мынгыр бол, бирге келишме, къапма (ѳшикни, терезени, полну д.а.к. башха затны къангаларыны юсюнден). Полну къангалары **къайишдиле**. *ѳшик, **къайишип**, тап этилмей башлады (3.3.). Иги кепмеген къангадан этилген терезеле ал кезиуде, **къайишип**, къыйналып ачыла эдиле (Г.ѳ.).

Къайры

КЪАЙРЫ¹ сёзл. 1. Къалайгъа? Не жерге? Къайсы жанына? **Къайры** бара-сыз? **Къайры** кирейим? **Къайры** кетдиле? *[Сырмахан:] Былай кеч а **къайры** тебирегенсиз? (3.3.). [Жюнюс:] Хуржунларыма да ашыкъларымы салып, тюз мен да босагъагъа жетгенлей, атам: «**Къайрыса**? Бери къайт!» – деп, ызымдан къычырды (Тек. Ж.). 2. Байлам сёзню орунуна жүрютюледи. **Къайры** керек эсе да, ары. **Къайры** десегиз, ары. *[Алийхан:] Жашла, дауур этмегиз ансы, сиз **къайры** десегиз, биз ары барыргъа хазырбыз (К.Х.). [Кёккёз Асиятха:] Эгечим, къызны бош тыяса эри баргъан жерден. Баш **къайры** десе, аякъла да ары барыргъа керекдиле (3.3.).

КЪАЙРЫ² кес. 1. Адам биреуню айтханына ыразы болмагъан неда кесини айтханын тюзетген заманда хайырланылады. **Къайры** ай, ай бла жарым! *[Солтан:] Юч кюн, **къайры**, ма бюгюн төртюнчю кюн, бизни кранларыбыздан суу чыкъмай тургъанлы! (Т.Ж.). [Жамийля:] **Къайры** оналты, эки айдан аны [Любаны] онсегиз жылы толлукъду! (Гул. Б.). 2. Айтылгъан затны угъайлар ючюн хайырланылады. Манга **къайры** сорлукъ эди! *[Науруз:] Хоу бирда, сагъыннган да этмегенди! Мени кибиклени ол [Юсюп] **къайры** излерик эди! (Г.Э.). [Сагит:] **Къайры** элтирик эдим мен аны [Алимни], кесиме да анда аманны кебинден жер табылгъан эди сора! (Т.А.).

Къайын

КЪАЙЫН¹ 1. Эр кишини къатыныны, тиширыуну уа эрини жууугъу, ахлусу, къаршы адамы. Къызны **къайынлары**. Жашны **къайынлары**. *Зухура тап жерге тюшгенди, **къайынларындан** бек къууанады (Г.Э.). **Къайын** къайынлыкъ этсе, келин келинлик этер (*айт.*). 2. Эр кишини къатыныны къарындашы. Жашны туугъан **къайыны**. **Кайыны** бла ишлеген жаш. *Къатыны бла урушхан **къайынына** салам бермей эди (*айт.*). [Аслан Хусейге:] Угъай, ол [Мусса] Салыхны къарындашы туююдю, туугъан **къайыныды** (К.Х.). [Хадис Тауланнга:] Тейри, кеси **къайынынга** уа иш тапханса! (3.3.). 3. Эрини къарындашы. **Къайынындан** тил тутуу. Къызны **къайыны**. *[Шамка Халийматха:] **Къайынынг** а энтта къатын алмагъанмыды? (Г.Э.). [Сурат Зайнафха:] Сени **къайынларынг** бек сюйгенлерин битеу эл да биледи. Ол бизни Зуриятчыкъны кичи **къайынынга** алдырсанг а! Бир Аллах, сокъуранырыкъ туююдюле! (Т.Ж.).

КЪАЙЫН² Акъ къабукълу, къаты агъачлы, чапыракълы терек. Субай **къайынла**. Акъ **къайын**. **Къайын** чырпы. *Чынгыл къаяны юсюнде Битгенди жангыз **къайын**. Жангызлыгъынг эсиме Тюшед кёргеним сайын (С.А.). [Къанамат:] Кёрсенг да, аллай тюш кёр! Субай битген акъ **къайынла** ичинде айланабыз Жамий да, мен да, бир бирге назмула окъуй (Т.А.).

Къайыр

КЪАЙЫР¹ сѳ. *къарач.* 1. Огъурсуз, кюйсюз (асламысында итни юсюнден). **Къайыр** итле. **Къайыр** тиширыу. *Ит **къайыр** болса, ыстауатха бёрю

кирмез (айт.). Итле **къайыр** болгъандыла, таякъла багъа болгъандыла (н.с.). [Мекер:] Огъай, аллай **къайыр** тышырыугъа ким базынып сёлешаллыкъды! (Л.Х.). 2. Бек къаты, ачы (суукъну, желни юслеринден). **Къайыр** къыш. **Къайыр** суукъ. ***Къайыр** суукъ, жилигибизге ётүп, абызыратханды (Ч.М.).

КЪАЙЫР² сёзл. *къарач*. Бек ачыуланып, бек хыны. *[Хамит Маликге:] Атангдан да тамада кишилеге **къайыр** сёлеширге жараймыды!.. (Б.М.).

КЪАЙЫР³ эт. 1. Кийимни женглерин, этеклерин, бучхакъларын бюклеп, ёрге, артха эт. Бутлукъланы **къайырыу**. Женглени **къайырыу**. *Мутай, кёлеги-ни женглерин **къайырып**, къойну санлап башлады (З.З.). Абдуллах, кёнчек бучхакъларын да тобукъларына дери **къайырып**, чюгюндюрге суу салады (Ш.Х.). 2. Ёрге кётюр, ёрге эт (жагъаны). Жагъангы ёрге **къайыр**. *Къасым а къыш чилледе окъуна жукъа пальтосуну жагъасын ёрге **къайырып**, жалан башлай айланыучу эди (Гул. Б.). Тончугъуну жагъасын Жаш **къайырып** киеди, Чачын узун ёсдюрюп, Жан-жанына иеди (С.А.). 3. Ёрге тургъуз (боюн тюклени); ёрге кётюр, тут (къуйрукъну). Ит къуйругъун **къайырды**. *Айыуну кёргенлей, къабан, жалкъасын **къайырып**, анга чабар мурат да бир этди, алай базаыналмады (Т.С.). Арбазгъа къонакъ атлы бла келген итни эслеп, тагъылып тургъан парий, къуйругъун **къайырып**, аны юсюне атылыргъа кюрешеди (Т.А.). 4. Бур, айландыр. Бугъа башын бизни таба **къайырды**. Жилин башын манга **къайырды**. *Жукълап тургъан лохпай мени аякъ тауушумдан уянды да башын мени таба **къайрып**, юрген зат этмей, иги кесекте дери, не бересе дегенча, кёзюме къарап турду (Т.С.). Башын бир жанына **къайырып**, ызымдан ёкюргенде, ийнекеге суу ичирмегеним эсима тюшдю (Къул. Х.).

Къакъ

КЪАКЪ¹ *сыф*. Кюнде, ачыкъ хауада, от башында къурутулгъан, къатдырылгъан, къатхан (этни юсюнден). **Къакъ** эт. **Къакъ** жёрме. *Тейри, бир ашаргъа уа **къакъ** эт бла картофну да хатасы болмаучуду! (К.Х.). [Билил Хашимге:] Манга уа неге уллу сёлешесе, **къакъ** къабыргъаланы уа, тейри, манга ашатмагъанса! (Къ.К.). Бир кесекден а Ханий столгъа хумужу хычинле бла жууурт айран салды, ызы бла **къакъ** жёрмеле келдиле (Къул. Х.).

КЪАКЪ² *ат*. Кюнде, от башында, ачыкъ хауада къурутулгъан, къатдырылгъан, къатхан эт. *[Абидат:] Башсыз къатынны неси боллукъ сунасыз? Агъым, **къагъым** да жокъду (Гул. Б.). Азнор къойну бутларын, жапхакъларын да, жик-жик этип, къазаннга жыйды да отха асды, къабыргъаларын а **къакъ** этерча силди (Х.О.).

КЪАКЪ³ *эт*. 1. Эшикни, терезени д.а.к. затны башха зат бла ур, тюй, таууш этдир. Эшикни **къакъ**. Терезени **къакъ**. *[Аминат:] Танг да иги атхынчы ким эсе да терезебизни къакъды (З.З.). Солтан къабакъ эшикни къонгуроу кнопкасын эки-юч кере басып, адам чыкъмагъандан сора, гулоч таягъы бла къаты-къаты **къакъды** (Т.Ж.). 2. *сёл. тил*. Ур. Башына **къагъыу**. Желкесине **къагъаргъа**. *[Далхат Харуннга:] Бошмахтанаса, жангызбир **къакъгъанлай**, аудур-

лукъма! (Тек. Ж.). Экинчи фрицни уа Хаким ушкок къалакъ бла желкесине **къагъып** аудурду (3.3.). 3. Бир затны башха затха таууш этдирип ур. Барабанны **къакъ**. Чалгъыны чёгюч бла **къакъ**. *Салых чалыгъысын тишеп къопду да: «Кёккёз, сен уста тишеучюсе, эринмей энтта бир кере **къакъчы!**» – деп, чёгючню кенг жауурунлу, алаша токъ жашха узатды (К.Х.). Эки гитче таякчыкъ бла жашчыкъ барабанны **къагъады** (Т.3.). 4. Кёгетлерин тюшюрюр ючюн, терекни, букъусун кетерир ючюн, кюйюзню, жабыуну, кийимни д.а.к. башха затны къаты къымылдат, ары-бери силкиндир. Алма терекни **къакъ**. Кюйюзлени **къагъыу**. *Ахмат, башына минип, къоз терекни **къагъады**, Шамса бла Хусей а къозланы жыядыла (Тек. Ж.). Уллу, эркин арбазда, Жассы къакъгъышчыкъ алып, Алий кюйюз **къагъады**. Эгечи Буслимат а Жууулгъан быстырланы агъырлыкъгъа тагъады (Г.Б.). Жансурат, балконнга чыгъып, пальтосун **къагъып** кийди (3.3.). 5. Талай заманны неда талай кере таууш этдирирча ур. Къанатланы **къагъыу**. Къарс **къагъаргъа**. *Талгъыр адакъа, хунагъа минип, керилип къанатларын **къакъды** да созуп къычырды (Тек. Ж.). «Къарс **къагъыгъыз**, эй жашла!» – деп, Омар тегерекге барып башлады ... (Т.А.). 6. Акъырын ур (аязны, желни юслеринден). Аяз **къагъа** башлады. *Кюнле бек къызыудула, чёп башы къымылдамайды; солуу айландырыгъа бек къыйынды. Жаланда кече ортасына жуукълашхан заманда, сериуюн аязчыкъ **къагъып**, терек, чапыракъла шош шыбырдаша башлайдыла (Г.Э.). 7. *кёч*. Чанчып, хыликкя, самаркъау этип сёлеш. **Къагъып** сёлешиу. **Къагъып** айтыргъа. *[Самат Аскерге:] Кесингден башхаланы жукъ ангыламагъан суна болурса. Сен мени **къагъып** айтханынгы билеме (К.Х.). [Мурат Зекеге:] Сен а кимни **къагъаргъа** кюрешесе, сёзюнг ауузунга да жарашмай? (3.3.). 8. *кёч. сёл. тил*. Ёлтюр. Душманланы **къагъыу**. Бирле иш къагъып **кетерле**. *[Зуфар Керимге:] Къой, харип, «Айыу бла кертме ашама» дейдиле. Аланы кесинге ёч этме, **къагъарла** да кетерле! (Т.Ж.). Олсагъат сюнгю сермеш башланады. Адилгерий алайда эки фашистни да **къагъады** (Къ.А.).

Къакъгъыч

КЪАКЪГЪЫЧ¹ Суу тирменни баш ташыны ортасында тешигине мирзеу къуюлурча этилген агъач керек. **Къакъгъычдан** акъгъан мирзеу. **Къакъгъыч** тюбюнде бюртюкча. *[Найыпхан:] Тобады, тирмен **къакъгъыч** кибикиди [Солтан]! Ол кёрмеген, чыдамагъан да не къалды?! (Т.А.). **Къакъгъычдан** акъгъан мирзеу бюртюк-бюртюк тюшеди Тартылып келип, юде Сыра къазанда бишеди (С.А.). Жашчыкъ тирмен ташха **къакъгъычны** тийгенине сейир этип, иги кесекге дери къарамын андан алмай турду (Х.О.). Агъачны къыйынлысы тирменнге **къакъгъыч** болур (*айт.*).

КЪАКЪГЪЫЧ² Агъач къакъгъыч (агъачда тереклени тешиклерин, жарылгъан жерлерин буруну бла чучхуп, къурт-къумурсха ашап кечиниучю, узун жютю бурунлу агъач къанатлы). Узунбурун **къакъгъышчыкъ**. **Къакъгъыч** терек къуртланы чёплейди. *[Хашим Сейпугъа:] Жаншакъ, сен билген а, **къакъгъышча**, керексизге тыхырдагъан! (Ш.Х.). [Ислам:] Оруслула

айтычулай, **къакъгыч** агъач дохтурду: ол анда тереклени аланы ашаучу къуртладан тазалайды (Т.Ж.).

Къакъсы

КЪАКЪСЫ¹ *эт.* Бузулуп, ачы бола, ийис эте башла. тынчы (этни, жау-ну д.а.к. башха затны юсюнден). **Къакъсыгъан** *эт.* **Къакъсыгъан** жау. *[Сау-бар:] Эт бир кесек **къакъсыгъанлыкъгъа**, хата жокъду! Ол сен келтиргенлеге [аракъы шешалагъа] алакат закуска боллукъду! (К.Х.). Къатыны аш этгинчи тѣзмей, Барисбий (тенгин ыразы этейим деген болур эди), подвалгъа тюшюп кетип, андан **къакъсыгъан** бишлакъ кесек бла тузланнган нашала алып келип, столгъа салды. Къатыны да эрин айыплы этмеди: литрлик «гинасуу» шешаны чапдырып алайгъа жетдирди (Т.Ж.).

КЪАКЪСЫ² *сыф. къарач.* Бузулургъа жетген, ийис эте башлагъан; къакъ-сыгъан, тынчыгъан. **Къакъсы** жау. **Къакъсы** *эт.* *[Добай:] Жийиргенмегиз, жашла, **къакъсы** эт муну [сыраны] дарманыды! (Ч.М.). **Къакъсы** болгъан жауда бишгеннге ушай эдиле локъумла, къалай эсе да бир ачыла (Къ.А.).

Къала

КЪАЛА¹ *ат.* 1. Ханланы, бийлени, патчахланы жашагъан жерлери, мекам-лары. Ханны **къаласы**. Деменгили **къала**. *Акъ **къалада** – сары бийче (элб.). Хан кесине деменгили жангы **къала** ишлетеди (МХЖ¹). [Къубадий:] Оллахий, Сахай бир юй ишлегенди да, ханны **къаласы** сунарса! (К.М.). 2. *кѣч.* Жау аскер къуршагъан кезиуде андан къорууланыргъа эм кѣпге созулукъ урушха деп ишленнген, тѣгереги бегитилген жер, крепость. Жаудан къорууланырча **къала**. *Петропавловск **къаланы** ичи тутмакъладан топпа-толу болгъанды (Б.Х.). **Къалагъа** кирген къала эшикни башында Аббас шахны аты алтын араб харфла бла жазылгъанды (Л.Х.). 3. Тѣгерек неда тѣртгюл ишленнген бийик таш мекам. Абайланы **къалалары**. Амырханланы **къалалары**. *Малкъардача, эбизеледе да бийик таш **къалала** кѣпдюле (М.И.). Огъары Малкъарны хуначылары Абайла-ны **къаласыны** оюлгъан жерлерин жамагъандыла, тап этгендиле («Заман»). 4. *эск.* Шахар. Докъшукъ **къала**. Бахсан **къала**. Нальчик **къала**. *Бахсан **къала-ны** базарында сатылмагъан зат жокъду: кийим, мал, машина, кѣгет ... (К.Х.). Ала [Даулет бла Хамзат] экинчи ыйыкъда да Гум **къалада** мал базарда тю-бешдиле (Ш.С.). 5. *кѣч.* Таянырча, хар затха жарарча кюч. Юйюрню **къаласы**. Халкъны **къаласы**. *Жоюлду балам – Оюлду **къалам**, Ашалды энтта Ол жүрек жарам (М.М.). Заманны баласыса, Халкъымы **къаласыса**. Насыпны тежей санга, Чыкъдым энтта сау тангнга (С.А.).

КЪАЛА² *эт.* 1. Бир бири юсюне сал, къалау, тѣбе эт. Къангаланы **къала**. Ге-бенле **къала**. Тиш **къала**. *[Сакийнат Хызыргъа:] Бу китапланы столгъа **къалай** турмай, тапкаларына салсанг а! (З.З.). [Мухажир:] Бюгюн тюненеден да иги иш-легенбиз: жарагъан отуз гебен **къалагъанбыз** (Къуд. Х.). Къангаланы бла рей-

каланы гёш тюбюнде башха-башха **къаладыкъ** (Г.И.). 2. Кёп затны бир жерге тизгинсиз, атып-атып жый, тёбе эт. Кир-кипчикни, багушну бирге **къаларгъа**. *Шапа бир ашлаугъа **къалап** келтирген этин, бишлагъын, кёгетин, гыржынын да столгъа салып, дагъыда ичги зат келтирирге ызына къайтды (Къ.А.). [Сулий-хат ремонтчулагъа:] Кирпич сыныкъланы, кир-кипчикни, къанга кесеклени цемент, алебастр, гипс машокла бла бирге **къалап** кетгенсиз! (З.З.). 3. Ташдан, кирпичден д.а.к. башха затдан юйню, хунаны ишле. *[Сейит Берте:] Кесинг билесе, бизде хуна **къаларгъа** кимден да малкъарлыла устадыла (К.Х.). Юйню, изеу этип, жангыз кюннге **къаладыла**, башын да ол халда жапдыла (К.А.). 4. *кёч*. Тамамларгъа къыйын ишни биреуню юсюне ат, боюнуна сал. Хар жумушну биреуню юсюне **къалау**. *[Даниял:] Алан, сиз хар ауур ишни мени юсюме **къалап** турмагъыз! (З.З.). Энди аны юсюне сау жыйын этерик иш **къаланады** (Т.З.).

Къалай

КЪАЛАЙ¹ *ат*. Асламысында тутурукъ ичирилген жукъа къанжал. Акъ **къалай**. **Къалайдан** этилген сауутла. **Къалай** бла тышланнган. *Гитче кюбюрчюк **къалай** бла тышланнганды (З.З.). **Къалайдан** этилген банкачыкълада консерваланнган затла бузулмай кёпге дери сакъланадыла («Заман»). Черкесскден Къарачай шахаргъа ётген ауушда кафеде олтурабыз. Аллыбызгъа акъ **къалайдан** этилген табакчыкъла бла аш-суу саладыла, мияла кружкала бла уа – къалын айран (Б.М.).

КЪАЛАЙ² *сёзл*. 1. Ишни не халда, болумда баргъаныны юсюнден сорууну билдиреди: нечик?, не халда? **Къалай** келдинг? **Къалай** этейик? *[Борис Юсюпге:] Бизни мында болгъаныбызны сен **къалай** билдинг? (З.З.). [Света:] Анда [Махачкалада] кюнню халын **къалай** билейик? Анда да, биздеча, жаугъанмы эте болур? (С.К.). 2. Риторикалы соруулада бла кётюрюлюю сёлешиледе нени болса да бир затны болмазлыгъын, ишни этилмезлигин билдирир ючюн хайырланылады; «боллукъ туююлду, амал жокъду, жарамайды» деген магъанада жюрютюледі. **Къалай** унасын! **Къалай** олтуралсын! *[Мусабий:] Эки тилегибиз да бир кюн толгъандыла. **Къалай** къууанмасын анга адам! (Т.Ж.). [Ахмадия:] Сабийни туююп, кёзюн-башын къаралтып ийгендиле. Аны адам **къалай** кечерикди! (Б.М.). 3. Ишни барыууну качественсуну неда халыны юсюнден сорууну билдиреди. **Къалай** жашайсыз? **Къалай** ишлейдиде? *– **Къалай** турасыз, Салых? – деп сордум мен анга (З.З.). – Масхутну бригадасы уа **къалай** ишлейди? – деп сорду журналист къурулуш участканы таматасы Баший улу Мухтаргъа (Къуд. Х.). 4. Не халда, не болумда. Аны **къалай** кетгенин билдик. **Къалай** келгеними сорма. *[Ёзюр Къурманнга:] Энди мен **къалай** ашарыгъымы уа санга сорлукъ болмазма, тейри! (К.Х.). [Мустафа:] Бизни бери **къалай** келгенибизни билсегиз эди сиз ... (Къ.Х.). 5. Кётюртюучю айтымлада ишни, болумну бек бийик даражада болгъанын билдирир ючюн хайырланылады. **Къалай** къарт болгъанса! **Къалай** тап сөлешдинг! **Къалай** уллуса! *Ой **къалай** хычыуун тиеди Салкъын танг аязы! Ой **къалай** багъалыды бизге Сени кёксюл жанзынг! (МХЖ²). [Жаухарат:] Туудукъ дегенинг **къалай** татлыды! (Г.Э.). 6. Байлам сёзню орунуа жюрютюледі.

Къалай десенг, алай этербиз. **Къалай** сюе эсенг да, алай болсун. *Сен багъыр эсенг, мен къалай, сен **къалай** эсенг, мен алай (*фольк.*). [Назир Аминнге:] **Къалай** скойсенг, алай жаша! Энди мен сени жашауунга къошулукъ туююлме! (*Г.Э.*).

КЪАЛАЙ³ *кес.* Къаллай болса да бир ишге, болумгъа неда берилген соруугъа сейирсиниуню, ачыуланыуну д.а.к. затны кёргюзтюр ючюн хайырланылады. **Къалай** этмегенме! **Къалай** келмей къалырла! *[Юзейир Муслимге:] **Къалай**, сен а Юсюпге бармагъанмыса? Бек тапсыз этгенсе, оллахий! (*К.Х.*). [Мухаш:] Бюгюн а школгъа нек бармагъанса? [Къасым:] **Къалай** бармагъанма! Баргъанма, арт эки дерсибиз болмагъандыла да андан эртте келгенме! (*З.З.*). **2.** Сёз нёгер, иги эшитмей, ангыламай, къайтарып соргъанда хайырланылады: «не зат? сен не дединг?» деген магъанада жюрютюледи. **Къалай** врачды, экономистге окъугъанды да! *[Хыйса:] Омар филологиядан кандидат диссертация къоруулагъанды. [Хусей:] **Къалай**? Ол филология факультетни бошамагъан ушайды да?! (*К.Х.*). – Къарындашым да устазды, математиканы окъутады! – деди Хаким ёхтем ауаз бла. [Исса:] **Къалай**? Ол инженерге окъугъан эди да! (*Т.А.*).

Къалтырауукъ

КЪАЛТЫРАУУКЪ¹ *сыф.* **1.** Къалтырап туруучу. **Къалтырауукъ** кёзле. **Къалтырауукъ** къолла. **Къалтырауукъ** баш. *Акъ къой башы, кёк къой башы, **къалтырауукъ** чёп башы (*фольк.*). Ичгиге хорлатханны нервлери къарыусузгъа айланадыла, къоллары (бегирекда онг къолу) **къалтырауукъ** боладыла («Заман»). [Ислам Маликге:] Бош махтанаса, жашчыкъ, ол **къалтырауукъ** башынга жетдирсем!.. (*Т.А.*). **2.** кёч. Къоркъакъ. *[Азрет Камалгъа:] Нек бармай эдим, барлыкъма! Мен сенича **къалтырауукъладан** туююлме! (*З.З.*). [Кёккёз:] Ол **къалтырауукъ** Халимге уа айтхан иш да этмегиз! Базыналлыкъ туююдю туююшюрге (*К.Х.*).

КЪАЛТЫРАУУКЪ² *ат.* Санланы (сууукъдан, ауруудан д.а.к. башха затдан) къалтыраулары. **Къалтырауукъдан** ауругъанла. **Къалтырауукъ** тийген санла. *[Махмут:] Кече ортасында аллай **къалтырауукъ** тийип уяндым! (*Т.З.*). Дарманны ичгенлей, жаш терлеп башлады, бир кесекден къалкъыды. Эрттенликде уа, этин сууукъ **къалтырауукъ** бийлеп: «Энтта жууургъан жабыгъыз юсюме!» – деп къычырды (*Гул. Б.*). [Шаухал:] Юйде от этилмей эди. Къалын жууургъанны жабып жатханлыкъгъа, санларымы **къалтырауугъун** тыялмай, кёзюме къалкъыу кирмей, кече белине дери турдум (*К.Х.*).

Къалын

КЪАЛЫН¹ *сыф.* **1.** Бир бирге жууукъда болгъан (ёсген) бирча затладан къурагъан. **Къалын** агъач. **Къалын** чырпы. **Къалын** къамиш. **Къалын** чач. *[Хызыр:] Мен алда, ала ызымдан, **къалын** чырпыны жырып барабыз (*Къ.Х.*). Къыйылыпды къашчыгъы, Узун, **къалын** чашчыгъы, Къарамчыгъы – субайчыкъ, Атчыгъы уа – Зубайчыкъ (*С.А.*). Быйыл алайланы будайы башха жылладан эсе **къалынды** эм бийикди («Заман»). **2.** Сууу аз болгъан, жукъа болмагъан. **Къа-**

лын айран. **Къалын** сют. **Къалын** боза. *[Керим:] Балчыгъыгъыз асыры **къалынды**, суу къуюп, энтта бираз малтагъыз (Б.С.). [Абдуллах Харуннга:] Къой сютден этилген **къалын** айранны уа, жауу да башына чыгъып, сенден къалгъанла да сюерикдиле (Тек. Ж.). 3. Бир жерге жыйылгъан, тыкъ (булутланы, туманны д.а.к. башха затны юсюнден). **Къалын** туман. **Къалын** тютюн. ***Къалын** тютюн кёзлерибизни кичитеди, солуубузну къыйнайды (Т.З.). Тегерекни **къалын** туман басханды: алыкъа кюн батмагъан эсе да, 9–10 метрден узакъдагъы затланы хазна кёралмайбыз (Къ.Х.). 4. Тыкъ, къаты согъулгъан. **Къалын** къумач. **Къалын** пальто. *Масхутха алыкъа 50 жыл толмагъанлыкъгъа, **къалын** ысхарладан этилген гелепей кёнчеги, ышымлары, къочхар бёркю аны къартча кёргюзте эдиле (Т.З.). [Нюржан эрине:] Ол плащны теш да **къалыныракъ** зат кий, ауруп къалырса, арбазда сау кюнню сюелирик эсегиз (Г.Э.). 5. Базыкъ, диаметри уллу. **Къалын** къабыргъа. **Къалын** къанга. *[Самат Шамилге:] Юйюнгю къабыргъалары асыры **къалын** туююмюдюле? Бир къатлы угъай, эки къатлы юйню къабыргъаларыны **къалынлыкълары** да бир блок бла жарым болуп мен хазна кёрмегенме (З.З.). Сыйдам сюрмеленнген **къалын** чынар къангала гам тохташдырылгъандыла (К.А.). 6. кёч. Кёп болгъан (ахчаны юсюнден). **Къалын** хуржун. **Къалын** бохча. *[Залим Мукайгъа:] Хуржунунг **къалын** эсе, нек элтмейбиз, элтирбиз сени да! (З.З.). [Ханапий Идрисге:] Тейри, бош алай суна-са ансы, меникинден а сени бохчанг **къалынды!** (Т.А.).

КЪАЛЫН² сёзл. 1. Бир бирге жуукъ (ёс, бит, сал д.а.к.). **Къалын** себию. **Къалын** орнатыу. *[Мукай:] Юллени асыры **къалын** орнатхансыз (З.З.). Ала [къызла] **къалын** битген зыгыт нартюхню чагаладыла, хансын артхан бла бирге жукъартхан да этдиле (Г.М.). [Осман:] Мен нартюхню **къалыныракъ** салыргъа сюеме: бюртюкледен бири битмесе да, башхасы битер (К.Х.). 2. Кёп (жакъ, боя). **Къалын** боя. **Къалын** жакъ. *Самат къабакъ эшикни кёк бояу бла **къалын** бояды (Къ.Х.). Экинчи кюн а къызчыкъ къызыл ингиликни эринлерине **къалын** жагъып келди (Ш.М.). 3. Тыкъ болурча (эш, сокъ). **Къалын** эшию. **Къалын** согъулгъан къумач. *Жашны юсюнде – **къалын** эшилген жюн кёлеги, жинс кёнчеги, аякъларында – омакъ кроссовкалары (К.Х.). Майрусхан **къалын** согъулгъан драпдан жукъа пальтола этип сатады (А.В.).

КЪАЛЫН³ ат. 1. Суусун затны тубюне чёкгени. Бозаны **къалыны**. Шорпаны **къалыны**. *Шамарыу бозаны туюп **къалынына** суу къошуп жангыдан къайнатды да, сюзюп, гумул этди (К.М.). [Сахадин шапагъа:] Сен шорпаны **къалынын** алагъа къуюп, манга уа баш сууун бергенсе! (К.Х.). 2. Битимлени бир бирге бек жуукъ битген, жаныуарланы, адамланы бирге кёп жыйылгъан жерлери. Жыйылгъан халкъны **къалынында**. Чырпыланы **къалыны**. Агъачны **къалыны**. *Къоян къачды, мен ушкокну жерлегинчи, чырпыны **къалынына** къутулду (Т.С.). Милиционерле аны эслеп, ызындан тюшериклерин билип, жаш митингге жыйылгъанланы **къалыны** былайы болур деген жерге кирип кетди (З.З.).

КЪАЛЫН⁴ ат этн. Къатын алгъанда къыз ючюн берилиучю ахча, мал эм башха затла. **Къалын** алыу. **Къалыннга** бериллик малла. ***Къалын** излеген къайгъы излейди (айт.). **Къалын** татхан – къызын сатхан (н.с.). **Къалын**, берне

кѡалгѡандыла деп айтылгѡанлы 100 жылгѡа жуукѡа болады, алай алыкѡа аны кесинде тохтатыргѡа киши да сѡймейди («Заман»).

Кѡама

КѡАМА¹ *ат.* Эки жаны да жютю, буруну иничке сауут. Акѡбаш **кѡама**. Кюмюш саплы **кѡама**. Кѡара **кѡама**. *Аслан белинде кѡара **кѡамасына** кѡолун жуукѡлашдыргѡанын эслеп, ат юсюндеги анга ушкокну айландырады (Кѡ.Х.). [Даут:] Ушкок, **кѡама**, керох да огѡурсуз затладыла. Аласыз жашаргѡа юйренирге керекбиз! (К.М.).

КѡАМА² *эт.* Жарыкѡ, жылтырагѡан затладан талып, ачып, иги кѡрме (кѡзлени юслеринден). Кюнде кѡзлени **кѡамаулары**. *Чыракѡ асыры жарыкѡдан, жашчыкѡны кѡзлери **кѡамагѡан** болур эдиле: окѡуй тургѡан китабын да алып мутхузуракѡ чырагѡы болгѡан отоугѡа кѡчдю (Ш.Х.). [Хадисни] лак бла боялгѡан чурукѡлары, асыры жылтырагѡандан, кѡргенни кѡзлери кѡама-рыкѡдыла (Т.А.). **2.** Гумух бол, иги кесмезча бол. Ауузу **кѡамагѡан** бичакѡ. * [Хасан:] Осал темирден этилген болур ансы, [бичакѡны] ауузу терк окѡуна **кѡамап** кѡалады (Б.С.). [Адырай:] Жашла, кѡалакѡ жетдиригиз: бу чѡпбаш кырдыкда чалгѡыны ауузу терк **кѡамап** кѡалыучуду! (Г.Б.). **3.** Кючлю, мысты затны ашап, кичитип, ачытып жукѡ ашаялмазча бол (тишлени юслеринден). Тишле **кѡамадыла**. * [Айшат:] Муну уа [Мѡлекни] чий эриклени ашап, тишлери **кѡамагѡандыла** да, тюненеден бери аш ашаялмай турады (Л.Х.).

КѡАМА³ *эт.* Уял, тартын, тохта, тын, тыйыл. **Кѡамамагѡан** адам. Ол бир затдан **кѡамамайды**. * [Заурбек:] Мынга [Илиясха] сѡйсенг – айт, сѡйсенг – кѡой, **кѡамарыкѡ** тѡйюдю! (К.Х.). [Забида Марыугѡа:] Бу дуняда сен **кѡамарыкѡ** зат болурму?! (Г.Э.). Адам сѡзюн ангылап, **Кѡамай**, тына билмейсе, Ичмегенлей юйюнге Бир кюнню да келмейсе (М.И.).

Кѡан

КѡАН¹ *ат.* **1.** Чархдагѡы тамырланы ичлери бла жюриуп, аны клеткаларын аш эм аны сингдириу жаны бла жалчытыучу суусун. **Кѡаны** аз адам. Жукѡа **кѡан**. **Кѡанны** жюриую. * **Кѡан** бла кирген жан бла чыгѡар (н.с.). **Кѡанны кѡан** бла жуума, аманны аман бла кѡуума (н.с.). **Кѡан** болмагѡан жерде жан болмайды (*айт.*). **2. кѡч.** Тюрсюн (бетники). Адамны бет **кѡаны**. **Кѡаны** кетген бет. * [Асхат:] Мен аны [Забитни] бет **кѡанын** жаратмайма (З.З.). Кѡарыусузгѡа кѡалгѡанды ол, бетини **кѡаны** кетгенди. Баям, анга дуниясын алышыр заман жетгенди (Х.Н.). **3. кѡч. кѡарач.** Адамны бети, бет сыфаты. Адамны **кѡанындан** таныу. * [Бийберт:] Айып этме, кѡарнашым, муслийман болгѡанынг сыфатынгдан, **кѡанынгдан** да танылып турады, кѡайсы миллетденсе? (Л.Х.). **4. кѡч.** Адамны кѡайдан чыкѡгѡаны, жаратылгѡаны. Бий **кѡандан** жаратылгѡан. * [Хыйса Адикге:] Мен да Шакѡманланы **кѡанларынданма**! Эт, не хата эталлыкѡ эсенг да! (Ш.Х.). Сосуран кесин бий **кѡандан** сунуп тургѡанлыкѡгѡа, кѡылыгѡында уа бийлеге ушагѡан заты жокѡ эди (Х.О.).

КЪАН² *эт. 1.* Кес, кетер (суусабынгы). Суусабы **къаныу**. *[Хамзат:] Сууну кесинден болмаса, не чайдан, не айрандан, не кёгет сууладан мени суусабым **къанмайды** (К.Х.). [Ахия:] Тау шауданланы чокъуракъ суулары! Сизни тогъуп ичмегенни **къанмайды** суусабы! (Т.А.). *2.* Не да болсун бир затха ыразы бол, андан зауукълукъ ал. Жукъудан **къаныу**. Жашаудан **къанмау**. *[Тамук:] Сиз мени бек къартха санагъаныгъызны билеме, алай, къарт эсем да, жашаудан а **къанмагъанма** (Ш.М.). Жукъудан **къанмагъан** сабийчикле, кийинирге унамай, кёзчюклерин ууадыла, эснейдиле (Л.Х.).

Къанат

КЪАНАТ¹ *ат. 1.* Къанатлылагъа, учуучу къурт-къумурсхагъа учаргъа онг берген орган. Къушну **къанаты**. **Къанатларын** кенгнге жайыу. *Уллу къара къуш кёгде **къанат** къакъмай учады. Ол, не затны алып кетерге боллукъду деп, сакъ къарайды жерге (З.Ж.). Ол [Бийберт] дуния анга, гебенек **къанатыча**, женгил боллукъ суннганды, жашау жолда эмилик атлыча, чабып ётерге умут этгенди (Т.А.). *2.* Самолётну хауагъа кётюрюр ючюн, аны эки жанында **къанат** формада ишленнген кесеклеринден бири. Самолётну **къанаты**. *Жаралы жаш самолётну къыйналып къондурду, алай аны терк тохтаталмады да, онг **къанаты** бла не затха эсе да тийип, дангыр-дунгур этдирди (З.Х.). Алим тёрт фишист истребительден экисин агъызады. Ючюнчюсю бла тараннга баргъанда уа, аны кесини самолётуну да бир **къанаты** ууалады. *3.* Жаулукъну, башлыкъны д.а.к. башха затны къыйыры. Башлыкъны **къанатлары**. Жаулукъну **къанатлары**. *– Къызчыкъ, бек сууукъ кюндю! – деп, Аминат Жамийни жаулукъ **къанатларын** пальтосуну жагъасы бла энишге сукъду (Г.Э.). Ынна башлыкъны **къанатларын** бегитип бошай тургъанлай, эрини атын айтып къычыргъан тауушну эшитди ... (К.М.). *4. кёч.* Жашауда таянчакъ болгъан, болушлукъ этген зат, кюч. Къарындаш-егечни **къанаты**. *Сенден сыйлы дунияда жокъду мени бир затым. Сени ёхтемли атынгды Керек кюнде **къанатым** (Х.Н.). [Къасым:] «Эрни **къанаты** жерди» деп, бошдан айтылгъан болмаз (З.Ж.).

КЪАНАТ² *эт. 1.* Кесип, уруп, чанчып д.а.к. башха зат этип, къанын чыгъар, къаны чыгъарча, тёгюлюрча, къанарча эт. Уруп **къанатыу**. Бурунун **къанатыу**. *[Жаухар Юсюпге:] Уялмаймыса? Сен андан [Муратдан] юч жылгъа таматаса, тюнене бурунун **къанатып** ийгенсе! (Тек. Ж.). [Самат Мурайгъа:] Алан къозгъап турма тишлеринги! Къара, **къанатхан** окъуна этген кёреме! (Ш.Х.). *2. кёч.* Сой, кес. Мал **къанатыргъа**. Къан **къанатыргъа**. *[Хажы-Къурман:] Малла жайлыкъда эдиле да, кёлюбюзге келгенча сыйлаялмадыкъ. Мал **къанатмай** ашыргъаныбыз ючюн тюл эсе, ол тамада къуллукъчу мыдахыракъ кетгенча кёрюндю (Къ.К.). [Наныу:] Ай юйюгюз бла, элде-журтда жашай ушайбыз да! Сизни аурууугъузну алсын, бир токълу боюнун **къанатырбыз**!.. (Т.Ж.).

Къандагъай

КЪАНДАГЪАЙ¹ *ат. 1.* Адамны, малны къанын, хансланы сууларын ичип

жашагъан къурт-къумурсха. **Къандагъай** дарман. **Къандагъайланы** дарман бла кырыу. *Бит, бюрче, **къандагъай** энди юйледе угъай да, малчы кьошлада окъуна тюбемейдиле (Г.Э.). 2. *кёч*. Къан ичиучю жаныуар. Жийиргенчли **къандагъайла**, къаныбызны ичесиз! Жарлы халкъны кыйнаргъа Аманлыкъла бичесиз! (Ё.А.).

КЪАНДАГЪАЙ² *ат къарач*. Буу тукъумдан айры бутакълы, мюйюзлери болгъан, уллу кийик хайыуан (лось). ***Къандагъай** бузоуун теплегенча (*айт.*). **Къандагъай** артына отлагъанча (*айт.*).

КЪАНДАГЪАЙ³ *сыф. 1. къарач*. Кючлю, токъ, тири (адамны санларыны юслеринден). ***Къандагъай** санларым эригендиле Сени таныгъанлы бери-чи (КЪХЖ). 2. *малкъ. гов*. Огъурсуз, кюйсюз. *[Бараз:] Ол **къандагъайла** бла даулашыргъа ким базаынады! (Г.И.). [Халим:] Къатыны уа [Харунну] кесинден да **къандагъай**!.. (К.М.).

Къансиер

КЪАНСИЕР¹ Баш къусса, сабагъыны огъары жанында кызгъылдым гюллери болуучу, бийик кырдык битим (иван-чай). **Къансиер** чыбыкъ.

КЪАНСИЕР² Малланы бюйреклерине сууукъ тийип, къан къатыш сийдирген ауруу. **Къансиерден** ауругъан кёйла.

Къантар

КЪАНТАР¹ Атланы бирини жүгенин бирини иерини къашына башларын эки жанына айландырып такъ. Атланы **къантарыу**. *Жолоучула атладан тюшдюле, аланы **къантардыла** да кьошха кирдиле (МХЖ¹). Жашла кьонакъланы алларына чыкъдыла, атларындан тюшюрдюле, сора юй артха элтип, аланы **къантардыла** (Т.Ж.).

КЪАНТАР² 1. *къарач*. Не да болсун бир затны ичиндегин башха затха саулай къуй, къотар. Сютню бир сауутдан бир сауутха **къантар**. Чоюнда сууну **къантарыу**. *Азинат челекни сютюн чоюннга **къантарды** да отха салды (Б.М.). Мёлехан, жыккырны тюбюнде кългъан бозаны башлыгъа [кастрюлге] **къантарып**, кьонакъла олтургъан тепсиге салды (А.Х.). 2. Башын тюбюне эт. *Орамны жанында аманлыкъчыла **къантарып** кетген женгил машина кюе тура эди (Къ.А.). Ала кьошну бузуп, аны аллында айран уюп тургъан чоюнну **къантарып** кетедиле (Т.А.).

Къантулукъ

КЪАНТУЛУКЪ¹ *сыф*. Жийиргенчли. **Къантулукъ** адам. **Къантулукъ** жаш. *[Омар:] Бизге бу палахны Солтанны ол **къантулукъ** жашы этип кетди! (Гул. Б.). [Сафар:] Ол **къантулукъ** бий улуна мен бир заманда да боюн саллыкъ туюлме! (Х.С.).

КЪАНТУЛУКЪ² *ат.* Аман кылыгы бла кесин эриши кӛргюзтген адам. **[Сейит Дауутха:]* Ол **къантулукъну** этгенине не айтдын? Кесинден башхаланы жукъгъа да санамай кӛреме! (*Т.А.*). Оразай хариппи **къантулукъду** дейдиле адамланы кӛозгъап айланган (*Г.Э.*).

КЪАНТУЛУКЪ³ *сыф. къарач.* Тӛлю этерге онгу болмагъан, къаратон. **Къантулукъ** кӛочхар. **Къантулукъ** теке. **Къантулукъ** бугъа. **Къантулукъ** гаккы.

Къанчыкъ

КЪАНЧЫКЪ¹ *ат.* Тиши (итни, бӛрюню, тюлкюню юслеринден). Эгер бла **канчыкъ**. **Къанчыкъ** бӛрю. **Къанчыкъ** тюлкю. **[Хашим Билялгъа:]* Угъай, къарындашым, не бек махтасанг да, эгерими сени **къанчыгъынга** алышаллыкъ туююлме! (*Х.С.*). Эртте бир бӛрю ит кючюкле тапханды. Ол **къанчыкъ** болгъанды да кече сайын элде итлеге жюрюп тургъанды (*МХЖ*¹).

КЪАНЧЫКЪ² *сыф.* Бир бири асыры бек, кесин тыялмай излеген (тиширыу неда эр киши). **Къанчыкъ** тиширыу. **Къанчыкъ** эр киши. *Терезеден суу тӛксем, «Балчыкъ» дейди таулу кыыз, Кызла бла ойнасам, «**Къанчыкъ**» дейди таулу кыыз (*фольк.*). *[Сейит-Алий Ханапийге:]* **Къанчыкъ** тиширыулары уа бизден эсе сен игирек таныйса, кесинги бош супу кӛргюзтюрге кюресесе ансы ... (*Л.Х.*).

Къап

КЪАП¹ *ат.* 1. Къумачдан, сахтияндан д.а.к. башха затдан этилип, ичине салыныучу затны бузулуудан, кирлениуден сакълаучу орун. Кӛзлюклени **къаплары**. Агъач **къап**. Пластмас **къап**. *Фашист офицер, маузерин **къабындан** чыгъарып, адамланы ичи бла ары-бери эки-юч кере ӛтдю да, сора, охо, энди кӛоркыгъан болурла дегенча, артха, орунуна, салды (*Т.З.*). Дадаш, кӛзлюклерини **къабын**, къайры салгъанын унутуп, сау ыйыкканы изледи (*З.З.*). 2. Жилияны, гургунну д.а.к. башха жаныуарны териси. Гургунну **къабы**. Жилияны **къабы**. **Къабын** алышындырыу. *Жашчыкъ, гургунну **къабындан** кӛоркып, жыйгъан наныкъларын да атып къачады (*Тек. Ж.*). *[Осман:]* Жилияла **къапларын** алышындыргъан кезиуде бютюнда огъурсуз боладыла (*В.П.*). 3. Омуроусуз жаныуарланы кӛорууланыучу къаты тыш къабукълары. Таш макъаны **къабы**. Метекени **къабы**. *Метеке кеси кесини **къабындан** жийиргеннгенлей (*айт.*). Метеке да чыгъады бир арада **къабындан** (*Ш.М.*). Таш макъаны **къабы** аны скелети бла биригипди («Естествознание»).

КЪАП² *ат къарач.* Хыяр. **Къап** ӛсдюрюу. Бишген **къап**. Хажи **къап**. **[Хажи Махмутха:]* Алан, бу оруслула тонгузларына ашатыучу **къапланы** къайдан жыйып келгенсе? (*Б.М.*). *[Азрет-Алий Махсютге:]* Быллай къургъакъ **къаппы** кыышда айран тузлукъ бла ашаргъа да унаrsa, адамы! (*Л.Х.*).

КЪАП³ *эт.* 1. Тишлеринг бла кысып, айыр, юз. **Къабып** юз. Ауузунга **къап**. Уллу **къабаргъа**. *Жаш, жау жагъылгъан гыржын туурамны, юч **къапханлай**, тауусду (*З.З.*). *[Сакийнат жашына:]* Муну [эт кесекни], татыуун билирге этгенча,

къаба да, артха сала турма да, ашай эсенг, ашап боша да, дерсинги артда этерсе! (С.К.). **2. сёл. тил.** Аша. **Къабарыгъы** болгъан. **Къабар** зат. *[Мурат анасына:] **Къабар** затынг иш жокъмуду? Бюгюн иги ашайлмай кетгенме да, ач болгъанма (Т.Ж.). Ач юлюшюн алгъа **къабар** (айт.). [Ахмат Исхакъгъа:] Ма-ма-ма, тилими тубюнде айлана тура эди! Иги зат болсун ансы, менден алгъа бир зат **къабарыкъса!** (К.Х.). **3.** Тишлеринги неда ууу болгъан жеринги чанчyp, ачыт, жара сал. Ит **къапханлай**. Бал чибин ачы **къабады**. *Ит къутурса, иесин **къабар** (айт.). Бал чибинни **къапханы** ачы, балы татлы (н.с.). **4.** Гам бол, жараш (кийимлени юсюнден). Инбашлары иги **къапмагъан** пальто. Юсюне **къапхан** кийим. *Сени кийген жыйрыгъынг Юсюнге бир тап **къабады!** Аны тикгенни билсем, «Сау бол» дер эдим, тобады! (Б.И.). Пальтону инбашлары, бели, женглери да къызы санларына ариу **къабадыла** (С.К.). **5. кёч.** Зыраф жой, къорат. Ахчасын **къабыу**. Ырысхысын **къабыу**. *[Мариям жашына:] Озгъан ыйыкъда чурукъла алама деп 5 минг сом алдынг, не этдинг? Жукъ да алмай, **къапдынг!** (Ч.М.). [Айшат:] Ол кассада сомчукъларыбызны да **къапдыкъ**. Энди уа не затыбызгъа ийнек аллыкъбыз?! (С.К.). **6. кёч. къарач.** Къыт, хорла (шахмат, футбол д.а.к. башха спорт оюнда). Биринчи партияны **къап**. Лоторея бла **къабаргъа**. *[Борис:] Биринчи партияны **къапханымдан** сора, бир кесек уллу кёллю болуп къалдым дейме. Къарап-къарагъынчы экинчисин, ючюнчюсюн да **къапдырдым** (Ч.М.). [Солтан:] «Динамо» «Спартакны» **къапханына** Ахмат бла менден къалгъанла жарсымадыла (Къ.А.). **7. кёч.** Чанчyp, ачы сёлеш. Тили ачы **къапхан** адам. **Къабыш** сёлешу. *Тюз ит тишлери кибиK **Къабадыла** сёзлеринг, Илячин кёзлерича Чанчыладыла кёзлеринг (С.А.). Ай огъурсуз жаныуар, Тилинг ачы **къабады!** Хар сёзюнг, ёлюр отча, Мийисиме чабады (Б.И.). **8. кёч.** Ёлтюр, жокъ эт неда адамынгы тас эт (ёлюп, жоюлуп). Баласын **къапхан** ана. Уруш **къапхан** адамларыбыз. *Къанлы уруш **къапхан** баласыны суратына къарап, ана сарнайды ... (З.Ж.). Ырахын, жарлы къатын **Къапханды** жангыз жашын. Жокъ жазыкъны адамы Этерге аны ашын (Къ.К.).

Къап-къара

КЪАП-КЪАРА¹ *сыф.* Бек къара, озгъур къара. **Къап-къара** кёзле. **Къап-къара** къашла. *Бетинг жарыкъ ай кибиK, Къашларынг **къап-къарала**. Къачаннга дери турлукъма, Жюрегим санга тарала? (С.А.). Бир жол ол юйге кече белинде келди: къаш башы тешилип, онг кёз тубю – **къап-къара** кюлтюм (Къул. Х.).

КЪАП-КЪАРА² *сёзл.* Бек, асыры. **Къап-къара** къаралтыу. *[Назийфа эринне:] Айлан алай, туююлген киштикча, кёз туюлеринг да **къап-къара** къаралып! (Гул. Б.). Ырхыдан сора уа Черек, къутуруп, **къап-къара** болуп, ташланы дыгъырдатып келе эди (Т.Ж.).

Къаплан

КЪАПЛАН¹ *ат.* Ызлыкъ-ызлыкъ къолан териси болгъан, киштик тукъумдан, сют ичип ёсюучю уллу жыртхыч жаныуар. Уссурий **къаплан**. Тиши **къаплан**.

***Къаплан** секирсе, бугъоу керилир (*айт.*). **Къапланны** баласы къаплан болур (*айт.*). **Къаплан** къапханнга тюшмез (*айт.*).

КЪАПЛАН² *эт.* 1. Не да болсун бир затны юсюне бауурунгдан жат, таян. Жерге **къапланыу**. Столгъа **къапланыу**. Атны боюнуна **къапланыргъа**. *Киш-тик, жашыртын жерчикге къапланып, чычханланы марайды (*Тек. Ж.*). Салауат, бауурундан **къапланып**, пулемётдан фашистлеге окъ жаудурургъа хазыр болгъанды (*З.Х.*). Ваня, жерге **къапланып**, кесине чабарыкъ душманны илишаннга алды (*К.Х.*). 2. *кѣч.* Ёл, ёлтюрюл. Сермешде **къапланыу**. *[Сырмахан:] Ол **къапланырыкъ** гудучу уа кимге насийхат айтыргъа кюрешеди?! (*Кѣ.К.*). Жийиргенчли фашист алайда сюнгю сермешде **къапланады** (*З.Х.*).

Къара

КЪАРА¹ *сыф.* 1. Къурум, кѣмюр бетли. **Къара** бояу. **Къара** металл. **Къара** къашла. ***Къара** ийнекни богъун басмагъан (*айт.*). **Къара** илячин, къарт болса, къаргъалагъа аш болур (*н.с.*). **Къара** жерни аманлама: къайтып ары барлыкъ-са (*н.с.*). 2. Болуучусундан эсе мутхуз (тюрсюнню юсюнден); териси мутхуз (расаны энчилиги). **Къара** адам. **Къара** чай. *Бир-бирле чайны къалын, **къара** этип ичерге сюйючюдюле. Мазан да аллайладанды (*Ч.М.*). Португалиячы-ла бла испанлыла негрлеча **къарала** угъай, мутхуз тюрсюнлюдюле («*Заман*»). 3. *кѣч.* Осал, кир ниетли. **Къара** жүреккли. **Къара** ниет. *[Салим Мухтаргъа:] Бети ышаргъан кибик этгенликге, аны [Махмутну] жүреги бизге **къарады** (*Т.Ж.*). Жаягъынг жара, Ниетинг **къара**, Башынгда сени Кѣпдю ауара (*С.А.*). 4. *кѣч.* Бек къыйын. **Къара** къыяма. **Къара** палах. *[Мусса:] Муну кѣлюн алабыз деп, **къара** палахха къалмагъа эдик (*З.З.*). Чырмау болдунг ишибизге, **Къара** къайгъы салдынг бизге (*Х.О.*). 5. *кѣч.* Акъыл бла угъай, адамны санлары бла байламлы. **Къара** иш. **Къара** ишчи. *Эмегенни **къара** кюч бла хорлаялмазлыгъын билип, Со-сурукъ, сагъыш этип, талай хыйла жарашдыргъанды (*Кѣ.Х.*). [Сафар Назирге:] Да сени ишинг **къара** болмай, неди, аны да къуллаукъ сунупму тураса?! (*Т.Ж.*).

КЪАРА² *ат.* Ёлгенни сыйын кѣрюп, бир белгили заманны **къара** кийимле кийиу адет. **Къара** кийиу. **Къарасын** тешиу. *[Заурбек:] Алыкъа, харип, ол [Сайхат] жашы ючюн кийген **къарасын** да тешмегенди сора, келечиле къалай иериксе?! (*Ш.М.*). [Мариям Жулдузгъа:] Эгечим, болгъанды энди **къара** кийген-нинг, бирси сабийлеринге да жашау керекди! (*Т.Ж.*).

КЪАРА³ *ат.* Окъуй, жаза билмеклик. **Къара** таныу. **Къара** танытыу. *[Омар:] Атам а, харип, не этерик эди, **къара** танымагъан адам!.. (*Ш.Х.*). [Таулан:] Элде **къара** таныгъан жаланда биреу бар эди. Письмо жаздырыргъа керек болса, барыбыз да анга тилей барыучу эдик (*Т.Ж.*).

КЪАРА⁴ *ат* **къарач.** Илишан. Ушкок атаргъа юйреннгенде неда ушкок атып эришиуде окъ барып тийген зат. **Къара** атыу. *Аскер ишден дерследе школчаула **къара** атаргъа, гранатны быргъаргъа, ушкокну, автоматны, керохну чачып жы-

яргъа юренедиле («Къарачай»). Эришип **къара** ата тургъан жашланы къатларына бардыкъ (Б.М.).

КЪАРА⁵ *сыф.* Уллу, бек уллу. **Къара** тер. **Къара** къайгъы. *Солтан-Хамит жыгъылгъан эд **Къара** тер басхан атдан, Халкъ башчысы Киров анга Жиягъанды ол сагъатда (Г.Б.). [Ибрахим:] Энттада аллайланы хаталарындан халкъгъа бир **къара** къан жаумагъа эди! (Ш.Х.).

КЪАРА⁶ *сёзл.* Бек, мардасындан озуп. **Къара** кеч. **Къара** кылды. * [Къасым:] Болугъуз, маржа, жашла, **къара** кеч болгъанды! (З.З.). [Алий-Солтан Хамитге:] Муну [атны] былай **къара** кылды этмесенг, жарамаймы эди?! (Къ.К.). Заманында жыйылмай, бичен, **къара** къургъакъ болуп, ууалып барады (З.Ж.).

КЪАРА⁷ *эт.* 1. Биреуню неда бир затны кёрюр ючюн, анга кёзлеринги бур (айландыр). Энишге **къара**. Кёкге **къара**. Сейирсинип **къара**. * [Сагит Томайгъа:] Алан, къаллайла этесе, таукъ кёкге **къарап** суу ичгенлей?! (Ш.Х.). Къалкъа кёкде **къара** къуш Жерге бек сакъ **къарайды**, Уясыны къатында Жубуранны марайды (С.А.). 2. Бир затны сюз. Жыйылыуда **къараргъа**. Комиссия **къарады**. Сюдде **къараргъа**. * Сюдде **къаралгъынчы** дери, ол ишге не алайды, не былайды деп айтыргъа къыйынды (З.З.). Аланы ишлерине жангы комиссия **къараргъа** керекди деп оноу этилгенди (Гул. Б.). 3. Кёрюп, тынгылап д.а.к. башха мадар бла адамны, малны, жаныуарны саулугъун тинт. Врач **къарагъанды**. Саусузгъа **къарау**. * [Аскербий:] Угъай, угъай, бош жарачыкъды, доктор **къарар** кереги жокъду, сау болугъуз! (К.Х.). Саусузлагъа **къарай** айланган врачла ол кюн Хамзатны къатында бирсиледен эсе асламыракъ мычыдыла (З.З.). 4. *кёч.* Бакъ, къайгъысын кёр, кереклисин тапдырыргъа кюреш. Малгъа **къарау**. Сабийге кереклисича **къара**. * [Салийхат:] Иги **къарагъан** заманыбызда [ийнеклени] сютлерине биле-биле къошулгъан эди, бусагъатда уа мал ашыбыз дыккы болгъанды ... (Къуд. Х.). Хар ким да билсин аны: Жер сюеди **карагъанны**, Ашын, сууун да берип, Кесине жарагъанны (Х.Н.). 5. Кёрюн, эслен (бир затны ичинден, арт жанындан д.а.к.). Эшик артындан бир баш **къарады**. * Бир заманда эшик артындан бизни таба прожекторлача жаннган кёзле **къарадыла** (Т.А.). [Алим Хусейге:] Манга уа бош тенг болургъа кюрешесе, тюз башым эшикден **къарагъанлай**, ол юйдеги аш-суу къайгъы этип башлаучуду! (К.Х.). [Сюлемен:] Къайры мода болады ол: кюл бетли ич кёлегини жагъасы чыммакъ кёлекни ичинден **къарап**!.. (З.З.). 6. *кёч.* Сакъла. Энтта бираз **къарайыкъ**. Ингирге дери бир **къарагъыз**. * [Амина:] Ашыкъмагъыз, энтта бир-эки кюнню **къарагъыз**! Мен кёрген тюшге кёре, ол келмей къаллыкъ тюйюлдю! (Т.А.). [Ахмат:] Байрым кюннге дери да бир **къарайыкъ**, келмеселе, не этерикбиз, башларбыз ... (Къуд. Х.). 7. *кёч.* Кимге болса да биреуге бойсун, ансыз болалма. Аны оноууна **къара**. Биреуню къолуна **къарап** жашау. * [Замир:] Кесигиз кёресиз, аны оноууна **къарагъанла** жангыз биз тюйюлбюз (Къ.Х.). [Хашим Зурумгъа:] Эгечим, бизде уа не зат бар сунаса, ма ючюнчю жыл барады, биз аны къолуна **къарагъанлы** (К.Х.). 8. *кёч.* Не да болсун бир затны неда адамны юсюнден оюмунгу бир затха таянып, анга кёре эт. Адамгъа ишине **къарап** багъа бич. * Ана-

сына **къарап**, къызын ал, атасына **къарап**, жашына бар (н.с.). Ишине, коллективде намысыны жүрюгенине **къарасанг**, бригадада Муслимден махтаулу хазна жокъду («Заман»). **9.** Айтханын эт, тынгыла, эсге ал. Ол айтханнга **къара**. Эл ауузуна **къарагъан** адам. *[Хасан Кемалгъа:] Оюс а мени айтханымдан эсе сени айтханнга бегирек **къарарыкъ** сунама. (З.З.). [Сулийхат:] Эл ауузуна **къарагъан** кишиге аллай затла айтыргъа жарарыкъ туююдю! (К.Х.). **10.** кёч. Ойла, оюм эт, акъылынгы билдир. багъа бич. Таматаны оноууна ол бизнича **къарамайды**. *[Оразай Ахмадиягъа:] Сен къалай **къарайса** бизни оноубузгъа? (Б.Х.). [Къурман Жанболатха:] Сени кибик окъуулу адамгъа халкъны жарсыууна алай сансыз **къараргъа** къалай жарар?! (К.Х.). **11.** Табаргъа кюреш, изле. Къыз **къарай** айланганла. *[Шамсудин:] Жашау этерге, юй ишлерге къалайы иги болур деп, къарындашым да, мен да жер **къарай** айланабыз (МХЖ'). Ала уа, жашларын юйдегили этебиз деп, бизни элге къыз **къарай** келген хапарлары барды (З.З.). **12.** Междометияны магъанасында жүрютюледи, сейирсингенни билдиреди. **Къара** аны айтханына! **Къара** Аллах ючюн! [Суфиян:] **Къара** ол адамны этгенине! (З.Ж.). [Суфиян:] Э къыз, **къарагъыз** ол ишге!.. (Х.О.). **13.** Этимчаны -май формасында жүрютюлсе, «айырмай», «сан этмей», «башха этмей» деген магъананы билдиреди. Билимине да **къарамай**. Таматалыгъына да **къарамай**. *[Омар:] Мени куъартлыгъыма да **къарамай**, аллай ишни этген сизге не ышаныу барды! (З.З.). [Илияс:] Да биледи, билмейди деп **къарамай**, тутуп барына да «бешле» салып барыргъа къалай жарар?! (Э.О.).

Къарангы

КЪАРАНГЫ¹ сыф. **1.** Жарыгъы болмагъан неда аз болгъан. **Къарангы** отоу. **Къарангы** кече. *Бир **къарангы** кече ала, абын-сюрюн эте, къоншу элге бара боладыла (МХЖ'). Киштик а, **къарангы** баугъа кирип, чычханланы тутаргъа юйренчик болуп къалады (МХЖ'). **Къарангы** юйюбюзню Жарыкъ этеди сени Толгъан айлай сыфатынг. Жюрегим дыгъыл этеди, Къайда эшитилсе да, Ол сени ариу атынг (МХЖ'). **2.** кёч. Къууанчсыз, мудах. **Къарангы** жашау. *Атадан, анадан да ёксюз Солтанны кюню **къарангы** эди (Къул. Х.). Нек эсе да Асланны ич дуниясы арт кезиуледе **къарангыча** кёрюнеди (Т.А.). **3.** кёч. Жахил, окъуусуз-билимсиз, культурасыз. **Къарангы** адам. **Къарангы** халкъ. ***Къарангы** адам эсе да, Хананий кёплеге акъыл юйретеди (Гул. Б.). [Сагит:] Балаларым, бизге кёре болмагъыз! Бизни ёмюрюбюз **къарангы** дунияда озгъанды! (З.Ж.). **Къарангыны** – кюню къара (айт.).

КЪАРАНГЫ² ат. Жарыкъны жокълугъу. **Къарангыда** туруу. **Къарангы** болгъунчу. **Къарангыдан** чыгъуу. *[Шарийпа:] Юйге киригиз, **къарангыда** сюелмегиз да! (З.З.). [Малик Аскерге:] Мен укуму болгъанма! **Къарангыда** къалай кёрлюк эдим?! (Тек. Ж.). **Къарангыда** не аласы, не къарасы (айт.).

Къаргъа

КЪАРГЪА¹ ат. Къузгъун бла бир тукъумдан къара неда акъсылгъа тарт-

хан къара къанатлы. Тели **къаргъа**. Аман **къаргъа**. Огъурлу **къаргъа**. *Мен ёлсем, къазыкъ юсюнде **къаргъа** да кычырмасын (*айт.*). **Къаргъа** башчы болса, мыллыкга элтир (*н.с.*). **Къаргъагъа** огъунгу къоратма, аманнга сёзюнгу къоратма (*н.с.*).

КЪАРГЪА² *эт.* Къаргъыш *эт.* **Къаргъагъан** айыпды. **Къаргъаргъа** устала. **[Салых Жюнюсге:]* Ай юйюнг бла, къатынмы болгъанса алай **къаргъаргъа!** (3.3.). *[Назийфа:]* Несине къоркъасыз? Терслигибиз болмай тургъанлай **къаргъайды** да, къаргъышы кесине жетерикди! (*Къ.К.*).

Къарт

КЪАРТ¹ *сыф.* Къартлыкъгъа жетген, кёп жашагъан. **Къарт** адам. **Къарт** мал. **Къарт** къуш. ***Къарт** алаша дауурбасдан юркмез (*айт.*). **Къарт** къушну уясы къуру болмаз (*н.с.*). *[Къасым Махайгъа:]* Ай хомух а, **къарт** адамны намысын этерге керек болгъанын къалай унутханса?! (*Гул. Б.*).

КЪАРТ² *ат.* Къартлыкъгъа жетген, кёп жашагъан адам. Келбетли **къарт**. Сер **къарт**. ***Къарт** келсе, ушакъ этер, жаш келсе, жумуш этер (*н.с.*). **Къартны** сыйын кёрмеген къартлыкъгъа жашамаз (*айт.*). **Къартынгы** сыйы болмаса, жашынгы сыйы болмаз (*н.с.*).

Къаршы

КЪАРШЫ¹ *сыф.* 1. Жууукълукъ жаны бла бир бирге бек кысха болгъан, бир бирни бек сыйген, татлы кёрген. **Къаршы** жууукъла. **Къаршы** тенгле. **[Хамитбий:]* **Къаршы** адамларымсыз да, бек сыйюп чакъыргъанма. Этигиз бу жашны оноун! (*Г.Э.*). *[Зурият Назийлягъа:]* Тукъумубуз бир болмагъанлыкъгъа, Асиятдан эсе манга сен **къаршы** жууукъса, биле болурса? (3.3.). *[Алийхан:]* Солтан-Хамит мени **къаршы** тенглеримден бириди, сора ол тилеген затха мен къалай угъай дерикме?! (*К.Х.*). 2. Ким бла болса да неда бир бирге жууукъда жашагъан. **Къаршы** къоншу. *Зауур бла Аскер, **къаршы** къоншула болгъанлыкъгъа, бир бирни кюнден угъай, ыйыкъдан бир да хазна кёрмей эдиле (*Г.Э.*). – Бу уа манга 40 жылны къарындашлыкъ этип тургъан **къаршы** къоншум Кючюкланы Ахматды, – деп Омар бизни бир келбетли, къартаяракъ киши бла танышдырды (*К.Х.*).

КЪАРШЫ² *сёзл.* 1. Кимни, нени болса да къатында, жууукъда, узакъда угъай. Тюкенни **къаршысында**. Элге **къаршыда**. **[Идирис:]* Да аллай **къаршыдан** атыб а ким да урур!.. (*Т.А.*). Тюз школну **къаршысында**, буфет аллында, сюелип, ала не затны юсюнден эсе да терен хапаргъа киргендиле (*Т.А.*). 2. Жууукъ (бар, кысыл, элт д.а.к.). **Къаршы** кысыл. **Къаршы** сюе. **Къаршы** барыу. *Терек, кенгден тюз, субай кёрюннгенликге, къатына **къаршы** баргъаныбызда уа, ол къурулушха жарамазча кынгыр эди (*Къ.К.*). *[Жарахмат:]* Комиссия келип къарагъанды да, юйню мурдорун жолгъа асыры **къаршы** къазгъансыз деп кетгенди (*Б.С.*).

Къары

КЪАРЫ¹ *ат эск.* Билекни жингирикден энишгеси (узунлукъну эрттеги ёлчеми). Эки **къары** къумач. Юч **къары** чепкен. **[Шахадат:] Ёмюрюнде бир къары чепкен согъуп кёрмеген къатынны къызын кёресиз бичеу-тигиу ишни къан устасы болгъанын! (Ш.М.). [Бислимат:] Келининг топ-топ къумачла келтирип сатады дейсиз. Аллахны хакъына, жангыз къарысын да кёрмегенме! (Ё.А.).*

КЪАРЫ² *эт.* Кимни болса да ишине чурум табып илин. *Аллай иште бир бирни **къарыргъа** жарамагъанын Аслан жашлагъа ангылатды (*Тек. Ж.*).

Къарындаш

КЪАРЫНДАШ¹ **1.** Бир ата-анадан туугъан жашланы бир бирге болгъан жуу-укълукълары. Туугъан **къарындашым**. Атауул **къарындаш**. Ана **къарындаш**. ***Къарындашны** ауузу сёлешсе да, жүреги таза (*н.с.*). **Къарындаш** баллы кюнде да, къанлы кюнде да – **къарындаш** (*айт.*). **Къарындаш къарындашха** айтырын да къоймаз, намысын да къоймаз (*н.с.*). **2.** Ким (кимле) бла болса да бир ниетли, бир акъыллы адам. Къабартылы **къарындашыбыз**. Оруслу **къарындашларыбыз**. **[Асланбек Олийге:] Кел, дюгерли къарындашларыбызгъа да бир бараыйкъ! (Г.Э.). Жер юсюнде хар инсан – Мамырлыкъны суйген жан къарындашды ол бизге салама эсигизге! (С.И.). 3. кёч.* Адамны шүёху, аны жанлы болгъан, аны эм башха затны къоруулагъан адам. Шүёхлукъну **къарындашы**. Тюзлюкню **къарындашы**. *Мёчю улу Кязим халкъаланы арасында тенгликни, дунияда тюзлюкню чынтты **къарындашы** болгъанына аны философия назмулары толу шагъатлыкъ этедиле (*М.Д.*).

КЪАРЫНДАШ² **Карандаш** деген бла бир магъанадады. Чертёж этиучю **къарындаш**. Бояучу **къарындашла**. Къызыл **къарындашла**. *Шакъты тапмай, ариуум. Къарындаш бла жазама. Санга тап сёзле излей, Китапланы къазама (*С.А.*). Шамиль Азаматха тюнене анасы базардан келтирген тюрсюню **къарындашларын** кёргюзтдю (*Тек. Ж.*).

Къарыусуз

КЪАРЫУСУЗ¹ *сыф.* **1.** Къарыуу аз болгъан. **Къарыусуз** адам. **Къарыусуз** санла. ***Къарыусуз** керилип къалыр, къарыулу уруп алыр (*айт.*). **Къарыусуз** адам амалчы болур (*айт.*). Бу жолгъу иш аны алайсыз да **къарыусуз** санларын арталлыда бошайтханды, болгъан жүрек ырахатлыгъын ахыры бла алгъанды (*Г.Э.*). **2.** Кючю аз болгъан (механизмле, машинала). **Къарыусуз** мотор. **Къарыусуз** электростанция. *Аття къайдан эсе да бир гитче **къарыусуз** моторчукъ алып келип, аны ийирген машиначыкъгъа орнатды (*Т.А.*). Ол **къарыусуз** подстанция уллу элни чыракъларын жандырыуну иги жалчытмай эди (*З.З.*). **3. кёч.** Жарлы, къолайсыз, керегин иги тапмагъан. **Къарыусуз** юйдегиле. **[Налжан жашына:] Къарыусузгъа болушхан сууапды, Сафиятны бахчасын да сюр, кеси тилерге уялып турады (Г.Б.). [Хажы:] Къарыусуз юйдегилеге юлешсегиз,*

тийишлиди [ырысхыны] (Т.Ж.). 4. Экономикасы иги айнымагъан, бирси мюл-
кледен артха къалгъан. **Къарыусуз** мюлк. **Къарыусуз** къыралла. *Арт эки-юч
онжыллыкъгъа дери бизни къырал **къарыусуз** къыралланы санында эди («За-
ман»). Бусагъатда да тау эллени бир-бирлери **къарыусуздула**: мал тутаргъа,
мирзеу ёсдюрюрге онглары азды («Заман»). 5. Иги жарытмагъан, кыыздыр-
магъан д.а.к. **Къарыусуз** чыракъ. **Къарыусуз** мыдых. *Отну мыдыхы **къарыу-
суз** болгъаны себепли, шишликле иги бишмегендиле (З.З.). Сослан стол лампа-
ны **къарыусуз** чыракъчыгъын ауушдуруп, кече белине дери жазуу этип турду
(«Къарачай»). 6. Ишин, усталыгъын иги билмеген. **Къарыусуз** студент. **Къарыу-
суз** устаз. *Чотдан, бегирекда задачаланы ангылауда, классда барысындан да Ха-
ким **къарыусузуракъ** эди (К.Х.). Жарсыугъа, школчуланы угъай да, аланы окъут-
ханланы да **къарыусузлары**, усталыкъларын иги билмегенлери тюбейдиле (В.П.).

КЪАРЫУСУЗ² сёзл. 1. Аз, тынгылы угъай. **Къарыусуз** тийген кюн. От **къа-
рыусуз** кыыздырады. *Кюз арты кюнню таякълары **къарыусуз** жылтырайды-
ла (З.З.). Жаз башы кюн жерни **къарыусуз** жылытханы себепли, жангы чыгъа
келген кырдык къыйналып ёседи (Т.З.). **Къарыусуз** ургъан желчик терек чапы-
ракъланы шош шыбырдатады (Г.Э.). 2. Акъырын, ашыкъмай, эринип. Чалгъыны
къарыусуз силдеу. *Чалгъыны уа ол мытыр Бек **къарыусуз** силдейди (М.И.). Ас-
хатны къолунда сенек бюгюн нек эсе да **къарыусуз** ойнайды (Т.А.). 3. кёч. Жар-
лы, къолайсыз, керегин тапмай. **Къарыусуз** жашагъанла. *[Махмут:] Къоншу-
ларыбыз бизден да **къарыусуз** жашай эдиле (Ш.М.).

Къарыш

КЪАРЫШ¹ ат. Бармакъла керилген заманда баш бармакъ бла чыкына бар-
макъны орталарындагъы аралыкъ (не да болсун бир затны узунлугъун ёлчеле-
генде хайырланылады). **Къарыш** тенгли бир. **Къарыш** бла бир. *Бурун заманда
таулу тиширыула чепкен сокъгъанда, аны ёлчелер ючюн, къары, **къарыш**, сюем
деген ангыламла бла кёп хайырланнгандыла (Г.Ж.). [Абдуллах:] Ол хапарны эшит-
генде, эгечим, харип, асыры къууаннгандан, сау **къарыш** ёсген болур эди (З.З.).

КЪАРЫШ² эт. къарач. 1. Къуруш, къат, юшюп къымылдамай къал. Къол-
лары **къарышыу**. Жаякълары **къарышыу**. *Асыры сууукъдан, аны къоллары
къарышыпдыла (Б.Х.). **Къарышып** жаякълары, Буз ташла аякълары. Алай
жилямайд жашчыкъ – Алаша, бурмачашчыкъ (С.А.). 2. Бир затны къаты тут,
бир затха бек жабыш, илин. Рульгъа **къарышыргъа**. Машинаны юбюрюне
къарыш. *Даутаны бармакълары Хаулатны чачына **къарышып**, арадагъы Ха-
бий а аланы айырыргъа кюреше тургъан эди (С.К.). Асланны горда бычакъгъа
къарышып тургъан къолуна Махсют хыны жетдиргенде, кезлик сауут жерге
тюшдю (Къ.К.).

Къасмакъ

КЪАСМАКЪ¹ 1. Ашны юй сауутну жанларына, тюбюне къатханы. Чоюн-
ну **къасмагъы**. Кастурунну **къасмагъы**. *Къызчыкъ сют къайнагъан чоюнну

тубюнде **къасмагъын** къырып жууду (Ш.Х.). Айраны тауусулгъан кастурун-ну ичинде жугъулары къатып, **къасмакъ** болуп тура эдиле (Т.А.). 2. Къолланы, аякъланы, кийимни къатхан кирлери. Жагъаны **къасмагъы**. Къолланы **къасмакълары**. *Жаланаякъ Алимчик Къыдырады жолланы. Юсю, бети да кирди, Къара **къасмакъ** къоллары (М.И.). Кюн кюйдюрген жалан аякъларын орам буюкъсу **къасмакъ** этген жашчыкъла, чыбыкъ «атлагъа» минип чабышадыла (Т.А.).

КЪАСМАКЪ² Кеч кюз артында бишиучю, медицинада кенг хайырланылыучу, чыгъана котурда (юлкуюде) битиучю, ууакъ мысты, сары тюрсюнлю жемиш. **Къасмакъны** сууу. **Къасмакъ** битген котурла. *Биз баргъанда, Жаннет, варенье этерге деп, **къасмакъны** къайната тура эди (З.З.). Басхан сууну жагъасында къалын битген чыгъана котурлада **къасмакъ** жоккула, бишип, сап-сары болгъандыла (Т.З.).

Къат

КЪАТ¹ ат. 1. Кимни, нени болса да жаны, тийреси, анга жууукъдагъы, къаршыдагъы жер. Школну **къатында**. Элни **къатында**. Адамланы **къатларында**. *Ауругъанны **къатында** сау ёлюр (айт.). [Зубайда Аскерге:] Адам **къатында** жашамагъан кирик, сен къаллайла жаншайса?! (Т.З.). 2. «Биреу не да бир зат бла тенгледиргенде» деген магъананы билдиреди. *[Омар:] Оллахий, мени гытымы **къатында** бу уа тохана кирикди! (Ш.Х.). [Зулкъарний Томайгъа:] Угъай, тейри, сен а мени **къатымда** алыкъа къатын алмагъан жаш кириксе! (З.З.).

КЪАТ² ат. 1. Не затны болса да кесича башха затланы юслеринде неда араларында тургъан жассы къалынлыгъы. Жерни юч къатысы. Эки **къаты** салыргъа. Кёп **къатлы** кёгет. *[Амин:] Жерни жети **къатысына** кирсе да, мен аны [Хадисни] тапмай къоярыкъ туююлме! (Ш.Х.). Ынна, бишген соханны **къат-къат** къобарып, Маратны аягъында битгенлерини юслерине къаплайды да марла бла чулгъап байлайды (К.Х.). 2. Этаж. Беш **къатлы** юйле. Тогъуз **къатлы** юй. *Эки **къатлы** уллу юйню ичинде ууакъ ишлеринден къалгъаны бошалгъанды («Заман»). Кёп бола барадыла Беш **къатлы** омакъ юйле. Эллерим, шахарларым Жашнайдыла жангы кюйде (Г.Б.).

КЪАТ³ ат. Санчы санаула бла жорюйдю, ишни ненча кере этилгенин билдиреди. Сабийлени бир **къат** кийиндирирге. *[Асадуллах Махтиге:] Дунияны эки **къат** киши да жашамайды: кесинги ашынга-сууунга, юсюнге-башынга сакъ бол! (К.Х.). [Налжан:] Экинги да былай адам айып этмезча бир **къат** кийиндиралгъа эдим ансы ... (Ш.Х.).

КЪАТ⁴ эт. 1. Кюнде, отда къуруп, къаты бол. **Къатхан** тери. **Къатхан** чабырла. *Къумукълу Хайрулла, сау кюнню элде айланып, арбасын **къатхан** териледен тодтуруп къайтды (К.Х.). Оразай **къатхан** чабыр къулакъланы къоллары бла жумушатыргъа кюреше турады (К.М.). 2. Мутут эт, къургъакъсы. **Къатхан** гыржын. **Къатхан** тыммыл. *Хамбий тюненеден къалгъан бауур кесекни **къатхан** гыржын гырахла бла ашап, гюребегисине кетди (Г.Б.). [Заммай:] Закуска

болуб а... **Къатхан** ётмек туурамчыкыла бла эки-юч бишлакъ кесекчик! (3.3.). 3. Бузулмай сакъланыр ючюн, кюнде къурутул, отда кыыздырыл (этни, чабакъны д.а.к. башха затны юсюнден). **Къатхан** чабакъ. **Къатхан** къабыргъа. *[Къанамат:] **Къатхан** чабакъла бла сыра иче тургъан жашланы лахорлары кенгнге эшитиледи (Г.Э.). Жанболат, **къатхан** къабыргъаны кыйырындан бир кесекчигин хуржунуна сугъуп, конёкларын алып, школну буз майданына кетди (Тек. Ж.). 4. Не да болсун бир затны юсюне жагъылып къургъакъсы. **Къатхан** къан. *Назийфа жашчыкыны бурун тешиклеринде **къатып** тургъан къанын жуууп, ариу айтып, жапсарады (Къул. Х.). 5. Къуру, къаты бол (битимлени юслеринден). **Къатхан** кырдык. *Быйыл жай кюнде мардасыз кызыу болгъанлары себепли, кырдык **къатханды** да, чалыргъа кыйынды («Заман»). 6. кёч. Бек аз, арыкъ бол. [Солтаны] къарындашы да, тюз кесича, бир **къатхан** гитче кишичик эди (3.3.). 7. Биш, жет, орурча, жыярча бол. Нартюхню бюртюгю **къата** башлагъанды. *[Асадуллах:] Тейри, алыкъа эрттерек болур [нартюхню] орургъа. Кёремисе кочанланы бюртюклери иги **къатмагъандыла** (Къуд. Х.). 8. Бек кыйнал (ачдан, суукъдан д.а.к. башха затдан). Ачдан **къатыу**. Суукъдан **къатыу**. *[Таусолтан:] Болугъуз, маржа, бу сабийле ачдан **къатадыла**, тюнене кюн ортадан бери жукъ ашамагъандыла! (Г.Э.). [Халиймат:] Ий жарлы, юйге киригиз, суукъдан **къатасыз!** Кёремисиз, бу кызыны гыт-гыт эте турганын?! (Гул. Б.). 9. кёч. Ёл. Аны уа [Мурадинни] экинчи кюн шауданчыкыгъа жете баргъан жерде **къатып** тургъанлай тапдыла (Г.Э.). 10. Бек **къаты** бурул. Хойнухча **къатыу**. *Къамичи терк-терк жетсе, Хайнух бузда **къатады**, Бирде уа ол, жашчыкыгъа Бойсунмайын, къачады (Б.И.).

Къатдыр

КЪАТДЫР¹ эт. 1. Кюнде къурут. Чабакъланы **къатдырыу**. Кёгетлени **къатдырыу**. *Ынна жыл сайын да алмаладан бир кесегин туурап, кюнде **къатдырып** жыйыучуду (Г.Э.). [Асхат Наурузгъа:] Сен тап билесе, мен **къатдырып** жыйгъан чабакъланы кимге болса берип!.. (Тек. Ж.). 2. Мардасындан оздуруп къургъакъсыт. Кюн **къатдыргъан** кырдык. *[Сюлемен:] Ашыгъыргъа керекбиз, кырдыкны кюн **къатдыра** башлагъанды! (Г.Б.). 3. Печьде, табада кыыздыр (къош къалачны, гыржынны отха (кюлге) кёмерден алгъа). Печьде **къатдыр**. Табада **къатдырыу**. *Хаулат, нартюх халыуланы печь юсюнде **къатдырып** бошагъандан сора, отну мыдыхын къозгъап, аны кюлюне кёмеди (3.Ж.). 4. Уллу температурада кыыздыра, ызы бла суугъа сугъуп, сууута кетип, къаты, иги бюгюлорча эт. Темирни **къатдырыу**. *Кёрюкню кыыстау басып, Жилтинлете кёмюрню, Гюрбежиде **къатдырып**, Таплайды ол темирни (С.А.). 5. кёч. бош тил. Ёлтюр. Уруп **къатдыр**. Ушкок бла атып **къатдырыу**. *Ажир бёрюню экинчи кере да эки арт аягъы бла да керилип урады да **къатдырады** (МХЖ¹). [Нажмудин:] Алай а бош этеди [Аслан], бирле **къатдырыла** да кетерле (3.3.).

КЪАТДЫР² сѳ. кѳарач. Чыдамлы, тѳзюмлю, чыныкыгъан, къатангы. **Къатдыр** адам. **Къатдыр** сабий. ***Къатдыр**, гырхы къартчыкъ мени кюлуму къаты кысыап саламлашды (С.К.). Топну кѳуууп барады Ма ол жашилкѳенчекчик **Къатдыр** жашчыкъ, чѳрчекчик (С.А.).

Къат-къат

КЪАТ-КЪАТ¹ *сыф.* Бир ненча къатдан къуралгъан, кѣп къатлы. **Къат-къат** тышлы. **Къат-къат** кийимли. ***Къат-къат** тѣшеклени чачып, жашчыкъ не зат эсе да излей тургъанлай, анасы Хаулат аны юсюне кирип келди (*Къул. Х.*). **Къат-къат** тонлу, къарыш бойлу (*элб.*).

КЪАТ-КЪАТ² *сѣзл.* Бир ненча къат бирге. **Къат-къат** кийиниу. *Шкафха сыйынмагъан китапларын Асхат жазыу этиучю столну тюбуне **къат-къат** къалагъанды (*З.З.*). Школдан келе келгенлей, Мухтар, ашыкъ-бушукъ ауузланды да, **къат-къат** кийинип, футбол тобун да алып, тышына чабып кетди (*Тек. Ж.*).

Къатла

КЪАТЛА¹ **1.** Кѣбейт, кереле. Мюлкню ырысхысын **къатла**. Жетишимлени **къатлау**. **[Жамбот:]* Сизни жетишимлеригизге барыбыз да къууанабыз. Болса да арт кезиуде бир кесек келсюзюрек ишлегенча кѣрюнесиз. Алай этсегиз, жетишимлеригизни **къатлаялмазсыз** деп къоркъабыз! (*З.Ж.*). **2.** Не да болсун бир затны къайтарып эт. Сорууну **къатла**. **Къатлап** айтыу. *Устаз сорууун жангыдан **къатлады** (*Ш.М.*). *[Хусей:]* Бу жол чакълы кечигиз! Сѣз береме, энди мен ол затны экинчи **къатламам** (*З.З.*). **3.** Эки неда анда кѣп ийирилген халыны бирге буруп, бир халы эт. Халыны **къатларгъа**. *Биз юйге киргенде, Дулдузхан бла къызы халы **къатлай** тура эдиле (*К.М.*). Мариям, эки урчукъну халыларын да **къатлап**, топ этип, къызына берди (*Ш.М.*).

КЪАТЛА² Къатына жууукъ бар, жанла. Арбазгъа **къатла**. Тюкеннге **къатла**. *Ол [ит], юсюбюзге чабып, бизни къабакъ эшикге жууукъ **къатларгъа** къоймады (*Къ.Д.*). *[Хасан Саматха:]* Бу жолдан артхасында былайлагъа **къатласанг**, жанынга тиймесин!.. (*Х.О.*).

Къатхан

КЪАТХАН¹ *сыф.* Бек къуруп, къаты болгъан. **Къатхан** териле. **Къатхан** чабакъ. **Къатхан** тыммыл. *Амма **къатхан** къой терилени, балата жагъып, бир жанына салды (*Ш.Х.*). *[Сагит Мухайгъа:]* Сен а, **къатхан** чабырча, не тыхырдаргъа кюресесе?! (*К.Х.*). Къасым, хуржунундан къагъытха чырмалгъан **къатхан** чабакъчыкъны чыгъарып, аллыбызгъа салды (*З.З.*).

КЪАТХАН² *ат.* Асламысында тууралып къурутулгъан кѣгетле. Алма **къатханла**. Жюзюм **къатханла**. *–Алма **къатханладан** этген суууму да бир кѣрчюгюз! – деп, Люба столгъа графин бла суусун салды (*Т.А.*). Базарда айлана, кѣгетлеге къарай кетип, алма, шаптал, жюзюм **къатханла** сатылгъан жерде тохтадыкъ... (*К.Х.*).

Къаты

КЪАТЫ¹ *сыф.* **1.** Иги бюгюлмеген, тынч кесилмеген, къысаргъа, эзерге, сындырыргъа д.а.к. башха зат этерге къыйын болгъан. **Къаты** агъач. **Къаты** ка-

рандашла. **Къаты** жер. **Къаты** темир. * [Хажибий жашлагъа:] Чынар, кёгагъач, эмен кирик **къаты** агъачны мыдыхы кёпге дери ёчюлмей туруучуду, аны себеп-ли кёп жылыу да бериучюдо. Ма аны ючюндю отуннга адамла ол агъачланы сайлаулары (Ч.М.). Махмут, бир **къаты** узун къарындашчыкъны иничкечик къыйып, чертёж эте турады (Къ.А.). Башсыз къарт къатын – Майрышхан **къа-ты** жерчикни къазаргъа кюреше тургъанлай, беш школчу жаш жугарлары бла келип: «Амма, биз сени бахчангы къазаргъа келгенбиз, Жарахмат Асланович [школну директору] жибергенди», – деди (Т.А.). 2. Кючю, ёлчеми уллу. **Къаты** жел. **Къаты** боран. ***Къаты** жел, орамланы букъуларын кётюрюп, болгъанны тютюн-туман этгенди (З.З.). Жолоучуну ызындан **къаты** боран жетеди, Абызы-ратып, аны бек амалсыз этеди (Г.М.). 3. кёч. Къысха, татлы, бек жууукъ. **Къаты** суймеклик. **Къаты** байламлыкъ. **Къаты** шуёхлукъ. ***Къатыды** шуёхлукъ бизде, Бирлик – дайым эсибизде (Б.И.). Сатыу этиучю организацияланы араларында байламлыкъ, бир бири бла келишиулукъ алгъынча **къатыды** дерге жарарыкъ туююлдо («Заман»). 4. кёч. Тик, тюрт, хыны. **Къаты** жууап. **Къаты** сёз. *Жаш-ны жууабы Аминнге бир аз зыбырча, **къатыча** кёрюндю (З.З.). Кимге да **къа-ты**, хыны сёзлени айтыргъа уялмаучу Хадис бююн, нек эсе да, жумушакъды, ариу сёзлюдо (Т.А.). 5. кёч. Уллу, кючлю (ауазны юсюнден). **Къаты** ауаз. **Къаты** къычырыкъ. *Зубайда ачы, **къаты** къычырыкъгъа элгенип уянды да чыракъны жандырды... (Т.З.). [Хамит:] Жангы къалкъый баргъанымлай, эшик, «данг-данг-данг» деп **къаты** таууш этди (Гул. Б.). 6. Кючлю, аяусуз, кюйсюз. **Къаты** сермеш-ле. **Къаты** кюреш. *Аллай **къаты** сермешледен биринде Магомет, ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшеди (Къ.А.). 7. кёч. Огъурсуз, кюйсюз, хыны, аяусуз, адамгъа эриулюгю болмагъан. **Къаты** адам. **Къаты** жүреккли. *Айдарукъ, ата-сыча ариу тилли, келишимли, жарлылагъа эриулюгю болгъан адам туююл эди, **къаты**, кюйсюз жаш эди (К.М.). 8. кёч. Низамны бек суйген, излеген. **Къаты** насийхатчы. **Къаты** тамата. **Къаты** устаз. * [Салых Маликге:] Угъай, угъай, сен да алай **къаты** кесаматчы туююлсе, къарыусуз чыгъармаланы да махтаулулгъа чыгарып къояса! (З.З.). [Заур:] Жангы таматабыз а низамны бузгъанлагъа кеч-меген, **къаты** адамды (К.Х.). 9. кёч. Керексиз жан аурутмаучу, жумушакълыкъ этмеучю. **Къаты** эсгертиуле. **Къаты** закон. * [Ахмат:] Закон **къаты** болса, аны [Шарау] кибиклени башлары тюремеден чыгъарыкъ туююл эди (З.З.). [Хаким Юсюпге:] Тейри, билмейме, эки **къаты** эсгертиуден сора [Назирни] ишинде хаз-на къойгъа эдиле... (Т.Ж.).

КЪАТЫ² сёзл. 1. Терк, тынч тешилмезча, ычхынмазча. **Къаты** къыс. **Къаты** байла. **Къаты** бегитиу. * – **Къаты** туююмчек эт, деди Амаш, – Хусейни жантауну къыйырын бегитиуон иги жаратмай, – ычхынып кетсе, жюк жантайыр!.. (Г.Э.). [Минат:] Билегини жарасын асыры **къаты** байлагъан болур эдим: жашчыкъ бю-тюнда бек жилип башлады (Ш.М.). 2. кёч. Бийик даражада. Шуёхлукъну къаты тутуу. Низманы **къаты** сакъла. *Кюрешебиз эрттеден Тенгликни тутаргъа **къа-ты**, Сатмазгъады бир бирни Хар бирибизни анты (С.А.). Урунууну низамы **къа-ты** сакъланса, ишни бусагъатдан да иги барлыгъына бригадада ишекли болгъан адам жокъду («Заман»). 3. кёч. Кёл салып, къадалып, къажымай, тохтаусуз. **Къа-ты** ишлерге. **Къаты** сермешуу. * [Осман Харуннга:] Къартлыгъынга кёре болмай,

асыры **къаты** кюрешесе. Алай этме, юзюлюп къалырса, ишни киши да тауусмагъ-анды! (Т.Ж.). Алимни эскадрильясы Балтий тенгизни башында фашист лётчикле бла къаты сермешгенди. (З.Х.). 4. *кёч.* Кючюнго, амалынгы аямай, артха салмай. **Къаты** сюел. **Къаты** изле. **Къаты** кюреширге. *[Тахир:] Ары-бери къыркъдырмай, **къаты** сюелигиз да, кёрюрбюз, этмесе!.. (З.З.). – Ма айтханындан къайтмай, сёзюнде **къаты** туруучу адам! – деп, Масхут Хашимни инбашындан къолу бла энишге басды (Т.Ж.). 5. *кёч.* Бет этмей, хыны этип, ачыуланып. **Къаты** эсгертиу. **Къаты** айтыргъа. **Къаты** сёлешиу. *– Бу жолдан артдасында аягъынг бери бас-масын! – деп, Бараз Къасымгъа **къаты** айтды (Т.А.). [Айшат:] Бу жолча **къаты** сёлешип ким кёргенди аны [Муратны]! (З.З.). 6. Уллу ауаз бла, уллу таууш этип, иги эшитилирча. **Къаты** кычырыу. **Къаты** чючкюрюу. *– Сангырау туюлбюз, эшитебиз, алай **къаты** кычырмасанг да! – деди Марзият, къарындашына ыразы болмагъанын билдире (К.А.). Къазий алай **къаты** чючкюрдю, элиямы урду дер эдинг! (Т.А.). 7. Бек, мардасындан артыкъ. **Къаты** жауаргъа. **Къаты** кызыдыру. *Алгъа уллу жылы тамычыла тама кетдиле да, бир аздан а жауун **къаты** жауду (З.З.). Кюн былай **къаты** кызыдырса, жауун жаумай къалмаучу эди, бюгюн а, нек эсе да, аллай къайгъы жокъду (Т.З.).

Къатыш

КЪАТЫШ¹ *эт.* 1. Не зат бла болса да бирге къошулуп, бир башха затны къура; бир башха затха къошулуп, аны къурам кесеги бол. Суу бла **къатышыу**. Бирге **къатышыргъа**. *Растворну къалакъ бла къозгъап кёрюп: «Цементи иги **катышмагъанды**», – дейди прораб (Б.А.). [Исмайыл Хасаннга:] Сен къайда кёргенсе суу **къатышмай**, къуру спиртден этилген аракъы? (Г.Э.). 2. Бирге тапсыз, низамсыз жыйыл, тебе бол неда бирге къошул (бир кибик неда бирге ушагъан затланы юслеринден). *Кеслерини, сабийлерини да кийимлери диван юсюнде бирге **къатышдыла** (З.З.). [Налжан:] Бир да жарсымагъыз, ол мени эски сумкам кишиники бла да **къатышырыкъ** туюлдю! (Т.Ж.). 3. *кёч.* Акъылдан шаш, шашхынлы бол. **Къатышхан** адам. Башы **къатышыу**. *Жангызчыгъы ёлгенли, **Катышханды** ол, харип. Энди киши кёрмейди Аны кюлюп, ышарып (С.А.). [Махмут Къурманнга:] Не болгъанды санга? **Къатышып** тура болурса дейме, айтыргъынгы-айтмазлыгъынгы билмей! (З.Ж.).

КЪАТЫШ² *эт.* 1. Не да болсун бир ишни биреу неда бирле бла бирге эт, аны тамамларыкълагъа къошул. Оюннга **къатыш**. Эришиулеге **къатышыу**. Тойгъа **къатыш**. *Арлакъда сюелген эки жаш тепсерге, жырларгъа да **къатышмай**, кеси хапарларын къыстау бардырадыла (Т.А.). [Даут:] Жюз айтыгъыз, минг айтыгъыз, бу иш ол [Самат] **къатышмай** этилмегенди! (Г.Э.). [Сахай Келлетге:] Эгечден туугъан, аны оноун биз сен **къатышмай** этерик туюлбюз! (К.М.). 2. Биреуню ишине, оноуна д.а.к. башха затына къошул, ол затланы аны бла бирге бардыр. Туююшге **къатышыргъа**. Тойгъа **къатыш**. *[Окъуп Зауургъа:] Да не билейим, ол дауурлагъа сен **къатышмасанг**, иги боллукъ сунама (З.З.). Даулашны арты туююшге къалгъанда, аны тохтатыр ючюн, бизге да **къатышыргъа** туюдю (Т.З.). 3. Жангыл. **Къатышып** айтыу. **Къатышхан** жууап. *Бир-бирде

айта, ангылатыргъа кюреше тургъанынглай, **къатышып** къалыргъа да тюшеди. Айтыр затынгы тынгылы билмесенг, болады алай (Г.Э.). Ынна уа, харип, туу-дукъларындан бирини атын айтырыкъ болса, **къатышып**, барысыны атларын да санар эди (З.Ж.).

КЪАТЫШ³ *сыф.* Тапсыз, низамсыз. **Къатыш** дуния. **Къатыш** хал. *Ол **къатыш** халны кёрюп, Мухарчыкъны анасы Былай айтады анга: «Мен тюкенден къайтыргъа Жыйышдырсанг отоуну, Саугъа берликме санга» (М.М.). [Къонакъ-бий:] Бу **къатыш** дунияда ары да, бери да къошулмай тургъан тап сунама (З.З.).

КЪАТЫШ⁴ *сёзл.* Бирге къошулуп (неда къошуп), къатышып (неда къатышдырып). **Къатыш** сёлешуу. **Къатыш** олтуруу. **Къатыш** жыйып къояргъа. *Жер такъыр болгъаны себепли, тойгъа келген жашла, къартла да бир отоуда, бир столда **къатыш** олтурдукъ (Т.Ж.). Бир кесекден жырлагъан, эсирип, бир бирге къычыргъан тауушла **къатыш** эшитиле башладыла (Т.А.).

КЪАТЫШ⁵ *ат.* Низамсызлыкъ, къатыш-къаралыкъ. Къарагъыз бу **къатышха!** **Къатышда** олтуруу. *Ол **къатышда** киши киши къайгъылы тьююл эди (З.Ж.). [Салийма:] Ханий а, баям, бу **къатышны** жаратмай кетген болур, ансы тамбла, бирси кюн да бошма деп тура эди (Т.З.).

КЪАТЫШ⁶ *ат.* Къошакъ. Орус **къатышы** болгъан таулу. Бий **къатышы** болгъан жаш. *[Назир Токашха:] Алан, сени черкес **къатышынг** болур ансы, бу тузсуз бастаны махтап тураса! (З.З.). [Хананий:] Угъай, Каммойгъа жукъ айтамагъыз, аны чанка **къатышы** барды! (К.Х.). [Заммай:] Жашла, бу сырагъызны аракъы **къатышы** болур дейме: асыры кючлюдю! (Г.Э.).

КЪАТЫШ⁷ *сонг.* Кимни, нени болса да башха биреу неда бир зат бла биргелигин билдиреди. Адамла **къатыш**. Сизни **къатыш**. *[Башир Мазаннга:] Болгъанды олтургъаныбыз. Биз да сизни **къатыш** кете барайыкъ (Г.Б.). Уруналла орус **къатыш** Къарачайлы, черкес, латыш (С.А.).

Къауурсун

КЪАУУРСУН¹ *сыф. къарач.* Ууалырча къургъакъ, къуу болгъан (биченни, кырдыкны юсюнден). **Къауурсун** бичен. **Къауурсун** къаудан. *Дюрюле, заманында жыйылмай, **къауурсун** болгъандыла да, сенек бла ёрге алгъанынглай, бичен ууалып барады (Къ.К.). Амырхан дюрюде къатып, **къауурсун** болгъан биченни не эрттенликде кюн чыкъгъынчы, неда ингир салкъында жыяргъа керек болгъанын жашлагъа ангылатды («Къарачай»).

КЪАУУРСУН² *ат.* Ушкокну д.а.к. къол бла атдыручу сауутну быргъысын тазаларгъа, анга жау жагъаргъа неда быргъысындан жерлениучю ушкоклагъа окъ сугъаргъа хайырланылыучу кереги. **Къауурсунну** тазалау. Ушкокну быргъысын **къауурсун** бла тазалау. *Шарау, къара жау жагъылгъан буштукъну **къауурсуннга** чёргеп, къауалны быргъысын тазалады (Э.О.). [Атасы] **къауурсун** бла быргъысын Тазалады къауалны, Бёрю уугъа барыргъа Хазырлады зауалны (О.С.).

Къаушал

КЪАУШАЛ¹ 1. Къубул, къошакълан, омакълан. **Къаушалып** олтуруу. **Къаушалып** атлау. **Къаушалып** сёлешиу. *[Салых:] Алан, къарачыгъыз, бу, жаш къызча, **къаушалып** атлайды! (З.З.). Назийля, къарт къыз эсе да, тепсерге уа сабий къызчыкъча **къаушалып** чыгъады (Г.Э.). 2. *кёч*. Ариу, омакъ кёрюн. Желде **къаушалгъан** сабан. *Будай сабан **къаушалады**, Толкъунлана, чайкъала, Орур заман жетгенин Билдире, эсге сала (Х.Н.). **Къаушалады** гяхиник, Жаз жылыугъа къууанып. Токълула да башларла Энди анда жубанып (Г.М.).

КЪАУШАЛ² *къарач*. Оюл, бузул, жокъ бол; ёл. Къазауатда **къаушалгъанла**. **Къаушалгъан** фашистле. *Ол сермешде жау отряд **къаушалады** (Къ.Н.). Халкъыны батыр уланы **Къаушалды** ол урушда. Аны атхан малгъуннга Кетмез бизден гурушха (С.А.).

Къач

КЪАЧ¹ *ат*. Жор; христиан диннге табыныучула жюрютюучю, чалышдырылып этилген белги. *Таулуланы бурунгу къабырларында – оба тёбеледе археологла гяуур **къачла** тапхандыла (Ш.И.). [Хыжымырза:] Эсигизде болсун: **къачха** табыннганланы да, бизни да бир Аллах жа-ратханды! (А.Х.).

КЪАЧ² *ат*. Намыс, сый. Таматаны **къачы**. Юйню **къачы**. Ананы **къачы**. *Ала да [къызны атасы-анасы] юйню **къачын** унутмагъандыла (Къ.К.). Ана **къачын** унутхан бала, айхай, табарыкъ туююл эди тынчыкъ! (С.К.). Онглу онгсузну, кичи таматаны **къачын** этерге керекди (Б.М.).

КЪАЧ³ *эт*. 1. Къаллай болса да бир жерден башха жерге чабып кет, къайры болса да чабып бар. Агъачха **къачыу**. Юйден **къачыу**. Эшикке **къачаргъа**. *Сюргенден **къачма**, **къачханны** сюрме (н.с.). Амма жырна чачады, жырна тюзге **къачады** (элб. буз жаугъан). 2. Къайдан болса да бир жерге сормай, эркинликсиз, жашырын кет. Кружокдан **къачыу**. Эшикке **къачаргъа**. *Аскерден **къачып**, агъач ичлеринде бугъуп айланнганла болгъанлары кертиди. Болсада алагъа бандитледиле дерге жарамайды, ала дезертирле эдиле (Э.С., А.И., Г.Ж.). 3. Неден да болсун бир затдан баш тарт, бир жанына тур, албугъарт. Окъуудан **къачыу**. Ишден **къачыу**. *[Мустафа:] Айта турама да: мен ишден **къачмайма!** Мен таматаны къылыгъын жаратмайма да, аны къолунда ишлерге суймейме! (К.М.). [Зайнаф жашына:] Сени гитче эгешчигинг былай суйюп окъугъанда, сен уялмаймыса окъуудан **къачаргъа?** (Ш.М.). 4. Эрге кишиге сормай, киши бла кенгешмей кет. **Къачарыкъ** къыз. Эрге **къачаргъа**. Къызы **къачхан** ана. ***Къачар** къыз къумгъанны эшикден узатыр (*айт*). [Мукай Шамшютдюннге:] Къызы **къачхан** къуру сиз туююлсюз, ол эрттеден бери келген төреди Малкъарда бла Къарачайда (Ш.М.).

Къашха

КЪАШХА¹ *сыф*. 1. Мангылайында акъ тамгъасы болгъан (хайыуанланы, жаныуарланы юслеринден). **Къашха** бузоу. **Къашха** улакъ. * – **Къашха** ийнегим

сюрюуден келмей кългъанды! – деп, Сулийхат эл ичинде гузаба этип айланады (К.Х.). Улакчыгъым – **къашхачыкъ**, бирсиледен башхачыкъ (С.А.). Тор **къашхагъа** жер салдым, Таугъа барыр кёл алдым (Б.И.). **2.** Башында тюркери тюшюп, артда чыкъмай кългъан жери болгъан. Баш **къашхады**. *Тёппенгде жокъду чачынг, Сени башынг **къашхады**, Алай гынттылыгъын а, Ийнан, жашчыкъ, бошхады! (Г.М.).

КЪАШХА² ат. **1.** Хайыуанны, жаныуарны мангылайында акъ тамгъа. **Къашхасы** болгъан бузоучукъ. **Къашхалы** ат. *Кямилчик къара къозучукъну **къашхачыгъын** къашыйды, анга жумушакъ гыржын бурхучукъланы кёлу бла ашатады (Б.С.). Тахирчик бузоуна бек кёл салып къарайды, Мангылайында **къашхасын** энчи этип тарайды (Г.М.). **2.** Башны, тюркери тюшюп, артда чыкъмай кългъан жери. **Къашхасын** жабаргъа. **Къашхасын** ачмау. *[Кериймат Мусагъа:] Ай жаш, **къашхангы** кюннге кызыдырып турма да кълпагъынгы кий! (Гул. Б.).

Къозу

КЪОЗУ¹ ат. Къойну баласы (алты айына дери). Маркъа **къозу**. Бызанк **къозула**. Жюмел **къозу**. ***Къозу** алсанг, къозлау бер (айт.). **Къозу** – гитче, къой – арыкъ, жокъду, къонакъ, соярыкъ (айт.). Къарангы бауда – акъ **къозула** (элб.).

КЪОЗУ² эт. Хыликъа, самаркъау, масхара этгенге тёзме, ачыулан. **Къозуучу** адам. Бош зат ючюн **къозургъа**. *Жашау, кесини **къозугъанын** билдирмезге юрешгенликге, аны масхараны кётюралмагъанын бет къаны билдирип тура эди (Т.А.). [Шамкъыз Алийге:] Жашчыкъ, **къозугъанынгы** билдирме, айып этерле! Малкъарлыла алай ойнай туруучудула (З.Ж.). **2. къарач.** Къозут (иш этип, адамны ачыуландырыгъа, къанын бузаргъа юреш). Итни **къозу**. Адамны **къозу**. *Жашны **къозусанг** – чабар, итни къозусанг – къабар (айт.). Тенгчиклери «кызытеке» деп **къозуй** кетдиле да, энди уа Сафарчыкъ кызыгъылдым курткачыгъын киймейди (Ч.М.).

Къой

КЪОЙ¹ ат. Жюн, эт, сют бериучю, ышныр этиучю тиши юй хайыуан. Ана **къой**. Гула **къой**. Ишек **къой**. Шыпан **къой**. ***Къою** тасны кёулагъына **къой** мангырагъан таууш келе эди (айт.). **Къой**, эки къат этинги ашамай, этин ашатмаз (н.с.). **Къой** кютген – байлыкъгъа, жылкы кютген – субайлыкъгъа (айт.).

КЪОЙ² эт. **1.** Кете, бир жерге бара туруп, биргенге алмай кет. Юйде **къой**. Эшигде **къояргъа**. *Келлет машинасын юйден узакъда **къоюп** келгенине тынгысыз болгъанлай турду (З.З.). [Аминат:] Сабийлени экисин да юйде **къойгъанма** да, артларындан да кирит этип, андан ашыгъама (К.Х.). **2.** Нени болса да бир затны биреуню оноуна, эркинлигине бер. Оноуну алагъа **къой**. *[Самат Асиятха:] Энди ол ишни бизге **къой**, кёл кемсиз этерге сёз бербиз (Г.Э.). [Аминат Солтаннга:] Сюйгенинглеи эт, оноуну санга **къойгъан**

быз! (3.3.). **3.** Кимни болса да бир затын сыйыр, ол зат аныкты болмазча эт, андан кѳуру кѳалдыр. Ашсыз **кѳой**. Ырысхысыз **кѳой**. Тенгсиз **кѳой**. *Кѳа-дар, сенден тилейме, Мени тенгсиз **кѳоймазынгы**, Тенглеримден бирин да За-мансыз жоймазынгы! (Х.О.). [Хауа Хызыргѳа:] Сабийлерими сомсуз-шайсыз **кѳойгѳанма** деп иш а келемиди эсинге? (3.3.). **4.** Кѳаллай да болсун бир иш этиуню тохтат, тый. Ичгини **кѳояргѳа**. Тютюнню **кѳоюу**. Ишни **кѳой**. *[Мустафа Назирге:] Орамланы ѳнчелеп айланнганны **кѳоюп**, бир ишге тохтаргѳа керексе! (Т.Ж.). [Мариям:] Аллахха шукур, [Махмут] ичгини **кѳойгѳан** хапары барды! (К.Х.). **5.** Эркин эт, эркинлик, онг бер, тыйма. [Майрусхан:] Ай айтыргѳа **кѳоя** болмаз эдиле ансы, ол [Аскер] андан да кѳаты айтырыкѳ эди! (Ш.Х.). [Хаулат:] Сизни даууругѳуз сабийлени жукѳларгѳа **кѳоймагѳанын** кѳере тура-сыз!.. (3.3.). **6.** Бериучю болушдагѳы атны ызындан келсе, анда айтылгѳанны, этилгенни кѳргюзтеди. Бедишге **кѳояргѳа**. *Женгиллик уятха **кѳояр** (айт.). Аман адам тенгинг болса, Атынгы бедишге **кѳояр**, Кѳзюнгде махтагѳанлыкѳ-гѳа, Ташада бетиинги жояр (Х.Н.).

КѳОЙ³ кес. **1.** Сѳелешген адам айтылгѳан затха кѳайгѳырмагѳанын, аны сан этмегенин билдиреди, «болса болсун» деген магѳанада жюрютюледди. Айтмагѳа **кѳой**. Этмеге **кѳой**. Келмеге **кѳой**. *[Хадис Тахирге:] Айтма **кѳой**! Ол алай айт-ханлыкѳгѳа, сени не затынг кѳорайды? (3.3.). [Омар Зайнафха:] Тинтме **кѳой**! Ала излеген зат бизде жокѳду, сора неге жарсыйса? (Т.А.). **2.** Не да болсун бир затны юсюнден сѳзню, ишни тохтатыргѳа, тапсыз затны кечерге кереклисин билдиреди. **Кѳой** энди. **Кѳой** охо. *– **Кѳой** энди, анга кѳере болмайыкѳ! – деп, Сафар Нурланны жууашдыыргѳа кюрешеди (Г.Э.). [Музафар Огѳурлугѳа:] **Кѳой**, **кѳой**, ол бош затчыкѳ ючюн да жарсыгѳанмы этесе?! (3.3.).

Кѳол

КѳОЛ¹ **1.** Билекни бууундан бармакѳланы кѳыйырына дери кесеге. Онг **кѳол**. Чемер **кѳолла**. **Кѳолунг** бла тут. ***Кѳол кѳолну** жууар, эки **кѳол** бетни жууар (н.с.). **Кѳолу** кѳымылдагѳанны ауузу кѳымылдар (н.с.). **Кѳолу** уллу – асыу, аягѳы уллу – жарсыу (айт.). **2. кѳч.** Адам кеси, аны юю. **Кѳолунда** болгѳан адамла. **Кѳолунгдан** кетерме. *Шабаз конакѳларын **кѳолда** асыралгѳан ирик союп сыйлады (Ч.М.). Айдарукѳ, кесича, **кѳолунда** болгѳан адамла бла болма-са, башхала бла хазна келишмей эди (Кѳ.К.). [Махамет:] **Кѳолунгдан** бир кетсе, ырысхы артха теркден кѳайтмаучусун сынагѳанбыз (Б.М.). **3.** Адамны не да болсун бир затны (текстни, суратны д.а.к.) тюбюне кеси жазгѳан тукѳум аты. Тамата-ны **кѳолу** болгѳан кѳагѳыт. *[Абдуллах:] Таматаны орунуна **кѳолну** аны экинчиси салды да, мухур да уруп, протоколну выпискасын кѳолума тутдурду (3.3.). [Аймѳ-лек Назийфагѳа:] Бу кѳагѳытха жыйылыуну протоколун бардыргѳан адамны **кѳолу** да керекди (К.Х.). **4. кѳч.** Не да болсун бир затха бийлик этиуню белгиси. Оноу **кѳолунда** болгѳан адам. *[Сафар Мухтаргѳа:] Кишиге сорлугѳунг жокѳ-ду, оноу кесинги **кѳолунгдады**. Айт, биз хазырбыз этерге! (Т.А.). [Музафар Тох-таргѳа:] Не да болсун оноуну **кѳолунгдан** ычхындырма! (Б.М.).

КЪОЛ² Таула ичинде терен узун баргъан батыу жер. **Къолну** ичинде. **Къолдагъы** къош. *Къуру **къолгъа** къуш къонмаз (*айт.*). Баууруму салып жатама, **къолну** къысыр бузуна (*фольк.*). [Харун Зуфарха:] Ма ол **къолну** ичинде жа-
рагъан шаудан барды (*К.М.*).

Къолай

КЪОЛАЙ¹ *ат.* 1. Байлыкъ, къолда ырысхы барлыкъ. **Къолайы** болмагъан юйле. **Къолайы** болгъан адамла. *[Заммай Мүслимге:] Къолда **къолай** болмаса, къонакъдан уялыргъа тюшеди (*Ш.С.*). [Сагъыт Назирге:] Да не этериксе, къа-
рындашым, бу дуняда намысны да **къолай** хорлайды! (3.3.). 2. Амал, онг, ма-
дар. Ишлер **къолай**. Жырлар **къолай**. *[Асхат:] Къоюгъуз, Аллах ючюн, жырлар **къолайым** жокъду: кёрмеймисиз, тамагъым ауруп, сёлешалгъан окъуна этал-
май турама! (*К.Х.*).

КЪОЛАЙ² *сыф.* 1. Не да болсун бир зат бла тенгleshдиргенде, андан мажал, иги. Окъуулудан акъыллы **къолайды**. Андан бу **къолайды**. *Ач болгъандан кеч къалгъан **къолайды** (*айт.*). [Мырзабек:] Да кёресиз, быланы болумлары да бизден **къолай** туююлду (*Т.Ж.*). 2. Иги. **Къолай** иш. **Къолай** къуллукъ. **Къолай** адетле. *Базар – баргъа **къолай** (*айт.*). [Сахай:] Тейри, Ваня дегенигиз **къолай** адам болмаз дейме (*Э.О.*).

Къолайлы

КЪОЛАЙЛЫ¹ *сыф.* Бай, ырысхылы. **Къолайлы** адамла. **Къолайлы** мюлк. **Къолайлы** юй. *[Марзият:] Айып этмегиз ансы, мени келиним а бек **къолайлы** юйденди! (3.3.). [Саният Назийфагъа:] Да не этейик, биз [келинни], сенича **къо-
лайлы** жерден алалмадыкъ! (*Т.А.*).

КЪОЛАЙЛЫ² *сёзл.* Керегин табып, юйюнде хар керекли заты болуп, къый-
налмай. **Къолайлы** жашаргъа. *Элде андан [Мухтардан] **къолайлыракъ** жа-
шагъан болмаз эди (3.3.). [Суфиян Мухажирге:] Анга [Азретге] айтырыгъынг а
жокъду, бек **къолайлы** жашайды (*Т.Ж.*).

Къолайсыз

КЪОЛАЙСЫЗ¹ *сыф.* 1. Жарлы, мюлкую, ырысхысы аз болгъан. **Къолайсыз** мюлке. **Къолайсыз** юй. *Ол бу республикада бек **къолайсыз** колхозладан би-
риди (*Б.А.*). [Хаулат Аминатха:] Жарлы, сен да, менича, мындан сора жокъду
деген **къолайсыз** жерге узалгъанса (*Г.Э.*). 2. *къарач.* Аман, осал, тапсыз. **Къо-
лайсыз** адам. **Къолайсыз** хал. *[Абдул-Рашид:] Аныча [Халитча] **къолайсыз**
адамладыла халкъны жукъгъа санамай, кеси башларына сый чакъыра айлан-
нганла (*Къ.Н.*). [Хамитбий:] Атамы болуму арт кёзюуде бек **къолайсызды** (*Къ.К.*).

КЪОЛАЙСЫЗ² *сёзл.* 1. Керегин тапмай, къыйналып. **Къолайсыз** жашаргъа.
*[Назир:] Къарындашларым, бизден да **къолайсыз** жашагъанла дауур-дууур
этмей, тёзюп турадыла, тёзейик биз да бир кесекге! (3.3.). [Хабий Муратха:]

Сабийлени атасы, кѳресе, кѳоншунг, битни бюрчеге жалгѳап, бизден да **кѳолайсыз** кечинеди, болсада тарыкѳмай жашайды (Л.Х.). **2. кѳарач.** Махтамазча, тийишлисича, кереклисича угѳай, асыры акѳырын, мыт-мыт. **Кѳолайсыз** ишлерге. **Кѳолайсыз** окѳургѳа. *Тирликни оруу, жыйыу ишле кюн амандан **кѳолайсыз** барадыла («Кѳарачай»). Сабийини **кѳолайсыз** окѳургѳанын билирге, эшитирге бир ата-ана да суймейди (Б.Х.).

Кѳоншу

КѳОНШУ¹ *ат.* Биреуге жууукѳда жашагѳан адам. **Кѳоншуну** юю. Иги **кѳоншу**. ***Кѳоншуда** малгѳа бѳрю да тиймейди (*айт.*). **Кѳоншунгу** тауугѳу кѳаз кѳрюнюр (*н.с.*). **Кѳоншуну** билмей юй салма (*айт.*).

КѳОНШУ² *сѳзл.* Кѳоншуда, бир бирге жууукѳда. Биреу бла **кѳоншу** жашаргѳа. ***Кѳоншу** ишлеп юйлени, Бирге татлы жашайдыла, Биринде аш болмаса, Бирсиде ашайдыла (С.А.). [Хашим Абулгѳа:] Энди жашарыкѳ жылларым сени бла **кѳоншу** жашагѳан жылларыбызгѳа кѳор болсунла! (Л.Х.).

Кѳоркѳунчлу

КѳОРКѳУНЧЛУ¹ *сыф. кѳарач.* **Кѳоркѳуулу**¹ деген бла бир магѳанадады. **Кѳоркѳунчлу** боран. **Кѳоркѳунчлу** хапар. **Кѳоркѳунчлу** иш. *[Саубар:] Кѳарайма да, жашла, **кѳоркѳунчлу** ишни башлагѳансыз (Б.М.). [Кѳантемир:] Эрисей жанындан **кѳоркѳунчлу** хапарла чыгѳа башлагѳандыла (Кѳ.Д.).

КѳОРКѳУНЧЛУ² *сѳзл.* **Кѳоркѳуулу**² деген бла бир магѳанадады. Жанлы бизге жууукѳдан-жууукѳ келеди. *Ма энди аны кѳзлери **кѳоркѳунчлу** жанадыла! (Ч.М.). Кѳк **кѳоркѳунчлу** гюрюлдеди, ызы бла сакѳ жауун кѳуйду (Г.Э.).

Кѳоркѳуулу

КѳОРКѳУУЛУ¹ *сыф.* Адамгѳа, жаныуаргѳа да кѳоркѳуу келтирген, кѳоркѳутурча, кѳоркѳурча болгѳан. **Кѳоркѳуулу** иш. **Кѳоркѳуулу** хапар. **Кѳоркѳуулу** жолла. *[Мазан:] Ол китапны мен бек жаратып окѳудум. Анда адам **кѳоркѳуулу** аурууладан кесин кѳалай сакѳларгѳа керегини юсюнден жазылгѳанды (Г.Э.). [Акѳылина:] Аллах ыразы болмагѳа эди аллай **кѳоркѳуулу** хапарланы жайып айланнганлагѳа! (Т.Ж.). [Асхат:] Тамата жаш а ол бек **кѳоркѳуулу** жыл туугѳанды (З.З.).

КѳОРКѳУУЛУ² *сѳзл.* Адам, жаныуар да коркѳурча, кѳоркѳутурча. **Кѳоркѳуулу** кѳараргѳа. *[Салых:] Мен жерден терк окѳуна узалып, кѳолума таш алгѳанда, ит **кѳоркѳуулу** кѳарады, алай кѳачхан а этмеди (Т.А.). Алынды ол юсюбюзге, **Кѳоркѳуулу** жана кѳзлери, Атылып чыгѳадыла Аны ачы сѳзлери (С.А.).

Кѳокѳуусуз

КѳОРКѳУУСУЗ¹ *сыф.* Адамгѳа, жаныуаргѳа да кѳоркѳуу келтирмеген, кѳоркѳутурча, кѳоркѳурча болмагѳан. **Кѳоркѳуусуз** хал. **Кѳоркѳуусуз** жол.

*[Омар:] Узагыракъ эсе да, ол жол **кьоркьуусузду**, алайны барыгъыз (З.З.). [Хыйса:] Алайлары уру жюриюмеген, тынч, **кьоркьуусуз** жерледиле (Г.Э.).

КЪОРКЪУУСУЗ² сёзл. Кьоркьмай, тынчайып, ырахатланып. **Кьоркьуусуз** ишлерге. **Кьоркьуусуз** жашаргъа. *Алайлагъа адам аягъы басмагъаны ючюн болур, кийикле, тюз юй хайыуанлача, **кьоркьуусуз** отлайдыла (Ч.М.). [Илияс:] Да не хатабыз барды, **кьоркьуусуз**, тынч-ырахат жашайбыз. Дуния ырысхысы анга кьор болсун! (Л.Х.).

Къош

КЪОШ¹ ат. 1. Малчыла, чалгъычыла д.а.к. адамла жашаучу хаух мекам. Кьойчу **къош**. Тууарчы **къош**. Биченчи **къош**. ***Къошну** жунчутхан – къатхан гыбыт (айт.). Аны [Абдулланы] жашаууну асламысы кьойчу **къошда** ётгенди (Къуд. Х.). Биченчи **къошда**, колхозчуладан сора да, тамата классланы окъуучулары да ишлейдиле («Коммунизмге жол»). 2. Къошда тургъанла къараучу мал сюрюу, жылкы. *Кьойчула элге энип, артха къайтмай къалгъан кече **къошлары** сюрюледи (Къуд. Х.). 3. Битимни жанындан чыкъгъан зыгыты. Нартюхню **къошу**. Соханны **къошу**. *Чюгюндюрню ёсдюрюуде аны бек къыйын ишлеринден бири **къошун** алыуду (Къул. Х.). **Къошу** алынып, чага этилген нартюхню кечеден кюннге ёсгени билине башлады (Къуд. Х.).

КЪОШ² сиф. Бирге кьошулгъан неда кьошулуп ёсген. **Къош** уууч. **Къош** къашла. **Къош** терек. *Жашчыкъ **къош** терекни бутакъ айырылгъан жерине сейирсинип къарайды (Г.Э.). Жаш **къош** ууучуна сыйыннганы чакълы нартюхден алып, къалпагына къуйду да атыны аллына тутду (Т.З.).

КЪОШ³ эт. 1. Эки неда андан кёп затны бирге эт, бирикдир, жалгъашдыр. Мюклени бирге **къошуу**. Ийнекни сюрюуге **къош**. *Къырал ол жыллада, ууакъ мюклени бирге **къошуп**, уллу биригиуле къурагъан эди («Заман»). Къабарты-Малкъар гуманитар институтда филологияда ууакъ бёлюмле бирге **къошулуп**, уллу бёлюмле къуралгъандыла («Заман»). 2. Не да болсун, бир затны юсюне, ичине **къошакъ** халда дагъыда къуй, тамыз, бируге берген затынга, биреу айтханнга дагъыда **къошакъ** эт. *[Сафар Юзейирге:] Бу [бештюменлик къагъыт] азды, **къош** энтта бир кесек (З.З.). [Сафият:] Мен ашха тузну, чибижини да азчыкъ атыучума, жетишмеген эселе кесигиз **къошугъуз** (Г.Э.). [Аслан:] Сау болугъуз, бек тап сёлешгенсиз, айып этмегиз, мен да бир эки сёз **къошайым** ... (Т.А.). 3. Не да болсун бир затны болгъанындан эсе кёбюрек эт. Иш хакъгъа **къошуу**. Пенсиялагъа **къошуу**. *Пенсиялагъа, иш хакълагъа **къошаргъа** деген оноу халкъны къууандыргъанды («Заман»). Сени эсли сёзлеринг **къошуп** бизге кюч-къарыу, Урунабыз къадалып, Билмей мишаулукъ, арыу (С.А.). 4. Айтылгъан, неда жазылгъан затха къошакъ эт. *Бусагъатха дери, жукъ айтмай, тынгылап тургъан Къазий: «Къонакъгъа да бир сорурму эдик?» – деп кьошду (Т.А.). «Сакълап турлукъма, – деп бошады ол [Хаким] письмосун. Сора, бир кесек сагъыш этип: «Аэропортда!» – деп, **къошду** (Т.Ж.). 5. Оноугъа, оюннга д.а.к. башха затха къатышдыр, къатышыргъа кьой. Оноугъа **къош**. Кенгешге

кѡш. Футбол оюннга **кѡш.** * [Кѡбадий:] Мени **кѡшмай**, манга сормай этген эсегиз да, мен сизни оноуугъузгъа чюйре турлукъ туююлме (К.М.). Ортай кесин деуюрге **кѡшханлай** (айт.). [Мурадин Хамитге:] Футболдан район оюнлагъа **кѡшарыбызны** сюе эсенг, ма бююн кѣргюзт кесинги! (Т.А.). 6. Кѡаллай да болсун бир иште жетишим, жангылыкъ болдур, аны ѣсдур, игилендир. Юлюш **кѡш.** Жангылыкъ **кѡш.** * Малкѡар халкѡны жыр искусствосуна бек белгили юлюш **кѡшханадан** бири Байчеккуланы Абидин болгѡнды («Заман»). Белгили алимни кѡарачай-малкѡар тил билимни тинтиуге **кѡшхан** кѡыйынына тийишли багъа бичилгенди (О.И.). 7. Болгѡанындан эсе кѣп этип, оздуруп айт, жаз. **Кѡшуп** айт. **Кѡшуп** жаз. * Майрышхан а, эшитгенин, кѣргенин да **кѡшуп**, семиртип айтыргъа бек суюючюдю (З.З.). [Кѡналий:] Сиз, журналист кѡауум, билгенчигизге да **кѡшуп**, чѣпню терек этип жазаргъа ѣчсюз! (К.М.). 8. *кѣч.* Биреуню, кеси суймей тургѡанлай, неллай да болсун бир иште кѡатышырча эт. Аман иште **кѡш.** Осал жыйыннга **кѡш.** * Аманлыкѡчыла сабий жашны алдайдыла, кеслерини гудучу ишлерине **кѡшадыла** («Заман»). [Ахмадия:] Мени таза сабийими алдап, кесигизни кир ишлеригизге **кѡшханыгъыз** ючюн жууапха тартыллыгъыгъызны билигиз! (Г.Э.).

Кѡш-кѡш

КѡШ-КѡШ¹ *сыф.* Эки-эки неда жокку болгѡан, экиси неда талайы бирге кѡшулгѡан. * Отча жана кюнде, **Кѡш-кѡш** бир ариу кюнде (С.А.). **Кѡш-кѡш** чертлеуюклени айырып-айырып, артакѡларыбызгъа кѡуябыз (Т.Ж.).

КѡШ-КѡШ² *сѣзл.* Эки-эки болуп, экиси неда талайы бирге кѡшулуп, жокку болуп. * Ат тишлеча улдула, **Кѡш-кѡш** чыкѡгѡан тишлени, Морт-морт болуп, жарылып, Кѡаралгѡанды ичлери (Х.М.). **Кѡш-кѡш** салып окѡланы, Жерлейбиз ушкокланы (Г.М.).

Кѡшкѡулакъ

КѡШКѡУЛАКЪ¹ *сыф.* Кѡулакѡларыны башлары бирге бек жууукъ болгѡан (атны юсюнден.). **Кѡшкѡулакъ** ажир. * Азнауур **кѡшкѡулакъ** кѡаратордан эрлай тюшюп, кѡшдагъыла бери чыкѡгъынчы, кѡшха кирди (К.М.). Жыйын бѣрюден кѡутулуп келген **кѡшкѡулакъ** ажир ыстауатха кишнеп жетди (Ч.М.).

КѡШКѡУЛАКЪ² *ат.* Эки быргъылы ушок. **Кѡшкѡулакѡгъа** окъ салыу. * Бѣрю улугѡан таууш жууукѡлаша башлагѡанда, жерленип тургѡан **кѡшкѡулакѡны** инбашымдан кѡолума алдым (Т.С.). Сютден аузуз кюйген сууну юфгюрюп уртлай эди дегенлей, Аслан бир жол иели кѡойланы агъач кѡыйырында жайып, кечирек кѡалгѡанда, чакѡанланы кѣргенди да, андан бери, ишхилди, наныкъ жыяргъа барса да, **кѡшкѡулагъын** биргесине элтеди (Г.И.).

Кѡшун

КѡШУН¹ Мекамны башын жабаргъа хайырланылычу, топуракѡдан неда

цементден кюйдюрюлюп этилдиучю кѳурулуш материал. Кѳызыл **кѳошун**. **Кѳошун** бла жабылгѳан юйле. *Башы да металл кѳатышлы **кѳошун** бла жабылгѳан эки этажлы юйю ... (Г.Э.). Мал орунланы башларын окѳуна энди шифер бла угѳай, **кѳошун** бла жабадыла (К.Х.).

КѳОШУН² Саз топуракѳдан этилген уллу сауут (адыр). **Кѳошун** бла бир айран. **Кѳошуннга** кѳуй. *Марзият **кѳошунда** ѳсдюрген гюлюне кюн сайын суучукѳ кѳуяды, топурагѳын жумушатады (Г.Э.). Сайхат подвалдан **кѳошун** бла сууукѳ гумул алып келди да, сыра кружкалагѳа кѳуюп, терк окѳуна кѳонакѳланы алларына салды (Г.И.).

Кѳужму

КѳУЖМУ¹ *ат.* Тереклени тюплеринде бир бири юслерине тюшюп жѳыйылгѳан чапыракѳла. **Кѳужмуну** бирге жѳыйу. **Кѳужму** тюбюнде мишеген. *Уучула, арып келип, чынар терекни тюбюнде **кѳужмугѳа** олтурдула (Г.Б.). Бир-бирде **кѳужму** тюплерине чычханла букѳдургѳан чертлеуюк мишегелеге да тюбейбиз (Г.И.).

КѳУЖМУ² *сыѳ.* Мылы, жипкил. **Кѳужму** ингир. **Кѳужму** кюн. *Кюз арты **кѳужму** кюнле башландыла (З.З.). Туман да жерге бауурланнган бир **кѳужму** кече ким эсе да эшитибизни кѳагѳады (Ш.С.).

Кѳужур

КѳУЖУР¹ *сыѳ.* Бирсилеге, бирси затлагѳа ушамагѳан аладан башха тюрюлю болгѳан. **Кѳужур** кѳылыкѳлы. **Кѳужур** адам. **Кѳужур** хапар. *[Алим Саматха:] Алан, сен бир **кѳужур** адамса! Бирсиле тѳзюп, жукѳ айтмай турадыла, сора сени аладан не затынг артыкѳ сунаса? (Г.И.). [Абдуллах:] Кимден эшитгенсиз сиз аллай **кѳужур** хапарны? (Т.А.). Ол а [Мухаш] бизни бирибизге да ушамагѳанды, **кѳужур** кѳылыкѳлыды (Б.М.).

КѳУЖУР² *сѳзл.* Адам сейир этерча. **Кѳужур** сѳлешюу. *Нек эсе да ма бу жол бек **кѳужур** сѳлешди ол (С.А.). Осман бизге кѳзлерин бир **кѳужур** жандырып кѳарады (С.К.).

Кѳулакѳ

КѳУЛАКѳ¹ 1. Эшитиучю орган. Сангырау **кѳулакѳ**. Салпы **кѳулакѳ**. **Кѳулакѳдан** бек. ***Кѳулакѳ** жюз эшитгенден эсе, кѳз бир кѳрген ахшы (н.с.). **Кѳулакѳ** эшитмегенни да эшитеди жюрек (*айт.*). Бир **кѳулагѳындан** кирди да бир **кѳулагѳындан** чыкѳды (*айт.*). 2. Адамны тауушланы, ауазланы эшитиую. **Кѳулагѳы** сакѳды. **Кѳулагѳыма** эшитиледи. **Кѳулагѳына** чалыныу. *Жукѳлап тургѳанымлай, **кѳулагѳыма** кѳычыргѳан таууш эшитилип, уяндым (К.Х.). [Мухадин:] Унутуп турама ансы, ол хапарны юсюнден мени **кѳулагѳыма** да бир зат чалыннганды (Гул. Б.). 3. Юй сауутну (адырны) кѳтюрген заманда кѳол бла тутуучу эки жеринден бири. Чоюнну **кѳулакѳлары**. *Уллу кѳара чоюнну

кѳулакѳларын Махти базыкѳ темир чыбыкѳны бюгюп бегитди (К.Х.). **4.** Орундукѳну, бешикни мюйюшлеринде ѳрге чыкѳгѳан тѳрт жеринден бири; кѳпюрнѳ эки жанындан бири. Бешик **кѳулакѳла**. Орундукѳну **кѳулагѳы**. *Анасы азмы урушханды анга [Шамшюдюннге] кѳнчеклеринги орундукѳ **кѳулагѳына** такѳма деп ... (З.З.). Экеулен а, Кѳашхатау кѳпюр **кѳулагѳында** тохтап, Черекге кѳарап хапар айта турадыла (К.Х.). Жамийчик, бешик **кѳулагѳындан** эки кѳолчугѳу бла да тутуп, аны тебиретирге кюрешеди (Г.Э.). **5.** Чабырны, чурукѳну д.а.к. башха аякѳ кийимни баш жанына киерге тынч болур ючюн тигилген тартма-чыкѳ неда чалыучукѳ. Ботинканы **кѳулакѳлары**. Чабыр **кѳулакѳла**. *[Шарау Халимге:] Кѳатхан чабыр **кѳулакѳлача** тыхырда да тур!.. (К.М.). Азрет аякѳ-ларына чулгѳауланы тыкѳ чулгѳады, бийик башлы чурукѳланы **кѳулакѳла-рындан** кѳаты тартып кийди, тонун, кѳауалын да алып, агѳач таба кетди (Т.С.). **6.** Бѳркнѳ эки жанында энишге бошланыучу, кѳулакѳ кемирчеклени жабыучу жерлери. **Кѳулакѳлы** бѳрк. Бѳркнѳ **кѳулакѳлары**. *Боран сызгѳырады. Бѳркле-ни **кулакѳларын** бошлагѳанлыкѳгѳа, сууукѳ мийисибизге ѳтеди (З.Ж.).

КѳУЛАКѳ² Чат, тауланы арасындагѳы кѳыр. Кѳайын **кѳулакѳ**. **Кѳулакѳ-дагѳы** тууарчы кѳош. ***Кѳулакѳ** юзюлюр болса, чыпчыкѳ аягѳындан (н.с.). Бир кюн да Ахмат бузоуланы ол ырхы келиучю **кѳулакѳны** ичинде табып сюрюп келгенди (Ш.М.). Чыккыланы тууарчы кѳошлары тюртюлю **кѳулакѳгѳа** кире баргѳан жерде орналгѳанды (Б.С.).

Кѳуллукѳ

КѳУЛЛУКѳ¹ Кѳулну болуму, халы, кѳул болгѳанлыкѳ, жегилгенлик. **Кѳул-лукѳгѳа** сатылгѳан адам. **Кѳуллукѳ**, бийлик тергелген заман. *[Жансох Ал-туугѳа:] Алан, биз сени **кѳуллугѳунгу**, бийлигинги сормайбыз, ана тукѳумунгу сорабыз! (З.З.). Советлени власты кѳплени **кѳуллукѳдан**, зулумлукѳдан кѳут-харгѳанына да ийнанмагѳан тарыхчыла бардыла («Заман»).

КѳУЛЛУКѳ² 1. Адамны ишлеген жеринде таматалыкѳ этиу бла байламлы жууаплы иш. Уллу **кѳуллукѳ**. **Кѳуллукѳда** ишлеу. Жууаплы **кѳуллукѳ**. *Кесин да [Алийни] кѳп болмай школну директоруну **кѳуллугѳуна** салгѳан хапарла-ры барды (З.З.). Адамны адамлыгѳын билирге сѳе эсенг, **кѳуллукѳгѳа** сал деп, халкѳда бош айтыла болмаз (К.Х.). Уллу **кѳуллукѳчу**, **кѳуллугѳундан** чыгѳа-рылса, кѳп жашамаучуду (Г.Э.). **2.** Адамны иши, жумушу. Аскер **кѳуллукѳ**. Юй **кѳуллукѳ**. Тиширыу **кѳуллукѳ**. *[Хасим:] Кѳресиз кесигиз, мен да кѳырал бѳ-юрѳан **кѳуллугѳуму** толтурургѳа кюрешеме (Т.А.). Зауур, аскер **кѳуллугѳун** бошап келгенден сора, университетни тарых бѳлюмѳне заочна кирип, эл совет-ни секретары болуп ишлейди (Ш.М.).

Кѳурал

КѳУРАЛ¹ Хазырлан, хазыр бол. Ишге кѳурал. Чалгѳыгѳа **кѳуралыу**. Кетер-ге **кѳурал**. *Махти шахаргѳа барыргѳа **кѳуралып** тургѳанлай, халкѳгѳа билим бериуню район бѳлюмѳнден сѳлешип, жыйылыугѳа барыргѳа керегин билди-

редиле (Ш.М.). [Ислам Хадисге:] Кел, кел, кел! Сизге тойгъа барыргъа **къурала** турабыз! (З.З.). [Шакъман:] Иги **къуралыгъыз**, бек кючбюсюреу комиссия келлик хапар айтхандыла! (Г.Э.).

КЪУРАЛ² Жарашдырыл, болдурул, этил. Жыйын **къуралды**. Ишибиз **къуралды**. Колхозла **къуралгъан** заман. *[Исхакъ:] Жамауат, дуния **къуралгъанлы** бери бола келген адетлерибизге ала эскиледиле дегенлеге тѣзюп, тынгылап турургъа жарарыкъ туююлду! (Т.А.). [Къурман:] Ахлуларым, жанларым, былайда сиз кѣрген ырысхы, мал, мюлк ма бу къолланы кючю бла **къуралгъандыла**! Ишлемеген, кеси тирнеклемеген адам тышындан кимни болса бергенчиги бла бай болаллыкъ туююлду! (Ш.Х.).

Къуралыулу

КЪУРАЛЫУЛУ¹ *сыф.* Къуралып, тап, низамлы бардырылгъан. **Къуралыулу** иш. **Къуралыулу** кюреш. *[Ахмат:] Сау болугъуз, жашла, ишигиз **къуралыулу** ишди! (З.З.). Ол анархизм угъай, пролетариат башчылыкъ этген **къуралыулу** кюреш жанлыды (М.Д.).

КЪУРАЛЫУЛУ² *сѣзл.* Тап къуралып, низам бла. **Къуралыулу** бардыр. **Къуралыулу** башла. *Айырылыулагъа хазырланыу бу коллективде **къуралыулу** башланнганды («Заман»). Ишни **къуралыулу** бардырыр ючюн, аны халын, ишчилени къылыкъларын иги ангылагъан келишимли адамла керекдиле («Заман»).

Къуран

КЪУРАН¹ *ат.* Исламны (муслийман динни) жорукълары жазылгъан китап. **Къуранны** окъуу. **Къуран** бла къаргъаныу. **Къуран** аятла. *[Зулкъарний:] **Къуран** бла ант этеме, Мухамматны бу ишден не аз да хапары болмагъанды! (Гул. Б.). [Асхат Борисге:] **Къуран** окъугъан адамны юсюнден аллай асылсыз затланы айтыргъа жарамайды! (Ш.Х.). [Зайнаф:] Ах кюнюм, э киши, къызчыкъ тюшюнде бир тапсыз сѣзле айтханды! Эфендиге **Къуран** ачдырыргъа керекбиз! (Тек. Ж.).

КЪУРАН² *эт. сѣл. тил.* **Къурал**¹ деген бла бир магъанадады. Кетерге **къуран**. Къачаргъа **къуран**. *[Мустафа:] Ой алай **къурансын** ол, ѳтюрюк айтады! (Ш.М.). [Зарият Халийматха:] Сени бу гузабангы кѣрген, тобады, къачаргъа **къураннган** сунарыкъды! (Г.Э.).

Къургъакъ

КЪУРГЪАКЪ¹ *сыф.* 1. Жибимеген, суу, мылы болмагъан. Сакъ жауун жетип, чалгъыдан жибип келген жашына Назийфа терк окъуна **къургъакъ** быстырла кийдирди (К.Х.). [Люба:] Асыры **къургъакъдыла** да, быстырлагъа итиу иги салынмайды (С.К.). 2. Мылылыгъы болмагъан. **Къургъакъ** эринле. **Къургъакъ** сууукъ. **Къургъакъ** хауа. *[Мустафа Тахирге:] Сиздеча болмай, мында хауа **къургъакъды** (З.З.). Ол жыл жер, асыры **къургъакъдан**, жарылгъан эте эди (Т.Ж.). Агъаргъан, **къургъакъ** эринлерин тили бла жалай, докладчы къыйналып сѣ-

лешеди (К.Х.). 3. Кёп заманны жауун жаумай, иссилик кюйдюрген; ачыкъ, чууакъ кюнлери кёп болгъан. **Къургъакъ** жай. **Къургъакъ** жыл. *[Хыйса:] Мен бу жерледе быйылча **къургъакъ** жыл кёрмегенме (Ш.Х.). Жайы **къургъакъ** болса, кышы къарлы болады деучюдюле (Къул. Х.). 4. Суусуну болмагъан, къатыкъсыз (ашны юсюнден). **Къургъакъ** аш. *Шорпа зат этер адам болмай, эки ыйыкъны **къургъакъ** ашха тыйылып турдукъ (К.М.). Ол а [Къайсар] **къургъакъ** гыржын бурхучукъла бла жубана айланады (3.3.). 5. кёч. Магъанасыз, эрикдирирча болгъан. **Къургъакъ** назму. **Къургъакъ** сёз. ***Къургъакъ** сёз баш аурутур (айт.). **Къургъакъ** сёзден магъана жокъ (айт.). [Хадис:] Амырханны къаршы жууукълары жыйылып, **къургъакъ** тойчукъ этип жыйылгъан хапарлары барды (С.К.).

КЪУРГЪАКЪ² сёзл. Кёлю бла угъай. **Къургъакъ** саламлашыу. **Къургъакъ** жууаплау. *Жамбот, башха кюнледеча болмай, бизни бла **къургъакъ** саламлашып, тохтамай, озуп кетди (К.Х.). Бизни бла **къургъакъ** сёлешип, ашыгъып кетип бара тургъанлай, Солтанны ызындан иномарка жетип тохтатады (С.А.).

Къуркъур

КЪУРКЪУР¹ Чырмылтын (къарынны органларыны тышына чыгъыулары, энишге салыныулары бла байламлы ауруу). **Къуркъуру** болгъан къарт. *Аны **къуркъуру**, кыйнап, эркин атларгъа къоймай эди (К.Х.).

КЪУРКЪУР² Музыка керекни базыкъ ауаз чыгъарыучу туюги. Къобузну **къуркъурлары**. *Къобузунгу **къуркъурлары**, Къызчыкъ, нек ёкюредиле? Тепсерге деп тургъан жашла, Элгенип, секиредиле (С.А.).

Къуру

КЪУРУ¹ эт. 1. Къургъакъ бол, кёп. **Къуругъан** бичен. **Къуругъан** быстырла. *[Алима:] Къызчыкъ, жауун жауарыкъ болур: тамып башлагъанды, иги **къуругагъан** эселе да, ол агъырыкъда быстырланы жый! (3.3.). [Аслангерий Унухха:] Тейри, эки кърман а кёргенсе, урлукъну жер асыры бек **къуругъунчу** салыргъа керек болгъанын къалай билмейсе?! (К.Х.). 2. Мылылыкъ жетишмей, хуери, къуу бол. Кырдык чалынмгъанлай **къуруду**. *Бир заманда, жерни башын кызылулукъ алып, терек чапыракъла, кырдыкла да **къуруп**, саргъалып, ылык-кым болуп башлады («Нартла»). Кюн кысханды, хансла **къуруп**, хунери бола турадыла (Т.З.). 3. Тылшыугъа айлан, жокъ бол. **Къуругъан** кёл. Илипинни сууу **къуруду**. *Макъаны кёлю **къуруса** да, хырыуу къурумаз (н.с.). Алимле Балхаш кёлню къуруп, азая баргъанын тохташдыргъандыла («Заман»). 4. кёч. Ёл, кырыл. **Къуругъан** тайпала. **Къуругъан** тукъумла. *Гүнлула, печенеглиле, аслыла дегенча тюрк тайпала жер юсюнден **къуругъандыла** деген оюм, эшта да, тюз болмаз. Ала, башха тайпалагъа къошулуп, къарачай, малкъар халкъланы къурагъан болурла («Заман»). Айдаболлары, Мысакалары, Шакъманлары дегенча бий тукъумла, хазна адамлары къалмай, **къуругъандыла** («Заман»). 5. кёч. Кет, жокъ бол; тауусул. Элден **къурургъа**. **Къуругъан** осал адетле. *Къорадыла аман

кадетле, **Къурудула** чирик адетле (С.А.). [Хажимырза:] Этген аманлыкъларын кечаллыкъ туююлбюз, юйюрю бла бирге элден **къурусун!** (МХЖ 1).

КЪУРУУ² *сыф.* Къургъакъ, къуругъан. *Жиба уа, **къуру** чертлеуюк чыбыкъчыкъланы ууатып, от тамызыргъа кюрешеди (Ч.М.). Жашла ючюсю да, жайылып кетип, бирер къолтукъ **къуру** отунчукъла жыйып келди (З.З.). Жансох, аууп тургъан уллу чынар терекни ууалып тюшген **къуру** бутакъларын бирге жыйып, тебе этди (З.Ж.).

КЪУРУУ³ *сыф.* 1. Ичинде жугъу болмагъан, ичи бош. **Къуру** арба. **Къуру** челек. **Къуру** чыккыр. **Къуру** къапчыкъ. ***Къуру** гыбыт бек дыгъырдар (*айт.*). **Къуру** къашыкъ аууз жыртыр (*айт.*). **Къуру** къолгъа къуш къонмаз (*айт.*). 2. *кѣч.* Къыйматсыз, тутхучсуз, магъанасыз. **Къуру** хапар. **Къуру** сѣз. ***Къуру** сѣз бла хант биширмезсе (*айт.*). **Къуру** сѣзге къууанма, къанау ишге жубанма (н.с.). [Къубадий:] Къарайма да, сиз айтхан затла **къуру** жубандырыу хпарладыла (Т.А.).

КЪУРУУ⁴ *сѣзл.* Къурулай, ичинде жугъу болмай, бир зат да алмай (бермей, этмей), бир затха да боялмай. **Къуру** къайтыргъа. **Къуру** къалыу. *[Айшат Мариямгъа:] Кѣтюрюп-кѣчюп баргъанлыгыбызгъа, ызыбызгъа уа **къуру** къайтардыла (К.Х.). [Салийхат Керимге:] Огъосе тыхырда да тур, **къуру** айланган тирменча! (З.З.).

КЪУРУУ⁵ *сѣзл.* Хар заманда (да), дайым, тохтамагъанлай. **Къуру** айтып турургъа. **Къуру** келип тур. *[Салых Наурузгъа:] Къачан келсем да, **къуру** ишлей тургъанлай кѣреме сени! Адамгъа солугъан да керекди! (Гул. Б.). [Махмут Оюсха:] **Къуру** айтып турма, ангылагъанма энди! (З.З.). Хар зат да **къуру** суйгеннингча болуп барса уа, айхай! (Т.А.).

КЪУРУУ⁶ *кес.* Жаланда (чеклендириучю магъанада хайырланылады). **Къуру** эки ай. **Къуру** биреулен. **Къуру** кесинг. *[Хамзат:] Мен **къуру** кесим сау гектарны кырдыгын чалгъан, жыйгъан да эттенде, сиз а, ючеу да болуп, бу гитче жерчикни алыкъа чалып да бошамагъансыз! (Тек. Ж.). [Саубар Хамитге:] Тохта, сора сен менден **къуру** эки айчыкъгъаы таматаса?! (З.З.). Ол а [Сегий] битеу дунияда **къуру** кеси жарлы болгъан суна эди (К.М.).

Къурулай

КЪУРУЛАЙ¹ 1. Жукъ элтмей неда келтирмей, къолуна жукъ бермей, къолунда жугъу болмай. **Къурулай** кетиу. **Къурулай** къайтарыргъа. *[Шамкъыз Жулдузханнга:] Ол ёксюз сабийни **къурулай** жибермегиз, ёге ана айып этер! (К.М.). – Кечиригиз, сабийле мында болгъанларын билмей, **къурулай** келгенме! – деп, Сагит эки жашчыкъгъа да бирер жюзсомлукъ къагъыт берди (З.З.). 2. Ичинде жугъу болмагъанлай. **Къурулай** айланган тирмен. *[Асхат Маштайгъа:] Арбаны **къурулай** сюрюп келмей, ичине бир батан ата келсенг эди да! (Х.О.).

КЪУРУЛАЙ² Тымсызлай. *Асланчыкъ, татлы булкачыкъланы **къурулай** ашаргъа юйренип, шорпаны, сютню да къоюп турады (Ч.М.).

КЪУРУЛАЙ³ Хакъ алмай, төлемей. **Къурулай** бериу. **Къурулай** алыргъа. *[Абдуллах Межгитте:] Атангданмы туугъанды бу [Солтан] сени сау машина биченни **къурулай** берип къояргъа! (З.Ж.). [Аслан Махайгъа:] Къой, къой, ол а хакъмыды, **къурулай** бергеннге санайма мен аны! (З.З.).

Къурулуш

КЪУРУЛУШ¹ 1. Мекамланы ишлениулери. Каналны **къурулушу**. Юйлени **къурулушу**. *Алгъа мекамланы **къурулушунда** хуначы болуп ишлеп башлагъан жаш, бююнлюкде **къурулуш** трестни таматасыны экинчисиди, белгили инженерди («Заман»). Ол каналны **къурулушунда** къабартылы, малкъарлы жашла да ишлегендиле (К.А.). 2. Мекамла ишлеучю организация, учреждение. **Къурулушну** таматасы бу иште уллу сынамы болгъан адамды (З.Х.). 3. кёч. Нени болса да къуралыуу, этилиюу. Колхоз **къурулуш**. Култура **къурулуш**. *Ол жыллада къыралда къультура **къурулушха** тийишлисича эс бурулуп башланнган эди («Заман»). Кулаклары жокъ этиу бла бирге къырал колхоз **къурулушну** къыстау къолгъа алады («Заман»).

КЪУРУЛУШ² Жамауатны, къыралны д.б. затны къуралыуу низамы, жоругъу. Тилни грамматика **къурулушу**. Къырал **къурулуш**. *Совет **къурулуш** адамлары жашауларын игилендирмегени баям болгъанды («Заман»). Ол тилибизни таууш **къурулушун** тынгылы тинтгенледен бириди («Заман»).

Къуршоу

КЪУРШОУ¹ Чыккыргъа, арбаны чархына бекликге салыныучу тогъай (агъачдан, темирден да этиледи). Агъач **къуршоу**. Чыккырны **къуршоуу**. *Чыккыр иги къурумагъан къангаладан этилген болур эди: аны орта **къуршоуу** бошайгъанды (К.М.). Акка бош олтурмайды: Къапханларын къурады, Атына нал урады. Бююн а ол жыккыргъа **Къуршоу** сала турады (С.А.).

КЪУРШОУ² Кимни, нени болса да төгерегин жау аскер алгъан болум. **Къуршоугъа** тюшген отряд. **Къуршоудан** чыгъаргъа. *Ленинград сау төрт айны фашистлени **къуршоуларында** тургъанды («Заман»). Аскер бёлек, билмей тургъанлай, кече арасында гитлирчилени **къуршоуларына** тюшеди (К.А.). Отряд, **къуршоудан** ычхыннгандан сора, партизан биригуге къошулады (З.Х.).

Къус

КЪУС¹ 1. Ашагъан, ичген затынгы ауузунг бла чыгъар. Аш жарашмай **къусуу**. **Къусарыгъы** келиу. **Къусаргъа** тартышыу. *Энди уа аш жарашмай башлагъанды, ашагъанын **къусуп** къояды (Къул. Х.). Жау **къусарыкъ** эсенг, чабырыма **къус** (айт.). [Саняйт:] Оу жарлы балам, анангы уузуна дери **къусдунг**! (Тек. Ж.). 2. кёч. Аман бла бошал, тапсыз кюннге къал. Ашагъанын аман

бла **къусуу**. *[Омар Мухаргъа:] Мен да адам туююлме, сени ашагъанынгы **къусарча** этмесем! (Гул. Б.). [Баттал:] Халкъны къыйынын ашагъан къуллукъчучула уа къачан болса да бир **къусарла**! (Г.Э.). 3. кѣч. Кимни болса да биреуню сыйсыз этип, ачыуланып сѣлеш, аманла. Биреуге болгъанны **къусуу**. *[Осман Къонакъгъа:] Да хау **къусарыкъса** манга, энди алгъынча алдатмайма да!.. (Кѣ.К.). Ол анга айтмагъан аман къалмады, **къусду** болгъанны аны юсюне! (Т.З.).

КЪУС² хим. Кислород бла къошулуп, химия реакция бер. **Къусхан** адыр. Къазан **къусхан** этеди. *– Келигиз, келигиз! Алюмин кастурун ичинде айран кѣп тургъандан **къусхан** этгенди да, аны жууа кюрешеме! – деп, Майрыш терк окъуна къолларын чайкъап, эки къатынны да ич отоугъа кийирди (Кѣ.К.). Ання, **къусхан** этиучюдю деп, багъыр къазанда сютно къайнатыргъа къоймаучуду (С.К.).

Къутукъ

КЪУТУКЪ¹ Хыярны къаты къабукълу тюрлюсю (ичин ариулап, туз, суу д.а.к. башха зат къуяр ючюн хайырланылады). Туз **къутукъ**. Хыяр **къутукъ**. *[Сафар Маликге:] Башынг да туз **къутукъ** кибики, сен а не за-тынга махтана-са?! (Тек. Ж.).

КЪУТУКЪ² кѣарач. Башны чач ёсмеген жери, чыгыры. Башны **къутугъу**. *Аны [Хамитни] кесине уа башыны **къутугъу** уллудан-уллу болуп баргъанча кѣрюнеди (Б.М.).

Къутул

КЪУТУЛ¹ 1. Эркин, азат бол, башынга бош бол. Борчдан **къутул**. Палахдан **къутул**. Тѣлеуден **къутул**. *Атынг аман эсе, сатып **къутулурса**, къатынынг аман эсе уа, къалай **къутулурса**? (айт.). Билими бар минг палахдан **къутулур** (айт.). [Темболат:] Борчумдан бу жол бир **къутулсам**, экинчиде кишиден бир тюменни борчха алмаз эдим! (Тек. Ж.). 2. Къачып кет, букъ. Таугъа **къутул**. Агъачха **къутул**. Башха къыралгъа **къутул**. *[Науруз:]. Ол итден туугъанны агъачха **къутулгъан** хапары барды! (Т.З.). Ол а [Мырзабек], абадан жашын да биргесине алып, Чеченнге **къутулгъанын** кѣргенле болгъандыла (Г.Б.).

КЪУТУЛ² Ишни боша, битдир, ахырына жетдир. Чалгъыдан **къутул**. Ишден **къутулуу**. *[Сауарбий:] Энди чалгъыдан да **къутулабыз**, жашны мындан кѣп къыйнамайыкъ, окъуу да жетип турады, бираз солусун ... (З.З.). [Шура Светагъа:] Хунагъызны да **къутула** тура болурсуз дейме... (К.Х.).

Къутхар

КЪУТХАР¹ 1. Къыйынлыкъдан, палахдан, ёлюмден д.а.к. башха затдан къутулурча эт. Ёлюмден **къутхар**. Азапдан **къутхарыу**. *[Хасим Дауутха:] Сен бизни кѣп затдан сакълай, **къутхара** келгенсе, бу жол да бир зат этерсе деп, ышанып келгенме (Кѣул. Х.). Кязим халкъны зулмулукъдан **къутхарлыкъ** кюч

къайда болгъанын билалмагъанды (М.Д.). **2.** Башына эркин, бош, азат эт, ычхындыр. Тюрмеден **къутхар**. Сюдден **къутхар**. *Аманлыкъчылыны къолларына тюшген предпринимательни жаландла ахча берип **къутхарыргъа** боллукъ эди («Заман»).

КЪУТХАР² Туталмай, ёлтюралмай, къачыр, ычхындыр. Бёрюню **къутхарып** къойдула. Аманлыкъчыны **къутхардыла**. *[Заур:] Сиз аны ючюн къоркъмагъыз, ол мен таныгъан Даулет аны [Ахматны] **къутхарлыкъ** туююлдо (Къул. Х.). [Къубадий:] Оллахий, ол биягъы абрекни **къутхаргъанбыз!** (Гул. Б.).

Къуу

КЪУУ¹ *ат.* Къанатлыланы эм бир-бир жаныуарланы жумушакъ тюклери. Къазны **къууу**. Жастыкъны **къууу**. *Къазны, баппушну **къууларындан** Сырмахан этиучю жастыкъланы элде махтамагъан тиширыу жокъ эди (З.З.). [Минат Уркъуатха:] Эки къызчыкъгъа да бирер къуш тёшек, къаз **къуудан** да экишер жастыкъ этгенме (Ш.М.).

КЪУУ² *ат.* Чакъгъычны ташха тартханда, андан чартлагъан жилтинледен къабыныучу жумушакъ зат. **Къууну** къабындырыу. Чакъгъыч бла **къуу**. *Чакъгъычсыз **къуу** къабынмаз (*айт.*). Жолоучула, ингир болуп, бир талада тохтадыла, чакъгъычларын, **къууларын** да чыгъарып, от этер къайгъыгъа кирдиле (МХЖ¹).

КЪУУ³ *сыйф.* **1.** Къургъакъ, къуругъан. **Къуу** отунла. **Къуу** чырпы. **Къуу** бичен. *Къыш чилледе **къуу** сакъла, жай чилледе суу сакъла (*айт.*). Жашчыкъла, **къуу** чырпычыкъланы жыйып, агъачны къыйырында от тамыздыла (Тек. Ж.). **2.** Сабий тапмазлыкъ, сабийи болмазлыкъ. **Къуу** тиширыу. *[Мухтар:] Жангыз къарындашым дуниясын ол **къуу** къатын бла оздургъанына жарсыйма (Т.А.). [Къубулхан:] Къор болайым Аллахха, **къуу** туююлдо келин! Къызчыкъ айтханды: къарыны барды (Х.О.).

КЪУУ⁴ *эт.* **1.** Жетер, тутар мурат бла ызындан сюр, чап. Къачханны **къуу**. Уручуну **къуу**. **Къуууу** жетерге. ***Къуугъан** да Аллах деп **къууа** эди, къачхан да Аллах деп кача эди (н.с.). Боюнундан буума, ызындан **къуума** (*айт.*). Бири къача, бири **къууа**, Ызларындан палах тууа (М.К.). **2.** Чапдырып сюр (бардыр). Артха **къуу**. Къойланы **къуу**. *[Оюс:] Жылкыны эл башына къуууу, къайтып келе тургъанымлай, тюкен аллында Оразай айтханды бу хапарны ... (К.Х.). Сюрюуден бёлюнюп, бир жанына кете башлагъан къойну самыр, жетип барып, артха **къууады** (Къуд. Х.). **3.** кёч. Бир затха талпын, учун, къызын. Байлыкъны **къуугъанла**. Аманны **къуума**. *[Бараз Кёккёзге:] Кесинг кёре болурса, бирси-бирича, ырысхыны **куугъанладан** туююлбюз (З.Ж.). [Копай Назирге:] Сора сен байлыкъны **къуугъанлагъа** айыппы этесе? **4.** Жумушха чапдыр. Тюкеннге **къуу**. Канторгъа **къуу**. *[Келиймат Омаргъа:] Угъай, Аллах ючюн кетмегиз! Жашчыкъны канторгъа **къууайым** да, бусагъат аталары да келир!.. (Г.Э.). [Такуш Нафийсатха:] Жашны тюкеннге **къуу** да бир зат келтирт, маржа, бусагъат къо-

накъла келликдиле! (К.Х.). 5. Къыста. Тауукъланы сохан тахтадан **къуу**. **Къууу** жиберу. *[Сакийнат жашына:] Чапчы, кёремисе ол къазланы, сохан тахтагъа кире турадыла! Ары, юй алларына, **къуу**! (Тек. Ж.). [Ибрахим:]. Аллаила бети-бизни жоядыла, оноу этип, элден-журтдан **къууаргъа** керекди аланы! (К.Х.).

Къууанчлы

КЪУУАНЧЛЫ¹ *сыф.* 1. Къууанчы болгъан, къууаннган, къууанчны сезген. **Къууанчлы** ингир. **Къууанчлы** оноу. **Къууанчлы** жашау. *[Сахадин:] Быллай **къууанчлы** жашаугъа чыгъаргъан адамларыбызны унутур кюнню Аллах кёргозтмесин! (3.3.). [Исмайыл:] **Къууанчлы** оноула этиле турсунла мындан арысында да къыралыбызда! (Т.Ж.). Адамны жашаууну **къууанчлы**, жарсыулу кезиуери да боладыла (К.Х.). 2. Къууанч, байрам бла байламлы. **Къууанчлы** митинг. **Къууанчлы** жыйылыу. *Къабарты-Малкъар къырал университетни 20-жыллыгына аталгъан **къууанчлы** жыйылыуда КЪМР-ни президенти Арсен Каноков профессор-преподаватель къауумну илмуну айнаытуда болдургъан жетишимлери бла алгъышлагъанды («Заман»).

КЪУУАНЧЛЫ² *сёзл.* Къууанып, къууанч бла. **Къууанчлы** тюбешиу. **Къууанчлы** жашаргъа. *[Харун:] Келир жылгъа да былай **къууанчлы** тюбейик! (3.3.). Бушуу, жарсыу сизден кетсин! Ёмюрюгюз **къууанчлы** ётсюн. Хар алгъышым сизге жетсин! (Ё.А.). Жашла, кызла жигерлесиз, Окъууда, иште – эсигиз, Байрамлада, тойлада **Къууанчлы** жырлайсыз сиз (Х.О.).

Къууатлы

КЪУУАТЛЫ¹ *сыф.* Ариу сыфатлы, чырайлы, келбетли. **Къууатлы** адам. *Аныча **къууатлы**, ариу сёзлю, жарыкъ, ким бла да келишимли адамны, айхай, сюе эдиле элде! (3.3.). Къарт манга къалай эсе да бир **къууатлы**, жылы сёзлю, сабыр адамча кёрюндю (Т.З.). 2. Жарашхан, тап, суюдюмлю, адамны жюреги тартхан. **Къууатлы** шахар. **Къууатлы** арбаз. *[Саният Къурманнга:] Къууандым кёргениме, **къууатлыды** арбазыгъыз, юйюгюз да (Къуд. Х.). Къарачай шахар, гитчечик эсе да, **къууатлыды** (Б.М.). 3. Бай, элпек, берекетли. **Къууатлы** жашау. *[Солтан:] Бош тарыгъасыз ансы, жашауубуз бусагъатдан **къууатлы** бир заманда да болмагъанды (3.3.).

КЪУУАТЛЫ² *сёзл.* **Ариу**² деген бла бир магъанадады. **Къууатлы** кийин. **Къууатлы** чагъыу. *[Сагит:] Бираз **къууатлыракъ** кийинип чыкъсам а, хар ким да манга къарагъан сунама (К.Х.). **Къууатлы** чакъгъандыла терекле, Алмала, кертмеле, эрикле (С.А.).

Къууукъ

КЪУУУКЪ¹ Адамны, жаныуарны сийдиги жыйылыучу жери. **Къууугъуна** бакъдырыу. **Къууукъ** ауруу. **Къууугъун** жарыу. *Дарман бла ташларын кетералмагъандан сора, къартны **къууугъун** жарыргъа тюшдю (К.М.). [Ханымсат:] Ай

кѣуугъунг бурсун дегин! Жуукъ болгъаныбызны да биле тургъанлаймы этгенди алай?! (Б.Х.).

КѢУУУКЪ² Мирзеуню уугъан заманда суурулуп кетерилиучю кѣабугъу, кѣылкѣысы д.а.к. башха заты. Мирзеуню **кѣуугъу**. Мирзеуню **кѣуугъундан** айыру. *Саламынга кѣре – **кѣуугъунг**, кесинге кѣре – жуугъунг (*айт.*). Тиширыула ындырда суурулгъан мирзеуню, **кѣуугъун** бир жанына айырып, тѣбе этедиле (Т.А.).

Кѣууум

КѢУУУМ¹ Байрамны, тойну бардырыу бла байламлы иш. **Кѣууумну** тап ѣтдюрю. **Кѣууумгъа** чакъырыу. *[Зарият Сюлейге:] **Кѣууумугъузгъа** чакъырмагъаныгъыз кѣлюме тийип турады ... (3.3.). [Сакийнат Зурумгъа:] **Кѣууумбузну** да ѣтдюрюге кѣоймай, кѣрдюгюзмю бу бизге болгъан ишни! (*Гул. Б.*). [Кеминат Ханийпагъа:] Сау бол, бир **кѣууумубуздан** да кѣалмай, жюрюп тургъанса! (К.Х.).

КѢУУУМ² Умут, мурат, акъыл. Ашар **кѣууум** этиу. Кетер **кѣууумгъа** кириу. *[Назир Ханийпагъа:] Была [кѣонакълары] кетер **кѣууум** эте тура болурла дейме. Айтчы, тамбла мен шахаргъа барлыкъма, кесим элтирме, бюгюн кетмесинле! (Кѣ.К.). [Сауардин кѣатынына:] Кѣуруда аман **кѣууум** этип тураса! Кѣой бу гузабангы! (К.Х.). [Амаш] биягъында анасы тилегенде унамай, энди уа ашар **кѣууумда** кеси, тилетмегенлей, столгъа жанлай башлагъанды (Т.Ж.).

Кѣуууш

КѢУУУШ¹ *сыф.* Ичине бюгюлген, ичине батыу, батыкъ. **Кѣуууш** жаякъла. **Кѣуууш** кѣкюрек. *[Ибрахим Кемалгъа:] Алан, ол **кѣуууш** жаякъланы кѣалай жюлюяласа? (Кѣ.А.). Исламны кѣкюреги туугъандан огъунакъ бирси адамланькыгъа тюл, **кѣуууш** болгъанды (Л.Х.).

КѢУУУШ² *ат. 1.* Тешик, гитче дорбун. Хунаны **кѣууушу**. Сууну **кѣууушу**. *Агъазчыкъ, хуна **кѣууушдан** тышына чыгып, жайылап айлана кетди да, мени эслегенлей, думп болуп, уясына кѣутулду (К.Х.). Махмут уста чабакъчыды: халкъ ала чабакъланы Бахсан сууну жайыу жерлеринде тутаргъа кѣурешгенде, ол аланы **кѣууушлада**, чабакъла жыйылыучу жерледе излейди (Т.С.). **2.** Терекни неда тишни чирип тешилген жери. Тишни **кѣууушу**. Терекни **кѣууушу**. *Кюндюз кишиге кѣрюнмей туруп, биттирле, ашхам кезиуде юйлени чардакъларындан, терек **кѣууушладан** чыгып, алашада учадыла (Т.С.). [Хасан:] Эрттенли Мухамматха барып, азыу тишими **кѣууушуна** пломба салдырып келгенме (Т.З.). Кѣарт эменни **кѣууушундан** башчыгъын чыгъарып, агъач кѣакъгъыч тѣгерекге сакъ кѣарайды (Г.Э.). **3.** Саут (адыр) неда башха зат салыргъа деп, кѣабыргъада батыу ишленген жер, жыйгъыч. *Жансарай саутланы жууду да **кѣууушха** жыйды (Б.М.).

КѢУУУШ³ *ат.* От жагъада олтурурча ишленген тырхыкчыкъ. Огъары **кѣууушда** олтурургъа. Тѣбен **кѣуууш**. *[Халиймат Назийфагъа:] Сен а не зат-

дан кыйналаса! Ишинг-кючюнг жокъ, **къууушха** кирип олтураса (Ш.М.). Домаш, огъары **къууушда** олтуруп, мынчакъ санай, зикир айта, тёбен **къууушда** уа жашы Хамит бла эгечинден туугъан Мекяр анга тынгылап олтурады (Л.Х.).

Къуш

КЪУШ¹ Илячин тукъумдан, тауда, тюзде да жашаучу, буруну къынгыр, уллу жыртхыч къанатлы. Тау **къуш**. Къара **къуш**. Чыгырбаш **къуш**. ***Къуш** кёкню чууагъына термилир, адам жашауну игисине термилир (*айт.*). **Къуш**, къарт болса, чычханланы къууар (*н.с.*). **Къуш** бала уяда нени кёрсе, учханда аны этер (*н.с.*).

КЪУШ² Бир-бир жаныуарланы эм къанатлыланы жумушакъ тюкю къанатчыкълары. **Къуш** тюгонлей. Жастыкъны **къушу**. *[Забида:] Аны [Сосланны] биз кыйнап жашатхан суннганла билсинле: юсю-башы таза, тёшеги, жууургъаны **къушдан**, жастыгъы къуудан, кюннге төрт кере ашатабыз, хар ыйыкъдан жууундурабыз (Къ.Н.). Ханыйпаны бир аман кылыгъы барды: эри бла сёз болса, кеси этген жастыкълардан бирини тышын сёгюп, **къушун** тышында желге суууруучуду (К.Х.).

Къыз

КЪЫЗ¹ *эт.* 1. Бек исси, кызыу бол. **Къызгъан** темир. **Къызгъан** таба. Печь **къызгъанды**. ***Къыза** турса, таш да атылады (*айт.*). **Къызгъандан** – тылпыу, тылпыудан – туман (*айт.*). Асыры **къызгъан** табагъа къуюлгъан жау, «чырс, чырс» этип чартлайды, Ариубат а кыстау кесген лёкъумларын ары салады (Гул. Б.). 2. Жылын, жылы бол. Чай ичип **къызыу**. Чабып **къызаргъа**. *«Шайтансуудан» эркинирек ичип **къызгъандан** сора, от этилмеген юде окъуна къонакълa пальтоларын, бёрклерин угъай, пиджакларын да тешдиле (3.3.). Автобусну кёбюрек сакълап сууукъсурадыкъ, ёрге-энишге терк-терк атлап да кёрдюк, болсада **къызалмадыкъ** (Т.Ж.). 3. Ауруп, температураны кётюрюлгени. Бети **къызаргъа**. Эти **къызыу**. Саусузну башы **къызады**. *Жашны эти **къызадан-къыза**, температурасы кётюрюле бара эди (Т.А.). Суу-салам болуп эти, **Къызады** жашны бети. Сериуюннге айланды Доктор, кёп мычымайын, Укол этгенлей жетип (Х.Н.). 4. *кёч.* Бек ачыулан, чамлан. **Къызып** сёлешиу. **Къызгъанынгы** тый. **Къызмай** айт. *[Мухаммат:] Ол кюнча **къызып** аны [Исаны] бир заманда да кёрмегенме (Гул. Б.). [Аслан Аминнге:] Алан, къарындашым, сен былай **къызарча** не болгъанды? (3.3.). 5. Жылынып, чири, мугут эт (мирзеуню, биченни д.а.к. башха затны юсюнден). **Къызгъан** гебен. Будай **къыза** башлагъанды. *Гебенни **къыза** башлагъанын сезип, Мусабий аны, кюннге жайып, къурутуп, жангыдан къалады (Т.Ж.). [Мариям эрине:] Ол машокда будайчыкъгъа тийип кёргенме да, **къыза** башлагъанча кёрюнеди, кюннге жаярмы эдик? (К.М.). 6. *кёч.* Итин, учун, берил. Оюннга **къызыу**. Хапаргъа **къызаргъа**. Ишлерге **къызыу**. *Бир-бирде уа ойнаргъа **къызып**, [Аскер] дерслерин этерге унутуп кёюучуду (Тек. Ж.). [Мустафир:] Эй, хапаргъа **къызып**, ишге кеч бола турабыз! (К.Х.). 7. Сютден тыкъ тол, къаты бол (желинни, ёшюнню юсле-

ринден). Ийнекни желини **къызгъанды**. Ёшюнлери **къызаргъа**. *Жангы къозлагъан Чайка сюрюуден, желини **къызып**, бузоууна ашыгъып, кенгден окъуна мюнгореп, чабып жетеди (Ч.М.). Заманы жетмей туугъан къызчыгъы сюглерин ичип тауусалмай, Зарийни ёшюнлери **къызып**, къыйнап башладыла (С.К.). 8. *кёч*. Терил, сукълан. Лайка плащлагъа **къызаргъа**. Къызылгъа **къызыу**. *Бу жашил тюрсюнню несине **къызгъан** эсенг да!.. Мындан эсе кёк, мор, къызыл тюрсюнле ариу туююмюдюле?! (Къ.К.).

КЪЫЗ² *ат*. Ата-ананы тиширыу сабийлери. Байны **къызы**. Патчахны **къызы**. **Къызы** болмагъан юй. ***Къызы** барны дарийи бар (*айт.*). **Къызы** кёпню жуугъу кёп (*айт.*). **Къызынгы** тёрюнде олтуртхандан эсе, жашынгы эшик артында олтурт (*айт.*).

КЪЫЗ³ *ат*. Акъыл-балыкъ болгъан, эрге бармагъан, намысы бла тургъан тиширыу. **Къыз** бла жаш. Жетген **къыз**. Уста тепсеген **къыз**. ***Къызыны** юйде къылыгъы тышында да болур (*айт.*). **Къыз** келсе, жумуш этер, къатын келсе, ушакъ этер (*айт.*). **Къызыны** минг тилер, бир алыр (*н.с.*).

Къызылыкъ

КЪЫЗЛЫКЪ¹ *къарач*. Ёге къыз. *Ол [Кулина] **къызылыгъын** суйгенча кёпле кеси къызларын да суймейдиле (С.К.). Чомур **къызылыгъындан** туугъан жашчыкъ бла ойнай тургъанлай, кесини атын айтып къычыргъан таууш эшитди (Къ.К.).

КЪЫЗЛЫКЪ² 1. Тиширыуну къыз заманы. **Къызылыгъында** арыкъ тиширыу. ***Къызылыгъы** – жылтырауукъ, къатынлыгъы – къалтырауукъ (*айт.*). **Къызылыгъында** – мёлек, къатынлыгъында – сарыуек (*айт.*). 2. Къызыны намысы, аны къыз болгъан илишаны (шарты). Эрге **къызылыгъын** сакълап барыу. *Христиан динде тиширыуну, эрге баргъынчы, **къызылыгъыны** сакъланнганы – сакъланмагъаны ючюн дау этилмейди.

Къызыу

КЪЫЗЫУ¹ *сыф*. 1. Исси, къызгъан. **Къызыу** мыдых. **Къызыу** кюн. *Эмен отну **къызыу** мыдыхыны юсюнде узун шишледе шишликле, жаулары тама, бишедиле (З.З.). Жайны бек **къызыу** кюнлери башландыла (Т.А.). 2. *кёч*. Талпыннган, учуннган. Жаны-къаны бла берилген, терен сезимли. **Къызыу** салам. **Къызыу** суймеклик. *[Дауут:] Бюгюн биз халкъына, къыралына да **къызыу** суймеклиги болгъан, аны тынчлыгъын къолуна сауут алып къоруулагъан, жашау жолун назму сёз бла кюзгюдеча ачыкъ кёргюзталгъан адамыбызны – Къулийланы Къайсынны 90-жыллыкъ юбилейин белгилерге жыйылгъанбыз (Т.А.). [Абдуллах:] Къарачайлы, черкесли къарындашларыгъыз сизге **къызыу** салам ийгендиле (Б.А.). 3. *кёч*. Къаты баргъан, уллу кюч салыннган. **Къызыу** сермешле. Ишни **къызыу** кезиую. *Аллай **къызыу** сермешледен биринде Кючюк Улу Магомет, жаралы болуп, госпитальгъа тюшеди (З.Х.). [Сафар:] Бусагъатда иши-

бизни бек жууаплы, **кЪЫЗЫУ** кезиуюдо (КЪ.А.). 4. кѣч. Къаты, уллу скорость бла баргъан. **КЪЫЗЫУ** жюришлю машина. *Машиналаны жолда жюришлери бел-гиленнген мардадан эсе **кЪЫЗЫУ** болгъаныны хатасындан адамлагъа апчыргъа тюшеди («Заман»).

КЪЫЗЫУ² сѣзл. 1. Бек терк, къаты. **КЪЫЗЫУ** бурулгъан хайнух. **КЪЫЗЫУ** баргъан машина. *Машинаны тохташдырылгъан мардадан **кЪЫЗЫУ** жюриш-генлери ючюн талай адамгъа тазир салыннганды («Заман»). Бир жол сыртдан энишге чанала бла учуп ойнай тургъан жашчыкъладан бири, **кЪЫЗЫУ** келип, суу жагъагъа тюшюп кетеди (Тек. Ж.). 2. кѣч. Терк, къарап-къарагъынчы. За-ман **кЪЫЗЫУ** ътеди. *Бири бирин ашыра, Кюнле **кЪЫЗЫУ** ътедиле. Мычымайын арадан Жай да, кюз да кетедиле (С.А.). 3. кѣч. Талпынып, учунуп. **КЪЫЗЫУ** са-ламлашыу. *Келлет, келген къонакъла бла **кЪЫЗЫУ** саламлашып, хайыр-хапар соргъандан сора, аланы, юйге кийирип, столгъа олтуртду (З.З.). 4. Терк-терк, бир бири ызындан. Автобуслa **кЪЫЗЫУ** жюриюдюле. *Нальчик бла аны тегере-гинде посёлкаланы орталарында маршруткала **кЪЫЗЫУ** жюриюдюле («Заман»). 5. Уллу кюч бла, бек кызыдырыча. Кюн **кЪЫЗЫУ** тиеди. От **кЪЫЗЫУ** жана-ды. ***КЪЫЗЫУ** жаннган от женгил ъчюледи (айт.). Къыйыры кѣрюнмеген, бир жерде бир ышыгъы, береги болмагъан къум аулакъда, **кЪЫЗЫУ** тийген кюннге тѣзалмай, башларын артха-алгъа чайкъай, кериуанчыла тюеле юсюнде бара-дыла (Л.Х.).

КЪЫЗЫУ³ ат. 1. Иссилик, кызыдырылгъан (кыызгъан) хал. Печъни **кЪЫЗЫУУ**. **КЪЫЗЫУДАН** къыйналыу. *Ийнал, отну **кЪЫЗЫУ** сууугъунчу, чий отун жаркъала-ны печъни юсюнде тутду (К.М.). [Абидат Мустафирге:] Бу **кЪЫЗЫУЛАДА** сабий-лени, ингир салкъын айланнгынчы, эшикте чыгъармагъыз: кюн ътер! (Кѣул. Х.). [Сослан:] Махмут, **кЪЫЗЫУДА** чырпа бѣркле кийип айланнганлагъа сен къа-лай къарайса? (Л.Х.). 2. Адамны чархыны ауруп кыызгъаны, **кЪЫЗЫУ** болгъа-ны. Сабийни **кЪЫЗЫУУ** барды. *[Исхакъ:] Доктор чакъырмагъанлай да кѣрю-нюп турады муну [Тахирни] **кЪЫЗЫУУ** болгъаны! (Кѣ.Х.). Ол а [Самат], аурууу **кЪЫЗЫУДАН**, несин да билмей эди (З.З.). 3. кѣч. къарач. Не да болсун бир затны бек къаты, ашыгъышлы баргъан, этилген кезиую. Ишни **кЪЫЗЫУУ**. Къышны **кЪЫЗЫУУ**. Чалгъыны **кЪЫЗЫУУ**. ***КЪЫЗЫУУНДА** этилип къалмагъан иш артха созуалады деп, билмей айтмайдыла (Б.М.). [Махмут:] Тирлик жыйыуну **кЪЫ-ЗЫУУНДА** ишге чыкъмай, къачып, бутгъуп айланнганлагъа кечмеклик болмазгъа керекди (Б.Х.).

Къыйсыкъ

КЪЫЙСЫКЪ¹ сѣф. къарач. 1. **Къыйыкъ**¹⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады. **Къыйсыкъ** рама. **Къыйсыкъ** эринле. **Къыйсыкъ** аууз. *Кюлгенде уа, Мухарны Эринлери – **къыйсыкъла**. Кызлагъа махтаныргъа Ийиучюдо мыйыкъла (Х.Н.). Жангы къаланнган юйню терезе орунларындан бири **къыйсыгъырыкъ** болгъа-нын орамны озуп баргъанладан бири айтхан эди (Кѣ.А.). 2. кѣч. **Къыйыкъ**¹⁽²⁾ де-ген бла бир магъанадады. **Къыйсыкъ** адам. **Къыйсыкъ** акъыл. *[Хажи-Махмут

Сейит-Алийге:] Ол **кыйсык** адамла бла келишип ишлегенинг ючюн сау бол! (К.К.). [Бурхан Маулутха:] **Кыйсык** акылы адамдан жанлаганса деп, сенге киши тырман этерик тюддю (Х.О.).

Кыйсык² сөзл. кырач. **Кыйык**² деген бла бир маганадады. **Кыйсык** кыарарга. **Кыйсык** кыаланган хуна. *[Бабаш Алий-Солтанга:] **Кыйсык** кыараганында, ангылаган эдим мени жууабымы жаратмаганын (Л.Х.). [Исмайыл:] Кыарындашларым, **кыйсык** ёстен жеркча, терсинден тутуп туруга жарарык тюддю! (К.Д.).

Кыйсык³ ат кырач. Кемчилик; жангылыч. Ишинде **кыйсыгы** болмаган адам. *Эшта, ишинде чырттанда **кыйсыгы** болмаганны табарга тынч болмаз (Б.М.). [Назийфа:] Ишимде **кыйсыгым** жокду деп даулашмай-ма, алай а аны **кыйсыгына** жибермезге уа бек имтинеме (К.Н.).

Кыйык

Кыйык¹ сыф. 1. Бир жанына ауарак болган, жантак. **Кыйык** аууз. **Кыйык** кыабырга. *Бахчаны тегерегинде хунаны кыабак эшикте жете барган жери Музафарга бир кесек **кыйыгыракча** кёрюндю (Г.Э.). [Азрет-Алий Нурланга:] Ол эриши **кыйык** ауузунгу жапсанг, кесинге иги болур эди! (Ш.Х.). 2. кёч. Жарашыусуз, терсакыл, терсбоюн; тапсыз, келишмеген, асылсыз. **Кыйык** акылы. **Кыйык** сөз. **Кыйык** кылык. *Аны [Мухадинни] акылы **кыйыкча**, иши да **кыйыкды** (Б.С.). Сөзлери ачы, **кыйык**, Акылы бурушлага Сабыр, эсли адамланы Кыояык урушмага (С.А.).

Кыйык² сөзл. Тюз угбай, терс, кыынгыр. **Кыйык** орнатырга. **Кыйык** кыарарга. *Ол кюнден сора Азрет, мени кёрсе, кенгден салам берген кибик этип, **кыйык** кыарап озуучу болду (Г.Э.). Сөз тилеп чыкган жаш, онг жанына **кыйыгырак** сюелип, балан бармагын чюелтип, хырха ауаз бла не эсе да бир затланы жаркымалап башлады (Т.Ж.).

Кыйын

Кыйын¹ сыф. 1. Ангыларга, билирге, жашауда бардырырга, кыутулурга д.а.к. башха затла этерге, тынч болмаган, ол затланы этер ючюн кёп кыаруу, кюч излеген. **Кыйын** иш. **Кыйын** экзамен. **Кыйын** жол. **Кыйын** теорема. *[Сагит:] **Кыйын** иште ишлерге ол [Мазан] эртте юйренгенди (З.З.). Кыоналий, былай кыараганда тынч, жууаш кёрюнүп, **кыйын**, ауур кылыкты адамды (Г.Э.). **Кыйын** жолдан ётдю халкым, Эзилип, зулмудан жалкып (С.А.). 2. Ауур, кыйынлык сынатхан, тынчлык бла этилмеген, болмаган. **Кыйын** болум. **Кыйын** жашау. **Кыйын** жылла. *Ол тёлү **кыйын** жыллада, сталинчи репрессияны жылларында, тууган эди («Заман»). [Солтан Хадисге:] Не **кыйын** болумдан да кюркмай, хар затха кесинги жарашдыра билгенинг ючюн мен сени бек сюеме! (Т.Ж.). Биреуге ичиндегин жашырмай айтып кююу, айхай, **кыйын** эди (Т.А.). 3. кёч. Инжитген, азап берген, жо-

рек кыйынагъан. **Кыйын** ауруу. **Кыйын** саусуз. *[Абдуллах:] Оллахий, ол **кыйын** саусузга сау алты жылы кырагъан келинге алай айтхан, сиз кимге да аман айтырга уяллык туююлсюз! (Т.Ж.). 4. кеч. Айтханны, юйретгенни кыйналып алгъан, адамны тынгысыз, тынчлыксыз этген. **Кыйын** сабий. **Кыйын** класс. *[Суфият эрине:] Э киши, сени бош жууаш, огъурлу адам сунадыла ансы, бек **кыйын** адамса! (К.М.). Школда мени бек **кыйын** классха таматагъа айырдыла (Т.А.).

Кыйын² сёзл. 1. Кёп кырыу кыратылып, амал этилип, кыйналып. **Кыйын** солу. **Кыйын** жаша. *[Сайхат жашына:] Таматарын тырман этдирмей, иги ишлерге кюреш, кёrese бусагъатда иш **кыйын** табылганын! (Т.Ж.). 2. Ёлур деп кырккыурча. **Кыйын** ауругъан адам. *Аталары, **кыйын** ауруп башлагъанлай, жашларын жыйып, осуят этгенди: «Бир бирни атмагъыз, жарлыгъа, кырыусузга болушугъуз!» (МХЖ¹).

Кыйын³ ат. 1. Иш, урунуу. Кеси кыйынынг бла. Аны **кыйыны**. ***Кыйынынг** кирмеген жерден хакъ излеме (н.с.). [Жамбот:] Аз, кёп ала эсем, кыйнала эсем да, кеси **кыйыным** бла кечинеме (З.З.). [Курман Сырафилге:] Бу иште барыбыздан да сени **кыйынынг** уллу болганын билебиз. Сау бол, башсыз эгчибизни бек ыразы этгенсе (З.Ж.). 2. Адамны иши ючюн берилген хакъ, алынган файда, хайыр. Харам **кыйын**. Халал **кыйын**. **Кыйынынгы** алырга. ***Кыйыны** – бизде, кыймасы – сизде (айт.). Бай да, бий да ёмюрге Киши **кыйынын** ашап, Залимлик этип халкыга, Тургъан эдиле жашап (С.А.).

Кыйынлы

Кыйынлы¹ ат. Насыпсыз адам, кыйынлыкъ, бушуу сынап туруучу адам. **Кыйынлыны** кюню. **Кыйынлыны** оноуу. ***Кыйынлыны** баласы кюнден-кюннге жаш болур, насыпсызны баласы кюнден-кюннге баш болур (айт.). **Кыйынлыны** эки борчу бирден келир (айт.). **Кыйынлыны** кыргышы жетер, насыплыны алгышы жетер (н.с.).

Кыйынлы² сыф. 1. Насыпсыз, харип. **Кыйынлы** ана. **Кыйынлы** бала. *[Мустафир:] Атам **кыйынлы** осуатын да эталмай кетген эди ... (З.З.). [Назийфа туудукларына:] **Кыйынлы** балам, сизге термиле кетген балам!.. (Гул. Б.). 2. **Кыйын**¹⁽²⁾ деген бла бир магъанадады. **Кыйынлы** кюн. **Кыйынлы** жыл. *[Шамарыу Барисбийге:] Юсюнге не бек ыразы болмай жашай эсегиз да, кёresиз, **кыйынлы** кюнюгюзде кимден да алгъа аны табасыз (З.Ж.).

Кыйынлыкъ

Кыйынлыкъ¹ 1. Кыйын болгъанлыкъ. Жолну **кыйынлыгъы**. Ишни **кыйынлыгъы**. Болумну **кыйынлыгъы**. *[Сагит:] Жолну **кыйынлыгъын** эсге алсакъ, машинаны энишгерекде кыюп, ол эки километр чакълы жерни жаяу ётерге керекбиз (З.З.). [Сергей Масхутха:] Ишни **кыйынлыгъын** биле эсенг, сабий жашны ары нек салгъанса? (Кул. Х.). 2. Уллу чырмау болгъан хал,

болум, кыйналып этиллик зат. Халкыга жетген **кыйынлык**. **Кыйынлык**лагга чыдау. *Солтан-Хамит халкына **кыйынлык** жетген заманда артха турмаганды, аны жарык жашауу ючюн жанын бергенди (Б.А.). Биз сынагъан **кыйынлык**ны бир халк да сынамасын! (Х.О.).

Кыйынлык² Бушуу, ачыу, жарсыу, палах, кыйгы, насыпсызлык. **Кыйынлык** сынарга. Ауур **кыйынлык**. **Кыйынлык** салырга. ***Кыйынлык**ны барындан жогъу иги (н.с.). **Кыйынлык** бла заууклук аяклашып келедиле (айт.). **Кыйынлык** ожак бла тюшер да ийнени кезу бла кетер (н.с.).

Кый

Кый¹ ат. 1. Хайуанланы, жаныуарланы зыбыр, базык тюклери. Атны кыйрук **кыйлары**. Кирпини **кыйлары**. **Кыйдан** этилген аркан. *Жалкындагы **кыйланы** Сылап, тарап турама, Налларынг эскирселе, Жангылары урама (С.А.). Борсук, борсук – жау байлам, **Кый** басханды юсюнго, Къурт-къумурсха излерге Бураса бар кючюнго (Х.Н.). 2. Музыка керекге каты тартылып бегитилген, тийгенде таууш этиучю, металлдан, сингирден д.а.к. башха затдан этилген, бююлмеучю каты халы. Гитараны **кыйлары**. Скрипканы **кыйлы**. **Кыйдан** этилген элек. *– Эй эгечден туугъан, кюбузунгу **кыйларын** каты тартып сокчу бир! – деп, Таулан, суху атлап, тепсерге чыкды (Гул. Б.). Токтогулну домбрасыны **кыйларындан** мудах, кыйгылы мактам чыгы эди (Т.А.). Саматчык, тарта кетип, атасыны гитарасыны бир **кыйын** бошайтып, аны тартдыралмай кюрешеди (Тек. Ж.). 3. Чабакны этинде иничке сюекчиклери. *[Алий Хусейге:] Ашыкмай аша, маржа, [чабакны] **кыйлары** тамагынг чанчылсала!.. (Г.Э.). [Тохтар Хасанга:] Чырттанда **кыйлы** болмагъан чабаг а мен санга кыйдан табайым?! (К.К.).

Кый² эт. дин. 1. Эт, бардыр, тамамла. Намаз **кый**. Жаназы **кый**. Сежде **кый**. *[Кыямат:] Жамагъат, афенди кюранда болгъан затны айтады: беш уухты намаз **кыйгъан** жумлай муслийманнга борчду! (А.Х.). [Аскербий:] Жаназы **кыйынмай** асыралгъан кырындашларыбыз, эгечлерибиз ючюн да, ол дуниялары тынчыкылы болсун деп, дууа тутайык! (Ш.Х.).

Кыйланч

Кыйланч¹ ат. Жолну, черекни д.а.к. башха затны ары-бери бурулгъан, кынгыр баргъан жери. Тау жолну **кыйланчы**. Черек сууну **кыйланчлары**. *Этедиле жолуму эркин, Ол кезлеге кырап тебиресенг, Бередице таукеллик дарман, **Кыйланчла** бла тауга ёрлесенг (Г.М.). Жол, айланчлары, **кыйланчлары** болмай, тюз эди (Т.З.). **Кыйланчыды** тау черек, Ала чабаклары кеп, Жайда бозгул эсе да, Кышда болады кем-кек (Г.Б.).

Кыйланч² сёзл. Ары-бери бурулуп, айланч болуп. Жолну **кыйланч** бурулгъан жерлери. *Тау жол айланч, **кыйланч** бурулуп башлагъан жерге жетгени-

бизде, Мухтар москвичини скоростун тюрлендирди (Т.Ж.). Чабакъчыла Холам черегини **къыланч** баргъан жеринде тохтадыла (Ш.Х.). Холам череги, Бабугентни аягъына жетгенде, **къыланч** айланып, Малкъар черегине къошулады (К.М.).

Къылкъыяр

КЪЫЛКЪЫЯР¹ *сыф.* Бек жютю. **Къылкъыяр** бичакъ. **Къылкъыяр** къама. **Къылкъыяр** балта. **Къылкъыяр** этерге. *Хункер патчахны уланы, болумну тапсызлыгъын кёрюп, **къылкъыяр** къамасын къынындан чыгъарады (МХЖ¹). Чалгъыны тап жюрютген, Аны **къылкъыяр** этген Бизни Алий-Муратха Азды чалгъыда жетген (С.А.).

КЪЫЛКЪЫЯР² *ат. къарач.* Къалияр (татыуу, ийиси да сарымсахха ушагъан, кийик ёсген соханны тюрлюсю). **Къылкъыярны** ийиси. Мариновать этилген **къылкъыяр**. *Маринадха салынган **къылкъыяр**, бузулмай, кёпге сакъланады («Къарачай»).

Къылыкъ

КЪЫЛЫКЪ¹ 1. Адамны кесин тутуу, жюрютюу халы. Осал **къылыкълы** адам. **Къылыгъы** аман сабий. Адам тёзмезча **къылыгъы** болгъан. *Ата-аналары бла терк-терк тюбей, кенгеше башлагъанлы бери, Аминат Жарахматовнаны классында сабийлени **къылыкълары** иги жанына тюрленгенди (Т.А.). Ол жыйылыуда сёз элни тарыкъдыргъан, уручулукъгъа, дагъыда башха аман ишге къатышхан, осал **къылыкълы** жашланы юслеринден баргъанды («Заман»). 2. Адамгъа адет болуп къалгъан зат, аны, юйренчек болуп, этип туруучу заты. Юйде сызгыргъан **къылыкъ**. Кычырып сёлешген **къылыкъ**. *Малик нек эсе да эринлерин жалап турургъа юйренип калгъан эди. Не кёп кюрешди эсе да, анасы аны ол **къылыгъын** къойдуралмады (Къ.Н.). [Зурият жашына:] Санга ненча кере айтыргъа керекди бу китап окъуй тургъанлай ашагъан **къылыкъны** къой деп?! (Т.А.). [Зубайда Халийматха:] Эгечим, арт кезиуде жашчыгъын ахыр дерсден кетип къалгъан **къылыкъны** табып турады! (С.К.).

КЪЫЛЫКЪ² Сиркиулукъ, хыпыярлыкъ, тынгысызлыкъ, айыплы иш, бурушлукъ, жагъын. Сабий **къылыкъ**. **Къылыкъ** кёргюзт. **Къылыкъ** эт. *[Аскербий Нурланнга:] Бу сабий **къылыгъын**г ючюн адамладан уялмаймыса?! (Къ.К.). Марзиятчыкъ буту ауруп сынсыйды, анасы уа **къылыкъ** этген сунуп урушады (С.К.). Устазны тырманын кётюрмей, бир жол ол [Таулан] аллай **къылыкъ** кёргюзтеди!.. (Б.Х.).

Къылыкъсыз

КЪЫЛЫКЪСЫЗ¹ *сыф.* Адепни, къылыкъны билмеген, адепсиз, аман къылыкълы. **Къылыкъсыз** адам. **Къылыкъсыз** сабий. *[Сафият:] Къой, жарлы, къой, ол **къылыкъсызгъа** аны эшитдирме! (Ш.М.). **Къылыкъсыздан** къылыкъ сорма, жорукъсуздан жорукъ сорма (*айт.*). [Зулийха:] Аллай **къылыкъ**

сыз тиширыугъа сабийлени окъутууну, юйретиуню ышанганлары бек сей-ирди! (Т.А.).

КЪЫЛЫКЪСЫЗ² сёзл. Бек, къаты. **Къылыкъсыз** къычыр. **Къылыкъсыз** ачыулан. **Къылыкъсыз** сёлеш. **Къылдыкъсыз** уруш. ***Къылыкъсыз** урду буз. Юй башланы шиферлерин тешип, ууатып, бир-бир юйлени уа терезелерин да сындырып (Т.З.). [Ханий:] Ичселе уа, эл кюйлюмю ичедиле! **Къылыкъсыз** эсиргинчи, баргъан жерлеринде ичгини артын этгинчи (Г.Э.).

Къылыч

КЪЫЛЫЧ¹ Суу къылыч (эки къыйырына челеклени тагъып, адам ин башына салып кётюрючча ишленген къынгыр агъач). Челеклени **къылычча** такъ. **Къылычны** ыргакълары. **Къылычны** ин башынга сал. *Ала алай тургъанлай, Хабийбат, инбашында **къылычдагъы** толу челеклери да, тагъылгъан базманлача, ары-бери чайкъала, арбазгъа кирди (Т.З.). Кечге къалгъан Мёлахан, **къылычы** челеклерине тийип, дыбырдата, ашыгъып, суу алыргъа чабып кетди (А.Х.). Найыпхан, **къылычны** ауурлугъундан, бутлары аз сюрюше, юйге келе эди ... (Т.З.).

КЪЫЛЫЧ² Ауузу къамагъа ушагъан, андан а иги да уллу, кесиучю сауут. Къында тургъан **къылыч**. **Къылыч** жара. **Къылыч** кибиш жаш. ***Къылыч** жара бителир, аууз жара бителмез (н.с.). **Къылыч** къынын кесмез (айт.). [Жабраил Пашагъа:] **Къылыч** къындан чыкъса, огъурлу иш этмезин кесинг билесе (Т.Ж.).

Къымсыз

КЪЫМСЫЗ¹ сыф. Тауушсуз, дауурсуз, таууш этмеген, тынч, шош тургъан. **Къымсыз** сабий. Зал **къымсызды**. **Къымсыз** шагъат. *Бюгюн Доммаш **къымсызды**, хар кимни айтханына сёз къошмай тынгылайды (Э.О.). Класс чибин учхан эшитилирча **къымсызды**, сабийлени эслери жаланда устазны хапарындадыла (Т.А.).

КЪЫМСЫЗ² сёзл. Таууш этмей, сёз айтмай, тынгылагъанлай. **Къымсыз** турургъа. **Къымсыз** атлау. **Къымсыз** олтуруу. *Мурат, терезе тюбюнде **къымсыз** сюелип, юйню ичинде айтылгъан хапаргъа тынгылайды (З.З.). Сабийчикле ючюсю да, подвалда бирге жокку болуп, **къымсыз** олтурадыла (Гул. Б.). Махти, **къымсыз** атлай барып, Павленкону къатына жетди да жерге бауурланды (З.Х.).

Къынгыр

КЪЫНГЫР¹ сыф. 1. Тюз болмагъан, къыйыкъ, бюгюлген. **Къынгыр** би-чакъ. **Къынгыр** агъач. **Къынгыр** столба. **Къынгыр** ызлыкъ. ***Къынгыр** азыкъгъа – къынгыр токъмакъ (айт.). **Къынгырдан** – **къынгыр** гылжа (айт.). *[Ислам Хакимге:] Бетчиги ариу болгъанлыкъгъа, ол сен махтагъан къызын бутчукълары **къынгырыракъдыла** (З.З.). 2. кёч. Терсакъыл, жарашыусуз, бур-руш, бур-руш акъыллы. Оюму **къынгыр**. **Къынгыр** адам. *[Дауут Тахирге:] Ду-нияда кёп адамла бла танышханма, алай сенича **къынгырына** уа тюбемеген-

ме! (Г.Э.). 3. *кѣч.* Тапсыз, буруш, терсине, чюйресине тартхан. **Къынгыр** жууап. **Къынгыр** сѣз. **Къынгыр** къылыкъ. *[Хашим Мурадиннге:] Къуруда сѣзню **къынгырын** излегенлей тураса! (Ш.Х.). **Къынгыр** къылыкълы адам юйретгенни суюмейди (Т.Ж.). 3. Бир жанлы, къыйыкъ, жантакъ. **Къынгыр** хуна. **Къынгыр** къабыргъа. **Къынгыр** арбаз. *Уучула агъачны теренинде бир **къынгыр** чалы юйчюкню кѣредиле (МХЖ¹). Гытычыкъны **къынгыр** эшикчигин жарты ачып, жашчыкъ башын андан къаратды (МХЖ¹).

КЪЫНГЫР² *сѣзл.* 1. Бир жанлыракъ этип (болуп), бир жанына ауаракъ этип (болуп). **Къынгыр** ъсген. **Къынгыр** къала. **Къынгыр** сюел. **Къынгыр** сал. *[Исмайыл:] Тейри, малкъарлылагъа уа хунаны **къынгыр** къалайдыла демеучюдоле! (Г.И.). **Къынгыр** ъсгенди жунчуп Суу боюнунда талчыкъ. Чыбыкъ заманчыгъында Буз уруп, ауруп, талчып (С.А.). Изеу жабып кетген юй башны шиферине Назир, узагъыракъ кетип, **къынгыр** туруп къарайды, тапсыз жерин кѣрмейди (3.3.). 2. *кѣч.* Ыразы болмай, жаратмай. **Къынгыр** къара. *Мухажир, не эсе да бир затланы мурулдай, бизге да **къынгыр** къарап озду. (К.Х.). Налжан къысха жинси кѣнчек кийген къызлагъа бла узун чачлы жашлагъа **къынгыр** къарады (Г.И.).

Къыр

КЪЫР¹ *эт.* 1. Ёлтюр, жокъ эт. Ёлет **къырды**. Заранлы къуртланы **къырыу**. Гылыу чычханланы **къырыу**. Уу берип **къырыргъа**. *Халкъыбызны талайын озгъан ёмюрледе эмина, ёлет **къыргъандыла** (3.3.). Эр кишилерибизни асламысын уруш къырады, халкъыбызны ючден-тѣртден бирин а – кѣчгюнчюлюк («Заман»). «Чибинлени **къыргъанма!**» – деп, махтанады жашчыкъ. Атасы уа махтайды: «Ай аперим, Доммашчыкъ!» (С.А.). 2. Кѣп кес, сой (малланы, къанатлыланы). Тауукъланы **къыр**. Малланы **къыр**. Жанлы **къыргъан** къойла. *Колхозгъа бермез ючюн, кулакла кече малларын **къырадыла**, аланы этлерин а жерге басдырадыла (Т.А.). Ким эсе да, шахардан келип, республикада эмина жайылгъанды деп кетгенди да, тюненели эллиле тауукъларын **къырадыла** (3.3.). 3. Талап, жыртып, буууп ёлтюр. Къойланы бѣрю **къырды**. Жанлы **къыргъан** токълула. *Кече ыстаутда бѣрю **къырып** кетген къойланы колхоз къойчуланы боюнларына салгъанды (Къуд. Х.). [Салийма:] Ах кюнюм! Бюгече он тауугъуму тюлюкю **къырып** кетгенди (3.3.). 4. Балта, быхчы бла кес, аудур. Агъачны **къырыу**. Тереклени **къырыу**. Электр быхчы бла **къыр**. *Агъачны **къырып**, къанга, паркет дагъыда башха керекли затла этедиле, алайгъа уа жангы чынар, эмен зыгытла орнатадыла («Заман»). Чырпыны, тереклени эркинликсиз **къыргъанлагъа** тазир салынады, аны бла да къалмай, этген хаталары тѣлетиледи («Заман»). 5. *кѣч. сѣл. тил.* Ууат. Саутланы **къырыу**. Рюмкаланы **къырыу**. *Кѣолундан ийип, къызчыкъ Саутланы **къыргъанды**. Анасы кеси билгинчи, Анга айтмай тургъанды (М.И.). [Аслийжан къызына:] Зайнаф, абереге асыры суху узаласа! Ма бюгече да юч рюмка бла эки фужерни **къыргъанса** («Толкъунла»). 6. Башлаучу болушдагъы атны ызындан келсе, къош этим къурайды. Ийисден **къыр**. Букъудан **къыр**. Бедишден **къыр**. Тымандан **къыр**. *Не аз да бир тап-

сыз затынгы кёрселе уа, тырмандан **кыырадыла** (3.3.). Ала, бир бирлерин кьол-тукълап, аракъы ийисден **кыыра**, ары-бери тинтирей барадыла (К.Х.).

КЪЫР² *эт.* 1. Нени да болсун, юсюнде кирин кетерир ючюн, бичакъ, къашыкъ, д.а.к. башха зат бла къаты басып, ары-бери тарт, тырнат. Бичакъ бла **кыыр**. Къашыкъ бла **кыыр**. Чоюнну тюбюн **кыыр**. *Муслим арбазны балчыгъын, чага бла **кыырып**, бир жанына жыйды (Г.И.). Люаза, къонакъла кетгенден сора, столну, бичакъ бла **кыырып**, жуууп, тазалады (3.3.). Халкъда чоюнну тюбюн **кыырыу-чу** кыызны тоюнда кюн бузулады дейдиле (Т.А.). 2. Кыыргъыч бла басып, ары-бери тартып, ууакъ эт. Быхыны **кыыр**. Бишлакъны **кыыр**. Чий картофну **кыыр**. *Сохан туурайды Люба, Лейля быхы **кыырады**, Аналары Саният Бишлакъ ууа турады (Х.Н.). Жулдуз энди, **кыырып** бермеселе, көгетни ашайлмайды (Ч.М.).

Кыырау

КЪЫРАУ¹ *ат.* 1. Жаз башында неда кюзде болуучу эрттенги (неда ингир-ги) сууукъчукъ. **Кыырау** къакъды. **Кыырау** урду. Кюз арты **кыырау**. *Кюнле чуууакъ болгъандыла. Эрттен сайын жерни юсюнде **кыырауну** эслерге бол-лукъду (Г.И.). Къая ыранда – **кыырау** къакъгъан (элб.). Чапыракълары акъгъан **кыырау** басхан жаланганч тереклеге энди чыпчыкъла да къонмайдыла (Л.Х.). 2. Ууакъ къар гыртчыкълагъа ушагъан, кёкден жаугъан буз кристалла. Бирин-чи **кыырау**. **Кыырау** басхан терекле. ***Кыырау** ургъан терек бутакъла энишге салыннгандыла (3.3.). Машийдат, **кыырау** къакъгъынчы, татыу кёрмейди деп, бахчадан хыярланы алыргъа къоймаучу эди (Тек. Ж.). Чапыракъ агъып, Кюз кетди, **Кыырау** къагъып, Кыыш жетди (Х.Н.).

КЪЫРАУ² *сыф.* Иги кёрмеген. **Кыырау** кёзле. **Кыырау** адам. Бир кёзю **кыырау**. *– Сени кёзлеринг – **кыырау**! – Ма сеникиле уа – ау! – Деп, жашчыкъла бир бирге Этедиле хаман дау (Б.М.). [Ханийпа Мариямгъа:] Ий жарлы, мен кеси тауугъуму къалай танымаз эдим! Ол **кыырау** кёзлеринги игирек ачып къарачы, сенде жохар тауукъ жокъду! (3.3.).

Кыыркъ

КЪЫРКЪ¹ *сан.* 40 затны саны, 40 деген тарых. **Кыыркъ** жыл. **Кыыркъ** адам. **Кыыркъ** километр. *[Мурат:] **Кыыркъ** жылында да сабийлей тура эсе, сора мын-дан артха ол акъылбалыкъ боллукъ туююдю! (К.Х.). [Асланбек:] Жарлы уа нек бола эди [Масхут]: **кыыркыгъа** жууукъ тууары, жүзден атлагъан къою!.. (Ш.Х.). [Харун Исмайлгъа:] **Кыыркъ** чакътырым жетмеген жолгъа не машина излей тураса, жарагъан атынг бола тургъанлай?! (К.Х.).

КЪЫРКЪ² *эт.* 1. Кыпты, машинка д.а.к. башха зат бла кесдирип, юздюр (чачны, къойну жүнүн, итни туюн, тырнакъланы д.а.к. башха затланы). Къойну **кыыркъ**. Тырнакъланы **кыыркъ**. Чач **кыыркъ**. Итни **кыыркъ**. *[Шам-ка Ларисагъа:] Сора чачларын, **кыыркъмай**, инбашларына жетгинчи ёсдюрген жашладыла бийик культуралыла? (К.Х.). Ол [Василий] хар жылдан июнь айда

маскечигин **кыркыгъан** этиучюдү (Б.М.). Биягъы къач келди, элчиле къой **кыркыадыла**, согъум этедиле, эт къакълайдыла (Къ.К.). 2. *кёч. сёл. тил.* Тюй. Уручуну **кырккыу**. Чыбыкъ бла **кыркъ**. **Кырккыып** жибер. *Тюлкю урлады тауукъ, Ашап, этди ол зауукъ. Тапханлай уручуну, **Кырккыырбыз** гудучуну! (М.И.). [Забида Назийфагъа:] А кыыз, эшитгенмисе? Ол кендирчи Хакимни милициячыла **кыркыгъандыла** дейдиле (К.Х.). Не да болсун бир затны (бахчаны, майданны д.б.) кысха жерин табып, алайтын бар (*ёт.*). Сабаны ичи бла **кырккыып** бар. Бахчаны ичи бла **кыркъ**. *Кёсе, агъачны ичи бла **кырккыып**, жолоучулары алларына чыкыгъанды (МХЖ¹). Атлы, жолну къоюп, бахчала ичи бла кысха **кырккыып** барады (З.З.).

Кырпакъ

КЪЫРПАКЪ¹ Туман басхан кыыш кюнледе терек бутакълада, битимлени сабакъларында д.а.к. башха затлада болуучу, къар маталлы мылылыкъ. **Кырпакъ** басханды. Кыыш **кырпакъ**. **Кырпакъ** басхан мыйыкъла. *[Сафар:] Бу **кырпакъда** жолну танып барыргъа да кыйынды (З.З.). Кыышдан эсе малгъа, адамгъа да кыышны тауусула баргъан, табийгъатны **кырпакъ** басхан кезиую жунчуулуду (Т.З.).

КЪЫРПАКЪ² *къарач.* Бусагъатчыкъда жаугъан къар, жаппа-жангы къар. Кюн **кырпакъ** этеди. **Кырпакъда** тюлкюню аякъ ызлары. *Тау ауузунда – акъ **кырпакъ** (*элб. бишлакъ хычин*). Бир кесекден жел келди да **кырпакъны** сибирип башлады (Л.Х.). **Кырпакъда** къоян, тюлкю ызла кесгин танылдыла (Ч.М.).

Кыртыш

КЪЫРТЫШ¹ Жерни юсюнде алаша кырдык. **Кыртышда** ойнаргъа. **Кыртышда** отлау. *Юйню кирити этилип, башы да тозурап, арбазына да **кыртыш** къозлап тура эди (МХЖ¹). Кём-кёк **кыртышда** бузоула, къозула отлайдыла (К.А.). – Аппа, алыкъа **кыртыш** сууукъду, ма, муну юсюне таян, – деп, Мусса Шамилге жамычысын узатды (Къуд. Х.). Жашчыкъла топну къуууп Ойнайдыла **кыртышда**. Айхай сюе эдиле, Аллай онг болса кыышда! (М.М.).

КЪЫРТЫШ² *къарач.* Мадул¹ деген бла бир магъанадады. **Кыртышны** сюрюу. **Кыртышны** хайырлан. *[Кёккёз:] Хамитбий озгъан ёмюрню эллинчи жылларында Къазахстанны **кыртышларын** сюргенде, иги ишлегени ючюн медаль алгъан тракторчуду («Къарачай»). **Кыртышланы** хайырланырча этиую экономика жаны бла уллу магъанасы болмагъан эсе да, жаш тёлюню ишге кёл этерге юретгенди («Къарачай»).

Кыыс

КЪЫС¹ 1. Не да болсун бир затны туюмчек этип, башха затха байлап, бегит. Къанжыгъагъа **кыыс**. Боюнунга **кыыс**. Жюкню арбагъа **кыыс**. *[Келлет:]

Жол азыгымы да кѣанжыгѣагѣа **кѣысып**, атыма минип, агѣачдан эки ыйыкѣны келмей тургѣан тууарларымы излерге чыгѣама (Б.С.). Азнауур, атны жюгенин арбаны артына **кѣысып**, кеси уа аны ал жанында кѣангачыкѣгѣа олтуруп, бир кѣазакѣ жырны мурулдай барады (Тек. Ж.). 2. Кѣыйырларын бирге байлап, туюмчек эт. Чабырны бауларын **кѣыс**. Ышым баула **кѣысылгѣандыла**. Бант этип **кѣысыу**. *Жаш папканы ичин кѣагѣытдан толурду, бауларын **кѣысды** да китап шкафа салды (3.3.). Зулийхачыкѣ, чачын кеси жуууп, тарап, эки эшме этди, аланы кѣыйырларын а омакѣ лентачыкѣла бла **кѣысды** (С.К.). [Билял:] Мени галстук **кѣысаргѣа** гитче эгечим юйретгенди (Тек. Ж.). 3. Не да болсун бир затны кѣыйырларын байлап, бегитип кий. Жаулукѣ **кѣысаргѣа**. Белбау **кѣысыу**. Кямар **кѣысхан** кѣызла. *Кѣанамат алына барып, тилегенин кѣолу бла билдирип, окѣа чепкенли, кѣкюрегинде алтын туюмеси болгѣан, кюмюш кямар **кѣысхан** кѣызны тепсерге чыгѣарды (С.А.). [Солтан:] Энди анга [Кѣасымгѣа], тобукѣларын жибите айланган кѣартха, ким да болсун, бир жаулукѣ **кѣысхан** болса, огѣай дерлик болмаз (Б.М.).

Кѣыс² 1. Не да болсун бир затны башындан, тѣегерегинден басып, ѣлчемин гитче неда тыкѣ, кѣаты эт. Кѣмюк резинни **кѣыс**. Пружинаны **кѣысыу**. Кѣобузну кѣуркѣурларын бирге **кѣыс**. *Ниначыкѣ, ванныйда губканы сапын кѣмюк этип, сора аны **кѣысып**, кѣмюгюн чыгѣарып ойнайды (С.К.). Той бошалгѣандан сора, Мустафа кѣобузун, эки жанына тартып, хырылдатды, сора бирге **кѣысып** бегитди (Г.И.). 2. Тыкѣ бол, бек жабыш, тарлыкѣ эт. Чурукѣла **кѣысадыла**. *[Юсюп:] Онг чуругѣуму табаны **кѣысып**, сау кюнню акѣысап айланганма (К.Х.). Ол биягѣы кѣартчыкѣ бу жол тубегенибизде да кѣолуму кѣаты **кѣысханлай**, талай минутну, жибермей, хапар айтып турду (Ш.Х.). 3. Кѣолунг бла кѣаты тут. Бичакѣны сабын кѣаты **кѣысыу**. Чалгѣыны гылмайын кѣолунг бла **кѣыс**. *Жаш, ауур жаралы болуп тургѣанлай да, аманлыкѣчыладан кеси сыйыргѣан бичакѣны сабын кѣолунда кѣаты **кѣысып**, ычхындыртмады (Кѣ.А.). 4. Тамакѣны, кѣкюрекни ачытып, кѣыйналып солурча эт. Кѣартны кѣкюреги **кѣысханды**. Аны солууу **кѣысады**. *[Кѣаспот:] Солууум **кѣысып** тура эди да, мен аны [милиционерни] соруууна жууап бералмадым (С.К.). [Марат:] Анняны биягѣы кѣкюреги **кѣысып**, кѣысха-кѣысха солуп турады, больницагѣа барыргѣа уа унамайды (Г.И.). 5. Бирге тыкѣ жетдир (ѣринлени, бармакѣланы д.а.к. башха затланы). Тишлеринги бирге **кѣыс**. ѣринлени бирге **кѣысаргѣа**. *Биз ма былай болмасакѣ, ишибиз барлыкѣ туююдю! – деп, тамата бармакѣларын бирге кѣаты **кѣысып**, жумдурукѣ этип кѣргюзтдю (Т.А.). Ала уа экиси да, жерге кѣарап, ѣринлерин да кѣаты **кѣысып**, мудах олтура эдиле (Т.3.). Камал, тишлерин кѣаты **кѣысып**, кѣзлерин да кѣызартып, Хакимни аллына келди, алай урургѣа базынмады (Тек. Ж.). 6. Нени болса да бир затны башха затны кѣатына жетдирип, тийдирип сал, сую. Шкафны кѣабыргѣагѣа **кѣысыу**. Аркѣангы шинтикге **кѣыс**. Эки столну бирге **кѣысаргѣа**. *Шинтиклени бирге **кѣысып** тиздиле, Кѣазанладан кѣой ѣтлени алдыла, Кѣонакѣланы отоулада олтуртуп, Алларына кѣп тюрюлю хант салдыла (Ш.С.). [Мустафир:] Ання, столну кѣабыргѣагѣа **кѣыссакѣ**, аны бла шкафны арасына шинтик сыйынырыкѣды (Г.ѣ.). 7. Кючлен, кѣаты бол, тут

(сууукъну, къургъакълыкъны д.а.к. башха затны юсюнден). Сууукъ **къысды**. Къургъакълыкъ **къыса** башлагъанды. Жукъу **къысханды**. *Къургъакълыкъ **къысып**, кырдык кюйгенди. Мал аш къыт болмагъан эди! (Т.З.). [Керим:] Сууукъ **къысхынчы**, мал орунланы ишлеп бошаргъа керекбиз (К.Х.). 8. Адамны, бир затны эт деп, амалсыз эт, къаты бол, бек тиле. Ич деп **къысмагъыз**. Окъу деп **къыс**. Къонакъгъа кел деп **къыс**. Келин ал деп **къыс**. *[Хасан:] Бизни ат-тягъа тууарчы бол деп **къысып** турадыла (Къул. Х.). [Абдуллах:] Адамны ич деп **къысаргъа** жарамайды! (З.З.). [Унух:] Алан, муну [Омарны] **къысып** турмагъыз! Жырламазча сылтауу бар эсе уа!.. (Т.А.).

Къысдыр

КЪЫСДЫР¹ 1. Не зат бла болса да бир затны эзерча неда бек ачытырча къыс. Бармагъын **къысдыр**. Эшик бла **къысдыр**. Къысхач бла **къысдыр**. *[Солтан:] Бармагъымы эшикге **къысдыргъанма** да, тырнагъы къаралып турады, кечген этерик болур (Т.Ж.). Жарсыугъа, бизни НКВД-чилерибизни ичинде да болгъандыла палачла, не аз терслиги ючюн да эр кишилени къолларын, бармакъларын эшик бла **къысдыргъанла** (Э.С., А.И., Г.Ж.). 2. Бир зат бла эки жанындан да къысып, бегит, тешилмезча, чачылмазча эт. Скрепка бла **къысдыр**. *Марат юй ишлерге деп жыйгъан къагъытларын скрепка бла бирге **къысдырып**, тап жерге салды (З.З.). Прохор эки нарат бурусну да темир керек бла къаты **къысдырды** (Г.Э.). 3. кёч. Къоркъут. Хыличилени **къысдыр**. Уручуну **къысдыр**. *[Элкъан Саниятха:] Эгечим, аллай озуп башлагъан сабийни атасы бираз **къысдыра** турмаса, бузулур да къалыр! (З.З.). [Элияс:] Бу жолдан сора быллай иш этсегиз, сютге берликме деп, жашланы экисин да **къысдырып** келгенме (Т.Ж.).

КЪЫСДЫР² Артха асыра, артда хайырланыр ючюн хазырлап, бир жерге салып къой. Ахча **къысдыр**. Алтындан этилген затланы **къысдыр**. Къыт затны **къысдыр**. *[Шамкъыз:] Не этерик эдим, ёлюм кюнюме **къысдыргъан** сомчукларыма да тиерге тюшдю (З.З.). Бу жол а амма кишиге да кёргюзтмей **къысдырып** тургъан къумачын да чыгъаргъанды. (Ш.М.).

Къысдырыкъ

КЪЫСДЫРЫКЪ¹ Артха асыралгъан зат, артда хайырланыргъа деп хазырлагъан зат. Ахча **къысдырыкъ**. Бишлакъ **къысдырыкъ**. Амманы жюн **къысдырыгъы**. Къумач **къысдырыкъ**. *Туудукъчугъуну туугъан кюнюме аякъ машина алыргъа керек болгъанда, Жамиля арт кюнюме деп тутхан **къысдырыкъчыгъына** узалыргъа тюшдю (Ш.Х.). [Бислимат Аминагъа:] Кел, къакъ эт ашаргъа сюе эсенг, Зухуралагъа барайыкъ, биягъы Сайхатны бир **къысдырыкъчыгъы** болур (Т.А.).

КЪЫСДЫРЫКЪ² Мекамны, аны тегерегине этилген бурууну хуналарын къалагъан заманда кирпич, блок д.а.к. башха зат толтурмагъан жерчикге салыныучу сыныкъ (бурху, кесек). Таш **къысдырыкъ**. Кирпич **къысдырыкъ**. **Къысдырыкъ** сал. **Къысдырыкъ** эт. *[Хамит Жамалгъа:] Кирпични сыннганларын,

не ууагъын да атма, **къысдырыкъгъа** керек боллукъдула! (Т.Ж.). Мухаммат хуна къалайды, Гыйы ташла ууатып, Хасанчыкъ да болушады **Къысдырыкъла** узатып(Г.Б.).

Къысма

КЪЫСМА¹ эск. Чуба (къызчыкъла 10–12-жыллыкъларындан башлап, эрге баргъынчы, ёшюнлери уллу болмаз ючюн къысып тургъан зат, корсет). **Къысманы** бауу. **Къысма** кийген къыз. ***Къысма** ичинде къыз киби (айт.). **Къысмадан** чыкъмагъан къызчыкъгъа ол сёзлени айтып айланганла неден уялыкъдыла?! (Ш.М.).

КЪЫСМА² Къысым (бирча затланы бирге къысылгъанлары). Китап **къысма**. Чыбыкъ **къысма**. Папка **къысма**. Гюл **къысма**. *Назик къаракёз къызчыкъ газет **къысманы** келтирип, мен олтургъан столгъа салды (Къуд. Х.). Нашала бла помидорладан сора, сохан, жыгыра **къысмаладан** да экишерин алдым (3.3.).

Къысха

КЪЫСХА¹ сыф. 1. Узун болмагъан. **Къысха** чач. Бутлары **къысха**. **Къысха** пальто. *Жубу къоянчыгъымы кёзчюклери къызылла, Къуйрукъчугъу **къысхачыкъ**, Къулакълары узунла (Г.М.). [Мухарбий Исхакъгъа:] Кимни боюну **къысхады**, кимни бутлары къынгырдыла дейсе! Да сора къайдан табайыкъ санга боюну, бутлары да сурахайныкълача узунла, субайла болгъан къыз?! (Г.Э.). 2. Кёпге созулмагъан, терк тауусулгъан. **Къысха** кюн. **Къысха** кече. **Къысха** заманны ичинде. **Къысха** жашау. *Кюнде **къысха**, кечеле уа узун болгъандыла (К.Х.). [Сауарбий Далхатха:] Да не этерикбиз, ахшы адамны жашауу **къысха** болады дейдиле. Атангы орунуна да жаша сен! (Т.Ж.). [Хасан:] **Къысха** заманны ичинде бизни ишибизге комиссия къарарыкъды дегендиле. Тапсызыракъ затларыгъызны тюзетирге, шарайып табылмазча этерге керексиз! (3.Ж.). 3. Узакъ болмагъан. **Къысха** жол. Аралары **къысхады**. *[Къаншау:] Кёп жюрюй кетип, юйренип къалгъандан туююл эсе, Нальчик сахар бла бизни элибизни арасы манга алгъындан эсе **къысха** кёрюнеди (К.М.). [Ислам:] Ай жаш, **къысха** жол бла барама деп, машинангы кырты этерсе! (Къуд. Х.). 4. Аз сёзлю, тынгыларгъа кёп заман къорамагъан. **Къысха** назмула. **Къысха** жууап. **Къысха** хапар. **Къысха** жыр. *Жантауну узуну ахшы, сёзню **къысхасы** ахшы (айт.). Кацци улу Хабуну **къысха** чам хапарчыкъларын окъургъа ашыгъып сакълагъанла кёпдюле (Т.А.). «Сени жырларгъа ким юйретгенди?» – деп соргъанлагъа мени жууабым **къысхады**: «Табийгъат!» (Б.А.). 5. Ахлулугъу, жууукълугъу къаршы болгъан. **Къысха** жууукъ. Ахлулугъу **къысха** адам. *Ёрюзбек кесини сагъышын алгъа **къысха** жууукъларына, ахлуларына айтханды («Нартла»). [Сейит:] Шакманлары бла ахлулугъубуз **къысха** туююл эсе да, бир бирни къууумуна кимден да биз алгъа табылабыз (К.М.). [Хутай Къанаматха:] Ийнан, мен сени **къысха** къарындашымча кёреме. Сенден да аллай хал сезип тургъанма. Алай бу жол а жаныма тийгенсе (3.Ж.).

КЪЫСХА² сёзл. 1. Не затны болса да узунлугъун аз этип. **Къысха** къыркъ. **Къысха** бич. **Къысха** такъ. *[Элкъан:] Гюнахлы иш этгенбиз: ол жазыкъ хайыуанны [эшекни] къайсыгъыз этген эсегиз да, **къысха** тагъып къойгъансыз да, жаталмай тургъанды (Къул. Х.). Манга узун бичеринги **къысха** бич (айт.). [Аминат:] Ий, манга бир ангылатыгъыз. Бу жылы келген тишириуланы чачларын **къысха** къыркъдырып, эр киши кёнчекле кийип айланганлары неге ушайды? (Къ.К.). 2. Кёп сёз къоратмай, тынгылагъанны, окъутгъанны кёп заманын къоратмай, аз сёз бла. **Къысха** айт. **Къысха** сёлеш. **Къысха** жаз. *Сочиненияны барыбыздан да **къысха** жазгъанлыкъгъа, «бешни» классда жаланда ол [Керим:] алды (Т.А.). Башха кюнледеча болмай, бу жол директор **къысха** сёлешди (Ш.М.). [Ахмадия Тахирге:] **Къысхаракъ** айт, маржа, автобусха кеч бола турама! (Къ.К.). 3. Терк. **Къысха** къайт. **Къысха** къорат. **Къысха** кет. **Къысха** билдир. *[Омар:] Кёресиз халны. Былайда туруу жанынга къоркъууду. **Къысха** кетерге керексиз! (Г.Б.). [Исхакъ Тауланнга:] Жашчыкъ, ызынга **къысха** къайт! Бирси кюн жерчигибизни дырынын жыярыкъбыз (К.Х.). [Къушу:]. Къуууму-бузну юсюнден Хабазда ахлулагъа да **къысха** билдиригиз! Аллах сакъласын, жууукъ юлюшюбюз къыйынды! (К.М.). 4. Терк-терк. **Къысха** солу. **Къысха** жүрю. **Къысха-къысха** тюбеш. *[Сейит Мазаннга:] Бу къызылжагъала бери аман **къысха** жүрюп башлагъандыла. Элден биягъы бир палах чыкъмагъа эди! (З.З.). Билген Аллахды, кёпге барлыкъ болмаз. Тюненели бери **къысха** солуп башлагъанды (Къ.К.). 5. Бек жууукъ (бар, къысыл, жанла). Къатына **къысха** бар. **Къысха** жанла. **Къысха** жууукълаш. *Мен да аны къатына **къысха** жанлап олтурдум (З.З.). Туман асыры алашадан, **къысха** жууукълашхынчы, юйюбюзню таныялмадыкъ (Гул. Б.). Бизге кесин атаргъа гузаба этип тургъан ит, Биязуркъа къатына **къысха** барып: «Бойнакъ, бойнакъ!» – дегенлей, къуйрукъ булгъап, артха, оруну таба, кетди (Къул. Х.).

КЪЫСХА³ ат къарач. Лезгинка (лезгинлилени халкъ тепсеулери эм аны музыкасы). **Къысхагъа** бар. **Къысхагъа** тарт. *Ортагъа чартлап чыгъып, жаш барады **къысхагъа**. Къоллары кёзюу ойнай, къарайды ол къызлагъа (С.А.).

Къысыкъ

КЪЫСЫКЪ¹ сыф. 1. Оюлгъаны тар болгъан (кёзлени юсюнден). **Къысыкъ** кёзле. Кёзлери **къысыкъдыла**. *Сагъынбайны кёзчюклери **къысыкъла**, бурунчугъу мантыкъчыкъ, сакъалчыгъы уа къысхачыкъ эди (С.К.). 2. Эки жаны бирге бек жууукъ болгъан. Сууну **къысыкъ** жери. Тарны **къысыкъгъа** айланган жери. *Бирлерибиз, Сукан сууну жайыу жери бла кирип, башхаларыбыз а, аны **къысыкъ** жерин табып, секирип ётдюк (З.Х.). Дорбунну **къысыкъ** жерине жетгенибизде, бир адам ынчагъанча таууш эшитилди (МХЖ¹). 3. грам. Сёлешген заманда таууш къураучу органла бирге жетип неда бир башха чырмаугъа тюбеп айтылыучу (тилни тауушларыны юслеринден). **Къысыкъ** тауушла. **Къысыкъ** тутуш. *Къуралгъан жерине кёре, **къысыкъ** тауушла тиллилеге бла эринлилеге юлешгендиле (Г.Ж.). Бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилни кеси лексикасында да **къысыкъ** тутушла сёзню аллында тюбемейдиле (Г.Ж.).

КЪЫСЫКЪ² сёзл. Бирге къысылып, аралары бирге жууукъ болуп. Тизгинлени **къысыкъ** жазыу. Бир бирге **къысыкъ** тиз. *Залимчик бояулу къарындашларын, бир бирге **къысыкъ** тизип, санайды (С.К.). Устаз **къысыкъ** жазылган тизгинледе сёзлени халатларын къыйналып тюзетеди (Б.Х.).

Къыт

КЪЫТ¹ сѳ. 1. Жетер чакълы болмаган, бек аз болган. **Къыт** товарла. **Къыт** ашарыкъла. **Къыт** сырьё. *Бир жол ання мени базарда **къыт** товарла къолда сатылыучу жерге элтди (З.З.). Жашны ийленмеген суусар, къундуз д.а.к. башха **къыт** терилени сата турганлай тутхандыла («Заман»). 2. *хапар. магъ.* Мал аш **къытды**. Иш **къытды**. *Алгъын жылладача туююлдо, энди жер шахарда угъай, элде да **къытды** (Г.Э.). [Къурманбий:] Кёресиз иш **къытды**, эки-юч дипломлары болганланы окъуна кёбюсю ишсиз айланадыла (Т.Ж.).

КЪЫТ² эт. 1. Оюнда хорла. Шахматлада биринчи партияны **къытдым**. Ол мени шашка ойнап **къытды**. *Шахмат ойнап эришиуледе **къытханы** ючюн, Зуфаргъа бууун сагъат бергендиле (Къ.А.). – Бу уа бильярд ойнап **къытхан** ахчамды, не суюсегиз да, алыгъыз! – деп, Муслим хуржунундан чыгъарган бешминглик къагъытны столгъа салды (Къ.Х.). 2. Оюнда хорлап неда лотереяны, займны ойнатып, ахча неда башха зат ал. Ахча **къыт**. Лотерея бла машина **къыт**. Юй **къыт**. *[Хадис:] Бу омакъ машинаны уа къачан алганса? [Дагир:] Лотерея ойнатып **къытханды** къызчыкъ (Ч.М.).

Къыш

КЪЫШ¹ ат. Жылны кюз артыны ызындан келиучю эм жаз башы бла алышыныучу бек суукъ кезиую. Сууукъ **къыш**. Къара **къыш**. **Къыш** келди. Къарлы **къыш**. *Бир кюню жаз, бир кюню **къыш** болган адам (*айт.*). **Къыш** суугъун кёргюзтюр, душман жаулугъун кёргюзтюр (*айт.*). **Къышха** чыккырни толтур акъдан, чардакны толтур къакъдан (*айт.*).

КЪЫШ² сёзл. Къышны кезиуюнде, къышхыда. **Къыш** элде турабыз. **Къыш** кетип, жай келдик. ***Къыш** арба ишле, жай чана ишле (н.с.). Жаз асырамагъаны **къыш** тапмазса (*айт.*). Жаз бир кюнню жатсанг, **къыш** талай кюнню абынырса (*айт.*).

Къышлыкъ

КЪЫШЛЫКЪ¹ Къышны халы, белгиси, ышаны. Къыш **къышлыгъын** этеди. *Къыш **къышлыгъын** этмесе, жаз жазлыгъын этмез (н.с.). [Къубадий:] Къары, суугъу болмаган къышны не **къышлыгъын** сорасыз? (К.Х.).

КЪЫШЛЫКЪ² 1. Малланы къышда кютюучю, кечиндириучю жер. Тау **къышлыкъла**. **Къышлыкъдагъы** малла. *[Хажы-Исмайыл:] Къысыр тууарла Догъуат башында **къышлыкъда** кечинедиле («Заман»). Таналаны бла къысыр тууарланы **къышлыкъгъа** сюрюрге оноу этилгенди («Заман»). 2. Чаллыкъ,

чалыныучу жер, биченлик. **Къышлыкъны** къоруу. **Къышлыкъны** чалыу. ***[Харун:]** Зылгы Бауда бла Маргъушейде **къышлыкъланы**, жюрюрге узакъ болгъанлары себепли, Тёбен Жемталагъа сатханбыз («Заман»). Малла урулуп тургъандыла да, быйыл Ташлы-Таланы Гумедиде **къышлыгъы** кеч чалыннганды («Заман»).

КЪЫШЛЫКЪ³ Адамны этиндеги кири. Аякъ **къышлыкъ**. Боюнну **къышлыгъы**. *Тазы болгъан адам кирни кетере эди бир ышыкъ. Къалгъанла уа **къышлыкъланы** тюшюрюучю эдик ышып (О.С.).

Къыяма

КЪЫЯМА¹ *ат.* 1. Ислам динни догмаларында, Къуранда айтылгъанына кёре, жашауну ахыры, тохтап къалыуу. **Къыяма** бла къоркъутуу. *Къоркъутадыла ала: **Къыяма** келликди деп, Жер юсюнде бир жан да Къалмайын ёллюкдю деп (О.С.). **[Салых:]** **Къыяма** жууукълашмагъан эсе, бу халкъ суююучю адамла былай нек бузулгъандыла? (Гул. Б.). 2. *кёч.* Бек къыйын, ауур болум. Уруш **къыямасы**. Къышны **къыямасы**. **Къыяманы** сынау. **Къыямадан** къутулуу. ***[Маштай:]** Да ауур, къыш **къыямада** жалан башлай, жукъа пальточукъ бла айланса! (З.З.). Мамырлыкъда жашайбыз ишлеп, ашап биз шёндю. Уруш **къыямасындан** Аллах сакъласын энди (Б.Х.).

КЪЫЯМА² *сыф.* Тёзерге (чыдаргъа) бек къыйын, къаты. **Къыяма** сууукъ. **Къыяма** къыш. **Къыяма** боран. *Жерни башын тюбюне этипми къояды дерча **къыяма** боран да апчытмагъанды аланы [къойчуланы] (Тек. Ж.). Алай бош суукъчукъ угъай, анда [Талдыкурганда] **къыяма** сууукъ болуучу эди (Къул. Х.).

Л

Лагъым

ЛАГЪЫМ¹ Атылыучу зат. **Лагъым** сал. **Лагъым** бла атдыр. **Лагъымлы** къа-
тышма. *Коваленко бла Айбазов фашистлени сауут складларын атдырыргъа
лагъым тапхандыла (З.Х.). **Лагъым** къысыр къаяны да атдырады да, ол склад-
ны уа къалай атдырмаз?! (З.З.). Ала [Хамит бла Аслан] атдырыллыкъ жерлеге
лагъым салдыла (Къуд. Х.).

ЛАГЪЫМ² къарач. 1. Амал, мадар. **Лагъым** излерге. **Лагъым** табаргъа.
Лагъым этип, жыгъаргъа. * [Хананий:] Кёрдюгюзмю ол жашчыкъ атасы кибик
кишини **лагъым** этип къалай салды сыртындан! (Ч.М.). [Хажи:] Ол [Батыр]
эсли адамды, бир **лагъым** табар, жарсыуугъузну айтсагъыз (Къ.Н.). Жашла
Дайпургъа не **лагъым** бла да юйретирге кюрешедиле, ол а чырт тынгыларгъа
сүймейди (Е.М.). **Лагъым** билген лагъымын салыр (айт.). 2. Аман акъыл, хый-
ла. **Лагъым** бла тут. **Лагъым** бла къапханнга тюшюр. **Лагъым** бла алда. *Кёп
айланып, **лагъым** бла тутхандыла бёрюню. Бёрю уа аллай бёрю – Айыу кибик
кёрюмю (Х.Н.). Бауну эшигин ачып, Атды ичине ашчыкъ, **Лагъым** бла ары
жыйып, Тутду тауукъну жашчыкъ. (С.А.). 3. Ойлап чыгъарылгъан, табылгъан
зат. Жашны эки **лагъымы** да производствогъа сингдирилгендиле («Къарачай»).
Лагъым табыу илму-техника процессни ышаннгылы таянчагъыды («Къарачай»).

Лайка

ЛАЙКА¹ Уучу итлени тюрюлеринден бири. Сюрююню кютген **лайка**. Уучу
лайка. *Буу сюрююню ёрекъулакъ, узун тюклю, чыммакъ **лайка** кютеди (Л.Х.).
Лайкала кёп жумуш этедиле: агъачда уучу ёлтюрген кийик къанатлыланы из-
леп табадыла, кийик жаныуарланы тутадыла, ыстауатны бёрюледен сакълай-
дыла, къышда чанагъа жегиледиле («Заман»).

ЛАЙКА² Сахтиянны сыйлысы. **Лайкадан** этилген къол къапла. **Лайкача**
ийленнген тери. *Омакъ кийинипди къыз: **Лайкадан** плащчыгъы, Тончугъу
норкаданды, Къысха къызыл чашчыгъы (Г.М.). Зухура тойгъа бриллиант мын-
чакъла тагъып, **лайкадан** кеси заказ бла тикдирген жумушакъ къол къапчыкъ-
ларын, къара тюлкю териден этилген жагъасы болгъан курткачыгъын кийип
барды (Ш.М.).

Лак

ЛАК¹ ат. Спиртде, скипидарда неда жауда эритилген, тюрю-тюрю зат-
ланы жылтыратыучу жукъа чайыр раствор. **Лак** жагъыу. Къызгъылдым **лак**.
Агъач **лак**. Тырнакълагъа жагъыучу **лак**. *Къызчыкъла гинжилерини бармакъ-

ларына **лак** жагъып ойнайдыла (Тек. Ж.). [Зубайда:] Ай толуга озгъунчу, туф-лилерими **лагы** онгуп къалгъанды (Г.Э.). Аскер, эки столну юсюн сюрмелеп, **лак** уруп, тюз жангыча этди (З.З.).

ЛАК² *сыф.* Лаклыланыхъы (Дагъыстанда жашагъан халкъладан бириники). **Лак** тил. **Лак** литература. **Лак** жыр. **Лак** тепсеу. *Тажи-Къурманны анасы **лаклы**, атасы къумукълуду да, ол **лак** тилни да, къумукъ тилнича, иги биледи (Г.Э.). Дагъыстанны культурасыны Къабарты-Малкъарда кёргюзтюлген кюнлеринде къумукъ, авар, **лак** жырлагъа тынгылап, акушин, лезгин тепсеулеге къарап, зауукъ этдик («Заман»).

Линейка

ЛИНЕЙКА¹ 1. Тюз ызлар, ызлыкъ этер ючюн хайырланылыучу иничке, жукъа, сыйдам эм тюз къангачыкъ. Узун **линейка**. **Линейка** бла ызла. Логарифм **линейка**. Ючгюл **линейка**. *Устаз заводну **линейка** бла чертёж къагъытда кеси этген суратын кнопкала бла къангагъа бегитди (Х.О.). Ол замандагъы устазла урушурну, тырман этерни орунуна **линейка** бла уруп да къоюучу эдиле (Л.Х.). 2. Адамланы тизгин сюелиулери. **Линейкагъа** сюелиу. **Линейкада** сёлешиу. *Эки онбиринчи классны да бир **линейкагъа** сюеп, алгъа директор, андан сора уа алада ишлеген устазла къырал экзаменлени юслеринден кёп сёлешдиле (Т.А.). Ахыр къонгуроуда **линейкагъа** сюелдик: алда – бизни ашырлыкъла – биринчи классла, артхарагъда уа – биз – онунчу класс (Ш.Х.).

ЛИНЕЙКА² *эск.* Олтуруучу жери кёп болгъан, узун, башы ачыкъ файтон. Почтаны **линейкасы**. Тозурагъан **линейка**. ***Линейка** элге киргенлей, орамда ойнай тургъан жашчыкъла ызындан чапдыла (Г.Б.). Алаша, уллубыдыр, узунмыйыкъ киши **линейкадан**, къысха-къысха солуй, тюшдю (К.М.).

Лира

ЛИРА¹ Украинли эм белоруслу жырчылары эрттеги къыл къобузлары. Белорус **лира**. Украин **лира**. **Лираны** сокъ. *Узун арыкъ, къарамыйыкъ эр киши кёкюрегине тагъылгъан **лираны** чархчыгъын буруп жырлатады (Къ.А.).

ЛИРА² Италия бла Турцияны ахча ёлчеулери. Къалыннга бериллик **лирала**. **Лираланы** евролагъа алышыу. *Тюркю жашчыкъ, хуржунундан **лирала** чыгъарып, аланы менден алгъан долларлары бла тенгешдирип къарайды (Л.Р.).

Люю-люю

ЛЮУ-ЛЮУ¹ *сыф.* Люююлдеуюк, къымылдауукъ, чайкъалып туруучу. **Люю-люю** къанга. **Люю-люю** кёпюр. ***Люю-люю** къанганы юсю бла илипинни бирси жанына ётдюк да шахмат ойнай тургъан жашланы къатларына бардыкъ (Тек. Ж.).

ЛЮУ-ЛЮУ² эрикл. Жюрекни тебиуюн билдиреди. Люу-люу эт. Жюрекни люу-люу. *Сени кёрсем, жюрегим Терк-терк люу-люу этеди, Санга айтырыкъ сёзюм эсден чыгып кетеди (С.А.).

М

Ма

МА¹ кес. Ал² деген бла бир магъанадады. **Ма** муну. **Ма**, кесинги болсун. **Магъыз** алыгъыз. *– **Ма**, жашчыгъым, муну санга алгъанма! – деп, Саният Заурчукъгъа оюнчакъ машиначыкъ берди (Ё.А.). – **Магъыз**, муну да ары кьошугъуз! – деп, Назир тойда ахча жыя тургъан жашха минг сом узатды (З.З.).

МА² кес. 1. Жуукъдагъы затны кёргюзтгенде хайырланылады. **Ма** алайда. **Ма** къоянны аякъ ызлары. **Ма** бу адам. ***Ма** бу юйде ётгендиле поэтни ахыр жыллары («Заман»). – Ма бу тешикни кёремисе? – деп, Солтан Хадисге илишанда «9» деген тарыхны тешилип тургъан жерин кёргюзтдю. – Анга мени огъум тийгенди! (Тек. Ж.). – **Ма** былайда жатып турады! – деп, Зухура анасына юй башында гаккы табаргъа жатхан тауукъну кёргюзтдю (Б.С.). 2. Сакъланган, суюлген затны болгъанын кёргюзтеди. *[Керим] **Ма**, Ахмат да келди! Башлайыкъ энди!.. (К.Х.). [Мариям:] **Ма** юйге да жетдик! (З.З.). 3. Кёргюзтючю, байлаучу алмашла, заманчы, орунчу сёзлеуле бла келсе, аланы магъаналарын кючлейди. *– Мен ол заманда **ма** быллайчыкъ эдим, – деп, Сюлемен Омаргъа белин кёргюзтдю (З.З.). [Сафарбий:] **Ма** былайда, бу хурметли адамланы къатларында, сёз береме бу жолдан сора быллай иш этмезге! (Г.Э.).

МА³ межд. Сейирсиниуню, билмей тургъанлай болуп къалгъан затны кёргюзтеди. *[Идирис Юсюпге:]. **Ма**! Сен а къайдан чыкъдың, къумукълу харбыз бахчадан чыкъгъанлай? (З.З.). – **Ма** санга! Бучукъдамы чаллыкъды?! – деп, Назир онтёрт-онбешжыллыкъ жашчыкъны инбашчыгъындан ачитмазча басды (Х.О.).

Магъаналы

МАГЪАНАЛЫ¹ сиф. Уллу, терен магъанасы болгъан. **Магъаналы** иш. **Магъаналы** хапар. **Магъаналы** статья. **Магъаналы** проблемала. *Докладчы жарым сагъатны ичинде, бош затланы чайнап тургъан болмаса, бир **магъаналы** сёз айтмады (З.З.). Дуниягъа белгили режиссёр Сокуровну **магъаналы** фильмлерине къырал бийик багъа бичгенди («Заман»). Толгъур улу Зейтунну терен **магъаналы**, оюмлу лекцияларына студентле кёл салып тынгылайдыла («Заман»).

МАГЪАНАЛЫ² сёзл. Толу, терен, иги ангылатып. **Магъаналы** сёлеширге. **Магъаналы** жазаргъа. **Магъаналы** хапарлашыу. *[Зухура:] Эркин темагъа сочиненияны барыгъыздан да Аскер **магъаналы** жазгъанды (Т.А.). [Осман Баширге:] Сабийле дерсде санга иги тынгыламайдыла деп, бош кёлюнг къалады. Аминча **магъаналы** сёлешсенг, санга да тынгыларыкъдыла (Б.Х.).

Магъанасыз

МАГЪАНАСЫЗ¹ *сыф.* 1. Магъанасы болмагъан, оюмсуз. **Магъанасыз** жууап. **Магъанасыз** иш. **Магъанасыз** даулаш. * [Къонакъ Исламгъа:] Аллай **магъанасыз** ишге къатышханынгы тюз этмегенсе! (З.Ж.). Бир **магъанасыз** затны юсюнден кёп даулашыргъа тюшдю (К.А.). [Даут Камалгъа:] Бу Харун бла сени **магъанасыз**, керексиз халаллыгъыгъыз башыгъызгъа таш болуп тие тургъанын да кёре турасыз... (Г.Э.). 2. Суратлау кючу, илму даражасы осал, къарыусуз. **Магъанасыз** чыгъарма. **Магъанасыз** назмула. **Магъанасыз** диссертация. **Магъанасыз** хапарла. * Жазгъан затларынг ниет, юретиу, суратлау жаны бла къарыусуздула, **магъансыздыла** десенг, бизни жазыучуларыбызны къанлы жаулары болуп къаласа (Б.Н.). Экспертиза этиучю комиссия жашны диссертациясыны жангы заты жокъду, илмугъа жукъ къошмайды, **магъанасызды** деп чертеди («Къарачай»).

МАГЪАНАСЫЗ² *сёзл.* Оюмламай, сагъыш этмей. **Магъанасыз** сёлешиу. Ахчаны **магъанасыз** жоюу. **Магъанасыз** жазыу. * [Ийнал Таукъаннга:] Сен уллу кишисе, сабийча, **магъанасыз** сёлешген санга ушамайды! (З.З.). [Мухтар:] Ма бюгюн да юч минг сомну, ол затны, бу затны алдыкъ дерча да болмагъанлай, бош хылымылы затлагъа **магъанасыз** жойдукъ (К.Х.).

Мадар

МАДАР¹ *эт.* Мажар (эт, тындыр, жалчыт, болдур, тап). Отун **мадар**. Ишни **мадар**. * Черекни ГЭС-и районну электрокюч кереклисин **мадарып** турады («Заман»). Шамил къарындашына юй ишлерге керекли затланы толусунлай **мадаргъанды**, къурулуш бардырыллыкъ жерге келтиргенди (З.З.). [Исмайыл:] Аланла, былай мудахланыпмы турлукъбуз? Келигиз, бир затла **мадарайыкъ** да суу боюнуну барайыкъ! (Г.Э.).

МАДАР² *ат.* 1. Тапсыз затдан къутулур, не да болсун бир затны мажарып ючюн этиллик амал, жол, онг. Не **мадар** бла да. **Мадар** излеу. **Мадар** табылды. **Мадар** этигиз. * **Мадар** болса, къадар болур (*н.с.*). **Мадар** къарын тойдурур (*н.с.*). [Аслан:] Насрахожа тюз айтханды: борчну бермей къутулур **мадар** жокъду (К.Х.). 2. Болургъа амалы болгъан зат, онг. Окъургъа иер **мадар**. **Мадарынга** кёре. **Мадар** излерге. * Жауунла кёз ачдырмай, картофну жерден жыяр **мадарыбыз** болмай турабыз (*Ш.М.*). [Буслиймат:] Сиз бусагъатда окъуна барыгъыз, мен а, кёресиз, юйде адам къалмайды, артдаракъда, **мадарыма** кёре, барырма (*С.К.*). 3. Къолдан келлик зат, кюч. Производствону **мадарлары**. Экономика ёсюуну **мадарлары**. * Жыйылыуда республикада экономика ёсюуну **мадарлары** толу хайырланылмагъанлары белгиленгенди («Заман»).

Мадул

МАДУЛ¹ *сыф.* Ишленмеген, бир заманда да сюрюлмеген. **Мадул** жерле. **Мадул** ёзен. * **Мадул** аулакъла энди Сабанлыкъла болдула. Сюйюп жашау этерча Мекямладан толдула (*М.С.*). Адамланы иш кёллюлюктери не ючюн селее баргъаныны юсюнден сёз башланса, Харунну эсине Къазахстанны **мадул** ёзенле-

ринде, кёзюн-башын букъу басып, кече-кюн деп къарамай, эришип жер сюрген кюнлери тышедиле («Заман»).

МАДУЛ² сёзл. 1. Сюрюлмей, жукъ себилмей. **Мадул** къал. *[Мёлек Сайхатха:] Эгечим, сабийсиз тиширыгу **мадул** къалгъан сабан кибикди (3.3.). 2. кёч. Зырафына, бошуна. **Мадул** озгъан заман. Жашауну **мадул** ётдюрюу. *Жашауунг **мадул** ётмезча, Излегенлей тур мадар, Излеген табады, ийнан, Мадаргъа барды къадар (О.С.).

МАДУЛ³ ат. Ишленмеген, бир заманда да сюрюлмеген жер. Жашилленнген **мадулла**. **Мадулланы** сюрюу. *Жашилленнген **мадулла**, нюр жанады къуу тала (О.С.). Илмуну деу кючу бла **мадуллагъа** жашау келди (О.К.).

Мажал

МАЖАЛ¹ сыйф. Тенгleshдирилген затладан игирек, табыракъ. **Мажал** быстыр. Токълулада **мажалы**. Товарланы **мажаллары**. *[Халимат:] Кийимни, ашны да **мажалын** анга [Мухадиннге] бере кетип, бузуп къойгъан болурбуз дейме (С.К.). «Шажарда къызыма жиберликме», – деп, Зулийжан бахчадан къа-зылгъан картофланы **мажалларындан** эки машок чакълысын бир жанына айырды (Ш.Х.).

МАЖАЛ² сёзл. Тенгleshдирилген затладан игирекди, табыракъды дерча. Бирсиледен **мажал** окъу. Тюненеден бюгюн **мажал** ишле. *[Зейтун:] Угъай, алай а менден ол **мажал** окъуйду (Ш.Х.). [Асият:] Элде кимден да ол [Солтан] **мажал** жашай эди. Болсада аны бир махтаннган сёзюн эшитмезсе (3.3.).

Май

МАЙ¹ эск. **Жау**¹ деген бла бир магъанадады. **Май** жугъу. **Май** къазан. *Жалпакълада къозу, къой Керпесленип отлайдыла, Токълукъ болгъан журтумда **Май** къазанла къайнайдыла (С.А.).

МАЙ² Календарь жылны бешинчи айы, жаз башыны ахыр айы. **Май** ай. **Майны** ахыры. *Жаз башы жауунлу болуп, **майны** ахыр кюнлерине дери эллиле бахчаларына урлукъ салалмай турдула (Т.Ж.). **Май** келгинчи, табийгъат Тынгылы чагъалмайды, Жер да, кырдыгын берип, Малланы багъалмайды (С.А.).

Малта

МАЛТА¹ 1. Тюпге сал, аягъынг бла бас, басып, юсю бла ёт; юсюнде айланып, кир эт. **Малтап** кетиу. Кюйюзню **малта**. Бир бирни **малтап** къачыгу. *[Зумрат:] Атта, эслеп атла, киштик балачыкъны **малтарса!** (Гул. Б.). Ала уа, абынып жыгъылгъанланы да **малтап**, къачып къутулдула (Г.Э.). Милиционерле, чурукъларын да тешмей, юй тюбюнде омакъ кюйюзчюкню **малтап**, сабий отоугъа ётдюле (К.М.). 2. Басып эз, жараусуз эт неда ёлтюр. Отну, **малтап**, ёчюр. Сохан тахтаны **малта**. *[Забида Захидаха:] Ай аурунг, эчкилеринг сохан тахтабызны **малтап**, жукъгъа жарамазча этип кетгендиле! (3.3.). [Сахадин Юзейирге:] Ол

сен сукъланыучу маскечигибизни тюнене кече машина **малтап** кетгенди (Б.Б.). **3.** Аякъ бла эз, ийле, кытышдыр. Балчыкны **малта**. *Жер юйлени ууакъ салам неда баууш кыошуп **малтанып** этилген балчыкъ бла сюртюп болгъандыла («Заман»). Кыасай бла Омар саман этиллик балчыкны **малтайдыла**, гетменле бла кеплеге кыуядыла, бирси жашла уа аланы элтип, арлакъда тюз жерчикге жаядыла (Ш.Х.). **4. кёч.** Жек, эз, зулмулукъ сынат. Фашистле **малтагъан** халкъла. Халкъны **малтап** жашатыу. *Бийи, фашисти да халкъны **Малтар** ючюн кыоймадыла, Алай аны адамлары Бетлерин жоймадыла (О.С.).

МАЛТА² къарач. **1.** Терекни бутакъларын уруп кес, кесип кетер. Терекни бутакъларын **малта**. *Алма тереклерин **малтай** тургъан кыартчыкъ, арбазында бизни кёргенлей, ишин кыоюп аллыбызгъа келди (Б.М.). **2. кёч.** Кесиучю сауут бла кыаты уруп, кимни болса да бир затын юздюр, ёлтюр. Жауну **малта**. *Алайда эки фашистни да тауушсуз **малтап**, частъха кыайтабыз (Х.О.).

Мамыр

МАМЫР¹ сыф. Тынчылыкъны, ырахатлыкъны, сабырлыкъны, жарашыулукъну скойген, кыаугъаны, кыайгъыны скоймеген; шуюх халлы, бири бирин ангылагъан, келишиую. **Мамыр** халкъ. **Мамыр** ушакъ. **Мамыр** жашау. **Мамыр** журт. ***Мамыр** ушакъ кече ортасына дери барады (Х.О.). Миллетлени арасында **мамыр** халла кючлене баргъаны сайын аланы жашау кыолайлары бютюнда игиленеди («Заман»). Эшта, Орта Азияда кыыргызылыладан жууаш, кыаугъа-сыз, **мамыр** халкъ болмаз (Къуд. Х.).

МАМЫР² сёзл. Жарашып, келишип, кыайгъы, кыаугъа этмей, ырахат халда. **Мамыр** жаша. **Мамыр** жукъла. *Хар кыырал бла да келишип, **мамыр** жашагъан халкъгъа дёрденин тургузуп чапхан душман эринин кыапханды (К.А.). Бири сёлеше эсе, бирси анга тынгылап, **Мамыр** барады ушакъ, бир бирни тюз ангылап (С.А.).

Мамырлы

МАМЫРЛЫ¹ сыф. **Мамыр**¹ деген бла бир магъанадады. **Мамырлы** жылла. **Мамырлы** жашау. **Мамырлы** журт. *Совет халкъны **мамырлы** жашауун бузар мурат бла душман сормай-ормай жерибизге кирип келген эди (Къуд. Х.). **Мамырлы** кечени шошлугъун жылкычы кыушну кыычырыгъы бузду (Т.З.).

МАМЫРЛЫ² сёзл. **Мамыр**² деген бла бир магъанадады. **Мамырлы** ишле. **Мамырлы** жаша. *Бизни бу жашауубуз ючюн жанларын берген жигитлени туудукълары бюгюнлюкде эл мюлкде, халкъгъа билим бериуде, илмуну айнытыуда **мамырлы** урунадыла («Заман»).

Мардасыз

МАРДАСЫЗ¹ сыф. Чексиз, мардасы болмагъан. **Мардасыз** кыууанч. **Мардасыз** суукъ. **Мардасыз** скоймеклик. ***Мардасыз** суукъ кюн. Тюкюрюк, жер-

ге тюзгюнчю, бузлап къала эди (З.З.). Ата журтум, туугъан элим, **мардасызды** сизге суймеклигим! (Х.Н.). Жолгъа суймей чыкъсанг, ол **мардасыз** узакъ кёрюнюучюдю (З.Ж.).

МАРДАСЫЗ² сёзл. Бек, асыры, мардадан оздуруп. **Мардасыз** суй. **Мардасыз** къууан. **Мардасыз** жарсы. *Ата журтубуз, сени **Мардасыз** сюебиз биз! Сендеди, ийнан анга Кече, кюн да эсибиз! (С.А.). [Хамит:] Балаларым, жанларым, сизни хар жетишимизге биз **мардасыз** къууанабыз, сизни бла ёхтемленебиз! (Г.И.).

Марка

МАРКА¹ Юсюнде багъасы жазылгъан, асламысында письмолагъа жабышдырылыучу, тёртмюйюш къагъытчыкъ. Почта **марка**. Профсоюз **марка**. Страховка **марка**. Гербли **марка**. *– Ма, **маркала** жабышдырып атарса, – деп Харун Мухадиннге ичинде къагъытлары болгъан уллу конвертни узатды (З.З.). Мустафаны энчи альбомгъа жабышдырылгъан почта **маркаланы** коллекциясына тамата класслада окъугъанла да сукъланадыла (Т.А.).

МАРКА² Бир-бир къыралланы (Финляндияны, Германияны) ахча ёлчеуле-ри. Немис **маркала**. Фин **марка**. *Ол долларны даражасы тюше, еврону бла **марканы** даражалары уа кётюрюле баргъан кезиу эди («Заман»). Бирле сомларын евролагъа, башхала уа **маркалагъа** алышындырадыла, долларлагъа алышындырыу а, селден-сел бола кетип, тохтап окъуна кългъанды (Б.С.).

Маркъа

МАРКЪА¹ *сыф. къарач.* Къаты, къарыулу, кючлю, гиртчи. **Маркъа** санла. **Маркъа** жашчыкъ. **Маркъа** бол. *Ёсдю, чыныкъды жашчыкъ. **Маркъа** санлы, жууашчыкъ. Аккасыны жубанчы, Атасыны къууанчы (С.А.). Добарчыкъды Аланчыкъ, Гыртчы, **маркъа** уланчыкъ (К.С.)

МАРКЪА² *ат.* Алыкъа анасыны сютюн ичген, эмчекден айырылмагъан (хайыуанны баласы). **Маркъа** къозула. **Маркъа** бузоучукъ. **Маркъа** тайчыкъла. *Тяхиникни отлайды **Маркъа** улакъны анасы, «Ма-а» деп, терк-терк жокълайды Чариш этген баласын (Къ.А.). Эл аягъында къыртышда **маркъа** къозучукъла чариш этип ойнайдыла, аналары уа жаз башы жумушакъ кырдыкны къадалып отлайдыла (Г.Б.).

Марш

МАРШ¹ *ат.* 1. Стройда бирча низам бла барыу. **Марш** бла сюр. **Марш** бла барыу. Къууанчлы **марш**. *Солдатла стройгъа тизилдиде. Бир кесекден а музыка со-гъулду, къууанчлы **марш** башланды (Г.Э.). Гвардияны капитаны, ротаны тизди да, генералны аллына **марш** бла барып, черс берип, доклад этди (Гул. Б.). 2. Стройда солдатла, офицерле низам бла барыр ючюн согъулуучу музыка чыгъарма. Бу-шуулу **марш**. Жарыкъ **марш**. *Аскер оркестр **маршны** согъуп башлайды (Г.Э.). **Маршны** согъуп оркестр, Уллу къууанч башланды (С.А.).

МАРШ² *межд.* «Атлап тебире!» деген буйрукъ (стройда хайырланылады). *Стройда тизилип тургъан солдатланы алларына келип, лейтенант Васильчен-ко: «Баразов бла Маркелов, беш атлам алгъа **марш!**» – деп буюрду (З.З.).

Масхапсыз

МАСХАПСЫЗ¹ *сыф.* Адепсиз, низамгъа, жорукъгъа келишмеген. **Масхап-сыз** адам. **Масхапсыз** иш. **Масхапсыз** къылыкъ. *[Халимат:] Жашны оздур-гъанбыз, энди анга **масхапсызды** дегенлери бош кёлюбюзге тиеди (Т.А.). [Назир:] Айтыгъыз сиз да бир зат! Бу **масхапсызлагъа** сёзюм ётмей башлагъанды! (Х.О.). [Хажи:] Сабий да туююдюле, тейри, аллай **масхапсыз** иш этерча! (К.Х.).

МАСХАПСЫЗ² *сёзл.* Адепден чыгъып, низамгъа, жорукъгъа бойсунмай. **Масхапсыз** сёлеш. Кесинги **масхапсыз** жюрют. *Уллу, гитче деп бет этмегенлей, тамата **масхапсыз** сёлешди (Г.М.).

Масхара

МАСХАРА¹ *ат.* Хыликкя, самаркъау, кюлкю, чанчхы сёз. **Масхарагъа** ёч адам. **Масхараны** ангыламагъан. *– Угъай, угъай, сени **масхаранга** уа юйрен-нгенбиз! – деди къалын къарамыйыкъ жаш. – Алай бу шуёхубуз асыры оздуруп сёлешеди, ачы къабып (Г.И.). **Масхараны** кётюралмай, Къозугъанла кёргенме. Аны ангылатама деп, Даулашха да киргенме (О.С.).

МАСХАРА² *сыф. къарач.* Намыссыз, адепсиз, саякъ, хауле, тыйгъысыз. **Мас-хара** иш. **Масхара** тиширыу. *[Азрет-Амин:] Бу эркек **масхараны** уа къайдан табып келтиргенсиз? (Б.Х.). [Мухтар Кемалгъа:] Тиширыуму къуругъан эди, бу битеу халкъ билген **масхараны** алмасанг?! (Х.О.).

МАСХАРА³ *эт. сёл. тил.* Масхарала, масхара эт, хыликкя, самаркъау эт. **Масхарап** сёлеш. **Масхарап** кюл. Жашауда кемчиликлени **масхара**. *Кеси ким-ден да **масхаралыкъ** болуп тургъанлай, [Солман] адамланы сёгюп, **масхарап** сёлеширге ёч болуучуду (Т.А.). Жаны-тини Добайны **Масхарап** сёлешгенди, Хар кимге да чанчхы сёз Табаргъа кюрешгенди (С.А.).

Махтаулу

МАХТАУЛУ¹ *сыф.* Махтаугъа тийишли болгъан, махтаргъа керекли. **Махтау-лу** адамла. **Махтаулу** иш. **Махтаулу** жазыучу. *Классда бегирекда Мухадинни окъууу **махтаулуду** (Т.А.). Сёз республикада **махтаулу** алимледен бири, тарых-чы Гугов Рашидге берилди («Заман»). Ары битеу районну **махтаулу** адамлары жыйылгъан эдиле («Заман»).

МАХТАУЛУ² *сёзл.* Махтарча, махтаугъа тийишли болуп. **Махтаулу** уру-нуу. Школну **махтаулу** боша. **Махтаулу** окъу. *Кёп жылланы **махтаулу** урун-нганлары ючюн, республикада талай адам къырал саугъалагъа тийишли болгъандыла («Заман»). Керимни къызы уа, орта школну **махтаулу** бошاپ,

Къабарты-Малкъар къырал университетни медицина факультетинде окъургъа алыннганды («Заман»).

Мелхум

МЕЛХУМ¹ *сыф. къарач.* Бек бай, элпек, мол, эркин. **Мелхум** жашау. **Мелхум** ырысхы. **Мелхум** юй. *Хар къыйынлыкъны жыкъдыкъ, **Мелхум** жашаугъа чыкъдыкъ (С.А.). [Даут:] **Мелхум** ырысхыны барыбызгъа да берсин Аллах! (Л.Х.). Кюнден-кюннге **мелхум** бола барадыла эллерибиз (Б.М.).

МЕЛХУМ² *сёзл. къарач.* 1. Керегин табып, къыйналмай. **Мелхум** жаша. *Мен суюме ма аны: Хар ким **мелхум** жашаса, Ёз къыйынын ашаса (С.А.). 2. Сыйынып болмай. **Мелхум** битерге. *Быйыл кёгет терекле башха жылладан **мелхум** битгендиле («Къарачай»).

Мёхел

МЁХЕЛ¹ *сыф.* 1. Эринчек, хомух, мытыр. **Мёхел** адам. **Мёхел** ёгюз. ***Мёхел** туююлдо Омар, Хар ишде да тириди, Чалгъыда, дырында да Алчыладан бириди (О.С.). 2. Мудак. **Мёхел** кёзле. **Мёхел** къарам. *Аны [Тимурну] къарамы **мёхелди** (З.З.).

МЁХЕЛ² *сёзл.* Мудак болуп, мудакланып, кёлсюзленип. **Мёхел** къара. **Мёхел** сюелиу. *Ала [къартчыкъла] экиси да, сагъышланып, **мёхел** олтурадыла (Къуд. Х.). Жаш, кёзчюклерин энишге тиклеп, жерге **мёхел** къарап турады (З.З.).

Мол

МОЛ¹ *сыф.* Токъ, бай, эркин, монг. **Мол** жашау. **Мол** юй. ***Мол** арбазда олтуруп, Кенгешедиле къартла, Ахшы оноу этедиле Огъурлу, эсли нартла (М.С.). Кюфле мирзеуден толуп, Жашауубуз **мол** болду (О.К.).

МОЛ² *сёзл.* Хар затны эркин табып. **Мол** жаша. *Поэт, къуру бир-бирле угъай, халкъ саулай да **мол** жашаса суюди (М.Д.).

Морт

МОРТ¹ *сыф.* 1. Сыныучу, ууалыучу, шатык (агъачны юсюнден). **Морт** терек. **Морт** къанга. **Морт** карандашла. *[Хажы-Даут:] Быланы юй туюпге уругъа жарарыкъ туююлдо: эски, **морт** къангададыла! (З.З.). **Морт** ташланы ууатып, Сюлемен хуна къалайды, жашы Асхат а аланы ууакъ кесеклерин, зыраф этмей, улхузугъа салады (К.М.). 2. Къаралгъан, къурт ашагъан. **Морт** тишле. *Къурт ашап ичлерин, **Мортладыла** тишлери (Г.М.). 3. Мугут болгъан. **Морт** ётмек. **Морт** болгъан ун. *Къарт **морт** ётмек туурамчыкъланы, сууда жибитип, токълусуну ашына къошады (Къул. Х.).

МОРТ² *ат.* **Мугут**² деген бла бир магъанадады. Ётмекни **морту**. Унну **морту**. *Эски таш хунаны юсюн **морт** басханды (Т.А.). Ётмек жартыны кесилген жанына кёгере башлагъан **морт** олтургъанды (Г.М.).

МОРТ³ сѣзл. Ууалмай (ууатмай), жаркѣа болмай (этмей). **Морт** сын. **Морт** юздюр. *Жюзжыллыкѣ эмен терекни топ окѣ тюз ортасындан **морт** юздюреди (Кѣуд. Х.). Кюйсюз желге тѣзалмай, Шатык терек **морт** сынды. Ёзеги да кѣатхынчы, Аны жашауу тынды (М.С.).

Мугур

МУГУР¹ сыф. 1. Насыпсыз, насыбы болмагѣан, кѣыйынлы, жазыкѣ, эриулю, мискин. **Мугур** адам. **Мугур** хал. **Мугур** жашау. *Жазыкѣ атам, **мугур** анам! Кесигизни нек жойдугѣуз? Кѣарындашым, эгечим жокѣ, Сиз мени кимге кѣойдугѣуз? (МХЖ²). [Зауурбий:] Быллай **мугур** жашаудан эсе ёлюп кетген окѣунамы мажал болур деп келеди бир-бирде эсиме (К.М.). 2. Мудах, сагѣышлы, бушуулу, жарсыулу. **Мугур** кѣллю. **Мугур** сыфатлы. *Тийре-кѣоншу, жууукѣ-тенг бир бири ызындан юч ачыу сынагѣан **мугур** кѣартланы кѣллерин жапсарыргѣа кюрешедиле (Т.Ж.). **Мугур** сыфатынг, анам, Кѣз юсюмден кетмейди, Атамы кѣайгѣырыуу Сеникине жетмейди (С.К.). 3. Адамны мудах этиучю, анга мудахлыкѣ сезим бериучю, аны эрикдириучю. **Мугур** аулакѣ. **Мугур** кюз арты. ***Мугур** таула, сиз бизни Термилип сакѣладыгѣыз, Онюч жылны ичинде Иегизни сатмадыгѣыз (Ш.С.).

МУГУР² сѣзл. Мудах болуп, мугурайып, инжилип, кѣыйналып. **Мугур** жаша. **Мугур** сюел. *[Кѣасым Нанашха:] Угѣай, тейри, алай а бош айтаса, саулай жер юсюнде угѣай, бизге кѣоншу кѣыраллада окѣуна бизден эсе **мугур** жашагѣанла бардыла (Г.И.).

Мугут

МУГУТ¹ сыф. Мылыланнган, чирий, бузула башлагѣан. **Мугут** бичен. **Мугут** ийис этген. **Мугут** гыржын. **Мугут** будай. *Гебенни тюп аласы **мугут** этип, ийнек, ашамай, малтап, мулхар этип башлады да, эшекге берип турабыз (Т.Ж.). [Зулкѣар:] Ол жыллада **мугут** гыржын тапсанг а, оллахий, уппа этип ашар эдинг! (К.Х.).

МУГУТ² ат. Чирий, бузула башлагѣан адам, мал ашны эм башха затны юсюн жапхан, ийис этген, кѣксюлдюм зат. Эски гыржынны **мугуту**. Биченни **мугуту**. *Жаз башында тууарла гебенни тюп **мугутларын** окѣуна ашайдыла (Г.Э.). Солтан, биченини тюп ылыбырларын сенек аузуна алып, силкиндирип, **мугутларын** кетерирге кюрешеди (Т.Ж.).

Мудах

МУДАХ¹ сыф. 1. Кѣайгѣылы, жарсыулу, сагѣышлы, мудахлыкѣны билдирген, мудахлыкѣдан болгѣан; мудахлыкѣдан толу болгѣан. **Мудах** адам. **Мудах** кѣарам. **Мудах** жырла. **Мудах** хапар. *Ол кюн Шаухал нек эсе да, башха кюнледеча болмай, сагѣышлы, **мудах** эди (Тек. Ж.). Кюз арты келгенди да, Кюн бек мутхуз тиеди, Эрикген болур бизден: **Мудах** кѣарам иеди (С.А.). Ёксюз кѣыз-

чыкъ кѳуруда **мудах** жырла жырлаучу эди, кѳз жашларын да тыялмай (Г.И.).
2. Адамны шургулу этген, анга мудахлыкѳ келтирген; мудахлыкѳда ѳтген. **Му-
дах** таула. **Мудах** журтла. **Мудах** жашау. **Мудах** кюз арты. ***Мудах** таула, суула,
агѳачла, **мудах** эди табийгѳат. Да алагѳа сиз ѳмюрлюкге айырыласыз иелери-
гизден деген эдиле! (Т.А.). Кѳууанч, **мудах** жашауну да Келебиз биз бирге кѳре.
Эшта, алайды адет, Болмаз кѳуру бизге тѳре (Г.М.). Аппаны **мудах** хапарына
тынгылап, дууадан кѳайтып келе тургѳаныбызлай, Абдуллах, ызыбыздан же-
тип, машинасына олтуртду (Г.И.).

МУДАХ² сѳзл. 1. Не затха болса да жарсып, кѳыйналып, сагѳыш этип,
кѳайгѳы, бушуу бла. **Мудах** кѳара. **Мудах** айлан. **Мудах** жырларгѳа. **Мудах** сѳе-
лиу. ***Мудах** кѳарап кѳзюме, Тынгылап хар сѳзюме, Кѳызчыкъ сагѳыш ѳтеди.
Сора мычымай бизге Алайдан юйюбюзге Кетер заман жетеди (Б.А.). Жол жа-
нында юйню арбазында бѳрк кийген, ары-бери **мудах** тепчий айланган адам-
ланы кѳрдюк да, машинабызны кенгирекде кѳоюп, алайгѳа бардыкъ (Г.М.).
2. Адамны шургу ѳтерча, аны мудахландырырча, кѳлсюз ѳтерча. **Мудах** жаугѳан
кѳар. **Мудах** тиеди кюн. **Мудах** ѳтген заман. *Шургулуду табийгѳат. Кѳарыусуз
ышара, **мудах** тиеди кюн (Кѳул. Х.).

Муккур

МУККУР¹ сѳф. кѳарач. **Гуппур**¹ деген бла бир магѳанадады. **Муккур** кѳарт.
*[Абдугалий:] Алан, сиз, **муккур** асхакѳгѳа кюлгенлей ѳте тура болурсуз дей-
ме!.. (Кѳ.К.). Бир жол акка бла бирге бизге кѳолунда да гулоч таягѳы бла бир
муккур кѳарт кишичик келеди (Б.М.).

МУККУР² ат кѳарач. **Гуппур**² деген бла бир магѳанадады. Сыртында **мук-
куру** болгѳан. Тюени **муккурлары**. *Жангыз **муккуру** болгѳан тюеле эки **мук-
курлу** тюеледен ѳсе уллуракѳ боладыла (Л.Х.).

Мулдах

МУЛДАХ¹ сѳф. Кюзден сѳрюлюп кѳалгѳан, жаз башында урлукѳ себерге
хазырланылгѳан. **Мулдах** жерле. ***Мулдах** жерледе ѳсдѳрюлген битим тирлик-
ли болгѳанын ала ѳртте ангылагѳандыла (Кѳуд. Х.). Кѳар эригенди; жерге жы-
лыу кире башлагѳанды, **мулдах** сабанла тирлик себилирин ашыгѳып сакѳлай-
дыла («Заман»).

МУЛДАХ² сѳзл. Жаз башында урлукѳ себерча хазырлап. **Мулдах** сѳр. *Жаз
башы келгенлей, кюз артында **мулдах** сѳрген жерлерибизге себиллик урлукѳ
хазыр ѳтилгенди («Заман»).

Мурдар

МУРДАР¹ сѳф. 1. Харам ѳлген, ашаргѳа жарамазча болгѳан (мал, хайыуан).
Мурдар мал. **Мурдар** кѳой. *[Сагит:] Нѳгерлерим бла чалгѳы чала тургѳан жер-
де жардан кетип жан ала тургѳан бугѳа тананы ѳлгюнчю жетип, **мурдар** ѳтме-

геним ючюн аны этинден манга да юлюш чыгъардыла (Къ.К.). Эт комбинатла, кыйма этерге деп, **мурдар** хайыуанланы окъуна алгъанларын эшитсенг, кыйманы къаллайындан да кёлюнг чыгъады (К.Х.). **2. кёч.** Аманлыкъ, аман ишле этиучю (этген). **Мурдар** адам. ***Мурдар** фыргъауунла, кеслерини кир ишлерин билдирмез ючюн, кёп тюрлю хыйла излегендиле, аланы тапхан да этгендиле («Заман»). [Хаким Наурузгъа:] Сени **мурдар** жүрегинг адамгъа жан аурутхан, жарсыгъан деген затланы кыйдан ангыларыкъ эди! (Гул. Б.).

МУРДАР² ат. Адам ёлтюрюучю (неда ёлтюрген) адам. **Мурдарлагъа** сюд этиу. ***Мурдарны** кыйлычы хужу кыйыр (н.с.). [Забида:] Атамдан туугъан ол болса да, ол **мурдарлагъа** жакъ басханны кечираллыкъ туююлме! (К.М.).

Мусхам

МУСХАМ¹ сиф. къарач. **1.** Акыйлдан жартыракъ, кемирек болгъан, толу болмагъан. **Мусхам** адам. Акыйлдан **мусхам**. *Бир кесек **мусхамыракъ** адам болгъанлыгына, Дадашны киши бла сёз болуп, урушуп, туююшуп кёрмегендиле (Л.Х.). Акыйлдан тюрлю **мусхам**, Хар затны тюз ангылайды, Тамада сёлешгенде, Эс берип тынгылайды (С.А.). **2.** Жетишмеген, мардадан аз болгъан. Кереклисинден **мусхам** болгъан. *Ишленмеклиги тыйыншылысындан **мусхам** адамла андан сора да бардыла (С.К.).

МУСХАМ² сёл. къарач. Толу акыйллы болмай, акыйлдан кемирек кыйлып. **Мусхам** ёс. *[Сейит-Баттал:] Ичгичини ююрюнде сабий **мусхам** ёсгенине бош сейир этесиз! (Ч.М.).

Мутхуз

МУТХУЗ¹ сиф. **1.** Жарыгъы аз болгъан, иги жылтырамагъан. **Мутхуз** металл. **Мутхуз** бетли кюмюш. **Мутхуз** жулдузла. **Мутхуз** бояу. ***Мутхуз** бояулу темир кыйбакъ эшикни юсюнде **102** тарыхы болгъан таблицачыкъны кёрюп, тохтадыкъ (З.З.). Келемет терезелени тюрлерине **мутхузуракъ** кыйжалчыкъла кесип бегитди. (Ш.Х.). **Мутхуздула** жулдузла, Айны да булут жапханды (М.И.). **2.** Иги жылтырамагъан, жарытмагъан, чарс (мияланы, кёзлени д.а.к. башха затланы юслеринден). **Мутхуз** мияла. **Мутхуз** кёзле. **Мутхуз** терезеле. *Кёлюнгеми тийгенме? Мудахдыла сёлеринг. Айтчы, жаным, не ючюн **Мутхуздула** кёзлеринг? (С.А.). Сакийнат юйню терезелерини **мутхуз** миялаларын порошок бла жуууп, жым-жым жылтыратды (Т.Ж.). **3.** Булутлу. **Мутхуз** кюн. **Мутхуз** кёк. *[Салых:] Бир булутлу **мутхуз** кюн Асхат бла манга уугъа барыргъа туюшдю (Т.С.). Кёк чарслыды, **мутхузду**. Эрттенликден окъуна жауаргъа ушап туралды (Г.Э.). Жангыз гитче чыракъчыкъ иги жарыталмайды: отоу **мутхузду** (З.З.). **4.** Иги жарытмагъан (жарыкъ бериучю затланы юслеринден). **Мутхуз** лампа. **Мутхуз** ай. Отну **мутхуз** жарыгъы. *Ай **мутхузду** бюгече: Жарыталмайды жерни (С.А.). Итлени кыйстау юргенлерине уянып, Абдуллах, кийине да турмай, юсюне плащ кыйлап, **мутхуз** фонариги бла кыйшну алына чыкъды (З.Ж.). **5.** Боз бетли (суну, ичгини д.а.к. башха затны юсюнден). **Мутхуз** ичги. **Мутхуз**

суу. **Мутхуз** самогон. *Хлору мардадан кѣп болгъаны себепли, бир-бирде юйде кранладан акъгъан суу **мутхуз** болады («Заман»). Дюгерли кѣонакъ-байларыбыз аллыбызгъа тюрю-тюрю ашарыкъла бла бирге ичгиле да салдыла: аракъты, коньяк, шампан шешала, графин бла дагъыда бир **мутхуз** ичги... (Т.Ж.). **6. кѣч.** Мудах, жарсыулу, шургулу. **Мутхуз** къарам. **Мутхуз** жашау. **Мутхуз** адам. *[Сания Асхатха:] Атангы жаны ючюн айт, сен былай **мутхуз** нексе? Бизге кѣлкъаранг зат бар эсе, жашырма! (Г.Э.). Милициядан келип, юйлерин тинтип кетгенли бери, жашны ол кѣуру кюлюп, ышарып туруучу халы бузулгъанды, сагъышлы, къарамы да **мутхуз** болгъанды (К.Х.).

МУТХУЗ² сѣзл. **1.** Иги жарытмазча, жарыгъы толу жайылмай. **Мутхуз** жан. **Мутхуз** тий. **Мутхуз** жарыт. **Мутхуз** жилтире. ***Мутхуз** жаннган фатеген чыракъны аллына жууукъ тартып, Зухура Хураевна, столда сабийлени жазыу ишлерине къарай турады (Т.А.). Шулпулуду кечеси, **Мутхуз** жарытады ай, Сагъышлы олтурама, Назму тизгинле санай (С.А.). **2.** Аз-буз, алас-булас, кесгин угъай (кѣрюню юсюнден). **Мутхуз** кѣр. **Мутхуз** кѣрюн. *Кѣзлерим, ау басханча, **мутхуз** кѣре башладыла (З.З.). **3. кѣч.** Мудах болуп, шургу этип, не да болсун бир затха жарсып, къыйналып. **Мутхуз** къараргъа. **Мутхуз** селешуу. *Аны [Асиятны] кѣзлери бизге жарсыулу, **мутхуз** къарай эдиле (Т.Ж.). Бизни саламыбызны ол, кѣзюбюзге да кѣлсюз къарап, **мутхуз** ышармиш этип алды (Г.Э.).

Мууал

МУУАЛ¹ сыф. **1.** Саргъала башла, бюршю, хууери бол. **Мууал** кырдык. **Мууал** чапыракъла. **Мууал** гюлле. *Иссидиле кюлле, **Мууалдыла** гюлле. Жауун, жаучу теркирек, Шѣндю сенсе бек керек! (Б.А.). **2. кѣч.** Тирилиги болмагъан, хомух халлы; мѣхел. **Мууал** хал. **Мууал** жууап. **Мууал** адам. **Мууал** санла. *Жашны санлары мууалдыла, ѳретинлей окъуна. (Гул. Б.). Бизни сорууларыбызгъа ол сансыз, **мууал** жууап къайтарды (З.З.). Ингил ышанлары ызына чиркип, суусуз къалгъан ѳсомлюкча, саргъалып, **мууалды** къыз (С.К.).

МУУАЛ² сѣзл. **1.** Акъырын, къарыусуз, тири, жигер угъай. **Мууал** къымылда. **Мууал** тебеди жүрек. *Ётюрюксюз айтайым: Жарсыуум кѣпдю да бек, Алагъа сагъыш этип, **Мууал** тебеди жүрек (Х.Н.). Дырынчыланы ашыкъдырыргъа кю-решгенликге, Аслан кеси аланы барысындан а да **мууал** къымылдайды (Кѳуд. Х.). **2.** Эринип. **Мууал** жууапла. **Мууал** узал. *[Бараз Унухха:] Жаш адам болуп, ишге сенича **мууал** узалгъан кѣрмегенме! (Тек. Ж.). Жашчыкъ устазны сорууларына **мууал** жууаплады (М.Ш.).

Мухар

МУХАР¹ сыф. **1.** Тоюмсюз, кѣп ашаучу. **Мухар** адам. **Мухар** хайыуан. ***Мухар** адам ушхууурну сакълар (айт.). **Мухарчыкъды** кючюгюм, Берсем, ашап турады, Киштик бла келишип, Бирге жашап турады (Г.М.). Ашда уялгъан **мухарды**, иште уялгъан хомухду (айт.). **2. кѣч. къарач.** Сыйыннгылы, ичине кѣп зат сыйыныучу. **Мухар** кѳошун. **Мухар** рюкзак. **Мухар** сауут. *Келип тохтагъан

уллу кемени **мухар** кюбюрюнден талай зат чыгъардыла: машинала, станокла, ящикле, машокла (Л.Х.).

МУХАР² *ат.* Тоюмсуз адам. *[Асхат Махтиге] **Мухарланы** ичинде уа санга жукъ ашамайса дерге окъуна боллукъду (Т.З.). **Мухарны** бир тойгъаны – башы багъасы (*айт.*). **Мухарны** эси – ашарыкъда (*айт.*).

МУХАР³ *сыф.* Элтирден этилген. **Мухар** бёрк. **Мухар** жагъа. *Ол суйюп кийген пальтонга Мен **мухар** жагъа тигерме. Хомухду деселе, ийнанма, Бирси къызладан жигерме (МХЖ²). Ёре **мухар** бёрклю жаш, аллыбызгъа келип, къол берип, саламлашды (К.М.).

Мухол

МУХОЛ¹ *сыф. къарач. 1.* Тири къымылдамагъан, тирилиги аз болгъан, мыт-мыт. **Мухол** адам. **Мухол** ишчи. *[Къасай Магометге:] Ол [Аслан] сенича **мухол** тюддю, буюрулгъан жумушну созмагъанлай, эрлай бажарып къояды (Къ.К.). **2.** Мёхел, эринчек, мытыр, жалкъау, хомух. **Мухол** тиширыу. **Мухол** чалгъычы. *Кёресиз сиз ишибизни, **Мухол**, хомух жокъду бизде. Кече, кюн да урунабыз, Махтау ала ишибизде (С.А.). **Мухол** адамгъа сёз тёнгекге таякъ ётгенчады (*айт.*).

МУХОЛ² *сёзл. къарач.* Тири угъай, мыт-мыт этип. **Мухол** къымылдаучу. **Мухол** атла. *Болмагъанча аланы ичлеринде жанлары, Быт-быт узаладыла, **Мухол** тебе санлары (Х.Н.).

Муштухул

МУШТУХУЛ¹ *сыф.* Бек ашыгъышлы, къыстау баргъан, гузабалыкъ бла этилген. **Муштухул** адам. **Муштухул** иш. Ишни **муштухул** кезиую. *Жыйын бичен этеди, **Муштухулду** ишлери. Къаланып бошалады Ма экинчи тишлери! (М.И.). Къыстау дырын жыя тургъан **муштухул** кезиуде къатыбызгъа председателъни «бобиги» келип тохтады (Ш.М.).

МУШТУХУЛ² *сёзл.* Ашыкъ-бушукъ болуп, гузаба этип. **Муштухул** теби-ре. **Муштухул** ач. **Муштухул** атла. **Муштухул** кийин. *Замансыз заманда эшик хыны къагъылды да, жангы кълкъый баргъан Зауурбек, терк окъуна юсюне халат къаплап, эшикни **муштухул** ачды (Къул. Х.). Хажи, школ кийимлерин **муштухул** тешип, спорт костюмчугъун кийди да, ашагъан да этмей, футбол то-бун алып, тышына чабып кетди (Тек. Ж.).

Мыжыкъ

МЫЖЫКЪ¹ *сыф. 1.* Аман, осал, жараусуз (адамны юсюнден). **Мыжыкъ** адам. **Мыжыкъ** къылыкъ. *[Хабийбуллах Харуннга:] Биягъы сен **мыжыкъ** къылыгъынгы кёргюзтюр башлагъанса! (З.З.). [Науруз Салыхха:] Хау, сенича бир **мыжыкъны** тапмай тура болурла!.. (К.Х.). **2.** Аман, осал, къолайсыз, азгъын, тирилиги болмагъан (атны юсюнден). **Мыжыкъ** байтал. **Мыжыкъ** ала-

ша. *Сибилчи да, **мыжыкъ** атына минип, аланы ызларындан барады (МХЖ¹). **Мыжыкъ** байтал кыйналып Тартады ауур жюкню. Бир кесек тынч болур жол, Ёталса ол бу тикни (С.А.).

МЫЖЫКЪ² Орус элли, элде жашагъан адам. Россейни **мыжыкълары**. *[Таулан:] Тейри, Эресейни **мыжыкълары** энди жукъ ангылай башлагъан болурла дейдиле... (Къ.Д.).

Мыккыл

МЫККЫЛ¹ *сыф.* 1. **Мууал**¹⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады. **Мыккыл** битимле. **Мыккыл** гюлле. **Мыккыл** чёплеу баш. *Кюнле, болгъанны кёууурупму кёядыла дерча иссидиле, битимле **мыккылдыла** (К.Х.). Бахчаланы нартюх, картоф зыгытлары, иссиликге хорлатып, **мыккылдыла** (З.З.). 2. *кёч.* **Мууал**¹⁽²⁾ деген бла бир магъанадады; мёхел. **Мыккыл** адам. **Мыккыл** санла. *Ашаучугъу дыккылды, Юсю-башы зыккылды, Къарамчыгъы **мыккылды** (О.С.). Кие эсе да зыккыл, Туююлдю жашчыкъ **мыккыл** (С.А.).

МЫККЫЛ² *сёзл.* **Мууал**²⁽¹⁾ деген бир магъанадады. **Мыккыл** сёлеш. **Мыккыл** жууапла. **Мыккыл** атла. **Мыккыл** узал. * – Да не билейим, – деп, Алийни сорууна ол [Хамит] **мыккыл** жууаплады (Б.С.). Тюнене ингирде оздуруп ичгенлери ючюн болур, ала экиси да ашха **мыккыл** узаладыла (З.З.).

Мылы

МЫЛЫ¹ *сыф.* 1. Жипкил, жипкил тартхан, сууу кёрумагъан. **Мылы** буштукъ. **Мылы** топуракъ. **Мылы** юзмез. **Мылы** кырытыш. *Тенгизни жагъасында **мылы** юзмезде уллу аякъ ызланы кёрдюк (Г.Э.). [Хаким:] Былайланы топурагъы **мылыды**, не терен къазсанг да, таш чыкъмайды (Гул. Б.). [Омар Зулкъарнийге:] **Мылы** кырытышда жата кетип, сууукъ ауруу табарса деп кёоркъабыз (Къ.К.). 2. Сууу кёп болгъан, солургъа кыйын, ауур (хауаны, туманны д.а.к. башха затны юсюнден). **Мылы** хауа. **Мылы** туман. **Мылы** окоп. **Мылы** жел. *Кюз арты **мылы** туман жерге бауурун берип, ууакъ жауунчукъ жауады (Т.Ж.). Жаз башында эшиги ачылып тургъан картоф уруну **мылы** хауасы бетинге урады, бурунунга чий картоф ийис келеди (Т.З.). Жаудан кёоруулана, взвод **Мылы** блиндаж ичинде, Саут-сабасын кёурап, Сау ыйыкъны кечинди (С.А.).

МЫЛЫ² *ат.* 1. Сууланган, жипкил болгъан (тартхан) хал, жипкиллик. Жерни **мылысы**. **Мылысы** бла тургъан батанла. ***Мылысы** бла жыйылып кялгъан гебенни, кызып башлады да, жаяргъа тюшдю (З.З.). Къалын кырдык жерни **мылысын** иги сакълагъаныны юсюнден бизге биологиядан дерсде айтхан эдиле (Тек. Ж.). 2. Тамычы. Шешаны **мылысы**. Айранны **мылысы**. *[Ханшият:] Аллах хакъына, [бозаны] **мылысы** да кялмагъанды! Тюнене Оразай бла Ахмат келген эдиле да, махтап, ичип кетгендиле (Гул. Б.). [Хасан:] Кенгешлары тыйгъандыла да, тюнелели бери сууну **мылысы** да келмейди бизге. Нартюхню уа ма кёресиз, суу излеп, хууери болуп барады (Тек. Ж.).

Мырды

МЫРДЫ¹ Асламысында юсюнде суу болган батмакъ жер; жипи. **Мырдыны** кѳургъакъсытуу. **Мырдыны** кырдыгы. **Мырдыны** сууу. *Экинчи кере баргъаныбызда, **мырдыны** сууу биле-биле аз болуп тура эди (Тек. Ж.). Мадарла эте кетип, **Мырдыны** сууу кепгенди. Энди алайгъа колхоз Мал ашлыкъ нартюх сепгенди (С.А.).

МЫРДЫ² Мылы жерде ёсюучю кѳаты, иничке ханс. **Мырдыны** чалыу. **Мырдыны** кѳурутуу. *Кѳасым **мырдыны** чалып, кѳошну юсюне жукъа жайды (З.З.). Кѳонакѳла, кѳошдагъыла бла саламлашып, **мырдыдан** этилген мул-жарны огъары кѳыйырына ётюп олтурдула (Х.С.).

Мырышкы

МЫРЫШКЫ¹ *сыф. кѳарач.* 1. Базыкъ эм кѳаты (агъачны юсюнден). **Мырышкы** агъач. *Акка эмен, кюрюч дегенча **мырышкы** агъачладан кѳашыкѳла, чолпула, чѳмючле этерге устады (Б.М.). 2. Бутакѳлы, кѳынгыр, алаша ёсген. **Мырышкы** терек. **Мырышкы** нарат. *Наратла да, узакѳдан кѳарагъанда, тюз-чюкле кѳрюннгенликге, кѳатларына жууукъ барсанг а, асламысы **мырышкыдыла** (Кѳ.К.). «Гугукъ» дегенни эшитип, сагъаяма тѳгерекеге. Бир ариу кѳанатлы-чыкъ кѳонуп **мырышкы** терекге ... (Х.Н.). – Хайда, кюеу, бу жаркѳачыкѳны ары бир чанчакѳла, ансы отун жарыр амалтын кѳырылып кѳалабыз, деп, **мырышкы** томурауну аллына атхандыла (С.К.).

МЫРЫШКЫ² *сѳзл. кѳарач.* Кѳынгыр-мынгыр (ёс). **Мырышкы** ёс. **Мырышкы** кѳайна. *Сослан Домаш электр бычхы бла аудургъан чынар терекни **мырышкы** ёсген бутакѳларын уллу гида балта бла кесерге кюреше турады (Х.О.).

Мысты

МЫСТЫ¹ *сыф.* 1. Татыуу лимонну, сиркени татыууча болган. **Мысты** шорпа. Лимон **мыстыды**. **Мысты** агъач алма. **Мысты** чагъыр. *[Мазан:] Ичигиз, жашла, тюз бизни ючюн этилген эсе да алайды, жарагъан украин шорпа, **мысты** шорпа! (З.З.). [Хасан:] Ичигиз, кесим кѳл ашап этген чагъырды, бир кесекчик **мыстыракъ** болган болур дейме ансы... (К.Х.). 2. *кѳч. кѳарач.* Акѳылдан кемирек. **Мысты** адам. *Бир элде бир **мыстыракъ** кѳыз болганды (С.К.).

МЫСТЫ² *ат.* 1. Шорпагъа аны татыуун иги, ийисин тап этер ючюн, кѳуюучу тым, тузлукъ д.а.к. башха зат. *[Заур:] Кѳызчыкъ, мынга [шорпагъа] **мысты** кѳуйсанг эди... Келтирчи ол кючлю айранынгдан... (Т.А.). – **Мыстыгъа** уа, тейри, айран тузлукѳну бир хатасы жокѳду! – деп, Абусалам тууар этни шорпасына уллу кѳашыкъ бла андан алып кѳуйду (Кѳ.К.). 2. *кѳч.* Магъана. *[Хызыр Хашимге:] Алан, бу сени тузу, **мыстысы** болмагъан анекдотларынгдан эрикген-биз, аланы кѳой да, тюнене кѳайда болганынгы бир айтчы! (Г.Э.).

Мытыр

МЫТЫР¹ *сыф.* Эринчек, хомух. **Мытыр** адам. **Мытыр** школчу. *[Оразай:] Угъай, ол [Сагит] акъырын ишлеучюдю (халы алайды) ансы **мытыр** да туююл-дю, тынгылы ишлиди (3.3.). Бири жалкъау, бири **мытыр**, Бири биринден быт-тыр (М.И.).

МЫТЫР² *сёзл.* Эринип, хомухланып, ишлерге, этерге сыймей. **Мытыр** атла. **Мытыр** узал. **Мытыр** къымылда. *Асыры мый-мыйды ол, **Мытыр** тиеди ишге, Бир-бирде къобуучуду Жууукълашханда тюшге (Б.О.). **Мытыр** атлайды къадыр, эшта, арыгъанды ол. Тауусула билмейди къадыр барлыкъ узакъ жол (О.С.).

Мюлк

МЮЛК¹ Байлыкъ, ырысхы, адамда неда къаллай да болсун бир ишлеп чыгъаргъан жерде болгъан, хайырланылгъан затла барысы да. Адамны **мюлкю**. **Мюлк** юлешиу. Къыралны **мюлкю**. Жюрюген **мюлк**. ***Мюлк**, тас болса, табылыр, намыс, тас болса, табылмаз (н.с.). [Келемет:] Дунияны **мюлкюнден** эсе мен ма бучукъну тырнагъын сюеме! (3.3.). **Мюлкюнгю** жойсанг, дагъыда табарса, бетинги жойсанг, эрининги къабарса (Ё.А.).

МЮЛК² **1.** Ишлеп чыгъарыуну жалчытхан, аны къурагъан затла. Халкъ **мюлк**. Коммунал **мюлк**. Ара **мюлк**. *Бу къурулуш управленияда ишлегилени халкъ **мюлкню** айнытыуда уллу къыйынлары болгъанын докладчы чертип айтханды («Заман»). Шахарны коммунал **мюлкю** жылдан-жылгъа ёсе, байыкълана барады («Заман»). **2.** Продуктланы чыгъарыргъа керекли затлары (иш кереклери, жери, малы д.б.) болгъан эл **мюлк** бёлюм. Энчи **мюлк**. Ара **мюлк**. Суу **мюлк**. Чабакъ тутуучу **мюлк**. *Алийхан а, чабакъ тутуучу **мюлк** къурап, ала чабакъ ёсдюреди («Заман»). Республиканы окъуу-сынау **мюлкюнде** алма, кертме, къара эрик, жюзюм, сары эрик, айва дагъыда кёп тюрюлю кёгет ёсдюрюледи («Заман»). **3.** Производствону тюрюлюсю. Шахар **мюлк**. Эл **мюлк**. Агъач **мюлк**. Цехни **мюлкю**. Колхозну **мюлкю**. *[Матгерий:] Сора колхозну **мюлкю** чачханыгъыз ючюн сизге урушмай, ыспас этергеми керекди?! (Ш.М.). Мустафа бла Аскер да районда жангы ачылгъан агъач **мюлкге** ишлерге киредиле (Т.Ж.).

Н

Назик

НАЗИК¹ *сыф.* 1. Диаметри гитче болгъан. иничке. **Назик** терекчик. **Назик** тамырла. ***Назик** буунчугъунга Алтын билезик салырма, Мен суйгенча сен суйсенг, Жашау нёгерге алырма (МХЖ²). **Назик** нарат терекчик ийиледи, жел урса. Бирге жашарбыз, къызчыкъ, уллу Аллах буюрса! (С.А.). 2. Субай ариу ишленнген. ***Назик** тиширыу. **Назик** бел. **Назик** боюн. *Къашлары ариу кыйылгъан, узун чачлы, **назик** къыз, тюз къанкъаз кёлде жюзгенча, сюзюлюп тепсейди (Гул. Б.). Ёчешип, ёлчелеп кёргенлеринде, къызланы бир талайындан эсе Маратны бели **назик** болгъанын билдиле (К.Х.). 3. Иничке эшитилген, бийик (ауаз, макъам). **Назик** ауаз. **Назик** макъам. ***Назик** ауазчыгъынгы Унутмайын турама, Санга тансыкълыгъымы, Къызчыкъ, бир да сурама! (С.А.). Уллайгъан тиширыуну **назик** ён бла жырлагъаны бизге бек сейир кёрюндю (Гул. Б.).

НАЗИК² *сёзл.* Терен ангылап, билип. *Ол [устаз] хар затны тынгылы ангылагъан, **назик** сезген, кесгин сёзлю, ким да сукъланырча, ариу кыйлыкълы, огъурлу адам эди (Тек. Ж.).

Намыслы

НАМЫСЛЫ¹ *сыф.* Халкъда намысы, сыйы жюрюген, намысха, сыйгъа тийишли. **Намыслы** адам. *Мюлкню юлеше туруп, элде **намыслы** эм адетлени иги билген къартланы чакъыргъандыла (Ш.Х.). Жанболат тенглерины барысындан да эслирек, **намыслыракъ** болгъанын билип, Хасанлары къызларын анга берирге ыразы эдиле (З.Ж.).

НАМЫСЛЫ² *сёзл.* Намыс бла, адамла намыс этерча, сый берирча. Борчну **намыслы** толтуруу. **Намыслы** кёр. *Халкъ кесини жигитин, аны ючюн жанын берген адамны, **намыслы** кёреди, ёмюрде да эсинден кетерлик туююдю («Заман»). Къасай улу, кесини аскер борчун **намыслы** толтуруп къайтханлы бери, онбеш жылны ичинде, къурулуш бригадада хуначы болуп ишлейди («Заман»).

Намыссыз

НАМЫССЫЗ¹ *сыф.* Намысы, сыйы жюрюмеген, намысха, сыйгъа тийишли болмагъан. **Намыссыз** адам. **Намыссыз** иш. **Намыссыз** сёзле. *[Таука Малжейге:] Жаш **намыссыз** иш этгенди, жаныгъызны кыйнагъанды. Амалынг бар эсе, тилейме, кечир! (Къ.Н.). [Хаулат:] Сиз мени эл багъасы жашымы юсюнден аллай **намыссыз** сёзле айтып, сора дагъыда уялмай, мени юйюме келгенсиз!.. (Х.О.). – Аллай **намыссыз** адамла не аман ишден да артха турлукъ туююддюле! – деди Зурум (Ш.М.).

НАМЫССЫЗ² сёзл. Адам айып этерча, намысны сакъламай. **Намыссыз** сёлешиу. Кесин **намыссыз** жюрютюу. *[Аскербий Шамилге:] Атанг кибики кишилени къатында **намыссыз** сёлешгенинг ючюн кечгинлик тилерге керексе! (3.3.). [Харун Залимге:] Анга [Зоягъа] сен болмасанг, кесин **намыссыз** жюрютеди деп киши да айтмайды (К.Х.).

Насыплы

НАСЫПЛЫ¹ сиф. 1. Насыбы болгъан, насып сынагъан. **Насыплы** адам. **Насыплыны** баласы. *Къыйынлыны баласы кюнден-кюннге жаш болур, **насыплыны** баласы кюнден-кюннге баш болур (айт.). Къыйынлыны къаргъышы жетер, **насыплыны** алгъышы жетер (н.с.). **Насыплыны** тирмени аллында (н.с.). 2. Насып, къууанч келтирген, насыпдан толук. **Насыплы** къадар. **Насыплы** жашау. **Насыплы** заман. *[Хажид-Даут:] Бизге бу, **насыплы**, жашауну къурагъанла сау болсунла, кёп жашасынла! (К.А.). [Аминат:] Аллахха къор болайым, сабийлерими **насыплы** къадарлары ючюн! (Гул. Б.).

НАСЫПЛЫ² сёзл. Насыпны сезип, насып сынап, ыразы болуп, къууанып. **Насыплы** жаша. **Насыплы** ышар. *[Осман:] Атабий къызы бла (жаннетли болсун, харип) мен 50 жылны, бир бирге кёлкълды болмагъанлай, **насыплы** жашагъанбыз, сабий да ёсдюргенбиз (Ш.Х.). Бусагъатдагъы сабийлени **насыплы** ышаргъанларын кёрсем, кёлюм кётюрюледи, къыралым бла ёхтемленеме (Ш.Х.).

Не

НЕ¹ алм. 1. Нени юсюнден да болсун бир сорууну билдиреди. *– **Не** болгъанды, маржа, былай нек гузаба этесиз? – деп, Мурадин къайгъыгъа къалды (Х.М.). [Амин:] **Не** жумуш бла келгенсиз? Айтыгъыз, заманым жокъду! (3.3.). 2. Бойсуннган айтымны баш айтымгъа къошады. *[Зеке Зубайдагъа:] Ийнан, эгечим, сен **не** айтсанг да, бу юде ол боллугъуна! (Ш.Х.). Уясында **нени** кёрсе, учханында аны этер (н.с.). 3. Соруучу сёзча-айтымча жюрютюледи, соруу магъананы неда айтылгъан (иги ангылашынмагъан, эшитилмеген) затны къайтарылып айтылыргъа керегин билдиреди. *[Мухтар:] Асланны министр этгендиле дейдиле да! [Таулан:] **Не-е?** (К.Х.). – **Не-е?** – деп къайтарып сорду Омар (3.3.). 4. Затны багъасын билир ючюн берилген сорууну билдиреди: ненча? къаллай бир? *[Сюлемен:] Ийнегинге **не** айтаса Осман? (К.К.). [Калмук:] Къарындашым, **неге** берликсе иригинги? (Х.О.).

НЕ² байл. 1. Магъана жаны бла бири бирин алышындырылырча айтымланы неда аланы членлерин тенгледиргенде хайырланылады, аладан бирин сайларгъа керек болгъанын кёргюзтеди. ***Не** мен сени къолунгдан жоюлурма, **не** сен мени къолумдан жоюлурса (Г.Э.). Бу китапны **не** Асланнга, **не** Хамитге берирсе (А.И.). 2. Айтымны бир туудукъ членлерин бла тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин бирге жалгъайды. *Аны **не** бёрю, **не** тюлкю жеталмайды (Къ.Къ.). Саусуз бек осалына къалгъанды, **не** ашамайды, **не** ичмейди, **не** жукъламайды (М.Т.).

НЕ³ кес. 1. Айтымда айтылган затны кючлендиреди. **Не** кеп айтсанг да. **Не** иги ишлесек да. **Не** уллу эсе да. **Не** бек жалынса да. *[Далхат Алийге:] **Не** кеп тиледим, жалындым эсем да, этдиралмадым мен ол адамга айтханымы (Т.Ж.). [Хасанбий:] Алан, ол а **не** алапат адам эди! (З.З.). 2. Айтылган затны кбайтарып сорур ючюн хайырланылады. Ашадынг, **не?** Келаллык туююлдо, **не?** Сен билемисе, **не?** *[Умар:] Маржан, иш алайды. Кесинг да бир айтып кер ол хадау-усха, **не?** (С.К.). [Залим:] Бюгюн былай чууак болуп турган кер, шо бир там-благга булутлагга хорлатып кооярык болмаз, **не?** (Л.Х.).

Нечик

НЕЧИК¹ сёл. Кбайлай, не халда (болумда). **Нечик** этип. **Нечик** болурла. *[Аслий:] Кердюгюз, **нечик** ышандырып турду ол бизни (Т.А.). [Хутай:] Жукь иш эшитмегенмисиз, **нечик** болур Пахау? (К.А.).

НЕЧИК² кес. Адамны бир затха ачыуланнганын, сейирсиннгенин билдиреди, кетюрюучю айтымлада ишни халыны, этилиуюню (барыууну) бийик даражасын кергюзтеди. **Нечик** ариу селешесе! **Нечик** иги адамса! *[Сафар:] Кергенми эдигиз, ол айыу **нечик** уллу жаныуар эди! (З.З.). [Хаулат Махмутха:] Дунияда бир затдан хапарынг болмаган, **нечик** насыпсыз адамса сен! (Т.А.). [Хаулат:] Ай, Аллах ыразы болсун сизге! **Нечик** омакь, уллу юй ишлегенсиз! (Г.Э.).

Низамлы

НИЗАМЛЫ¹ сиф. Низамны (тихташдырылган жорукьну) бузмаган, анга бойсунган. **Низамлы** солдат. **Низамлы** окьуучу. **Низамлы** коллектив. *[Мустафа:] Сабийлери [Асхатны] **низамлыдыла**, кеслеринден таматага сый бере биледи (Г.Э.). Мухадинни ротасы частьда бирси роталадан эсе **низамлыга**, аскер жумушланы иги ангылаганнга эм жалчитханнга чыгьады («Заман»).

НИЗАМЛЫ² сёл. Низамны бузмай. Кесинги **низамлы** жюрют. **Низамлы** урун. Ишни **низамлы** бардыр. *Абдуллахны жашлары школда, эшикде да кеслерин, тап, **низамлы** жюрютеди (Заман»).

Низамсыз

НИЗАМСЫЗ¹ сиф. Низамны бузган, анга келишмеген. **Низамсыз** иш. **Низамсыз** школчу. *Школда **низамсызыракь** сабийле бла энчи иш бардырылады (Ш.М.). Аты **низамсызга** чыкьган эсе да, Сафар кесини аскер кьулугьун бирсиледен осал жалчитмай эди (Г.Э.).

НИЗАМСЫЗ² сёл. Низамны бузуп, анга келишмеген затла этип. Отунланы **низамсыз** кбалау. Тизгинде **низамсыз** сюелиу. *Взводну командири сафда **низамсыз** сюелген эки аскерчини юч атлам алга чыгьарды... (К.А.).

Нота

НОТА¹ муз. 1. Кбайлай да болсун бир музыка тауушну жазып кергюзтюлген

белгиси. Жырны музыкасын **нотагъа** салыу. Басны **нотасы**. «До»-ну **нотасы**. *Малкъар композиторладан миллетни жырларыны музыкаларын биринчи болуп жарашдыргъан эм аланы **ноталагъа** салгъан Байчеккуланы Мутайны жашы Абидин болгъанды («Заман»). **2.** Музыкада неда жырда эшитилген таууш. Операны **нотасы**. Тауушну **нотасы**. *[Аминат:] Композитор Дж. Хаупа, мени ауазымы хар **нотасын** тергеп, артда оюмун мени кесиме айтады («Заман»). **3.** Энчи белгиле бла жазылгъан музыка чыгъарманы тексти эм аллай текстлери болгъан китап, дефтер д.а.к. башха зат. **Нотагъа** салыннган жыр китап. **Ноталаны** папкасы. **Ноталагъа** кёре жырлау. **Ноталагъа** салыу. *Жырчыны жырларыны жыйымдыгъы энчи китап болуп, хар жыр **ноталагъа** салынып басмаланнганды («Заман»).

НОТА² *дип.* Бир къыралны правительствосу башха къыралны правительствосуна жазгъан дипломатия къагъыт. Ыразы болмауну билдирген **нота**. Къыралланы бир бирге **нота** бериулери. *Россей Правительствону Грузияны Россейде посольствосуна берген **нотасында** былай айтылады... («Заман»).

О

Огъары

ОГЪАРЫ¹ *сыф.* Ёрге, баш жанындагы. Элни **огъары** жаны. **Огъары** эл. **Огъары** ярус. *Администрацияны юйю, школ, эки тюкен да элни **огъары** жанындадыла («Заман»). Театргъа кирип, **огъары** ярусну шинтиклеринде жерле-рибизни табып олтурдукъ (Ш.М.). Тёбен жанынг бир тенгиз болсун, **огъары** жанынг а бек бийик болсун, кёк болсун (МХЖ²).

ОГЪАРЫ² *сёзл.* Ёрге (ёргеде); баш жанына (жанында); ёрге жанына (жанында). **Огъары** ёт. **Огъары** бар. **Огъары** мин. **Огъары** жаша. *Ахмат бизден бираз **огъары** жашайды (З.З.). [Муслим:] Сыйлы кёнакъларыбыз, ётюгюз **огъары!** (К.Х.).

Огъосе

ОГЪОСЕ¹ *байл.* Соруучу айтымлада жүрютюледи. Ишлеймиди **огъосе** иш-лемеймиди? Къалынмыды **огъосе** жукъамыды? **Огъосе** сен билмеймисе? *Сен акъылынгдан ишми шашханса **огъосе** ол чагъырчыкъмы къатылгъанды? (Г.Э.). [Сейит Хамитге:] Бизни таба атланырыкъмыса **огъосе** таш атыпмы кетген-се? (Ш.М.). Бригадирликни огъурамагъанмыдыла **огъосе** андан мажалыракъ адамнымы тахпандыла? (С.К.).

ОГЪОСЕ² *кес.* Адамны ыспассыз, масхара этгенни билдиреди, айтымны хал-парлау интонациясын кётюрюу интонациягъа бурады. Сау къалгъын **огъосе!** Аллах алсын **огъосе!** *[Дауут:] Ай Аллах къурамасын **огъосе!** Ол а [Хызыр] не бети бла бара эди ала бла?! (Ш.Х.). Уоу-уоу, сиз къурамагъыз **огъосе!** (С.К.).

Огъур

ОГЪУР¹ *сыф. къарач.* Огъурлу, игилик, къууанч бла байламлы. **Огъур** кёзле. **Огъур** къарам. **Огъур** тюгю болгъан. *[Айшат:] Балам, жаным, **огъур** аякъ бла кир жангы юйюнге! (Г.Э.). [Сафият Зуридагъа:] Ал, кызым, ал, саугъаны уллу-су, гитчеси болмайды, **огъур** тюгю бар эсе уа! (С.К.).

ОГЪУР² *ат къарач.* Огъурлукъ (ахшылыкъ, игилик, хар иги, хайырлы зат). **Огъур** бла кел! Бетинде **огъуру** болгъан адам. *– Бу ачы суула тигелегенча, гюнахлары болгъанланы гюнахлары алай-алай тётюлюп, эрип, жокъ болуп кет-синле, аланы орунларына уллу **огъурла** орналсынла! (С.К.).

Огъурлу

ОГЪУРЛУ¹ *сыф.* 1. Адамгъа жан аурутуучу, къайгъырыучу, анга болушургъа

не заманда да хазыр; адамны жүреги тартхан. **Огъурлу** адам. **Огъурлу** халкъ. **Огъурлу** къарам. ***Огъурлу** адамны игилигин ангылагъан, иги адамла да боладыла (С.К.). [Абукаш:] аны [Хусейни] **огъурлу** къарамындан кесиме къаллай эсе да бир къууанч, ырахатлыкъ келгенча сеземе (Г.Э.). 2. Адамлагъа керекли, алагъа хайыры, себеби болгъан, жарагъан. **Огъурлу** иш. **Огъурлу** оноу. **Огъурлу** сёзле. *Аны [Къулий улу Къайсынны] кёп **огъурлу** ишлерин къуру бусагъатдагъы тёлү угъай, келлик тёлүле да унутурукъ туююлдюле («Заман»). Къыралыбызны **огъурлу** оноулары жашауда бардырыладыла, адамланы жашау къолайлары игиден-иги бола барады («Заман»). 3. Адамлагъа игилик, къууанч келтирген, аланы къууандыргъан. **Огъурлу** хапар. **Огъурлу** къонакъ. *[Хабийбат Хасимге:] **Огъурлу** хапарынг бла бизни къууандырдынг, Аллахдан къууан! (Тек. Ж.). **Огъурлу** къонакъ келсе, бууаз къоюнг эгиз табар (н.с.). 4. Жарыкъ, ачыкъ, жарашулу, жылы, жагъымлы, кёлге асыу болгъан. **Огъурлу** къарам. **Огъурлу** танг. **Огъурлу** шахар. **Огъурлу** жер. *Балдан, къарындашыны суратына къарап: «Сени бизге кюч-къарыу бериучю **огъурлу** къарамынгы ёмюрде да унутурукъ туююлме!» – деп, кёз суу этди (Къуд. Х.). **Огъурлуду** жерибиз, Перекетли, къууатлы. Аны алай тутаргъа Бизбиз, тенгим, жууаплы! (Х.Н.). 5. Ахшылыкъ, насып келтирген. **Огъурлу** заман. **Огъурлу** машина. **Огъурлу** жашау. *[Айдарукъ:] Узакъ, насыплы, **огъурлу** жашау экигизге да Аллах берсин! (3.3.). «**Огъурлу** болсун машинанг!» – деп жашла алгъыш этди, Иномарканы жуугъаннга ыразы болуп кетди (Х.Н.). 6. Жууаш, кютю, жагъынсыз (мал, жаныуар), тынч, сабыр, къаугъасыз. **Огъурлу** сабий. **Огъурлу** мал. **Огъурлу** арбаз. ***Огъурлу**, жарыкъ кёллю, насыпдлы сабийчикле школну спорт майданында топ ойнайдыла (Тек. Ж.). «Чаука» **огъурлу** хайыуанды. Ингирде сюрюуден келселе, бирси ийнекле такъдырмай, къылыкъ этип айланычудула. Бу уа сауулур жерине барып, тыншыкъ сюелип къалады (Ч.М.).

ОГЪУРЛУ² сёзл. Жарыкъ халда, сюйгенин, ыразылыгъын, къууаннганын билдирип. **Огъурлу** ышар. *Сен, **огъурлу** ышара, мени бла ушакъ этген, Кюнлени унутмайма. Ол эртте озуп кетген (Б.М.).

Огъурсуз

ОГЪУРСУЗ¹ сыф. 1. Адамлагъа хыны-хуну этиучю, ачыуланып туруучу, келишмеучю къылыгъы болгъан, кюйсюз. **Огъурсуз** адам. **Огъурсуз** бет. **Огъурсуз** къарам. **Огъурсуз** кёзле. ***Огъурсуз** къонакъ келсе, къоюнга бёрю чабар (айт.). Бир элде **огъурсузгъа** айтылып тургъан бир къатын болгъанды (МХЖ'). Кёз аллымда турадыла Аны **огъурсуз** кёзлери, унутурукъ туююлме Ачы, гурмук сёзлерин (Б.Х.). 2. Жарсыу, къайгъы келтириучю, аман, осал. **Огъурсуз** иш. **Огъурсуз** хапар. **Огъурсуз** заман. **Огъурсуз** оноу. *Аллай **огъурсуз** оноуну жаратханладан жаратмагъанла кёп болсала да, таматаладан къоркъуп, киши жукъ айталмайды (Гул. Б.). **Огъурсуз** хапар элге топ атылгъанча жайылды (3.3.). 3. Кюйсюз, адамгъа жууушмагъан; уруучу, табанлаучу, къабыучу д.а.к. **Огъурсуз** ит. **Огъурсуз** ажир. **Огъурсуз** жаныуар. *Ёчешип барайыкъ да, ол Хашимни барыгъыз да къоркъуучу **огъурсуз** ити манга «хап» деп юрсе! (Тек. Ж.). Не

чочууукъ, не **огъурсуз** ийнек да, Мустафа къатына барып, ариу айтып, сыласа, жууашып къала эди (Ч.М.). 4. Кючлю, къаты (желни, сууукъну д.а.к. башхазатны юсюнден). **Огъурсуз** жел. **Огъурсуз** боран. **Огъурсуз** ырхы. ***Огъурсуз**, къаты боран Бизге кюйсюз къарайды, Ышыкъ табаргъа къоймай, Онгубузну марайды (С.А.). **Огъурсуз** жел мычымай жетди таугъа, тюзге да, Гебен этерге къоймай, чырмау боду бизге да (Б.Х.). 5. Хаталы, заранлы, адамгъа жазыксыныуу болмагъан; бек ачы, ауузну, къолну кюйдюрюучю, кёзлени жилиатыучу. **Огъурсуз** къадар. **Огъурсуз** мурса. **Огъурсуз** сохан. *[Ачемез:] Да не этейик: къадаргъа мадар болмайды. **Огъурсуз** эди жангызыны къадары (Х.О.). [Ханийпа:] Ий, бу **огъурсуз** мурса, хычинни ичине тюшсе, былай татлы, жумушакъ болуп къалгъаны сейир туююмюдю?! (Б.М.).

ОГЪУРСУЗ² сёзл. Ачыуланып. **Огъурсуз** къара. **Огъурсуз** сызгъыр. **Огъурсуз** сёлеш. *Мустафир бизни таба **огъурсуз** къарап озду (З.З.). [Ахмат:] Мени акъылыма кёре, тамата оздуруп ачыуланды, **огъурсуз** сёлешди (Ш.М.). 2. Бек къаты, кючлю халда. *Жел урады, бурады, **Огъурсуз** сызгъырады (Б.А.). **Огъурсуз** келген ырхы ташны, агъачны, ашайды, болгъанны, сюрюп барып, Бахсан сууугъа къуяды («Заман»).

Оз

ОЗ¹ Не да болсун бир затны (ишни) бирсиледен эсе алгъа тамамла, аланы хорла. Кимни болса да чабышып **оз**. Эришиуледе **оз**. Жырлап **оз**. Ишлеп **оз**. *Он километрге чабышыуда КЪМКЪУ-ну командасы Россейни бийик окъуу заведениеларыны барысындан да **озгъанды** («Заман»). [Сакийнат жашына:] Окъууда мени **озгъан** жокъду деп туруучу эдинг да, кёрдюнгмю!.. (Тек. Ж.). 2. Терк атлап, чабып, кимни болса да аллына чыкъ, андан алгъа ёт. *Ызымдан келе тургъан жаш мени къалай бла **озгъанын** ангылаялмадым (З.З.). Бек артдагъы эски машина окъуна бизни **озгъанда**, алай ачыу тийди, жаппа-жангы «Жигулийими» ол эски «Москвичге» алышырыгъым келди (Г.Э.).

ОЗ² 1. Биреуню неда бир затны къаты бла ётюп кет. **Озуп** кет. Терк **оз**. Аллы бла **оз**. *Экеу бир бири бла туююше, ол угъай эсенг кесише тургъанлай, тохтамай, къайгъырмай азла **озуп** кетмейдиле! (Т.Ж.). Тюкенни аллы бла **озуп** бара тургъанымлай, Назирни анасы аллыма чыкъды (Ш.М.). 2. Ёт, бошал (заманны юсюнден). Жел **озду**. Заман **озады**. *Биз кеси журтубузгъа къайтып келгенли ма 50 жылдан **озду** («Заман»). 3. Бир белгили замандан атла, артыкъ бол. Жылдан **озду**. Сагъатдан **озгъанды**. *Юйюбюзге кече ортадан **озгъанда** къайтдыкъ (К.Х.). 4. *кёч*. Нени болса да мардасын, чегин буз, аны сакълама. *[Харун:] Жашла, бир-бирде уа **озгъан** этесиз! (З.З.). 5. Кереклисинден, тийишлисинден артыкъ бол. [Илияс Жабраилге:] Ол санга, жетгенни къой, **озгъан** окъуна этерикди! (Т.А.). 6. Болуп кет, ётюп кет; тауусул, тохта. Жашлыкъ **озду**. **Озгъан** жауун. **Озгъан** иш. ***Озгъан** жашлыкъны базарда тапмазса (*айт.*). **Озгъан** жауунну жамычы алып сюргенча (*айт.*). **Озгъан** ишге къар жауар (*айт.*).

Озгъур

ОЗГЪУР¹ *сыф.* 1. Мардадан озгъан, андан кёп, иги болгъан. **Озгъур** кишилик. **Озгъур** жетишимле. **Озгъур** жигитлик. **Озгъур** акъыл. ***Озгъур** фахму бла озгъур жигитлик – адамны башына къайгъы (н.с.). Аны **озгъур** жетишимлерине бирле къууаннган, бирле уа зарланнган этедиле (Т.А.). 2. Уялмагъан, кесин асыры эркин, адепсиз жүрютген. **Озгъур** тилчи. **Озгъур** тиширыу. **Озгъур** къылыкъ. ***Озгъурла** жаланла тиширыуланы угъай, эр кишилени ичинде да боладыла. (Г.Э.). – Айтдырмай къоймай эсенг, – деди Ханшият Орусбийге, – мен **озгъур** эсем, сен телесе! (К.Х.).

ОЗГЪУР² *сёзл.* Адепсиз халда, мардагъа сыйынмай, андан озуп. **Озгъур** сёлешиу. **Озгъур** атларгъа. Кесин **озгъур** жүрютюу. *Жыйылыуда Мухарны юсюнден кёп тапсыз зат айтылды: устазлагъа тынгыламайды, асламысында дерсле бошалгъынчы кетип къалады, кесин **озгъур** жүрютеди (Ш.М.). Ата-аналаны жыйылыуунда 10-чу классны окъуучусу жаш устаз бла **озгъур** сёлешгенин билдирдиле (Т.А.).

Ой

ОЙ¹ *эт.* 1. Къаланнган затны буз, аудур, чач. Эски юйню **ояргъа**. Хунаны **ой**. Трактор бла **ой**. *Юйлерин ырхы **ойгъанлагъа** юй ишлер неда сатып алып ючюн ахча берилгенди («Заман»). Халимни хуна бурууу жауун, ырхы да **оймай** сюелгенли 50 жылдан атлагъанды (Г.Э.). 2. *кёч.* Буз, заран сал. Къыралны **ояргъа** кюрешгенле. Планыны **ой**. Жашауну **ой**. Ишни **ойдула**. *Ала биз ала бла оюмлап жарашдыргъан планланы **ояргъа** кюрешгендиле («Заман»). Ич, тыш жауларыбыз да, бир акъыллы болуп, жангы къурала келген къыралны **ояргъа** кюрешгендиле (З.Ж.). 3. Аша, буз, аудур (сууну юсюнден). Ырхы жарны **ойду**. Суу жагъаларын **ояды**. *Къобан суу, къутурса, жагъаларын ашайды, **ояды** (Б.М.). Кёпге созулгъан жауунла жарланы **оядыла**, суула бокъланадыла (Т.А.). 4. Бичип кес (кийимни жагъасын, кёлулгъун д.а.к. башха жерин). Кёлекни жагъасын **ой**. Жыйрыкъны кёолтулгъун кенг **ойма**. *[Нюржан:] Ання, кесинг да къарачы, кёолтулгъун кенгирек **ойгъан** болурма дейме (Ш.М.).

ОЙ² *ат.* Оюм, акъыл, фикир. *Адам **ойдан** тоймайды, бёрю къойдан тоймайды (*айт.*). Эр къартайса да, **ой** къартаймайды (*айт.*).

ОЙ³ *межд.* 1. Бир затдан тюнгюлюуню, элгениуню д.а.к. башха сезимлени билдиреди. **Ой** анам! **Ой** Аллах! ***Ой** къалай хычыуун солуйд салкъын танг аязы! (З.Т.). [Харун Наныугъа:] **Ой** Аллахдан къууаннгын, не иги этдинг келгенинги! (Г.И.). 3. Фольклор строфада рефрен болуп жүрютюледди. Аны урларгъа олсагъатха бёрюмегиз **ой-ой!** (*фольк.*). 4. Айтымда айланыуну аллында келип, аны орунуна жүрюйдю. ***Ой** анам, менден жарлы ким болур бу дунияда?! (*фольк.*). – **Ой** эгечден туугъан, бери къайта бар! – деп, кыгчырды Мажит Салыхны ызындан (К.А.).

Ойсура

ОЙСУРА¹ Ынычха, «ой» деп, тыкъсы (бир затынг ачыгъанда, ауругъанда). **Ойсурап** жат. **Ойсурап** башла. *[Зурум:] Муну [Къанийни] нек **ойсурагъанын** ангыламайма: этини къызгъаны, терлегени заты жокъ, температурасы тап... (3.3.) [Абидат:] Амма кюндюз мажал эди, аш къабаргъа да кюрешген эди, ингирде уа биягъы **ойсурап** башлагъанды (Г.Э.).

ОЙСУРА² *къарач*. Эс ташла. **Ойсурап** туруу. **Ойсурагъан** халгъа кириу. **Ойсурап** къалыргъа. *Жашыны ол формасын кѣргенлей, Айсурат **ойсурап** къалады (С.К.). Асыры ачдан, къарыусуз болуп, **ойсурагъан** сабийлерини алларында олтуруп жилягъан аналаны унуталмайма (Къ.Н.).

Окъу

ОКЪУ¹ 1. Харфла неда башха белгиле къол бла жазылгъан неда басмаланнган затны эшитдирип неда ичингден айт; жазылгъанны магъанасы бла шагъырей бол. Газетни **окъу**. Къайсынны **окъу**. Эки-юч тилде **окъуй** билиу. *Бусагъатдагъы сабийле **окъургъа**, жазаргъа да, школгъа угъай, сабий садха жюриуп башлагъынчы окъуна юренедиле («Заман»). Сабийле бешинчи-алтынчы класслада окъуна ингилиз, немис тилдеде жазылгъан текстлени шатык **окъуйдула** («Заман»). Къайсынны, Кязимни **окъумагъан** таулу кесин таулугъа санаргъа тийишли туююдю («Заман»). 2. Адамны оюмун, сагъышын бил, сез, ангыла. Бетинден **окъу**. Къарамындан **окъу**. *Ол [Халиймат] адамла бла сѣлешгенде билдирмезге кюрешгенликге, аны жюреги тынчаймагъанын бетинде **окъургъа** боллукъ эди (3.3.). 3. Доклад, лекция бла адамланы алларында сѣлеш, айтып ангылат. Лекция **окъу**. Химияны **окъу**. Тилни тарыхын **окъу**. *Толгъур улу университетде студентлге литератураны теориясын бла малкъар литератураны тарыхын 40 жылдан аслам заманны **окъуп** келеди («Заман»). Къыралда бек белгили вузладача, Къабарты-Малкъар къырал университетде да, лекцияланы илмуда уллу сынамлары болгъанла, профессорла, доцентле **окъуйдула** («Заман»).

ОКЪУ² Не жаны бла болса да билим, усталыкъ ал, билимли бол. **Окъургъа** бар. Аспирантурада **окъу**. Бешлеге **окъу**. ***Окъууну** арты болмайды (*айт.*). **Окъугъан** ийне бла кѣр къазгъан кибикди (*айт.*). **Окъугъан** адеп-намыс **окъуйду** (*айт.*). 2. Къайсы болса да бир окъуу юйню окъуучусу бол. Университетде **окъу**. Музыка училищеде **окъу**. *[Хусей:] Таматабыз университетде **окъуйду**, кичи жаш бла къыз а алыкъа школну бошамагъындыла (3.3.). [Хаулат:] Айып этмегиз ансы, Мухаммат а, университетледе **окъумагъанлыкъгъа**, юйдегисин да, бизни да кечиндиралады! (Г.З.). 3. Окъууну къаллай болса да бир энчи тюрлюсюнден специалист (уста) бол. Токарьгъа **окъу**. Инженерге **окъу**. Механикге **окъу**. *[Ханий:] Айып этмегиз ансы, мени жашым а, сизникилеча, устазгъа угъай, инжирельге **окъугъанды!**.. (К.Х.).

ОКЪУ³ Къычыр (эшекни юсюнден). *Къара гырайт, жюгю къотарылып бошланнгандан сора, орамгъа чыгып, узун созуп **окъуду** (Г.И.). Ары дери эшекни кѣрмеген, аны къаллай хайыуан болгъанын билмеген шахарчы жашчыкъ элде

аппасыны кёк эшегине минип тургъанлай, аны **окъугъанындан** къоркъуп, секирип тышдю (К.Х.).

Ол

ОЛ¹ бетл. алм. 1. Сёз кимни юсюнден бара, баргъан, барлыкъ эсе да, аны кёргюзтеди, бирлик сандагъы затны кёргюзтүп, аны орунуна 3-чю бетде жүрютюледи. Сен угъай, **ол**. **Ол** биледи. **Ол** айтханча болсун. **Ол** кеси да. *[Ахмадия:] Ахшы, **ол** айтханча этербиз (3.3.). **Ол** [Халим], барып, хар нени да билип келген эди (Г.И.). **2. эвф.** Тиширыу эрини, эр киши юй бийчесини атларын жашырып, аланы орунларына айтычу сёз. *[Назийфа:] Мен билген жокъду бу сиз соргъандан. **Ол** келсе, анга сорурсуз (Г.И.). [Хаким:] Мен а тамбла кечге дери ишден бошайлыкъ туююлме, ох **ол** барыр [тойгъа] (К.М.). **3.** «Ма» деген кесекчик бла келсе, кёргюзтүчю магъананы билдиреди. *[Башир Мухитдиннге:] Эсингдемиди, былтыр айырыуланы кюнюнде Нальчикден бир жаш келген эди, Хаким деп, Къулбайладан? Къырал экзаменлеге ма **ол** келликди (Г.Э.). [Хасан:] Къатын а аскерни къайсы жашы алады? [Ислам:] Университетде бири окъуй эди да, ма **ол** (3.3.).

ОЛ² кёрг. алм. 1. Затны кесине ушагъан (асламысында аны кесича болгъан) башха затдан узакъда (арлакъда) болгъанын; бир белгили заманны тюз аны алында озгъан неда аны ызындан келлик кезиукюн кёргюзтеди. Орамны **ол** жанында. Жипни **ол** кыйыры. **Ол** ыйыкъда. **Ол** ёмюрде. *Аслан сууну **ол** жагъасына мени сыртына кётюрүп ётдюрдю (Тек. Ж.). – Жантауну **ол** кыйырын иги бегитмегенсе! – деп, Абидин, келип, кеси жангыдан къаты тартып кысыды (Т.А.). [Нанаш Фатима Хураевнагъа:] Мен **ол** ыйыкъда ауругъан эдим да, ана тилден 8-чи классда дерс берилмей къалгъанды. Аны бюгюн кюн ортадан сора берсем, не айтасыз? Сабийлеге соргъанма да, ыразыдыла (С.К.). **2.** Кимни, нени болса да бармагъы, кёзю бла кёргюзтгенде хайырланылады. Ма **ол** юй. Ма **ол** терек. *– Бу былайдагъы угъай, ма **ол**, – деп Хаким арлакъда къанжалбаш юйню кёргюзтдю (Т.З.). [Къонакъ Рамазаннга:] Муну жаратмай эсенг, ма **ол** къойгъа да къара. Жарагъан эти барды! (Л.Х.). **3.** Айтылып кетген затны, адамны юсюнден билдирир ючюн хайырланылады. [Жарашу:] Сиз Союзну замандыдагъы таматаланы сёгесиз. Кесигиз а халкъгъа алыкъа **ол** адамла этген затладан жангызын да эталмагъансыз (Ш.Х.). Жазыучуну хапары озгъан ёмюрню 30–40-чы жылларыны юсюнденди. **Ол** заманда, кулаклагъа, бандитлеге атларын чыгъарып, кёплеге артыкълыкъ этилгенди («Заман»). **4.** Къаллай керек эсе да (неда болургъа керек эсе да), аллай («туюл / туюлдю», «угъай» деген кесекчикле бла бирге жүрютюледи). *[Аминат:] Айтхан эдим да мен сизге, къыз жангылгъан этгенди: **ол** дарманны орунуна башхасын бергенди (Г.Э.). **5.** Бойсуннган къош айтымны баш кесегинде байлам сёзню къулугъунда жүрютюледди. *[Къош тамата:] Ким эртте къопса да, азыкъны **ол** жылытычуду (Къуд. Х.). Не атсанг ашынга, **ол** чыгъар къашыгъынга (айт.).

Омакъ

ОМАКЪ¹ сѣф. 1. Ариу, байрамдача кийиннген (жыйышдырылгъан, жасалгъан). **Омакъ** къыз. **Омакъ** отоу. **Омакъ** ёлка. *Къыз а, не айтдыраса, алай омакъды: башындан аягына дери жым-жым жылтырайды! (3.3.). Марзият **омакъ** отоуда уллу фарс кюзгюню аллында узун ариу чачын тарайды (Ш.М.). 2. Ариу, айбат (кийимни юсюнден). **Омакъ** пальто. **Омакъ** жыйрыкъ. *Бир жол Налжан дерсге **омакъ** жыйрыкъ кийип келеди (Т.А.). **Омакъ** акъ гыранча бла бийиктабан къара чурукъла аны [Зухураны] ариулугъундан да ариу кёргозте эдиле (Т.З.). 3. Субай, кука (сёзлени юслеринден). Сени **омакъ** сёзлеринг, Алдау, гажай кёзлеринг Терилтмейдиле мени, Жашчыкъ, скоймейме сени (МХЖ²).

ОМАКЪ² сёзл. 1. Кёзге ариу, айбат кёрюнюрча. **Омакъ** боя. **Омакъ** кийин. **Омакъ** тепсе. **Омакъ** жасалгъан отоу. *Ишлемей эсе да, ол Кийген **омакъ** этеди, Ишлеген адамлагъа Бютюн айып этеди (С.А.). Чашчыгъын **омакъ** жыйып, Къашчыкъларын да къыйып, Тойгъа барады Къундуз – Чууакъ кёкдеги жулдуз (Б.А.). **Омакъ** жасалгъан юйде столланы юслери ичгиледен, ашарыкъладан толуду (3.3.). 2. Къыйдырып, кука сёзле бла. **Омакъ** сёлеш. **Омакъ** жаз. *[Хажи Жюнюсге:] Бизге сени **омакъ** сёлешгенинг керекмейди, ишинг керекди! Ийнекни сени докладынг бла багъаллыкъ туюлюбюз! (Т.Ж.).

Онкюнлюк

ОНКЮНЛЮК¹ сѣф. Он кюннге баргъан; он кюннге боллукъ, жетерик; он кюнню болгъан. **Онкюнлюк** семинар. **Онкюнлюк** ашарыкъ. **Онкюнлюк** къагъанакъ. *Ючюбюз да **онкюнлюк** походха барыргъа деп кенгешебиз (3.3.). КъМР-ни сыйлы устазы Л. Канукоева алгъаракъда Москвагъа **онкюнлюк** педагогика семинаргъа барып келгенди («Заман»).

ОНКЮНЛЮК² ат. Айны ючден бири, не да болсун бир затха жораланнган кесеги. Россейни киноискусствосуну **онкюнлюгю**. *Къабарты-малкъар искусствону Москвада бардырыллыкъ **онкюнлюгюне** жырлаучу, тепсеучю коллективле тынгылы хазырланнгандыла («Заман»).

Оноу

ОНОУ¹ сан. сёл. тил. Оноулан (он адам). ***Оноу** бир кюннге чалгъан жерни ол [Махай] кеси эки кюннге чала болгъанды (МХЖ¹).

ОНОУ² ат. 1. къарач. Къаллай да болсун бир ишни къалай тындырыргъа керегини юсюнден акъыл юйретген сёз. **Оноу** соруу. **Оноу** бла болуш. Юйлю **оноу**. *[Асланкир Добайгъа:] Да, оллахий, мен сеннге улоу бла болушаллыкъма деп айталмайма. Ма бар да къара, атым, асхап, жукъгъа жарамай турады. **Оноу** бла уа болушалырма дейме... (Л.Х.). 2. Бегим, сюзюлюп, келишип этилген оюм. **Оноу** бегитиу. Оюмсуз **оноу**. Жыйылыуну **оноуу**. Таматаны **оноуу** бла. *Правительство бизни районда уллу электростанция ишлерге **оноу** этгенди (З.Ж.) Жашла **оноу** этдиле Гудучуну кёрюрге, Кереклисин берирге (С.Л.). 3. Тамата-

лыкъ, башчылыкъ. **Оноуда** айланнган адам. **Оноуну** жюрютюу. **Оноуну** суйген адамла. **Оноугъа** къошулуу. ***Оноуну**, эшта, суймеген хазна адам болмаз, алай аны жюрюте билгенле уа кѣп туююдюле (Т.А.). [Шохай Ханапийге:] Къарындашчыгъым, кѣлом бла айтама. Сенича, **оноуда** айланнган адамларыбызда, сен болмасанг, бизге жан аурутханына тюбемегенме (Б.М.).

Онг

ОНГ¹ 1. Амал, мадар, болургъа мадары болгъан зат. Окъургъа **онг** барды. **Онг** болса. **Онг** берирге. **Онгу** болгъан. **Онгуна** кѣре. *[Мукъминат Асиятха:] Да кел деп къалай къысайым, келсенг а, бек ыразы боллукъ эдик. **Онгунга** кѣре эт, эгечим (Ш.М.). [Хабий:] Эки ай озуп барады мен къоншу элде эгечиме окъуна барыргъа **онгум** болмай тургъанлы (Г.Э.). [Захийда:] Кесисигиз кѣресиз, сабийле манга ишлерге **онг** бермегенлерин (Гул. Б.) 2. *къарач.* Хайыр, файда; насыбы тутуу, жолу болуу. Кесинге **онгу** бла. Бизге **онг** келди. **Онг** айландырсын. * – Балаларым, **онг** жюрютсюн сизни! – деп, къарт, бизни барыр жерибизни кѣргюзюп, ызына айланды (*фольк.*) [Осман:] Ийнаныгъыз, этгеним кесиме **онг** болмагъанды (Къ.К.).

ОНГ² *сыф.* Затны сол жанына къаршчы жаны. **Онг** кѣз. **Онг** бут. **Онг** къулакъ. **Онг** жаны. *[Аслийжан Наурузгъа:] Бу жол сен ол мен тилегенни этме да, сора **онг** къулагъынгы манга тут! (Т.Ж.). **Онг** къолунг бла берсенг, сол къолунг бла алырса (*айт.*). Къарачай шахар Къобан черекни **онг** жагъасында, тау этеклеринде орналгъанды (Ч.М.).

ОНГ³ *эт.* Мутхуз бетли бол (тюрсюнню тас этип). Басма терк **онгады**. Кюнде **онгуу**. **Оннган** бѣркчюк. *Жингил къызыл терек **онгар** (*айт.*). Башында, асыры кѣп кийилип, **оннган** кепкачыгъы, юсюнде жукъа драп пальточугъу, бурунлары да ёрге къайырылгъан, узун, жаз чурукъчукълары Асхатны къышны сан этмегенинми огъосе омакъ болургъа суйгенинми кѣргюзте болурла? (Г.И.).

ОНГ⁴ *эт.* Къурал, тюзел, тап бол, жетишимли бол. Иш бла **онг**. **Онгул** къалыу. Билмей тургъанлай **онг**. *Ахырында, хар излегенин табып, барыбыздан да ол [Керим] бек **оннган** эди (Къул. Х.). [Ханбийче:] Жангыз жылчыкъны жалы бла **онгарыкъмыса?** (С.К.).

Онгдур

ОНГДУР¹ Кѣп жуууп, кюнде, жарыкъда кѣп кийип (тутуп), тюрсюнюн кетерча эт. Кюн **онгдургъан** дарий. Жауунла **онгдургъан** кѣлек. *Пашаны алгъын кѣмкѣк болуучу кепкачыгъын, энди кюн **онгдуруп**, акъсылдым этгенди (Гул. Б.). Азамат, кюн **онгдургъан** къатапа курткачыгъыны хуржунундан чыгъарып, тѣрт бюкленнген къагъытчыкъны ачды да школну директору Салим Харуновичге берди (Ш.М.).

ОНГДУР² Болушуп, бир затны ол суйгенча этал, кимни болса да къууандыр, ыразы эт. Иш бла **онгдур**. Адамны, тилегин толтуруп, **онгдур**. *[Афууажан:] Болушуб а не бла болушхандыла, **онгдурмагъандыла** (3.3.). Сѣзню ариуу, сыйда-

мы бла сыйлап тургъан болмаса, ала къыйынынга кёре хакъ берип **онгдурлукъ** сунмайма (Г.И.).

Онглу

ОНГЛУ¹ *сыф.* 1. Хар не жаны бла да бирсиледен, башха затладан иги, кючлю, къарыулу, акъыллы, белгили д.а.к. **Онглу** адам. **Онглу** жазыучу. **Онглу** кийим. ***Онглу** да болур онгсуз, онгсуз да болур **онглу** (*айт.*). Кеси бичген чепкенине сыйына билген, этмезме деп ант этген ишинден тыйыла билген – ма ол **онглуду!** (Къ.Н.). Экинчи кюн биягъы къартха барып соргъандыла: «Къарт, эм **онглу** эр кишиге къаллайны санаргъа боллукъду?» (С.К.). 2. *кёч.* Бай, къолайлы, ырысхылы. **Онглу** мюлк. **Онглу** юйюр. *Ол заманда къолайлы, **онглу** юйюрле шахардан эсе элдеде кёп эдиле («Заман»). [Шарапий Келлетге:] Келинчикни уа бек **онглу** жерден алгъан хапарыгъыз барды... (С.К.).

ОНГЛУ² *сёзл.* Керегин табып, къыйналмай. **Онглу** жаша. *[Исмайыл:] Кёресиз, тюнене ким эди Мухаммат, бюгюн а элде кимден да ол **онглу** жашайды. Ишди адамны онгаргъан (К.Х.).

Онгсуз

ОНГСУЗ¹ *сыф.* 1. Хар не жаны бла да къарыусуз, болумсуз. **Онгсуз** адам. Андан бу **онгсузду**. Ауруу **онгсуз** этген адам. ***Онгсузгъа** жакъ жокъ (*айт.*). [Мухадин:] Ай хомухла, алай жараймыды! Къарыусузун, **онгсузун** атып къойгъан таулуну къайда кёргенсиз?! (Г.И.). «Онглума!» – деп кычыра билген туююлдю онглу! Онглугъа онглу бола билген, **онгсузгъа** къолун соза билген онглуду (С.К.).

ОНГСУЗ² *сёзл.* Къарыуу, кючю болмай, жетмей. **Онгсуз** къымылдау. **Онгсуз** ынычхау. *Жамийля, **онгсуз** атлай келип, Салийхат бла Марыуну къатларына чёкдю (Ё.А.). Энди аны ауазы да **онгсуз** чыгъады, кёзлери тереннге кетгендиле (Х.О.).

Оракъ

ОРАКЪ¹ Будаины, арпаны (керек болса, кырдык битимни да) орур ючюн хайырланылыучу, агъач саплы, тегерек къынгыр, ууакъ жютю тишли къол адыр. **Оракъ** бла чёгюч. Орус **оракъ**. Жютю **оракъ**. ***Оракъ** – ауузлу, от – тилли (*айт.*). **Оракъ** – къынгыр, окъ – тюз, эки чыпчыкъ, тёрт кёз (*элб.*). Акка, анняны бауну чырдысында тот басып тургъан **орагъын** алып, эгеу бла жютю этеди (Т.А.).

ОРАКЪ² Тирликни оракъ бла орулууу, жыйылыуу, аны орулгъан, жыйылгъан заманы. **Оракъны** заманы. **Оракъ** жетгенде. **Оракъгъа** баргъан заман. *«Уста» аны жубандырды, Былай айтып, къууандырды: «**Оракълада** туугъанды – Ырысхылы боллукъду, Ма кёрюрсюз сиз аны Малдан, мюлкден толлукъду» (Х.Н.). [Аминат:] Анам да, мен да **оракъгъа** тебиреп тургъанлай, Мухолдан ат бла къуугъун келди... (К.М.).

Орта

ОРТА¹ *сыф.* Эки затны арасында тургъан. **Орта** терезе. **Орта** эшик. **Орта** тизгин. **Орта** отоу. *[Сайхат Любагъа:] **Орта** эшикни ачып къояма. Сабий уянса, эшитмей иш къалырса... (Т.М.). Мен, кийинип, ишге кетейим деп тургъанлай, **орта** отодан, иги уянмагъан кѣзчюклерин да ууа, Назирчик чыгып келди (Т.З.). 2. Иги да, аман да болмагъан, орталыкъ даражада болгъан. **Орта** окъуучу. **Орта** актѳр. *Школну завучу ата-аналаны жыйылыуунда аны сабийин, махтаулуланы санына къошмай, **орта** окъуучуланы тизмесинде болгъанын айтханда, Налжанны бети тюленди (Г.Э.). Бизде бюгюн жырлап неда сахнада ойнап башлагъаннга да **орта** жырчыды, актѳрду десенг, жанына тиймей амалы жокъду (К.Х.). 3. Уллу бла гитчени, бийик бла алашаны, ауур бла женгилни, багъа бла учузну д.а.к. башха затланы арасында болгъан. **Орта** ауурлукъдагъы боксчу. **Орта** бойлу адам. **Орта** жашаулу эр киши. **Орта** табышлы адамла. *Докладчы **орта** бойлу, арыкъсуу жаш адам эди (Т.З.). **Орта** ауурлукъдагъы гѳежефлени ичинде бизни жерлешибиз Атталаны Къурман Россейде биринчи жерни алгъанды («Заман»). 4. Билим бериу, билим алыу жаны бла бийик да, алаша да болмагъан. **Орта** школ. **Орта** билим. **Орта** окъуулу. ***Орта** школну бошагъандан сора, классыбыз саулай колхозну тууарчы фермаларында ишлерге оноулашдыкъ (Г.Э.). Бу арт жыллада республикада энчи **орта** билим берген окъуу заведенияланы барысындан да медицина училищеге уллуракъ конкурс болады («Заман»).

ОРТА² *ат.* 1. Не да болсун бир затны къыйырларындан арасы табакъа бирча неда бирчаракъ узакълыкъдагъы жер. Отоуну **ортасы**. Кѳлню **ортасы**. Шахарны **ортасы**. Стол жабыуну **ортасы**. *«Бобик» элни **ортасында**, эл советни юйюню къатында тохтады да ичинден, бири узун иничке, бирси алаша токъ, эки эр киши тюшдюле (З.Ж.). Малик кѳлню **ортасына** дери сыртындан жатханлай жюзюп барды (Т.А.). 2. Жылны, ѳмюрню, айны, кечени, кюнню д.а.к. башха затны арасы, арасына жуукъ заман. Жайны **ортасы**. Ёмюрню **ортасы**. Кюн **ортада**. Ашхам бла экиндини **ортасында**. *Тюз къышны **ортасында** биченибиз тауусулуп къалды... (К.Х.). Къубадий арт жыллада кюн **ортада** бир сагъат тенгли заманчыкъны къалкъыгъан адет табып турады (Г.Э.). Жыйырманчы ѳмюрню **ортасындан** атлагъынчы, къарачай-малкъар тилге жораланып энчи илму иш хазна жазылмагъанды («Заман»). 3. Эки затны арасындагъы жер, жол. Эки ѳзенни **ортасы**. Эки элни **ортасы**. Эки къошну **ортасы**. *Эки элни **ортасы** узакъ туюл эсе да, жюрюп окъугъан бизге бек къыйын кѳрюнюучю эди («Заман»). Бѳрюле бла ала къуугъан журну **ортасы** жуукъдан – жуукъ бола бара эди (Т.С.).

Ортакъ

ОРТАКЪ¹ *сыф.* Адамла бирге хайырланыучу, адамланы барысыныкъы да неда бир талайыныкъы болгъан. **Ортакъ** кийим. **Ортакъ** ѳгюз. **Ортакъ** мюлк. **Ортакъ** юй. ***Ортакъ** атдан тай ахшы (*айт.*). **Ортакъ** юйге от тюшер (*н.с.*). Жаш юйдегиле, общежитиялада жашап, **ортакъ** кухнялада, ашны сабийлерине керкли заманда этер онг болмай, къыйналадыла («Заман»).

ОРТАКЪ² *ат.* Жюрюмеген мюлкню (ырысхыны), къалай да болсун, келишип, бир белгили болжалгъа хайырланылыуу. **Ортакъ** алгъан адам. **Ортакъгъа** бериу. Къошхан **ортакъ**. Къошмагъан **ортакъ**. *Ала, **ортакъгъа** алгъан жерлеринде бахча кёгетле ёсдюрюп, арт жыллада кеслерини энчи мюлклерин аягъы юсюне салгъандыла («Заман»). [Борис:] Тюкенлерибизден бирин **ортакъгъа** берирге деп турабыз («Заман»).

Орталыкъ

ОРТАЛЫКЪ¹ *ат.* **Орта**²⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады. ***Орталыкъда** баллыжаулу ханты бла аш тепси (МХЖ¹). Юйлери да, харип, бир тапсыз жерде, **орта-лыкъдады** (Къуд. Х.). Бир бирлери бла сёз болгъандыла да, биз а **орта-лыкъда**, не этерге билмей, амалсыз болуп турабыз (У.И.).

ОРТАЛЫКЪ² *сыф.* Даража, къыймат, качество д.а.к. башха жаны бла бийик, иги болмагъан; орта. Дерсде орталыкъ жууап. **Орталыкъ** фахмусу болгъан адам. Аны билими **орта-лыкъды**. **Орталыкъ** фильм. *Бир-бирде окъуучуну **ор-талыкъ** жууабына, кёлюн кётюрю ючюн, «тёрт» салыргъа да тюшеди (С.К.). Фахмунг **орта-лыкъды** десенг, жазычу болур жауунг, Бютюнда жаш адам эсе, Тохтатмаз санга дауун (Б.А.).

ОРТАЛЫКЪ³ *ат тар.* Жери уллу болмагъан, аны кеси эм юйюрюню болуш-лугъу бла ишлеп жарашдыргъан энчи мюлк жюрютген элли. *Жыйырманчы жылланы ахырындан башлап, колхоз къурулушха жарлыланы ызларындан **ор-талыкъланы** да асламысы бурулуп тебирейдиле (Б.А.). Жарлыла, **орта-лыкъла** Жюрюдюле ликбезге. Къара танырча этип, Болушханды ол бизге (Ш.С.).

Орун

ОРУН¹ 1. Кимни, нени болса да турургъа деп белгиленнген жери. Жубу-ранланы **орунлары**. Гебенни **оруну**. **Орунундан** тур. **Орунуна** сал. *[Хабий-бат сабийлерине:] Алгъан затыгъызны **орунуна** сала туругъуз деп ненча кере айтылгъанды?! (Тек. Ж.). Азинат, классыны журналы **орунунда** болмагъанын кёргенде, гузаба этер къайгъыгъа да бир кирди, сора, ашыкъгъанмы эте болур-ма деп, жукъ айтмады, устазлагъа билдирмеди (Т.А.). 2. *къарач.* Бир адамгъа берилиучю жер. *Минг **оруну** болгъан къонакъ юйню къурулушу бошала ту-рады («Къарачай»). Къызыл Покунда 500 **орунлу** Культураны юйю ишлене ту-рады («Къарачай»). 3. *къарач.* Адамны иште, спортда д.а.к. башха затда жери. *Шимал Кавказда эркин тутушдан бардырылгъан эришиуледе Къарачай-Чер-кесияны командасы экинчи **орунну** алгъанды («Къарачай»). 4. *къарач.* Къул-лукъ, иш. ***Орунундан** къысталлыгъын билсе, Билял ол жыйылыгъа ёлюп да барлыкъ тюл эди! (С.К.). 5. Бир затха деп белгиленнген энчи жер. Къабыр **орун**. Юй **орун**. *Энди, адамла кёп ёле башлагъанлы, къабыр **орун** да къыт болгъанды (Г.Э.). [Айсанат Къурманнга:] Огъурлу болсун юй **орунугъуз**! Аллах хакъына, бек тап жерде алгъансыз! Къоншуларыгъыз да бир иги адамла!.. (Б.С.). 6. Не зат болса да къуюучу, жыйыучу, туруучу жер. Туз **орун**. Шекер **орун**. Ат **орун**. Тауукъ **орун**. Мал **орун**. ***Орунундан** чыкъгъан итни бёрю ашар (н.с.). Пред-

седатель мал **орунну** бирси жанында атланы кьатларына келип тохтады (Т.З.). Савченко аш юйге кетди, сора терк окьуна пиала да, шекер **орун** да алып кьайтды (Г.Б.).

ОРУН² къарач. Тёшеги, жастыгъы д.а.к. башха кереги болуп, адам жукъларгъа жатыучу жер. **Орунда** жатыу. **Орунга** жатдыр. * – Энди хар ким жатыгъыз да тынчайыгъыз! – деп, Ханбийче кьонакълагъа **орун** салгъанды (Къ.Н.). Къалайны юй бийчеси кюн чыкыгъаннга **орунда**, кюн батханнга орамда тюбей туруучу бир болгъанды (С.К.).

Осал

ОСАЛ¹ сыф. 1. Аман, кьолайсыз. **Осал** адам. Бек **осал** жолла. ***Осал** шапа гыржынны кюлде унутур (н.с.). **Осал** кьойчуну суйген малы кьотур болур (н.с.). 2. Качеству аман. **Осал** кьумач. **Осал** клей. **Осал** товарла. **Осал** сыррьё. *Арт жыллада Нальчикни базарларында Турцияны кьол бла этилген, **осал**, артыгъыракъда промышленность товарлары, кёпден-кёп бола барадыла («Заман»). 3. Адепсиз, айыплы. **Осал** кьылыкъ. **Осал** иш. *Уллула болгъанлыкъгъа, гумук, **осал**, жарашыусуз кьылыкълыла аланы ичинде да тюбейдиле (Т.А.). Уручулукъ, наркотикле бла хайырланыу, адам ёлтюрюу, дагъыда аллай **осал** ишлени кёп бола барыуларыны баш сылтауу, эшта, ишсизлик болур («Заман»). 4. сёл. тил. Ауруулу, саулукъсуз, къарыусуз. Быйыл а анабыз бек **осалгъа** кетгенди, кёзлери иги кёрмейдиле, кьулакълары ахырда эшитмейдиле (Т.Ж.).

ОСАЛ² сёзл. 1. Тийишлисинден энишге даражада. **Осал** окьургъа. **Осал** ишлеу. **Осал** билиу. **Осал** жууап кьайтар. *[Салийма] Энди ол а [Хаулат] эки жыл болмайды ишлеп башлагъанлы, не ангылап айта болур? Келип: «Жашынг **осал** биледи чотну» деп кетгенди (З.З.). – Кьоркъма, сен! – дейди Кьудас жашына. – Сенден **осал** окьугъанла да киргендиле университетге. Атанг сау болса... (К.Х.). 2. Адепге бойсунмай, аны бузуп, адам айып этерча. Кесин **осал** жюрютюу. *«**Осал** жюрютеди кесин, Бурмаиды дерслеге эсин! – Деп, билдиредиле, – жашны Атасы школгъа келсин!» (Б.Х.).

Оспар

ОСПАР¹ сыф. 1. Адепсиз, хыны, жорукъсуз. **Оспар** сёзле. **Оспар** адам. **Оспар** жууап. *Кесим билеме, сен юйретмесенг да! – деп, Омар тамата эгечи Хаулатха **оспар** жууапны берди (Т.А.). **Оспар** адам тюрт сёзлени Излемей, табып кьояды, Гырхы, хыны сёлеше, Кесини бетин жояды (М.И.). 2. къарач. Уллу кёллю, кесине асыры базыныучу, кесине бюсюреучю. *Жаш адамланы бир-бирлери **оспардыла**, сынамлы адамланы сёзлерине тынгыларгъа суймейдиле (С.К.). – Сенлей-леге тынгыларгъа мени заманым жокъду! – деп, Сейит-Алий Хасаннга **оспар** сёзлени силдеп, машинасына минип, шахаргъа кетеди (Х.О.).

ОСПАР² сёзл. 1. Хыны этип, адепсиз халда. **Оспар** сёлешюу. **Оспар** жууапла. *[Дауут Элмырзагъа:] Менден да уялмай, ол адам бла алай **оспар** нек сёлешдинг? (Т.А.). [Омар Керимге:] Мени адепли сорууума сен **оспар** жууап этгенсе!

Ай юйюнг бла, сени атанг бла тенг киши ушайма да! (К.Х.). 2. Уллу кёллю болуп, кесине асыры базынып, бюсюреп. *Аны [Къасайны] кесине асыры базап, **оспар** сёлешиучю къылыгына шохлары юреннгендиле (Л.Р.).

От

ОТ¹ 1. Жаннган затдан чыгыучу къызыл газ. **От** эт. **Отда** кюйген затла. **Отха** жылынуу. ***От** кюйдюрген сау болур, сёз кюйдюрген сау болмаз (н.с.). **Отсуз** ожакъдан тютюн чыкъмаз (н.с.). **От** алыргъа келген къатын отуз аууз сёз айтыр (н.с.). 2. *кёч*. Адамны не да болсун бир затха итиннгенин, талпыннганын билдирген кючлю сезим. Жюрек **оту**. Сюймекликни **оту**. *Сюймекликни **отунда** жанама мен, кюеме. Бош ийнанмайса, къызчыкъ, Жанымдан сени сюеме (МХЖ²). Жюрек **отум** элтеди Мени сен баргъан жерге, Нек унамайса, ариу, Келирге манга эрге? (МКЖ²). 3. *кёч*. Не да болсун бир затны хатасы, зараны. *[Хаким:] Оллахий деп айтама, ма кёрюсюз аны **оту** бизге да жетмесе! (Г.Э.). Мени ёхтем, жигер халкъым сынагъанды уруш **отун**. Энтта кетип къалмагъанды жюреклерибизни тоту (Г.М.).

ОТ² Саутну къайсы тюрлюсюню да (автоматны, ушкокну, топну д.б.) атылуу. **От** ачыу. Миномётдан **от** ачылды. Автоматдан **от** къуюу. *Душман **отну** тубюнден Къутулгъанма кёп кере, Къадар мени жоймайын, Аллах къарыу-кюч бере (С.А.). Алайда душман бизни тегерегибизни алып, жан-жанындан автоматладан **от** ачды (З.Х.).

ОТ³ **Уу¹** деген бла бир магъанадады. **От** ашатыргъа. **От** берип ёлтюрюу. **Оту** болгъан затла. *Атасы-анасы сюйгенине бермегенлеринден сора, къыз **от** ичип ёлгенди (МХЖ¹). Сюймегенлеринг, алдап, **от** ашатып ёлтюрдюле. Сен харипни ананга сал этип келтирдиле (Э.О.).

ОТ⁴ Кырдык, ханс. Ёпке **от**. Къара **от**. Къызыл **от**. Акъ **от**.

ОТ⁵ Ушкок от (топла, патронла этер, нени болса да чачдырыр ючюн хайырланылыучу, атылыучу зат). *Къазып, топну тапхан эдиле, анга жети батман **от** къуйгъан эдиле («Нартла»). [Фук:] Анга [топха] жети батман **от** къуюгъуз, Ёрюзмекни окъ орунуна салыгъыз («Нартла»).

Оу

ОУ¹ *сыф*. Бек аман, бек осал, болумсуз, жараусуз. **Оу** адам. Ишлери **оуду**. *[Къаний Къырымгъа:] Болуб а ким боллукъ эди, менден да **оу** бир жазыкъ, ма ол сени эгечинг атлы... (К.Х.). [Хаулат Зубайгъа:] Къой, къой, харип, аланы не-син сораса, бири **оу** да, бири шау! (Т.Ж.).

ОУ² *межд*. Къууаннганны, къоркъгъанны, сейирсиннгенни, жазыкъсыннганны д.а.к. башха сезимлени билдиреди. **Оу** мен жарлы! **Оу** харип! **Оу** эшигим! **Оу**, къалай?! *[Келимат Асланнга:] **Оу**, сен а къайдан чыкъдың?! (З.З.). [Зулейха:] **Оу** эшигим! Энди андандамы тилерге керекбиз?! (Т.А.). [Къызтуума:] **Оу** харип, сора Ахмат кеси да келгенди?! (Г.Э.).

Охо

ОХО¹ *межд.* Сейирсиниуню, къууаныуну д.а.к. башха сезимлени билдиреди. **Охо**, сен а! **Охо**, кёр муну! *– **Охо**, сен а къачан келгенсе?! – деп, Мусабий Таукъанны аллына барып, кьол тутду, къучакълады (Г.Э.). [Мыртаз Наныугъа:] **Охо**, да сен а кючден тура кёре эдим! (3.3.).

ОХО² *кес.* Адамны неда болсун бир затха ыразылыгъын билдиреди: болсун, ахшы. **Охо** дерге. **Охо**, болсун. *[Сейит Мухитдиннге:] **Охо**, къарындашым, сен айтханча болсун! (3.3.). [Зейтун:] **Охо**, биз энтта келирбиз, иш тап болсун ансы (Г.Э.).

Оюмлу

ОЮМЛУ¹ *сѳф.* 1. Эсли, акъыллы, ангылаулу. **Оюмлу** адам. **Оюмлу** баш. Терен **оюмлу**. *[Халиймат Элкъаннга:] Сизнича, **оюмлу** адамларыбыз юйретмеселе, ким юйретирикди бизни жашаргъа, окъургъа да?! (К.Х.). – Бучукъ, гитчечик болгъанлыкъгъа, **оюмлу** башчыкъды, мында къайнамагъан жокъду! – деди Алхес, Зауурну башына кьолу бла тийип (Ш.М.). 2. Юйретиу магъанасы болгъан, акъыл берген. **Оюмлу** иш. **Оюмлу** оноу. **Оюмлу** сёзле. ***Оюмлу** оноу этип, тенгле жайыладыла. «Тола болурму ол», – деп, энтта жыйыладыла (Б.И.). Жыйылды ол кюн кёп халкъ, **Оюмлу** бегим этди, аны толгъанын кёрюрча Къууанчлы кюн да жетди (М.И.).

ОЮМЛУ² *сёзл.* Оюм этип, эслеп. **Оюмлу** кенгеш. **Оюмлу** сёлеш. *[Аслижан:] Бу жол а, сау къаллыкъла, ала экиси да [Алий бла Унух] бек **оюмлу** сёлешгендиле (Т.А.).

Оюмсуз

ОЮМСУЗ¹ *сѳф.* 1. Оюм этмеген, акъылсыз, эссиз. **Оюмсуз** адам. *[Аскербий:] Сизлай **оюмсуз** адамлагъа сүйсенг, айт, сюесенг, айтма, эшта, башхалыгъы болмаз! (Къ.К.). 2. Ойлап, сагъыш этип этилмеген. **Оюмсуз** соруула. **Оюмсуз** жууап. **Оюмсуз** бегим. *[Назир Сулийхатха:] Эгечим, бек **оюмсуз** иш этгенсиз. Ай юйюнг бла, манга да бир сорсагъыз эди уа! (Х.О.). [Харун Элкъаннга:] Сюйюп айтама, ахлумса да, жангыз бир **оюмсуз** атлам этгенлей, жаш жоюлургъа боллукъду! Бош унутханса, ол жол къаллай кыйынлыкъ бла къутултхан эди аны Аскер?! (3.3.).

ОЮМСУЗ² *сёзл.* Ойламай, сагъыш этмей. **Оюмсуз** айланыу. **Оюмсуз** жууаплай. **Оюмсуз** сөлешуу. *[Хажибекир Наурузгъа:] Къарындашым, алай **оюмсуз** сөлеширге жарарыкъ туююдю! (3.3.).

П

Пай

ПАЙ¹ *фин.* Бирге этилген ишге биреуню кѳошхан неда андан аллыкѳ энчи юлюшю. **Пайын** алыргѳа. **Пай** кѳошуу. *Айхай, сѳе эдик хар бирибиз кесине жетген **пайны** толу алыргѳа (А.Х.). Хар ким биледи кеси **Пайны** кѳалай болурун. Биригип ишлейдиле, Сѳуйюп план толурун (С.И.).

ПАЙ² Дукѳур ызлыкѳлары кѳнделен баргѳан, кѳалын дарий неда жюн кѳумач. Дарий **пай**. Жюн **пай**. **Пайдан** этилген жыйрыкѳ. *[Ханийпа:] Ий, Аллах арадады, амалсыз болуп, кѳюбюрге кебинлик **пайчыгѳымы** чыгѳарыргѳа тѳюшдѳю! (Кѳ.Н.).

ПАЙ³ *межд.* Бек сейирсиннгенни билдиреди. ***Пай-пай-пай**, не ариу жырлайды! (З.З.). **Пай-пай-пай**, не уллу, омакѳ юйледиле! (Кѳ.Х.). – **Пай-пай-пай**, не сейир хапар айтдынг! – Дауут кѳарындашын хыликкѳ этгенин билдирип кѳойду (Ш.Х.).

Пионер

ПИОНЕР¹ Не да болсун бир затда (илмуда, техникада д.б.) башламчы. Малкѳар балладаны **пионери**. Космосну ачыуну **пионери**. *[Зейтун:] Бабаланы Ибрагим малкѳар суратлау литературада лирика жанрны **пионери** болгѳанды десек, жангыллыкѳ тѳюйюлбюз («Заман»). Балаланы Осман, малкѳар литературада сатира жанрны **пионери** болмагѳан эсе да, тамсиллени биринчи китабы аныкѳыды (Т.А.).

ПИОНЕР² *тар.* СССР-де кеси ыразылыгѳы бла кѳуралгѳан сабий коммунист организацияны члени эм бир-бир кѳыраллада демократия сабий организацияланы. Шахарчы **пионерле**. **Пионерле** кѳысыучу галстук. *Назирчик, классда бек иги окѳугѳанладан болгѳаны себепли, **пионerge** алынырыкѳланы тизмесинде эди (Г.Э.).

Пура

ПУРА¹ *сыф.* Чириген (агѳачны юсюнден). **Пура** тѳммек. **Пура** турукѳ. **Пура** кѳанга. **Пура** агѳач. *Кѳыжна **пура** турукѳну кѳадалып чучухйду (Т.С.).

ПУРА² *ат.* Терекни, агѳачны чирип, кѳуруп агѳыучу, кѳумча мурулары, ууалгѳанлары. **Пурасы** агѳа тургѳан агѳач. Терекни **пурасы**. Кѳургѳакѳ **пура**. Суу **пура**. Тѳммекни **пурасы**. *Гумулжукла уясы – тѳммекни **пурасында**. Кѳазауатды ишлери, кѳарасанг туурасындан (С.А.).

Р

Реакция

РЕАКЦИЯ¹ *хим., физ.* Эки не да андан кёп затны жангы зат кёурауда бир бирлери бла байламлыкълары. Химия **реакция**. Физика **реакция**. Термоядер **реакция**. Топуракъны **реакциясы**.

РЕАКЦИЯ² *полит.* Революция кёозгъалыуну, жамауатны ёсюуюн тыйгъан бий классланы кюйсюз политикалары. Европа **реакция**. **Реакция** жанлы адам-ла. ***Реакция** жанлы адاملаны агитациялары халкыгъа жаулукъ этгенине ёчу уллу Кязимни поэзиясы толу шагъатды (М.Д.).

С

Саба

САБА¹ Ушкокну неда атылыучу башха сауутну быргысын тазалар, анга жау сюртюр, отун уруп, тыкъ этер, окъ салыр ючюн хайырланылыучу темир таякъ (стержень). Ушкокну быргысын **саба** бла тазалау. Къауалны быргысын **сабагъа** буштукъ чулгъап тазалау. ***Сабагъа** буштукъ чулгъап, Быргыгъа жау сюртеди, Окъну да саба бла Аны ичине тюртеди (Ш.С.).

САБА² Жюн чагъыучу иничке узун таякъчыкъ. **Саба** бла жүн чагъыу. *Биз баргъанда, Захира жүн тите, арлакъда уа Зурум ол титген тебе жүнледен бирин **саба** бла чагъа тура эди (Б.Х.). **Саба** бла чакъгъандан сора жүнню тараргъа тынч бола эди (Къ.К.). Ынна жүнню **саба** бла горфулдатып туюди. Ол этген къалпакъланы кёп тууарчы киеди (Ш.С.).

Сабыр

САБЫР¹ *сыф.* 1. Къайгъысы-къаугъасы болмагъан, тынч, жууаш, басымлы, аллай адамны юсюнде болгъан (къылыкъ, акъыл). **Сабыр** адам. **Сабыр** къылыкъ. **Сабыр** къылыкълы. *[Ханшият:] Э къыз, ол къой ауузундан чёп юзмеген **сабыр** Масхут бла Аминатдан бу женижоргъа жаш къалай туугъан болур?! (Т.А.). Ол [Хасан] эсли, **сабыр** къылыкълы, тюз ниетли адам эди (К.М.). [Жамбот:] Ол чыдамсыз, женил адамла Маратча **сабыр**, терен акъыллыладан уяла болмазламы? (Ш.М.). 2. Къайгъысыз, ырахат. **Сабыр** ауаз. **Сабыр** къарам. **Сабыр** ушакъ. **Сабыр** жууап. *Татыусуз, женил адамланы бурунларына ётюр къалыучу соруулагъа Ахмат оюмлу, **сабыр** жууапла табады (Т.З.). Аланы **сабыр** ушакълары кече белине дери барды (З.З.). Чырайлы Асхатны **сабыр** къарамы кёп къызны жүрегин къозгъагъанын эгечи Айшат биле эди (Г.Э.). 3. Шош (табийгъатны юсюнден). **Сабыр** суу. **Сабыр** жүрюш. **Сабыр** тенгиз. *Хыны саркъыучу тау суу энди **сабыр** болгъанды, Тереклени тюрлери чапыракъдан толгъанды (Г.М.). Кече шошду, **сабырды**. Аны бузгъан жаланда санда бир жылкычы къушну къычырыгъыды (Т.З.).

САБЫР² *сёл.* 1. Ырахат, жукъгъа къайгъы этмей. **Сабыр** жаша. **Сабыр** жукъла. *Бу къайгъылы дуняда **Сабыр** къалай жашагъын, Аллында ашынгы да Ырахат къалай ашагъын?! (М.М.). Тюшчюгюнде кюледи **Сабыр** жукълагъан сабий: Къаты къучакълагъанды Аннясы аны Хабий (С.А.). 2. Акъырын, ашыкъмай. **Сабыр** ишле. **Сабыр** атла. **Сабыр** саркъ. **Сабыр** сёлеширге. *[Аминат жашы Мазаннга:] **Сабыр** ашасанг а, ызынгдан киши сюрмей ушайды да! (Т.А.). Экибиз да, **сабыр** атлай барып, Буслиматланы терезе тюрле-

ринде тохтадыкъ (Къуд. Х.). Жайдача ашыкъмай, Черек **сабыр** барады (З.З.).
3. Басымлы. **Сабыр** сѣлеш. **Сабыр** жууапла. *Докладчы, минчакъланы халыгъа тизгенча, сѣзлени сайлап-сайлап айта, **сабыр** сѣлешеди (К.Х.). Далхат соргъан затлагъа жаш **сабыр** жууап берди. Устаз анга толуду – деп, «Беш» салыуну тюз кѣрдю (Х.Н.). Жокъду айыплы заты, Игиди акъылы, эси, Ишинде да суююлурча **Сабыр** жюриуете кесин (М.М.).

Сабырлы

САБЫРЛЫ¹ *сыф.* Чыдамлы, тѣзюмлю. **Сабырлы** адам. ***Сабырлы** жетер муратха, сабырсыз къалыр уятха (*айт.*). Аны [Къасымны] кесинден жууаш, **сабырлы** адам болургъа къыйын эди (С.К.).

САБЫРЛЫ² *сѣзл.* Гузаба этмей, басымлыкъ бла. **Сабырлы** сѣлеш. **Сабырлы** жууапла. *[Хашим:] Къара шинли, жашаулу оруслу тиширыуну бизге **сабырлы** сѣлешичюсю кѣзюмю юсюнде турады (С.К.).

Сабырсыз

САБЫРСЫЗ¹ *сыф.* Чыдамсыз, тѣзюмсюз. **Сабырсыз** адам. ***Сабырлы** чыдар, **сабырсыз** жиляр (*айт.*). [Хауа Назирге:] Асыры **сабырсызса**. Не боллукъ эди бу жол сен аны сѣзлерине тынгылап, тѣзюп къалгъанлыкъгъа? (К.Х.).

САБЫРСЫЗ² *сѣзл.* Гузаба этип, тѣзмей, басымсызлыкъ бла. **Сабырсыз** сѣлешу. **Сабырсыз** жууаплау. *[Алийхан жашы Болатха:] Энди сен улуу кишисе, **сабырсыз** сѣлеширге жарарыкъ тюлдю (С.К.).

Сагъай

САГЪАЙ¹ Не да болсун бир тапсыз затны сакълап, аны болдурмаз ючюн сакъ бол. **Сагъайып** тур. **Сагъайып** сакъла. Тышына **сагъайыргъа**. Дауургъа **сагъай**. *Ажир, не затха эсе да **сагъайып**, къулакъларын тургъузду, ары-бери тынгысыз болду (Ш.Х.). [Хусейин:] Бир кече арбагъа бичен жюклеп келе тургъанымлай, эшек, пырх-чырх этип, **сагъайып**, атларгъа унамай тохтайды (З.З.). [Мурат Юсюпге:] Сен келгинчи, ананг жатып, тынчаялмай тышына **сагъайгъанлай** турады. Ол харип туююлмюдю? (Т.А.).

САГЪАЙ² *къарач.* Уян. Жукъудан **сагъайыргъа**. Тангны буруну бла **сагъайыу**. *[Масхут:] Кемал бла Салых [экскурсиягъа] мени алмай, кеслери кетип къалырла деген къоркъуу бла мен аладан эртте, тангны буруну бла **сагъайдым** да керекли затларымы рюкзагыма жыйдым (Ч.М.). Осман эринчек жашчыкъ тюлдю: аккасы атын бирчик айтханлай, **сагъайып** къалады да ийнеклени къошдан узакъгъа къыстап къайтады (Б.М.).

Сагъакъ

САГЪАКЪ¹ Чабакъланы, дагъыда бир къауум сууда жашаучу жаныуарланы солучу органлары. Чабакъны **сагъакълары**. Чабакъ **сагъаклары** бла солуйду.

САГЪАКЪ² мед. Тамакъны ич жаны. **Сагъакъ** безле. **Сагъакъ** ауруу. **Сагъакъ** минчакъла.

Сагъышлы

САГЪЫШЛЫ¹ *сыф.* Сагъыш этген, сагъыш басхан, жунчугъан, армау болгъан, сагъышланганны билдирген. **Сагъышлы** адам. **Сагъышлы** къарам. **Сагъышлы** назмула. **Сагъышлы** сыфат. *Жашны къарамы мудахды, сагъышлыды. Кишиге жукъ айтмагъанлыкъгъа, аны къаллай эсе да бир жүрек къыйыны барды (К.М.). Командир частьда офицерлени барысындан да мудах, **сагъышлы** эди (З.З.). **Сагъышлы** назмуланы Кязим аппа кёп жазды, Халкъыны ауур жашауун Кимден да терен къазды (М.М.).

САГЪЫШЛЫ² *сёзл.* Сагъыш этип, сагъышланып. **Сагъышлы** жырла. **Сагъышлы** олтур. **Сагъышлы** къара. *Жууукъ келип къатыма, **сагъышлы** битед кёюме. Сейир этип тынгылайды Жаш мени хар сёюме (Б.А.). Кюмюш акка орам шинтикде кеси жангызлай **сагъышлы** олтурады (Б.М.).

Сагъышсыз

САГЪЫШСЫЗ¹ *сыф.* 1. Сагъышы болмагъан, жукъгъа сагъыш этмеген, жарсымагъан. **Сагъышсыз** адам. **Сагъышсыз** сабийлик. **Сагъышсыз** жашау. *[Омар Мухаша:] Сен къайнайса, жашауунг зауукълу, **сагъышсыз**... (З.З.). **Сагъышсыз** жашау этгенлеге бир заманда да сукъланмагъанма (Кбул. К.). 2. Сагъышланып, оюмлашып этилмеген, оюмсуз. **Сагъышсыз** оноу. **Сагъышсыз** сёзле. **Сагъышсыз** иш. *[Къасым:] Жашла, бу **сагъышсыз** оноуну къайсыгъыз этгенсиз? (Тек. Ж.). [Наньу:] Сизни ишигиз бек **сагъышсыз** иш эди. Алай энди аны тюрлендирге онг жокъду (К.Х.).

САГЪЫШСЫЗ² *сёзл.* 1. Сагъыш эте, оюмлай турмай, асыры ашыгъып. **Сагъышсыз** жууапларгъа. **Сагъышсыз** сёлешиу. **Сагъышсыз** этилген иш. *Ол **сагъышсыз**, ашыкъ-бушукъ этилген иш болгъанын энди Хаким кеси да ангылагъанды (З.З.). Аны [Абийханна] **сагъышсыз** этип къойгъан жууабы тюз болгъанына къызны къууаннганын кёрген адам сейир этер эди: ёрге-ёрге секирип, кеси къарс ура эди (Т.А.). 2. Жукъгъа къайгъырмай, жарсымай, тынгысыз болмай, кеси сүйгенча. **Сагъышсыз** жашаргъа. **Сагъышсыз** кечин. Жашауну **сагъышсыз** ётдю. *Бийле къыйналмайдыла, **Сагъышсыз** жашайдыла, Халкъны жегип, инжитип, Къыйынын ашайдыла (С.И.). Жаш ёсдю, киши болду, Заман **сагъышсыз** ётдю, Кюнлени биринде уа Юйленир заман жетди (О.С.).

Саз

САЗ¹ *сыф.* Къансыз, ингиликсиз, акъсыл. **Саз** бет. **Саз** бол. *Къыйнайла осал адетле, **Саз** болдула жарыкъ бетле (М.К.). **Саз** болгъанды бетчиги, Кюнденкюннге азады, Тауусулады этчиги (С.А.). Ашха-суугъа термиле, Талай жылла ётдюле, **Саз** бетли сабийчикле Токъ жашаугъа жетдиле (О.С.).

САЗ² *ат къарач.* Жерден чыкыгъан магъаданны чёгюп, мылы, жабышмакъ, саргылдым болгъаны (кёшун адырла (саутла) этгенде, кёурулуш, скульптура ишледе хайырланылады). **Саздан** этилген саутла. Юйню **саз** бла скюртю. **Саздан** кирпич этиу.

САЗ³ *ат муз.* Къыл кёбузну Закавказье бла кюнчыкыгъан кыралланы халкълары эркин хайырланыучу тюрлюсю. **Сазны** сокъ. **Сазны** жырлатыу. *Тюркменли жашчыкъ **сазны** Сейирлик жырлатады, Жырны ариу макъамы Жюрекни таралтады (Х.Н.).

Сай

САЙ¹ *сыф.* 1. Теренлиги уллу болмагъан, жайылма. **Сай** табакъ. **Сай** черкле. **Сай** кёл. Сууну **сай** жери. *Кёпюр узакъда эди да, барыргъа эринип, сууну **сай** жерин тапдыкъ да кирип ётдюк (Тек. Ж.). Ашны-сууну уа не айтдыраса! Гура этден этилген илибиже, уллу **сай** табакълада тую баста, болгъан кёгет, тюрлю-тюрлю суула, ичгиле!.. (К.Х.). 2. *кёч.* Терен, тутхучлу болмагъан (затны магъанасыны, адамны акъылыны юслеринден). **Сай** акъыллы адам. Билими **сай** болгъан адам. Магъанасы **сай** назму. *«Бетчиги ариучукъ болгъанлыкыгъа, акъылчыгъы уа **сай** кёреме», – деп ойлады жаш кеси лакъырда этген кызыны юсюнден (З.З.). Редакторну: «Бир-бир назмуларынгы магъаналары сайды» – дегенин назмучу жаратмады (Къ.Н.). 3. Жассы, тыммыл. **Сай** бет. **Сай** ташла. *Кёл жагъада юзмезде Ойнайдыла жашчыкъла, «Хуначыкъла» этереге Жыйып кёк **сай** ташчыкъла.

САЙ² *сёзл.* Теренлигин асыры аз этип. **Сай** эт. **Сай** чучху. **Сай** къаз. *[Зурият:] Ай жаш, ашыкъмай ишле, асыры **сай** къазаса! Бу чунгурчукъла картоф салыргъа жарарыкъ туююдюле! (Къуд. Х.). Къарындашы Нанаш юйден азыкъ алып келгенде, Харун бригадирни келип, «Илипинни **сай** къазгъансыз!» – деп, тырман этип кетгенин айтды (Гул. Б.).

Сакъ

САКЪ¹ *сыф.* 1. Хар затха эслеп узалыучу, хар ишни эслеп этиучу, артын аллын билген. **Сакъ** адам. **Сакъ** жаныуар. **Сакъ** гёзетчи. **Сакъ** къалауур. *[Ханийпа Юсюнге:] Ол кюнден бери мени кёулагъым сени хар атламынга, хар ишинге **сакъды** (К.Х.). Бюгюн кыралыбызны **сакъ** къалауурлары, ётгюр аскерчилерибизни байрам кюнлерине жораланнган, концерт боллукъду («Заман»). 2. Нени болса да бир затны (ишни) жүреги бек тартып, бек суююп этиучу. Ичгиге **сакъ** адам. Ойнаргъа **сакъ** сабий. *Туююшюрге бек **сакъды**, Чурум излеп турады, Ортада сёз болгъанлай, Ол биринчи урады (С.А.). 3. Хар керекли затны къайгысын этиучу, анга тынгысыз болуучу. Юйюне **сакъ** адам. Башына **сакъ** болургъа. *Башына **сакъ** туююдю, Тапханын ичип къояды, Юйдегисин апчытып, Кесини бетин жояды (М.И.). **Сакъ** бол, тау суу боюнунда тал, Ёс, чакъ, кёууан, хайда сау къал (М.К.).

САКЪ² сёзл. Эслеп, артын-аллын билип. **Сакъ** жүрюрге. **Сакъ** къара. **Сакъ** турургъа. *ГИБДД-ни ишчилери жоллада **сакъ** жүрююнү жал-чытыугъа тий-ишлисича эс бурадыла («Заман»). Ала [солдатла] экиси да, төгереклерине **сакъ** къарай, бауурланып барадыла (З.Х.). [Абдуллах:] Бусагъатда заман бек кый-ынды, къайгъылыды, **сакъ** айланыгъыз! (Г.И.).

Сакъат

САКЪАТ¹ сиф. Санларында кемлиги болгъан, кыйяулу. **Сакъат** санла. **Сакъат** адам. **Сакъат** сабийле. ***Сакъат** сабийни кёрюп, Таралады жүрегим. Аллах сен анга болуш! Олду мени тилегим (С.А.). Аланы экисини да бирер сан-лары **сакъат** эдиле (З.З.). [Аубекир Мусагъа:] **Сакъат** адам аз кёллю болады. Махайны жүрегин кыйнамазгъа, аны аууруракъ сёзлерине, тырманына да тө-зерге кюрешигиз (Тек. Ж.).

САКЪАТ² ат. Жаралы болуп, ауруп неда башха сылтау бла ишге жараусуз неда кереклисича ишлеялмазча болгъан адам. Уллу Ата журт урушну **сакъатла-ры**. **Сакъатланы** юйю. Урунууну **сакъаты**. *Аны [Иссаны] тамата къарындашы Мусса Афган урушну **сакъатыды** (Г.Э.). **Сакъатланы** юйюнү арбазында кёкю-регин саулай майдалла бла орденле жапхан чалбаш къарт бла эки жаш адам хапар айта турадыла (Г.Б.).

Сакъау

САКЪАУ¹ Атлада эм туякълары эки бёлюнмеген дагъыда бир-бир хайыуан-лада болуучу жугъушлу ауруу – бурунну бла тамакълары хырыулу къабукъларыны сууукъ тийгенлей кызыарып ауруулары. **Сакъаудан** ауругъан ат. **Сакъаугъа** жа-рагъан дарман. *Башын да, **сакъаудан** ауругъан атча, ёрге-энишге силке, биягъы Башир, дуу болуп, жан-жанына тентирей, орамны энишге келеди (К.Х.).

САКЪАУ² сиф. къарач. **Тилкъау** деген бла бир магъанадады. **Сакъау** адам. **Сакъау** сабий.

Сакъла

САКЪЛА¹ 1. Биреуню (неда кёп адамны)келгенин, неда болсун бир затны боллугъун алгъындан билип, бир талай заманны къайда болса да тур. Жауунну тохтарын **сакъларгъа**. Самолётну учарын **сакълау**. Къонакъланы келирлерин **сакъла**. *Ауушла, тарла Къардан толсала, Жол бегип кълса да, Аллынга къа-рап, **Сакълап** турлукъма, Узакъда болсанг да (С.А.). Маршрут автобусну **сакъ-лагъан** студентле не затны юсюнден эсе да кызыгу даулашадыла (З.З.). 2. Не да болсун бир затны болуруна ышан, андан умут эт. Игилик **сакъла**. Къууанч ха-пар **сакъла**. *[Хажимырза:] Бусагъатда манга бу сёзлени айта тургъан адамдан мен бир ахшылыкъ да **сакъламайма** (Т.Ж.). [Асхат Муратха:] Биз сенден был-лай осал ишни **сакъламай** эдик, къарындашынгча, юйюнге, элинге-журтунга жарар адам боллукъса деп тургъанбыз (Г.Э.). 3. Кимге болса да биреуге бую-

рул, жоралан, анга деп хазыр этил. Аланы сый къанга **сакълайды**. *[Хаким:] Не билейим, не ахшылыкъ **сакълай** болур бу жарлыны (З.З.). [Исхакъ Хусейге:] Эй, ахшы тенгим, мен эшитгенме, сени къуллукъ **сакълайды!** (Г.Э.). 4. Бугъуп, кёрюнмей, адамны неда жаныуарны келир жерин марап тур. Уручуну **сакъла**. Тюлкюню тауукъ орунга келирин **сакълау**. *Киши тауукъларын урлаучу тюлкюню бугъуп, **сакълап** тургъанды да, ол тауукъ орунга киргенлей, артындан эшигин этип, тутханды (МХЖ¹).

САКЪЛА² 1. Не затны болса да тас, жокъ этмей асыра; бузулмазча, жараусуз болмазча жерде тут. Саугъаланы тап жерде **сакълау**. Картофну уруда **сакъла**. *Дарманланы къарангы эм салкъын жерде **сакъларгъа**. [Марзият Сарыбийге:] Сени фронтдан жазгъан къагъытларынгы, бирчигин да тас этмей, **сакълап** турама (Т.Ж.). 2. Унутма, дайым эсде тут. Эсингден кетермей **сакъла**. Жюрегингде **сакъла**. *Эсимде **сакълайма** сыфатынгы, Тюшюмде да айтама атынгы (О.К.). «Сен мени эркелетип айтыучу сёзлени жюрегими теренинде **сакълайма**», – деп бошала эди Мариямны Асланнга жазгъан къагъыты (Т.Ж.). 3. Алгъадан табылгъан амаллагъа таянып, кимге, неге болса да заран келмезча эт, къоруула. Жугъушлу аурууладан кесинги **сакъла**. Юйлени ёртенден **сакъларгъа**. *От бла суудан башынгы **сакъла** (айт.). [Расул:] Быллай уллу жауундан а не иги салкъынлыкъ да **сакълаяллыкъ** туююлдо. (З.З.). 4. Жорукъну, низамны д.а.к. башха затны бузма. Халкъны иги адетлерин **сакъла**. Низамны **сакъларгъа**. Диетаны **сакълау**. *[Идрис:] Миллетни ата-бабадан келген төрелерин, айхай, **сакъларгъа** керекди! (Г.Э.). 5. Кимни, нени болса да чабыуулдан, душманлыкъ этиуден д.а.к. башха затдан къоруула, къалауурлукъ эт. Ыстауатны **сакъларгъа**. Къаланы **сакълау**. Къошну **сакъларгъа**. Чекни **сакъла**. *Къошну **сакълагъан** парий, бизни эслегенлей, кенгден аллыбызгъа чабып келип, ойнакълады, тансыкълады (З.Ж.). [Рамазан:] Эки жылны Узакъ Востокда къыралыбызны чегин **сакълагъанма** («Заман»). Эмеген, сууну башын **сакълап**, элге суу иймейди (МХЖ¹).

Сал

САЛ¹ эт. 1. Не затны болса да бир жерге жыйышдыр, жарашдыр, сую, тиз д.а.к. Шинтикни столгъа жууукъ **салыу**. Ахчаны бохчагъа **сал**. *[Оюс:] Тюз мен да дерс китапларымы, дефтерлерими столгъа **салып**, дерс этейим деп башлагъанлай, арбазда Махтини къычыргъан ауазын эшитеме (Тек. Ж.). [Исмайыл:] Ингирликде машинамы гаражгъа **салып** келе тургъанымлай, автобус астановака Зариф бла Борисге тюбейме (У.З.). 2. Ашны сауутха башха керекли затны ичине къуй, ат, къош, къатышдыр. Какга жау **сал**. Табакъгъа катлетле **сал**. *Бир табакъгъа котлетле, башхасына уа тауукъ этле **салып**, Къасым къонакъ жашла олтургъан отоугъа кирди (Л.С.). Юслерине да эки жау гырт **салынган**, алайсыз да жау жагъылгъан исси хычинлени уллу жайма табакъ бла аллыбызгъа келтирдиле, ызындан а «къатыгъы» да келди (К.Х.). 3. Не да болсун бир ишни тындырыргъа акъылынгы, билиминги д.а.к. башха затынгы бур, ол затланы хайырлан. *Филология институтну къарачай-малкъар тилден магистрантлары окъууну жетишимли бошар ючюн битеу кючлерин **саладыла** («Заман»). Уру-

набыз ара мюлкде Жигерлигибизни **салып**, Тындырабыз хар ишни биз, Халкыбыздан махтау алып (С.А.). 4. Кимни болса да ишге, окъуугъа д.а.к. башха затха алдырыргъа, тохташдырыргъа, жарашдырыргъа болуш, неда алдыр, тохташдыр, орнат. Ауругъанны больницагъа **сал**. Ишге **салыргъа**. Къуллукъгъа **салыу**. *[Рамазан Къубадийге:] Мени къуллукъдан чыгъаргъанларына уа бош кёл кенгдиресе. Кёрюрге, эки ыйыкъдан озмай башха къуллукъгъа **салмасала!** (Г.И.). [Халиймат:] Эшитемисиз, Мухтарны чыгъарып, тюкеннге директоргъа ол Мазанны кызы Ларисаны **саладыла** дейдиле да? (Г.Э.). [Зурият Хаулатха:] Э кызы, жашымы окъуугъа **салгъанма** деп, къууанып тура эдим да, ма бек иги бошاپ келгенди, алай андан не хайыр, иш жокъду сора!.. (Т.А.). 5. *грам*. Тюрлендир (сёзлени бетде, санда, болушлада). «Мен» деген алмашны кёплюк санда биринчи бетге **сал**. «Бу», «ол» деген алмашланы кёплюк саннга **сал**. «Китап» деген атны иеликчи бла тамамлаучу болушлагъа **сал**. *Сыфатланы, даража формалагъа сала, жазыгъыз (КЪМТМ). 6. Юй, кёпюр, монумент д.а.к. башха зат ишле. Мекам **салыргъа**. Сукан суугъа кёпюр **салынды**. Сын таш **салыргъа**. *[Эфенди:] Аман жашайбыз, кыйналабыз деп тарыгып турасыз. Къарачыгъыз къабырлагъа, сын таш **салынмагъаны** хазна жокъду! Кеслери да бош ташдан угъай, мермерден! (Г.Э.). 7. Кийдир, кыс, такъ, бармакъларында, бууунунда д.а.к. башха жерингде жюрют. Боюнунга галстук **сал**. Боюнлукъ **салыу**. Бууунунга сагъат **сал**. Жюзюк **салыучу** бармакъла. Атха хамут **салыу**. *Акътамагъым, минчи фыйтоннга, хамут **салайым** тор атха! (МХЖ²). [Ахмат:] Атланы кырдыкга элтип, кишен **салдым** да, къайтып келе, суу боюнуна бурулдум (Ш.Х.). 8. Жазыуда кёрюзт, суратын эт, не да болсун бир затны юсюне оттиск эт, школчуну, студентни билимине багъа бич. Мухур **салыу**. Къол **салыргъа**. Текстде керекли тыйгъыч белгилерин **сал**. Школчуну жууабына багъа **сал**. *Аминат 10-чу классны сочиненияларын тынгылы окъуйду, бир-бирлерини поляларында энчи белгиле да **салады** (Ш.Х.). Жангыдан жазылгъан къагъытха къол **салып**, Надбий, бюклеп, бохчасына сукъду (Х.О.). Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин **салыгъыз** (КЪМТТ). 9. Орнатып, жарашдырып, ишлерча эт, бегит, багъар мурат бла, юсюне жабышдыр, жакъ. Юйге телефон **салыргъа**. Къайыкъгъа желкен **салыу**. Кёлге чабакъ ау **салыргъа**. Компресс **салыргъа**. Горчичникле **сал**. *Колхозда чотдан Хызырны хапары жокъду. Алыкъа конторгъа телефон **салынмагъанды** ансы, билдирлик болур эдиле (Б.Х.). [Шаухал:] Ало, ало, аркъама банкала **салгъандыла** да, тебер къарыуум болмай турады! Бир кесекден кесим сёлеширме (Б.М.). 10. Къыздыргъан оюнлада: банкга ахча кёш; не да болсун бир затха ёчешгенде неда даулашханда хорлатхан, берлик затны белгиле. Ёч **сал**. Ахча **салып**, карт ойна. Ёчешип, сагъатын **салыргъа**. *[Умар:] Ёч **салама**, сиз андан [Таужандан] тюп билала эсегиз! (Б.Х.). [Зеке:] Да бу тенглик оюн туююдю: мен, кёресиз, жюз сом **салама**, сиз а, ючеулен да болуп, – жангыз шеша!.. (Ч.М.). [Абдуллах:] Хар айтхан сёзюме назму бла жууап этип баргъаныгъызгъа сайлатып ирик кесерге ёч **салама** (КЪ.Н.). 11. Сахнада кёрюзт. Спектакль **салыргъа**. Операны **сал**. *Келир ыйыкъда бек сюйген тенгими жангы спектаклин **саллыкъларын** эшитгенимде, бек къууандым, телефон бла алгъышлап къоймай, ишлеген же-

рине да барып, аны бла ёхтемленнгеними билдирдим (Б.Н.). Малкъар театр арт жыллада кёчгюнчюлюкге жораланнган талай пьеса **салгъанды** («Заман»). 12. Адамны кёлюне къаллай да болсун бир сезим келтир. Къоркъуу **сал**. Къайгы **сал**. *Кеси да эслемегенлей, ол Хыйсаны жүрегине къайгы **салады** (Х.М.). Садакъ окъдан бомба болду. Атом бомба бийик къонду. Жашауну ырахатлыгъын алды. Дуниягъа ол къоркъуу **салды**. 13. Къаллай да болсун бир бегим этер ючюн бир затны жыйылыуда сюз. Бюрогъа **сал**. Жыйылыугъа **сал**. Педсоветге **сал**. *Планны толтурмагъанланы Жыйылыугъа **салдыла**, Тырман этип, хар бирини Къайишлигин алдыла (С.А.). 14. Битдирип, тирлигин алыр ючюн, сюрюлген, къазылгъан жерге сеп, кём. Бахчагъа нартюх **сал**. Картоф **салыннган** жер. Урлукъ **салынды**. *Биз эл кыйырында картоф **сала** тургъанлай, кёк, жашнап, уллу жауун жауду. (Г.Б.). [Халиймат:] Бахчаны бир кесегине сохан **салгъан** эдим да, кюн къысып, зыгыты хууери болуп къалгъады (Г.И.). 15. Къаллай да болсун бир улоугъа жүкле. Машокланы машинагъа **салыу**. Моторланы платформагъа **салыргъа**. Жюкню тюени сыртына **сал**. *Жазыкъ Хажибийни ёлюгюн таудан арбагъа **салып** келтирдиле (Къуд. Х.). Азрет бла Омар эки ат арбагъа да онушар будай машок **салып** тирменнге элтдиле (Г.И.). 16. Не затны болса да бир жерге жетдирир мурат бла почта бла жибер. Посылка **салыу**. Письмо **сал**. *[Забитхан Нажабатха:] Не ишлей турасыз? Ол Москвада окъугъан къызгъа ахчачыкъ **салып** келеме (З.З.). 17. Тигип бегит. Тоннга тюймеле **салыргъа**. Пальтогъа норка жагъа **сал**. *Аминат жашчыгъыны пальтосун, тазалап, элтир жагъачыкъ **салып**, тюймелерин алышындырып, жангыртды (Т.З.). 18. Къуруп, ишлерча эт (радиону, магнитофонну д.а.к. башха затны). Магнитофонну **салыргъа**. Радиону **сал**. Телевизорну **салдыкъ**. Итиуню токга **салыу**. *[Мариям:] Магнитофонну **салып**, ол Отар улуну жырларына тынгылай тургъанымлай, ким эсе да эшикни къонгуруун зынгырдатды (С.К.).

САЛ² ат. Ёлюк, ёлген адам. *Туудугъуну **салын** кёрюп, ынна ачы сарнайды. Анасы Аминатны уа жүреги къан тырнайды (О.С.). Ол къуртха къатын: «**Салынгы** алып келсинле!» – деп, арбачыны ачы къаргъайды (МХЖ¹).

САЛ³ ат. Сал басхыч (ёлюкню юсюне салып, къабырлагъа элтиучю энчи басхыч). *Биз жетгенде, **салгъа** салыннган ёлюк арбазгъа чыгъарылып, эфенди анга дууа окъуй тура эди (Г.И.).

Салам

САЛАМ¹ Шүёхлукъ сезимни, адамны иги кёрюуню, анга игилик излеуню билдирген сёз. Къызыу **салам**. **Салам** айтдыр. Энчи **салам**. Биреуню **саламын** алыу. *Хар жерде бушуу кёплюгюн кёреме, Хар факъыргъа **саламымы** береме (М.К.). [Хызыр:] Аскер барыгъызгъа да **салам** айтдыргъанды, толу хапар биле кел дегенди (Кул. Х.). [Хаким:] Оллахий, [Даут] бизни юйуне да къоймагъанды, **саламыбызны** алыргъа окъуна унамагъанды! (Гул. Б.).

САЛАМ² Къылчыкълы битимлени мирзеулери ууулгъандан сора къалгъан сабакълары. Будай **салам**. Арпа **салам**. Зынтхы **салам**. Пиринч **салам**. Къара бу-

дайны **саламы**. *Мирзеую орулгъан сабанны **саламы**, кюлтеле этилип, фермаланы къатларына ташылып, тишлеге къаланады («Заман»). Зынтхы **саламны** къышда атла угъай, тууарла да суююп ашайдыла («Заман»). [Борис:] Кирпичлик балчыкыгъа будай **саламны** ууагъындан кьошуп, Исхакъ да, мен да малтадыкъ (Тек. Ж.).

Саламат

САЛАМАТ¹ *сыф.* Сау-эсен, саулукълу. **Саламат** болугъуз! Сау, **саламатмысыз**? *Дуния тынчды, ырахат, Уллу – гитче **саламат**. Жашау этеди халкъым Ишлеп, окъуп, аламат (С.А.).

САЛАМАТ² *сёзл.* Къыйналмай, хата, заран болмай, саулай. Сау, **саламат** жашаргъа. *[Элкъан:] Да энди кете барайыкъ. Келирбиз энтта, Аллах айтса. Сау, **саламат** туругъуз! (Гул. Б.). [Хасан:] Сау болугъуз мени жокълагъаныгъыз ючюн! Келир бу заманнга да сау, **саламат** жетейик! (У.З.).

Салат

САЛАТ¹ Мирзеуню сууда тутуп, чирчик этдиргенден сора къурутуп, жармалатып тартылгъаны (боза, сыра, спирт, квас д.а.к. ичгилени этгенде хайырланылады). Арпа **салат**. Пиринч **салат**. Къара будайдан этилген **салат**. Будай **салат**. ***Салат** тартады ынна Боза этерикме деп. Къууанчы барды аны. Къатлансын ол энтта кёп! (Б.А.).

САЛАТ² Асламысында тууралгъан бахча кёгетледен, бир-бирде уа гаккы, эт д.а.к. башха зат кьошулуп, чёплеу жау, сют баш неда башха тым бла къатышдырылып этилген сууукъ ашарыкъ. Хобуста **салат**. Помидор бла нашадан этилген **салат**. Чюгюндюр **салат**. Москва **салат**. *Башха ашарыкъладан сора да, столда **салатладан** окъуна юч тюрлюсю барды (У.З.). Тюш азыкыгъа олтурурдан алгъа Зурида чюгюндюрден, жарты тузланган агурчаладан эм прованс жаудан **салат** этди (С.К.).

Салкъын

САЛКЪЫН¹ *сыф.* 1. Аз сууукъ, таза, хычыуун; къыздырмагъан, исси болмагъан салкъын хауа. **Салкъын** кюн. **Салкъын** танг. *Кюнле **салкъын** чууакъдыла, кёг а – кём-кёк (Т.З.). Ой, къалай хычыуун солуйд **салкъын** танг аязы! Ой, къалай багъалыд бизге сени кёксюл жазынг! (Къ.К.). Кюндюзю, кечеси да къузыуду, хауа ауурду; жаланда танг атаргъа **салкъын** аязыкъ урады (Т.А.). 2. *къарач.* Мудах, салпы баштёбен. **Салкъын** адам. **Салкъын** къарамлы адам. *Къысталгъанды журтундан, Андан мудахды халкъым. Зорлукъ чексиз инжитип, Болдукъ къарт, жаш да **салкъын** (С.А.). Жаш нек эсе да баштёбенди, аны къарамы бюгюн, башха кюнледеча болмай, **салкъынды** (С.К.).

САЛКЪЫН² *сёзл. къарач.* Мудахланып, кёлсюз халда, сансыз, сууукъ кёллю, бир затха да кёлю тартмай. Биреуге **салкъын** къарау. Ишге **салкъын** узалуу.

Салкъын саламлашыу. Кесини ишине **салкъын** къарау. *Мустафа, бизни бла да **салкъын** саламлашып, директорну кабинетине кирип кетди (С.К.). Бир-бир къуллукъчуланы алкъын ишине **салкъын** къарагъанлары, ала халкъ ючюн угъай, кеслери ючюн жашагъанлары спектакльде тюз кёргюзтюледи («Къарачай»).

САЛКЪЫН³ *ат.* Аз суукъчукъ, хычыуун кёрюннген таза хауа. Эрттенлик **салкъын**. Ингирлик **салкъында**. **Салкъын** ура башлайды. *Ингир алагъа таудан **салкъын** ура башлайды (З.З.). 2. Ауана, кюн тиймеген жер. Терек **салкъында**. Кюнде, **салкъында** да. *[Къасым:] Да хау бу иссиде чалгъы чалгъандан эсе, **салкъында** олтуруп, суукъ пиво ичген мажал болгъанын ким да ангылайды (К.Х.). Лохпай арбаны тюбюнде **салкъыннга** кирип жатады (Т.З.). Кёлеккеде, **салкъында**, Къуйрукъ учун къайырып, Бёрю деген жашай эд, Мал эслесе, жайылып, Тута эд да ашай эд (А.А.-И.).

Салкъынлыкъ

САЛКЪЫНЛЫКЪ¹ Адам жауундан бла кюнден сакъланыр ючюн хайырланычу, къумач бла тышланган, жайылычу-жыйылычу зат. Эр киши **салкъынлыкъ**. **Салкъынлыкъны** жайыу. Уллу **салкъынлыкъ**. *Ала экиси да уллу къара **салкъынлыкъны** тюбюнде, бир бирге къысылып, лахор эте барадыла (Т.А.).

САЛКЪЫНЛЫКЪ² Салкъын болгъанлыкъ, салкъын хауа. Кюнню **салкъынлыгъы**. Бираз **салкъынлыкъ** келди. *[Хаким:] Кюнню **салкъынлыгъыны** хайырындан бюгюн эки кюннге чалычубуздан да аслам жерни чалгъанбыз (Т.Ж.).

Салынмакъ

САЛЫНМАКЪ¹ *сыф.* Энишге салынаракъ, тюшерек болгъан **Салынмакъ** эрин. **Салынмакъ** уууртла. **Салынмакъ** кёз тюпле. **Салынмакъ** хончала (бакенбардла). *Биз аны ичгенин кёз тюплеринден билиучюбюз. Ингиринде кёп ичсе, эрттенликде кёз тюплери **салынмакъла** болуучудула (Б.Х.).

САЛЫНМАКЪ² *ат.* Адамны юсюнде, кийиминде энишге салынып тургъан зат. *Жаш, эсиргенден несин да билмей, пальтосуну арт жанында **салынмагъы** бла юйюне келеди. Алып къарасала: «Биз къоймай ичиргенбиз», – деп жазылып (Г.И.). Жантуу плащыны белин буудуруп къысып, бел баууну къыйырын а **салынмакъ** этип айланыргъа бек ёчдю (Г.Э.).

Самаркъау

САМАРКЪАУ¹ *сыф.* Чам, лакъырда этген, хыликкелеген. **Самаркъау** сёз. **Самаркъау** жырла. **Самаркъау** назму. *Кезибан **самаркъау** жырлагъа уста болгъанды (Х.М.). Поэтни **самаркъау** назмуларын жаратмагъанла кёп эселе да, аланы юйретиу магъаналары уллуду («Заман»). **Самаркъау** назмуларында ... Къалай улу Аппа жамагъат жарсыгъан затланы юсюнден айтханды (О.Р., Б.А.).

САМАРКЪБАУ² сёзл. Чам, лакъырда этип, хыликкелеп. **Самаркбау** ышар. **Самаркбау** кьараргъа. *Сёзню алгъа басымлы башлады эсе да, бошагъан а жыйылгъанланы сан этмегенча, **самаркбау** ышарып этди (Т.З.).

САМАРКЪБАУ³ ат. Чам, лакъырда. **Самаркбауну** суймегенле. **Самаркбаугъа** уста адам. *Къарачайны айтылгъан жырчысы Семенланы Къалтур чамгъа, **самаркбаугъа** уста болгъанды (О.Р.). [Илияс Ийналгъа:] **Самаркбаугъа** кьозугъанынги билселе, бютюнда бек кьозурла (Г.И.). Иги муржарда жатаса, **самаркбауланы** айтаса (Къ.А.).

Сан

САН¹ Адамны кьоллары, бутлары. Адамны **санлары**. **Санлары** ауругъанла. **Санларына** термилиу. Мыккыл **санла**. *Мухадин Саматха:] Къымылдат **санларынги**, хомух болма! (З.З.). [Шаухал:] Аллахны ахшылыгъындан төрт **саным** сау, ишлерме да ашарма! Манга аллай бир нек жарсыргъа къалдыгъыз! (Г.И.). Закий поэт төрт **санындан** бирин урушда кьоюп келгенди («Заман»). **2.** Адамны чархы. **Саны** жарты адам. ***Саны** жарты жарты туююдю, акъылы жартыды жарты (н.с.). **Саны** сауну жаны да сау (*айт.*). **Санынг** сау болса, жюрегинг тау болур (*айт.*).

САН² **1.** Адамны неда башха затны ненча болгъаны. Алимлени **саны**. Халкъны **саны**. **Саны** кёп болгъан зат. *Ол [Къайсын], жазыучуланы **санларын** кёп этерге суююп, не къарыусузуна да жол бериучю эди («Заман»). Алимлерибизни **саны** арт жыллада бютюнда бек ёсгенди («Заман»). **2. мат.** Тергеуню бардыргъанда затны ненча болгъанын билдирген ангылам. **Сау** сан. Белгисиз **сан**. Дробь **сан**. **3.** Къауум. *[Мусса:] Бююнлюкде къарачай-малкъар тилден докторла, Аминат да аланы **санында** болуп, он адам бардыла («Заман»). Белгили жазыучуларыбыз, поэтлерибиз кёпдюле. Бегийланы Абдуллах бла Табакъсойланы Мухтар, сёзсюз, аланы **санларындадыла** («Заман»). **4. грам.** Адамланы эм башха затланы жангыз неда кёп болгъанларын, тилни морфология мадарлары бла билдирген грамматика категория. Кёплюк **сан**. Жангызлыкъ **сан**. *Атланы бир-бирлери жаланда жангызлыкъ **санда** жюрюйдюле (жашлыкъ, байлыкъ, сабийлик, биология, химия), бир-бирлери уа – жаланда кёплюк **санда** (айырыула, кёзлюкле, кесекле, илкерле) (Г.Ж.). Айтымда жангызлыкъ **санда** келген атны ненча затны белгилегенин аны айгъакълагъан сёзле кёргюзтюрге боладыла (КъМТГ).

Санау

САНАУ¹ Тергелип, саналып чыкъгъаны. **Санауну** билирге. **Санаугъа** юйрениу. Саны, **санауу** болмагъан. *Ахча **санаудан** тоймаз (н.с.). Орта **санау** бла къыш алмаланы килосу 12 сомдан сатылгъанды («Заман»).

САНАУ² грам. Тилни санагъанда затланы санларын неда тизгинде орунларын билдириучю, болушлада (санчы санаула) неда болушлада, санда да (тизгинчи санаула) тюрлениучю кесеги. Санчы **санаула**. Къауумчу **санаула**. ***Санаула**

бирликлеге (бир, эки, юч, тогъуз), онлукълагъа (он, жыйырма, отуз, токъсан), жүзлукълеге, мингликлеге эм андан да уллу санлагъа (жюз, минг, миллион, миллиард, триллион) юлешинедиле (Г.Ж.). **Санаула**, атла бла байланып келселе, болушлада тюрленмейдиле (С.Б., С.А.).

Санаусуз

САНАУСУЗ¹ *сыф.* Саны белгили болмагъан. **Санаусуз** ырысхы. **Санаусуз** къой сюрюуле. **Санаусуз** ахчасы болгъан. *Чирик байды Къазболат, **Санаусузду** малы, Алай суююп бермейди Жалчысыны жалын (Э.О.).

САНАУСУЗ² *сёзл.* Санаялмазча. **Санаусуз** кёп. *Кюбюрчекден чыгып, тюзню толтуруп, **санаусуз** кёп жылкы кишнеп къачады (Къ.Н.).

Сандыракъ

САНДЫРАКЪ¹ *эск.* Къарачай-малкъар эр кишиле тепсеучю, чам халкъ тепсеу эм ол тепселген заманда жырланыучу жыр. **Сандыракъны** тепсерге. **Сандыракъны** жырлау. *Келигиз, жашла, хайда, **сандыракъгъа** барайыкъ, Тегерекде къызлагъа биз эс бёлюп къарайыкъ (МХЖ²). **Сандыракъны** жырларгъа Устады бизни Маржан. Андан артха къалмазгъа Бек кюрешеди Нюржан (Къ.М.).

САНДЫРАКЪ² **1.** Саусузну эси болмагъан заманда айтханы, магъанасыз сёзлери. Ауругъанны **сандырагъы**. * [Ахмадия Далхатха:] Санга тынгылагъанны къыйын саусузну **сандырагъына** тынгылагъандан башхалыгъы жокъду (Г.Э.). [Саусузну] санлары отча къызадыла, эти суу-салам болады, биягъы **сандырагъы** башланады (С.К.). **2. кёч.** Магъанасыз сёзле. Кеф адамны **сандырагъы**. Телини **сандырагъы**. * [Элмырза Даутгъа:] Сени **сандырагъынга** тынгылап тургъанла, биз, сенден да телибиз! (Т.А.). [Зумрат Нюржаннга:] Кеф адамны **сандырагъанына** тынгылап тургъан тынчымыды да? (Г.Э.).

Сансыз

САНСЫЗ¹ *сыф.* **Санаусуз**¹ деген бла бир магъанадады. **Сансыз** ырысхы. **Сансыз** сан. **Сансыз** сюрюуле. * [Хамит Ортайгъа:] Сенича **сансыз**, санаусуз малы болгъаннга жангыз токълу ючюн даулашхан ушамайды (К.Х.).

САНСЫЗ² *сыф.* **1.** Не затха да къайгъырмагъан, бир затны да къулакъгъа алмагъан, хар этиле тургъан, этиллик затха кёлсюз, сууукъ къарагъан. **Сансыз** хал. **Сансыз** ауаз бла. * [Зурият Асланнга:] Сени бу хар затха **сансыз** халынгы бирсиле менича билселе эди, киши сени къатынга жанларыкъ туююл эди (Г.И.). Ол [докладчы] къалай эсе да бир **сансыз** ауаз бла сёлешеди (З.З.). **2.** Эс бурурча болмагъан, бирсиледен, бирси затладан энчилиги болмагъан. **Сансыз** адам. **Сансыз** шахарчыкъ. **Сансыз** юйчюкле. * **Сансыз** эл санаусуз болмаз (*айт.*). Тышындан къарагъанда, юйчюкле **сансыздыла**, ичлерине кирсенг а, болгъан фарс куююзден, багъалы юй керекден, сауутдан топпа-толу! (Л.Х.). Петр I **сансыз** адамча кийинип, кесин танытмай, тыш къыраллагъа кёп жүрюгенди, ке-

меле ишлерге, аланы жюрютюрге юйреннгенди («Заман»). 3. Уллу магъанасы болмагъан, баш магъананы тутмагъан. **Сансыз** иш. **Сансыз** роль. *Ал кезиуде театрда анга [Алексейге] бош, **сансыз** рольчукъла жетиучю эдиле («Заман»). Ол [Маулют] не уллу ишге да былай бир **сансыз** затчыкыгъача къараучу эди, болсада аны ахырына жетдиргинчи тынчаймай эди (Т.З.).

САНСЫЗ³ сёзл. 1. Къулакыгъа алмай, жукыгъа санамай, кыйгырмай кёлюз, сууукъ халда. Ишге **сансыз** къарау. Эшикни **сансыз** ачаргъа. *Докладчы, суйсегиз тынгылагъыз, суйсегиз кёюгъуз деген халда, залгъа **сансыз** къарап, хапарын бардырады (З.З.). 2. Тийишлисича эс бёлмей. [Хаким:] Айтыб а не айтырыкыдыла, [Аскер] кесини жууаплы ишине кереклисича эс бурмайды, «менден кетсин – иесине жетсин» дегенча, **сансыз** къарайды дейдиле! (К.Х.). 3. Билмей, эслемей, сакъламай тургъанлай. **Сансыз** ычхынып кетген сёз. **Сансыз** келип къалгъан кёнакыла. *[Хутай Хадисге:] Оллахий, мен сени жанынга тиейим деп айтмагъанма! Сёлеше тургъанлай, былай **сансыз** ычхынып кетгенди ол «эсирик» деген сёз (Г.М.).

Сант

САНТ¹ сыф. 1. Болумсуз, сер, зынттыу, малхуния, ангылаусуз, телिमисиреу. **Сант** адам. *[Эсенкёул:] Сиз угъай, энди биз да **сант** болгъанбыз (З.З.). [Заурбек Ийналгъа:] Сен а, иги жаш, кыйсы болса **сантны** сёзюне ийнанып кылыуунгу кёй! (Т.Ж.). 2. къарач. Жукыну сезмеген. Аны кёолу-аягъы **сантды**. Сууукыгъа **сант** болгъан адам. *[Хажы:] Ыпчыкда кёолум-аягым, юшюп, **сант** болуп къалгъанлы бери жукыгъа да тиялмайма (С.К.). 3. кёч. къарач. Белгили татыуу болмагъан, татыусуз, **сынтыл**. Татыулары **сант** алмала. Ашны татыуу **сантды**.

САНТ² ат. 1. **Сандыракъ**²⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады. Ауругъан адамны **санты**. Акыылдан шашханны **санты**. *Адамны ёлюрню аллында **санты**. *Аны сёзлери абызыраулу, ангылашыныусуз, кызыу ауругъанны **сантына** ушаш, магъанасыз эдиле (З.З.). 2. Адамны намысына келишмеген, атасына-анасына айтылгъан аман сёзле. **Сант** айтыу. *Ол кишини сёзюн да Ангыларгъа кюрешмейди, Ичмесе окыуна да, **Сант** айтмай сёлешмейди (М.И.). Этген эсе да жаш ант, Ауузун тыялмайды, Къаллай **сант** айтыргъа да Бетине уялмайды (Б.А.).

Сарнаулу

САРНАУЛУ¹ сыф. Мудах, эриулю, бушуулу, таралгъан. **Сарнаулу** ауаз. **Сарнаулу** жыр.

САРНАУЛУ² сёзл. Адам эрирча, мудах болуп, таралып. **Сарнаулу** жырлау. **Сарнаулу** сёлешиу. *Ёлгеннге аталгъан марш **сарнаулу** согылады (Г.Э.).

Сатлыкъ

САТЛЫКЪ¹ сыф. 1. Сатаргъа керекли, сатаргъа деп тутхан. **Сатлыкъ** мал.

Сатлыкъ юй. **Сатлыкъ** мирзеу. *[Хусейин:] **Сатлыкъ** кьой излеп айланнганым-лай, Дауутха тюбеп кьалама...(К.Х.). **2. кёч.** Ахча неда башха зат алып, законсуз иш этиучю, кесине ахча неда башха хайыр тюшюрюр ючюн айыплы, бетсиз ишден артха турмагъан. **Сатлыкъ** адам. **Сатлыкъ** иш. **Сатлыкъ** мурдарла. *[Осман:] **Сатлыкъ** адам бир затдан да уялмайды, кесине асламыракъ хайыр тюшеригин билсе, не кирли, не айыплы ишден да артха турмайды (Т.Ж.).

САТЛЫКЪ² ат. Кесине хайыр тюшюрюр ючюн, ахчагъа, ырысхыгъа сатылгъан адам, сатхыч, чыкъгъынчы. Миллетни **сатлыкълары**. Журтну **сатлыгъы**. *[Ахмат:] Жолдашла, сакъ болугъуз, ариу сёзлеге ийнанмагъыз, арабызда **сатлыкъла** бардыла! (Г.Б.).

Сау

САУ¹ сыф. Жаны болгъан, жашап тургъан. **Сау** адам. **Сауу**, шауу да белгили болмагъан. Жаны **саула**. Атам **сау** заманда. *[Исмайыл:] Анам, неди бу айтханынг, сора бир-бирле чакълы нек эталмай эдик, алыкъа **сау** ушайбыз да! (Г.Э.). Жерге кирген жарлыды ансы, **саугъа** бир насып тууады (*айт.*). Ёлгенни **сау** унутдурур (*айт.*). Къучакълагъанбыз ташларын **Сау** къызлары бла жашлары (Б.С.).

САУ² сёзл. Саулай, ёлмей, сау, жашап тургъанлай. *[Хадис:] **Сау** болугъуз, мени къууандыргъансыз. Келир бу заманнга Аллах **сау** жетдирсин! (З.З.). [Мухадин:] **Сау** кёрюшейик, эгечим! (Т.З.). [Нюрсыфат:] Кесигиз **сау** туругъуз ансы, энди атагъыз бла манга не саугъа керекди! (К.А.).

САУ³ сыф. Аурумагъан, саулугъу иги болгъан. ***Сау** бармакъгъа – чипирек (байлау) (*айт.*). Ауругъанны **сау** билмез, ач къарынны токъ билмез (*айт.*). Бир кёрейим – ауруймуса, **саумуса**, нёгермисе, чёгермисе, шаумуса (Б.А.).

САУ⁴ алм. Битеу (нени болса да бир затны толусунлай, жугъун кьалдырмай). **Сау** кюнню. **Сау** жылгъа. **Сау** китапны окъуп чыгъаргъа. *[Хасан:] **Сау** жылгъа атагъызны-анагъызны кёрюрге жалаңда эки кере келгенсиз! (У.З.). Эй, менден тели болурму, ой жашла, **сау** жети жылны къыз суйген? (*фольк.*). Бир мурдарны аты бла **сау** тукъум бырнак болду(О.Р., Б.А.).

САУ⁵ сыф. Башланмагъан, тийилмеген, бёлюнмеген, жугъу кьорамагъан. **Сау** ётмек. **Сау** харбыз. **Сау** жёрме. **Сау** гебен.

САУ⁶ этим 1. Желинден сютно бармакъла бла къысып, тартып неда башха амал бла чыгъар. Ийнекни **сау**. Эчкини **сау**. Геммешни **сау**. **Саууп**, челек сют алыргъа. ***Сауаргъа** ийнеги болмагъанны чыккырында айраны болмаз (*айт.*). **Саууп** ичсенг – минг кюннге, союп ашасанг – бир кюннге (*н.с.*). Кютген кьоюннг минг болсун, **саугъан** ийнеклеринг жюз болсун! (*фольк.*). **2. кёч.** Адамны неда организацияны, учрежденияны алдап, кьоркьутуп д.а.к. башха амал бла кесинге хайыр, ырысхы тюшюр, керекли затынгы табып, алып тур. Къыралны **саугъанла**. Биреуню **сауаргъа**. *[Хасан:] Тейри, анга [Юзейирге] къыралны **саууп** жашайды

деп бошдан айта болмазла (К.Х.). [Керим:] Болгъанны этерге айтып, ол харипни **саудугъуз!** (З.З.).

Саулай

САУЛАЙ¹ сёзл. Ёлмей, ёлтюрмей, сау тургъанлай, жаны ичинде болгъанлай. **Саулай** къайтыргъа. Душманны **саулай** иймезге. Жыртхычны **саулай** тутаргъа. **Саулай** къолгъа тюшмезге. *[Мырзабек:] Аллахха шукур, жашларыбыз ол къазауатдан **саулай** къайтхандыла! (Г.Э.). Сюймегениме бергенден эсе, къабырыма **саулай** салыгъыз (фольк.). [Мухаммат Исмайлгъа:] Ёлтюрюрге жарарыкъ туюлдо, биз аны [тюлкючюкню], къалай да этип, алдау аш бла **саулай** тутаргъа керекбиз, циркде ишлегенле тилегендиле (Ч.М.).

САУЛАЙ² сёзл. Битеулей, бёлмей. **Саулай** алып къараргъа. **Саулай** жутуп жиберирге. **Саулай** сатып къояргъа. **Саулай** берип ийиу. *[Хаким Юсюпге:] Бичен тилей келгенге гебенни **саулай** берип ийген, сен болмасанг, ким кёргенди! (К.Х.). – Да бир-эки уртлайым, – деп алды да, гоппан бозаны Хызыр, **саулай** тогъуп, ызына къайтарды (Г.Э.). Бууну этин **саулай** экисине салгъанды (Б.А.).

САУЛАЙ³ алм. Битеую да, барысы да. Эл **саулай** келди. **Саулай** юйдегиси бла. Сабан **саулай** сюрюлдо. ***Саулай** дуниягъа айлансам да, сенден ариу табалмам (фольк.). Бай, кызын эрге бергенде, **саулай** элни жыйып, той этеди (МХЖ¹).

Саулукъ

САУЛУКЪ¹ ат. Адамны чархыны тюз, тап ишлеген халы. **Саулукъу** болмагъан адам. **Саулукъну** сакълау. **Саулукъгъа** заран болгъан затла. ***Саулукъдан** уллу байлыкъ къайда (айт.). **Саулукъунг** иги болса, къалгъаны бары бошду (айт.). Байлыкъдан эсе, жашым, **саулукъ** тиле Аллахдан. Ол болса, къутулурса сен кёп тюрлю палахдан (С.Къ.).

Саулукъ

САУЛУКЪ² сыф. Сют берген. **Саулукъ** ийнек. **Саулукъ** эчки. **Саулукъ** марал. Къысыр **саулукъ**. ***Кюнлени биринде** байны жашы уудан къайтмай къалады. Ыйыкъ озгъандан сора, бай, жашындан тюнгюлюп, аны тапханнга **саулукъ** ийнек берирге жюкленеди (МХЖ¹). Чачийни тамата жашы сют-товар фермада **саулукъ** ийнеклени сюрючюсюдо, кичиси уа механизаторду (З.Х.).

Саут

САУТ¹ Юйде аш-суу этерге, аны къуяргъа (жюрютюрге), артха сакъларгъа керекли затла; адыр. Эмаль ичирилген **саутла**. Аш юйде жюрютлюочю **саутла**. Агъач **саутла**. Кюмюш **саутла**. ***Халиймат аш юйде саутланы** жууа тургъанлай, стол юсюнде телефон зынгырдайды (З.З.). Чомур, **саутла** тутуучу шкафны аллына келип, аны ичинде не затны эсе да гузаба болуп излейди (Х.О.).

САУУТ² 1. Чабыуул этер неда чабыуулдан кесин кѳоруулар ючюн керекли окъ-топ. Атом **сауут**. Ядро **сауут**. **Сауут** жюриютюу. **Сауутну** аз этиу. **Сауут** алып чабыу. *Мамырлыкъны мурдору **Сауутсуз** жашау кѳурууду, Кѳыралла бир бирлерин Ангылап, сыйлап турууду (С.А.). Жашлай кѳатын алсанг, кѳууаныр-са, жашлай **сауут** алсанг, уялырса (н.с.). Фашистле бир бирлери бла кѳуш-муш болдула, сора, **сауутлары**н ата, блиндаждан бир-бир чыгѳа башладыла (У.И.). 2. Кѳаллай да болсун бир муратха жетер ючюн, бир ишни тамамлар ючюн керекли амал. Ниет **сауут**. Илму жашауну жангыртыуну **сауутуду**. *Мамырлыкъны **саууту** сауутсузланыу болгъанын, эшта, ким да ангылай болур. Алай бир-бир кѳыралла, **сауутну** жокъ этиу угѳай, аз этиуге да кѳажаудула («Заман»). Бирлик болса **сауутубуз**, Орнатылыр мамырлыкъ, Кючленип тынчылыкъ жашау, Бийлер жерни сабырлыкъ (С.Кѳ.).

Саякъ

САЯКЪ¹ *сыф.* Нафсына берилип, аман жюриуючу, хауле, айланма. **Саякъ** адам. **Саякъ** кѳылыкъ. **Саякъ** жашау. *Аны билимин киши сѳкмей эди, алай **саякѳды** деучю эдиле (С.К.). **Саякъ**, хауле кѳылыгѳы барды дейдиле санга. Мени ийнаныргѳым келмейди, наным, анга (МХЖ²).

САЯКЪ² *сѳзл.* Нафсына берилип, хаулелик этип. **Саякъ** жюрию. **Саякъ** айлан. *Кѳарауаш кѳатын, ханны ишчилерини бири бла **саякъ** жюриюп, сабий табады (МХЖ¹). [Халимат Назийфагѳа:] **Саякъ** айланнган адам юю, ююрию кѳллю болмазлыгѳын кѳалай билмей эдинг?! (Г.Э.). Бир тиширыу **саякъ** айланнганды (О.Р., Б.А.).

Себеп

СЕБЕП¹ Кѳаллай да болсун бир халны (болумну) сылтаун, не бла байламлы болгъанын ангылатхан шарт. Не **себепден**? Планны толмагъаныны **себеби**. Ол **себепден**. Аны ишге кеч келгенини **себеби**. *[Хасанбий:] Жукълаялмагъаным **себепли**, кече кѳп олтуруп, жазуу, окъуу ишле бла кюриеширге тюшеди.(Г.Э.). [Назир:] Сизни тоюгѳузгѳа заманында келалмагъаныбызны **себеби** шахардан келликлерибизни сакълап тургъаныбыз бла байламлыды (К.Х.). Аманлыкъ ишге **себеп** болгъан чурумла кѳпден-кѳп бола баргъанлары халкѳны жарсытадыла («Заман»).

СЕБЕП² Болушлукъ, асыу, хайыр. Саулукѳгѳа **себеби** болгъан кырдык. Ишибизни тюзетирге **себеп** боллукъ затла. *Халкъ ишине **себеп** болаллыкъ адам бырнак болуп кѳалса, болур бек аман (О.С.). [Хусейин:] Ол мадарла барысы да бизни жашауубузну игилендирирге **себеп** боллукъ затладыла (Т.Ж.).

Сейир

СЕЙИР¹ *сыф.* Аламат, тамаша, кѳужур. **Сейир** иш. **Сейир** музыка. **Сейир** хапар. *[Хамзат Нажмудиннге:] Ол [Аслан] манга бир **сейир** иш этгенди да!.. (З.З.).

[Олий Наурузгъа:] Алан сен **сейир** адамса! Мен къайдан биллик эдим аны былай иш этеригин!? (Т.А.).

СЕЙИР² сёзл. Адам сейирсинирча, адамны сейирсиндирирча. *Ол [Асланбек:] ёмюрде этмегенин этип, бир **сейир** ачыуланды (Гул. Б.). Арбазыбызда сирень ол жыл алай **сейир** чакъгъан эди!.. (Къул. Х.). Стампул тауукъчукъ бир **сейир** жюйюлдейди! (О.Р., Б.А.).

СЕЙИР³ ат. 1. Адамны сейирсиндирген зат, тюрлю, сейирли зат, тамаша. **Сейирге** къара. Кёрмейсиз бу **сейирни**! *Деу бла демлеширге онг болмазлыгъы туура, Ёрюзмек да къаладан **сейирге** къарап тура (Б.А.). – Неди, – деме, – бу **сейир**, бу тамаша?! (Б.А.). Ма **сейир** десенг, тамаша: бошадыла къойну ашап (Х.Н.). 2. Адамны билмей тургъанлай болуп къалгъан, ангыламагъан, къужур затха болуучу сезими, халы, сейирсиниюу. **Сейирими** тауусалмайма. **Сейирден** ёлебиз. *[Назифа:] Мени **сейирим**: ол суубаш адамны аллай уллу къуллаукъгъа къалай салгъан болурла?! (Гул. Б.). [Исмайыл:] Бу адамлагъа **сейирими** тауусалмайма (З.З.). 3. Адамлагъа хайыргъа этилген, аланы излемлерин, кереклилерин жалчытыр ючюн этиллик зат. Адамланы **сейирлери**. Къыралны **сейири**. Халкъ асламланы **сейирлери**. *Ала халкъны **сейирин** кеслерини энчи **сейирлеринден** эсе бийикге салгъан, халкъ ючюн къайгъыргъан адамладыла («Заман»).

Сейирлик

СЕЙИРЛИК¹ сыф. 1. Адамны сейирсиндирген. **Сейирлик** хапар. **Сейирлик** тюбешиу. **Сейирлик** оюн. *Школну устазлары жазыучула бла, малкъар тилден бла литературадан школ дерсликлени авторлары бла **сейирлик** тюбешиуле къурайдыла («Заман»). 2. Алапат, тамаша. **Сейирлик** иш. **Сейирлик** устаз. **Сейирлик** адам. *Аллай **сейирлик** назмуланы Кязим, кесини гюрбежисинде ишлеп къайтса, юйюнде кёп тюрлю сагъышла эте, жазгъанды («Заман»). **Сейирлик** устазымы сыфаты – кёз юсюмде, аны акъыл сёзлери ма бююн да – эсимде (Г.М.). – Къара, къара, бу **сейирлик** къызчыкъла къайдан келедиле бу тойгъа?! (О.Р., Б.А.).

СЕЙИРЛИК² сёзл. **Сейир²** деген бла бир магъанадады. **Сейирлик** тепсерге. **Сейирлик** жырлау. *[Ханийпа:] Ол а [Марат] алай **сейирлик** тепсейди (Гул. Б.). Экижыллыкъ къызчыкъны тюз уллу адамча жырлагъаны бизге бек **сейирлик** кёрюндю («Заман»).

СЕЙИРЛИК³ ат. **Сейир³⁽¹⁾** деген бла бир магъанадады. *[Марат:] Кёрмейсиз ол **сейирликни**! Масхутну Юсюбюн салгъандыла дейдиле директоргъа! (Къуд. Х.). Бир **сейирлик** кёргюзтейим мен сизге... (З.З.).

Сел

СЕЛ¹ сыф. Мардасындан озмагъан, уллу, къаты болмагъан, шош, акъырын баргъан (болгъан, ургъан д.а.к.). **Сел** от. **Сел** жел. *Алгъынча болмай, энди оюн-кюлкю **селди** (З.З.). Забитхан **сел** отда къатдыргъан къалачларын мыдых тюбюнде кюлге кёмеди (Ё.А.).

СЕЛ² сёзл. Къаты угъай, шош, тынч. Жел **сел** урады. Къар **сел** жауады. *Жел, **селден-сел** ура, тохтады да, жауун ууакъ жаууп башлады (Гул. Б.).

Семиз

СЕМИЗ¹ 1. Жауу кёп болгъан (этни юсюнден). **Семиз** эчки эт. **Семиз** къой эт. * [Къубадей:] Этни **семизи**, бегирекда къой этни, манга жарашмайды: бую-реклерим ауруйдула (Къуд. Х.). Шишликте **семиз** къой эт иги болуучусун биз, Хадис айтмаса да, биле эдик (Гул. Б.). 2. Базыкъ, тыкъ, токъ (адамны юсюнден). **Семиз** адам. *Асланукъ **семиз** хантлы, улайгъан, алашаракъ бойлу эди (З.З.). [Ханийпа:] Бир сейирим: адам къалай бла арыкъ болургъа керегини юсюнден болмаса, **семиз** болурну юсюнден бир жерде бир фатыуа жазылмайды! (К.Х.). 3. Этни жауу кёп болгъан (жаныуарланы, къанатлыланы юслеринден). **Семиз** гура. **Семиз** бугъа. **Семиз** ирик. *Арыкъ атны къууаласанг, туу болур, **семиз** атны къууаласанг, суу болур (н.с.). **Семиз** болсунла малла, бек битсинле сабан-ла! (фольк.).

СЕМИЗ² ат къарач. Этни, шорпаны жауу. **Семизни** ашаргъа. Шорпаны башында **семизлери**.

Сепкил

СЕПКИЛ¹ ат. Адамны терисинде (асламысында бетинде) жай, жаз кезиуде бегирек билинген саргъылдым неда моргъулдум тамгъачыкъла. Бетни **сепкиллери**. Тот тюрсюню **сепкилле**. Этин **сепкил** басхан адам. *Бетини **сепкиллери** кетерирге кюрешип, ол [Зарият] жакъмагъан зат къалмагъанды (Ш.М.). Мариямны бетинде къызгъылдым къалын **сепкиллери** къыш кезиуде жукъаргъан этиучю эдиле (Б.Х.).

СЕПКИЛ² сыф. Бетин сепкил басхан, бетинде сепкиллери болгъан. **Сепкил** къолла. **Сепкил** бет. ***Сепкил** бетли, сары шинли немисли солдат эриши тишлерин ачып кюлдю (Т.А.). – Сен тотбет а неге кюлесе, кесинг кюлкюлюк болуп тургъанлай?! – деп, ачыуланды Мукай **сепкил** бетли арыкъ жашха (УЗ.).

Сер

СЕР¹ 1. Эрке юйреннген, эркеленип туруучу. **Сер** сабийле. **Сер** тиширыу. * [Хулиймат Захыйдагъа:] Тюз айтаса, Зубайдат **серди**. Эки эгечни да жангыз сабийлериди сора уа! (Гул. Б.). [Мёлек Замирге:] Ахшы жаш, мени юйретир адамым барды, сен а бар да кесинги ол **сер** къатынынга юйрет! (Т.А.). 2. Махтанчакъ. **Сер** патчах. **Сер** душман. ***Сер** душманны къуудукъ артха, Келди тынчлыкъ жашха, къартха (Б.И.).

СЕР² къарач. Затны эсинде тутмаучу, унутуп къоюучу. **Сер** болду. **Сер** къарт. *Хания, къартыракъ, мыстыракъ тиширыу болгъанлыкъгъа, алыкъа **сер** туююл эди (С.К.). [Масхут:] **Сер** болурча къартлыкъгъа да жетмегенме (Х.О.).

Серил

СЕРИЛ¹ Серлен¹ деген бла бир магъанадады. Сабий анасына **сериледи**. **Серилип** сёлешиу. Ойнап, кюлюп, **серилиу**.

СЕРИЛ² къарач. Не зат бла болса да эрикгинчи, къаннгынчы дери кюреш, не затдан болса да къан. Жияп **серил**. Сёзден **серил**. Кюлюп **серил**. Къобузну **серилгинчи** сокъ.

Сериуюн

СЕРИУЮН¹ сыф. Салкъын. **Сериуюн** жел. **Сериуюн** жер. **Сериуюн** аяз. **Сериуюн** хауа. *[Бригадир:] Тейри, къыйналмайсыз, **сериуюн** желчикде олтуруп, шахмат ойнап!.. (3.3.). [Омар:] Киригиз, маржа, бу **сериуюн** жерчикге, кюйдюрюп къояды да къызыу! (Гул. Б.). **Сериуюн** хауа бетиме хычыуун ура башлады (Т.З.). **2. кёч.** **Сел¹** деген бла бир магъанадады. **Сериуюн** от. Иш **сериуюндю**. *Болмаз ючюн жүрек отум **сериуюн**, Жанаргъа да, кюерге да сюеме (С.А.).

СЕРИУЮН² ат. Салкъын³ деген бла бир магъанадады. **Сериуюнде** олтургъа. **Сериуюннге** кирирге. ***Сериуюнде** олтуруп, Алима урчукъ бурады, Киштик а, сейирсинип, аны марап турады (Г.М.). Тууар сюрюу, Черекни жагъасында **сериуюннге** энип, салкъынланып, ышныр этеди (К.М.).

СЕРИУЮН³ сёзл. къарач. Акъырын, тынч, ашыкъмай. **Сериуюн** солу. **Сериуюн** ишлерге. Иш **сериуюн** барады. *Махсютге ала [хуначыла] асыры **сериуюн** къымылдагъанча кёрюндюле (С.К.). Анга жукъ айтмайдыла, Тырман этмейди киши. Ма аны ючюн болур, **Сериуюн** барад иши (Х.Н.).

Сериуюнлен

СЕРИУЮНЛЕН¹ Сериуюн бол, салкъыннга айлан. Хауа **сериуюнленди**. *Кече белинден атлагъынчы, хауа **сериуюнленмеди** (Т.А.).

СЕРИУЮНЛЕН² къарач. Селей, аз бол. Желни ургъаны **сериуюнленди**. Жангур **сериуюнлене** бошлады. Адамланы къоркъуулары бираз **сериуюнленди**. *Машиналаны къыстау жүрюулери **сериуюнлене** башлады (С.К.). Ишни барыуу алыкъа **сериуюнленмегенди** (Б.Х.). **Сериуюнлене** келген боранны ахыры сакъ жангургъа айланды (Х.О.).

Серлен

СЕРЛЕН¹ 1. Сер¹⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады. Къылыкъ эт, кесинги **сер** (1-чи магъ.) жүрют. **Серленнген** сабий. Анасына **серлениу**. **Серлениучю** къылыкъ. *[Хамит Зариятха:] Ананга, атанга **серлен**, мен сени атанг туююлме, ишде таматангма! (К.М.). **2.** Махтан. **Серленип** сёлешиу. **Серленнген** душманла. *[Хаулат:] Да кёресиз танышлары болгъанла, бурунларын кёпдюрюп, **серленип** сөлешгенлерин (Ш.М.). Душман **серленнгенин** тёкдю, Башын кётюрмезча чёкдю (О.К.).

СЕРЛЕН² *къарач.* Унутуп къоюучу бол, зынттыу, эссиз бол. Къайгыдан **серлениу**. Къартлыкъдан **серленирге**. *Бир кесек **серленип** башлагъанды ансы, Доммашны алгъын акъылы орунундады (С.К.).

Сермеш

СЕРМЕШ¹ *эт.* 1. Къолунга сауут алып, урушха къатыш, уруш эт, урушну бардыр. Душман бла **сермешу**. Къаты **сермеширге**. *Журтунга чапханла бла сен батырча **сермешдинг**, Аланы хорлар ючюн, жан аямай кюрешдинг (Х.Н.). 2. Туююш, жагъалаш. Быланы жалчылары бири бири бла ёчешдиле, таякъла бла **сермешдиле** (О.Р., Б.А.).

СЕРМЕШ² *ат.* Уруш, къазауат. **Сермеш** башланды. **Сермешге** кириу. *Ол **сермешде** болдургъан батырлыгъы ючюн малкъарлы жаш «Жигитлик ючюн» деген майдал бла саугъаланнганды («Заман»).

Сескекли

СЕСКЕКЛИ¹ *сыф. къарач.* Тынгысыз, къайгылы, къозгъалгъан, не затха болса да сагъайгъан, сакъ болгъан. **Сескекли** адам. **Сескекли** къарам. *Кюлген, ышаргъан кёрюнмейди. Адамла мыдахдыла, **сескеклидиле** (С.К.). **Сескекли** кесин сездирир (*айт.*).

СЕСКЕКЛИ² *сёзл. къарач.* Тынгысыз, къайгылы болуп, сагъайып, сакъ болуп. **Сескекли** къара. Тёгерекни **сескекли** жокъла. *Ала экиси да хар вагонну ичине **сескекли** къарайдыла, алай а ала излеген адамла вагонлада жокъдула (Х.О.).

Сет-мет

СЕТ-МЕТ¹ *сыф.* Аралары бир бирден узакъда, кенгде болгъан, жукъа битген неда орналгъан, къалын болмагъан. **Сет-мет** тишле. **Сет-мет** чырпы. **Сет-мет** агъачлы жер. *Агъачы къырылгъан неда **сет-мет** жерине леспромхозну ишчилери терек зыгъытла орнатадыла («Заман»).

СЕТ-МЕТ² *сёзл.* Бир бирден узакъда, кенгде. **Сет-мет** битген терекле. **Сет-мет** чыкъгъан жулдузла. **Сет-мет** ёсген тишле. **Сет-мет** чыкъгъан ырнык картофла.

Сёдегей

СЁДЕГЕЙ¹ *сыф.* Тюз, тик, кёндеден болмагъан, къыйсыкъ, къыйтыкъ. **Сёдегей** жауун. Кюнню **сёдегей** таякълары. Жаякъны **сёдегей** табы. *Жауун тохтады да, ууакъ **сёдегей** жауунчукъ жаууп башлады (Т.А.). [Сагит:] Къагъытда **сёдегей** ызлыкъны кёргенимлей, къол ыз Томайныкы болгъанын таныдым (Г.Э.).

СЁДЕГЕЙ² *сёзл.* Тюз, тик, кёндеден угъай, къыйсыгъына, къыйтыгъына, къынгырына. **Сёдегей** кесерге. **Сёдегей** ызларгъа. *Агъачдан чыкъдыкъ да эл

таба **сёдегей** баргъан аякъ жолчукъгъа тюшдюк (Т.Ж.). Кюз арты шош жауунчукъ **Сёдегей** уруп жауады. Табийгъат, алтын бет алып, Салкъын болгъанды хауа да (Т.М.).

Сёзлюк

СЁЗЛЮК¹ Сёзлери алфавит жорукъ бла тизилген, аланы магъаналары ангылатылгъан неда башха тилге кёчюрюлген китап. Орфография **сёзлюк**. Ангылатма **сёзлюк**. Орус-къарачай-малкъар **сёзлюк**. Этимология **сёзлюк**. Къарачай-малкъар-орус **сёзлюк**. *«Къарачай-малкъар тилни ангылатма **сёзлюгю**» юч китапдан къуарлгъанды (Г.Ж.).

СЁЗЛЮК² *угъайл.* Сёз этерча, сюзерча зат. *[Хасан:] Аны **сёзлюгю** жокъду, керек эсе, мен да чыгъайым [чалгъыгъа] сизни бла (З.З.). [Осман Тахирге:] Аны не **сёзлюгю** барды?! Эшек да, арбасы да ма алайда арбаздадыла, бар да жек, элт тирменнге нартюхюгю (Т.Ж.).

Сёзсюз

СЁЗСЮЗ¹ *сыф.* Айтхан сёзюне табылмаучу, ётюрюкчю, алдауукъ. **Сёзсюз** адам. *Къуш ёч болады бийикге, **сёзсюз** адам – ётюрюкге (М.К.). Сени киби **сёзсюзге** Сёзюмю зыраф эттем. Сенлайлагъа ышанып, Юйюмю къоюп кет-
мем (Т.М.).

СЁЗСЮЗ² *сёзл.* Ишек болмай, даулашмай, кертиси бла да. Ишни **сёзсюз** бошарыкъбыз. **Сёзсюз** аягъы юсюне салынырыкъды. *[Маруса:] Угъай, ол [Керим] керти адамды, айтхан эсе, **сёзсюз** келликди (З.З.). [Мурадин:] Ийнаныгъыз, ол **сёзсюз** боллукъ ишди! (К.Х.).

Сёзчю

СЁЗЧЮ¹ *сыф.* Адамны сёзюн этиучю, арада тил жюрютюучю, тил этерге суююучю. **Сёзчю** къатынла. **Сёзчю** къылыгъы болгъанла. **Сёзчю** адам. *[Саният:] Сиз не тукъум эр кишилесиз?! **Сёзчю** къатынла киби, алайда эшитгенигизни бери, былайда эшитгенигизни ары ташып айланыргъа уялмаймысыз? (Г.И.). [Къурман Абдуллахха:] Ол **сёзчю** кишини къатында бош айтдынг. Кёрюрге, тамбадан оздурмай жетдирмесе! (К.М.).

СЁЗЧЮ² *ат.* Адамны сёзюн этиучю, арада тил жюрютюучю адам, тилчи. *Тилинги тыймайса деп, **Сёзчю** тилчиге кюледи. Экисин да аланы Элде хар бири биледи (О.С.). Бирден бирге тил этген **Сёзчюню** къылыгъыды. Аны бла къош болургъа Кёп адам ыйлыгъады (М.И.).

Сёк

СЁК¹ Кимни, нени юсюнден болса да тапсыз, осал, ушамагъан сёзле айт, аманла. Биреуню **сёгюю**. Ташада **сёгерге**. *Кёллендирип адамны, Кёзбау кёзню

байлайды. Махтаусуз да **сёкгенден** Махтагъанны сайлайды (Г.Ж.). «Чочууукъ-ду, уруучуду», – деп, **сёгеди** (К.Х.). Биреу биреуню кёзден таша **сёксе**, ыннам сёгюлгеннге ёкюл болгъанды (З.Т.).

СЁК² 1. Кийимни тигилген, бирге кёшулгъан жерин седирет, айыр. Тар этекни, **сёгюп**, жангыдан тик. Жастыкъны тышын **сёк**. Жютю бичакъ бла **сёк**. *Бу юсюмдеги хужу жыйрыгъым, Ол чыкларындан **сёгюлюп**, Жарлы Сюдюмхан сойланып турады Ауузундан къаны тёгюлюп (МХЖ²). 2. Эшилген, чулгъаннган затны бошла, седирет, чач. Чач эшмелени **сёгюю**. Эшилгенни **сёгерге**. Носкийни **сёгюп** жангыдан эшиу. *Назийфа къызыны эшип башлагъан жаулугъун кёолундан алып **сёкдю** да, чыкларын алгъындан кёбюрек этип: «Ма былай эш!» – деп, кесине къайтарды (К.М.).

Сибир

СИБИР¹ ат. Тутулгъан адам жиберилген, тургъан жер. **Сибирге** иерге. **Сибирден** къайт. Тутумакъ, **сибир** сынагъанла. *Тутмакъ, **сибир** сынадыгъыз, Дагъыда сиз чыдадыгъыз (С.А.). Турдум мен сау он жылны Салавкада **сибирде**. Аны кюйсюз хауасы Тишлерими **сибирди** (О.С.).

СИБИР² эт. 1. Сибиртги бла сыйпап, кирин, букъусун кетер, тазала. Таза **сибир**. Арбазны **сибириу**. Юй тюпню **сибирирге**. *Къайын чыбыкъладан этген **сибиртги** бла Хутай кенг арбазны **сибире** тура эди (К.Х.). Тиширыуну **сибиртгиси** юй тюбюне атылмаз, юй кири эшик артына **сибирилмез** («Къарачай»). Суу бюркюлюп **сибирилген** кенг арбазда не жонгурчха, не букъу кёрюнмейди (Х.О.). 2. *кёч*. Жокъ эт, тауус. *[Зайнаф:] Была ачдан ёле тура болур эдиле: столда жукъ кёоймай, **сибирип** кетгендиле (К.Х.). [Хыйса:] Сом, шай кёоймай **сибирдигиз**, энди юйню уа неге ишлер умутугъуз барды? (Т.Ж.).

Силегей

СИЛЕГЕЙ¹ *къарач*. Тюкюрюк. **Силегейлерин** чачыу. **Силегейи** тёгюлюу. *Сёлешеди чамланып, Ауузун кенгнге ачып, Не айтханын да билмей, **Силегейлерин** чачып (Б.Х.). Къарааууз парий **силегейлери** да агъа, къашпакъ тюбюнде иссилеп жатады (Х.О.).

СИЛЕГЕЙ² *вет*. Хайыуанланы (бир-бирде уа адамланы да) ауузларындан шытылары келген ауруулары, жугъушлу ауруу. *Адамлагъа жукъмаз ючюн, **силегейден** ауругъан тууарланы жокъ этерге тюшгенди («Заман»). Малладан бруцеллёз, **силегей** неда башха ауруула адамлагъа жугъаргъа бек ёчдюле. Андан сакъланыр ючюн, сютню иги къайнатып ичерге керекди («Заман»).

Силпи

СИЛПИ¹ ат. Уллу суу ызлада битиучю, къаты агъачлы ууакъ чырпы (сибиртги этерге хайырланылады). **Силпини** чыбыгъы. **Силпиден** этилген сибиртги.

СИЛПИ² *сыф.* Жайылгъан, бирге жыйылмагъан (чачны юсюнден). **Силпи** чач. Чачы **силпи** болду. *Эринчек туююл эсенг, **Силпи** чачынгы жыйсанг а, Мени къаргъап турмайын, Ауузчугъунгу тыйсанг а! (МХЖ²).

Силти

СИЛТИ¹ Туз бла кислотаны бирге къошханда болуучу, сууда эриучу зат. **Силтиси** болгъан эритме. **Силтили** суу. **Силтили** топуракъ. **Силтини** сууда эригени. Ачы **силтиле**.

СИЛТИ² Кюл бла жауну бирге къошуп этилген сапын. **Силти** бла баш жуууу.

Сингир

СИНГИР¹ *ат.* Адамны, жаныуарны да чархында чабакъ этлени сюеклеге къошуп эм бегитип тургъан, созулуучу, бююлюучу, къаты зат. Аякъ тюпню **сингирлери**. Боюн **сингирле**. Тобукъ **сингирле**. *[Хадижат:] Да, харип, ол [Ислам] андан сора не ишлерик эди, асыры сыгъынып кюрешгенден, бут **сингири** иш да созулгъан хапары барды! (Б.Х.).

СИНГИР² *эт. къарач. 1.* Ашны эрит (аш орунну юсюнден). Ашны **сингириге**. **Сингирилмеген** ашарыкъ. *[Малик:] Арт кёзюуде ашхыным этни, эт къошулуп этилген ашарыкъланы да иги **сингирмейди** (Б.Х.). **2. кёч.** Кечир. Артыкълыкъны **сингирип** кёюу. Хар тапсыз ишни **сингириу**. *[Сагит Наныугъа:] Сен этген аман ишле бюгюннге деричи **сингириле** келгендиле (С.К.).

Сир

СИР¹ *сыф.* Тик (тартылгъан, сюелген, тургъан д.а.к.). **Сир** жалкъа. **Сир** къая. **Сир** къабыргъа. ***Сир** къаяны юсюнде жангыз нарат сюеледи (Т.З.). Къонакъ къалагъан къабыргъаны не аз да къынгыры жокъду, **сирди**, Къасым бла Хусей къалагъан къабыргъаны уа ортарагъында ичине кирген жерчиги эсленеди (Г.И.).

СИР² *сёзл.* Тепмей, къымылдамай. **Сир** сюел. **Сир** узатыл. *Солдат, командирни аллында, чес берип, **сир** сюеледи (Г.И.).

Сирке

СИРКЕ¹ Битни ырхызы. *Аппаны тону – **сиркеден** толу, иги къарасанг, бити да болур (*фольк.*). [Амин:] Юсююзню бит, **сирке** басып жашагъаныгъызны асыры терк унутхансыз! (К.М.).

СИРКЕ² Адамны, жаныуарны терисин кичитиучу, чапыргъан, жукъмаучу, ауруу; темиреу. **Сиркеге** бакъгъан дарман. **Сиркеден** ауругъанла. ***Сиркеден** ауруйду деп, Туз сюртдюле этине. Кёз тийгенди жашха деп, Тюкюрдюле бетине (Къ.Х.-М.). Жаш, кьоллары **сирке** болуп, кичитедиле, тырнайды, къашыйды (З.З.).

СИРКЕ³ Бек кючлю татыуу болгъан суусун (бир-бир ашарыкълагъа тымча кюшулуучуду, кёгетлени консерва, мариновать этгенде, тузлагъанда хайырланлыгучуду). Шишликте **сирке** себиу. **Сиркени** ийиси. **Сирке** аз кюшулуп тузланган нашала.

Совет

СОВЕТ¹ 1. Къаллай да болсун бир организацияны, учрежденияны оноу этиучю неда кенгешиучю органы. Педагогика **совет**. Илму **совет**. ООН-да Къоркъуусузлукъну **Совети**. 2. *эск.* Къыралгъа башчылыкъ этиучю бир-бир органланы аты. СССР-ни Министрлерини **Совети**.

СОВЕТ² *эск.* СССР-де къырал властьны айрылып тохташдырылыучу органы. СССР-ни Баш **Совети**. Миллетлени **Совети**. Эл **Совет**. **Советлени** къыралы.

Согъуш

СОГЪУШ¹ *эт.* Уруш эт, урушха къатыш. Душман бла **согъуш**. *Жауларынг бла **согъуша**, Танытдынг сен кесинги, Халкъынга къулландырдынг, Акъылынгы, эсинги (Б.Х.).

СОГЪУШ² *ат.* Уруш, къазауат. Къанлы **согъуш**. **Согъушлада** болуу. Ачы **согъушла**. *Кюйсюз, ачы **согъушдан** Сен хорлам алып къайтдынг Халкъынг санга кесини Ыразылыгъын айтды (М.С.).

Созма

СОЗМА¹ *ат.* Бишлакъ биширгенни андан эсе бишлагъы кёп болгъан тюрлюсю. **Созма** бла гыржын ашау. Жауу озгъан **созма**.

СОЗМА² *сыф. къарач.* 1. Созулгъан. **Созма** бишлакъ. **Созма** чайыр. **Созма** конфет. **Созма** тылы. 2. *кёч.* Жапысыз, къарамсыз, мыт-мыт. **Созма** атлам. **Созма** тиширыу.

Сокъ

СОКЪ¹ Халыланы энчи амал бла бир бирлерине тыкъ киришдирип къумач д.а.к. башха зат эт. Чепкен **сокъ**. Кюйюз **сокъ**. Гетен **сокъ**. Къумач **сокъ**. *Адамла ары бла бери чепкен **сокъгъанлай** айланадыла (Б.Х.). Таулу тиширыула кийизле, кюйюзле **сокъдула**, сабийле ёсдюрдюле (Тюз.). Айлана эди таулу, бай малын багъа, Ингилизли да байына къумач **согъа** эди. Кесини узакъ къыралында, Бары жашай эдиле къулла халында (О.К.).

СОКЪ² Къобуз, гитара, сырыйна д.а.к. башха музыка керек бла къаллай болса да бир макъам, кюй чыгъарча эт. Къобуз **сокъ**. Сыбызгъы **сокъ**. Макъамла **согъаргъа**. Нотала бла **согъуу**. *Жаш сыбызгъыны асыры ариу **сокъгъандан**, сёлешдирип кюйгъаннга ушай эди (Г.Э.). Ол [Мушу] къобузну **сокъгъан**, жырлагъан да бек ариу этиучю эди («Заман»).

СОКЪ³. 1. Туй, ур. Къулакъ жанына **согъаргъа**. **Согъуп** жиберу. Къамичи бла **согъуу**. 2. *кѣч*. Уруш, тырман эт. Жыйылыуда ишге чырмау болгъанланы **сокъдула**. 3. *кѣч. эриши. с*. Бек терк, эриши, адамны жийиргендирирча аша, ич. Гоппан айранны **согъуу**. Табакъ толу балны **сокъ**. 4. Къаты жау. Буз бахчаланы **согъады**. Сакъ жауун сохан тахталаны **сокъду**.

Солу

СОЛУ¹ Бир къауум заманны ишлемей, окъумай д.а.к. башха зат этмей ётдюр. **Солургъа** барыу. **Солуп** къайтыу. **Солуп** турургъа. *[Салих:] Озгъан жайдача, быйыл да отпусканы заманында къара тенгизни жагъасына барып бир кесек **солурма** деп турама (З.З.). Сау кюнню дырын жыйып тургъан Къубадийге юйге келгенден сора да **солур** онг болмады... (Г.Э.). Кюн къызгынчы, бир тохтаусуз, **солумай**, чалгъы тартыргъа тюшдю (Къуд. Х.).

СОЛУ² Ёпкеле бла хауаны ичинге тартып, тышына чыгъар. Терк-терк **солу**. Къыйналып **солуу**. Бурун бла **солургъа**. Ичинге **солу**. Тышына **солургъа**. *Те-рен **солуп**, кючсюнуп, башлады къыз тарыгъып, Жилирыгъын тыялмай, ён-чюгю да къарылып... (Х.О.). Саусуз къыйналып **солуйду**, сёлешир къарыуу да къалмагъанды (Гул. Б.). Дохтур бурунчугъун къысханда, къызчыкъ, ауузчугъун ачып, къысха-къысха **солуп** башлады (Тек. Ж.).

Солуу

СОЛУУ¹ Адам, арыгъанын, эрикгенин кетерир ючюн, окъумагъан, ишлемеген, аланы тохтатхан кезиу. *[Ахмат:] Угъай, бусагъатда ишлемейди, **солургъа** чыктыгъан кезиуюдю. Кел да кесинг айт жумушунгу, менден эсе санга иги тынгыларыкъды (Г.Э.). Заводну администрациясы урунганла кеслерини жай **солууларын** зауукълу ётдюрюр мадарланы болдурургъа кюрешеди («Заман»).

СОЛУУ² Жаны болгъан затланы кислородну ичге жутуулары эм кёмюр кислотаны тышына чыгъаруулары; хауаны ичге тартылып, тышына чыгъыуу. **Солууну** органлары. **Солууунгу** тыяргъа. **Солууу** тыйылыу. **Солууун** къыйналып алыу. *– Былайны хауасы ауурду, **солуууму** къысхан этеди, – деп тарыгъып башлады Аубекир (З.Ж.). Экибиз да, **солууубузну** тыйып тынгылайбыз, тегерекке сакъ къарайбыз (З.Х.). Дохтур, Сахайны **солуууна** тынгылады да больницагъа элтирге керегин билдирди («Заман»).

Солуусуз

СОЛУУСУЗ¹ *сѣф*. 1. Солумай, тохтамай, тохтаусуз бардырылгъан. **Солуусуз** иш. 2. Солуу тохтагъан, солуялмай къалгъан. **Солуусуз** адам. *Машинаны кюбюрюнде сойланып жатханладан бири **солуусузду**, бирсини уа алыкъа жаны ичиндеди (Г.И.).

СОЛУУСУЗ² *сѣзл*. 1. Тохтамай, солумай. **Солуусуз** ишле. 2. Солууун тыйып, солуу айландырмай. **Солуусуз** тынгыла. **Солуусуз** бол. *Ол хапарны эшитгенде, не айтыргъа билмей, Сайхат бир кесекни **солуусуз** болуп турду (Г.Э.).

Сом

СОМ¹ Россейде кыйматы 100 капекге тенг болган темир ахча. **Сомну** жарымы. Ахчаны **сом-сом** жыйыу. Жанында **сому** болмаган. ***Сомну** тергемеген сом багъасы болмаз (*айт.*). Ахырында жаш, айлыгындан юйюне **сомун** да бермей, кафеледе кечине башлайды (3.3.).

СОМ² Тузсуз суулада жашаучу, кябугъу болмаган, мыйыкты, уллу жыртхыч чабакъ. **Сомла** да, бирси жыртхыч чабакълача, бала чабакъчыкыла бла кечинедиле.

Сора

СОРА¹ *сонг.* 1. Асламысында заман къарамны билдиреди, башлаучу болушдагы сёзлени ызларындан келеди, **сора** деген этимчадан къуралганды. Бюгюнден **сора**. Мындан **сора**. Бирден **сора**. Ишден **сора**. Келгенден **сора**. ***[Жамият:]** Ол кюнден **сора** мен аны **[Аскерни]** кёрмедим (*Г.Э.*). **[Айшат:]** Охо, Исхакълары келгенден **сора** башласакъ да, бошарбыз, кюн узунду (3.3.). 2. Айтылган затдан башха жукъ болмаганын кёргюзтеди. *Сен да, мен да жашайбыз, Бир бирибизге къууана. Андан **сора** не керекди Экибизге бу дунияда? (*С.А.*). **[Аминат Асланнга:]** Сен суйген не барды, ашагъандан бла сыртынгдан жатып тургъандан **сора**? (*К.Х.*). Меннге, Бийнегерни къара чепкенинден **сора**, башха зат керек тюлдю (*А.Х.*).

СОРА² *байл.* Айтымны бир туудукъ членлерин бирге байлайды, тенг жарашхан кьош айтымлада белгиленнген ишле бир бири ызындан тамамланганларын кёргюзтюге себеп болады. *Эртте бир айыу, бир бёрю бирге жашап болгъандыла, **сора** алагъа бир тюлкю кьошулганды (*МХЖ*¹). Мухтар, бир затны ызын марагъанча, бир кесек айланды, **сора** кьошха кирди (*Э.О.*).

СОРА³ *сёзл.* Артда, не да болсун бир зат (иш) этилгенден артда. *Бир ауукъну ол, сёз кьошмай, тынгылап турду, **сора** алай айтып башлады: хайда сана, хайда сана, тохтаргъа унаса уа! (*Т.А.*). Алгъа ала жукъ айтмай турдула, **сора** аладан бири хапарын былай айтып башлады... (*З.Ж.*).

СОРА⁴ *кес.* 1. Айтылган затны кючлендиреди. **[Кезийбан Аминатха:]** **Сора** дагыда манга айып этесе! (3.3.). **[Муслим Илиясха:]** **Сора** сен а бизден артыкъ не ючюн жарсыргъа керексе?! (*К.Х.*). 2. Не да болсун бир затха ийнанмауну, ишекли болууну, сейирсиниуню билдирген соруучу айтымда жүрютюледди. **[Салима:]** Тохта, **сора** аталарыдамы келгенди?! (*Г.И.*). **[Хусей:]** **Сора** сизге уа ол кесими айтхан эди? (3.3.).

Соруулу

СОРУУЛУ¹ *сыф.* Сорууу болган, сорууну билдирген. **Соруулу** къарам. **Соруулу** интонация. ***Соруулу** иш сёгюлмез (*айт.*). Аны **[За-риятны]** **соруулу** къарамын кёргенимлей окъуна, ангыладым мени анга жазган къагъытымда айтылган затланы жаратмагъанын (*Ш.М.*).

СОРУУЛУ² сёзл. Неда болсун бир зат сорургъа сьогенин билдирип. **Соруу-**лу къара. *Биринчи тьобегенибизде окъуна, Зухура манга **соруулу** къарайды: эшта, бирле анга мени юсюмден бир затла айтхан болур эдиле (Т.А.).

Соруусуз

СОРУУСУЗ¹ сыф. Сорулмай, кенгешилмей этилген. **Соруусуз** иш. **Соруусуз** оноу. **Соруусуз** атыш. *[Харун:] Ол Хасан бла Аскербий, акъылбалыкъ болмагъан сабий жашла, этген **соруусуз** иш тутхучлу болур деп айталмайма (Ш.М.).

СОРУУСУЗ² сёзл. Кишиге сормай, киши бла да кенгешмей, кишиден эркинлик алмай, излемей. **Соруусуз** кирип келирге. **Соруусуз** кетип къалыу. *Дерсден **соруусуз** кетип къалгъан сабийге устаз жукъ айтмай, билмегенча этип, тынгылап кълса, сабий ол къылыкъгъа юйренип кълыргъа боллукъду («Заман»).

Соруучу

СОРУУЧУ¹ ат юр. Сюдде соруу этиучю адам, следователь. Аманлыкъчыны **соруучугъа** жууабы. **2. дин.** Ислам динни ангылатыуна кёре: аргъы дуняда соруу этиучю мёлек. *[Саният Мариямгъа:] Сенича, гюняхы болмагъан адамланы **соруучу** къыйнамайды дейдиле. Сора не зат ючюн къоркъаса ол дуниянга? (К.Х.).

СОРУУЧУ² сыф. грам. Сорууу болгъан, сорууну билдирип ючюн хайырланылгъан. **Соруучу** айтым. **Соруучу** алмаш. **Соруучу** кесекчикле. ***Соруучу** кесекчикле (-мы/-ми, -му/-мю, а (уа), да д.б.) тилни баш кесеклерини бары бла да жюрюйдюле (С.Б., С.А.). **Соруучу** айтымла соруу интонация бла айтылып, **соруучу** сёзлери неда **соруучу** кесекчиклери болгъан айтымладыла (Г.Ж.).

Соруш

СОРУШ¹ Ким бла болса да оноулаш, кенгеш. Атанг-ананг бла **соруш**. Бир бири бла **сорушуу**. *[Махай Рамазаннга:] Атанг бла **соруш**, ансы артда ол манга тырман этер (Г.И.). Дагъыда жан аурутуп, бир айтырым санга: **Соруш** кесинг кесинг бла, сагъыш эт анга (С.А.).

СОРУШ² **1.** Суууракъ бол (къызыу ашны юсюнден). Шорпа бираз **сорушду**. **Сорушхан** чай. *[Хамитбий:] Тууар шорпаны **сорушхунчу** уртлап къоюп, тынгылауугъуму кюйдюргенме да, энди уа шорпаны, чайны да, мытыл болгъунчу, ичалмайма (Ч.М.). **2.** Селей, шошуракъ бол. Боран **сорушду**. Жауун **сорушханды**. Кюнню къызыуу **соруша** башлады. *[Ханымсат:] Бу къызыу бираз **сорушхунчу** деп турабыз ансы, барлыкъбыз, бармай а! (Х.О.).

Сохта

СОХТА¹ эск. **1.** Окъуучу, школчу. Орта школну **сохтасы**. Педагогика училищени **сохтасы**. *Республикада спорт эришиуледе къарачай шахарны 2-чи номерли школуну тамата классларыны **сохталары** 1-чи жерни алгъандыла

(«Къарачай»). 2. Кимден болса да къаллай да болсун бир усталыкъгъа юйренген адам. Токарьны **сохтасы**. Слесарьны **сохталары**. 3. Къаллай болса да бир белгили жамауат къуллукъчуну, алимни жолу бла баргъан адам. Академик В.В. Виноградовну **сохталары**. Кязим бла Къайсынны **сохталары**. Маркс бла Энгельсни **сохталары**.

СОХТА² кул. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы бауур бла ич жау, башхатымлы затла бла бирге тартылып, базыкъ чегини ичине салынып биширилиучю ашлары. Жаулу **сохта**. Чеге **сохта**. Чыпчыкъкёз **сохта**. Ашхын **сохта**. *Бу **сохта** бла жёрмени уста адам этгенди. *Тишлерими бир бирине тиредим, билеп, аямай сермедим (Къ.А.). Эт бишип, ашарыкъ салгъанларында, **сохталаны** иссисси келтирип алларына тизгендиле (С.К.).

Сохталыкъ

СОХТАЛЫКЪ¹ Медиреседе окъугъан заман. *Семенланы Азрет кесини **сохталыкъда** ётген заманыны юсюнден Къарачай-Черкес университетни студентлерине сейирлик хапарла айтханды («Къарачай»).

СОХТАЛЫКЪ² Сохта этер ючюн керекли затла. *Арбазда келин келтирген той къыстау барады, арлакъда, юй артында, эт къазанла къайнайдыла, аш юйде тиширыула хычин этедиле, **сохталыкъны** туурайдыла, тартадыла (Т.Ж.).

Союм

СОЮМ¹ Къышда ашаргъа деп союлгъан мал; согъум. **Союм** этиу. **Союмгъа** кесерге. **Союм** къакъларгъа. *Къачда **союм** къакълагъан, башын сёзден сакълагъан (фольк.). [Хажбий Даутха:] Бош тарыгъаса, бир хатанг жокъду, **союмгъа** асыралгъан ирик кибиксе (У.И.).

СОЮМ² 1. Малны мыллыгы, учасы. **Союмну** санлау. **Союмну** къазанлагъа жарашдыруу. 2. Союлукъ мал. *Толгъандыла оюмла, кесилдиле **союмла** (Ш.С.). 3. Малны союлууу, санланыуу. *Той болса, оюн болур, Къурманлыкъгъа **союм** болур, Тойчулагъа тоюм болур (фольк.).

Ставка

СТАВКА¹ Аскер башчыны неда аны штабыны тургъан жери; штаб. Чингизханны **ставкасы**. Генерал Багрицкийни **ставкасы**.

СТАВКА² Иш хакъ, жал. Тариф **ставка**. **Ставканы** кётюрюу. *Озгъан жылда алимлени **ставкалары** орта эсеп бла 30 процентге кётюрюлгенди («Заман»).

Субай

СУБАЙ¹ сыф. 1. Ариу санлы, ариу сюекли; кёзге ариу, айбат кёрюннген. **Субай** санла. **Субай** тиширыу. **Субай** белли. **Субай** бутла. **Субай** нарат. **Субай** акъ терекле. *Жюрегими къозгъайдыла сени **субай** санларынг. Санга ушаталмай-

ма кѣп кызыланы халларын (МХЖ²). **Субай** наратланы ауаналары кѣл ичинден жукъусурап къарайдыла (К.Х.). Бир окъа чепкенли, кѣкюрегинде алтын туюмеси, белинде кямары болгъан **субай** таулу тиширыу алгъа чыгъады (С.А.). 2. кѣч. Кука, алдау. **Субай** сѣзле. **Субай** кюлкю. *Аны **субай** сѣзлерине алданып, жаш атасы-анасы бла да сууукъ бола башлайды (Т.Ж.). Тюлкюленип, ол бизге **Субай** сѣзлени айтды, Ийнандырып кесине, Къуртха юйюне къайтды (Х.О.).

СУБАЙ² сѣзл. Кѣзге ариу кѣрюнюрча, адамны жүреги тартырча, адам бек жаратырча. **Субай** ёсген терек. **Субай** ийилирге (бююлюрге). **Субай** битген санла. *Жолну эки жанында **субай** ёсген бийик тереклени жууаш чапыракълары эрттенлик аязчыкъ шош къалтыратады (Т.А.). Къолларын **субай** кымылдата, жаш, кызыны аллына барып, тепсерге чакъырады (Т.А.).

СУБАЙ³ эт. къарач. Субайлан, сууарыл, азгъыннга тарт. Ауруп, **субай-ыргъа**. Ишлеп, **субайыу**. **Субайыр** мадарла. *Базыкъ, семиз адамла, **субайыр** ючюн, марда бла, низам бла ашайдыла («Къарачай»).

Сукъланч

СУКЪЛАНЧ¹ ат къарач. Не затха, кимге болса да кѣз къаратхан, мен да алай болсам эди, мени да аллай затларым болсала эдиле дегенча, зарланмагъан, болургъа сыйген сезим. Адамны **сукъланчы**. **Сукъланчны** толугуу.

СУКЪЛАНЧ² сѣф. къарач. **Сукъланчлы¹** деген бла бир магъанадады. **Сукъланч** жерле. **Сукъланч** суюдумлюк. **Сукъланч** кыылыкъ. *Тебердини **сукъланч** суюдумлюгю аны бир кѣргенни кесине тартады («Къарачай»).

СУКЪЛАНЧ³ сѣзл. къарач. **Сукъланчлы²** деген бла бир магъанадады. **Сукъланч** къараргъа. **Сукъланч** сагъышланыу.

Сукъланчлы

СУКЪЛАНЧЛЫ¹ сѣф. Адамны кесине сукъландыргъан, аны сукъланнганын билдирген, адам кюсерча болгъан, бек иги. **Сукъланчлы** чырай. **Сукъланчлы** кыылыкъ. **Сукъланчлы** ариулукъ. **Сукъланчлы** жашау. *Сакинат сѣзюнде, кылыгында, санында бир тюрлю кемлиги болмагъан, **сукъланчлы**, чырайы болгъан кызыды (Ш.Х.). Аны юйюнде **сукъланчлы** кыылакълары болгъан сабийле ёседиле: эки жаш бла юч кызы (Г.И.).

СУКЪЛАНЧЛЫ² сѣзл. Сукъланып. Не да болсун бир затха неда биреуге **сукъланчлы** къараргъа. *Зухура кесини жангы пальтосуна бла импорт чурукъларына тенг кызылары Асият бла Мариям **сукъланчлы** къарагъанларын сѣзди (Т.Ж.).

Сур

СУР¹ ат. Жарыкъ-мор тюрсюнлю, бек сыйлы кѣрпе. Аны бѣркю **сурданды**. **Сур** жел. **Сурдан** жагъа салдыруу.

СУР² *сыф.* Огъурсуз, кюйсюз. **Сур** оноучу. **Сур** толкъунла. **Сур** жел. **Сур** дуня. *Жегиле эм сатыла, **Сур** дуняда жашадыкъ, Дыккы азыгъыбызны Жилий-сарнай ашадыкъ (О.С.). Жашауну **сур** толкъун-ларындан батмай чыкъгъан алай тынч туююл эди (Ш.Х.).

Сурахай

СУРАХАЙ¹ *сыф.* Иничке, назик, ариу, субай. **Сурахай** битиш. **Сурахай** бел. **Сурахай** бурун. *Хора атча, **сурахай** битишинг, бала, Кёзлени бир бек къаратад. Алмалача кёзлеринг, узун кирпичлеринг жүрекни бир бек таралтад (Къ.А.). Огъурсуз бурула **сурахай** бурунла, залим, жигер бурунла! (Къ.А.).

СУРАХАЙ² *ат зоол.* Бек узун боюну бла бутлары болгъан, Африкада жашаучу, къош туякълы, ышныр этиучю хайыуан. *О дуня манга тарды да, Анда бир **сурахай** барды да, Жашауумда насып ачарыкъ, О къара булутну чачарыкъ! (Къ.А.).

Суу

СУУ¹ *ат 1.* Жауунла, черекле, кёлле, тенгизле андан къуралгъан, кислород бла водородну химия къошулмасы, таза, тюрсюнсюз суусун. Газлы **суу**. Кёгет **суу**. Жауун **суу**. Къайнар **суу**. Сууукъ **суу**. ***Суу** бла ойнасанг, батарса (*айт.*). **Суу** ичген шауданынга туююрме (*н.с.*). **Суу** кёп болса, жер азар, къайгъы кёп болса, эр азар (*н.с.*). **2.** Минералы (химия элементи) болгъан, жерден кеси чыкъгъан суусун. Жылы **суула**. Гара **суула**. Кюкюрт **суу**. *Чалгъычы, узакъ барып къыйналмай, къатында чыкъгъан гара **суудан** суусабын къандырды (Къ.К.). [Къарашауай], сылап-сылап [Гемуданы] терлегенин кетерди, Буздан гулла ишлеп, гара **суу** берди («Нартла»). Элни бир жанында гитче тузлу **суучукъну** эследик (Х.О.). [Науруз:] Чабакъ да тута, кукурт **сууну** къатында колхозну жангы тирменини терен илипининде жууунган да эте, кюн атаргъа дери турдукъ (Т.А.). **3.** Шауданны, черекни, кёлню, тенгизни ичиндеги суусун зат. Черекни **сууу**. Къобанны **сууу**. *Тенгизни тутуп, Къобанны **сууун** ичмез жерге иедиле (Къ.К.). Жай кезиуде, бугъойла эрип, черекни **сууу** къутуруп, ташны-агъачны ашап, бокъланып келиучюдю (К.М.). **4.** Битимледен, кёгетледен алыныучу суусун ичги; битимлени, кёгетлени клеткаларында болуучу суусун зат. Кёгет **суу**. Харбузну **сууу**. Къайынны **сууу**. Помидор **суу**. *Мында алманы, апельсинни, жүзюмню дагъыда башха кёгетлени **сууларын** эркин табаргъа боллукъду («Заман»).

СУУ² *сыф.* Жибиген, къурумагъан, мылы. **Суу** отунла. **Суу** юзмез. **Суу** кийимле. *Тенгизни жагъасында **суу** юзмезде адам аякъ ызла, мухур ургъанча, шарт билинедиле (Г.Э.). Дырындан келе, сакъ жауунда жибиген Масхут бла Шаухал юйге жетгенлей, **суу** кийимлерин алышындырдыла (З.З.).

СУУ³ *ат.* Черек (жерни юсюндеги эм тюбюндеги бассейнледен жайылып, кеси этген ыз бла тохтаусуз саркъгъан табийгъат ырхы). Бахсан **суу**. Сукан **суу**. Акъ **суу**. Черек **суу**. Къобан **суу**. ***Суу** башындан бокъланыр (*н.с.*). **Суудан** бир

атларыкъ да нёгер излейди (*айт.*). **Сууну** къатында жашагъан кёчююне уста болур (*н.с.*). Къобан **суу** бла Теберди къучакълашып ётедиле, Толкъунлары жылтырап, **суу** минчакъла бюркедиле (*фольк.*).

Суусап

СУУСАП¹ 1. Адамны суусун зат ичериги келиую. **Суусабын** къандырыу. Адамны **суусабын** келтирген затла. **Суусап** болуу. *[Аубекир Залимге:] Ы маржа, бир суу ичир, **суусапдан** ёлебиз! (3.3.). **Суусабынгы** къандыргъан, ачынга да жарагъан зынтхы боза! (*Къ.К.*). Аякъны башындан бирси къатын ичди [айранны], аны ызындан Сайхат да ичип, экиси да **суусапларын** къандырдыла (*Ш.М.*). Чалгъыда адамгъа ачдан эсе **суусапха** тёзген къыйын болгъанына ол кюннге дери ийнанмагъанма (*К.М.*). 2. *кёч.* Адамны не болса да бир затха бек къызыныуу, итиниую, талпыуу. Жюрекни **суусабы**.

СУУСАП² Адамны, жаныуарны да ичи къызып, аны сууутур ючюн ичген заты, алкогольсуз ичги. **Суусап** бер. **Суусап** ич. **Суусап** ичир. *[Хажид-Даут:] Къайтып, **суусап** иче барыгъыз (3.3.). Биз да, Айшат берген **суусапны** ичип, кетейик деп тургъанлай, юйню иеси Назир машина бла келип къалады (*Ш.Х.*).

Суусун

СУУСУН¹ *ат.* Сууча жукъа зат. **Суусуну** болгъан сауут. Сауутну **суусуну**. **Суусуннга** ёч адам.

СУУСУН² *эт. къарач.* Кимге, неге болса да алгъындан эсе сууукъ бол, алгъынча болма; сууу. Бири биринден **суусунуу**. Жаш юйдегисинден **суусунганды**. Ишинден **суусунуу**.

Сууукъ

СУУУКЪ¹ *сыф.* 1. Температурасы алаша болгъан. **Сууукъ** суу. **Сууукъ** жел. **Сууукъ** кюн. **Сууукъ** къолла. **Сууукъ** кюз арты. *Тау элдеде жай кечеле окъуна аязлы, **сууукъ** болуучудула (*Гул. Б.*). **Сууукъ** жел кече ожакъдан бурулуп къотарылады тютюн (*Х.О.*). [Мурадин Зуриятха:] Оллахий, Атабий къызы, ол Аслий-чигинги келин этерге унасанг, эгечден туугъан аны къолларын **сууукъ** суугъа тийдирмез деп ант этеме! (*Г.Э.*). 2. От этилмеген. **Сууукъ** бау. **Сууукъ** картоф уру. **Сууукъ** дача. **Сууукъ** вагон. *Жарлы халкъ от этер онгу болмагъан **сууукъ** тана вагонлада, ачдан-суудан къыйналып, ауруп, сау эки ыйыкъны къайры элтгенлерин билмей баргъанды (*Э.С., А.И., Г.Ж.*). Сау 12 сагъатны таш поллу **сууукъ** тюкенчикде сюелип ишлерге тюшеди («Заман»). 3. **Сууугъан** неда кереклисича исси болмагъан. **Сууукъ** чай. **Сууукъ** кофе. **Сууукъ** котлетле. *[Сафият Захирагъа:] Тюненеден къалгъан **сууукъ** чайны жылытып берген болурса дейме, чыртта татыуу жокъду (*К.И.*). Ахматха шорпа аты болсун ансы, **сууукъду**, жылыды деп къарамайды (*Т.Ж.*). 4. *кёч.* Адамгъа жарыкъ болмаучу, адамны суйсюнмеучу, сан этмеучу. **Сууукъ** адам. **Сууукъ** жууап. **Сууукъ** къарам.

*Ол асыры суукъ адам эди: адамлагъа илеширге суймеген, жукъгъа къайгъырмагъан (Къ.К.).

СУУУКЪ² сёзл. Сан этмей, къайгъырмай. **Суукъ** жууап бериу. **Суукъ** сёлешиу. Биреуге **суукъ** тюбеу. Кесини ишине **суукъ** къарау. *Жыйылыуда сёз кесини жууаплы ишине жууапсыз, **суукъ** къарагъанланы юсюнден бара эди («Заман»). Эллилери таматагъа, ол сакълагъанча болмай, **суукъ**, сансыз этип тюбедиле (Т.Ж.).

СУУУКЪ³ ат. 1. Хауаны алаша температурасы. Къыш **суукъла**. Эрттенги **суукъ**. **Суукъда** сюелиу. *Жашчыкъла къыш эрттен **суукъда**, гытгыт эте, къолчукларына юфкюре, автобусну сакълайдыла (Т.Ж.). **Суукъдан** болуп амалсыз, Эчки «ма-а» деп макъырды, Тарыгъыргъа текени Ол кесине чакъырды (Б.О.). Терезелени жипилеринден келген **суукъ**, от этилгенликге, юйню жылыуун къоймай эди (З.З.). 2. Хауаны температурасы алаша болгъан мекам неда башха жер. *[Аскерхан Любагъа:] Айраны болгъан кастрюлюю жер юйге элт, **суукъда** къайнамай турлукъду (К.М.). Сейит, ичип келсе, юйге артда къошулгъан, от этилмеучю, **суукъ** отоуда жатаргъа суйюучюдо (Г.Э.). 3. Хауаны температурасыны бек энишге тюшюю. кюнню халыны аллай кезиу. Кюз арты **суукъла**. Биринчи **суукъла**. *Къыртчын **суукъ** эди кече эшикде, Тунукъ-тунукъ юре эдиле итле (Къ.К.). Къыш **суукълада** къурулуш ишлени тохтатыргъа тюшеди («Заман»).

Сууур

СУУУР¹ 1. Халыгъа, баугъа бир бири ызындан тиз. Минчакъланы халыгъа **сууур**. Алма къатханланы баугъа **суууруу**. *Керим анасыны минчакъларын жангы халыгъа **суууруп**, къыйырларын да тапчыкъ бегитип берди (Г.И.). 2. Ийнени кёзюнден халыны, шынтагыны ётдюр. Ийнеге халы **сууур**. *Жыйырма жылы жетген къыз ийнеге халы **сууура** билмейди (Х.О.). Асиятны анасы шынтагыны ийнеге **суууралмай** кюрешеди (Ш.М.). 3. Не да болсун бир затны башха затны ичинден тартып чыгъар. Къылычны кынындан **сууур**. *Къылыч кынындан **сууурулса**, Хайыр этмез бир жаннга, Бичакъны кынындан **сууургъаннга**, Мангылай жыйырылса, сагъыш этдирир санга (Х.О.).

СУУУР² Ындыргъа келтирилген мирзеуню къууугъун эм башха кирин кетер (желге тутуп, веялка бла неда башха амал бла). Ашлыкъны **суууруу**. Будаины **сууурургъа**. *Аллынг къурмач къуурса, артынг ындыр **сууура** (элб.). Уллу сууну тауушу бир-бирде кючлюрек, арпа **сууургъанча**, бир-бирде акъырын, таймай къулакъгъа келеди (А.Х.). Таула, шырхы тауушну керелеп, Шараугъа эшитдиреди, ол элекде ашлыкъ **сууургъаннга** бир бек ушайды (Т.З.).

Суху

СУХУ¹ сыф. Бек женгил, терк баргъан, ургъан. **Суху** аяз. **Суху** жел. **Суху** ырхы. **Суху** жауун. ***Суху** жел орамны букъусун кётюреди, жангы жыйылгъан

гебенлени башларын кѳозгъайды, чачады (Т.З.). Танг атаргъа **суху** аязчыкъ уруп, жукълап тургъан табийгъатны уятды (Г.Э.).

СУХУ² сѳзл. Бек терк, бек ашыгъып, хыны. **Суху** атла. Эшикни **суху** ач. **Суху** сѳлеш. **Суху** бурул. **Суху** кийин. *Зеке бизни бла саламлашды да артха **суху** бурулуп кетди (З.З.). Эшик **суху** ачылып, эки немецли солдат, кѳолларында да автоматлары бла, кеслерича не эсе да бир затла айта, юйге кирип келдиле (Т.Ж.).

Сыз

СЫЗ¹ ат. кѳарач. Ызлыкъ, сызлыкъ (карандаш, кѳалам, мел д.а.к башха затла бла ызлап, тартып тюшюрген ыз). Сѳдегей **сыз**. **Сыз** сал. Тик **сыз**. *Ол [Лейлячыкъ] алкъын харфланы дефтерни **сызларыны** юслерине тюз жазалмайды, бирлерин ёрге миндирип, бирлерин энишге тюшюрюп кѳояды (С.К.). Жаш а алай омакъ кийингенди. Жым-жылтырагъан кѳара костюму, кѳап-кѳара кѳлеги, кѳара **сызчыкъла** баргъан акъ галстугу, мийиктабан, мизбурун, лак урулгъан кѳара туфлилер... (Б.Х.).

СЫЗ² эт. Ызлыкъ (ызлыкъла) эт (тарт, тюшюр); ызла. Жерни **сыз**. Кѳагъытда **сыз**. Кѳангада **сызаргъа**. Сѳзлени тюплерин **сызыу**. *Мен, биягъы столну кѳатына жуукъ олтуруп, бош кѳагъытчыкъда тёртгюл затчыкъла **сызама** (Б.Х.). Арыкъсуу кѳызчыкъ классдагъыланы барысындан да алгъа кѳол кѳтюрюп: «Мен текстде айтымланы сансыз членлеринги тюплерин **сызгъанма**, окъуюму?» – дейди (С.К.).

СЫЗ³ эт. 1. Ат, быргъа. Гранатны **сыз**. Ташны **сыз**. Топну **сызып** жибер. *Ол [Аскер] узакъгъа **сызып** ийген топчукъну овчарка, атылып кетип, тюу деген сагъатха алып келди (Г.Э.). Гранат **сызгъанда** да, узунлукъгъа, бийикликге секиргенде да мен аны [Маратны] хорладым, алай чабышсагъ а, кѳуру мени угъай, классда барысын да ол хорлаучуду (Тек. Ж.). 2. кѳч. бош тил. Ётюрюк айт. *[Ийнал Маратха:] Эгечден туугъан, бу жол а **сыздың!** Айыу сенден кѳалай кѳачар эди?! (Б.С.).

Сызла

СЫЗЛА¹ кѳарач. **Сыз**² деген бла бир магъанадады. Кѳагъытны **сызларгъа**. Баразаланы **сызларгъа**. Дефтерни **сызлап** чыгъыу. Кѳангада кѳыйтыкъ сызла **сызлау**. *Аскер, бузлагъан терезени кѳатына барып, аны мияласында бармагъы бла бир затла **сызлайды** (С.К.). Мухажир бла Унѳх мюлкню гардош себиллик сюргюсюн трактор бла **сызлап** чыгъадыла («Кѳарачай»).

СЫЗЛА² Адамны сюеклерини, жиклерини кемирип ауруулары. **Сызлап** туруу. Бутлары **сызлау**. **Сызлагъаны** жокъду. *[Хашим:] **Сызлагъаны** болмаса, ол [Назир] алай ынычхармы эди? (Гул. Б.).

Сый

СЫЙ¹ 1. Адамгъа этген игилиги, махтаулу иши ючюн берилиучю намыс, хур-

мет. Адамгъа иши ючюн берилген **сый**. Акъыл **сый** береди. **Сый** берирге тий-ишли адамла. *Къартны сыйын кѳрмеген къартлыгъында **сыйы** болмаз (н.с.). Шаухал элде **сыйы** жюриген, хар ким да суйген, намыслы къарт эди (Ш.Х.). **Сыйы** жокъ деп элден къачма, малы жокъ деп эрден къачма (айт.). 2. Адамда адеп-намыс бла байламлы жорукъла барысы да биргелей. **Сыйын**г бла кете бил. **Сыйын**гы сакъла. Хорламны **сыйына** аталгъан. *[Зулейха Аскерге:] **Сыйын**г тѳппемде болсун, ол биздегини да кесинг ишлеген жерге алсанг а! (З.З.). Уллу хорламны алтмышжыллыгъыны **сыйына** аталгъан концертге республиканы бек белгили жырчылары, тепсеучюлери, артистлери къатышхандыла («Заман»). 3. Адамгъа берилиучю даража, багъа. **Сыйы** болгъан адам. **Сыйы** болмагъан. **Сый** табаргъа. Биреуню **сыйын** кѳтюрюрге. *[Зарият:] Сау болугъуз! Суйген-суймегенни ичинде мени жашымы **сыйын** кѳтюрдюгюз! (К.Х.). 4. кѳч. Затны багъасы, магъанасы, аны махтаулу, сыйлы этген ышанла. Алтынны **сыйы** тюшмейди. Акъыл сѳзню **сыйы**.

Сый² этн. Къыз бла жаш юйленнгенде аланы юйлери бир бирге саугъа халда жиберичю мал, ырысхы, ашарыкъ. **Сый** салыу. **Сый** жиберю. Уча **сый**. ***Сый** берир кюн да жетди, Жуукъ, тенг да къычыра, Ачыкъ къаугъа башланды (Б.О.). Тохтамайын адетле, Бериледи **сый**, къалын. Ол затланы юсюнде Орта болады жалын (С.А.). Медиха ташны юсюне къонакъбайла келин келтирген **сыйла-рындан** салгъан азыкъларын салады (С.К.).

Сыйдам

Сыйдам¹ сиф. Дуппуру, чунгуру, къынгыры болмагъан, тюппе-тюз. **Сый-дам** жол. **Сыйдам** пол. **Сыйдам** арбаз. **Сыйдам** буз. *Къышны къыямасындан да къоркъмай, жукъа пальточукъ, къоян бѳркчюк кийип, **сыйдам** бузда хайнух бурдуруп ойнаучу заманланы эсима тюшюреме (Ш.Х.). [Харун:] Аскер бла мен **сыйдам** арбазда ашыкъ ойнай тургъанлай, ання экибизни да ашаргъа чакъырады (Ё.А.).

Сыйдам² сѳзл. Дуппур, чунгур къоймай, тюппе-тюз этип. **Сыйдам** тара. Къанганы **сыйдам** сюрмеле. **Сыйдам** жон. *Сылап-сыйпап кесчигин, **Сыйдам** тарап чашчыгъын, Сакълап тургъанлай Ханий, Келди суйген жашчыгъы (С.А.). Азнауур юй тюбюне салынырыкъ агъачланы, сюрме бла ургъанча, **сыйдам** жоннганды (Ш.Х.).

Сыйла

Сыйла¹ Адамны аллына аш-суу сал, ашат, ичир. Хычинле бла **сыйла**. Къонакъланы ресторанда сыйларгъа. **Сыйларгъа** чакъыр. *[Хадис:] Не айтдыраса, жаулу хантла бла хан къонакъланыча **сыйладыла!**(Ш.М.). [Шамарыу:] Угъай, атам ёлмесе, **сыйламай** иерик туююлме! (З.З.).

Сыйла² Намыслы, сыйлы кѳр, хурмет эт. Кесинден таматаны **сыйлау**. Юбилярны **сыйлау**. Бир бирни **сыйларгъа**. *Къартны **сыйламагъан** къартлыкъгъа

жашамаз (*айт.*). [Къурман:] Сыйлылагъа тенг болугъуз, мени **сыйлар** ючюн къалмагъансыз! Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын! (*Ш.Х.*). Келинни **сыйламагъан** ана кеси да **сыйланмаз** (*н.с.*).

Сыйлы

СЫЙЛЫ¹ *сыф.* 1. Намыслы, намысы, сыйы жүрюген. **Сыйлы** къонакъла. **Сыйлы** адам. **Сыйлы** къартла. **Сыйлы** пенсиячы. *Хажимырза элни **сыйлы** адамларындан бириди (3.3.). **Сыйлы** къонакъланы төрге ётдюрюп олтуртдула, аладан хайыр-хапар сордула (*К.Х.*). Манга бу бир **сыйлы** адамны ёлтюртдю, Башыма да къара палах келтиртди (*Б.А.*). 2. Адамгъа намыс, сый берген, аны намыслы этген, даражасын, намысын, сыйын кётюрген. **Сыйлы** къуллукъ. **Сыйлы** иш. **Сыйлы** борч. *Ата журтун къоруулау, анга халал къуллукъ этиу хар адамны **сыйлы** борчуду («Заман»). Адамгъа кесини халкъына, журтуна къуллукъ этген бек **сыйлы** ишди (3.3.). 3. Адамгъа ишинде, кесини усталыгъы, хунер жаны бла болдургъан жетишимлери, фахмусу ючюн берилген. КъМР-ни **сыйлы** артисти. **Сыйлы** грамота. **Сыйлы** ат атаргъа. **Сыйлы** агроном. *Белгили устаз КъМ АССР-ни Президиумуну Баш Советини бла КъМР-ни Правительствосуну **сыйлы** грамоталары бла саугъаланнганды («Заман»). 4. Багъалы, багъасы уллу болгъан. **Сыйлы** къумач. **Сыйлы** ашарыкъла. **Сыйлы** саугъала. **Сыйлы** сауутла. *Эришиуледе хорлагъанлагъа ахча эм башха **сыйлы** саугъала берилгендиле («Заман»). [Халиймат Зулейхагъа:] Э къыз, неге тарыкъгъанынгы, не затха ыразы болмагъанынгы ангыламайма. Кийимни, мебельни, сауутланы – хар затны да эм **сыйлы**, жангы модалагъа тийишлиси сени юйюнгдедиле! (*Г.Э.*).

СЫЙЛЫ² *сёзл.* Адамла сыйларча, хурмет этерча. **Сыйлы** жашаргъа. **Сыйлы** ёлюрге. Адамлагъа **сыйлы** кёрюн. *[Жаухарат Салыхха:] Аллахынга **сыйлы** кёрюн, бизни къууандыргъанса! (*Т.Ж.*). [Хамзат Ахмадиягъа:] Сизнича, биреуню къыйынын ашап жашагъандан эсе, ачдан-суудан къыйналсам да, **сыйлы** ёлюрге сюеме (*Г.Э.*).

Сыйсыз

СЫЙСЫЗ¹ *сыф.* 1. Сыйы болмагъан, сыйы жүрюмеген, адамла сыймеучю. **Сыйсыз** адам. *Адамны сыйлай билмей эсенг, сени да сыйларыкъ туююлдюле, **сыйсыз** боллукъса (*Т.А.*). [Дауут Хамитге:] Аллай **сыйсыз** адамла бла сютге-жолгъа кире айланнган сени намысынга келиширик туююлдю (3.3.). 2. *кёч.* Махтауу, даражасы болмагъан. **Сыйсыз** къуллукъ. 3. *кёч.* Адамны намысын жыкъгъан, эриши, аман. **Сыйсыз** сёзле. *Офицерлени ичинде солдатлагъа **сыйсыз**, намыссыз сёзле айтханла, ол угъай, аланы ургъанла, туюгенле да болгъанлары белгили этилгенди («Заман»).

СЫЙСЫЗ² *сёзл.* Адамны неда кесини намысын туюшюрюрча. Кесини **сыйсыз** жүрютюу. **Сыйсыз** жашау. Биреуню **сыйсыз** кёрюу. *Кесинден башхаланы **сыйсыз** кёргенлеге, къуруда «мен, мен» деп айланыучулагъа жамауат сый бермеучюдю (*Т.Ж.*). **Сыйсыз** жашагъандан эсе сыйлы ёлген игиди (*н.с.*). [Хаулат

Зейтуннга:] Жашым, кесинги асыры **сыйсыз** жүрүтөсө. Сени аягыңга тенг болмагъанла санга хар айтханларын этдирип айланганлары манга бек ачыу тиеди (К.М.).

Сыйыннгысыз

СЫЙЫННГЫСЫЗ¹ *сыф.* Бай, элпек, уллу, сыйынмазча кёп болгъан. **Сыйыннгысыз** битим. **Сыйыннгысыз** ырысхы. **Сыйыннгысыз** ахча. *Къыйырсыз, чексиз жайлыгыңг, **сыйыннгысыз** байлыгыңг (Х.О.). Не **сыйыннгысыз** болса да, ырысхы тауусулады, тауусулмазлыкъ байлыкъ билимди (Т.Ж.).

СЫЙЫННГЫСЫЗ² *сёзл.* 1. Кёп, бек кёп, сыйынып болмазча. ***Сыйыннгысыз** битгендиле кёгетле: алма, кертме, шаптал, эрик, жүзюм да. Тынчлыкълыды, огъурлуду жерибиз, Жаратабыз жазын, къышын, кюзюн да (Ш.С.).

Сылгъыч

СЫЛГЪЫЧ¹ *сыф. къарач.* Субай, субай санлы, ариу сюекли. **Сылгъыч** санлы. ***Сылгъыч** сюекли жаш тепсеп, жырлап да тойгъа жан сала эди (С.К.). **Сылгъыч** санынга бек жарашады Сени юсюнгдеги чепкенинг (КъХЖ).

СЫЛГЪЫЧ² *сёзл. къарач.* Субай кёрюнюрча. **Сылгъыч** битген. ***Сылгъыч** битген жашла, къызла, тегерек тепсеуден эригип, тюз тепсеуге, жангызгъа кечедиле (Х.О.).

Сылтаусуз

СЫЛТАУСУЗ¹ *сыф.* Сылтауу болмагъан. **Сылтаусуз** мудахлыкъ. **Сылтаусуз** кюлкю. ***Сылтаусуз** ёлюм болмайды (*айт.*). Бир жол Алан, ойнай тургъаныбызлай, **сылтаусуз** жилип къалады (Тек. Ж.).

СЫЛТАУСУЗ² *сёзл.* Сылтау этмей, артха созмай. **Сылтаусуз** ишлеп башларгъа. Планны **сылтаусуз** толтурургъа. Тилекни **сылтаусуз** къабыл этерге. **Сылтаусуз** бой салыу.

Сылхыр

СЫЛХЫР¹ *сыф.* 1. Жугъушлу мыйы ауруудан ауругъан (ууакъ аякълы малы юсюнден). **Сылхыр** эчки. **Сылхыр** къой. **Сылхыр** токълу. *[Назир:] Сиз, **сылхыр** къойла кибики, юркюп айланмагъыз да, жеригизде тохтап, сабыр салып, ишигизни бардырыгъыз! (Т.Ж.). 2. *кёч.* Акъылсыз, ангылаусуз. *[Хасан:] Сизлай **сылхырагъа** айтхан сёзюнг къаягъа таш атхан кибики! (Гул. Б.). [Мухтар Алийге:] Адам сёзюнг ангыламазча **сылхыр** болгъанса деб а турмай эдим! (3.3.). 3. *кёч.* Магъанасыз, магъанасы болмагъан, тели, ушагъыусуз, оюм бла этилмеген. **Сылхыр** оноу. **Сылхыр** ёлюм. **Сылхыр** къарам. **Сылхыр** оюн. ***Сылхыр** оноу этилди: Халкъны кёчюрюрге деп, Жерни юсюнден аны Атын ёчюрюрге деп (С.А.).

СЫЛХЫР² сёзл. Тели-мели, тапсыз, жукъ ангыламай. **Сылхыр** сёлешиу. ***Сылхыр** жууап этеди, Сен анга тенг болсанг а, Иш аманнга кетеди (М.И.).

Сылыкъ

СЫЛЫКЪ¹ сиф. Адам жийиргенирча кирли, тапсыз, жыйгъычсыз, бек эриши. **Сылыкъ** адам. **Сылыкъ** жаныуар. **Сылыкъ** эмеген. *Жыгъыла, къоба барады, Юсю-башы да **сылыкъ**. Кюн сайын да «жигитни» Этгени осал къылыкъ (О.С.).

СЫЛЫКЪ² сёзл. Адамны жийиргендирирча. **Сылыкъ** ашаргъа. **Сылыкъ** сёлешиу. Кесин **сылыкъ** жүрютюю. *Ашын юсюне тёгюп, Жашчыкъ **сылыкъ** ашайды, Ойнаргъа ашыкъгъандан, Терк-терк жутуп бошайды (М.И.).

Сымарла

СЫМАРЛА¹ Ариу, омакъ кийин, жасан. Юсюн-башын **сымарларгъа**. Бетин, къашларын **сымарлау**. *Юсюн-башын **сымарлап**, Тюлкю къапланнга келди, аны тарыгъыууна Талгъыр уллу эс бёлдю (Б.О.). Кесин асыры **сымарлап** жүрютгенден, Тегийбат къызындан эсе да жаш кёрюнеди (К.М.).

СЫМАРЛА² къарач. Кимге, неге болса да эслеп, иги эс буруп, сынчылап, сынап къара. **Сымарлап** къара. Тёрт жанынгы **сымарла**. *Зауур, танымагъан адамларыны ичлерине тюшюп къалгъанына ыразы болмагъанын билдире, хар бирине **сымарлап** къарайды (С.К.).

Сын

СЫН¹ ат. Адамны тыш кёрюмю, чырайы, сфаты. **Сыны** ариу. **Сынына** къарап. *Бичагъынгы къыны жокъ, Къатынынгы **сыны** жокъ (фольк.). Сени **сынынг** ариуду, Кёзню къаматыр кирик. Табылырмы элде жаш Ма сен жаратыр кирик? (фольк.).

СЫН² ат. Бурунгу культурадан сакъланнган зат. *Малкъардагъы къала-ла аны халкъыны бурунгу жашаууну **сынларындыла** («Заман»). Халкъы ючюн ёлгеннге Тийишлиди багъыр **сын**. Ол кёргюзтген батырлыкъ Ёмюрлюк эсде къалсын (О.К.).

СЫН³ эт. 1. Бюгюлюп, бир затха къаты тийип, бёлюн, ууал, эки неда кесек-кесек бол. Терек желде **сынды**. Бичакъны буруну **сынды**. *[Ханийпа:] Тойда сауут **сыннганды** деп, кишиге айтмагъыз, айып этерикдиле! (Т.Ж.). [Хажы:] Ол арлакъда къапхакъ башындан кетип [бугъаны] буту **сыннган** эди да, кесип, сатып къойгъанма (Тек. Ж.). 2. кёч. Сел бол, селей. Иссилик бираз **сынды**. Сууукъ **сыннганды**. *[Аскер жашына:] Сууукъ бираз **сынсын** деп турама ансы, отуну-буз тауусула турады, ёгюз арба бла отуннга барыргъа керекди (Т.Ж.). [Сафийат:] Къызыула бираз **сыннгынчы**, кюн ётер деп, сабийлени тышына жибермей, бахчада, терек тюплеринде ойнатыргъа кюрешебиз (Б.С.). 3. кёч. Не да болсун

бир затха жүрегинг кыйналып, бек жунчу, абызыра. Кыйынлыкъдан **сыныу**. **Сынып** бошаргъа. *Мудах ийнар бузар, кыйнаар. Бушуу алса, жүрек **сынар** (фольк.).

Сынау

СЫНАУ¹ 1. Жашаудан сыналып, кёрюп алынган билим, чемерлик, усталыкъ, эпилик. Алчы **сынау**. Жашау **сынау**. **Сынауларын** бир бирге юйретиу. Производствону алчыларыны **сынаулары**. *Къурулушда уллу **сынауу** болган хуначы жаш Асхат ишни болушуну юсюнден шарт юлгюле келтирип, толу хапар айтды (Г.Э.). Алчылары **сынаулары** бла хайырланып, бригаданы ишчилери квартал планларын заманындан алгъа толтургандыла («Заман»). 2. Жашауда болган, этилген затны илму жаны бла тинтип кёрюр мурат бла жангыдан этиу; эксперимент. **Сынау** бардырыу. Химиядан бардырылган **сынау**. Физикадан бардырылган **сынаула**. *Устазларыны болушлугъу бла школчула физикадан бла химиядан школну лабораторияларында тюрлю-тюрлю **сынаула** бардырадыла («Заман»).

СЫНАУ² Жашауда тубеген чырмаула, жунчуу, инжиу, кыйынлыкъ. **Сынауладан** ётюу. **Сынаулагъа** тубеу. Кыйын **сынауладан** къутулуу. *Кёп кыйын **сынауладан** Сен хорлатмай ётгенсе. Тёзген тёш ашагъанча, Муратынга жетгенсе (Г.Б.). **Сынаулагъа** чыдаргъа Бизни жашау юйретгенди, Кёлсюзлюк, тёзюмлюксюз Бизден кери кетгенди (Б.И.).

Сынжыр

СЫНЖЫР¹ ат. Темир тогъайланы бирин бирине илиндирип, жип маталлы тизилгенлери. Чоюнну **сынжыры**. Ит тагъылган **сынжыр**. Хуржун сагъатны **сынжыры**. Алтын **сынжыр**. *Экинчи кюн ол [устаз] школгъа боюнуну Самат белгиге берген алтын **сынжырчыкъны** тагъып келди (Т.А.). [Абдул Мекерге:] Алан, бюгюн сеннге не болганды?! **Сынжырдан** ычхынган самырча, хар бирибизге чабып!.. (Къ.К.).

СЫНЖЫР² сёзл. Тизилип, бир бири къатында, бир бирге жууукъ болуп. **Сынжыр** битген. **Сынжыр** ёсген. ***Сынжыр** ёсген да кёп алма терек. Сен орнатханса аланы. Сени кыйынынгы эсинге салып, Жилятадыла быланы (Б.С.).

Сынчыкъла

СЫНЧЫКЪЛА¹ Жашыртын, эслетмей, сынап къара. **Сынчыкъларгъа** барыу. ***Сынчыкълай** билирге. – Угъай, алыкъа эрттеди, – деди Требухов, – **сынчыкъларгъа** ийгенлерибизден хапар жокъду (З.Х.). Хомух киштик сау кюнню **сынчыкълай** кетип, тутхан чычханын ычхындырып къойгъанына мудах болуп олтурады (Т.С.).

СЫНЧЫКЪЛА² Аз акъсап неда жантайып атла. Аягындан **сынчыкълау**. **Сынчыкълап** жүрюрге. *Алаша кишичик, **сынчыкълай** келип, эшик аллында

тохтады да мени атымы айтып кычырды (3.3.). Ай бла жарым чакты заман озгандан сора, жашны **сынчыкылаганы** кетип, алгынча, тап атлап башлайды («Заман»).

Сыныкъ

СЫНЫКЪ¹ Не затны болса да сынган, чартлагъан кесеги. Кышун **сыныкъ**. Мияла **сыныкыла**. Кирпич **сыныкыла**. Темир **сыныкыла**. *Школчула 3 тонна чакты темир **сыныкыла** жыйып кыралгъа ётдюргендиле («Заман»). Жамий, атып кыояргъа кёзю кыймай, хрусталь вазаны **сыныгы**н жабышдырычу жерге этип береги (Ш.Х.).

СЫНЫКЪ² *ат.* Намыссызлыкъ, сыйсызлыкъ; сыныктыкъ. **Сыныкыгъа** санаргъа. *[Зурида Аминагъа:] Уллу башынгы гитче этип айланыу санга **сыныкъ** болгъанын нек ангыламайса?! Кесинг кибиклеге кыарачы: сатмай сёзлерин бермейдиле! (К.Х.). Ол [кыуллукъчу], чалгычыла узатып кыорешгенде да, чалгыны: «Ашыгып турама!» – деп кыолуна алмады. Эшта, кесине **сыныкыгъа** санай болур эди (Т.Ж.).

СЫНЫКЪ³ *эт. кыарач.* Не болса да бир затны кесинге намыссызлыкыгъа сана, кесинги сыйынг, намысынг тюшгенча сез. Биреуню гурушхасындан **сыныгы**ргъа. Этген ишине **сыныкыгъан** адам.

Сыпхар

СЫПХАР¹ 1. Бир сауутдан башха сауутха кыалдырмай кыуй (суусун затны). Айранны чоюндан каструннга **сыпхарыу**. Бозаны кыалгъанын гоппаннга **сыпхарыргъа**. 2. Ичип тауус, сауутну ичинде жугыун кыоймай ич. Айранны **сыпхар**. Бозаны **сыпхар**. Бегенени **сыпхар**.

СЫПХАР² *бош тил. кыарач.* 1. Сыйпа (сибиртги бла тазала, ариу эт, сибир). Арбазны **сыпхар**. Полну **сыпхар**. Юй кирни бир жерге **сыпхарыргъа**. 2. *кёч. сёл. тил.* Сыпырт (урла). Биреуню бичагыын **сыпхарыу**. Ырысхысы **сыпхарылгъанла**.

Сыпыр

СЫПЫР¹ *бош тил.* Урла. Биреуню бир затын **сыпыр**. Ат **сыпырыргъа**. Ахча **сыпырыу**. Багыалы затла **сыпырыу**. *[Алим:] Бюгече кыайсыгыыз эсе да мал кесиучю бичагымы **сыпыргъансыз**. Беригиз, ол атаныкыды. Алай сукълана эсегиз, кыошдан эннгенибизлей, мен хар биригизге тюз аллай бичакыла ишлетирме (Кы.А.).

СЫПЫР² *кыарач.* Сыйпа. Юйню тубюн **сыпыр**. Орамны **сыпырыу**.

Сыр

СЫР¹ *ат.* Адамны, малны да кесин жюрютюу халы, кыылыгы. Малны **сыры**. Адамны **сыры**. *Ата **сыры** – улунда, ана **сыры** – кыызында (н.с.).

СЫР² *ат.* Адамны тасхасы, башхалагъа билдирирге суюмеген, жашырын заты. Жауну **сырын** жау биледи (*айт.*). Шүёхунга **сырынгы** айтма: шүёхунгу да шүёху барды (*айт.*). Минг адамны атын билгенден эсе, бир адамны **сырын** бил (*айт.*).

СЫР³ *эт.* Ичи бла тышыны ортасына мамукъ, жюн д.а.к. башха зат салып, бирге тутдуруп тик (жууургъанны, төшекни д.а.к. башха затны). Кёнчек **сырыргъа**. Жууургъан **сырыу**. *Ичингден да кюй мурулдай, Жууургъанынгы **сыргъанынг** Эсимдеди, жарлы анам, Манга жарсып тургъанынг (*М.М.*).

Сырлы

СЫРЛЫ¹ *сыф.* Ариу, тап сыры болгъан, намыслы, намысны, адепни иги билген, жорютген. **Сырлы** адам. **Сырлы** тукъум. *Тукъумланы юсюнден ол **сырлы**, бу сырсыз деп айтылгъанны эшитселе, бир бирле шайтанны намазлыкъгъа тартханлай боладыла (*Къ.Н.*).

СЫРЛЫ² *сёзл.* Басымлы, эслеп, ачыуланмай, къызмай, адамны жанына тиймезча, сабыр халда. **Сырлы** сёлешиу. **Сырлы** жууап этиу. *Ачыулары бурунларына ётюп, туююшюрге хаппа-хазыр болуп тургъан шахтёрланы сорууларына малкъарлы жаш ашыкъмай, эслеп сёлеше, **сырлы** жууап къайтарады (*Т.Ж.*).

Сырма

СЫРМА¹ *сыф.* Къошагъы болмагъан, таза (алтынны, кюмюшню д.а.к. башха затны юсюнден). **Сырма** алтын. **Сырма** кюмюш. **Сырма** ёзден. *Сюйгенчигим ариуду, тишлери **сырма** алтындан. Бир кёрейим деп барсам, кетерим келмейд къатындан (*МХЖ²*).

СЫРМА² *ат.* Жууургъанны, төшекни д.а.к. башха затны сырылгъан ызы. Төшекни **сырмалары**. Къынгыр **сырма**. Тюппе-тюз **сырма**.

Сырсыз

СЫРСЫЗ¹ *сыф.* Осал къылыкълы, намыссыз, сыйсыз, кесин тап жорюте билмеген; осал тапсыз, аман. **Сырсыз** адам. **Сырсыз** иш. ***Сырсыз** жаш – жюгенсиз ат, **сырсыз** къыз – тузсуз хант (*айт.*). [Хаулат Назирге:] Жашыгъыз бек **сырсыз** иш этгенди... (*Т.Ж.*). [Мухаммат Ибрахимге:] «Сёз берген эди», – деп тураса! Аллай [Шарауча] **сырсыз** адамны сёзю неди?! (*К.М.*).

СЫРСЫЗ² *сёзл.* Намыс этмей, сыйламай, адамны намысын, сыйын чёкдюрюп. **Сырсыз** сёлешиу. **Сырсыз** жууап этиу.

Сырт

СЫРТ¹ Тёмекни арт (жаныуарлада – ёрге, огъары) жаны, боюндан къуйрукъ сюекге дериси; аркъа. **Сыртына** кётюрюу. **Сыртындан** жатып туруу. **Сыртын** буруп олтуруу. **Сыртына** минерге. ***Сырты** тийген – къоба, башы

тийген – оба (н.с.). Жыгъылгъанны **сырты** жерден тоймаз (айт.). [Къаний та-
нагъа:] Ай **сыртынгдан** жарылгъын! Саулукъ ийнеке деп асырагъан кырдык-
чыгъымы ашап кетген кёреме! (К.Х.).

СЫРТ² Жалпакъ, сыртлыкъ, уллу дуппур. **Сыртха** чыгъыу. **Сыртдан** къа-
раргъа. **Сыртда** отлагъан къойла. *Бийик **сыртны** тѣппесинден Къарап, журтну
кёреме мен (М.М.). Ол налатлыкъла жылкыы сюрюуню **сыртдан** аударуп, сю-
рюп кетди, Муштухул къуууп, чапдырып барып, тау артына, Эбизеге, жетди-
ле (МХЖ²).

Сырын

СЫРЫН¹ Къаллай да болсун бир чырмагъан затладан ычхынып алгъа ёт,
чыкъ, бар. Алгъа **сырыныу**. Бир затны къатына **сырыныргъа**. *Бир къара къал-
пакълы, узунмыйкъ, алаша киши, жыйылгъанланы аралары бла къыйналып
ёте, алгъа трибуна табагъа, **сырыныргъа** кюрешеди (К.Х.).

СЫРЫН² *къарач*. Итин, талпы, эс бѣл. Окъургъа **сырыныргъа**. Ариу кий-
имге **сырын**. Илмугъа **сырынып** кёрюрге.

Сыт

СЫТ¹ Къаты къысып, басып эз. Лимонну **сытаргъа**. Жюзюмню **сытып**, суу-
ун чыгъарыу. Киштик чычханны **сытады**.

СЫТ² *къарач*. Кѣз жаш чыгъар, кѣз суу эт, жиямсыра. *Бизни кѣргенлей,
жашчыгъы кѣп болмай кѣлге батып ёлген къоншубуз Пазий **сытып** башла-
ды (Тек. Ж.). Ажымлы ёлген жаш адамгъа тиширыуланы кими къачырып, кими
сарнап, кими да **сытып** жияйдыла (С.К.).

Сыфат

СЫФАТ¹ Тюрсюн, чырай, кёрюм. **Сыфаты** ариу адам. **Сыфаты** эриши бол-
гъан. ***Сыфатына** кѣре – адамлыгъы (айт.) **Сыфатында** болмагъан суратында
болмаз (н.с.). **Сыфаты** сурат кибики, Нечик омакъ кийинипди! Айхай, гокка
къызчыкъны Къылыкъчыгъы кийикди (С.А.). 2. Жашау кертиликни бир хал-
гъа келтирилген суратланыуу. *Малкъар халкъны къыйын жашауун Кязим ке-
сини «Жаралы жугъутур» деген поэмасында жугъутурну **сыфаты** бла кѣргюз-
теди (М.Д.). Малкъар совет литература бийлени бла жарлыланы **сыфатларына**
асыры уллу эс бургъанды («Заман»).

СЫФАТ² *грам*. Тилни затны шартын кѣргюзтген, болушлада, санлада, бет-
леде тюрленнген кесеги. Къуралгъан **сыфатла**. Къуралмагъан **сыфатла**. Тюз
сыфатла. Болжалчы **сыфатла**. ***Сыфатла** морфология, синтаксис, синтаксис-
морфология, лексика-семантика, семантика-морфология, семантика-синтаксис
мадарла бла къураладыла (Г.Ж.). **Сыфатны** юч даражасы барды: кемлик дара-
жа, тенгleshдириу даража, айырма даража (С.Б., С.А.).

Сыфатлы

СЫФАТЛЫ¹ *сыф.* Ариу кёрюмлю, сөйдүмлю, чырайлы. **Сыфатлы** адам. **Сыфатлы** тиширыу.

СЫФАТЛЫ² *сонг.* Биреуге, бир затха ушаш, биреу, бир зат кибик (баш болушдагы атла эм сыфатла бла жүрөйдү). Адам **сыфатлы** маймул. Бөрү **сыфатлы** ит. *Кёп ишчи төшгө чөгүч урурла, Кезиу-кезиу машинаны кёурурла, Кызыу кыатып, жыгырыкыла бурурла, Бу **сыфатлы** кече, кюн да улурла (*К.И.*). Мени кыйынлыгым анга [кызычыкыга] кёчүп, битеу жашауун мени **сыфатлы** этип кёоярыкча тартыным (*Б.Х.*).

Сюек

СЮЕК¹ 1. Адамны бла жаныуарланы скелетлетлерини кёурам кесеклери. Баш **сюек**. Базук **сюек**. Тобукъ **сюек**. **Сюекни** жилиги. *Тилде **сюек** болмаса да, сюек сындырып (*н.с.*). Тилде **сюек** жокъ (*айт.*). 2. Бир-бир көгөтлени кыаты тышлы урлуктары. **Сюеклери** ашарга жараган шапталла. Баллини **сюеги**.

СЮЕК² Адамны саны, саныны битгени. **Сюеги** ариу адам. Субай **сюекли** тиширыу. Адамны **сюегини** битгени. *Эй, кыаяда кёзбау кийигим, суу кыамиш кибик **сюегинг!** (*фольк.*).

Сюз

СЮЗ¹ 1. Суусун затны таза этер, кирин кетерир ючюн не да болсун бир затны ичи бла ётдур. Сютню **сюзерге**. Бозаны **сюзюу**. *Аппа минчакъ тизеди, Ынна боза **сюзеди**. Келин келликди юйге, Биз барыбыз да суйген (*М.М.*). 2. *кёч.* Хар жаны бла кыарап, тинтип, тенгешдирип, кесинги оюмунгу айт, адамны не да илму, суратлау д.а.к. башха ишни кыйматыны юсюнден, тап, тапсыз жерлерин чертип, кесинги оюмунгу айт, багъа бич. Школчуну осал кыылыгын **сюзерге**. Ишни **сюзюу**. Ортагъа алып **сюзерге**. Диссертацияны **сюзюу**. *Университетни филология семинары, жашны доктор диссертациясын **сюзюп**, анга бийик багъа бичгенди («Заман»). [Салых:] Угъай, уруп алай айтып кёояргъа жарарыкъ туюлдю, терсни, тюзню жаланда **сюзюп** тохташдыргъа боллукъду (*Г.Э.*).

СЮЗ² *ц. диал.* **Жюз²** деген бла бир магъанадады. Сууда **сюзерге**. Кыайыкъ бла **сюзюп** айланыргъа. Папушла кёлде **сюзедиле**.

Сюзюлме

СЮЗЮЛМЕ¹ *сыф.* Сюзюлүп атлаучу, омакъланып, кёбүлүп атланычу, кёошакълы, омакъ. **Сюзюлме** тиширыу. **Сюзюлме** кёзле.

СЮЗЮЛМЕ² *ат къарач.* Гитче богъаз, черекни (неда кёлню) жагъасыны кыатында суу акъырын барган жери. **Сюзюлмеде** бабушла жүзедиле.

Сюйдюмлю

СЮЙДЮМЛЮ¹ *сыф.* Адам сюерча, аны жүреги тартырча, ариу, чырайлы, суйдюмю болгъан. **Сюйдюмлю** тиширыу. **Сюйдюмлю** кёзле. **Сюйдюмлю** къарам. *Марзият, къыркъ жылы тола тургъан, юч сабийи болгъан тиширыу эсе да, кёп къыздан ариуду, **суйдюмлюдю** (Ш.М.).

СЮЙДЮМЛЮ² *сёзл.* Адам сюерча. **Сюйдюмлю** ышарыргъа. **Сюйдюмлю** кюлюрге. **Сюйдюмлю** къара. *[Хасан:] аны [Асиятны] къонгуроу ауазчыгъы, **суйдюмлю** ышарыучусу бюгюн да кёзюмю юсюндедиле (Ш.Х.).

Сюйдюмсюз

СЮЙДЮМСЮЗ¹ *сыф.* Суйдюмю, адам сюер ышанлары болмагъан, чырайсыз. **Сюйдюмсюз** адам. **Сюйдюмсюз** тиширыу. **Сюйдюмсюз** жапы.

СЮЙДЮМСЮЗ² *сёзл.* Адам суймезча, тапсыз, эриши халда. Суйдюмсюз къарау. Суйдюмсюз кюлюрге.

Сюр

СЮР¹ Жаны болгъан затны къайры болса да зор бла бардыр. Тууарланы суугъа **сюрюю**. Жел орамны букъусун **сюреди**. Къойланы жайлыкъгъа **сюрюю**. *Къоруучу чюгюндюр бахчада отлай тургъан ийнеклени **сюрюп** барып, къауулгъа урады (Тек. Ж.). Иши болмагъан итлени суугъа **сюрюп** (айт.). **2.** Кимни болса да ызындан къуу. *Ашыкъмагъыз, ызыгъыздан жау **сюргенча**, асыры терк барасыз! (З.З.). Къошха от салып кетген атлыны ызындан **сюрюп** жетдик... (К.М.). **3.** Кимни болса да малын, урлап, аллынга этип кет. «Огъай. Бу мал бла мен уялмай юйге бараллыкъ туююлме!» – деп, Ахсудур малны Сайнашдан **сюрдюрюп** жиберип, кеси мал сюрюрге жайылып кетди (КъХТ.). Ногъайлы, ызларындан тюшюп, **сюрюлюп** баргъан атланы сыйырыр къайгъыгъа киргенди (Б.М.). **4.** Кюч бла, зор бла бек терк бардыр (сёз *ючюн*, атны, эшекни), уллу скорость бла бардыр (машинаны, поездни д.а.к. башха затны). Жегилген атланы **сюрюю**. Машинаны **сюрюрге**. Поездни **сюр**. *Арбачы, къамичини юслеринде ойната, атланы къатыдан-къаты **сюрюп** барады. Ол будай ора тургъан комбайннга ашыгъады (Ш.Х.). [Мухтар Аминнге:] **Сюр**, маржа, машинангы теркирек, самолетха кеч бола турабыз! (Гул. Б.). **5.** Къаллай да болсун бир белгили заманны жаша, жашау ётдюр. Жюз жылыны **сюрген** къарт. Жашауну асламысын **сюргенле**. *Зауукъ жашау сюралмадынг, Насып, къууанч кёралмадынг (Х.О.). **6.** Не да болсун бир затны этерге ёч бол. Аманлыкъны **сюрмезге**. Ичгини **сюргенле**. Харам ырысхыны **сюрюю**. **7.** Не затны болса да игиге неда аманнга сана, жорала. Игиге **сюрюрге**. Аманнга **сюрюрге**. Терсине **сюрюю**.

СЮР² Жерни трактор неда сабан агъач бла къаздырып, урлукъ салырча жумушат. Жерни **сюрюю**. Жангыдан **сюрюрге**. Трактор бла **сюрюю**. Сабан агъач бла **сюрюлген** бахча. *«Жукъаракъ **сюргенсиз**!» – деп, агроном эки тракторчугъа да тырман этгенди (Къуд. Х.). Башха ишле кезиуонде тамамлансала эди,

бусагъатда аланы [жерлени] барысын да зябъха **сюрюрге** керек эди (Т.Ж.).
Сюре билген ора да билир (*айт.*).

Сюрюн

СЮРЮН¹ 1. Не затха болса да аягъынг илинип, ары-бери сюрюш, тентире, жыгъылыргъа аздан къал. Ары абына, бери **сюрюне**. **Сюрюне** барып, жыгъылыу. *Атлагъаным сайын абына-**сюрюне**, суюгенимладан келеме (*фольк.*).
2. *кёч.* Жангыл, жангылыч иш эт. *Адамны ашхылыкъ кёрююн огъай, **сюрюнюрюн** суююп тургъан, зар адамла да бардыла (С.К.).

СЮРЮН² *къарач.* Не затны болса да болурун, этилирин кюсе, бек изле, анга итин. Игиге **сюрюнюрге**. Окъуугъа **сюрюнюу**.

Т

Таба

ТАБА¹ *ат.* Къыйырлары ичине бюгюлюп, тегерек ишленген, ичинде эт, гаккыла д.а.к. башха зат къуурулуучу юй сауут. **Табада** бишген гыржын. **Табада** эт къууруу. Саплы **таба**. **Табада** хычинле бишириу. ***Таба** отха кѣмюлсе, кѣонакъ кѣошха кѣлленир (*айт.*). Ання халыулары алгъа **табада** кѣатдырып, сора отха кѣмюп бишириучюдү (*Т.А.*).

ТАБА² *сонг.* Аллында келген сѣз кѣргюзтген зат бла байламлы ишни ол зат болгъан жанына айланнганын билдиреди. Эл **таба**. Тау **табагъа**. Шахар **табадан**. *Сора жылкычы, атха минип, Чабалды кюнчыгъыш **табагъа** (*Къ.Къ.*). Къара суучукъ **таба** айландым чаба-чаба (*Ё.А.*). Акъ Минги тау **табагъа** ал буруп, Бара эди машинабызны жумулуп (*Къ.Къ.*).

Табакъ

ТАБАКЪ¹ Ичине аш къуюлуучу (салыныучу), тегерек формалы терен неда сай юй сауут, тепшек. Аны ичиндеги ашарыкъ. Мияла **табакъ**. Чын **табакъ**. Чара **табакъ**. Сай **табакъла**. Сау **табакъны** ашау. *Столгъа уллу **табакъ** бла тылпыу эте тургъан эт, гитчерек **табакъла** бла уа сохтала, жѣрмеле келдиле (*Т.Ж.*). [*Харун:*] Ай, аперим, экинчи **табакъны** да таууса тура кѣреме! (*З.З.*).

ТАБАКЪ² *этно.* Жангы юйленген заманда жашны бла къызны юйлери бир бирге жиберичю сый (ашарыкъ, ичерик затла). Къач **табакъ**. Ана **табакъ**. Юй **табакъ**. *Тийре, кѣоншу кѣатынла къач **табакъгъа** жыйылдыла, Ол да жокъ, бу да жокъ деп, тырман сѣзле къуюлдула (*Б.Х.*).

Табын

ТАБЫН¹ *ат.* Адамлары жыйыны, къаууму. Бийлени **табыны**. Къажау **табын**. *Жыйылышып, сабийле сабанлагъа чыгыучу эдик, Эки тамата айырып, эки **табын** болуучу эдик (*О.С.*). Орталыкълары бирлери жарлылары, бирлери уа бийлени **табынларына** кѣошула эдиле (*Г.Б.*). Жарлылары **табынында** байгъа-бийге жакъ басханла да болгъандыла (*З.Ж.*).

ТАБЫН² *этно.* 1. Кимге, неге болса да Аллаххача къуллукъ эт, баш ур, жалын-жалбар. Раубазыгъа **табынган** малкъарлыла. Жангыз терекге **табынып** тургъан къарачайлыла. Тейриге **табынган** заман. *[Салых:] Къой, кѣой, Раубазы деп, кертме терекге **табынып** жашагъан малкъарлыла не культура хапар айта-сыз?! (*Ш.Х.*). Ётдю къарангы заман, табийгъатха **табынган**. Илмуну хайырын-

дан жокъду энди абыннган (С.А.). **2. кѣч.** Кимге болса да баш ур, бойсун, бой сал. Байгъа, бийге **табыныучу** заманла. Къуллукъчугъа **табыныу**. *– Жашар суйсенг, **табынырса, табынмасанг**, абынырса! – деп, ачыуланып, бу жол хыны сѣлешгенди ол (Б.И.).

Табыш

ТАБЫШ¹ *къарач.* Эбин билмеклик, мажармакълыкъ эте, таба, мадара билмеклик. **Табышы** болгъан адам. Аны **табышы** игиди.

ТАБЫШ² Не да болсун бир затдан тюшген (тюше тургъан) ырысхы, хайыр, бир затны юсю бла табылгъан (табыла тургъан) ахча, мюлк. Биреуню **табышына** сукъланнган айыпды. Адамланы **табышлары**.

Табышлы

ТАБЫШЛЫ¹ *къарач.* Тири, мадарымлы, жигер, эпли, сынаулу. **Табышлы** адамла. Хар неге да **табышлы** жаш. *[Аскербий:] Жангы тамадабыз эсли, жити, **табышлы** жаш керюнеди (С.К.).

ТАБЫШЛЫ² Ырысхылы, бай, хар керекли затын табыучу. **Табышлы** юйюр-ле. **Табышлы** предприниматель.

Тагы

ТАГЫ¹ Къаяда, жарда тапкачыкъ. Къаяны **тагылары**. Жарны **тагысы**. *Къаяны **тагысында** сюеледи жур кийик, Мюйюзчюклери аны жылтырайдыла нюр кийип (М.М.). Сен болурмуса тау кийиги **Тагылы** къаяда жубаннган? Суймеклик ауара, бийиклик Элтеди жумадан жумагъа (Байд. М.).

ТАГЫ² *ц. диал.* Агъачны ичинде неда агъачлы жерде гитче суучукъ. Кийикле **тагыдан** суу ичедиле. Бир **тагычыкъны** къатында солургъа олтурдукъ. *Мал-къаргъа жюрегимден жыр тагъама, Жан-жанымда **тагы** суула зынгырдай. Мен дайым халкъым бла махтанама, Хар кюнюм анга атала жангыдан (Байд. М.).

Тагъалан

ТАГЪАЛАН¹ **1.** Къарыусуз бол (ич ѳтюп, къарын ауруп). Этден **тагъаланыу**. Хуппегиден **тагъаланнган** бузоула. **2.** Хыра бол, хыран (тылыны юсюнден). Къызчыкъ **тагъалана** башлагъан тылыны ун къошуп ийледи.

ТАГЪАЛАН² *къарач.* **1.** Кѣлсюз бол, умут юз, биреуден бир затдан сууу. Дерследен **тагъаланыу**. Биреуден **тагъаланыргъа**. *Ахмат, къоркъмай, анга таукел айланып келгенин кѣргенде, бѣрю, къойладан **тагъаланып**, къачды, сора мычымай чауулгъа кирди (С.А.). **2.** Сокъуран. Ишден **тагъаланыу**. *Бир затны этип башлагъанлай сагъыш этип башлагъыз ишигизни, артда **тагъаланыргъа** тюшмесин! (Х.О.). Аллай тюрт сѣзлеге ала **тагъаланыргъа** боллукъларын ангылап, Махсют къатыннга тигирек жууап этди (С.А.).

Таз

ТАЗ¹ Металлдан неда пластмассдан этилген, кенг, терен болмагъан, уллу тегерек неда зугул юй адыр. Пластмасс **таз**. Багъыр **таз**. Сабийни **тазда** жууундуруу. *Аннаны абидез алыучу багъыр **тазы**, жез кѳумгъаны, кийик териден намазлыгъы, юч тюрюлю санау минчакълары, кѳураны да бардыла (К.М.).

ТАЗ² эск. Чыгыр. ***Таз** такъыядан жугъар (*айт.*). Сайлагъаннга **таз** жетер, ёпкелегеннге аз жетер (*айт.*).

Таза

ТАЗА¹ *сыф.* 1. Кирсиз, кири болмагъан, ариу. **Таза** кѳолла. **Таза** суу. **Таза** кийимле. **Таза** арбаз. *Халимат кѳайын атасына тюз кеси атасынача кѳарайды: жылы аш ашатады, **таза** кийимле кийдиреди (К.А.). Асфальт тѳешелген кенг, **таза** арбазда столла салыннгандыла, аланы юслеринде уа – тюрюлю-тюрюлю ашарыкъла, ичгиле (З.З.). **Таза** сууун киши эшикге тѳкмейди (*айт.*). 2. *кѳч.* Ниети тюз болгъан, кишиге харамлыгъы болмагъан, аман ниет тутмагъан. **Таза** жүрек. **Таза** ниет. *[Сагит Аминнге:] Сени жүрегинг бизге, ахлуларынга, угъай, кимге да **таза** болгъанын билебиз (К.М.). [Ийналукъ:] Тейри, кѳалай эсе да, бу [Кѳурман] Сафаргъа артыкъ **таза** жүрек тутмайды (Т.З.). 3. Булутсуз, чарссыз, чууакъ; юсюне жукъ жазылмагъан. **Таза** кѳк. **Таза** кѳагъыт. *Тап-**таза** кѳкде самолѳт акъ кѳалын ыз этип барады (З.З.). Ол [Исмайыл] бир жаны **таза** кѳагъытланы атып кѳоймай, хайырланады (Кѳ.Н.). 4. Кѳошакъсыз, башха зат кѳошулмагъан. **Таза** алтын. **Таза** жибек. **Таза** спирт. **Таза** хауа. *Эрттенликде жарау этерге чыгъып, **таза** хауаны солусанг, кюн узуну санларынг, ойнап ишлеригинг келип, кѳлюнг кѳтюрюлюп турады (Ш.Х.). 5. *кѳч.* Керти, чынтты. **Таза** шүѳхлукъ. **Таза** сүймеклик. *Мариям бла Тауланни арасындагъы байламлыкъ жүрекни теренинде бегитилген, седиремезлик, **таза** сүймекликди (Т.А.). Арабызда шүѳхлукъ мунуча **таза** болсун, Бир бирни керти сүйген тенгледен журтубуз толсун! (С.А.).

ТАЗА² *сѳзл.* Кири кѳалдырмай, бек ариу этип. **Таза** жуу. **Таза** сибир. **Таза** жаз. *Сакъалымы **таза** жюлюйме, мыйыкъларымы гымых кѳыркъма (Кѳ.А.). Кѳанамат, школдан келгенлей, ауузланады, сора юй тюпню, анасы юйретгенча, **таза** жуууп, дерслерине олтурады (Тек. Ж.). 2. *кѳч.* Тюз ниет бла, кѳл салып, кѳлюнг бла берилип. Халкъынга **таза** ишлерге. Ыразы эталсанг сен, **таза** ишлеп, халкъынгы, Багъа бичерик олду, унутмазлыкъ хакъынгы (Х.Н.). 3. *кѳч.* Керти да, тюзюн айтханда. **Таза** эригип тохтаргъа. **Таза** кѳыйналып туруу. **Таза** да арыргъа. ***Таза** тюнкесиз болгъунчу, Ислам ишин кѳояргъа унамай турду (З.З.). Кѳонакъ **таза** жигер адамладан эди (К.Х.). 4. Юсюне кир кѳондурмай, кир этмей, кирлендирмей. Кийимни **таза** кийиу. Юсюн-башын **таза** жүрютюрге. **Таза** сибир. **Таза** ишлерге. *Жангы сибиртги **таза** сибирир (*айт.*). Юсюн-башын **таза** тутхан, Търманынгы да жутхан, Окъуугъа башын атхан. Аллай жашды Кѳанамат, Хар иши да аламат! (Г.М.).

Тай

ТАЙ¹ *ат.* Байталны баласы. Хора **тай**. Маркъа **тай**. Тарпан **тай**. Генжа **тай**.
*Ат аягъы **тай** ёлтюрмез (*н.с.*). **Тайны** асырасанг, ат болур (*н.с.*).

ТАЙ² *ат.* Бурулуп чулгъанган къумач, клеенка д.а.к. башха зат. Къумач **тай**. Къагъыт **тай**.

ТАЙ³ *эт.* 1. Учхалауукъ, сыйдам жерде (бузда, малтанган къарда, жангы лак урулгъан полда д.а.к. башха жерде) учхала (аякъланы юсле-ринден). **Тайып** тюшерге. Аягъы **тайып** жыгъылыу. Бузда аякълары **тайыу**. 2. Бир жанына теп, къынгыр бол. Арбаны жюгю онг жанына **тайды**. Бел бауну айылы бир жанына **тайгъанды**. 3. *кёч.* Къалайдан болса да кет неда кетерил. Ишден **таяргъа**. Алайдан **тай**. Оноудан **тайыу**. Къуллукъдан **таяргъа**. *[Науруз:] Юйню ачхычын тас этгенбиз да, ма бучукъ [Асланчыкъ] мен базаргъа барып келгинчи, арбаздан **таймай**, юйню сакълап тургъанды (*Г.И.*). 4. *кёч.* Айтханынгы, тутхан, бардыргъан затынгы этме, андан бир жанына кет. Динден **тайыу**. Тутхан жолунгдан **тайыу**. Докладчы темадан **тайды**. *Устаз, айтхан затны унутуп къойса, неда андан **тайса**, аны окъутханларыны анга ийнаныулары, ары дери этген хурметлери аздан-аз бола башлайды (*Ш.М.*). Тюзлюкдю бизни жолубуз, **Таймазбыз** чыртда андан, Этербиз анга къуллукъ Жан чыкъгъынчыгъа сандан! (*С.А.*).

Тайпа

ТАЙПА¹ *къарач.* Уллу тай. Байталны **тайпасы**. Къумалы **тайпа**.

ТАЙПА² Бурунгу адамланы тукъум байламлыкълары болгъан, тиллери, жашагъан жерлери бир, уллу къаууму. Тюрк **тайпала**. Къыпчакъ **тайпала**. Аланлыланы **тайпалары**.

Такъмакъ

ТАКЪМАКЪ¹ Къошакъ, биреуге (бирлеге) неда бир затха къошулгъан зат. **Такъмакълы** адам. Ызындан **такъмакъ** тизип келиу. *[Асхат Музафаргъа:] Мен санга кесинг кел деген ушай эдим да, бу **такъмакъларынг** кимге керекдиле? (*Гул. Б.*). 2. Боюннга жюк, ауара. *[Амин:] Къатын а алгъанды, керти къатын, бир **такъмагъы** бла да!.. (*Къ.Н.*). [Зурум:] Хабий, кел биргеме деп, бек къаты тилеген эди, алай а анга **такъмакъ** болургъа скоймедим (*Х.О.*).

ТАКЪМАКЪ² Тракторгъа, машинагъа тагъылып жюрютюлюучю зат (прицеп). Машинаны **такъмагъы**. Тракторну **такъмагъы**. ***Такъмакълы** трамвай къулакъланы сасытырча таууш этип озду (*Г.И.*).

ТАКЪМАКЪ³ Жаш бла къыз бир бирге такъгъан лакъырда жыр. Тойлада **такъмакъла** жырланадыла.

Такъыр

ТАКЪЫР¹ *сыф.* 1. **Тар**¹⁽²⁾ деген бла бир магъанадады. **Такъыр** арбаз. **Такъыр** юй. **Такъыр** отоу. ***Такъыр** отоучукъда тёрт башлы юйдеги жашайды (3.3.). [Ис-

лам:] Кесигиз биле болурсуз, мында жер элдеча тйюлдю, бек кытды, **такъыр-ды** (Г.И.). **2. Тар**¹⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады (кийимни юсюнден). **Такъыр** пальто. **Такъыр** жыйрыкъ. **Такъыр** кенчекле. *Къысха, **такъыр** этекчик кьерге сюесе сен. Нёгерлерим кюлселе, уялама, къызчыкъ, мен (Д.А.). **3. кёч.** Къыйын, ауур, жарсылу, инжиулю. **Такъыр** дуния. **Такъыр** жашау. *Къара жыллада биз-ни халкъыбыз факъыр эди, Мудаклыкъ бийлеп, аны жашауу **такъыр** эди (М.М.).

ТАКЪЫР² сёзл. **Тар**³ деген бла бир магъанадады. **Такъыр** бичилген этек. Жыйрыкны женглери **такъыр** оюлгандыла.

Тал

ТАЛ¹ ат. Тынч бююлюучю иничке бутакълары, ууакъ чапыракълары болгъан кишиулю терек неда котур. **Талны** талай тюрлюсю болады. Суу **тал**. *Къойчула сагъайдыла терк, Кими кийди чабыр эм бёрк, Отун алдыла – **тал** бла жерк (Къ.А.). Сакъ бол, тау суу боюнунда **тал**, ёс, чакъ, къуууан, хайда, сау къал! (М.К.).

ТАЛ² эт. **Ары**¹ деген бла бир магъанадады. Къолла **талдыла**. Бутла таладыла. Бели **талыу**. *Къайгыларынга жарсый, Жарлы Кязим **талгъанды**, Ол башын тау черекге Атар киби болгъанды (М.К.). Кёкге минди, жерге тюшдю – акъ от жокъ, Азды, **талды**, кюйдю – бишди – акъ ат жокъ! (О.К.).

Тала

ТАЛА¹ ат. Тюз жер, аулакъ, уллу болмагъан биченлик (асламысында агъачны къыйырында неда ичинде). Къалын кырдыклы **тала**. Агъачны ичиндеги **тала-чыкъ**. Къуу **тала**. *Ана кёлю – балада, бала кёлю – **талада** (н.с.). Бир **талада** – минг чунгур (элб.).

ТАЛА² эт. **1.** Кёп жерин эм кёп кере тишле бла къап (итни, бёрюню д.а.к. башха жаныуарны юсюнден). Айыу атны **талады**. Итле бир бирлерин **талай-дыла**. *Бёрю **талагъан** къой киби (айт.). Шарау чабырларын жалчылыкъда туруп жыртмагъанды, ышымларын шинжилеге, киши къойларын а бёрюлеге талатмагъанды (Т.З.). Жаш, къойларын жанлы иш сюрген болур деп, излерге чыкъса, къойла талада отлай, бёрю уа арлакъда, **таланып**, хурттак-хурттак болуп тургъанын кёрдю (МХЖ). **2.** Жуууп, оюп, ашап кет (суу – жагъаларын, жауун – бахчаны). Жарны суу **талайды**. Бахчаланы жауун **талагъанды**. *Минги таугъа баргъан жолну ырхы **талап**, машинала бир талай сагъатны тыйылып тургъандыла («Заман»). **3.** Кёп жерин къабып, жарала эт (чибинлени юслеринден) * [Малляш Зухурагъа:] Мени этим барыгъызныкындан да татлы кёреме, къарачы, къалай **талагъандыла** саскыла (Гул. Б.). [Зайнаф:] Аллах хакъына, Мадина алай жетмесе, Муратны Харунланы батманларына жууукъ жерде ойнай тургъанлай, бал чибинле **талап** бошарыкъ эдиле! Бетинде, башында да жара болмагъан жери жокъду! (Тек. Ж.). **4.** Сыдыр, тырна, жырт (шинжилени, чырпыланы, д.а.к. башха затланы юслеринден). *Кезиу жетип, иели къойланы

кютерге чыкъсакъ, ингирге юсюбюзню къамишге, чыгъанагъа **талатып** къайтыучу эдик (Ш.Х.). 5. Тона (биреуню мюлкюн, ырысхыны кюч бла, зор бла ал). Къазакъла эллени **талагъан** эдиле. Къыралны **талагъанла**. *Урушну заманында мюлк **таланганды**, эл тууарылганды (К.Х.).

Тамам

ТАМАМ¹ сёзл. 1. Тюз, башха болмай (тенглешидириучю формадагъы сёзле бла жюрюйдю). **Тамам** сенича. **Тамам** ол айтханча. **Тамам** кесича. **Тамам** сиз айтханча. *[Назир Ахматха:] **Тамам** айтханынгча тап, тынгылы ишлегенсе [юйню], аперим, оллахий!..(Х.О.). [Науруз Оюсха:] Да ма къара, **тамам** сен кёр-гюзтүп кетгенча этерге кюрешгенбиз! (3.3.). 2. Бек, мардасыз. **Тамам** амалсыз болду. **Тамам** онгсузуна къалады. *Бир кюн киши **тамам** ачыуланнганды (С.К.). Асыры арыгъандан, **тамам** онгсузума къалып, олтургъан жеримден къобалмай тургъанымлай, Келлет, ийнегин излей келип, юсюме чыгып къалады... (Т.Ш.). Той **тамам** къызгъанда, Ариужан... былай айтханды (С.К.). 3. *хапар. магъ*. Этилгенди, хазырды, тынгылыды, толгъанды. Иш **тамамды**. Хар зат **тамамды**. *Иш **тамамды**, барайыкъ, Сейирине къарайыкъ (М.И.). 4. *хапар. магъ*. Боллукъду, жетерикди. Аны окъугъаны **тамамды**. Бизде болгъан кюч **тамамды**. *Билгеним **тамамды** деп, уллу кёллю болуп къалыргъа жарамайды, билимни чеги жокъду («Заман»). [Назийфа:] Мен да сизге берир ючюн къалгъан эсем, сора билмейме... энди уа бергеним **тамамды**, къуру манга ышанып тургъанны къоюгъуз! (3.3.).

ТАМАМ² кес. 1. Тюз, башха болмай. **Тамам** атасы кибикиди. **Тамам** сылама-сы. **Тамам** аллай бир. **Тамам** анга ушайды. *Къызчыкъны бети, чырайы угъай да, къылыгъы, кесин жюрютюу халы, ауазы окъуна тамам анасына ушайды (Гул. Б.). 2. Артыгъы, кеми болмай (заманны билдирген сёзле бла жюрюйдю). **Тамам** он жыл озду. **Тамам** кюн ортада. **Тамам** къартайгъанда. ***Тамам** къыркъ жылы толгъан кюн Асхатха эки эгиз жаш тууады (Къул. Х.).

ТАМАМ³ сыф. Чынтты, ётюрюксюз. **Тамам** керти зат. **Тамам** тюзюн айтыргъа. **Тамам** тели. *[Малик Шамилге:] Ма сау бол да къал, бу жол **тамам** тюзюн айтдынг! (Ч.М.).

Тамамлы

ТАМАМЛЫ¹ сыф. *къарач*. 1. Деменгили, кючлю, бек, тутхучлу ишленнген. **Тамамлы** мекам. **Тамамлы** къурулуш. *Онеки этажлы **тамамлы** къурулушну баш ишлери бошалгъандыла («Заман»). 2. Бегиген, бегимли. **Тамамлы** оноу. **Тамамлы** оюн. **Тамамлы** сылтау. 3. Белгили, уллу, даражалы. **Тамамлы** иш. **Тамамлы** бегим. **Тамамлы** уста. *Ала барысы да беш жылдан сора, артистлик жаны бла **тамамлы** билим алып, республикагъа къайтадыла («Къарачай»).

ТАМАМЛЫ² сёзл. *къарач*. Адам махтарча, тынгылыды, тапды дерча. **Тамамлы** этерге. **Тамамлы** тюрленирге. **Тамамлы** ишленирге. *Беш къатлы кирпич юй, **тамамлы** ишленип, байрам аллы кюнледе хайырландырыргъа берилгенди («Къарачай»).

Тамата

ТАМАТА¹ *сыф.* 1. Жыл саны бирсиледен артык болган, аладан алгъа туугъан, кѣп жашаган. **Тамата** жаш. **Тамата** къарындаш. **Тамата** эгеч. Юйюрге **тамата** сабий. ***Таматасы** барны, жылы келсе да, кеси гитче (*айт.*). Аскерни **тамата** жашы, университетни бошап, школда математикадан окъутады, кичиси уа школну быйыл бошарыкды («Заман»). 2. Къуллугъу, чыны д.а.к. башха заты бирсиледен ёрге, бийик болган. **Тамата** офицер. **Тамата** мастер. **Тамата** лейтенант. **Тамата** илму къуллукъчу. *Кандидат диссертация къоруулап барган жашны институтха бара барганлай окъуна **тамата** илму къуллукъчу этедиле («Заман»). Милицияны **тамата** лейтенанты А. Хурановха бек къоркъуулу аманлыкъчыны тутханы ючюн КъМР-ни МВД-сини сыйлы саутъасы берилгенди («Заман»). 3. Окъууну бошай турган, бошаргъа жууукълашхан. **Тамата** классланы окъуучулары. **Тамата** курсада окъугъан студентле. *Университетни орус, къабарты, малкъар бѣлюмлерини **тамата** курсларында иги окъугъан студентле магистратурагъа алыныргъа эркиндиле («Заман»).

ТАМАТА² *ат.* 1. Къайда, къаллай иште болса да башчылыкъ, оноу этген адам. Школну **таматасы**. Университетни **таматалары**. Бѣлюмню **таматасы**. Кафедраны **таматасы**. ***Тамата** илму къуллукъчу болуп эки жыл ишлегенден сора, жаш алим институтну малкъар тилден бѣлюмюне таматагъа айырылды («Заман»). Столну **таматасындан** эркинликсиз эшикке чыгып къайтханлары ючюн, жашланы экиине да «тазир» салынды (*Гул. Б.*). **Тамата** болган тынч, **таматалыкъ** этген къыйын (*айт.*). 2. Акъылбалыкъ болган адам. **Тамата**, кичи билмеген адам. **Таматала** бла олтуруу. ***Таматаны** сыйламагъанны халкъда сыйы жюриюмегенин Мухтар кеч ангылагъан эди (3.3.).

Тамаша

ТАМАША¹ *сыф.* Бек иги, бек сейир, алапат. **Тамаша** иш. **Тамаша** жигитлик. **Тамаша** болум. **Тамаша** концерт. *Ол кюзгю къала. Аныча **тамаша** къала кѣкде да (*Ё.М.*). [Хаким:] Мен сизге бир **тамаша** хапар айтайым... (3.3.). Алф Ёрюзмек тюзюнлей Акъ къалагъа киргенди, Къалада бир **тамаша** Акъ бийчени кѣргенди (*Б.А.*).

ТАМАША² *ат.* Сейир этерча зат, сейирлик. *Ауузубузну ачып, **тамашагъа** къарап турабыз (3.3.). [Харун:] Ол бошду, **тамашасын** энди кѣргюзтюрюкдю (*К.Х.*). Къарачайны жюрегини жюреги, Жюреклеге жылыу берген **тамаша**, Октябрьны накъут-налмас тереги, Къобан бла Тебердиге жанаша.

ТАМАША³ *сѣзл.* Адамны сейирсиндирирча, бийик даражада. **Тамаша** тепсерге. **Тамаша** жырларгъа.

Тамашалыкъ

ТАМАШАЛЫКЪ¹ *ат.* Сейир¹, сейирлик³, **тамаша**² дегенле бла бир магъанадады. Къудуретни **тамашалыгъы**. **Тамашалыкъгъа** кѣргюзтюу. *[Томай Мас-

хутха:] Бусагъатда тюкен аллында мен бир тамашалыкъгъа къарап келеме да!.. («Заман»).

ТАМАШАЛЫКЪ² *сыф.* Сейирлик¹, тамаша¹ дегенле бла бир магъанадады. Тамашалыкъ таурух. Тамашалыкъ иш. *[Мурай:] Хусей а энди аллай тамашалыкъ жаш болгъанды!.. (З.З.). Ол кече Аныуарны хар кёргенине аны айтып махтанып туруучу алтылы тамашалыкъ ёгюзю урланады (К.Х.).

Тамыз

ТАМЫЗ¹ 1. Тамычы-тамычы, тамдырып-тамдырып къуй. Суу тамыз. Кёзге дарман тамызыргъа. *Дохтур жазып кетген дарманны эки ыйыкъны тамызгъандан сора, Маликчикни кёзю игиге айланады (К.Х.). Анга дохтур кереги жокъду! – деди эфенди. – Будаиланы къанларындан тамызгъаныгъызлай, кёзюню ауу кетип къаллыкъды! (З.Ж.). 2. Бир кесекчик къуй. Сютге ырдауун тамызыргъа. Шорпагъа мысты тамызыу. *Къазан асып, сютге ырдауун тамызып, мыдыхда уа нартюх чыкъырдай турады (М.И.). Сууукъну дарманы буду! – деп, Хашим гыт-гыт эте тургъан жашланы кружкаларына спиртден тамызды (Гул. Б.).

ТАМЫЗ² 1. Отну жандыр, жанарча эт, тиргиз, къабындыр. От тамызыргъа. Отну фатеген къуюп тамызыу. Къыйы отну тамызыргъа. *От тамызсанг, тютон чыгъар (н.с.). Къургъакъ чырпыла бла терк окъуна от тамыздыла, юсюне уа уллу чынар отунла къаладыла (Къул. Х.).

Тансыкъ

ТАНСЫКЪ¹ *сыф.* Тансыкълагъан. Тансыкъ салам. Неда болсун бир затха тансыкъ адам. Тансыкъ къарам. Тансыкъ сёзле. *Туугъан журтум, мен санга тансыкъ салам иеме, Битеу дуния мюлкюнден сайлап, сени сюеме! (С.А.). Санга тансыкъ къарамымы бек терк ангылаучуса, Таралгъан сёзлериме суююп тынгылаучуса (С.А.).

ТАНСЫКЪ² *ат.* Кимни, нени болса да кёрюрге итиниу, кюсеу, термилиу, бек суююу, излеу. Не да болсун бир затдан, биреуден тансыгъынгы ал. Ала бизге тансыкъдыла. Тансыкъгъа табылгъан зат. *[Назифа:] Ол шахардагъы туудукълагъа асыры тансыкъдан неми да унутханма (Гул. Б.). [Шаухал:] Келчи, ариуум, сенден тансыгъымы алайым, Сен уяла эсенг а, кесим сизге барайым (С.А.).

Таныш

ТАНЫШ¹ *эт.* Бир бирни таны, бил, бир биринг бла шагъырей бол. Жангы жууукъла бла танышыргъа. Тойда танышыу. *[Маулут:] Таны-шыгъыз, бир бирни жюрютюгюз, узакъ адамла туююлсюз, аналарыгъыз ючге айланып турадыла! (К.М.). [Омар Калмукга:] Кёзбау этген сунма, сени бла танышханлы бери хар ишим онгуна барып башлагъанды (К.Х.).

ТАНЫШ² *сыф.* Таныгъан, билген. Таныш адам. Таныш жерле. *Ол экиси-ни бир бирлерине бетлери ачылмай, жаш, жангы заманларындача, ариу, татлы

жашагъанларына таныш, тенг жашла сукълана, сейирсине тургъандыла (С.К.). Солуп къайтып, ыйыкъ да озгъунчу, Далхат **таныш** къызындан письмо алады (Гул. Б.).

ТАНЫШ³ *ат.* Адамны алгъындан таныгъан, билген адамы. **Танышла** бла тубешиу. Кёп **танышы** болгъан адам. *Андан чыгып: – Нарт Ёрюзмек, кел! – делле. Уллу тойда нарт **танышла** кёп элле (Б.А.). **Танышынг** иги болса, кесинг да игисе (н.с.). **Танышым**, тенгим, Этегим-женгим Сыйлы кёрдюле, Хурмет бердиде (Т.М.).

Танг

ТАНГ¹ *ат.* 1. Кюн чыгъардан алгъа заман, табийгъат жарый башлагъан заман. **Тангны** буруну бла. **Тангны** жарыгъы. **Тангнга** дери. **Танг** агъара башлады. *Бир кече анам, ёлгенлери эсине туюшуп, **тангнга** дери ичинден сарнагъанлай, кёз къысмай турду (З.З.). Ако, **тангны** буруну бла элни башына чыгып, уучу нёгери Къасымны сакълай эди (Т.С.). 2. Кюнню башланган кезиую, биринчи сагъатлары. **Тангнга** дери. **Танг** атаргъа. **Тангны** жукъламай атдыруу. ***Танг** атмайма десе да, кюн къоярыкъ туююдю (*айт.*). **Танг** тюш бола, жай къыш бола (*айт.*). Секирип туруучем мен, жаягъыма ургъанлай, **Тангым** атып кетиучед, босагъада олтургъанлай (М.К.).

ТАНГ² *сыф.* Ёлчеми, саны иги кесек болгъан. *[Мариям Дауутха:] Э къыз, биз андан жарлы жокъду деп тургъанбыз, Зарият харипни уа **танг** ырысхычыгъы бар кёре эдим! (Гул. Б.). Аллах айтса, Мухтар да энди ишинден **танг** хакъчыкъ ала башлагъанды (З.З.).

ТАНГ³ *сёзл.* Иги кесек, аслам. *[Науруз:] Жаннет бу эки-юч кюнде **танг** ашай башлагъанды ансы, жарылгъанлы бери ашы осалды (Къул. Х.). [Хасан:] Быйыл ала да [студент жашлары] **танг** болушхандыла чалыргъа, жыяргъа да (З.З.).

Тап

ТАП¹ *ат.* 1. Адамны неда жаныуарны терисинде жарасы бителгенден сора къалгъан ыз. Бетинде **табы** болгъан адам. Бичакъ жараны **табы**. *Къазаутда биз сынагъан окъ жараланы **таплары**. Бюгюн да кетмегенлей турадыла сакъланып (Х.О.). Къаракъаш, къаракёз, бетинде да чечек **таплары** бла, Аминат Бекмырзаны юйюнде къуллукъ этип ёсгенди (Ё.А.).

ТАП² *сыф.* 1. Келишген, жарашхан, хайырланыргъа иги, тынч, кёлге асыулу, жагъымлы болгъан. **Тап** кийим. **Тап** шинтик. **Тап** жер. **Тап** мекам. *[Назбий Умаргъа:] Огъурлу болсун журтугъуз! Бек **тап** жерде алгъансыз (Къ.Н.). Мазан, юйню отоуларындан бек **табын** сайлап, кесини музыка аппаратурасын анда орнатханды (Г.Э.). 2. Къабарты-Малкъар чеклерин **тап** халгъа Север Кавказда биринчи болуп келтиргенди («Заман»). Адамны не да болсун бир затына себеп болгъан, анга болушхан, анга керек болгъан. Барына да **тап** заман. **Тап** болум. **Тап** кезиуде. *[Эмеген Къарашауайгъа:] Кел, кел, кел, адам улу! Манга бир **тап**

кѡабын боллукѡса! (МНТ). 3. Иги, тюз, жарагѡан. **Тап** оноу. **Тап** жууап. **Тап** бегим. **Тап** жашау. *[Музафар Сейитге:] Ай, сау кѡаллыкѡ, ол итден туугѡаннга уа бир **тап** жууап бердинг! (К.Х.). [Хаулат Назирге:] Сау бол, аття, бек **тап** оноу этгенсе!..(3.3.). 4. Чырайлы, келбетли, ариу. **Тап** адам. **Тап** жаш. *[Омар:] Анга [Салыхха] кесича, бир **тап** адам [тиширыу] тюшсе, бек кѡууанырыкѡ эдик (Т.А.).

ТАП³ сѡзл. Тынчлыкѡлы болурча, кѡыйналмазча. **Тап** жат. **Тап** олтур. **Тап** тохта. Кесинги **тап** жарашдыр. *[Назифа:] Э киши, кийимлеринг бла жукѡлап кѡалма, тешинип, **тап** жат! (3.3.). – Бери ѡт да **тап** олтур, алайда кѡыйналгѡан этериксе, – деди Мухтар Исмайлгѡа (Т.Ж.). 2. Кесине хайыры болурча. **Тап** сатыу. **Тап** кѡутулуу. **Тап** сатып алыргѡа. *– Угѡай, багѡа туююлдю, бек **тап** алгѡанса, – деди Осман Дауутну базардан алып келген кѡунажинини тѡгерегине-башына кѡарап (Б.С.). 3. Кереклисича, тийишлисича, жорукѡну бузмай. **Тап** сѡлеш. **Тап** жууап этиу. **Тап** ойнаргѡа. **Тап** ишлерге. *[Хасым Назирге:] Санга былай кѡапмай, адамча, **тап** жууап этерге нек жарамайды? (Кѡ.Н.). – Кѡой бу онгдан, солдан атдырыуунгу! – деди Мазан Хакимге, ачыуланып. – **Тап** сѡлеш! (Т.Ж.). 4. Тюз, толу, магѡанасын бузмай, тюрлендирмей. Назмуну орус тилге **тап** кѡчюрюу. **Тап** ангылатыу. *Кѡайсынны назмуларыны бир бирлери орус тилге артыкѡ **тап** кѡчюрюлмегендиле, алада миллет энчилик тийишлисича кѡргюзтюлмейди («Заман»).

ТАП⁴ эт. 1. Излей кетип тюбе, излеген затынгы кѡр; сайлап, жараулусун ал, кѡура, жарашдыр; оюм этип, ойлап тохташдыр. Аманлыкѡчыны **табаргѡа**. Жюлгючюмю **тапдым**. Амал **тап**. *Мустафа, излей кетип, анасыны бохчасын тѡшек туююнде **табады** (3.3.). [Исхакѡ Хусейге:] Алан, кѡызла бла сѡлешсенг, аллай омакѡ, ариу, алдау сѡзле **табаса!**.. (К.Х.). [Хажиге:] Не билейим, энди ол кѡыйынлыкѡдан кѡутулур мадар **табаллыкѡ** болурбузму (Кѡ.Н.). 2. Насыплы, тенгликли, тынчлыкѡлы д.а.к. башха затлы бол, тынчай. Тынчлыкѡ **табаргѡа**. Насып **табыу**. Ыразылыкѡ **тап**. *– Энди мен, ол бѡрюню ѡлтюрюнгючю, тынчлыкѡ **табаллыкѡ** туююлме! – деп, жаш ийнегин ашап кетген бѡрюню излерге чыгѡады (МХЖ 1). [Суфият:] Биргеме окѡугѡанла юйдегиленип, эр киши ышыкѡ **табып** тургѡанларын кѡрсем, арыгѡан жолоучуча, кесим кѡалышмы кетдим, кимге да керек болмай, деп, кѡыйналлыгѡым келеди (Х.О.). 3. Балалы бол, кѡозла (сабий, бала, гаккы). Кѡп сабий **табыу**. Ит кючюкле **тапды**. Тауукѡ гаккы **табады**. *Тауукѡ **тапхан** жумуртха – сарысы да, агѡы да. Муну манга бер да кѡой, ананг табар дагѡыда (*фольк.*). [Зауур Мариягѡа:] Ай юйюнг бла, он сабий **табып** ѡсдюрген келинге тырман кѡалай этериксе! (К.Х.). Хар эчкигиз эгиз **тапсын**, эки жылгѡа сегиз тапсын! (Х.О.). 4. Эсле, ачыкѡла. Кемчиликни **табаргѡа**. Окѡуучуну диктантында халатла **табыу**. *Комиссия школну ишинде талай кемчилик **тапханды** эм аланы кетерир мадарланы ачыкѡлагѡанды («Заман»). Устаз жыйылып тургѡан кѡанганы ачып, анда жазылгѡан айтымланы сабийлеге окѡутады, ала уа айтымланы халатларын **табып**, тюзетедиле (Б.Х.).

ТАП⁵ 1. кес. Кеси кѡарагѡан сѡзню неда сѡз тутушну айырып кѡргюзтюр неда кючлендирир ючюн жюрютюледи. *Арыгѡынчы бир тепсейди. Жангы ке-

лин стемеге да барады, **тап** жырлагъан да этеди (С.Къ.). [Ханийпа:] Къатынынга урушханны къой, ол [Болат] бир-бирде **тап** къол окъуна жетдирген хапарын айтадыла (К.Х.). **2. байл. магъ.** Айтымны членлерин неда айтымланы бирге байлайды. *Кюн жылыды, **тап** исси окъунады (Л.Х.). Дауут заманыны асламысын китапланы окъургъа жояды, **тап** аны бла кёзлерин къыяулу окъуна этеди (Къ.Н.).

Тапла

ТАПЛА¹ *сёл. тил.* Тап эт. Ишни **тапларгъа** керекди. Хар затны **таплау**.

ТАПЛА² *къарач.* **1.** Тише деген бла бир магъанадады. * [Алий-Солтан:] Тамада, а чалкъыны иги **таплаялмагъаным** ючюн жүрегинг къыйналмасын, чаллагъан а этиученме (Къ.К.). Къалай улу Аппа, Башынга кийиз къапла, Чалкъынга ал да **тапла** (Къ.А.). **2.** Къызгъан темирни салта бла тюй (керекли халгъа келтирир ючюн). Налланы **таплау**. Темирни иссией **тапларгъа**. *Бюклеп-бюклеп, буруп-буруп къатласа, Айландырып, уруп-уруп **тапласа**, Ушатады садакъ окъгъа, жаягъа... (Б.А.).

Таплыкъ

ТАПЛЫКЪ¹ **1.** Келишгенлик, жарашханлыкъ, хайырланыргъа тынч болгъанлыкъ. Юйню **таплыгъы**. Отоуланы **таплыкълары**. Жерни **таплыгъы**. **2.** Игилик, жараулулукъ, хайырлылыкъ. Оноуну **таплыгъы**. Болумну **таплыгъы**.

ТАПЛЫКЪ² *къарач.* Онг, мадар. *Ала [тахсачыла] немчаланы штабларына жуукъ барыргъа **таплыкъ** излейдиле («Къарачай»). Къызыл октябрьдагъы орта школну республикада юлгюлю школланы санларына къошаргъа **таплыкъ** барды деп белгилегенди комиссия («Къарачай»).

Тапсыз

ТАПСЫЗ¹ *сыф.* **1.** Таплыгъы болмагъан, керекли жерине келишмеген, жарашмагъан. **Тапсыз** жер. **Тапсыз** шинтик. **Тапсыз** отоу. * [Харун Элкъаннга:] Турчу, былайгъа ёт, бир **тапсыз** жерге олтуртхандыла! (З.З.). [Заур:] Ол къыйырда **тапсыз** шинтикни кетерип, башхасын салыгъыз (Т.Ж.). **2.** Аман, осал. **Тапсыз** иш. **Тапсыз** адам. **Тапсыз** жууап. **Тапсыз** нёгерле. * [Къасай Маратха:] Бюгюн сени халынг тюненеден да **тапсызчады**. Не болгъанды? (Къ.К.). [Жансурат Зубайдагъа:] Ол жашны юсюнден бир **тапсыз** хапар эшитгенме... (Къ.Н.). **3.** Къаллай да болсун бир излемге келишмеген. **Тапсыз** кезиуде. **Тапсыз** заман. **Тапсыз** кюн. * [Хасан:] Айхай, бир **тапсыз** заманыбызда келдиле да, иги къараялмадыкъ (Т.Ж.). [Нурлан:] Къарайма да, сиз хар заманда мени **тапсыз** кёзуююмю марап келесиз (Къ.К.).

ТАПСЫЗ² *сёл.* **1.** Адамны кёлуне ушамазча, адам жаратмазча. **Тапсыз** сёлешиу. **Тапсыз** жууап бериу. *Бизни сорууларыбызгъа жаш бир хыны, дюрген, **тапсыз** жууапла этип барды (Х.О.). [Жарахмат Ийналгъа:] Кесингден тамата

бла алай **тапсыз** сёлеше турма! (Т.Ж.). 2. Тынчаймазча. **Тапсыз** сюелирге. **Тапсыз** олтуруу. **Тапсыз** жатаргъа. *– Агтя, турчу, **тапсыз** олтургъанса, – деп, Аслан аппасы Махайны жумушакъ таянчакъ шинтикге олтуртду (К.Х.).

Тап-таза

ТАП-ТАЗА¹ *сыф.* Бек таза, бек кирсиз; чыртда булуту, чарсы болмагъан. **Тап-таза** юй тюп. **Тап-таза** кийимле. **Тап-таза** кёк. **Тап-таза** арбаз. 2. *кёч.* Харамлыгъы, хыйлалыгъы болмагъан. **Тап-таза** ниет. **Тап-таза** сүймеклик.

ТАП-ТАЗА² *сёзл.* Чыртда кирип кёймей. Столну **тап-таза** сыйпау. Сауутланы **тап-таза** жууаргъа. Арбазны **тап-таза** сибирдик.

Тапхыр

ТАПХЫР¹ *ц. диал.* Тукъум. Аман **тапхыр**. Белгили **тапхыр**. **Тапхырына** ушаргъа. **Тапхырына** ушамагъан.

ТАПХЫР² *къарач.* Тауну, къаяны къабыргъасында дыркыгъа ушагъан тюз жери. Къаяны **тапхыры**. Тауну **тапхыры**. *Къаяны белинден ёргеси ууакъ-ууакъ **тапхырладыла** (Ч.М.). Ёхтем сюеледи къаяны **тапхырында** тогъаймюй-юз жугъутур (Къ.К.).

Тар

ТАР¹ *сыф.* 1. Эни уллу болмагъан, эни гитче. **Тар** орамла. **Тар** эшик. **Тар** кийим. **Тар** жолчукъ. *Анда [Турцияда] къарачайлыла жашагъан гитче элчикни орамлары да **тарчыкъдыла** (Л.Х.). **Тар** къарынында асырагъан кенг юйюнде да асырар (*айт.*). Ол [черек] жолу узакъ, жагъалары **тар** болгъанларына бю-сюремей, кемесиз дауурлуду, ташланы бир бирине уруп, къурулай айланган тирмен ийис этдиреди (Т.З.). 2. Бош жери аз болгъан, такъыр, гитче. **Тар** отоу. **Тар** кабинет. **Тар** арбаз. *Жаланда эки стол сыйынган **тар** кабинетде жыйылыу баргъан заманда он адам олтурургъа тюшеди (З.З.). Арбаз **тар** болгъанлыкъгъа, той чырмаусуз барады: жаш тёлү тепсейди, шинтик оюн ойнайды, къартла чам халкъ жырланы жырлайдыла (Г.Э.). 3. *кёч.* Инжиулю, ауур, къыйын. **Тар** дуния. **Тар** жашау. *Иги сёз жомакъды, жырды. Иги сёзсюз дуния **тарды** (М.К.). Ишлегеннге, излегеннге дунияда не да барды, Алай чынтты сүймеклик жокъ эсе, жашау **тарды** (Х.Н.). 4. *линг.* Тилни чабакъ этлерине кюч жетип, аууз кенг ачылмай айтылуучу (ачыкъ тауушну юсюнден). *Тилни ёрге-энишге барыууна бла ауузну ачылыу халына кёре, ачыкъла кенгле (а, э, о, ё). эм **тарла** (ы, и, у, ю). боладыла (Г.Ж.).

ТАР² *сёзл.* Гитче болурча, адамны этин къысаргъа, кёп зат сыйынмазча. **Тар** бичилген кёнчек. **Тар** къазылгъан илипин.

ТАР³ *ат.* Эки жаны да тау, къая болгъан узун иничке неда кенг, чунгурлу, терен жер, сууну жагъасы. Черек **тары**. Клухор **тары**. Бызынгы **тары**. *Черек

тарыны жолу бузлагъан кезиуде, машинала Малкъаргъа баралмай, къайтып тургъан заманларыбыз да болгъандыла («Заман»). Саны-чархы **тар** ичине къуюлду, Суу тыйылып, таш-топуракъ жыйылды (Б.А.). Тау адамы жан салады **тарлагъа**, ташлада окъуна тахта битдирип (Байд. М.).

Таракъ

ТАРАКЪ¹ *ат.* Чачны тарар, аны къаллай да болсун бир формагъа келтирир ючюн хайырланылыучу, сюекден, темирден д.а.к. башха затдан этилген, кёп тишли, уллу болмагъан керек. Пластмасс **таракъ**. Пил сюекден этилген **таракъла**. *Сени къудас чачынгы **таракъ** болуп тарасам, Ол ала кёзчюкlege ашыкъмайын къарасам...(МХЖ 2).

ТАРАКЪ² *сёзл.* **Таракъ-таракъ**² деген бла бир магъанадады. **Таракъ** тизилген бичен тишле. **Таракъ** тизилген таула. ***Таракъ** тизип гебенлени, къалайбыз уллу тишле. Мени тау эллеримде къыстаудула кюз ишле (Ш.С.).

Таракъ-таракъ

ТАРАКЪ-ТАРАКЪ¹ *сыф.* Баш жанлары таракъны тишлерича жютю болгъан. **Таракъ-таракъ** таула. **Таракъ-таракъ** буруу. **Таракъ-таракъ** къаяла. ***Таракъ-таракъ** къаялары, Тюрлю къушла уялары (Ш.С.). **Таракъ-таракъ** тауларынгда жугъутурла отлайдыла (С.А.).

ТАРАКЪ-ТАРАКЪ² *сёзл.* Баш жанлары таракъны тишлерича жютю болуп. **Таракъ-таракъ** сюелген къаяла. **Таракъ-таракъ** салыннган туманла. **Таракъ-таракъ** тизилген бичен тишле, гебенле.

Таралыулу

ТАРАЛЫУЛУ¹ *сыф.* Термилиулу, тарыгъыулу, жарсыулу, бушуулу, инжиулю. **Таралыулу** ауаз. **Таралыулу** жияу. **Таралыулу** музыка. **Таралыулу** жыр. ***Таралыулу** жыргъа тынгылагъан тиширыула мудахдыла, бир-бирлерини уа кёз жашлары да тегюледиле (Т.А.).

ТАРАЛЫУЛУ² *сёзл.* Терилип, таралып, къыйналып, инжип. **Таралыулу** къараргъа. **Таралыулу** жырлау. **Таралыулу** макъырыу. *[Абдуллах:] Бюгюн кирик эсимдеди бизни кечюрген кюн итлерибизни, ызыбыздан къарап, **таралыулу** улугъанлары (Э.С., А.И., Г.Ж.). Бушуулу кюнюн къобуз **таралыулу** согъады, мудах адамладан ол кёп затланы сорады (О.С.).

Тарлау

ТАРЛАУ¹ Сабан, сюрдю жер, сюрюлюп, урлукъ себилиучю жер; бичен этиучю жер, чаллыкъ. Будай **тарлау**. Бичен **тарлау**. Арпа **тарлауну** ханс басханды.

ТАРЛАУ² Тарыгъа ушагъан кырдык (сюрдю жерледе битеди). **Тарлауну** мал суююп ашайды.

Тарт

ТАРТ¹ Не затны болса да кыйырындан тутуп, кюч бла кесинг таба элтирге, жуукълашдыргъа кюреш. Жюгенни артха **тарт**. Ёгюз **тартхан** гебен. Жууургъанны юсюнге **тартыргъа**. ***Тарта** кетсенг, чынды да созулады (*айт.*). **Тартхан** да ёгюз, таякъ тийген да ёгюз (*н.с.*). 2. Хыны кымылдатып, силкиндир. Билегинден **тартыргъа**. Сабий анасыны этегинден **тартады**. *Сагъат да турмай, жаш **тартып-тартып** кёлден жыйырмадан артыкъ чабакъ чыгъарды (*Тек. Ж.*). 3. Жыжымны, темир чыбыкъны созуп, кыйырларын чыпынлагъа бегит. Жыжым **тартып**, агъырыкъ эт. Шнур **тарт**. Газ **тартыргъа**. *Назифа, арбазда темир чыпынлагъа жыжым **тартып**, агъырыкъ этди (3.3.). Аскер аллай уста хуначыды, бирсиле шнур **тартып** да кючден-бутдан къалагъан хунаны ол шнурсуз да аладан тюз къалайды («*Заман*»). Энди республикада газ **тартымлагъан** эл къалмагъанды («*Заман*»). 4. Аллай бир, быллай бир бол (ариулукъну юсюнден). Бугъа базманда 600 кг **тартды**. *Гырхы кёрюннгенликте, Муталиф менден эсе 7 кг артыкъ **тартды** (3.3.). 5. Кимни, нени болса да базманда чек, ауурлугъун тохташдыр. Будаины базманда **тартыу**. Биреуге базманда шекер **тарт**. *Анама элтир заманда базманда **тартып** аллыкъма. Аздырсагъыз Кулийнаны, сизге тазир саллыкъма (*МХЖ 2*). 6. *кеч*. Кимге болса да уша. Къыз не жаны бла да анасына **тартханды**. Жашны кылыгъы атасына **тартады**. **[Харун Омаргъа:]* Эгечден туугъан, бизге **тартсанг** а, санга киши тырман этерик туююл эди... (*К.М.*). 7. Не да болсун бир зат бла ызла, ыз тюшюр. Ызлыкъ **тарт**. Тырмы **тартыргъа**. *Къашчыкълары кёмюр **тартханча** къап-къарачыкъладыла (*К.Х.*). Ол *[Аскер]* хар **тартхан** назму тизгинин къайтарып-къайтарып окъуйду, бёлюмлерин бармакълары бла санайды (*Гул. Б.*). 8. Тютюн ич; спиртли ичги ич. Тютюн **тартыргъа**. Шампанскийден **тартыу**. *Алаша бойлу сарымыйыкъ къартчыкъ, юллесин **тарта**, кыстау хапар айтады (*Къуд. Х.*). *[Сагит Солтаннга:]* **Тарт** да жибер муну (аракъыны), кёремисе барыбыз да ичгенбиз! (*Гул. Б.*). Саулугъунгду, **тарт**, Ёрюзмек, тарт! (*Б.А.*). 9. Соз, сюйре. Батмакъгъа батхан машинаны трактор бла **тартып** чыгъарыу. Буксир баржаны **тартады**. Ёгюз чананы **тартады**. Ат **тартхан** арба. ***Тартхан** ёгюзге чыбыкъ кёп тиер (*н.с.*). Арбагъа онеки адам олтургъандыла, атла кыйналып **тартадыла**; жол а балчыкъ, чунгурлу (*Къуд. Х.*). 10. Кимни болса да этген тапсыз иши ючюн жууап берирча эт. Жууапха **тартыргъа**. *Келтирген заранлары ючюн хыйлачыла жууапха **тартымлагъандыла** («*Заман*»). *[Мухаммат Алийге:]* Ала *[мыртазакъла]* айтханнга сыйынмагъанланы да аны кибик къаты айыпха **тартырыкъбыз** (*Къ.Д.*). 11. Ур, кел (сууукъну, мылылыкъны д.а.к. башха затны юсюнден). Быстырлагъа мылы **тартханды**. Эшикни сууукъ **тартхан** жери. *Жаз башыны чууакъ кюню мылы **тартхан** жерни тылпыуун кёкге чыгъарып, къургъакъсытды (*М.Г.*). Мыйыкълы эр кишилени мыйыкълары кырау **тартыпдыла** (*Б.Х.*). 12. Къаллай да болсун бир халгъа, тюрсюннге уша, кеси халынгдан, тюрсюннюнгден эсе, башха халгъа, тюрсюннге ушаяракъ бол. Къарагъа **тартхан** мор. Гуппургъа **тартаракъ** къарт. Акъсылгъа **тартхан** кёк. *Мариямны юсюнде къаралдымгъа **тартхан** мор кишмир пальтосу, башында мухарске жаулугъу аны кеси жыл санындан эсе къартыракъча

кёргюзтедиле (Кѳуд. Х.). Орта жашаулудан кѳартыракѳга **тартхан** арыкѳсуу киши, очередин бир кѳарт тиширыугѳа берип, кѳайры эсе да ашыгѳып кетди (Гул. Б.). **13.** Бола, айтыла тургѳан затны башхагѳа бур. Айтыла тургѳан затны оюннга **тартыргѳа**. Оноуну даулашха **тартыу**. *[Зауурбек:] Аланла, уллу ишни оюннга **тартып** тургѳандан файда жокѳду! (Г.Б.). **14.** кѳч. сѳл. тил. Ур, туй. Кѳамичи бла **тартыу**. Жаягѳына **тартыу**. *Элбузлукѳ, кѳуууп барып, Усхарны ызындан жетеди, кѳамичи бла талай кере **тартып**, атдан атады (МХЖ 1). **15.** Жырла, сокѳ. Жырны **тартыргѳа**. Кюйню **тартыу**. *Ким эсе да кѳарангыда согѳады сыбызгѳысын – унутулгѳан кюйню **тартады** жүрекден (О.К.). Шамил А. Островскийни «Бизге жолла бары да ачыкѳдыла» деген жырын **тартып** башлады (Б.Х.). Сенгирчкеле кѳк тиллери бла ангылашынмагѳан жырларын бир тюрлендирмей **тартадыла** (Т.А.).

ТАРТ² 1. Уллу тирменде неда кѳол тирменде мирзеуну ун эт, жармала. Ун **тартыргѳа**. Будайны тирменде **тартыу**. *Алыкѳа акѳылбалыкѳ болмагѳан кѳызычкѳ кѳадалып, кѳол тирменде арпа салат **тарта** эди (Т.А.). Адамла тирменликлерин келтирип кѳоюп кетселе, Хамзат аланы кеси **тартып**, хазыр этип кѳоюучуду (Т.А.). Сют башын, кѳаймагѳын айырыр ючюн сютню сют машинада бурдур. Сют **тартылгѳанды**. *[Кѳанийтат:] Сютню бусагѳатда Айшатлада **тартып** келгенме, как этейим да, жангы сют баш бла ашагѳыз (Кѳул. Х.).

Тартма

ТАРТМА¹ 1. Асламысында халыдан эшилип этилген кѳнчек бау. Спорт кѳнчекни **тартмасы**. *[Зарият Назирге:] Э киши, ол шалбарынгы **тартмасын** ары жый, энишге салынып турады, адам айып этер (Ш.Х.). **2.** Фатеген, жау чыракѳда, кѳрогазда жаныучу чалыу. Жау чыракѳны **тартмасы**. Фатеген чыракѳны **тартмасы**. *Жансурат жалын эте тургѳан фатеген чыракѳны **тартмасын** энишгерек бурду (Т.А.). Марзият стол юсюнде мутхуз жана тургѳан чыракѳны **тартмасын** ѳрге бурду (Г.Б.).

ТАРТМА² кѳарач. Мекамгѳа кѳнделен салыннган агѳач, аркѳау, кѳпюр агѳач. Юйню **тартмасы**. Бауну **тартмасы**. *Ибрагим **тартманы** тышына чыкѳгѳан кѳыйырына кѳапланып жилий тура эди (А.Х.). [Жаш тиширыу], эки кѳзюн юйню **тартмасындан** айырмай, кѳолларын жатхан орунундан аллына узатды (Кѳ.Д.).

Тартхы

ТАРТХЫ¹ 1. Жюгенни тогѳайларына бегитилиучю кѳайишле. Жюгенни **тартхысы**. **2. кѳарач.** Кѳанжыгѳа бау. Ат жерни **тартхысы**. *Жолоучула жамычыларын **тартхыла** бла чырмап кѳысдыла (Кѳ.К.). Ат жерни **тартхылары**, эскирип, кѳарыусуз болгѳандыла (Кѳ.Д.).

ТАРТХЫ² кѳарач. Тартырыкѳ, ичги. Кючлю **тартхыла**. Сыйлы **тартхы**. Стол тюрлю-тюрлю **тартхыладан** толуду.

Тартыл

ТАРТЫЛ¹ Жыйырыл, кысхар (сингирлени, тамырланы юслеринден). Бут сингирлери **тартылыу**. Боюн тамырлары **тартылыу**. *Былырдан бери аны [Асхатны] онг бутуну сингирлери **тартылып**, аксап атлайды (Гул. Б.). Азаматны селешген заманда арык боюнуну тамырлары **тартылганлары** кёрюнүп туралды (Б.С.).

ТАРТЫЛ² Къолларынг бла неден болса да тутуп, аланы жингириклерин бюгүп, къаты этип, кюченип, кесинги төммегинги ёрге кётюр. Кольцалада **тартылыу**. Турникде **тартылыргъа**. Бруслада **тартылып** эришиу.

Тартын

ТАРТЫН¹ *къарач*. Неге болса да базынмагъан, уятлы болгъан, жунчугъан сезимни сына; бетсин, уял, иймен. Биреуден **тартын**. *Жукъ айтыргъа **тартыныу**. Абидат узакъдан келген къонакъланы алларына **тартына-тартына** чыкъды (Къ.К.). Зумрат, Алий-Муратны кычакълап къояргъа анасындан **тартынып**, кёзюне къарагъанлай бир кесек турду (Б.Х.). Ай, аланы къоркъакълыкъларын кёрюрге **тартынганча**, булутха кирди (Б.М.).

ТАРТЫН² Не да болсун бир затны этерге бек суй, итин, кюсе. Бир бирге **тартыныу**. Жюреги бир затха **тартыныу**. Ишлерге **тартыныргъа**. *Бусагъатдагъы жаш төлю нек эсе да окъургъа артыкъ бек **тартынмайды** (Г.И.).

ТАРТЫН³ *къарач*. Сууукъдан, ауруудан, жүрек инжилиуден жыйырыл (чабакъ этлени юслеринден). Къуруш. Санлары **тартыныу**. Аягъы **тартыныу**. *[Таматаны] бели бирда бек чанча эди, бир аягъы уа, **тартынып** къалгъанча эди (Б.М.). Гыжы, жел ауруудан бутлары **тартынып** жатхан Домалайны юсюнден тюшүп баргъан кёк дарий жууургъанын ёрге жыйды (Х.О.).

Тартыш

ТАРТЫШ¹ *ат*. Тауда ёсген битим. *Залыктылдыланы, **тартышланы** ичлери бла жырып, мийикден-мийикге ёрлей барабыз (Ч.М.).

ТАРТЫШ² *сыф. къарач*. Тик, айры, сууукъ, татыусуз (адамланы араларында болумну юсюнден). Экисини арасы **тартышды**. *Энди аланы аралары **тартыш** бола барады (Къ.К.).

ТАРТЫШ³ *эт*. Не да болсун бир зат этерге башла, тебире. Къусаргъа **тартышыу**. Юркюрге **тартышхан** ат. *Жанчыкъны кёлю бокъланып, къусаргъа **тартышады** (Т.Ж.).

Тарыгъыулу

ТАРЫГЪЫУЛУ¹ *сыф*. Инжилгенни, бушууну, термилиуню билдирген. **Тарыгъыулу** ауаз. **Тарыгъыулу** жыр. **Тарыгъыулу** кюй. ***Тарыгъыулу** кюйлеге

тынгылай, мыдах болабыз, алай а кёлсюзлюкге хорлатмайбыз (Х.О.). Таулада уа терен агъачла бютюнда сейирликдиле. Хар бутакъ кесини **тарыгъыулу** жырын жырлайды (Т.А.).

ТАРЫГЪЫУЛУ² сёзл. Инжилип, термилип, таралып. *Жюреги асыры кыйналгъандан, ауузуна сёз келмей, ол [Хызыр] мени кёзюме **тарыгъыулу** къарайды (Г.Э.). «Мени къоюп кетмегиз!» – дегенча, халал, жууаш парийибиз ызыбыздан къарап, **тарыгъыулу** къансый къалды (Х.О.).

Тарых

ТАРЫХ¹ Санны кёргюзтген белги. Онлукъланы белгилеген **тарыхла**. Арап **тарыхла**. Рим **тарыхла** бла жазаргъа. *Сабийле харфлыкъны окъургъа эм **тарыхланы** жюзге дерри жазаргъа юйреннгендиле («Заман»).

ТАРЫХ² 1. Болуп ётген жашау кертилик. **Тарыхны** диалектикасы. **Тарыхны** чархы тохтамагъанлай бурулуп турады. 2. Жамауатны озуп кетген жашауун тинтиучю илму. Жангы **тарых**. КъМР-ни **тарыхы**. Малкъар халкъны **тарыхы**. Орта ёмюрлени **тарыхы**. 3. Табийгъатны, культураны, билимни къайсы болса да бир тюрлюсюню айныу жолун тинтген илму. Музыканы **тарыхы**. Малкъар фольклорну **тарыхы**.

Тасха

ТАСХА¹ Кишиге билдирирге жарамагъан, адамладан жашырын болгъан зат. Биреуню **тасхасын** билиу. **Тасханы** билдириу. **Тасха** бериу. *[Мазан Хамитге:] Биз сени кесибибизге санап, небизни да айтып тургъанбыз, сен а бизни **тасхабызны** жауларыбызгъа билдиргенсе! (Т.Ж.). [Аппа:] Жашым, хар **тасхасын** адамлагъа билдирген эр болмаз (Т.А.). 2. Алыкъа кишиге белгили болмагъан, тинтилмеген зат. Космосну **тасхалары**. Жерни **тасхасын** ачыу. Табийгъатны **тасхалары**. *Россейни алимлери арт 40-50 жылда космосну кёп **тасхасын** ачыкълагъандыла («Заман»).

ТАСХА² Жауну юсюнден хапар билирге кюрешген аскер бёлекни иши. **Тасхагъа** жиберилген аскерчиле. ***Тасхагъа** баргъан солдатла жауну аскер бёлегини юсюнден жангы хапар билип къайтадыла (З.Х.).

Татлы

ТАТЛЫ¹ сыф. 1. Татыуу асыулу, бал тузча неда балча болгъан. Бал туз, бал, варенье д.а.к. башха зат салынып этилген. **Татлы** кертме. **Татлы** чагъыр. **Татлы** как. **Татлы** бёрекле. ***Татлыны** кёп чайнасанг, ахыры ачы болур (н.с.). Ачы болса – туз киби, **татлы** болса – бал киби (н.с.). Ачы бла **татлыны** татхан билир (н.с.). 2. **Татыулу**¹⁽¹⁾ деген бла бир магъанадады. **Татлы** эт. **Татлы** хантла. *[Хажидауут Махмутха:] Айхай, сюер эдинг **татлы** къозу этчикни уа! (А.Х.). 3. *кёч*. Хычыуун, зауукълукъ берген, кёлюнгю кётюрген. **Татлы** жукъу. **Татлы** умутла. **Татлы** тюш. *Бешигинде жукълап тургъан сабийчик тюшюнде кюле-

ди, айхай, **татлыды** аны тюшю! (Т.А.). **Татлы** сёз жиянны тешигинден чыгъарыр (*айт.*). **4. кёч.** Бир бирни бек суйген, бирге бек келишген. **Татлы** тенгле. **Татлы** шүөх. **Татлы** кьоншула. *Жашай эдиле бек **татлы** тенгле Бир бирден асыры узакъда, кенгеде (С.А.). **5. ат магъ.** Бал, варенье, балтуз кьошулуп этилген ашарыкъ неда конфет, кондитер ашарыкъла. **Татлыгъа** ёч адам. **Татлы** адамны ашамына (аппетитине) заран болады. *[Сакийнат:] Бизге анабыз: «Ундан этилген ашарыкъла бла **татлыны** кёп ашаучу болмагъыз!» – деучюдо (С.К.).

ТАТЛЫ² сёзл. **1.** Хычыуун кёрюнюрча. ***Татлы** жукълап тургъанлай, жашчыкъ, элгенип уянып, жияп башлайды (С.К.). Аны [къызчыкъны] кьонгуроу ауазчыгъы бизге хычыуун, **татлы** эшитиле эди (Тек. Ж.). **2.** Бир бири бла келишип, бир бирни ангылап, бир бири бла шүөхлукъ жүрютюп. *Кьоншу болуп, **татлы** жашагъанлары себепли, ала [Лейля бла Хурай] бек шохдула (С.А.).

Татымлы

ТАТЫМЛЫ¹ сыф. Иги тойдургъан, ёз тутхан. **Татлы** жукъла. **Татымлы** ашарыкъ. Шоколад **татымлыды**. **Татымлы** кырдык. ***Татымлы** мал ашла **Татыулу**ду, **Татымлыды** ашыбыз, Залимледен кьутулгъанды башыбыз (С.И.). [Тохтар Мекерге:] Тауну бичени бла тюзню бичени малгъа бирча **татымлы** болмагъанларын кесинг билесе. Бу жаз башында сенден ёнкюч алгъан юч гапынаны орунуна тау хансдан этилген эки жарагъан гапына берсем, къалай кёресе? (Къ.К.).

ТАТЫМЛЫ² сёзл. Ёз тутарча. Ашны **татымлы** этерге. *Жантемир, Нюрсыфатны ашны **татымлы** этиучюсю эсине тюшюп, экинчи тилетмегенлей, ушхуургъа кесин жарашдырып тохтады (Х.О.).

Татыулу

ТАТЫУЛУ¹ сыф. **1.** Татыуу иги болгъан. **Татыулу** аш. **Татыулу** гыржын. **Татыулу** шорпа. *Кимни баллы, жаулу ашындалда манга анамы худуру **татыулу** эди (Гул. Б.). [Нажмудин:] Тейри, быллай **татыулу** жаркой ёмюрюмде ашамагъан эсем да алайды! (Т.Ж.). **2.** Къаллай да болсун бир татыуу болгъан. Ачы **татыулу** чагъыр. Мысты **татыулу** шорпа. Жизги **татыулу** алмала. Кючлю **татыулу** айран. **3. кёч.** Иги, сейир, терен магъаналы. **Татыулу** хапар. Аланы аралары **татыулуду**. **Татыулу** сёзле. **Татыулу** жашау. *Тюзюн айтханда, тышындан къарагъаннга игича кёрюннгенликге, аланы [Хадис бла Лизаны] жашаулары **татыулу** туююл эди (Г.Э.).

ТАТЫУЛУ² сёзл. **1.** Бек суйюп. **Татыулу** чайна. Алманы **татыулу** кьырткьырт этдириу. **Татыулу** ашау. **Татыулу** буштукълау. *[Салых:] Ай, гяурла, маркъа тонгуз баланы этинден этилген сосискачыкъланы аман **татыулу** буштукълайсыз! (Г.Э.). **2. кёч.** Адамны сейирсиндирирча. **Татыулу** айт. **Татыулу** сёлеш. *Не бош затны юсюнден да Хаким бизни тынгылатып, **татыулу** айтычу эди (Тек. Ж.). **3. кёч.** Бек ыразы болуп, суйюп. **Татыулу** кюлюрге. **Татыулу** эснерге. *Кюлсе уа, ол [Хопай] алай **татыулу** кюледи, асыры сыгъыннгандан, жиямукълары иш да келип (Т.А.).

Татыусуз

ТАТЫУСУЗ¹ *сыф.* 1. Белгили татыуу болмагъан. **Татыусуз** аш. **Татыусуз** чай. *Отха жылыналмайбыз биз, хар хант кёрюнеди **татыусуз** (Кѳ.К.). Ауругъаннга бал да кёрюнеди **татыусуз** (*айт.*). Алмала уллу кызылла болгъанлыкъгъа, **татыусузла**, сынтылла эдиле (Т.А.). 2. *кѳч.* Магъанасыз, адамны сейирсиндирирча болмагъан. **Татыусуз** хапар. **Татыусуз** жашау. *Адам ол затны, бу затны эталсам эди деп жашайды, алайсыз жашау **татыусузду** (Т.А.). [Харун:] Аллай **татыусуз** адамны хапарына тынгылап тургъан а тынчмы сунасыз? Таматады да, уялып, тѳзюп турдум... (Ш.Х.). 3. *кѳч.* Аман, осал, келишимсиз. *[Омар:] Аланы [жуу-укъ юлюшлени] жууукълукълары да бек **татыусузду**. Сау жылны ичинде бир бирге бир-эки кере бара болмазла (К.Х.). [Марзият бла Харун] айырылып къалмагъан эселе да, аралары **татыусузгъа** кетгенди (З.З.).

ТАТЫУСУЗ² *сѳзл.* Келишмей, урушуп, даулашып, бир бирге кѳлкълды болуп. **Татыусуз** жаша. **Татыусуз** сѳлешю. *[Саният:] Алача **татыусуз** жашагъандан эсе, айырылып къалгъан игиди (К.Х.). Юйлю, жерли болмайын, жашлыгъы **татыусуз** ѳтдю. Жылла, бир бирни кѳууа, мычымай къартлыкъ жетди (О.С.). 2. *кѳч.* Адам суююп тынгыламазча, адамны сейирсиндирмезча. *[Хажы:] Аскерни бу жолча **татыусуз** сѳлешгенин а эшитмеген эдим (З.З.).

Тау

ТАУ¹ *ат.* Тѳгерекде жерлени эм сыртлыкъланы барысындан да бийик сыртлыкъ. Кавказ **таула**. **Тауланы** башлары. Сынжыр **таула**. **Таулада** жашагъанла. ***Тау** башында **тау** болмаз, жангыз терек бау болмаз (*айт.*). **Тау таугъа** тюбемейди, адам адамгъа тюбейди (*н.с.*). **Тауну**, ташны суу бузар, адамланы сѳз бузар (*н.с.*).

ТАУ² *сыф.* Малкъар (малкъарлыланыкълы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы). **Тау** тил. **Тау** адет. *Ѳфенди Биймырзагъа **тау** тилде бир-эки сѳз айтды (А.Х.). Вану **тау** тилни да, **тау** адетлени да таууланы кеслеринден эсе да иги билген эбизе эди (Б.И.).

Таукел

ТАУКЕЛ¹ *сыф.* 1. Этилирге керекли затны (ишни), арсар болмай, терк этиучю. **Таукел** адам. **Таукел** аскерчи. *Капитан Н. Требухов штабда бек ѳтгюр, жигит, хар этиллик затха **таукел** офицерди (З.Х.). **Таукел** бир ѳлюр, арсар минг ѳлюр (*айт.*). **Таукел** бир чабар, арсар эки чабар (*айт.*). 2. Жигитликни, батырлыкълны, хар затха хазырлыкълны билдирген, алагъа шагъатлыкъ этген. **Таукел** къарам. **Таукел** сѳз. **Таукел** ауаз. **Таукел** кѳзле. *Аны [къара жашны] ѳхтем, **таукел** къарамын командир бек жаратады (З.Х.). Жарахмат **таукел** сѳзлю, тынгылы ишли, жигер кѳрулушчуладан бириди («Заман»). 3. Жигер, ѳхтем, кыйынлыкълладан, чырмауладан кѳоркълмагъан. **Таукел** план. **Таукел** атлам. **Таукел** оюм. **Таукел** башламчылыкъ. *Тау халкъланы кеслерини **таукел** башламчы-

лыкълары бла Север Кавказны жерлеринде жолла ишлеу терк бардырыла те-
бирейди («Заман»). [Зариф Тахирге:] Сау бол, бек аламан, **таукел** атлам этгенсе,
биз санга тенг болалсакъ, ишибиз къураллыкълары! (Г.Э.).

ТАУКЕЛ² сёзл. 1. Кесини онгуна, кючюне ийнанып, арсарлы, ишекли бол-
май. **Таукел** жууап берирге. **Таукел** сёлешуу. *«Тамбла ингирде, сагъат алтыдан
кеч къалмай, къарындашым бла былайгъа келликме!» – деп, Азнор Саматны
соруууна **таукел** жууап берди (З.З.). [Къасай Мазаннга:] Ишинг къалай боллукъ
болур ансы, бек **таукел** сёлешесе (К.Х.). 2. Къыйынлыкълардан, чырмауладан
къоркъмай, бир затдан да артха турмай. Ишни **таукел** башларгъа. Жаула бла
таукел сермешуу. ***Таукел** жюри, артха чыртда атлама сен! Анам келип тох-
тагъынчы, тохтама сен (С.А.). Орус, татар, таулу, чуут – барыбыз да бирлеш-
дик, Къанлы жауларыбыз бла биз бек **таукел** сермешдик (С.А.).

Таукелсиз

ТАУКЕЛСИЗ¹ сиф. Таукеллиги болмагъан, арсарлы, экили, армаулу, аккыл-
лы. **Таукелсиз** адам. **Таукелсиз** жууап. *[Хажи-Дауут Назирге:] «Кёрюрбюз». Ол
не тюрлю жууапды? Менге аллай **таукелсиз** жууап керек тюлдю! (Б.М.). [Или-
яс:] Угъай, анга [Сагитге] толу ышаныргъа жарарыкъ туюлдю, ол **таукелсиз**
адамды! (З.З.).

ТАУКЕЛСИЗ² сёзл. Базынмай, арсарлы, экили, армаулу болуп, таукел бол-
май. **Таукелсиз** айт. **Таукелсиз** жууапла. *«Барырма», – деп, Алий къалай эсе да
таукелсиз айтды (З.З.). Хызыр, Шараудан тюнгюлген адамча, бизге чыртда кёл-
сюз, сан этмей, **таукелсиз** къарай эди (Г.Э.). Не бек ауазын кётюрюп сёлеширге
кюреше эсе да, ауузундан Хакимни сёзлери **таукелсиз** чыгъадыла. Эшта, айтхан
затларына ол кеси да ийнана болмаз (Т.А.).

Таулу

ТАУЛУ¹ Таулада жашагъан адам. ***Таулуну** тегенеси тауда, гыржынлыгъы тюз-
де (айт.). **Таулу** билген тёнгелек (айт.). Тау бла **таулу** – жан бла тёммек (айт.).
Тау – **таулуну** тыпыры (айт.).

ТАУЛУ² Малкъарлы (Къабарты-Малкъар Республикада жашагъан тюрк
халкъны адамы). *[Хасан:] Элде жашагъан **таулу** мал тутаргъа керекди (З.З.).
Минги тауну тийресиндеги спорт культура учреждениялада **таулула** бла бир-
ге оруслула, къабартылыла, дюгерлиле, къумукълула, аварлыла дагъыда талай
тюрлю миллетлени келечилери ишлейдиле («Заман»). Жокъду, тасды дунияда
бир талайым, Атлары да айтылмайла кёплени. Эсигизде чакъгъан гюлча къа-
лайым, **Таулула**, унутмагъыз сиз мени! (Байд. М.).

Тауушлу

ТАУУШЛУ¹ сиф. къарач. 1. Уллу таууш этген, тауушу эшитилирча болгъан.
Тауушлу суучукъ. **Тауушлу** къобуз. **Тауушлу** жаякъ. *Ала [къыз бла жаш] **таууш-**

лу суучукъну жагъасында олтуруп, ушакъ этедиле (С.К.). 2. Къаллай да болсун бир тауушу болгъан. Назик **тауушлу**. Базыкъ **тауушлу**. Хырха **тауушлу**. *Хырха **тауушлу** сабийчик къычырыкъ этерге къалгъанда, Сапар бешикни къатына келди (Х.О.). Назик, къарыусуз **тауушлу** къызчыкъ, хар кимге къолун узатып «Болушугъуз!» – деп тилейди (Л.Х.). 3. кѣч. Белгили, аты айтылгъан, **Тауушлу** поэт. **Тауушлу** алим. *Сени биширгенди **тауушлу** Донбасны от жюрегинде къазылып алыннган къара ташкѣмюр (Кѣ.А.).

ТАУУШЛУ² сѣзл. къарач. Къаты, уллу ауаз этип (этдирип). Харсны **тауушлу** уругъа. **Тауушлу** ѳкюрюу. *Паровозну бугъасы, узун созуп, **тауушлу** зынгырдагъанындан Зурят илгенип уянды (Кѣ.А.).

Тауушлукъ

ТАУУШЛУКЪ¹ сыф. Аламат, сейирлик, айтхылыкъ, бек иги, бек махтаулу. **Тауушлукъ** жазычу. **Тауушлукъ** жырчы. **Тауушлукъ** суратчы. **Тауушлукъ** жырла. *[Науруз:] Асхат а аллай **тауушлукъ** адамды, эрттенден ингирге дери да санап чыгъаллыкъ туююлме аны эллилерине этген ашхылыкъларын! (К.Х.). Хажи Абрекни **тауушлукъ** туудугъуну даражасы, кѣз къаматхан сыйы жер бла тенг болгъаны шарт эди (Г.Б.). Малкъар халкъны битеу дуниягъа белгили **тауушлукъ** поэтини токъсанжыллыкъ юбилейин къуру Къабарты-Малкъар угъай, битеу Россей да кенг белгилегенди («Заман»).

ТАУУШЛУКЪ² сѣзл. Адам сыйюп тынгыларча, къарарча, сейир этерча. **Тауушлукъ** тепсерге. **Тауушлукъ** жырлау. *Алыкъа акъылбалыкъ болмагъан сабий къызчыкъ къобузну алай **тауушлукъ** согъады, тюз сѣлешдирип къойгъанча! (Ж.М.).

Тауушсуз

ТАУУШСУЗ¹ сыф. Тауушу чыкъмагъан, таууш этмеген, тауушу эшитилмеген. **Тауушсуз** жырчы. **Тауушсуз** кюлкю. Тѣгерек шошду, **тауушсузду**. **Тауушсуз** жауун. *Шамилге, ол хапарны эшитгенден сора, **тауушсуз** кюлкю тарыды, жукъ айталмай, кѣз жашларын сюрте, иги кесекге дери турду (К.Х.). Жылы желни ызындан ууакъ **тауушсуз** жауунчукъ себелеп башлады (З.З.).

ТАУУШСУЗ² сѣзл. Таууш этмей (этдирмей), тынч, шош халда. **Тауушсуз** барыргъа. **Тауушсуз** ачаргъа. **Тауушсуз** кирирге. **Тауушсуз** жия. *Эшик **тауушсуз** ачылды. Ярабий, ким келди былай кеч деп къарасакъ, ол а кесибизни киштигиз! (Г.Э.). Сафият, асыры къартдан, къарыусуздан, бирси къатынлача къычырып, дауур этип жилиялмайды, **тауушсуз** жилийды, ичинден сарнайды (Ш.М.). Василий, Петроланы терезе тюплерине тауушсуз барып, отоудагъыланы хапарларына тынгылайды (З.Х.).

Тахта

ТАХТА¹ Къазылгъан бахчада ууакъ урлукъ салыныучу, гюл ѳсдюрюлюучю жерчик. Сохан **тахта**. Быхы **тахта**. Жыгыра **тахта**. Гюл **тахта**. *Сохан **тахтагъ**

амы тюшдюн? Ат аузуу бла эки тартды эсе, аллай бир неге бишдинг? (Къ.А.). Урунганланы излемлерин бажарыуда **тахтада** ёсдюрюлген битимлени жарашдырыучу предприятиялени магъанлары уллуду («Къарачай»). Кесим **тахтада** ёсдюрген ариу гюлчюкге ушайса. Кесинги манга кёргюзтмей, жюрек жаууму ашайса (МХЖ 2).

ТАХТА² Патчахны, ханны къууанч, байрам д.а.к. башха заманда олтуруучу энчи шинтиги. Ханны **тахтасы**. Патчахны **тахтасы**. *Кюнлени бир кюнюнде ол къартны жашы **тахтадан** къысталгъан алгъыннгы патчахха тюбегенди да къалгъанды (С.К.). Патчах тайып **тахтадан**, оноу бизге ётгенди, Унугъуп тургъан халкъгъа кёз ачар кюн жетгенди (С.И.).

ТАХТА³ Юсюне къангала урулуп этилген, баш жанында къулагъы болгъан, агъач орундукъ; тапчан. Ынна, **тахтада** олтуруп, зикир мурулдай, урчугъун ийиреди (Гул. Б.).

Таш

ТАШ¹ 1. Отда къыздырып, тёшге салып, салта бла тюерге жарамагъан къаты тау порода. Билеу **таш**. Къой **таш**. Суу **таш**. Къысыр **таш**. Ууакъ **ташла**. ***Таш** бла ургъанны аш бла ур (*айт.*). Къарангы къолда – акъ **ташла** (элб.). **Ташны** ата билмеген башына урур (*н.с.*). 2. Жюзюкге, сыргъагъа д.а.к. башха затха салыныучу сыйлы минерал. Медальонну **ташлары**. Кёк **ташлы** жюзюк. Сыргъаны **ташы**. *Къыз алтын жюзюгюню сапфир **ташы** къайда тюшгенин билалмады (З.З.). Сюйгени белгиге берген кёк **ташлы** алтын жюзюкчюкню Лариса кече, кюн да бармагъындан алмайды (Т.Ж.). 3. Адамны, малны да ич органларында аурууну юсю бла жаратылгъан къаты затла. Бюйрекни **ташлары**. Бауурну **ташлары**. *Ууакъ аякълы малланы барысындан да къойлада бауурларында **ташлары** болгъанлары аслам тюбейдиле («Заман»).

ТАШ² *этно.* Не да болсун бир затны «боллугъун» айтыр ючюн хайырланылыучу, къыркъ бир ууакъ **ташчыкъ**, неда къудору, нартюх бюртюк. *«**Таш** айтханнга кёре, эки ийнегинг да къысха заманны ичинде табыллыкъдыла», – деп, Сайхат Назияны толу ийнандырды (Ш.М.).

Таша

ТАША¹ *свф.* Жашыртын, кишиге билдирирге жарамагъан, адамладан жашырылгъан, букъдурулгъан. **Таша** жер. **Таша** кенгеш. **Таша** тюбешиу. **Таша** типография. *[Сюлемен:] Биреу манга аланы **таша** кенгешлерини юсюнден айтханды (Ш.Х.). [Науруз Асхатха:] Сен анга [Назирге] ышанма, **таша** жерде тюбесе, хата этип къояргъа артха барлыкъ туююдю (Б.И.).

ТАША² *сёзл.* Жашырын, билдирмей, айтмай, кёргюзтмей. Биреуге бир затны **таша** бер. **Таша** ышарыу. **Таша** ишлерге. ***Таша** айтхан тутулур, туура айтхан къутулур (*н.с.*). **Таша** жюрюген туура къозлар (*н.с.*).

ТАША³ *ат.* Кёз туурада болмагъан жер. **Ташагъа** бугъаргъа. **Ташадан** къараргъа. **Ташада** туруу. *[Зайнаф:] **Ташагъа** кирип турмагъыз да, бери чыкъ-

чыгъыз! (Т.А.). Кюнлени биринде къатын **ташагъа** букъгъанды да эрини къайры баргъанын кѳргенди (МХЖ 1). Аппа алай айтып, анама кѳл этдире да, **ташада** уа манга уруша эди (Т.А.).

Ташла

ТАШЛА¹ 1. Атып, къоюп кет. Саутну **ташларгъа**. Юйню **ташларгъа**. *Фашистле алайда, автоматларын да **ташлап**, къолларын кѳтюрюп, кеслерин пленнге береди (Къуд. Х.). 2. Сыз, быргъа, ат. Къаядан **ташлау**. Бомбала **ташлау**. *Жарны башында бугъаланы ѳкюрген тауушлары чыгъады, бир кесекден а бири бирин энишге **ташлайды** (Гул. Б.). 3. Юсюнгден теш; не да болсун бир затдан къутул, эркин бол; чапыракъсыз бол (тереклени юслеринден); къап д.а.к. башха затны алышындыр. Тонну **ташларгъа**. Терекле чапыракъ **ташлайдыла**. Бугъоуну **ташларгъа**. Бѳрю тѳгюн **ташлады**. *Эскиликни кери уруп, чырттан къайытмазча **ташладыкъ**, Белибизни къаты къысып, жангы жашау башладыкъ (Б.Д.). [Сауарбий Унухха:] Кѳремисе, жилин къабын **ташлагъанды!**.. (Ч.М.). 4. Кимге болса да тюберге сюймей, бир жанына бурулуп кет, баш бугъарт. *Бирле, жауундан къоркъа, **ташлайдыла** жол (О.К.). Анга [Абдулгъа] тюберге сюймей, жашла, жол **ташлап**, клубну арты таба бурулдула (Ш.Х.). 5. Ким бла болса да байламлыкъны тохтат, анга арт бур. Нѳгерликни **ташламазгъа**. Къарындашлыкъны **ташлау**. *Ол кюнден башлап, татлы тенгле бир бири бла байламлыкъны **ташлайдыла** (МХЖ 1). [Оюс:] Жетмиш жылны жюрюген шуѳхлугъубузну мындан ары **ташламазлыкъгыбызгъа** уа ишексиз болугъуз (Т.Ж.). 6. Кетер, жокъ эт. *Жахиллик **ташланып**, энди окъуу, билим келгендиле (С.И.).

ТАШЛА² Бала кетер, заманындан алгъа ѳлген бала тап (малны юсюнден). Къой **ташлагъан** этгенди. Байтал **ташлады**. *Ибрахимни **ташлагъан** ийнеги ушхуласыз саудурмайды (Г.Б.).

Тегей

ТЕГЕЙ¹ ат. Арбаны чархыны втулкасы бла тохунун бирге къошхан агъачладан бири, гуза, тирменни аллай кереги. Арба чархны **тегейлери**. Тирменни **тегейлери**. ***Тегейле** да кезиу атланадыла (айт.). Желим топуракъ **тегейлерине** жабышып, арбаны бютюнда ауур этеди (Т.Ж.). Питче эсе да, тау суу **тегейлени** бурады. Оразайны тирмени кюндюз ишлеп турады (Б.И.).

ТЕГЕЙ² сѳф. *къарач*. Дюгер (дюгерлиленики, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы). **Тегей** аракъы. **Тегей** элле. **Тегей** тил. *Къарачай-Черкесни жеринде, Къарачай шахаргъа жууукъ Коста Хетагуров атлы **тегей** эл барды (С.А.).

Тейри

ТЕЙРИ¹ ат. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы мажюсю заманларында Аллахладыла деп, табынып тургъан затлары (от, суу, жер, кѳк д.б.). *Кѳк **Тейри**-

си Жер **Тейрисин** алгъанды, Кёк кюкюреп, бу жер бууаз болгъанды («Нартла»). Суу **Тейриси** адам улусуна ичерге суула берирге боюнуна алгъанды («Нартла»). Деует нарт, Кюн **Тейрисини** къуханын билип, ташдан темирни айырып, сауут этгенди («Нартла»).

ТЕЙРИ² *къарам. с.* Нени болса да бир затны кертилигине, боллугъуна ийнандырып ючюн айтылады. **Тейри**, билмейме. **Тейри**, келлик болмазла. *[Ийна-лукъ:] **Тейри**, иш алайгъа къалса уа, биз да сууну бурунубуз бла ичмейбиз! (3.3.). [Къасым Сюлеменнге:] **Тейри**, жашчыкъ, алай а бош айтаса!..(К.Х.).

Теке

ТЕКЕ¹ Эркек эчки. Тау **теке**. Ишек **теке**. **Текени** мюйюзю. *Бир **текем** барды да, тегерек бурулуп тепсейди (элб. хайнух). Алибек бла **текелей** (айт.).

ТЕКЕ² *фольк.* Гяпчи (тойлада, оюнлада текенича мюйюзлери болгъан, кийиз бёрк кийип тепсеучю адам). **Теке**, кийиз къамичиси бла уруп, къызны тепсерге чакъырады (3.3.).

Текеле

ТЕКЕЛЕ¹ Кимге болса да айтханынгы этдирирге, оноу этерге, баш болургъа кюреш. *[Хашим Солтаннга:] Сен да кесингден къарыусузгъа **текелейсе**, ансы бирсилени къатында уа ауузунгда къууутунг болгъанча туруучуса (3.3.).

ТЕКЕЛЕ² *къарач.* Биреуню затын иеле, кючлеп къой. Биреуню китабын **текелерге**. Къаламымы къарындашым **текеледи**. *Кёрсе – эркелеу, кёрмесе – **теке-леу** (айт.).

Текелемюйюз

ТЕКЕЛЕМЮЙЮЗ¹ *къарач.* Метеке (акъырын сюркелип жүрюучю, къаты къабы болгъан моллюск). **Текелемюйюз** жабышханча. ***Текелемюйюз** къабындан жийиргеннгенлей (айт.).

ТЕКЕЛЕМЮЙЮЗ² *къарач.* Мылы жерледе ёсюучю кырдык битим (халкъ медицинада хайырланылады). **Текелемюйюзню** сууу. **Текелемюйюзден** этилген дарман.

Тели

ТЕЛИ¹ *сыф. 1.* Акъылдан жарты, акъылы толу болмагъан, ангылаусуз, акъылсыз, дупшукъ. **Тели** адам. **Тели** сабий. ***Тели** Жанибек Чегемге баргъанча (айт.). Акъылы эр киши атын махтар, **тели** эр киши къатынын махтар (айт.). [Дауут Кямилге:] **Тели** сабийле сёз болгъанлыкъгъа, бизге алагъа жакъ басаргъа жарарыкъ туюлду, «Экигиз да терссиз!» – дерге керекбиз (3.3.). **2.** Акъылы толу болмагъанын кёргюзтген, билдирген. **Тели** къарам. **Тели** кёзчюкле. **Тели** кюлю. *[Зулейха:] Не зат ючюн болгъанын унутханма, аны [Исмайылны] юсюнден

хапар айта тургъаныбызлай, аллай **тели** кюлкю къабынады!.. (Г.Э.). **3.** Акъылдан жарты болгъанына шагъатлыкъ этген, акъылсызлыкъны, оюмсузлукъну, магъанасызлыкъны кѣргюзтген. **Тели** соруула. **Тели** жууап. **Тели** къылыкъ. **Тели** оюнла. *[Халиймат:] Э киши, къартлыгъында да бу **тели** оюнларынгы къоймагъанынгы терс этесе! (К.Х.).

ТЕЛИ² сѣзл. Оюмламай, сагъыш этмей. **Тели** сѣлешиу. **Тели** ачыуланыу. **Тели** ышарыу. *[Забида]: Аллах хакъына, ол адам шашхан болур дейме, бу жолча **тели** сѣлешгенин а бир да эшитмегенме! (З.З.).

ТЕЛИ³ ат. Акъылдан кем, акъылы толуга болмагъан адам. Чий **тели**. *Акъылы – эл иеси, **тели** уа – эл баласы (айт.). **Телини** сѣзю тейри келтирир (н.с.). **Тели** тойса, той бузар (айт.). **Тели** кеси айтыр да, кеси кюлюр (айт.).

Тентер

ТЕНТЕР¹ Болгъанны башын тюбюне эт, буз. Дунияны **тентереди** дерча къаты жел.

ТЕНТЕР² къарач. Къотар, нени болса да бир адырдан (саутдан) башха адыргъа (саутха) саулай къуй. Айранны чоюндан каструннга **тентериу**. Бышлакъны **тентер**. Мюрзеуню **тентерирге**.

ТЕНТЕР³ къарач. Айланып, къыдырып чыкъ, кѣп айлан. Шахарны **тентердик**. Жер-суу **тентерирге**. Районну эллерин **тентериу**.

Тенг

ТЕНГ¹ сѣф. **1.** Бир кибик болгъан, бир бирден башхалыгъы болмагъан. Ёсюмлери **тенг** жашла. Жыл санлары **тенг** адамла. Аланы ауурлукълары **тенгди**. **Тенг** ююшле. *[Хаким:] Жашла, маржа, эт ююшлени, **тенг** этерге кюрешигиз! (К.Х.). Бармакъла **тенг** болмагъанча, адамланы акъыллары, дунягъа кѣз къарамлары, сыфатлары, къылыкълары да тенг туююдюле (Т.Ж.). **2.** кѣч. Тюзлюкю, хар кимге да бирча болгъан. **Тенг** насып. **Тенг** жашау. *Бай да, жалчы да жокъду, **Тенгди** энди жашауубуз. Хомух болмай, уруналсакъ, Табыллыкъды ашауубуз (С.И.). Тазаланып иннетле, **Тенг** болдула миллетле (Б.Д.). **3.** Ёлчеми юсюне-башына келишген. Юсюнге **тенг** кийим. Аякъларынга **тенг** чурукъла. *[Налмас:] Къызчыкъны юсюне **тенг** пальто тапмай, сау кюнню тюкенледе бла базарлада айландыкъ, ахырында уа ма муну алыргъа тюшдю... (З.З.).

ТЕНГ² сѣзл. Бирча, бир кибик. **Тенг** юлеширге. Ахчаны **тенг** жояргъа. Жюкню **тенг** кѣтюрюрге. **Тенг** ишлерге. Ырысхыны **тенг** юлешгенликге, къарындашла къыйналгъан а **тенг** этмеген эдиле (Т.Ж.). **2.** Ким бла, не зат бла болса да бир ызда. Биреу бла **тенг** атла. Ит бла **тенг** чабаргъа. *Финишге экиси да **тенг** чабып жетгенликге, хорлауну Асхатха бердиле (Т.А.). **3.** Бирча болумда, халда, эркинликде, тенгликте. *Ол бизни кесини сабийлери бла **тенг** ёсдюргенди (З.З.). Ёксюз жашчыкъ, онекижыллыгъындан башлап, уллула бла **тенг** чалгъы чалып, тууарчы, къойчу да болуп тургъанды (Т.Ж.). **4.** Ким бла, не зат бла болса да бир

заманда. Сабийле юйге жауун бла **тенг** жетдиле. Ишибизни танг бла **тенг** бо-
шадыкъ. *[Юзейир Даниялгъа:] Эсингде болур, ишге экибиз да **тенг**, бир кюн
окъуна, келген эдик, андан бери да отуз жыл чакълы озду (К.Х.).

ТЕНГ³ *ат.* 1. Шуёх, нёгер, жолдаш. Ахшы **тенгле**. Школ **тенгле**. Татлы **тенгле**.
Халал **тенг**. ***Тенг** бола эсенг – **тенг** бол, **тенг** болмай эсенг – кенг бол (*н.с.*).
Тенги кёпню жауу болмаз, акъылы кёпню дауу болмаз (*н.с.*). **Тенг** тута билмеген
тенгинден айырылыр, къатын тута билмеген къатынындан айырылыр (*н.с.*).
2. Ким бла болса да жылы бирча болгъан, бир жылгъы адам. Ахмат **тенглерин-**
ден бойлуду. Хасан бла Хаким **тенгледиле**. Ол къарт мени атам бла **тенгди**.
*Алагъа [Масхут бла Назирге] бир жыллыкъладыла, **тенгледиле** деп, таны-
магъан адам айталлыкъ туююдю: Назир Масхутдан 5–6 сантиметрге бийик-
ди (*Ш.Х.*). 3. Башха адам бла не болса да бир жаны бла (билим, иш, къуллукъ,
тукъумуну сыйлылыгъы д.а.к.) бирча болгъан, андан артха къалмагъан адам.
*[Хусей Борисге:] Сен кесинги Салимге **тенг** сунуп, уллугъа кетип тура болур-
са дейме! Ол белгили алимди, сен а бир эл устаз! (*Ш.М.*). Фахму, билим жаны
бла къуру элде угъай, битеу районда да анга [Юсюпге] **тенг** хазна адам жокъ
эди (*Г.И.*).

Тенглик

ТЕНГЛИК¹ 1. Бирчалыкъ, бирча, тенг хал, болум. Аланы билимлерини
тенглиги. Экибизни жыл саныбызны **тенглиги** даулашсызды. Кече бла кюнню
тенглиги. 2. Адамланы жашауда политика эм инсан эркинликлерини бирча-
лыгъы, бир кибиблиги. Инсанланы **тенгликлери**. Жашауда тиширыула бла эр
кишилени **тенгликлери**. *[Умар Хасаннга:] Сен кесингден башха адамны ангы-
ларгъа истемейсе, бир бирни ангыламагъан адамланы араларында уа **тенглик**
къайдан боллукъду?! (*С.К.*).

ТЕНГЛИК² Шуёхлукъ, нёгерлик, жолдашлыкъ. **Тенгликни** сакъларгъа.
Тенгликге кертичи болуу. **Тенгликни** багъалай билгенле. *Анча жылны ичин-
де ала **тенгликни** къуру кеслерини араларында угъай, сабийлерини араларын-
да да сакълагъанлай келедиле («Заман»). **Тенглик** сыйлыды бизге, аны къаты
сакълайыкъ, Ач, токъ кюнюбюзде да Бир бирибизни сатмайыкъ! (*С.И.*).

Тенгши

ТЕНГШИ¹ *сыф.* Хазна къалмай тенг, бир киби болгъан. Ёсюмлери **тенгши**
жашла. Жыл санлары **тенгши** адамла. Аланы байлыкълары **тенгшиди**. *[Зул-
къар:] Бюгюн киби эсимдеди, биз кёчюрюлген жыл ала [Зарият бла Халиймат]
4–5 жылчыкълары болгъан **тенгши** къызчыкъла эдиле (*Т.Ж.*). [Нажмудин:] Ол
[Хыйса] ёрюмсюзчюк, гырхычыкъды да, андан жаш кёрюнеди ансы, мени **тенг-**
ши къартды (*К.М.*).

ТЕНГШИ² *сёзл.* Хазна къалмай бирча, бир киби, бир заманда. Ала **тенгши**
жашагъан эдиле. Экиси да арбазгъа **тенгши** жетдиле. *[Къазий:] Окъуу, билим,
къуллукъ жаны бла да ол [Аскербий] бла мен **тенгши** келе келгенбиз (3.3.).

Тергеулю

ТЕРГЕУЛЮ¹ *сыф.* 1. Тергелген, тергеуге, эсепге алыннган. **Тергеулю** байлыкъ. **Тергеулю** хапчук. ***Тергеулю** зат ажымлы болмаз (*айт.*). 2. *кёч.* Намыслы, намысы, сыйы жорюген, адамла намыс этиучю. **Тергеулю** адам. **Тергеулю** тенг. *Ахмат элде **тергеулю** жашладан бириди, школда да устазды, район советни депутатыды («Заман»).

ТЕРГЕУЛЮ² *сёзл.* 1. Ойлап, оюм, сагъыш этип. **Тергеулю** сёлеширге. **Тергеулю** айтырга. ***[Элкъан жашына:]** Юч сабийни атасы ушайса да, **тергеулю** сёлешир заманынг болгъанды! (3.3.). 2. Зырафына жоймай, къоратмай. **Тергеулю** къорат. *Ахча, ырысхы да **тергеулю** жоюуну излейдиле (Т.З.).

Тергеусюз

ТЕРГЕУСЮЗ¹ *сыф.* 1. Саны санауу болмагъан. **Тергеусюз** байлыкъ. **Тергеусюз** ырысхы. Аланы маллары **тергеусюздюле**. *Сыйлы бийди Къазболат, **Тергеусюздю** байлыгъы (Э.О.). 2. *кёч.* Нымыссыз, намысы, сыйы жорюмеген, адамла намыс этмеучю. **Тергеусюз** адам. **Тергеусюз** къоншу. *Элде аны [Харуну] юсюнден **тергеусюз** адамды деп бир адам да айтырыкъ туююлду (3.3.).

ТЕРГЕУСЮЗ² *сёзл.* Иги эсеп этмей, аяусуз, аяй, жорюте билмей, зыраф. **Тергеусюз** жоюлгъан ырысхы. План **тергеусюз** салыннганды. *Къыйналмай табылгъан ахча **тергеусюз** жоюла, суугъа кетген ырысхыча бола башлады (Т.Ж.).

Терен

ТЕРЕН¹ *сыф.* 1. Уллу, иги теренлиги болгъан, башы бла туюнюю ортасы иги кесек жер болгъан. **Терен** кёл. **Терен** уру. **Терен** къюю. **Терен** табакъ. **Терен** къар. *Хазыр ашха – **Терен** чолпу (*айт.*). Кёп къоркъутур, **терен** батдырыр (*айт.*). [Хыйса] Ол а [Назир] аллай жашырын адамды, **терен** къарда ызын тапдырмаз (3.3.). 2. *кёч.* Уллу, магъаналы, тынгылы. **Терен** окъуу. **Терен** билим. **Терен** акъыл. **Терен** ангылауу болгъан адам. *Бусагъатдагъы жаш тёлү окъуулу, билимли, хар затдан **терен** ангылаулары болгъан адамладыла («Заман»). [Зайнаф Юсюнге:] Филология илмуланы кандидаты... сенича **терен** окъууум болса, мен мында [школда] бир кюн да ишлерик туююл эдим (Т.Ж.). 3. Бийик, къалын. **Терен** агъач. **Терен** кырдык. ***Терен** кырдык ичинде жырлайды бёденечик. Жылны жай кезиуюнде зауукъду аулакъ нечик! (О.С.). 4. *кёч.* Бек уллу (сагъышны, бушууну д.а.к. башха затны юсюнден). **Терен** сагъышха кетип, **Терен** бушуу. **Терен** жукъугъа кириу. *Жаш, хапарны эшитип, кючсюндю, ох-тух этди, къашлаарын туюдю да **терен** сагъышха кетди (С.К.). Эл **терен** жукъугъа киргенден сора, Харун бла Солтан, атлагъа минип, Эки Арадагъы нёгерлерине кетдиле (К.М.).

ТЕРЕН² *сёзл.* Не затны болса да башы бла туюнюю арасын узакъ этип. Уруну **терен** къазыу. Жерни **терен** сюрюрге. Суугъа **терен** кириу. Не затны болса да жерге **терен** батдырыу. *Шинжи жашны бармагъына **терен** киргени себеппи, ирин этгинчи дери чыгъаралмадыла (3.3.). Будаи себиллик жерден эсе картоф

салынырыкъ жерни **терен** сюрюрге кереклигин, агроном болмагъанлыкъгъа, аппа ангылай эди (К.А.). 2. кеч. Иги, тынгылы. **Терен** ангылау. Халкъгъа **терен** сингнген төреле. Ишни **терен** сюзерге. *Айыу айтды бөрюге: «**Терен** сюзейик ишни, Аслан тырман этмезча, Салайкъ битеу кючню» (Б.О.). Бригаданы ишчилери, болумну **терен** ангылап, ишни кыыстау къолгъа аладыла («Заман»). [Зауур Исламгъа:] Бош кесинги кёп билгенча кёргюзтюрге кюрешесе, бу затны сен да Омардан **терен** билмейсе (3.3.).

ТЕРЕН³ ат. Нени болса да бир затны чегинден, башланнган жеринден узакъдагъы неда аны ичиндеги, ортасындагъы жер. Тенгизни **теренинде**. Жюрекни **теренинден**. Агъачны **теренине** кириу. *Ол сёзле жюрекни **теренинден** чыкъгъан, жылы, керти сёзле эдиле (К.Х.). Ала, агъачны **теренинден теренине** кире барып, ажашадыла, артха жол тапмай, амалсыз боладыла (МХЖ 1).

Терк

ТЕРК¹ сыф. Уллу, къаты жюрюш бла болгъан, этилген, бардырылгъан. **Терк** атлам. **Терк** суула. **Терк** жюрюш. *Хайыуан, тишлери бла къатылып, жылыннган ауузлукъну чайнай, **терк** жюрюшге кёчдо (Къ.Д.). Бу мюлкде силос, бичен хазырлау **терк** жюрюш бла барады («Заман»).

ТЕРК² сёзл. 1. Кёп турмай, мычымай, кыысха заманны ичинде. Айтылгъанны **терк** унутуу. Ызына **терк** къайтыу. Хапарны **терк** билдириу. *[Элмырза Хатыугъа:] Къарындашым, адамны ахшылыгъын асыры **терк** унутаса! (3.3.). Ачыуланып, кыыжырай, хан урушду кыызына: «Кечим тапмазса менден, **терк** къайтмасанг ызынга!» (Къ.А.). 2. Уллу, женгил жюрюш бла, кыызыу, къаты. Жолда **терк** жюрюу. **Терк** атлау. Машина **терк** барады. *[Дауут Амашха:] Къа-тыл, маржа, скоростъха, теркирек бармасакъ, регистрацияны заманы бошалып къаллыкъды! (Ш.Х.). Нальчик бла Биринчи Чегемни ортасында трассада иели машинала асыры кыызыу, **терк** жюрюгенлерини хатасындан, озгъан айда беш адам ёлгени белгили болгъанды («Заман»). 3. Мардасындан эсе кыыстау. *Аны [саусузну] жюреги асыры **терк** ура башлады (Ш.М.). Жюрегим **терк** урады, Данай кыызын кёргенли. Бушуу-бушман болгъанма, Ол халымы билгенли (Къ.А.). 4. Бек ашыгъып, аз заман къоратып. **Терк** сёлешии. Текстни **терк** окъуу. **Терк** айтып, жангылыу. *Дерсде устаз **терк** сёлешсе, сабийле иги ангылаялмайдыла. Андан эсе ол уллу ауаз бла, алай ашыкъмай, хар айтымны чертип айтса, ангыларгъа ол тынч болады («Заман»). Достоевскийни «Преступление и наказание» деген романын, бирси чыгъармаланыча, **терк** окъуп ангыларгъа онг болмагъанына Залим ийнаннганды (С.К.).

Термилиулю

ТЕРМИЛИУЛЮ¹ сыф. Термилген, инжиген, не да болсун бир затны этерге, кёрюрге д.а.к. бек суйген, кюсеген. **Термилиулю** къарам. **Термилиулю** кёзле. **Термилиулю** жырла. **Термилиулю** кюй. *Арбачы уа, битеу дуния кесине тынгылап тургъанча, **термилиулю** жырын узун созуп жырлайды (Т.А.). Анасындан ажаш-

хан кызычыкъ, кёп жиялгъандан, къарыусуз болуп, ёрге-энишге ётген тиши-
рыулагъа **термилиулю** къарамын бурады (Ш.Х.).

ТЕРМИЛИУЛЮ² сёзл. Термилип, инжип, не да болсун бир затны этерге, кёрюрге д.а.к. бек суйюп, кюсеп. **Термилиулю** жырлау. **Термилиулю** къарау. *Тутхун къанатлы манга **термилиулю** къарайды, Къутулур мадар излеп, тегерекни марайды (О.С.).

Терс

ТЕРС¹ сиф. 1. Айыплы, тапсыз иш этген, айыплы болгъан. Биреуню **терсге** санау. **Терсни** айыбына жолукъдурургъа. ***Терсни** жагъы жокъ (айт.). Къа-тышдыра **терсни**, тюзню, Кырты этелле ишибизни (М.К.). Кийсенг, жанмаз, сабыр кёлек кий дейме, **Терсге** кеч да, тюзлени уа суй дейме (З.Т.). [Сагит:] Эшта, бу иште мен кесим **терс** болурма, кечиригиз, ангыламагъанлай, айыпны сизге салып тургъан къарындашымы (З.З.). 2. Жангылычлы, тапсыз. **Терс** жууап. **Терс** оноу. **Терс** жары. **Терс** жолгъа кетиу. **Терс** оюм. Жашауда **терс** атлам этиу. *[Омар Къасайгъа:] Былайда сен келтирген шартла барысы да кесинг къурагъан, **терс** шартладыла (З.З.). [Мухадин хажи:] Къарындашларым, ажашмагъыз! Сиз тутхан жол муслийман диннге келишмеген, адамланы бир бирге къажау этген, **терс** жолду («Заман»). 3. Нени болса да бирси, чюйре, ары (жаны). Къумачны **терс** жаны. Ахчаны **терс** жаны.

ТЕРС² сёзл. 1. Тапсыз, жашауда болгъанча угъай, аны бузуп, тюрлендирип. Бир-бир суратлау чыгъармалада жашау **терс** суратланады, асыры семиртилип неда асыры аманланып («Заман»). 2. Халатла этип Сёзлени **терс** жазыу. Чотну **терс** тергеу. Ахчаны **терс** санау. *Устазны баш борчу халатлы, **терс** жазылгъан сёзлени тюзетип кююу туююлду, ол тюрлендиргенча жазыу тюз нек болгъанын ангылатыуду («Заман»). [Зулкъай Маратха:] **Терс** тергегенсе, мени пенсия-ма сен айтхандан эсе кёбюрёк кюшуллукуду (Г.И.).

Терсей

ТЕРСЕЙ¹ Ашлан, бузул, жангыр, ачыл (жараны юсюнден). *[Зайнаф Мухажирге:] Жашчыкъ, тие кетгенсе да, бутунгда жаранг **терсейген** этгенди (Ш.Х.).

ТЕРСЕЙ² къарач. 1. Бузул, аман бол, терс жолгъа тюзел. *[Маулан:] Кесигиз кёресиз, жаш **терсейип** барады. Бусагъатдан болушуп, тюз жолгъа салалмасакъ, иш кырты болургъа турады (Къ.К.). **Терсейген** сабийге урушханынг уллу себеп болмайды, ариу айтханынг бегирек жарайды (Б.Х.). 2. къарач. Тапсыз бол (ишни юсюнден). Иш **терсейип** башлагъанды.

Терслик

ТЕРСЛИК¹ Жангылычлыкъ, халатлыкъ, тюз болмагъанлыкъ, халаты барлыкъ. Тергелгенни **терслиги**. Жууапны **терслиги**. Бегимни **терслиги**. Оноуну **терслиги**. Оюмну **терслиги**. *Исса Жарахматович жашны [геометриядан] жууабыны **терслигин** ангылатды (Т.А.).

ТЕРСЛИК² 1. Терс иш, тюзсюзлюк. **Терсликни** кётюралмау. **Терсликге** жол бермезге. ***Терсликни** ур, тюзлюкню кър (айт.). **Терсликни** тюзлюк хорлап, жашауубуз жарыды (С.И.). **Терслик**, зорлукъ ууатылып, Тюзлюк нюрю чачылды, Унукъгъан мискин халкъгъа Тейри эшиги ачылды (Б.Д.). **2.** Хата, айыплы, тапсыз иш. Аны **терслиги** бла. **Терслик** аладады. **Терслиги** болмагъан адам. ***[Саурдин:]** Кесигиз билесиз, бу иште мени тюк тенгли да **терслигим** жокъду, жалгъан дау бла тутдурургъа кюрешедиле (К.Х.). **[Заммай Назирге:]** Сен кесинги **терслигинги** башхалагъа атаргъа кюрешесе (З.З.). **Терслигине** ийилгеннге къаза жокъ (н.с.).

Теш

ТЕШ¹ 1. Кийип тургъан затынгы юсюнгден, башынгдан, аякъларынгдан кетер. Пальтону **тешерге**. Чурукъланы **теш**. Бармакъдан жюзюкню **тешиу**. Бёркню **тешиу**. ***[Хабий жашына:]** Юсюнгден **тешген** кийимлеринги къайда болса атып кетмей, тап сал деген ушай эдим да! (Т.А.). **[Хажимет:]** Бек суукъ къыш эди ол жылны къышы. От этип тургъанлыгъынг, юй жылынмай эди да, жылы келегими, ол угъай, жюн носкийлерими да **тешмей** жата эдим (К.Х.). **2.** Къысылгъан, байланган, туюмчек этилген, кишенленген д.а.к. башха затны бошла. Бел бауну **тешиу**. Атны кишенлерин **теш**. Туюмчекни **тешерге**. ***[Захира Таусолтаннга:]** Киеу, туюмчегинги **тешерге** болушайыкъ, анда бизге саугъала бар эселе! (З.З.). Сыйдам минчакъланы тыйгъычсыз санай келген, туюмчекге жетип тохтагъанча, ол туюмчек да, сокър туюмчек болуп, **тешилирге** унамагъанча болду (С.А.). **[Коваль]** кюбюрню башында уллу жылтырауукъ къагъытха чырмалып, шпагат бла байланып тургъан пакетни бери алып, аны туюмчеклерин **тешип**, ачып кёргюзтдо (Къ.Д.). **3.** Тюймени, ыргакъны (тюймелени, ыргакъланы) илгикден (илгикледен) чыгъар, этилип тургъан тюймени, ыргакъны (тюймелени, ыргакъланы) ач; сынжыр тюймени ач. Пальтону тюймелерин **тешиу**. Куртканы сынжыр тюймесин **тешиу**. *Жазда, къышда да аны пиджагыны тюймелери **тешилгенлей** туруучу эдиле (З.З.). Чубурунгу чыкъыртын ашыгъама **тешерге**. Менден башхагъа барсанг, гепперлеринг **тюшерле** (фольк.).

ТЕШ² 1. Не да болсун бир затны башха зат бла уруп, туююп, чанчып, буруп д.а.к. башха мадар бла тешик эт. Къаяны **тешиу**. Къабыргъаны **тешерге**. Буруу бла **теш**. Биз бла къайишни **тешерге**. Жерни буруу бла **тешиу**. *Тамычы ташны **тешер** (айт.). Чекчини кючлю кюллары ушкокну къаты къысадыла, жютю кёзлери къарангыны бурууча **тешедиле** (К.Х.). Жашланы эсиртгенден сора, Сатанай кеси, бир чёгючню алады да, шош барып, ташны жукъа жерин аны бла **тешеди** («Нартла»). Биз **тешген** жерни тикгич да **тешеди** (н.с.). **2.** Жар, жара эт (башны, мангылайны д.а.к. башха жерни – бир затха неда бир зат бла уруп). Жыгъылып, къаш башын **тешиу**. Таш бла уруп, биреуню башын **тешиу**. ***[Хайыркъыз Маржаннга:]** Э къыз, мен санга урушургъа келгенме! Эки жашынг да бир болуп, тюнене Мухтарчыгъымы башын **тешип** ийгендиле!.. (З.З.). **[Махти Къурманнга:]** Намаз этген угъай, эрттенден ингирге дери башынгы къабыр-

гъагъа уруп **тешип**, Аллах, Аллах! – деп турсанг да, Аллах сени хыйлангы, гюняхларынгы кечерик туююлдю! (Т.Ж.). **3.** Кемирип, тешик эт. Чычханны баласы да тулукъ **тешерге** уста болур (н.с.). Аны [Чомакны] жаппа-жангы норка бёркюню эки жерин кюе **тешип** тура эди (Г.Э.). [Сафар:] Хасанны кюйларын кютюп, аркъамы битге **тешдиргенден** эсе, бир жарлыгъа жарасам игиди (Х.С.).

Тешил

ТЕШИЛ¹ **1.** Илгикден ычхын. бошлан, ачыл (туюмчекни, къысылып тургъан затны юслеринден). Пальтону баш туюмеси **тешилди**. Туюмчек **тешилди**. *Жаш пальтосуну **тешилип** тургъан баш туюмесин этди (Б.Х.). **2.** *кёч.* Кёлкъалдынгы, кимге болса да ыразы болмагъан затынгы унут. Бир бирлери бла жау халда тургъан, кюншула, Ханисат бла Абидат, ол кюнден башлап, **тешилдиле** (З.З.). [Майрусхан Шахаркъызгъа:] Бир Аллах, мени санга бир тюрю да кёлкъарам жокъду, болгъанды эндиге дери бир бирге **тешилмей** тургъаныбыз! (К.Х.).

ТЕШИЛ² Тешик бол. *Ташны суугъа айланган жаны **тешилип**, дорбун болуп турады (Т.А.). Цыганлы къарт, бауушлада айланып, **тешилген** эски челеклены, табакъланы жыйыучу эди (Ш.Х.).

Тёбен

ТЁБЕН¹ *сыф.* Тёбенниги, энишгедеги, не да болсун бир затны энишге жанындагъы. **Тёбен** эл. **Тёбен** орам. **Тёбен** юй. **Тёбен** жанындагъы. Элни **тёбен** жаны. *Айнюр, **тёбен** юйге энип кетди да, кюнакълагъа графин бла жюзюм чагъыр, тылпыу эте тургъан хумужу хычинле алып къайтды (К.М.). Ол жыл Огъары элни бла **Тёбен** элни бирге кюшуп, бир колхоз этдиле (Т.Ж.). Къарындашладан бири элни **тёбен** жанында, бирси уа огъары жанында жашайдыла (Г.Э.).

ТЁБЕН² *сёзл.* **1.** Не да болсун энишгеде, энишге жанында. *[Самат:] Оразайлары бизникиледен **тёбен** жашайдыла (Къул. Х.). [Аслан:] Салим бусагъатчыкъда былайтын **тёбен** озгъанды (З.З.). **2.** *хапар. магъ.* Энишгеди, азды. *[Исмайыл Масхутха:] Угъай, угъай, аны [Керимни] билими сенден **тёбенди** (К.Х.). Хауаны температурасы бюгюн нольдан 12 градусха **тёбенди** («Къарачай»).

Тёбенниги

ТЁБЕННИГИ¹ *сыф.* **1.** Тёбен жанындагъы, энишгедеги. **Тёбенниги** элде. **Тёбенниги** сабанла. Сууну **тёбенниги** сюрими. *Бир жол **тёбенниги** элчиледе тойда хабазчы жашла бла бирге олтурургъа тюшеди... (К.М.). **2.** Шимал жанындагъы. **Тёбенниги** жол. **Тёбенниги** суукъ.

ТЁБЕННИГИ² *ат.* Таудан угъай, тёбен жанындан, энишгеден ургъан шош желчик. **Тёбенниги** ура башлады. **Тёбенниги** келди. *Жел кюркбууун **тёбенниги** этгенлей (*айт.*). Кюндюзю ахырзаман къызыу болуп туруп, кюн батхандан сора бир аз кезиучюкге **тёбенниги** айланды (К.М.).

ТЁБЕННИГ³ *ат.* Ат жерни кѡапталларына, миннген адамны тобугъу ашал-маз ючюн, салыннган тери журунла. Ат жерни **тёбенниг** тюбю. Жумушакъ **тёбеннигиле**. Эски **тёбеннигиле**.

Тёгерек

ТЁГЕРЕК¹ *сыф.* Тогъай. Шар, цилиндр формалы, формасы алагъа ушагъан, алача болгъан. **Тёгерек** стол. **Тёгерек** терезе. **Тёгерек** къала. **Тёгерек** бет. **Тёгерек** кёзле. **Тёгерек** бёрк. *Уллу кѡызыл **тёгерек** бетини терлегенлерин кѡол жаулугъу бла сюрте, алаша токъ мазаллы жаш, сюелген жеринде ары-бери тепчий, сёзлени кѡыйналып тизе, алгъыш этеди (*Ш.Х.*). **Тёгерек**, дугъум къара кёзчюклерин терк-терк къагъа, назик кѡызычкъ билетни сорууларына шарт, тынгылы жууап этеди (*Т.А.*). Къарашауай жылкъыгъа жетгенлей, Гемуданы юсюнден узалып, бир талай терекни кѡобарып алды, аладан кенг **тёгерек** буруу этип, жылкъыны ары жыйды, ызы бла хар нарт сайын бир гитче буруу этди («*Нартла*»).

ТЁГЕРЕК² *сёзл.* Тогъай, шар, цилиндр формалы болуп, алагъа ушашлы болуп. **Тёгерек** айландыруу. **Тёгерек** бурулуу. **Тёгерек** олтурургъа. *Вертолёт элни башында эки кере **тёгерек** айланды да, сора барып элни башында ёзеннге кѡонду (*Г.Э.*). Кѡобузчу жангызны сокъгъанлай, жашла, кѡызла да, **тёгерек** туруп, харсны башладыла (*Х.О.*). Къалтур эки дранны жонуп, жарашдырып, **тёгерек** бюгюп, тасма бла тигип, гыбыт тюпле салып, экисин эки элек этгенди (*С.А.*). Нени болса да кѡуршалап тургъан жер. Элни **тёгереге**. Юйню **тёгерегине** айланыу. Бу **тёгерекде** жашагъан адамла. *[Кѡыз:] Алай бла, анам бла эки кѡарындашым, **тёгерегиме** айлана, мен да, орундукугъа таянып, ингирге дери турдум (*Б.Х.*). – Бу кѡатынла мени юйюмю **тёгерегинде** не зат этип айланадыла? – деп сорады Марзият, жерлеге кѡарай айланнган комиссияны адамлары бла бирге сюелген кѡоншусу Асхатха (*Г.И.*). 2. *къарач.* Асламысында жамычыны жагъасына тигилиучю, кюмюшден неда сахтияндан **тёгерегине** окъа сырылып этилген, ромб формалы накъыш; мет. Амма андыз жамычыгъа кюмюш **тёгерекле** тизеди (*Къ.К.*). Абдулну жамычысыны жагъа **тёгереклери** кюмюшча жылтырайдыла (*Б.Х.*).

Тёзюмлю

ТЁЗЮМЛЮ¹ *сыф.* Тёзюмю болгъан, басымлы, чыдамлы, сабыр. **Тёзюмлю** адам. Сууукъгъа **тёзюмлю** битимле. *Жашау аланы жарсыугъа, бушуугъа, ачлыкъгъа, жаланнганчылыкъгъа да **тёзюмлю** болургъа юйретген эди (*Т.Ж.*). Юлгю бередил ол **тёзюмлю** сыфатындан, Эр тюнгюлмейди кесини муратындан (*Г.Б.*). Айт, не барды биз сынамагъан! Къалмагъанбыз чыныгъыр ючюн. **Тёзюмлюдю** неге да адам, Жетген кюнде аямай кючюн (*Х.О.*).

ТЁЗЮМЛЮ² *сёзл.* Тёзюп, чыдап, сабыр этип. **Тёзюмлю** ангылатыргъа. **Тёзюмлю** тынгылау. Кимни, нени болса да **тёзюмлю** сакъларгъа. *Бир айтсам неда кёргюзтсем, болады деп кѡоймай, устаз кѡатлап-кѡатлап айта, кѡангада жазып кёргюзте, дерсни **тёзюмлю** ангылатады (*Ш.М.*).

Тёзюмсюз

ТЁЗЮМСЮЗ¹ *сыф.* Тёзюмю, сабырлыгы болмагъан, чыдамсыз, басымсыз. **Тёзюмсюз** адам. **Тёзюмсюз** кылыкъ. Сууукъгъа **тёзюмсюз** кёгет. *Артыкъсызда мени кибик **тёзюмсюз** адамгъа чюйре жууап этселе, сора отубуз ёрге жанмайды (Х.О.). Ол [Аскербий], бираз **тёзюмсюз** болгъанлыкъгъа, тюз жүрекли, халал адамды (З.Ж.).

ТЁЗЮМСЮЗ² *сыф.* Тёзмей, тёзалмай, чыдамай, чыдаялмай; адам тёзмезча, тёзалмазча. Кимни, нени болса да **тёзюмсюз** сакъларгъа. **Тёзюмсюз** урушургъа. **Тёзюмсюз** ачуланыргъа. **Тёзюмсюз** кычырыу. *Пингвинлени жантайып атлай, **тёзюмсюз** къанкылдагъанлары башынгы хайран этеди, болсада Антарктиданы табийгъатын артыгыракъда ариу этген къанатлылагъа къарап турлугъунг келеди (Ч.М.).

Тёре

ТЁРЕ¹ *тар.* 1. Эки жаныны ортасында дауну, даулашны сюзерге ючюнчю, кесине андан хайыр тюшерин излемеген, даулашханла кеслери сайлагъан, жаны къатышып этилген сюд. Ишни **тёреге** бериу. **Тёреде** сюзюлген дау. ***Тёре** кесген бармакъдан къан чыкъмаз (н.с.). 2. Аллай сюдню члени. **Тёре** сакълайды улутха келирин, эфенди марайды адам ёлюрюн (*айт.*). Хожа ташы болгъан хуржунуна кёолу бла тийип кёргюзтгенде, улутха берлик сунуп, **тёре** аны акълайды (А.И., Х.А.).

ТЁРЕ² Адет (халкъны жашауунда тохташдырылгъан жорукъ, низам). Ёлгенни басдырып бошагъанлай, къабыргъа къумгъан бла суу къуйгъан **тёре**. Жангы **тёре**. Миллет **тёреле**. Дин бла байламлы **тёреле**. *Элни **тёресин** къурутхан ыннаны бернесин унутхан (*айт.*). [Эзау:] Охо [Фатимат] харип, ёмюрюнде, **тёре** этип, оразада кёол тутаргъа биринчи келгенди... (Г.И.). 2. Кылыкъ, юйренип къалгъан зат, не да болсун бир зат этерге ёчлюк. Зауурчукъ, сау кюнню тынч ойнап туруп, ингир сайын а, анасы ишден келир заманда, жиягъан **тёрени** табып турады (Гул. Б.). [Харун Муратха:] Айдан бир, жыйылып, эрикгенибизни кетерген **тёребиз** да болуучу эди, энди уа ол да къала барады (Т.Ж.). [Саният:] Угъай, [ийнекни] не мюйюз къайыргъан, не чочугъан **тёреси** жокъду, болмагъанча жууаш хайыуанды (З.З.).

Тёреле

ТЁРЕЛЕ¹ *эск.* **Тёреде**¹ къара, сюд эт. Терсни **тёрелерге**. Аманлыкъчыланы **тёрелеу**.

ТЁРЕЛЕ² Кимни, не затны юсюнден болса да алгъадан оюм этип, къаллай болса да бир бичим эт, бир зат бич. Биреуге ахшылыкъны **тёреле**. Эришиуледе хорлагъанлагъа саугъала **тёреледиле**. *Кёп игилик **тёрелединг** халкъынга, Излемединг бир саугъа да хакъынга (Б.Д.).

Тёртгюл

ТЁРТГЮЛ¹ сыф. 1. Тёрт жаны (мюйюшю) бирча болгъан. **Тёртгюл** юй. **Тёртгюл** стол. **Тёртгюл** къала. *Узун, омакъ, женгил машина уллу **тёртгюл** къошунбаш юйню къатында тохтады (Г.Э.). Халкъыбызны тарых жолуну чынтты шагъатлары-бийик **тёртгюл** къалала кёп ёмюрлени ёхтем сюеледиле (К.М.). **2.** Алаша базыкъ (адамны юсюнден). **Тёртгюл** тиширыу. **Тёртгюл** эр киши. *Трибунагъа алаша **тёртгюл** базыкъ киши чыкъды да, хырха ауазы бла «Салам алейкум, жамауат!» – деп, жылы саламлашды (Г.Э.).

ТЁРТГЮЛ² сёзл. Тёрт жанындан да, квадрат формалы этип. **Тёртгюл** къысаргъа. **Тёртгюл** ишленген юй. **Тёртгюл** бюклерге. *Аркъаларында да **тёртгюл** къысылгъан ауур жюклери бла ючеулен агъачны теренине сингдиле (Къул. Х.). Командир, **тёртгюл** бюкленген къагъытчыкъны ачып, ичинде жазылгъанны окъуду да, терк окъуна телефонну алып, сёлешип башлады... (Къуд. Х.).

Тёш

ТЁШ¹ Тёбе, дуппур, гитче сыртлыкъ. **Тёшге** миниу. **Тёшден** энишге тюшюу. *Аналаны Алалай, эки аягъынг чаналай, **тёшден** кетген таналай, уруп ийдим, бар алай! (МХЖ 2). [Адил:] **Тёшден** энишге чанала бла учуп ойнагъан къызылуурт жашчыкъланы кёрсем, сабий жылларым эсима тюшедиле (Т.Ж.).

ТЁШ² 1. Металлны жазар ючюн хайырланылуучу темир керек. Чалгъы **тёш**. **Тёш**, чёгюч бла ишлеу. Гюрбюежиде хайырланылуучу **тёш**. Чёгюч **тёшге** тиеди. Къызгъан темирни **тёшге** салып, чёгюч бла туююу. ***Тёш** болсанг тез, чёгюч болсанг, ур (н.с.). Алгъа, ашыкъмай, темир Кёмюр отда кюеди, Артда, **тёшге** салдырып, Чёгюч аны туюеди (О.С.).

ТЁШ³ 1. Кёкюрек, ёшюн. Адамны **тёшю**. *[Зурум къызына:] Ары уа нек барыргъа къалгъан эдинг? Анангы **тёшю** андамы къалгъан эди? (Т.Ж.). **2.** Малны, къанатлыны кёкюрек сюеги эти бла бирге. Тауукъну **тёшю**. Кёгюрчюнню **тёшю** улуу болады. *Эрле бла баш ашагъан, къатынла бла **тёш** ашагъан (н.с.).

Тизгин

ТИЗГИН¹ ат. 1. Бирча затланы, адамланы бир сатырда тизилгенлери; адамла олтурур ючюн, тизилип ишленген орунла (театрда, кинода д.а.к. башха жерде). Гебен **тизгинле**. Солдатланы **тизгинде** сюелгенлери. Экинчи **тизгинде** олтургъанла. Ал **тизгинлеге** олтуруу. *Аскерге жангы алыннган жашла, **тизгинден** бирем-бирем чыгып, къыралгъа халал къуллукъ этерге, аны чеклерин тынгылы сакъларгъа, журтларын кёрууларгъа ант этедиле («Заман»). Арт **тизгинде** олтургъан жашладан бири, къолун кётюрюп, жыйылыуну президиумундан сёлеширге эркинлик тилейди (К.Х.). **2.** Къайсы болса да бир организацияны, къауумну адамлары барысы да. Россей Аскерни **тизгинлеринде** къуллукъ этиу. Алчыланы **тизгинлерине** къошулуу.

ТИЗГИН² *сыф.* Тизилген, бир бири кѳатларында, бир сатырда болгѳан, тизилип салыннган, ишленнген, сюелген. **Тизгин** юйле. **Тизгин** ларѳкла. **Тизгин** таула. **Тизгин** гебенле. **Тизгин** машинала. *Гебеннге уста бригада **тизгин** таракѳ тишлени бир ыйыкѳгѳа талайын кѳалады, тап ишледи (Г.Б.). Ала **тизгин** таксилени кѳатларына бардыла да бек ариуун сайлап олтурдула (З.З.).

ТИЗГИН³ *сѳзл.* Бир сафда, бир бири кѳатларында, тизилип. **Тизгин** урулгѳан кѳазыкѳла. **Тизгин** орнатылгѳан терекле. **Тизгин** тохтагѳан машинала. **Тизгин** туруп чалыу. ***Тизгин** туруп чаладыла, кенг дурула саладыла, Кѳыртышлатып ѳзенни, кѳаймагѳын аладыла (Б.И.). **Тизгин** уруп кѳазыкѳланы, Бир бѳкем, базыкѳланы Махай ѳшеди чалы, Жарыкѳды аны халы (С.А.).

ТИЗГИН⁴ *ат.* Харфлары, сѳзлери неда башха белгилери болгѳан ызлыкѳ. Назму **тизгинле**. Ноталаны **тизгини**. Сѳзню бир бѳлюмюн башха **тизгиннге** кѳчюрюу. Назму строфаны ючюнчю **тизгини**. *Жашчыкѳны жазгѳан харфлары дефтерни **тизгинлеринден** бир жанына чыкѳдыла (Б.Х.). Хар сѳзню ариуун излеп, ненча **тизгин** назму жаздым! Сюйгеними билдирирге битеу билими кѳаздым (С.А.). Сен назму **тизгинсе** манга. Алтын мюйюзлю журчугѳум. Тюшюм болуп чыкѳдынг тангнга. Сен – жырланмагѳан жырчыгѳым (Байд. М.).

ТИЗГИН⁵ *ат.* Адамны кесини юсюн-башын, жашагѳан жерин жюрютгени, жыйышдыра, жасай билгени. Адамны юй **тизгини**. **Тизгинин** жыйыу. Адам сукѳланырча **тизгин**. *Аны [Жансуратны] арбазын, юйюн кѳрген, аны ичинде бир кере бир болгѳан адам **тизгинине** сукѳланып кете эди (З.З.). Кесин жюрютюу, кѳылыгѳы, **тизгини** бла элде бек махталгѳан кѳызладан бири Аминат аны сюйгенин Мухтар кѳпге дери билмей тургѳанды (Т.Ж.).

ТИЗГИН⁶ *ат.* Нохтагѳа неда жюгенни эки жанында ауузлукѳну тогѳайларына кѳысылучу кѳайишчикледен бири. *Жыгѳылмаз, бир кѳолу бла ат **тизгининден**, бири кѳолу бла Гууаны кѳолундан тутуп, арбаздан алай чыкѳды (Т.А.). [Аубекир:] Зауурбек атындан тюшдю да, аны **тизгинин** кѳантарып, жюгенинден тутханлай, кѳатыбызгѳа келди (Э.О.).

Тизгинли

ТИЗГИНЛИ¹ *сыф.* Кесин жыйгѳан, тизгини иги болгѳан, жыйгѳычлы, нizamлы; таза, кирсиз, тап жыйышдырылгѳан. **Тизгинли** адам. **Тизгинли** юй. **Тизгинли** арбаз. *Адилгерий ишленнген, жигит жаш, ахшы кѳазауатчы болса да, **тизгинли** тюйюддю (Г.Б.). Тенглери арасында Назийфа бек **тизгинли**, жыйгѳычлы кѳызгѳа саналады (Т.А.). Кѳуру Шимал Кавказда угѳай, битеу Россейде да Нальчик бек ариу, жасалгѳан, **тизгинли** шахарладан бирине саналады («Заман»).

ТИЗГИНЛИ² *сѳзл.* Кереклисича, низамны бузмай, тап халда. Кесин **тизгинли** жюрютюу. Юйню **тизгинли** тутаргѳа. **Тизгинли** кийинирге. *Хар затха бѳлюп ѳсин, **тизгинли** тутар кесин (Б.И.). [Мариям Хаулатха:] Алагѳа [Зурумлагѳа] айтырыгѳынг а жокѳду, бек кирсиз, **тизгинли** жашайдыла (К.Х.).

Тизгинсиз

ТИЗГИНСИЗ¹ *сыф.* 1. Тизгини болмагъан, жыйгъычсыз, низамсыз, тапсыз (жаны болмагъан затланы юслеринден). **Тизгинсиз** юй. **Тизгинсиз** арбаз. **Тизгинсиз** эл. *Аш-суу, не айтырса, сыйынып да болмай эди, алай хар затлары да къалай эсе да бир **тизгинсиз** кёрюне эди (З.З.). Алыкъа Россейде эски, тозурагъан юйлери, орамлары болгъан, кирли, **тизгинсиз** шахарла аз туююдюле («Заман»). 2. Хылымылы, кирли, жыйгъычсыз (адамны юсюнден). **Тизгинсиз** адамла. *Кесини юсю-башы **тизгинсиз**, кирли болуп тургъанын кёрмей, ол бирсилеге тазалыкъны юсюнден хапар айтыргъа кюреше эди (Т.А.). Кёкюреги ачылып, чабырлары чачылып, Не кёп эсе да ашы, **тизгинсиз** юсю-башы. (О.С.).

ТИЗГИНСИЗ² *сёзл.* Кирли, тапсыз кёрюнюрча, хылымылы халда. **Тизгинсиз** кийиниу. Юйню **тизгинсиз** тутуу. Кесин **тизгинсиз** жюрютюу. *[Зулейха Ларисагъа:] Сенича, жаш, ариу тиширйугъа былай **тизгинсиз** кийинирге айыпды, эгечим! (З.З.). Жашчыгъыны китаплары да бир бири юсюне **тизгинсиз** салынып, сумкасы, кийимлери да юй тюпге атылып тургъанларын кёрюп, Айсанат ачыуланды... (Ш.М.).

Тизим

ТИЗИМ¹ *къарач.* 1. Адамланы тизгини, сатыр, саф. Солдатланы **тизими**. Аскерчи **тизимден** алты атлам алгъа чыкъды. 2. Бир кирик затланы халыгъа, темир чыбыкъгъа д.а.к. башха затха суурулуп, кийдирилип тизилгенлери. Сохан **тизим**. Минчакъ **тизим**. Къатханланы **тизими**. *Валера уа къатдырылгъан жууаланы уллу **тизимин** алып келеди (Б.М.).

ТИЗИМ² *къарач.* Тизме (адамланы неда башха затланы къагъытха бир бири ызындан тизилип жазылгъанлары). Классны **тизими**. Къара чёпге тюшгенлени **тизими**. Сайлаучуланы **тизими**. Саугъаланырыкъланы **тизими**. *Директорну къагъытында иги окъугъанланы **тизимини** ахыр аласында кесини тукъумун эслеп, Назир къууанды (С.А.).

Тийишдир

ТИЙИШДИР¹ Бир бирге тийдир, тиерча эт. Бокалланы **тийишдирирге**. Жумдурукъланы **тийишдириу**. *Баш бармакъларын бир бирге **тийишдирип**, жашны жанындан келечи къызны суююп алгъанларына, къызны жанындан келечи уа суююп бергенлерине толу шагъатлыкъ этдиле, аны уа эфенди дин жаны бла ажымсыз бегитди (Т.Ж.). Аякъланы **тийишдирип**, тартдыла талай кере, Хар этилген алгъышны арсарсыз къабыл кёре (С.А.).

ТИЙИШДИР² 1. Бирге, бир жерге жый. Чачылгъан хапчукланы бирге **тийишдириу**. Жайылып отлагъан къойланы **тийишдирип** сюрюу. *Ала [Халит бла Далхат], озгъан жылладача, элни къысыр тууарларын **тийишдирип**, жайлыкъгъа сюргендиле (Т.Ж.). Чачылып айланган тауукъланы уллу талгъыр хораз

«къыт-къыт» этип, бир жерге **тийишдирди** (3.3.). **2.** Излеп, табып, мажарып жый (малны, ахчаны). Машина багъасы ахча **тийишдирирге**. Ала тогъуз-он къой **тийишдиргендиле**. *[Сафият:] Бир сомчукъла **тийишдиралсакъ** эди, скойген-суймегенни ичинде бу къызны юсюн алышындырмай жарарыкъ туююлдо (3.3.). [Хасим Алиймагъа:] Кашто къызы, бир къауум мал кибик да **тийишдиргенбиз**, юю да ишленгенди, бу жашны энди кеси аллына жашама къоярмы эдик? (Т.Ж.).

Тийишли

ТИЙИШЛИ¹ *сыф.* **1.** Не да болсун бир затха келишген, анга кёре берилген, этилген, тергелген, болгъан д.а.к. Юйренирге **тийишли** сынам. Эс бёлюрге **тийишли** иш. Махталыргъа **тийишли** тамата. Сыйлы кёрюрге **тийишли** адам. *[Салых:] Тюзюн айтсакъ, бу къуллукъгъа барыбыздан да ол [Таймаз улу] **тийишлиди** (3.3.). [Жаныбек:] Кертиди, былайда атлары айтылгъанла махтаугъа **тийишлидиле**. Алай аланы тизмелерине, мени акъылыма кёре, энтта да бир эки-юч адамны къошаргъа керек эди (Т.Ж.). **2.** Кереклисича болгъан. Не да болсун бир затха **тийишли** эс бёлюрге. **Тийишли** мадарла этерге. **Тийишли** сый. **Тийишли** жууап. *Сабийле устазны сорууларына **тийишли** жууап эталмагъандыла (Ш.М.). Критика суратлау литературагъа **тийишли** багъа бичерге юйреннгинчи, аны даражасы кётюрюллюк туююлдо (М.Д.). Россейлилени **тийишли** жашаугъа жетдирир ючюн, политикада, экономикада, социальный сферада этилир иш кёпдо (З.М.).

ТИЙИШЛИ² *сёзл.* Кереклисича, изленнгенича. Къууанчны **тийишли** ётдюрюю. Байрамгъа **тийишли** тюберге. *Алыннган борчланы тынгылы толтуруп, бригада жангы жылгъа **тийишли** тюбегенди («Заман»). [Мазан Окъупха:] Сау бол, эгечден туугъан, ол гынттылыланы сорууларына **тийишли** жууап бергенинг ючюн! (К.М.).

Тийишсиз

ТИЙИШСИЗ¹ *сыф.* Жарамагъан, келишмеген, тийишли болмагъан, тапсыз. **Тийишсиз** сёзле. **Тийишсиз** жууап. *[Хаким Ахматха:] Тамата, сени намысынга **тийишсиз** сёзле айтханы ючюн, ол сабий жашха кечириринги тилейме (3.3.). – Бу керексиз, **тийишсиз** тырманларынг бла жаныбыздан этгенсе! – деп, ачыуланды бригадада барысындан да тамата Къанамат учетчик жашха (Къуд. Х.).

ТИЙИШСИЗ² *сёзл.* Тийишли болмай. Къуллукъгъа **тийишсиз** салынуу. **Тийишсиз** махталуу. *Таматаны эгечинден туугъан жаш [Алий], хар кесини аты сагъынылгъан сайын, была уа не айта болурла дегенча, жашырын къарайды, эшта, **тийишсиз** махталгъаны ючюн уяла болур (Т.Ж.).

Тик

ТИК¹ *сыф.* **1.** Ёрлери, тёшлери болгъан. **Тик** жол. **Тик** тау бетле. Сууну **тик** жагъалары. *[Унух Исмайлгъа:] **Тик** тау жоллада машинаны жюрютген тынч

болмагъанын кесинг билесе, тынгылыракъ шофёр излейик (Г.М.). Кийиклени къой, юй эчкиле окъуна, **тик** тау бетлеге ёрлеп, анда гелеуден тоюп къайтадыла (Гул. Б.). Жолну **тик** жерине жете башлагъанлай, шофёр машинаны скоростун тюрлендирди (К.Х.). **2. кёч.** Адепсиз, хыны, ачы. **Тик** сёзле. **Тик** жууап. *Тамата, жыл саны да, къуллугъу да кесинден гитче болгъан адамны **тик** жууабын жаратмай, анга ачыуланып къарады, болсада жукъ айтмады (Т.А.). **3. кёч.** Осал, татыусуз, келишимсиз. Тамата бла аны экинчисини суулары хазна сюзюлмегенин, аралары бираз **тик** болгъанын билмегенле «Биринчиге да сагъынганма, угъай демегенди» деселе, экинчиге бек ачыу тийиучюдю (Г.Э.). Патчах халкъгъа зарауатлыкъ салгъан сайын, **тик** болады экисини аралары (С.А.).

ТИК² ат. Ёр, жар, къапхакъ, тауну къабыргъасы. **Тикге** ёрлеу. **Тикден** эниу. **Тикни** ёрге барыу. *Бара барып, бек къаяны **тигине** Къычырыгъы уруп кетди тюбуне (Б.А.). Самат, танг аласында къошдан чыгып, кёзюлдюреуюк бла къарайды да, **тикден** суу ичиучю жерлерине энип келе тургъан жугъутурланы кёреди (Т.С.).

ТИК³ сёзл. **1.** Жерге тюз мюйюш этип. Нени болса да **тик** орнат. Чыпынны, **тик** сюеп, бегитиу. *Бирлери рейкаланы сюрмелей турадыла, Тик орналгъан чыпынлагъа аланы урадыла (Б.И.). Маскечик, арт аякъчыкъларыны юслеринде **тик** туруп, юйретиучюню аллына келди да анга онг аякъчыгъын узатды (Г.Э.). **2.** Не да болсун бир зат таба тюз айланып (бурулуп). *Тауну бийигинден бийигине ёрлеп барабыз, кюнню алтын таякълары бетибизге **тик** тиедиле (Т.Ж.). Къаты жел, орамны букъусун кётюрюп, бетибизге **тик** урады (З.З.). **3. кёч.** Женгиллик, басымсызлыкъ этип, хыны, адепсиз халда. **Тик** сёлешиу. **Тик** жууап этиу. *Асланбекни кесинден гитчеле бла, ала терс, тюз болса да, башха этмей, **тик** сёлешиучю къылыгъы бар эди (Г.Э.). **4.** Бек терк. **Тик** бурулургъа. Багъала **тик** кётюрюлгендиле. Температураны **тик** тюшоую. *[Зурум:] Кесигиз кёресиз, бусагъатда хар затны багъасы **тик** кётюрюле баргъанын, [юйню] ашыкъмай сатармы эдигиз дейме (С.К.).

ТИК⁴ эт. **1.** Кийим этген заманда къумачны, терини д.а.к. башха затны къыйырларын халы бла бирге къош, бегит. Къол бла **тигерге**. Машина бла **тигиу**. Тюймеле **тигерге**. Кийим **тигиучю**. Быстыр (кийим) **тикген** машина. *Аскерге жылы быстырла **тигерге** хар адам жукъусун бёлюп кюрешди (Къул. Х.). Анасы Асиятха, туугъан кюнуне атап, быстыр **тикген** машина бла холодильник алып берген эди (Т.А.). Марзият энди эр киши костюмла **тигерге** уста болгъанды («Заман»). **2.** Къумачны, терини д.а.к. башха затны юсюне **тигиу** бла оюу, накъыш сал, омакъ эт. Окъа **тик**. Ганийба **тигерге**. *Окъала **тигилген** тыйын тонлу къатын нёгерлерине бурулуп айтды... (А.Х.). Къаншаубийни къарауашларыны бири аллында ганыуа **тигилген** акъ хотасы бла кёзюу-кёзюу ашарыкъ табакъланы ташыйды (А.Х.). Терезени къатында къыйырларына окъа чалыу **тигилген** чепкени бла [прустоп]... олтурады (А.Х.).

Тил

ТИЛ¹ ат. **1.** Омуроулу жаныуарланы бла адамланы ауузларында ашны чай-

наргъа эм жутаргъа болушхан, аны татыуун сездирген, билдирген, чабакъ эт формалы орган; бир-бир жаныуарланы ашарыкъча хайырланылуучу ол органлары. Ашны **тил** бла ары-бери айландыруу. Агъаргъан **тил**. Зыбыр **тил**. **Тилин** чыгъарыу. **Тилин** салындыруу. Тууар **тил**. ***Тилде** сюек болмаса да, сюек сындырыр (н.с.). [Ариубат:] Бусагъат эсиме тюшерикди, **тилими** учунда айлана турады (К.Х.). [Хамитбий:] Тейри, тузлукъдан чыкъгъан тууар **тил**, адамны аш орунун аурутады деб а айтмаучудула! (З.З.). 2. Тауушланы къуаргъа, алай бла уа, оюмну айтып билдирирге къатышхан ол органы; сёлешиу орган; сёлешиуню, оюмну билдириуню мадары. **Тилинден** жарты. **Тили** от чакъдыргъан адам. Къагъыты, **тили** болгъанла. ***Тил** ат кибикди, тыймасанг, жыгъар (н.с.). **Тил** – кесген бичакъ, сёз айтылгъан – окъ (*айт.*). **Тилингден** акъсагъандан эсе, аягъынгдан акъса (н.с.). 3. Оюмланы сёзле бла билдирир ючюн энчи таууш эм грамматика къурулушу болгъан, адамланы бир бирлери бла байламлы этиуню мажаргъан система. Бурунгу тюрк **тилле**. Миллетни **тили**. Къарачай-малкъар **тил**. *Алийланы Жашыуну жашы Умар ана тилинден сора да, арап, фарс, ингилиз, немис, француз **тиллени** иги билгенди (Г.Ж.). Ана **тили** – ананы ауазы (*айт.*). Тюрк **тиллени** бек уллу къауумун къыпчакъ **тилле** къурайдыла, ала кеслери да юч къауумгъа юлешинедиле («Заман»). 4. Сёлешиуню кесини энчи шартлары болгъан тюрлюсю; стиль. Литература **тил**. Сёлешиу **тил**. Газетни **тили**. Илмуну **тили**. Поэзияны **тили**. *Проза чыгъармалада, аланы бек уллулары – романлада окъуна, жарсыугъа, газетни **тили** бла жазылгъанлары аз туююдюле («Заман»). Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература **тил** эки тюрлюдю: сёлешиу **тил** эм жазыу тил (Г.Ж.). 5. *кёч*. Кимни болса да терслеп таматалагъа, органлагъа неда башха адамлагъа айтылгъан неда жашырын билдириу. **Тил** жюрютюу. **Тил** этиу. **Тил** болгъанды. *Ортада **тил** жюрютдюле, не аз да эринмедиле, бир харсха келмедиле (О.Р., Б.А.). Къатыны юйде болмай тургъанлай, эри юйюне келгенде, олсагъат къуртха барып, къатынындан **тил** этеди (МХЖ 1). 6. *кёч*. Керекли затланы билдирирге боллукъ жесир. Тасхачыла **тил** алып келдиле. **Тил** кеслерини аскер бёлеклерини бир-бир тасхаларын айтды. 7. **Тилге** (1-чи магъ.) ушагъан зат. Ботинканы **тили**. Айылны **тили**.

ТИЛ² *эт*. Бичакъ неда башха зат бла жырып, иничке узун кесекле эт (къайишни д.а.к. башха затны). Терини **тилирге**. Ташны **тилиу**. *[Жансох Зауургъа:] Ёлсем, бу ташладан **тилдирип**, сынымы салырса (Т.А.).

Тиллен

ТИЛЛЕН¹ Къайсы тилде болса да сёлеш; сёлеше башла; сёлеше бил. Жангы **тилленинген** сабий. **Тилленингинчи** жюрюп башлау. *Сау кюнню жукъ айтыргъа унамай тургъан аманлыкъчы, этген хатасы ачыкъланнгандан сора, **тилленип**, хар затны боюнуна алады («Заман»). Эки жылы толгъунчу, жашчыкъ жюрюп башлаялмады, **тилленинген** а андан да кеч этди (Т.Ж.).

ТИЛЛЕН² Бир тилли бол. Таша **тилленингенле**. **Тилленип** этерге. Ол кюн, **тилленинген** этгенча, сохталадан бешиси дерсге келмей къаладыла (Х.О.). Къоншула, **тилленип**, тюкеннге бирге барадыла (Б.Х.).

Тираж

ТИРАЖ¹ Басмаланган затны (китапны, газетни д.б.) экземплярларыны саны. «Заман» газетни **тиражы**. «Минги-Тау» журналны **тиражы** азды. *Къарачай-малкъар тилни ючтомлукъ ангылатма сёзлюгю басмаланып бошагъанды. Аны хар томуну **тиражы** 5000 экземплярды («Заман»).

ТИРАЖ² Займны неда лотереяны ойнагъанны эм аны кёргюзтген таблица. Лотереяны **тиражы**. Займны **тиражы**. *[Солтан:] Мухажир лотереясы машина къытхан **тиражы** болгъан газетни, къоюн хуржунундан чыгъарып, бизге кёргюзтдю (Г.Э.).

Тири

ТИРИ¹ *сыф.* 1. Женгил къымылдаучу, жигер, гиртчи, болумлу. **Тири** адам. **Тири** санла. **Тири** болургъа. ***Тири** адамны – къолу уста, эринчекни – тили уста деп, бир хан, кёз ача турургъа деп, юч эринчекни тутханды (С.К.). [Ислам:] Эрттен сайын жарау этип башлагъанымлы, санларым алгъындан эсе **тири** болгъандыла (З.З.). **Тириге** тиреу жокъ (*айт.*). 2. Сау, жаны болгъан. Ишлей билмеген жибекни жүн этер, отлай билмеген **тирини** тюр этер (*н.с.*).

ТИРИ² *сёзл.* Женгил, терк-терк, эрлай. **Тири** къымылдаргъа. **Тири** атлау. Эришиулеге **тири** къатышыу. Ишге **тири** узалыу. Хар затха **тири** къармашыргъа. *[Исхакъ:] Ы маржа, жашла, **тирирек** къармашыгъыз! Жауун жетип къалгъынчы, бу ахыр гебенни битдирирге керекбиз! (Т.Ж.). Хаман да Къарабийни дюрюсюню аллын чалып, башын къайырып, **тириден-тири** къымылдап... тургъанды Аппа (О.Р., Б.А.). Бу элде жамауат ишге **тири** къатышхан къартла кепдюле («Заман»).

Тиш

ТИШ¹ *ат.* 1. Ауузну ичинде ашны къабаргъа, юзерге, ууакъ этерге, чайнаргъа хайырланыучу сюекчикледен бири. **Тиш** бла къысыу. **Тишлени** къаматыу. **Тиш** чыгъарыу. Къартлыкъ **тиш**. Жалгъан **тишле**. ***Тиши** баргъа чайнап берме (*айт.*). Азууларынг бири къалмай тюшселе, кириулеринг азыу болмаз, **тиш** болмаз (Къ.Х.). [Хутай:] Мусса эрттенли эки **тишин** алдырып келгенди да, жаралы айыуча ынычхап олтурады (Къул. Х.). 2. Нени болса да бир затны (*сёз ючюн*, тырнауучну, бахсаны, таракъны д.б.) тышына чюелген жютю жерлери. Бахсаны **тишлери**. Бычхыны **тишлери**. Тырнауучну **тишлери**. Косилканы **тишлери**. *Аппа тот басып тургъан эски къол бычхычыкъны **тишлерин**, эгеу бла жылтыратып, жютю этип, Шаухалгъа берди (Ш.Х.). Саният, сумкасындан жукъа **тишли** таракъчыгъын чыгъарып, чачын тарады (Т.З.). Сарыуекни **тишлерича**, талкъыны уллу **тишлерини** арасында кёп ийленнген чабырлыкъ жумушап, акъ мамукъча болгъанды (Э.О.). 3. Цитрус кёгетлени эм сарымсахны кесеклеринден бири. Сарымсах **тиш**. Мандаринни **тишлери**. Апельсинни суулу **тишлери**. *Азинат, юч-тёрт мандаринни арытып, **тишлерин** да бир бирден айырып, табакъчыкъ бла аппаны аллына салды (Гул. Б.).

ТИШ² Биченден, саламдан малтанып этилген, ачыкъ жерде сакъланыучу, уллу, асламысында зугул къаланнган, уллу тёбе. Салам **тиш**. Бичен **тиш**. Салам гюлтеледен этилген **тиш**. *Колхозчула тирликлери орулгъан жерлени саламларын **тишлеге** къалайдыла, тракторла ол жерлени къадалып сюредиле (Къуд. Х.). Кёп къышылыкълада гебенле тартылып, аракъ-аракъ болуп, таракъ **тишле** къаланнгандыла (Ш.С.). **Тишни** къалап тюшерге Боза аякъ келеди, Кётюргючден Асхат аны Мухамматха береди (Х.Н.).

ТИШ³ *къарач*. Шиш (эт кесеклени юсюне чанчып, шишлик этиучю адыр). Темир **тиш**. Чыбыкъдан этилген **тиш**. Бюреклени **тишге** чанчыу. ***Тиш** да, тишлик да кюймезча (*айт.*). Жашланы бири от тамыза, бири къургъакъ чымыртала жыя, экиси уа тишике деп тууралып жарашдырылгъан этни **тишлеге** чанча турадыла (Б.М.).

Тишле

ТИШЛЕ¹ *аз жюр*. Аша, къап. Шайны шекер гыртны **тишлеп** ичиу. *Ишлемеген **тишлемейди** (*айт.*). Ишлеген **тишлер** (*айт.*).

ТИШЛЕ² *къарач*. Шишге чанчып, къыздырып бишир, шишлик эт. Эт **тишлерге**. Бауурну **тишлеу**. *Эт **тишлене** арбазда, Къазанла боркъ-боркъ къайнап, Жарыкъ кёллю эллиле Жырлай, чам эте, ойнай...(Х.О.).

Тишчи

ТИШЧИ¹ Тиш къалаучу адам, тиш къаларгъа уста адам. *Тауда, тюзде гебенледен **Тишчиле** къалап тишле, Жыйылып мирзеу, кёгет, Бошаддыла кюз ишле (О.С.).

ТИШЧИ² *сёл. тил*. Тиш салыучу, тиш протезле этиучю. **Тишчиге** тишле салдырыу. **Тишчиге** протезле этдириу.

Тоба

ТОБА¹ Тугул (жумушакъ, ууалыучу затны бирге тыкъ къысылгъан кесеги); жуммакъ. Топуракъ **тобала**. Къар **тоба**. Буз **тоба**. *Трактор сюрюп кетген бахчаны жарымы чакълысыны **тобаларын** ууатып, сохан, быхы салырча тахтала этдик (Тек. Ж.).

ТОБА² 1. Сокъуранмакълыкъ, ёкюнмеклик. **Тоба** де. **Тобагъа** къайт. ***Тобагъа** къайтханны этген аманлыкъларын Аллах да кечеди (К.Х.). [Асият Борисге:] Балам, Аллахха ассы болма, **тоба** де! (З.З.). 2. Ант. Хар кимни да **тобасына** ийнанып барыргъа жарамайды. **Тобаны** бузуу.

ТОБА³ *межд*. 1. Аллах хакъына, Аллах бла къаргъанама. *[Майрусхан Азаматха:] **Тоба**, жашчыкъ, мен сени кесими сабийлеримден аз суймейме! Кёре болурса, ала да сени къалай суйгенлерин (Ш.М.). [Саният Мухадиннге:] Ол биздеги сени кёрмей эки-юч кюн тургъан эди да, **тоба**, тузгъа тюшген къуртча,

тынгысыз бола эди!.. (К.Х.). 2. Адамны не да болсун бир затха сейирсиннгенин, жарыгъанын, къайгъыргъанын билдиреди. *[Жансох:] **Тоба**, аллай тѳре да бар ушай эди да! Къайдан чыкъдыгъыз?! (З.З.). **Тоба, тоба!** Ол ариу адамны юсюнден, кѳлюнѳ барып, къалай айтдынг алай?! (Т.А.).

Тобар

ТОБАР¹ сѳзл. Иги кесек, танг кесек, кѳбюрек, аз угъай. **Тобар** адам. **Тобар** мал. **Тобар** ахча. *[Хашим:] Тейри, минг сом азлыкъ этер, **тобарыракъ** узалмайыкъ (З.З.). Къуралды **тобар** адамдан жарагъан ишчи жыйын. Ойнай-кюле ишленсе, иш кѳрюнмейди къыйын (М.И.).

ТОБАР² сыф. 1. Добар деген бла магъанадады. **Тобар** жашчыкъ. **Тобар** бутчукъла. *Ана, бешик жыр айта, Эркелетед жашчыгъын (Б.А.). Кесчигини уа аны – Къурушча къаты хар саны, Сингирчикди этчиги, Къызыл, **тобар** бетчиги (Т.М.). 2. ц. диал. Абаданыракъ, уллуракъ. Андан бу **тобарды**.

Тогъай

ТОГЪАЙ² сыф. Тѳгерек, цилиндр формалы, къуршоугъа ушагъан. **Тогъай** башлы жугъутур. **Тогъай** мюйюзле. Къыйырлары **тогъай**. **Тогъай** къашла. ***Тогъай** къашлы ногъай къызыны сюе билмей, оздурдум (МХЖ 2). **Тогъай** мюйюзлю къочхарчыкъ кесине салыннган аш табакъгъа жанлагъан кючюкню уруп сынсытды (Г.И.).

ТОГЪАЙ³ ат. Тохун (арбаны чархыны гузалары бегитилген кесеги), **къуршоу**¹ формалы, асламысында темирден этилген зат. Темир **тогъай**. Агъач **тогъай**. Гимнастика **тогъайла**. *Бизни барыбыздан да **тогъайны** Масхут узакъгъа тѳнгеретиучюдю (Тек. Ж.). Хасаниячы жаш гимнастика **тогъайлада** тюрлю-тюрлю упражненияла этиу жаны бла да усталыгъын кѳргюзтгенди («Заман»).

ТОГЪАЙ⁴ эт. къарач. Той, монг, токъ бол. Къарыны **тогъайса** да, кѳзю **тогъаймагъан**. Жашны къарыны **тогъайды**. *Аналарыны сютюнден **тогъайгъан** кѳозучукъла керпесленип жатадыла (Ч.М.).

Тоз

ТОЗ¹ ат къарач. Къайынны къабугъу. **Тоз** иги жанады. *Къургъакъ тургъан къаудан болсун, Мылы тартхан **тоздан** эсе. Ичи толу чѳплеу болсун, Къурт ашагъан кѳоздан эсе (С.А.).

ТОЗ² Тозура, осалгъа кет, седире. Кийимлери **тозгъан** адам. Мюлк **тозгъанды**. Кѳпден бери ишлемей тургъан адамланы юйлери **тозгъандыла**.

Той

ТОЙ¹ ат. 1. Жаш къатын алгъанда, къыз эрге баргъанда д.б. заманда этилиучю, аш-суу, ичги эркин жюрютюлген, адамла жырлаучу, тепсеучю къуу-

анч. Юйленнген **той**. Келин **той**. **Тойда** тепсеу. ***Тойну** сылтауу бла тон битеp (*айт.*). **Тойну** ашы – тобалакъ (*айт.*). Мариям бла Алийни **тойлары**, тюрлю-тюрлю чырмаула бла кѣпге созулду эсе да, битеу эллиле эслеринде тутарча тап къуралып, сау ыйыкъны бардырылды (*Т.Ж.*). **2.** Кимге, неге болса да аталгъан къууанч, байрам. Жыйын **той**. Ыстым **той**. Эрикген **той**. **Тойла** этиу. **Тойлагъа** жюриу. ***Той** кѣрмеген тойдан къачар (*н.с.*). **Тойдагына** къарама да, тондагына къара (*айт.*). **Тойну** къарындашы – эжиу (*н.с.*). Эслерине тюшюп голлу, Тепседиле, **той** этдиле (*Б.М.*).

ТОЙ² эт. **1.** Къарынынгы токъ эт, ашап-ичип, ачлыгъынгы кетер. Сютден **тойгъан** къозу. Ашдан **той**. Иги **тояргъа**. **Тойгъунчу** ашаргъа. *Ит **тойса**, иесин танымаз (*айт.*). **Тойгъан** жерден туугъан жер татлы (*н.с.*). **Тойгъан** жерге – тогъуз къайт (*айт.*). **2. кѣч.** **Къан²** деген бла бир магъанадады. Жукъудан **тояргъа**. Жауундан **тоймагъан** жер. Табийгъатны ариулугъундан **тоймазгъа**. *[Сагит:] Ненча кере келсем да, элибизни ариулугъундан **тоймайма** (*3.3.*). **3. кѣч.** Бай бол, байыкъ. **Тоюп**, къутуруу. Ырысхыдан **тояргъа**. *[Абдуллах Бекмырзагъа:] Да энди сен **тойгъанса**, бизнича, жарлы жууукъла санга неге керекдиле! (*К.Х.*).

Токъ

ТОКЪ¹ сѣф. **1.** Тойгъан, тоюп тургъан, аш-суу излемеген. **Токъ** адам. **Токъ** къарын. **Токъ** мал. **Токъ** болургъа. *Ач да бол, **токъ** да бол, намысынга бек бол (*н.с.*). Ач къарынны **токъ** билмез (*н.с.*). Ач не жеймез [ашамаз], **токъ** не демез (*айт.*). Ач эснер, **токъ** кекирир (*айт.*). **2.** Семиз, асыры этли, толу, базыкъ, тыкъ. **Токъ** тиширыу. **Токъ** адам. **Токъ** санла. **Токъ** бет. *Отуз жылы да толгъунчу, жашы асыры **токъ** бола баргъанын Рамазан, кесине айтмаса да, жаратмайды (*Г.Э.*). Къонакъладан бирини, эшта, бек жашларыны, **токъ** бетли, къызылуурт, быдырлы, алаша бойлу жашны, столда хантдан башха, бир затдан да хапары жокъду (*К.К.*). **3.** Толу, уллу (мирзеу бюртюкню юсюнден). **Токъ** будай. **Токъ** арпа. **Токъ** нартюх бюртюкле. *Будай иги битгенди, Бюртюклери **токъдула**, Сууургъанда кѣребиз, Жымыллары жокъдула (*Б.Х.*). Чиммакъ, **токъ** бюртюкло уллу нартюх кочанланы машинагъа жюклея турадыла (*Къуд. Х.*). **4. кѣч.** Берекетли, монг. **Токъ** дуня. **Токъ** жашау. *Ачлыкъ, жутлукъ да кетди, **Токъ** дунягъа жетдик. Жокъду гыржын кюсеген, Хар юйде – бир мишеген (*Б.Х.*). Жюрекледен къайгъы кетди, **Токъ**, монг жашау бизге жетди (*Б.Х.*). **5. кѣч.** Къайгъысыз, хош тынч, ырахат. Аланы кѣллери **токъду**. Жюрекле **токъ** болдула. *[Къасым:] Къарыны ачны кѣлю **токъ** болмазын ким да биледи (*Ш.Х.*). Окъуулуну кѣлю **токъ**, окъуусузгъа тынчылыкъ жокъ (*Б.Д.*).

ТОКЪ² сѣзл. Керекли затын табып (тапдырып), къыйналмай (къыйнамай). **Токъ** жашаргъа. **2.** Ач этмей, тойдуруп. Къарынын **токъ** тутаргъа.

Токъалаш

ТОКЪАЛАШ¹ Багуш жерледе битиучю, башында гитче ашалыучу гюттючюклери болгъан ханс; аштангюттю. **Токъалашла** жыйыу. **Токъалашны** ашау.

ТОКЪАЛАШ² Гебен сюйрелген жерде бурулуп-бурулуп кългъан бичен устукку. Гебен ызлада **токъалашланы** жыйыу.

Толу

ТОЛУ¹ *сыф.* 1. Ичи сыламасына дери толгъан, ичине андан сора сыйынмаз-ча болгъан. **Толу** челекле. **Толу** машок. Кёгетден **толу** четен. **Толу** кружка ай-ран. Челек **толу** сют. *Ыстауатда **толу** къазан къайнайды, Сени юсюнде тогъуз къазыкъ ойнайды (МХЖ 2). [Санят:] Бери къолларын хуржунларына сугъуп келген эсе да, артха уа [Юсюп] эки **толу** сумка алма бла кетди (К.Х.). 2. Уллу, токъ. **Толу** будай бюртюкле. *Агроном, нартюх кочанны ууучуна уууп, **толу**, ауур, уллу акъ бюртюклени кёргюзтдю («Заман»). 3. Тынгылы. **Толу** хапар. **Толу** жууап. **Толу** характеристика. **Толу** библиография. *[Исмайыл:] Мен аны [Ахматны] окъууну юсюнден ненча кере соргъан эсем да, **толу** жууап алалмагъан-ма (Ш.Х.). [Борис Харуннга:] Угъай, бу отчет туююдю! Жарым жылны планы не сылтау бла толмагъаныны юсюнден **толу** отчет керекди! (Т.А.). 4. Кёп, сыйыннгысыз болгъан. Къалиярдан **толу** къулакъ. Ургъуйдан **толу** жер. Жарадан **толу** къолла. *Юйге келсенг а, аллайгъа кел! Юйюм къонакъдан **толу**, сабийлени анасы да абызырап!.. (З.З.). Аппаны тону сиркеден **толу** (фольк.). 5. Семиз базыкъ, токъ. **Толу** адам. **Толу** бетли. *[Амин:] Да, харип, озгъан ыйыкъда [Солтанны] кёрюп келгенме. Ол сен таныгъан **толу** жаш, асыры азгъандан, таныгъан да эталлыкъ туююлсе: уууртлары ичине кирип, кёзлери да тереннге кетип... (К.Х.). 6. Сау, жарты угъай. **Толу** жыл. **Толу** сагъат. **Толу** ишчи кюн. Жазыучуну чыгъармаларыны **толу** жыйымдыгъы. *[Мустафа:] Санга хар ким да Амий дейдиле, **толу** атынгмыды ол? [Къыз:] Угъай, **толу** атым Аминатды (Б.С.). [Халиймат Омаргъа:] «Жыйырма беш жылым толса, боллукъма юдегили», – деучю эдинг да, энди **толу** отуз жылынг да болду, сакълайбыз... (К.Х.). 7. Кемсиз, чексиз, учу-къыйыры болмагъан, бек уллу; ишекли болмагъан. **Толу** хорлам. **Толу** эркинлик. **Толу** монархия. **Толу** тынчлыкъ. **Толу** власть. **Толу** патчахлыкъ. *[Унух:] Ала ыстауатха юйреннген бёрюню ёлтюргенликге, мени жүрегим **толу** тынчлыкъ табалмагъан эди (Ч.М.). **Толу** эркинлик келди бизге, Элибизге, жерибизге (Б.Д.). 8. кёч. Бай, ырысхысы, мюлкю кёп, эркин болгъан. **Толу** арбаз. **Толу** журт. **Толу** жер. *Жаратхан Аллах сизни онг кёзю кирик кёрсюн, **Толу** ырысхы берсин, жашауугъузну керсин! (фольк.). [Майрусхан Абидатха:] Келинигизни уа бек махтайдыла, кеси да **толу** жерден болгъан хапары барды (З.З.). [Салийма Ханымсатха:] Э къыз, мени келиним болмаса, **толу** юйден былай къуру чыкъгъан кимни кёргенсиз?! Ай юйюнг къурумагъан, бу мени болсун деп бир жугъу болса уа!.. (С.К.). 9. кеч. Акъыллы, акъылдан кемлиги болмагъан. *[Илияс:] Кеси адамыны юсюнден аллай бедешлик затланы айта тургъан, ол [Рамазан], эшта, **толу** адам болмаз (К.Х.).

ТОЛУ² *сёзл.* 1. Саулай, битеу, толусунлай, жугъун кълдырмай (къоймай), жугъу кълмай, хар заты бла бирге. **Толу** азатларгъа. **Толу** механизациялау. **Толу** тазаларгъа. Эшикни **толу** ачаргъа. *Эшикни артха **толу** ачарча чырмау болгъан жери табылды (З.З.). Фермалада маллагъа багъыу, суу ичириу, тюпле-

рин тазалау эм башха тюрлю ишле **толу** механизацияланнгандыла («Заман»).
2. Тынгылы, жик-жиги бла, бир затын да кьалдырмай. **Толу** айтыргъа. **Толу** кьргюзтурге. **Толу** хапарлау. *Поэт, хар ким да тюшюнюрча, суратлау онгла-ны уста хайырланып, уллу бачаманы сыфатын тюз эм **толу** ачыкълайды (Т.З.). Следователь, хыйла соруула эте келип, жашха хар затны **толу** айтдырды (З.З.). Спутникге космосну мындан ары бютюнда **толу** тинтирге онг берирча илму аппаратура салыннганды («Заман»).

Томал

ТОМАЛ¹ Жыгъылып, башы тюбюне бол. Итле, жыртишып, **томаланадыла**. Канат бла кьтюрюле барып, **томалып** тюшюу. *Ырхы тамырлары бла кьобаргъан терекле Бахсан сууда **томала**, жагъалагъа тиреле да, ычхына барадыла (Ш.Х.). Жашчыкъ, канат бла ёрлей барып, энди бек башына жетди дегенде, ким эсе да тюбюнден кычырды да, абызырап, **томалып**, энишге, тёшекlege, тюшдю (Ш.Х.).

ТОМАЛ² 1. Тюйюлюп, ауруп неда башха зат болуп, кьпчю. Кёз тюплери **томалыу**. Кёзю-башы **томалыу**. *Кёз тюплери **томалып**, Мудах кьарай хар кимге, Биягъы жаш тюбейди «Шеша» тенги Хакимге (Б.О.). Экинчи кюн а жаш тепсерге баргъан жеринден тюйюлюп, кёзю-башы **томалып** кьайтады (Г.Э.). 2. *кьарач*. Капол (чирчик) эт, чирчиклен. Терекле **томала** башлагъандыла. Талны бутакълары **томалгъан** кёзюу.

Тона

ТОНА¹ 1. Биреуню неда кьыралны затын жашыртын алып кет; урла. зор бла, кюч бла алып кет, сыйырып ал. Банкны **тонадыла**. Тюкенни **тонау**. **Тоналгъан** юй. *Бир кьарангы кече уручула келип, кьалауурну ёлтюрюп, байны тюкенин **тонап** кетедиле (МХЖ 1). [Элкъан:] Аланы тилеген затларын бермесек, кече келип, **тонап** кетерле да, мюлкюбюзге он кьат артыкъ заран тюшюрюрле (К.Х.). 2. *кеч*. Тёлеу, жасакъ, тазир сала кетип, малсыз, мюлксюз эт, жарлы эт. *Акъла келе да бир **тонай**, кадетле экинчи **тонай**, борбайыбыздан олтуртхандыла (Э.О.). Бири келип, Жасакъ сала, Экинчиси улутха ала – Барысы да халкъны **тонай**, Жашаялмадыкъ биз кьолай (С.И.).

ТОНА² *кьарач*. Чач (сауут-сабаны, моторну). Пулемётну **тонау**. Ушкокну **тонаргъа**. Автоматны **тонап** жыйыу. Моторну **тонап** жыйыу. *Жаш аскер жумушха хазырлагъан дерсде автоматны **тонау** бла жыйыуну белгиленнген заманнга бажаралмады («Кьарачай»).

Тонгкъай

ТОНГКЪАЙ¹ 1. Тауусул, бошал. Аш-суу **тонгкъая** башлады. Машокну уну **тонгкъайды**. ***Тонгкъайса** окъуна тулукъ, Тюбюнде кьалады бир жукъ. Тауусулгъанлыкъгъа ашау, Кьоркъма, тауусулмаз жашау (Б.А.). 2. *кеч*. Ёл, жан ал. Сау ёмюр жашап **тонгкъайыу**. Аппа жюз жылы толгъандан сора **тонгкъайды**.

ТОНГКЪАЙ² Аууп, жыгъылып кет, сыртынг бла барып тюш, тёнгереп тюш, башы тюбуне бол, тёппе туруп кет. Аtdан **тонгкъайыу**. Аягъы бузда учхалап **тонгкъайыу**. Абынып **тонгкъайыргъа**. *Къызыу бара тургъанымлай, аллыма сабий чыгъып къалгъанын кёрюп, тормоздан басханымлай, машинам **тонгкъайып** кетеди... (Ч.М.).

Топ

ТОП¹ *ат.* Узун быргъылы артиллерия сауут. **Топла** гюрюлдейдиде. Гитче **топла**. Танк бузгъан **топ**. *Кемеледен атылгъан ауур **топла** душманны жагъадагъы бетжанлары таба бурулупдула (З.Х.). Гаубица **топланы** тауушлары дунияны бузупму къоядыла дерча ачы эшитиледиде (Ш.Х.).

ТОП² *ат.* Топ окъ (артиллерия сауутлагъа салып атаргъа этилген уруш керек). *Ачы гюрюлдей, улуй, **топла** барып тиедиде (С.А.). **Топ** чачылып, чунгур болгъан Жерле бла сюркеле барып, Душманны уясына Жетебиз къалгъынчы жарып (Б.Д.).

ТОП³ *ат.* Бююлюучю тыкъ затдан этилген, къаты затха ургъанда, артха чартлаучу, ичи бош неда къысыр шар. Къачхан **топ**. Къол **топ**. Къабыргъа **топ**. Футбол **топ**. Волейбол **топ**. *Уллулугъу **топ** тенгли, сыйыннганы жер тенгли (элб.). Тышы тегерек, **топ** кибики, ичи къызыл, от кибий (элб.). Школну спорт майда-нында биз **топну** къуууп ойнай тургъанлай, физкультурадан окъутхан устазы-быз Салых Ибрагимович келди да районда школланы арасында **топ** ойнауну тюрлюлеринден эришиуле бардырыллыкъларын билдирди (Т.Ж.).

ТОП⁴ *ат.* Халыны, къумачны, къагъытны д.а.к. башха затны бирге чёргелгени, жыйылгъаны. Сирнек **топ**. Къумач **топ**. Чилле **топ**. Мамукъ **топ**. *Таматаны къуллугъу гитчеча, кабинети да, сирнек **топча**, гитчеди (Ш.М.). [Шамкъыз Сулийхатха:] Кёзюм бир бек къарагъан эди да, бу кисейни **тобу** бла алып къойгъан эдим (К.Х.). Типографияны таматасы Шаков айтханнга кёре, сёзлюкню ючюн-чю планда белгиленнген замандан кеч басмаланыуну сылтауу офсет къагъытны къытлыгъы бла байламлыды. Андан **топну** жаланда бир кесекчиги къалгъанды. Жангы **топла** уа эки айдан келтирилликдиде («Заман»).

ТОП⁵ *эрикл. с.* Нени болса да бир затны жерге тюшгенде, бир башха затха тийгенде этген сангырау тауушну билдиреди; доп. * [Мухажир:] Мен да аны [Назирни] къолундан сермеп, энишге тартханымлай, ол, абынып, уругъа «**топ**» деп тюшдю (Ш.Х.).

Топал

ТОПАЛ¹ 1. Тегерегирек, къыйыры тегерекке тартхан. **Топал** бурун. **Топал** бармакъла. **Топал** къуйрукълу къозула. *Сёз уллу къызыл **топал** бурунун къыстау къаза тургъан алаша токъ жашха жетди (З.З.). Кюн бетде **топал** къуйрукълу къара къозула аналарыны тегерегинде чариш этип айланадыла (Ш.М.). 2. Алаша тегерек, базыкъ, семиз (адамны юсунден). **Топал** жашчыкъ. *Аналары бла

бирге келген эки **топал** жашчыкъ, юйге кирирге унамай, арбазда ашыкъ ойнай тургъан жашланы къатларына бардыла (Тек. Ж.). Узун къара мыйыкълы **топал** кишичик, бизге салам берип, атындан тюшдю да, аны да жюгенинден тартханлай, къатыбызгъа келди (З.Ж.).

ТОПАЛ² *къарач.* Бутсуз неда буту кесилип къыхартылгъан, сакъатлы. **[Абдул Зауургъа:]* Атла бери теркирек, **топал** тюл шойса да! (С.К.).

Тот

ТОТ¹ *ат.* Сууда, мылы жерде кёп тургъан темирни юсюнде къызгъылдым-мор къат. Бичакъны **тоту**. Чалгъыны **тоту**. **Тот** басхан оракъ. **Тотун** кетерирге. *Музейде бурунгулу адамланы **тот** басхан къалкъанларын, мужураларын, къылычларын кёрдюк («Заман»). Хасим аппа оракъланы, чагаланы эгеу бла эгеп, **тотларын** кетерди, жютю этди (Тек. Ж.). – Не этесе бу **тот** кесген жюлгючню?! – деп, Мухаш Саматны къолунда эски жюлгючюн алып, бир жанына атды да анга, хуржунундан чыгъарып, жютю этилип тургъан эки ауузлу жангы жюлгюч берди (Т.Ж.).

ТОТ² *сыф.* Юсюне къызгъылдым-мор зат, темирни окиси къоннган. **Тот** безгиле. **Тот** темир. **Тот** чалгъы. **Тот** балта. *Къасым, эки-юч жылдан бери хайырланылмай, чардакъда атылып тургъан, **тот** чалгъыны тишеп, башха барыча жютю этди (Т.А.). Тюрмени уллу ауур эшиги, **тот** безгилери къыжылдап, акъырын ачылды (К.М.).

Тохта

ТОХТА¹ *эт.* 1. Къымылдама, жюрюме, тепме, къозгъалма, эте тургъан затынгы (ишинги) тый; ишлеме (механизмни юсюнден). Тюкен къатында **тохтаргъа**. Бара тургъан арба **тохтады**. Станок **тохтагъанды**. Заводну **тохтагъан** заманы. *Эки атлы, орамны тюбюнден кирдиле да, аны орта тенгинде тюкеннге жетгенлей, **тохтап**, атларындан тюшдюле (К.М.). Мында тау-байыкъландырыучу комбинат **тохтагъанлы** бери адамлагъа жашау этерге къыйынды («Заман»). 2. Белгили бир заманны турур ючюн, къаллайда да болсун бир жерге барып (келип) тюш, жерлеш. Къонакъ юйде **тохтаргъа**. *Ростовдан келе, Пятигорскеде эгечибизде **тохтадыкъ** (Къуд. Х.). [Амин:] Бери [Москвагъа] эрттенли келгенбиз, сессиягъа. Институтха жуукъдагъы къонакъ юйледен биринде **тохтарыкъ** болурбуз (Т.А.). 3. Тыйыл, тыйылып къал неда бир азгъа, бир кесекге тыйыл, бёлюн. Ёсгени **тохтаргъа**. Иш бир кесекге **тохтады**. *Мурат аны [сюрючюню] ол сёзюн эшитгенде, жюреги, ёпкеси, баууру да юзюлюп тюшгенча, солуу **тохтап**, ашлыкъ саламча саргъалды (Ш.М.). Адамны 25 жылына дери ёсгени **тохтамайды** деп айтылгъанлыкъгъа, 20 жылындан артха аны ёсюмюне хазна къошулмайды («Заман»). 4. Тыйылып къал, бошал, бит, тауусул. Жауун **тохтады**. Жел **тохтагъандан** сора. Ит юрюле **тохтадыла**. Жюрекни ургъаны **тохтамайды**. *Кюн чууакъ тийип тургъанлай, **Тохтамайды** боранынг (С.А.). Нанаш бла негерлери, жауун **тохтагъынчы** деп, къургъакъ дорбуннга кирген эдиле (Э.О.).

5. Эте тургъан затынгдан, ишингден бѣлюн, андан бир кесек тыйыл. *Ола [Люба] бир кюлюп башласа, сау сагъатха дери **тохтамаучуду** (3.3.). [Омар Тахирге:] Къалайда **тохтагъан** эдим? Хы, Мухаммат къайынларына экинчи къайтып барады... (К.Х.). 6. Не да болсун бир этип туруучу затынгы къоюп къой, этме. Ишден **тохта**. Ашдан **тохтау**. Тютюнден **тохтаргъа**. *Саусуз къарыусузгъа кетгенди, ашдан **тохтай** башлагъанды (Т.Ж.). [Салих Иссагъа:] Уялтханынг боллукъду! Сени бу ичип этген ишлеринг бла эшикге чыкъмазлыкъ болгъанбыз. **Тохта** энди бир! (К.Х.). Не да болсун бир затны юсюнден айтхан, жазгъан заманда кимге, неге болса да энчи эс бур. Профессор Къулий улу Къайсынны чыгъармачылыгъыны юсюнден обзор халда айтды да, «Жаралы таш» деген китабында **тохтады**, аны юсюнден тынгылы айтды («Заман»). 8. Бир аз сакъла, мычы. * [Билял жашлагъа:] Бир кесек **тохтагъыз**, кийинип чыгъайым (Тек. Ж.). [Исхакъ:] **Тохтагъыз**, юйге къайта барыгъыз! (3.3.).

ТОХТА² 1. *къарам. с.* Сейирсиннгенни билдиреди. * [Сафар:] **Тохта**, ол бизни философиядан окъутхан сени атангмыды? (Т.А.). [Айшат Зулѣйхагъа:] **Тохта**, гурагъа 200 сомму бергенсе?! (Г.Э.). 2. Адамны къоркъутур, жаныр ючюн хайырланылады. * [Аскербий:] **Тохта**, ананг бергенни тѣгерик, энди бу тийреге бир кел!.. (К.Х.). [Аминат Юсюпге:] Къайда айланаса, дерслеринги да этмей? **Тохта**, санга атанг бир келсин!.. (3.3.).

Тохташ

ТОХТАШ¹ 1. Белгили бир заманны турур ючюн, къаллай да болсун бир жерде тохта, орун ал. *Чалгъычыла Гумедини орта тенгинде къош этип, **тохташдыла** («Заман»). [Сарыбий Наурузгъа:] Бизни къошдан узакъ бармай, бир тап жер барды, шауданы да болгъан, алайда **тохташырмы** эдигиз? (Къуд. Х.). 2. Шош бол, сел бол. Боран **тохташа** башлады. Жел **тохташды**. Жауунну уруп жаугъаны **тохташханды**. *Боран бекден-бек бурады, боранлайды, ансы **тохташыр** къайгъысы жокъду (Къ.Д.). [Рамазан:] Ашыкъмагъыз, кѣремисиз бу жаугъан аламаты! Бираз **тохташсын** да, алай барырсыз (3.3.).

ТОХТАШ² 1. Беги, бек бол, бегип къал, орнал. * [Исмайыл:] Эшта, жангы власть теркден **тохташырыкъ** болмаз! (Т.А.). Социализмни жаулары не бек сѣгюп кюрешселе да, Совет Союзча уллу къыралны миллетлерини араларында шүѣхлукъну **тохташыуунда** аны бек уллу къыйыны барды («Заман»). 2. Бир биринг бла келиш, бир оюмгъа кел, оноулаш. *Быйыл жаз башы бирси жылладан эртте келгенин эсге алып, колхоз правленни членлери бирча ыразылыкъда бичен ишлени былтырдан эсе эки ыйыкъгъа алгъа башларгъа деген оноуда **тохташдыла** (Къуд. Х.). «Ол сѣзде **тохташдыкъ!**» – деп, келечилени таматасы къызны ата къарындашыны къолун тутду (Т.Ж.).

Точка

ТОЧКА¹ Нени болса да орналгъан, тохташдырылгъан, энчи жери. Пулемѣт **точка**. Сатыу-алыу **точка**. Стратегия **точка**. Радиостанция **точка**. *Лейтенант Бердяев, топ бла атып, душманны пулемѣт **точкасын** чачады (3.Х.).

ТОЧКА² *грам.* Текстде айтымланы бир бирден айыргъан белги, эм сёзлени кыысхартып жазгъанда хайырланыучу белги (д.а.к. – дагъыда аны киби́к, кес. – кесекчи́к эм башхала). *Бош эм кьош хапарлаучу айтымланы ахырларында **точка** салынады (А.И., Г.Ж.). Буйрукъчу айтым кётюрюлюп айтылмаса, аны ахырында **точка** салынады (А.И., Г.Ж.).

Трам

ТРАМ¹ *тар. этн.* Октябрь революциягъа дери Къарачайда бла Малкъарда бек сыйлы төрт атауул къауумдан бири. *Багъалы адурхайла, чомарт **трамла**, жумлай бусурманланы инсанлары бла бир чегиден жаратылгъан къарачай халкъ! (Б.М.).

ТРАМ² *карт.* Ойнаучу картлада Жюрек суратчыкълары болгъан кызыл тюрсюнню аты. **Трам** туз. **Трам** кыыз. Кёжюр **трамды**. **Трам** бла чыгъаргъа.

Тугул

ТУГУЛ¹ *сыф.* Тёгерек, семиз, толу, базыкъ. **Тугул** уууртла. **Тугул** бармакъла. **Тугул** бет. **Тугул** аякъла. *Жашчыкъ, кызыл **тугул** уууртчукъларын кыыстау кымылдатып, кёзу этчикни бал татытып ашайды (Г.Э.). Жаякълары **тугулла**, боюну кыысха базыкъ, Не бек тоюп болса да, эсинде – тымлы азыкъ (Б.Х.).

ТУГУЛ² *ат.* Жумушакъ, ууалыучу затны бирге тыкъ кыысылып, төгерек болгъаны; жуммакъ. Къар **тугул**. Топуракъ **тугулла**. Бишлакъ **тугул**. *Бахчада тырнаууч ууатмай кетген **тугулланы** Хасим бла Мухтар айланып, кыыргъыз гетмен бла туююп, ууатып чыкъдыла (Гул. Б.). Забида кыыза башлагъан эски унну элеп, **тугулларын** кетерди да уллу табакъ бла тылы басды (Ш.М.).

Туз

ТУЗ¹ **1.** Ашха атылыучу ачы татыуу болгъан акъ кристалл. Мал **туз**. Хант **туз**. Гырт **туз**. Тартылгъан **туз**. **Туз** чыкыгъан жер. ***Тузгъа** тюшген къурт киби́к (*айт.*). [Асият:] Бу жарлыгъа уа [эрини], ётю алынганлы, **туз** атылгъан, ачы, мысты, кючлю зат жарашмайды (Т.С.). [Самат:] Оллахий, жашла, **тузлары** бираз озгъан болур дейме, ансы шишликлеригиз алааматдыла! (З.З.). Егерле, таулада, агъачлада айланып, кийикле аслам болуучу жерлеге, жалаулагъа **туз** къуядыла («Заман»). **2. кёч.** Нени болса да магъанасы, бек керекли заты. *[Хадис Махмутха:] Алан бу **тузу**, мыстысы болмагъан затланы къайдан табып къурашдыраса? (З.З.).

ТУЗ² *карт.* Ойнаучу картланы бек уллусу. Локъум **туз**. Къарамашакъ **туз**. **Трам туз**. Крест **туз**. **Туз** бла патчакхны жабаргъа. Кёжюр **туз**.

Тузсуз-мыстысыз

ТУЗСУЗ-МЫСТЫСЫЗ¹ *къауум. сыф.* **1.** Татыусуз, тузу-мыстысы жетишмеген. **Тузсуз-мыстысыз** шорпа. **Тузсуз-мыстысыз** хантус. **2. кёч.** Магъана-

сыз. **Тузсуз-мыстысыз** хапар. **Тузсуз-мыстысыз** сёзле. **Тузсуз-мыстысыз** затланы айтыу.

ТУЗСУЗ-МЫСТЫСЫЗ² *кѳауум. сѳзл.* Магъанасыз затланы айтып. **Тузсуз-мыстысыз** сѳлешиу. *[Ибрагим Жамматха:] Алан, тюз сабийча, бу **тузсуз-мыстысыз** сѳлешип тургъандан бир эрикмеймисе? (3.3.).

Тукъум

ТУКЪУМ¹ *ат.* 1. Бир адамдан жайылгъан сабийле, туудукъла, жууукъла, артдагъы тѳлюле. Эрттеги **тукъумла**. **Тукъумну** таматасы. Чанка **тукъумла**. **Тукъум** айыруу. *Къарт, эл-элге адамларын жиберип, кесини **тукъумундан** болгъанланы жыйгъанды да осуят этгенди (МХЖ 1). **Тукъумланы**, бир-бирле этиучюча, аманлагъа бла игилеге юлеширге жарамайды, не ючюн дегенде къаллай **тукъумда** да боладыла игиле да, аманла да («Заман»). 2. Къарачайлылада бла малкъарлылада д.а.к. кѳп миллетледе адамны атадан балагъа, туудукъгъа кѳче баргъан аты. *[Старшина Домашха:] Мен санга **тукъумунгу** айт дейме, итден туугъан! (Э.О.). Бир-бир миллетледе, сѳз ючюн, къыргъызлылада, къазахлылада, адамны атасыны аты бла **тукъуму** бир боладыла («Заман»). 3. Хайуанланы бла жаныуарланы, битимлени, бир кѳауумдан болуп тургъанлай, бир бирден энчиликлери. Швиц **тукъумдан** ийнекле. Къойланы жангы **тукъумун** жайыу. Жыртхыч жаныуарланы **тукъуму**. Кемириучюлени **тукъуму**. *Сютлю **тукъумдан** ийнеклени кюннге 3–4 кере сауулуп, 45–50 литр бергенлери да бардыла («Заман»). Ставрополь **тукъумдан** къойла бек этлилеге саналадыла («Заман»). 4. Жаныуарланы хар тюрлюсюню жайылгъан учхунлары, урлукълары. *Киштикле не кѳп эселе да, чычханни **тукъуму** кѳурумайды (*айт.*). Арт жыллада агъачлада бѳрюню **тукъуму** жокъ болгъаны себепли, тууарлада бла къойлада силегейден ауругъанлары кѳпден-кѳп бола барады («Заман»).

ТУКЪУМ² *сонг.* Асламысында ушашлыкъны билдиреди. Не **тукъум** иш да. Ол **тукъум** затла. Не **тукъум** жаны бла да. *Бу **тукъум** инжилип жашагъандан эсе, эрсиз жашагъан кѳп да игиди (Кѳ.Н.). Аланы алай **тукъум** шыбырдагъанларын эшитип, сакъкъулакъ барысын да нѳгерлерине айтханды (С.К.). [Балыуа:] Эгечлерим, осал **тукъум** иш этгенсиз, уяллыкъма, элге жайылса (Б.Х.).

Тул

ТУЛ¹ *сыф.* Эри ѳлгенден сора эрге бармагъан, къатыны ѳлгенден сора къатын алмагъан. **Тул** къатын. **Тул** киши. **Тул** къалгъан. **Тул** болургъа. **Тул** этерге. ***Тул** къатын тюрлю болур (*айт.*). [Минат:] Аллах мени скойсе, сабийим да болгъунчу, **тул** этмез эди (С.К.). [Аслийжан] Угъай, мен а саякъ жашха баргъандан эсе, юй кѳллю **тул** кишиге барлыкъма (К.Х.). Къызын тутта билмеген **тул** этер, жашын тутта билмеген кѳул этер (*айт.*).

ТУЛ² *ат.* Эри ѳлюп, экинчи эрге бармагъан къатын, къатыны ѳлюп, экинчи къатын алмагъан эр киши. *[Мустафир:] Тапмайды ансы, [Зайнаф] кѳулгъа,

тулгъа да барлыкъ эди (3.3.). Бош дауурдан къырмагъыз, Тулду деп, сындырмагъыз! Алапат иги жашды, Бек уллу элге башды (Б.Х.).

Тума

ТУМА¹ *ат.* Эки тюрю тукъум бирге къатышып болгъан жаныуар неда битим. Балли бла эбизе кёгетни (черешняны) **тумасы**. Жугъутур бла юй эчкини **тумасы**. Бизон бла зубрну **тумасы**.

ТУМА² *сыф. къарач.* Къаралдым. **Тума** тюклю къой. **Тума** тюрсюнлю къумач. **Тума** къатапа. **Тума** дарий.

Тумала

ТУМАЛА¹ **1.** Юсюн басып, жабып, толтуруп, кёрюнмезча эт (къарны, тюнюню д.а.к. башха затны юсюнден). Къар жаяу жолну **тумалагъанды**. Юйню ичин тютюн **тумалайды**. Булут кюнню **тумалады**. *Къалын къара булутла, жыйыла, сюрюле келип, жарыкъ айны **тумаладыла** (Т.А.). Терен жаугъан къар къауданни **тумалагъанды** да, кийиклеге отлау табылмайды (Г.И.). **2.** Батдырып ёлтюр (сууну, ырхыны, жыйыны юслеринден). Жыйы агъачда тереклени **тумалады**. Ырхы **тумалагъан** гаражла, мал орунла. Къутуруп келген суу талай малыны **тумалагъанды**. *Кюйсюз ырхы, кече келип, юйлени ойду, бахчаланы, малланы да **тумалады** (Ч.М.). **3. кёч.** Бийле, бас (къарангылыкъны, шошлукъну д.а.к. затны юсюнден). Элни кечени шошлукъну **тумалагъанды**. Аны башын къайгъы **тумалагъанды**. *Уруш, ауруу да болмай, тас этдим мен жашымы. Ёмюрде кетмез бушуу **тумалады** башымы (С.А.).

ТУМАЛА² *къарач.* **1.** Ур, туй, сопакла. Уручуну **тумаларгъа**. *Гудучуну **тумалап**, Керегин бередила, Урлаялмазгъа ант этгенден Сора жибередила (С.А.). **2.** Этип боша, тауус. Ишни **тумаларгъа**. **3.** Кём, кийир. Жерге **тумалау**. Балчыкъгъа **тумалау**.

Тумалан

ТУМАЛАН¹ **1.** Ичине кёрюнмезча терен кир, батыл. Ай булутха **тумаланды**. **Тумаланып** жюзерге. Жууургъанны тюбуне **тумаланыу**. *Маммешни жашчыгъы уа, эшикден суукъсурап келип, жууургъан тюбуне **тумаланып** жатады (К.А.). Жашчыкъла кёлде жууунадыла, эришип жюзедила, кезиу-кезиу **тумаланып** чыгъадыла (Тек. Ж.). **2. кёч.** Ёл. **Тумаланган** жашына ана сарын этеди. *Туудугъу уа ёсдю – заман бек терк кетеди (Б.Х.).

ТУМАЛАН² *къарач.* Жерге жыгъыл, сойланып тюш. Къаты жумдурукълагъа тёзалмай, жаш **тумаланды**.

Тунакы

ТУНАКЫ¹ **1.** Бек къарангы, къаппа-къарангы. **Тунакы** отоу. **Тунакы** кече. **Тунакы** орамла. *[Масхут Халимге:] Оллахий, не этерге билмейме, къарангы-

дан чыгып **тунакыгъа** киргенлей болуп турама (К.Х.). **2. къарач.** Тунукъ, хырха, иги эшитилмеген. **Тунакы** ауаз. **Тунакы** таууш. *Гудокну **тунакы** ауазы хар кюнден чакъырады ишге (Б.Д.). **Тунакы** таууш этип, сызгырып учхан топ окъла душманны бетжанларына тюшюп чачыладыла (Х.О.). **3. къарач.** Мутхуз, чарс (жылтырауукъ затланы юслеринден). **Тунакы** терезеле. *[Самат:] Тюнене Теберди сууда жуууннганыбызда сагъатымы тешерге унутуп къойгъанма да, суу кирип, мияласы **тунакы** болуп турады (Б.М.).

ТУНАКЫ² сёзл. **къарач.** Иги, ачыкъ угъай, къарыусуз эшитилип (ауазны юсюнден). Суу **тунакы** шуулдайды. Гудок **тунакы** кычырады. *Топ окъла, **тунакы** сызгыра, башыбыз бла учадыла (Л.Х.). Хар затда ырахатды дегенча, Къобан **тунакы** шуулдайды (Ч.М.). **Тунакы** эшитиледи меннге анамы сарнагъан ауазы, Эсима туюлюп турады аны бизге бериучю ууазы (Х.О.).

Тунукъ

ТУНУКЪ¹ сиф. **1.** Мутхуз, чарс, иги жарымагъан, жарыкъ кёрюнмеген. **Тунукъ** мияла. **Тунукъ** терезе. **Тунукъ** кюзгю. *Эски **тунукъ** фарс кюзгюню аллында сюелип, Налжан чачын тарайды (С.К.). Алкъын шкафдан чыгып, столгъа жетмеген **тунукъ** кюмюш сауутларын Ханя хар эки-юч кюнден сылап-сыйпап сакълайды (С.К.). **2.** Иги жарытмагъан. **Тунукъ** жарыкъ. **Тунукъ** лампа. **Тунукъ** кёк. **Тунукъ** фонарь. *Кёк мыдах, ай **тунукъду**. Сен чыкъмасанг, аламы Жарытмайын турлукъду (С.А.). **3.** Иги, ачыкъ эшитилмеген, хырха, хумха. **Тунукъ** ауаз. **Тунукъ** кычырыкъ. **Тунукъ** таууш. *– Сокъгъан а этейик! – деди Зекерия **тунукъ** ауаз бла (Гул. Б.). Биз бугъуп жатхан жерден арлакъда ушкок, **тунукъ** таууш этип, эки кере атылды (З.Х.). **4. кёч.** Мудах, къарангы, баштёбен, адамгъа жарыкъ болмаучу. **Тунукъ** адам. **Тунукъ** халлы. *[Асият Маратха:] Не болгъанды, бала, нек **тунукъса**, адам ишми ургъанды? (Б.Х.).

ТУНУКЪ² сёзл. Иги ангыламай, хырха, хумха ауаз бла. **Тунукъ** жилиргъа. **Тунукъ** сёлешиу. *Баш иесинден бошагъан, эки ёксюзню сакълап къалгъан Нафийсат кече сайын, сабийлери жукълагъандан сора, **тунукъ** сарнайды (Т.Ж.). Кёп жилигъандан тамагъы хырха болгъан ананы ауазы бушуулу, **тунукъ** чыгъады (З.З.). **2.** Иги жарытмай, жарыгъы жетишмей. Чыракъ **тунукъ** жанады. ***Тунукъ** жаннган стол чыракъчыкъны кесине жууукъ салып, столда жазыу эте, Аслан кече белине дери олтурду (Э.О.).

ТУНУКЪ³ эт. **1.** Инжил, кыйнал, термил. Азап чегип, унукъдукъ, Кёп жылланы **тунукъдукъ**. *Сынадыкъ жалангачлыкъ, Кыйнады бизни ачылыкъ (Б.Х.). **Тунукъгъан** халкъ залимликден бош болду, Патчахлыкъны бугъоуларын ууатып, Ол кыралны жашаууна баш болду (О.С.). **2. къарач.** Хауа жетишмегенден кыйналып солу, солуунгу кыйналып ал, жан солуу эт; тунчукъ. *От тюшгенни жукълатхандан сора, эки кыызчыкъны да мюйюшчюкге кысылып, бир бирин кыучакълап, **тунчукъуп** тургъанлай тапхандыла («Къарачай»). **3. къарач.** Бурунугу, кыулакъларынгы, кёкюрегинги ауруп, ачытып кыйналгъанларын сез. Бурунну **тунугъуу**. *[Исса Шохайгъа:] Кёрмеймисе, бурунум **тунчукъуп**, ауазым тюрленип тургъанын?! (Х.О.).

Тунгуч

ТУНГУЧ¹ *сыф.* Юйюрде бек алгъа, биринчи туугъан. **Тунгуч** улан. **Тунгуч** бала. **Тунгуч** сабий. *Аллахберди ханны **тунгуч** уланы болгъанды (МЖХ¹). «**Тунгуч** балам Аминат болсун санга аманат!» – дегенни айтып Мусагъа, Жан алды къарт олсагъат (Б.А.).

ТУНГУЧ² *ат.* Юйюрде бек алгъа, биринчи туугъан сабий. *– Бу мени **тунгучумду**, – деп Къаспот къонакълагъа узун арыкъ сары шинли жашчыкъны кёрюзтдю (Ш.Х.). Ал кёргеним-**тунгучум**, Сенсе мени къууанчым. Уллу Аллах буюрса, Энтта болур жубанчым! (Б.Х.).

Тур

ТУР¹ *ат.* Спорт эришиуню, конкурсну, тепсеуню, айырыуланы кесеклеринден бири. Тепсеуле эки **тургъа** юлешингенди. Шахмат турнирни экинчи **туру**. Депутатланы эки **тур** этип айырыу. *Тёрт жыл мындан алгъа Михаил Саакашвили, биринчи **турда** окъуна адамланы 96 проценти къол кётюрюп, Грузияны Президентине айырылгъан эди («Заман»).

ТУР² *эт.* 1. Олтургъан жерингден къоп. Шинтикден **турургъа**. *[Ислам:] Абдуллах бизни саламыбызны алды да, олтургъан жеринден **туруп** келип, къолубузну тутду (Т.Ж.). Олтуруп кёрюнмей эди да, кесин ёрге **туруп** кёргюзте эди (*айт.*). Олтурса – бийче, **турса** – эр киши (*айт.*). 2. Уянып, тёшекден, жатхан жерингден тюш. Эртте **туруу**. Тангны буруну бла **турургъа**. *Эртте **тургъанны** эркек аты тай табар (*айт.*). [Хасан:] Эрттенликде тёшекден **тура** келгенлей, бет-къол да жуугъунчу, кофечик ичген къылыкъгъа юйренип турама (З.З.). [Хажы:] Не амалы бар эди ол мен таныгъан киши санга аллай уллу саугъаны бермей, эртте **туруп** кел! (Т.А.). 3. Ауругъанынгдан иги бол. *[Харун Мустафагъа:] Ата, ол сен Москвадан келгенден сора, **турмады**, дунияны къойду... [Марат:] Къалайды, харип, Дадашны саулугъу? [Тахир:] Сау бол, **тургъанды**, эшикте таякъчыгъы бла кеси аллына айланып башлагъанды (З.Х.). 4. Сюел, аякъ юсюнгде бол, ёретин бол. **Тургъан** жеринден алгъа атлау. Алайда **тургъан** адам. *Аскер очередьде кесини аллында **тургъан** жашха ахча берди да къайры эсе да чабып кетди (Ч.М.). Науруз, **тургъан** жеринден алгъаракъ барып, биягъы кёзюлдюреуюк бла къаялагъа къарады (Т.С.). 5. Къаллай да болсун бир халда сюел. Гюрен **турургъа**. Тёгерек **туруп**, къарс уруу. Тизгин **тургъан** солдатла. Сюелип **тургъан** адамла. *Кюзгю аллында сюелип **тургъан** Дауум, анасыны къычырыгъын эшитип, арбазгъа чабып чыкъды (Х.О.). Жашла, къызла да, тёгерек **туруп**, исламейге баргъан жашха къарс урадыла (Г.И.). Чалгъычыла жайлыкъда, зурнуклача, тизгин **туруп** барадыла (Къуд. Х.). Халкъ, гюрен **туруп**, къартла къынгыр таякъ башларына таянып, жашла уа кими къама башына, кими хомпарына жабышып, Керимни ауузуна къарайдыла (У.И.). 6. Белгили бир жерде жаша. Таулула Къыргъызстанда бла Къазахстанда **тургъан** заман

да. Ала Къарачай шахарда **турадыла**. *Алийханны уллу къызы уа, эринден айырылып, атасы-анасы бла **турады** (Г.И.). **Тургъан** жеринг бай болса да, туургъан жеринг сыйлыды (*айт.*). [Мухадин:] Элде **тургъан** заманыбызда бахча эте эдик, мал тута эдик, мында уа [шахарда], кесигиз билесиз, аллай онг болмагъанын (Г.Э.). 7. Къайда болса да бир жерде бир белгили заманны бол, къаллай болса да бир халда (болумда) бол. Былайда **тур**. Отдан кенгде **турургъа**. Аны къууанып **тургъан** заманыды. Эшик аллында **туруу**. *[Залимхан:] Угъай, ала да кетмегендиле, ма алайда, тюкен аллында, **турадыла** (3.3.). [Олий Махайгъа:] Эй, сени огъосе, тюз **турчу**, белинги тюзет, башынгы кётюр! (Г.Э.). [Сюлемен:] Ол [туудугъу Аскер] дайым кёз-къулакъ болуп **турмаса** эди, мен эртте къоярыкъ эдим бу дунияны (К.Х.). 8. Жерингден бир кесек бир жанына теп, атла. Арлакъгъа **турургъа**. Берлакъгъа **турургъа**. *[Лаудан:] Арлакъгъа **турургъуз**, [балчыкъ] юсюгюзге чачылыр! (Т.З.). [Назир:] Жашла, бир кесек берлакъ **турсагъыз** эди, столну кийирлик эдик (3.3.). 9. Бир белгили заманны къайда болса да бир жерде ётдюр, ашыр. Анда кёбюрек **турургъа** тюздюр. Элде эки ыйыкъ **туруп** келдик. *[Саният:] Къызла, базарда кёп **турмагъыз**, мен, кеч болгъунчу, юйюме кетерге керекме (Т.Ж.). 10. Бар бол. *[Къоналий:] Айтхан а алай айтырма, оллахий, ма халкъ **тургъан** жерде! (3.3.). [Захира:] Угъай, ол деген неди! Атам **тургъанлай** манга башха адамны оноуу керек туююдюр! (Т.Ж.). 11. Сакълан, унутулма, жокъ болма. *Не кёп заман ётсе да, жүрегимде **турлукъса**, ёлюп кетгинчи дери, жашау чархымы бурлукъса (С.А.). [Аминат:] Къайдан **турлукъ** эди ахча?! Эки айны ичинде жугъу да къалмады, неге жойгъаныбызны билмейме (Тек. Ж.). 12. Не да болсун бир зат этерге деген муратда бол. Айтыргъа деп **турабыз**. Кетерге деп **турадыла**. *[Омар Бислиматха:] Сизге барыргъа деп **тургъанымлай**, Нальчикдеги къыз келгенди да, чыгъалмай турама... (Гул. Б.). 13. Не да болсун бир затны алыр ючюн этилген неда бир зат бла байламлы тизмеге жазыл, къошул. Очередыге **туруу**. Учётха **турургъа**. *[Сафар:] Атам учётха **турургъа** айтылгъан кюн ауруп, баралмай къалгъаны ючюн, комендант тазир салгъан эди (Э.С., А.И., Г.Ж.). [Маулют Нажмудиннге:] Да муну уа [къалпакъны] очередыге иш да **туруп** алмасанг а, аман иги затды да!.. (3.3.).

Туруш

ТУРУШ¹ 1. Кёрюм, тюрсюн. Табийгъатны **турушу**. Адамны **турушу**. *Дуниябыз жарыды, ачылды эски тоту. Табийгъатны бу **турушун** бузмасын уруш оту (С.А.). 2. Хал, болум. *Мында бир зат да тюрленмегенди, хар зат **турушунлай** турады: эски жербаш юйчукле, жауунла бузгъан жолла (3.3.).

ТУРУШ² грам. Этимни ол кёргюзтген ишни жашау бла сёлешген адам кеси тохташдыргъан байламлыгъын билдирген формасы. Буйрукъчу **туруш**. Ыразычы **туруш**. Шарт **туруш**. Туура **туруш**. *Шарт **туруш** бир ишни этиллиги башха ишге бойсуннганын, анга кёре боллугъун кёргюзтеди (Г.Ж.). Буйрукъчу **турушну** формасындагъы этимле адамны буйругъун, тилегин кёргюзтедиле (С.Б., С.А.).

Тут

ТУТ¹ *ат.* Наныкъгъа ушагъан къара, акъ тюрсюнлери да болгъан, жизги татлы, чапыракъларын чилле къуртла ашаучу терекде битген наныкъ. **Тутдан** этилген варенье. Акъ **тут**. Къара **тут**. **Тутну** чегилеге дарманлыгъы барды.

ТУТ² *эт.* 1. Нени болса да, къолунга алып, къысып, тюшерге, ычхыныргъа къойма, жиберме. Къол бла **тут**. Билегинден **тутаргъа**. Бугъаны мюйюзюнден **тут**. Атны жюгенинден **тут**. *[Оразай:] Жашла, маржа, Адик былайдан кетгинчи, **тутханлай** туругъуз аны [Сахадинни], къолунда ташын да атдырыгъыз! (К.Х.). Ала экичиги да, бир бири къолларындан **тутуп**, кеслери да ариучукъ кийинип барадыла (3.3.). 2. Тиреу бол, аудурмай, ойдурмай тур; нени болса да жюрююун тый. Уллу къабыргъаны эки чыпын **тутадыла**. Машинаны тормазлары **тутмайддыла**. *[Наныу:] Къышны къыямасыды. Мияла кибик учхалауукъ жолда машинабызны тормозлары **тутмай** башлагъанын эсlegenлей, Азиз, аны терк окъуна жолдан бир жанына буруп, тохтады (К.А.). 3. Зор бла тыйып, жиберме. Жесирде **тутуу**. Тюрмеде **тутуу**. Сууукъда **тутаргъа**. *Тюрлю-тюрлю чурумла эте кетип, къыш чиллени кюнюнде киеу нёгерлени сау сагъатны арбазда, сууукъда **тутуу** да махтарча адет туююдю («Заман»). 4. Нени болса да къаллай да болсун бир тюрлю халгъа келтирип, бир белгили заманнга дери сакъла. Эниште **тутаргъа**. Ёрге **тутаргъа**. Узатып **тут**. *Тюшюнде уа ол [Къасым], акъ ажирге минип, къызыл байракъны да ёрге **тутуп** бара эди (Т.Ж.). 5. Бир белгили заманнга къайры болса да бир жерге салып, кийирип, жыйып сакъла. Ахчаны банкда **тутаргъа**. Документлени сейфде **тутуу**. Бишлакъланы тузлугъу болгъан чыккырда **тут**. *[Асият:] Хазна жукъ къошулмай эсе да, юйде турса, жоюлуп къалады да, артыкъ сомчукъларыбызны кассада **тутабыз** (3.3.). 6. Ёсдюр, мюлкюнгде болдур (малны, къанатлыны д.а.к. башха затны). Мал **тутаргъа**. Юйде киштик **тутаргъа**. Къошда итле **тутуу**. Тюкен **тутуу**. *Алайлары мал **тутаргъа** алапат жерле болгъанын анга [Мурадиннге] аппасы Ислам айтыучу эди (Къуд. Х.). Арт жыллада, жарсыугъа, уру кёп болгъаны себепли, элде ит **тутмагъан** хазна жокъду («Заман»). [Хаким Мариямгъа:] Сен кесинги анга тенг этерге бош кюрешесе, ол тюкен **тутханлы** он жылдан артыкъ болады (Б.С.). 7. Учхан, жюзген, баргъан д.а.к. затланы тый, тохтат, къолгъа эт. Чабакъ **тут**. Киштик чычхан **тутады**. Ит къоян **тутду**. *Чабакъсыз кёлге къармакъ салгъанлыкъгъа, чабакъ **тутмазса** (*айт.*). – Ма муну уа, – деди Хыйса, бир ариу жаз тауукъну рюкзанындан чыгъарып, – тузакъ салып **тутханма** (Ч.М.). 8. *кёч.* Кимни болса да айыплы, тапсыз ишин ачыкъ эт, айыбын, терслигин ач. Биреуню ётюрюгюн **тутуу**. Аны хыйласын **тутдула**. *[Хашим Зурапха:] Тейри, жаш, «ётюрюкню арты бир **тутум**» деп бош айтыла болмаз, **тутханбыз** бу жол ётюрюгюнгю! (Т.А.). 9. Нени болса да бир затны кесинги неда кимни болса да бир затына (ауузуна, бурунуна д.б.) жууукъ элт. Жухуна **тутаргъа**. Къулагъына **тутуу**. *Ахия, къакъ этни бурунуна жууукъ **тутуп**, ийисгеди да, бизге кёз къысып, иеси Зауургъа: «Ийис этгенди, ашаргъа жарарыкъ туююдю!» – деди (3.3.). 10. Къата баргъанда бир бирге къопмазча, айырылмазча, иги жабыш. Иги **тутмагъан** желим. Раствор къаты **тутханды**. *[Хунаны тытыр раствор бла къалай тургъан

Залкъуф:] Оллахий, тюз партлан цементча **тутады!** (К.Х.). **11.** Кимни болса да керегин тапдырып жашат, кечиндир. Юйюн **тутаргъа**. Башын **тута** билмеген адам. *[Хабийбуллах:] Анга [Солтаннга] айтыргъыгъыз а жокъду: беш сабий болгъан юйню элде кимден да иги, тап, бир зат керекли этмей **тутады** (З.З.). **12.** Жал берип, ишге ал неда бир бёлек заманнга хайырлан. Фатар **тут**. Жалчы **тутуу**. Ишчи **тутуп**, юй ишлетиу. *[Махмут:] Хакъым а игиди, алай жарымы чакълысын, фатар **тутуп** жашайма да, анга береме ансы (Б.М.). [Халим:] Мени аппам да, бий болуп, жалчы **тутмагъан** эсе да, керегин табып, кишиге жалынмай жашагъанды (Г.И.). **13. угъайл.** Арып, ауруп, къарыусуз бол (адамны санларыны юслеринден). Аны къоллары **тутмайдыла**. Къарыусуздан борбайлары **тутмау**. *Экибиз эки къолтугъундан кирип, атлатыргъа кюрешебиз, алай аны [Окъупну] борбайлары **тутмайдыла**, сюйрелип барады (Г.Э.). Байчо ёмюрюнде биринчи кере, тобукълары **тутмай**, санлары къалтырагъанын сезе, кёкге къарады (Т.А.). **14.** Тенгликни, шуёхлукъну д.а.к. башха затны жюрют, юзме, тохтатма, бардыр. Шуёхлукъну **тутаргъа**. Тенгликни **тутуу**. Бирликни **тутаргъа**. *Ант этгенбиз, биз, тенгле, кёлкъалдыны жутаргъа, Шуёхлукъну кючлю этип, ёлгюнчюге **тутаргъа** (С.А.). **15.** Магъана, къыймат жаны бла не да болсун бир затха тенг бол. *[Хусей Сауарбийге:] Энди мен сени ийнегинги табалмайма, орунуна тууарларымдан аны **тутхан** бирин берейим (З.З.). [Керим Сейпуннга:] Неди ол «башын тёлеген» дегенинг?! Сени юч къоюнг да **тутмайдыла** мени иригими! (К.Х.). **16.** Учхан, сызылгъан, (ёрге) атылгъан, къачхан затны (адамны да) къолунга эт, жый, къолунгда (къолларынгда) тохтат. *[Махай:] Ол а [Калмук] аллай ётгюр жаш болуучу эди!.. Ма бир жол юч сюрюучю да **туталмай** къойгъан къойну кеси тутхан эди! (К.Х.). Ол [Идрис] вратарь болуп ойнагъанлы, къабакъ эшикке урулгъан топну **туталмай**, бир кере да ычхындырмагъанды (Т.А.). **17.** Тутмакъгъа сал, тюрге олтурт. Аманлыкъчыны **тутаргъа**. Адам ёлтюргендени, **тутуп**, жууапха тартуу. *Хаталары болмай тургъанлай, революциягъа къажау иш бардырадыла деп, жалгъан дау бла кёп адамны **тутхандыла**, ёлтюргендиле (Э.С., А.И., Г.Ж.). Ол кезиуде киеуюбюз – Жабелланы Къаракёзню да **тутадыла** (Ж.У.). **18.** Кереклисича жалчыт, толтур, тамамла, бузма. Ораза **тутуу**. Жорукъну **тутаргъа**. Низамны **тут**. *Ораза **тутханлагъа** ашаргъа эркинлик бере, жарыкъ Сюрюучю жулдуз жанады (А.Х.). Сёзсюз да, транспортда ишлегендени кёбюсю жорукъну **тутхан**, хурметли адамладыла («Къарачай»). **19.** Билмей тургъанлай ачыт, къыйна (аурууну юсюнден). *Кюн жылтыраса да, къачны сууугъу, безгегинг **тута** башлагъанча, ичингден алып, санларынгы жызылдатады (Х.О.). [Мёлек:] Жарлы Зубайдатны озгъан кече биягъы къоян аурууу **тутуп**, больницагъа алып кетгендиле (Ш.М.). **20.** Айтханынгдан тайма, къажыма, къаты тур. *[Юзейир:] «Ит **тутханын** жибермез» дегенлей, ол [Жамме] бир **тутса**, бирда аяма, къайтышдыраллыкъ туююлсе (З.З.). **21.** Къаты, кючлю бол (сууукъну юсюнден). Сууукъну **тутхан** кезиую. Къышны **тутхан** кечелери. *[Мариям Назилягъа:] Къызчыкъ, сууукъ мындан бек **тутхунчу**, Огъары Чегемде эгечинге барып келирми эдик? (К.Х.). **22.** Кимге болса да жүрегингде, ичингде осал сезимни сакъла. Дерт **тутуу**. Аман ниет **тутуу**. Къажаулукъ

тутуу. *[Къаспот Алимге:] Таматабызны жүрек ауруу барды, жыл саны бла да сенден эслиди, дерт **тутхан** кыылыкчыгы да барды (Г.Э.). [Зулкъярний:] Ёмюрюмде кишиге, ол угъай манга аманлыкъ этгенлеге окъуна, аман ниет **тутмагъанма** (Т.Ж.). **23.** Жыртылмай, юзюлмей тур. **Тутхан** къумач. Иги **тутарыкъ** бау. *[Махти:] Машокну башын иничке баучукъ бла кыыса тургъанымлай, тамата эгечим Назиля «Ол **тутарыкъ** туююлдо, ма муну бла кыыс!» – деп, тышланган жумушакъ темир чыбыкъ берди (Ш.Х.). [Оразай Мухашха:] Хау, тюз айта болурса, алай **тутсун** кёнчек бауунг! (Г.И.). [Хаулат:] Быллай иги **тутхан** къумач а кёрмеген эдим!.. (Ш.Х.). **24.** Саутну адамны, жаныуарны юсюне айландыр. Керохну биреуню юсюне **тутуп**, кьоркьютургъа. *[Ваня:] Фашистледен экиси уа, автоматларын юсюбюзге **тутуп**, босагъадан тышына атларгъа кьоймай тургъанлай, Махти, арт жанларындан атып, экисин да кьаплады (З.Х.). **25.** Не болса да бир затдан башла. Уллудан **тутаргъа**. Кенгден **тутуу**. *[Мухтар Кемалгъа:] Алан, асыры узакъдан **тутаса**, хапарынгы берлакъгъа, бизни жашауубузну кезиуюне жууукълашдырчы! (З.З.). [Хамбий:] Асыры уллудан **тута** болурбузму? Къалын ахча бу тегерекдеги элде жыйырма мингден атлап эшитмегенме (К.Х.). **26.** Кимни, нени болса да бир жерин энчилеп мара, илишаннга ал. Ыстауатха чапхан бёрюню башын **тутуп** атаргъа. Шампан шешаны башын **тутуп** ач. *[Къонакъ:] Мен а [илишанны] тюз ортасын **тутуп** атхан эдим, алай огъум а жетиге тийип турады (Ш.Х.). **27.** Сакъла (тазалыкъны, низамны д.а.к. башха затны), жүрют. Юйню таза **тутаргъа**. Кесинги тап **тут**. *Шыбырдады Осман манга, Эшитдирмей ёзге жаннга: «Бу къантулукъ башкесле, Къарайдыла терс-мерсле. Тап **тутмасакъ** кесибибизни, Аудурурла эсибизни» (Б.Х.). Азамат ким бла да тенглик **тута** билген, ариу кыылыкълы, сабыр жашды (Ш.М.). **28.** кёч. Бек ачыулан [Мухар:] Жукъ айтмагъыз, маржа, бююн аны [Къасымны] **тутхан** кюнюдо! (Г.И.). Къулакъ сыргъаны ары жанындан къарап, мени кёргенлей, шайтанлары **тутхан** Къаражау, бир тюрю тауушла эте, мени таба мыллык атды (Ч.М.).

Тутмакъ

ТУТМАКЪ¹ Тюре, тутулгъанла туруучу мекам. **Тутмакъгъа** атыу. **Тутмакъгъа** салыргъа. **Тутмакъгъа** тюшюу. **Тутмакъдан** ычхыныргъа. **Тутмакъгъа** жыйыу. *Тюзлюк – **тутмакъда**, насып – тубанда, Онглу сёлешмейди онгсузну жокълап, Биз – суудан къумгъа тюшген чабакъла Солуу жетмейин, жерни тырнакълап... (Къ.Н.). Башлады андан, аямай, Къара халкъгъа хапар берип, Аны ючюн кёп кыйналды, **Тутмакъ** да, сибирь да кёрюп (М.К.).

ТУТМАКЪ² Тутмакъда тургъан, тутулуп тургъан адам. ***Тутмакъма** мен, жакъсызма мен, Хаух дуниядан хакъсызма мен (Б.У.). Болсада бизге, **тутмакълагъа**, анда кёп турургъа тюшмеди (Б.М.). Аны бла бирге, **тутмакъланы** къалай,

неден ёлгенлерини юсюнден жарашдырылган к'яг'ытланы тюзлюклерине да ишекли болурчады (Кз.А.).

Тутум

ТУТУМ¹ К'юл аязны кенглигине тенг болган ёлчем. Тёрт **тутум** узунлуг'у болган ч'юйке. Эни **тутум** болган жассы манс. *[К'ылыч] жетген жерин кесип, юзюп ташлаг'анды, кесе келип, к'юл **тутумг'а** жетгенди... («Нартла»).

ТУТУМ² К'батылык'ъ, бёкемлик, терк жыртылмаучу хал, тутумлук'ъ, тутхучлук'ъ. **Тутуму** болган к'юмач. Гетенни **тутуму** игиди. Х'ыра сог'улган, **тутуму** аман к'юмач.

Тутуш

ТУТУШ¹ *эт. спорт.* 1. Бир бирни тутуп хорларг'а, жыг'арг'а к'юреш; жыг'ыш. *[Сатанай Ёрюзмекге:] Атышып, **тутушуп** да сен к'ызыл Фукга хорлатма («Нартла»). [Эмеген:] Эй, адам улу, атышханмы, **тутушханмы?** [Алауган:] **Тутушайык'ъ**, чийбыдыр! («Нартла»). [Сатанай Ёрюзмекге:] **Тутушханда** уа Фукну атын кесинге жуук'ъ жанлатма, ой, жанлатма! («Нартла»). 2. Буг'аланы, к'ючхарланы д.а.к. башха хайыуанланы т'юйюшлери (м'юйюзлери бла). Буг'ала **тутушадыла**. К'ючхарланы **тутушуулары**.

ТУТУШ² *ат спорт.* К'байсы болса да бир энчи жорук'ъ бла эки спортсменни бир бирни жыг'арг'а, хорларг'а к'юрешиулери; жыг'ыш. Эркин **тутуш**. Класика **тутуш**. **Тутушну** амаллары. **Тутушну** дзюдо деген тюрлюсю. *[Тюклесхан Ачыбатырг'а:] Да не сюесе: атышмы, **тутушму?** («Нартла»). Башланды **тутуш**, бирде Ч'юерди, бирде жангыз кёзлю эмеген хорлайды. Ахырында к'ылыч сермешге кёчедиле да, нарт Ч'юерди эмегенни, уруп, башын тайдырады («Нартла»).

ТУТУШ³ *сыф.* К'балын, бош, ачык'ъ жери болмаган, бир бирге бек жуук'ъ турган (орналган). **Тутуш** таула. **Тутуш** туман. **Тутуш** к'аяла.

Тутхуч

ТУТХУЧ¹ Нени болса да бир затны к'юл бла тутарча ишленген жери; сап. Эшикни **тутхучу**. Табаны **тутхучу**. Терезени **тутхучу**. Столну **тутхучу**.

ТУТХУЧ² 1. Нени болса да мурдору, маг'анасы, бек керекли заты. Билимни **тутхучу**. 2. *кёч.* Таянчак'ылык'ъ этер, болушур, жак'лар адам; тутурук'ъ. Юйню **тутхучу**. Жашауну **тутхучу** урунууду. *[Сафият Зулк'арнийге:] Да ауруунг тас боллук'ъ, ол а [К'басым], к'уру сизни уг'ай, бизни да **тутхучубузду** (З.З.). 3. Кемени басхычы, вагонну д.а.к. башха затны миннгенде, т'юшгенде к'юл бла тутуучу жерлери. Вагонну **тутхучлары**. Трапны **тутхучлары**. *Жашчык'ъ тебиреп к'балган поездге чапды, эки-юч кере секирип, арт вагонну **тутхучуна** жетди да минди (Гул. Б.).

Тутхучлу

ТУТХУЧЛУ¹ *сыф.* Бегиген, бегимли, мурдорланган, тынгылы. **Тутхучлу** оноу. **Тутхучлу** сылтау. **Тутхучлу** оюм. **Тутхучлу** фатыуа. *Илмуда оюмла барысы да бирча **тутхучлу** болмайдыла (Г.Ж.).

ТУТХУЧЛУ² *сёзл.* Тынгылы фатыуала келтирип, бегимли этип, терен. **Тутхучлу** ангылатырга.

Тутхучуз

ТУТХУЧСУЗ¹ *сыф.* Бегимеген, бегимсиз, мурдорланмагъан. **Тутхучсуз** оноу. **Тутхучсуз** оюм. **Тутхучсуз** фатыуа. **Тутхучсуз** хапар.

ТУТХУЧСУЗ² *сёзл.* Тынгылы халда, бегимли этмей. **Тутхучсуз** ангылатыу. **Тутхучсуз** терслеу. **Тутхучсуз** айыплау.

Туу

ТУУ¹ *сыф.* 1. Минилмеген, жегилмеген, эмилик. **Туу** байтал. ***Туу** байталгъа тузакъ салгъанлай (*айт.*). 2. Къарыулу. **Туу** санла. **Туу** жумдурукъ. ***Туу** санымы къуу этдинг, Жау жүрекни эритдинг (Къ.А.). Жашларын **туу** ажирлеге миндиреди (Къ.А.).

ТУУ² *эм.* Дуниягъа жаратыл, дунягъа чыкъ, дуняны жарыгъын кёр. Сабий **тууду**. Анасына жигит **туугъан**. Къыз **тууду**. ***Тууары** тынч, ёсери къыйын дегенлей (*айт.*). Туумаз деп къоркъма, аман **тууар** деп къоркъ (*н.с.*). Артдан **туугъан** эгиз – тамата (*айт. м.*). 2. *кёч.* Адамны эсинде, муратында бол, жаратыл, къурал. Ахшы умутла **тууадыла**. Кёп тюрюл сагъышла **тууадыла**. Заман жангы оюмланы **туудурады**. *Дуниябыз жарыкъды, ишлеген ашарыкъды. **Тууадыла** ахшы умутла, Ишленедиле жангы журтла (Б.Х.). Сагъышланы **туудура**, жашау элтеди алгъа, Алай кёпдю намысын сатхан дуня малгъа (Х.О.).

Тууар

ТУУАР¹ *ат къауум.* 1. Ёгюзле, бугъала, ийнекле, гаммешле. **Тууар** кютюу. Къысыр **тууарла**. Элни **тууарлары**. Къара **тууар**. *Асланбек элни къысыр **тууарлары**н кютеди (Къуд. Х.). Асланбек къысыр **тууарланы** колхозну Эки Ара деген къышлыгъында кечиндиреди (Къуд. Х.). [Аскербий Махтиге:] «Таужан какдан не ангылайды?» – дегенлей, сен алыкъа къара **тууарны** кирип басмагъанса, дагъыда бизге юретирге кюрешесе (К.Х.). **Тууар** алсанг, танып ал, танымасанг, талгъыр ал (*айт.*). 2. *кёч.* Эриши. Ангылаусуз, сылхыр. Кёр, ол **тууарны** этгенин! *[Хаждаут:] Аллаи [Хусейча] **тууаргъа** суйсенг айт, суйсенг къой, ол андан ангыларыгъы жокъду! (Г.И.). [Къайтмырза Солтаннга:] Юйюнг къурумазлыкъ, **тууар**, айт бир зат, тынгылап турма да! (Э.О.).

ТУУАР² *эм.* 1. Жегилип тургъан хайыуанны (атны, къадырны д.а.к. башха), жерин, хамутун-жюгенин эм башха къысылгъан затларын тешип, арбадан, ча-

надан эркин эт, бошла. Ёгюзлени **тууарыргъа**. Атны **тууар**. *[Хадис:] Омар да, мен да ёгюзлени **тууардыкъ** да сууну жагъасына, къыртышха, бошладыкъ, арбаны отунун да къотарып, тап жыйдыкъ (Т.Ж.). [Ахмат:] Кюн къызыудан бираз сыннгынчы, солуюкъ деп, алашаны арбадан **тууарып**, чынар терекни тубюне элтдим (Г.И.). **2.** Арбаны, чананы жюгюн теш, кетер. Арбаны **тууарыргъа**. Чананы **тууарыргъа**. *[Хамзат:] Басдыргъын жиплерин тешип, арбаны **тууардыкъ** да биченин къотардыкъ (З.З.). **3. кёч.** Буз, ой, халек эт, чач, жараусуз эт. Арбаны **тууарыу**. Аякъ машинаны **тууарыу**. *[Сафар:] Машина кибигин да [Хамит] **тууаргъанды** да, ишине да автобус бла жюрюйдю (Ш.Х.). Ушкогун **тууарып**, бичакълыкъ тюшюргенлей (айт.). **4. кёч.** Буз, ой, халеклик сал. Мюлкню **тууарыу**. Ишни **тууарыу**. *Оюлгъан, **тууарылгъан** мюлкню аягъы юсюне салыу тынч иш болмагъанды: техника, аны ангылагъан адамла жетишмегенден сора да, анга бой салыргъа унамагъанла кёп эдиле (Э.С., А.И., Г.Ж.). Таматагъа ангылаусуз адам салыннганыны хатасындан, кёп бармай, ишибиз **тууарылады** (Т.Ж.).

Туугъан

ТУУГЪАН¹ сиф. **1.** Эт, къан жаны бла жууукъ болгъан. **Туугъан** къарындашла. Адамны **туугъан** анасы. **Туугъан** ата къарындаш. Ананы **туугъан** эгечи. *[Асхат Бабухха:] Тапхан этмеген эсенг да, кеси балангыча ёсдюргенсе да, мен сени **туугъан** анама санайма (Ш.М.). – Угъай, – деди Хызыр, – аталары бир адам эсе, ала ёге къарындашла туююлдюле, **туугъан** къарындашладыла, бир къандан жаратылгъандыла сора уа! (К.Х.). **2.** Адам туууп ёсген (эл, шахар). ***Туугъан** элибиз. **Туугъан** шахарым. **Туугъан** элинги суу – чокъуракъ (айт.). Сен, бизни **туугъан** жерибиз, батырланы жери, Биз керти уланларынгбыз ёлгюнчю дери (Къ.Къ.).

ТУУГЪАН² ат. Эт, къан жаны бла жууукъ болгъан адам. Къарындашдан **туугъан**. Эки эгечден **туугъанла**. Жашдан **туугъан**. Къыздан **туугъан**. ***Туугъанынга** туура айт (айт.).

Туудукъ

ТУУДУКЪ¹ **1.** Адамны жашындан неда къызындан туугъан сабий. Къыз **туудукъла**. Жаш **туудукъла**. Нафийсат насыплы анады: жашы, къызы угъай, **туудукълары** окъуна юйдегили болгъандыла (Т.Ж.). Мухамматны 24 **туугъуду** барды: 14 жаш бла 10 къыз («Заман»). **2.** Тукъумда бир атадан бла анадан (неда къуру атадан) жайылгъан адамла. Исламны **туудукълары** алты тёлю боладыла. Солтан Асланукъну жетиге айланнган **туудугъуду**.

ТУУДУКЪ² Келлик тёлюлени адамлары; бир тайпаны адамларындан жаратылгъанла. Аланланы **туудукълары**. Къара булгарланы **туудукълары**. *Нартланы **туудукълары**. Тюрк халкъланы тарыхларын тинтиучю алимлени асламысыны оюмуна кёре, къарачайлыла бла малкъарлыла аланланы бла къара булгарланы **туудукъларыдыла** (Г.Ж.).

Туура

ТУУРА¹ *сыф.* 1. Тюз, керти. **Туура** жууап. **Туура** оюм. **Туура** болум. **Туура** хыйсап. *[Ханны ёзюрю сынчы кишиге:] **Туура** жууап бералсанг, Бош этерме башынга. Къаладан арлакъда уа Тюберсе сен жашынга (Б.А.). Туугъанынг **туура** сёзню жаратмаз (*айт.*). 2. Кёрюнюп тургъан. **Туура** жерде олтуруу. Юйню жолгъа **туура** терезеси. *[Асият Махмутха]: «Аллах бир, эшик жолгъа **туура** сенден сора кими барды деп турама, кёресе, бий Тейриге **туурада** болса уа, ушамаз!» (3.3.). 3. Кертиси. Сёзюне **туура** адам. Борчуна **туура** болургъа.

ТУУРА² *ат.* Тюзю, кертиси. **Туурасын** айтыргъа. **Туурасын** билиу. *[Мекер Назбийге:] **Туурасын** айтып къоймасанг, битибизни жоярыкъса (Къ.К.).

ТУУРА³ *ат.* Ачыкъ жер, кёрюнюп тургъан жер. *Кече бла Нарт кёпюрге бир барчы, Ол тауушну **туурагъа** бир чыгъарчы! (Б.А.). – Чыкъ бери! – деди эмеген. – Нарт да чыгъып сюелди, Эмеген да **туурадан** Адеп кюйде суйюндю (Б.А.). [Хаулат Хакимге:] Хау, иги **туурагъа** чыгъып кычырмасанг а, эшитмез эдиле!.. (3.3.).

ТУУРА⁴ *сёзл.* 1. Ачыкъ, букъдурмай, бурмай, жашырмай. **Туура** айт. **Туура** келирге. *Таша жюрюген **туура** къозлар (*н.с.*). Таша айтхан тутулур, **туура** айтхан къутулур (*н.с.*). 2. Толу, иги [Хамитбий] Кёзлюклесиз да мен а бек **туура** кёреме илишанны (*Г.И.*).

ТУУРА⁵ *сёзл.* Нени болса да бир затны аллында (иеликчи жалгъаула бла келеди). Юйню **туурасында**. *Ол а тюз мени **туурамда** олтурады (3.3.). Бизни **туурабыздагъы** гитчерек столну уа, киеуге деп, бирси столдан тынгылыракъ жарашдыргъандыла (Т.А.).

ТУУРА⁶ *сёзл.* 1. *къарач.* Асыры, чыртда, ахырда (ишни мардасын, чегин кёргюзтеди). Ол кыылыкъ аны **туура** аман адамлыгъын кёргюзеди. Ала **туура** бетсизликлерин билдиреди. 2. *къарач.* Тамам, тюз. **Туура** ол кёзюучюкде. **Туура** ала да кетгенлей. ***Туура** ол такъыйкъада огъарыдан бир ауур зат башына тийди да фрицни къолундан автоматы тюшдю (Къ.К.). [Наныу Иссагъа:] **Туура** айтхан заманынга келгенбиз, энди сылтауунг боллукъ болмаз? (Х.О.). 3. *къарач.* Бек. Жылны **туура** кыйын заманы. Чиллени **туура** исси кюнлери. Хапарны **туура** алапат жери. Ол **туура** жигит адамды. *Хапарыны **туура** сейирлик жерине жетгенлей, Азамат, шыбыла ургъанча, тилсиз болуп, тохтап къалды... (Къ.К.). **Туура** жигит жашды ол, Хар иште да башды ол. Иги суйгенни шохуду, аны аты Нухуду (С.А.). 4. Кертиси бла да, керти да. *[Омар Хасимге:] **Туура** былай ангылаусузса деб а турмай эдим! (3.3.). [Къасай:] **Туура** аныча [Шохайыпча] ауургъандан а Аллах сакъласын, аныкы ол аманларынды!.. (Г.Э.).

ТУУРА⁷ *эт.* Кесип, ууакъ-ууакъ эт. Маллагъа чюгюндюр **туурагъа**. Этни балта бла **туурау**. Харбузну **туура**. Бишлакъ **туура**. Хобуста **туура**. *Сюйдюм уллу табада бише тургъан этни юсюне картоф **туурап** къуйду (Г.И.). Киши эки кюйну да учаларын, уллу бичагъы бла санлап, **туурап**, къазанлагъа асады (МХЖ 1). Чынар тёммеклени темир чюйле бла жарып, кёгагъач кёурукъланы уа балта бла **туурап**, бау тюбюне жыйдыкъ (К.Х.).

ТУУРА⁸ кес. Айтым бла байланган сёзню магъанасын чертир, кючлендирир ючюн хайырланылады. **Туура** аңгылаталгъан окъуна этмеди. **Туура** ол кеси да биле болмаз. **Туура** къыстап иерик эселе да. *[Аскербий:] Ол сёзлени айтханны кечиу боллукъ туююдю, **туура** атамдан туугъан эсе да! (З.З.). [Назир:] Биз былай айта тургъанлай, [Хаким] **туура** кеси келип къаллыкъ эсе уа?! (Г.И.).

Тыйгъычсыз

ТЫЙГЪЫЧСЫЗ¹ *сыф.* Тыйгъычы болмагъан. **Тыйгъычсыз** жол. **Тыйгъычсыз** ырхы. *Къутуруп келген, **тыйгъычсыз** ырхы аллына тюбеген ташланы, тереклени, сюрюп барып, Бахсан суугъа къуйгъанды (Т.М.).

ТЫЙГЪЫЧСЫЗ² *сёзл.* Тохтамай, тыйгыч болмай. **Тыйгъычсыз** ётюп кетиу. **Тыйгъычсыз** ишлерге. Иш **тыйгъычсыз** барады.

Тыкыр

ТЫКЫР¹ *сыф.* Кир, кирли, юсюне кир къатхан (къолланы, аякъланы юслеринден). **Тыкыр** къолла. **Тыкыр** аякъла. Аны табанлары **тыкырдыла**. *Нечик арыкъды жашчыкъ! Къансыз, жукъа жаякълары, Жаланды буту, башы, **Тыкырдыла** аякълары (М.И.). [Хыйса:] Гитче къаракёз, зыккылкёлек жашчыкъ **тыкыр** къолчугъун манга ийменип узатды (Т.Ж.).

ТЫКЫР² *ат.* Къолланы, аякъланы юслерине къатхан кир. *Жалан аякъчыкъларын да къара **тыкыр** басхан цыганлы жашчыкъ, бёркчюгюн аллына салып, жол жанында олтурады (Г.Э.).

ТЫКЫР³ *ат.* Кенг чапыракълы, къаты агъачлы терек; юрге, жохар (къарач.). **Тыкыр** да, эменча, къаты агъачлы терекди. *Сыртланы башына чыгъа кетгенде, чынарла къалып, кюйрючле, **тыкырла**, къаракъайынла, тукъузгюле къатыш ёседиле (Т.А.).

Тыкъ

ТЫКЪ¹ *сыф.* 1. Къаты, бек толгъан. **Тыкъ** машок. **Тыкъ** бохча. **Тыкъ** желин. **Тыкъ** папка. *Асланукъ **тыкъ** сахтиян папкасыны зырзырын къыйналып ачды да ичинден мухуру болгъан бир къагъытны чыгъарды (Г.Э.). Жангы шатык кырдыкдан тойгъан ийнекле, желинлери сютден **тыкъ** болуп, акъырын, ашыкъмай отлайдыла (Ш.Х.). 2. Семиз, этли. **Тыкъ** санла. **Тыкъ** адам. **Тыкъ** бутла. *Тар джинсыйла къызны **тыкъ** санларын, кепге ургъанча этип, эриши кёргозте эдиле (Т.А.). Ол а, айхай, сие эди **Тыкъ** быдыры токъ болса, Хар жарсыуу жокъ болса (Б.Х.).

ТЫКЪ² *сёзл.* 1. Не бла болса да бек толу этип, бек толтуруп. **Тыкъ** тояргъа. **Тыкъ** толтурургъа. *Портфелини дерсликлеринден, дефтерледен бошуракъ жерин да алмаладан бла конфетледен **тыкъ** толтуруп, Артур школгъа атланды (Т.Ж.). Къонакъла, ашыкъмай, юч-тёрт сагъатны олтуруп, лахор эте, **тыкъ**

тойгъунчу жерлеринден къопмай, ашайдыла, ичедиле (Т.Ж.). 2. Къаты, халыларын бир бирге бек жуукъ этип. **Тыкъ** согъулгъан къумач. **Тыкъ** эшилген носкиле.

ТЫКЪ³ *эт.* 1. Къалайгъа болса да кюч бла кийир, сукъ. Машинагъа тыкъ. Машокга жюнню **тыкъ**. Тёшек тышха салам **тыкъ**. *Кеф болуп, даулаша, жагъа-лаша тургъан «жигитлени», олсагъат милицияны машинасы жетип, машинагъа **тыгъып**, алып кетедиле (3.3.). [Аслийжан Уркъутха:] Амма, хар тюшген сыйны кюбюрге **тыгъып** бармай, бизге да бир затчыкъла берсенг а! (Т.А.). 2. Чанч, сукъ. Бичакъ **тыкъ**. Къарынына **тыкъ**. *Билмей тургъанлай айыу, къалын чырпыла ичинден чыгъып, жашны малтайды. Жаш, къалай эсе да аны быдырына бичакъны **тыгъады**... (МХЖ 1). [Салых Маулутха:] Ол итден туугъанны бичагъын сыйырып къоймай, кесини ичине **тыгъаргъа** керек эди! (Б.С.). 3. *эриши с.* Жутланып, эриши аша. Жашчыкъ буштону **тыкъды**. Уллу табакъ бла бир къалжаны **тыгъыу**. *(Хасан Элдаргъа:) Бош аш орунундан **тарыгъаса**, бир хатанг жокъду, къозу этни жарагъан кюйде тыкъгъанса! (Г.Э.).

Тыкъла

ТЫКЪЛА¹ Тыкъ толтур. Машокну жюнден **тыкъларгъа**. Чемоданны китапладан **тыкъла**. Кюбюрню тюрю-тюрю къумачладан **тыкълау**.

ТЫКЪЛА² *эриши с.* Жутланып аша; буштукъла. Этни **тыкълау**. *«Шайтан-суудан» тынгылы уртлап, ызындан а тонгуз къыйманы **тыкълайдыла**, тютюнню бокъсуратадыла (Г.Э.).

Тыкъ-тыкълама

ТЫКЪ-ТЫКЪЛАМА¹ *сыф.* Бек толгъан. Жюнден **тыкъ-тыкълама** машокла. **Тыкъ-тыкълама** рюкзакла. Ахчадан **тыкъ-тыкълама** бохча. *Устаз, **тыкъ-тыкълама** къара портфелин ачып, ичинден бир базыкъ китапны чыгъарды (3.3.).

ТЫКЪ-ТЫКЪЛАМА² *сёзл.* Бек, башха зат сыйынмазча. **Тыкъ-тыкълама** толургъа. **Тыкъ-тыкълама** толтурургъа. *Зал адамдан **тыкъ-тыкълама** толгъанды (К.Х.). Кирди къоншу бахчагъа, Сынчылап, бираз турду, Сора къоюнун алмадан **Тыкъ-тыкълама** толтурду (О.С.).

Тыммыл

ТЫММЫЛ¹ *сыф.* Жассы, жайылтмакъ, лымпыш, лымпыкъ. **Тыммыл** таш. **Тыммыл** темир. **Тыммыл** бурун. *Ала [Жашчыкъла] экиси да, сууну жагъа-сында ууакъ **тыммыл** ташчыкъланы жыйып, аладан «юйчюкле» ишлеп ойнайдыла (Т.Ж.). Баппуш, даурдан кырып, тауукъланы къачырды да алагъа къу-юлгъан ашны **тыммыл** буруну бла къазып башлады (Г.Э.).

ТЫММЫЛ² *ат.* Жукъа жайылып биширилген гыржын. *Столгъа исси **тыммылла** бла жангы урулгъан жау, айран салындыла (3.3.).

Тын

ТЫН¹ *межд.* «Тохта!», асламысында «сөлешме!» деген буйрукъну билдирген кычырыкъ таууш. **Тынып** кьал! **Тын** дейме да! *[Хыйса Окъупха:] **Тын**, сени дауурунгдан безигенбиз! (Г.И.). [Тахир Маликге:] **Тын**, ненча кере айтыргъа керекди санга! (Т.А.). [Жюнюс:] Сёлеширге ауузуму ачханлай, Бараз: «**Тын!**» – деп, балан бармагъын юсюме чюелтди (3.3.).

ТЫН² *эт.* 1. Этилип бошал, жалчы, тамамлан, тынгылы бол. Иш **тынды**. Жумушла **тыннгандыла**. *«Хы» десе, таулуну бир иши **тынады** (*айт.*). [Науруз Къасымгъа:] Иш аны бла **тынып** кьалгъан сунуп, уллугъа кетип тура болурса дейме (Г.И.). 2. Тохта. Дауурла **тындыла**. Ит юрген тауушла **тындыла**. *(Оюс:) Энди адам аягъы **тынды** деген заманда эшик кьагъылады (Г.И.). Укол этгенден сора, жашчыкъны кычырыгъы, жилигъаны да **тындыла**, мычымай ол кьал-кыды (Т.Ж.). Желни ургъаны, сызгъыргъаны **тынды** да, жауун жаууп башлады (Т.А.). 3. кёч. Бек къарыусуз, онгсуз бол. **Тыннган** кьарт. Аттаны бутлары **тыннгандыла**. *[Хасанбий:] Энди буту, кьолу **тыннган** къарыусуз кьартха ышанып турургъа жарарыкъ туююдю! (3.3.). Атасы – **тыннган** кьарт, анасы – ауруулу, кесини уа сабийи жокъ, Махмут эриулу адам эди (К.Х.).

Тынгылы

ТЫНГЫЛЫ¹ *сыф.* 1. Толу, жик-жиги бла, бир заты да кьалдырылмай айтылгъан, билдирилген, анылатылгъан д.а.к. этилген. **Тынгылы** жууап. **Тынгылы** хапар. **Тынгылы** отчёт. **Тынгылы** ремонт. **Тынгылы** проект. *[Алийхан:] Агъачдагъыладан **тынгылы** хапар билгинчи, ишни башларгъа жарарыкъ туююдю (Г.Б.). Окъуучуну жууабы хар не жаны бла да **тынгылы** болуп тургъанлай, устаз анга «юч» салып кьояды (Х.О.). Юйню проекти, сметасы да **тынгылыдыла**, хар этиллик иш, анга кетерик кьоранч толу кёргюзтюлгендиле («Заман»). 2. Иги, тутхучлу, хар не жаны бла да тап болгъан. **Тынгылы** юй ишленди. **Тынгылы** стол. **Тынгылы** тон тигилди. *Адилгерийлары, кёбюрек кюрешген эселе да, туюлю-башлы, **тынгылы** юй ишлегендиле (Г.Б.). [Аслан Омаргъа:] Ол биз базарда кёрген эшикледен эсе была **тынгылыракъ** болурла дейме (3.3.). 3. кёч. Ышаннгылы, иги, эсли, женгиллиги болмагъан. **Тынгылы** адам. **Тынгылы** таныш. **Тынгылы** киеулук. **Тынгылы** ишчиле. *[Абдуллах Къурманнга:] Этерге деген эсе, ол (Махти) этмей кьоярыкъ туююдю, **тынгылы** адамды, мен да сынай тургъанма аны (3.3.). [Асият Мухтаргъа:] Айхай, бу жазыкъны [Асланны] сенича бир **тынгылы** тенги болса уа, былаймы жарсырыкъ эдим! (Г.И.). 4. къарач. Къайгъысыз, тынч, ырахат. **Тынгылы** жашау. **Тынгылы** жюрек. *[Сафар:] Не бек кёлюмю басаргъа кюрешсегиз да, бу ишге мени жюрегим **тынгылы** тюлдю (С.К.). [Светлана Тамарагъа:] Сау бол, ма энди **тынгылы** болдум, ансы жюрегим тынгы табалмай тура эди! (Къ.Н.). 5. Иги, танг кесек, белгили. Илмугъа **тынгылы** юлюш кьошуу. Жазычулукъ иште **тынгылы** юлюшю болгъан адам. *Маммеланы Ибрагим бла Балайланы Осман малкъар литературада фельетон жанрны айнытыргъа **тынгылы** юлюш кьошхан-

дыла («Заман»). Ахматланы Ибрагим, къуру къарачай-малкъар тилни угъай, битеу тюрк тиллени тинтиуге да **ТЫНГЫЛЫ** юлюш къошхан алимди («Заман»).

ТЫНГЫЛЫ² сёзл. 1. Бек иги, кёл салып, кереклисича. Юйню **ТЫНГЫЛЫ** ишлерге. Эшиклени **ТЫНГЫЛЫ** бояргъа. Илмуну **ТЫНГЫЛЫ** тинтиу. *Къарачай-малкъар тилни бек **ТЫНГЫЛЫ** тинтилген бёлюмюне сёз къурауну санаргъа боллукъду («Заман»). Тюплю-башлы юй балкону, верандасы, тегерегинде да жарагъан таш бурууу бла **ТЫНГЫЛЫ** ишленгенди (К.Х.). 2. Толу, толусу бла, жик-жиги бла, терен. **ТЫНГЫЛЫ** ангылат. **ТЫНГЫЛЫ** айт. *Бу статьяда биз юйюрню къуралыу халларыны юсюнден **ТЫНГЫЛЫ** айтыргъа умут этебиз (Ш.М.). Ол дерсни сабийлеге **ТЫНГЫЛЫ** ангылатды, Бу уа, андан-мындан айта, Бек кыйналып жубатды (С.К.).

Тынгысыз

ТЫНГЫСЫЗ¹ сиф. 1. Тынчлыкъсыз, къайгъылы, сагъышлы. **Тынгысыз** адам. **Тынгысыз** жүрек. **Тынгысыз** къарам. Кесини урланырыгъын билгенча, ол кече Желаякъ **тынгысыз** эди (Т.А.). Толурламы деп, тилекле, **Тынгысыздыла** жүрекле (С.А.). Сёз къошмай, тынгылап тургъанлыкъгъа, жашны къарамы **тынгысыз** эди (Къ.К.). 2. Толу тынчлыгъы, ырахатлыгъы болмагъан. **Тынгысыз** кечеле. **Тынгысыз** жукъу. **Тынгысыз** сагъышла. **Тынгысыз** сезим. *Не бай эсе да, жокъ эди аны тынчлыгъы, къалай эсе да бир **тынгысыз** сезим жүрегин кемиргенлей тура эди (Г.И.). Айхай, **тынгысыз** кече уа тауусуламы биледи, алай узун кёрюнеди! (З.З.).

ТЫНГЫСЫЗ² сёзл. Тынчаймай, тынчлыгъы болмай, къайгъы этип. **Тынгысыз** сюел. **Тынгысыз** сакъла. **Тынгысыз** къарау. ***Тынгысыз** къарап кёзюме, Тынгылайды хар сёзюме (З.Т.). Шамил а, туруп кетип къалыргъа да таукел болалмай, тузгъа тюшген къуртча, ары-бери тепсей, **тынгысыз** олтура эди (Т.Ж.). Требухов бла Сайдулов, тегереклерине да **тынгысыз** къарай, тохтай да шыхыртха тынгылай барадыла (З.Х.).

Тынч

ТЫНЧ¹ сиф. 1. Сабыр, басымлы, жууаш, кишини кыйнамаучу. **Тынч** адам. **Тынч** сабий. ***Тынч** эшекге экеулен минер (айт.). Аны [Мазанны] кесича **тынч**, жууаш сау элде да жокъ эди (З.З.). 2. Дауурсуз, желсиз, тепмеген. Тенгиз **тынчды**. **Тынч** кече. ***Тынчды** кече, жокъду жел, Ырахат жукълайды эл (Х.О.). Алим, бизни бла саламлашып: «**Тынч** кечели болугъуз!» – деп, арбазгъа чыкыгъанлай, Къурман машина бла келип тюшдю да аны иймеди (Т.Ж.). 3. Ырахат, къайгъысыз, ауарасыз. Аланы жашаулары **тынчды**. **Тынч** къуллукъ. **Тынч** иш. **Тынч** кёллю адам. ***[Зауур Ньюжюрге:]** Сени уа не ауаранг барды, Аллахны ахшылыгъындан, къулагъынг-башынг **тынч**, кызларынг, бирери бирер жерде юй болуп, бир затдан да кыйналмай жашайдыла (Т.Ж.). 4. Мамыр, келишиулу, жарашыулу. **Тынч** халкъ. **Тынч** халлы. *Къыргъызылыла, къазахлыла да ким бла да жарашып жашагъан, огъурлу, **тынч** халкъладыла (М.А.). [Харун Томайгъа:]

Огъурлу болсун ишигиз! Жууукъ юлюшонг да, кесингча, **тынч** халлы адам кёрюнеди (К.М.).

ТЫНЧ² сыф. Женгил, кыйналмай этилген, табылган, билинген, ангылашынган. **Тынч** дерс. **Тынч** жумуш. **Тынч** тил бла жазылган хапар. **Тынч** хорлам. *Дерсликни тили, илму ишникича болмай, сабийле ангыларча, **тынч** болургъа керекди («Заман»). [Сагит:] Амма, энтта бироз ойнайым, тамблагъы дерслерим **тынчладыла!** (Б.Х.). Бурун какны, **тынч** ашарыкъды деп, къартха, сабийге да ашатыргъа ёч болгандыла (С.К.).

ТЫНЧ³ сёзл. 1. Акъырын, ашыкъмай. **Тынч** барыргъа. **Тынч** атлау. *[Назир:] Айхай, ашыкъсанг а, заман бир **тынч** баргъанча кёрюнеди да, гузаба этдиреди (3.3.). Ала экиси да **тыншчыкъ** атлай барып, терезе тюбуне кыысылып, тынгылайдыла (Ш.Х.). 2. Къайгъы этмей, тынчайып, ырахатланып. **Тынч** жукъларгъа. **Тынч** жатыу. *Кече! Къанатлыларынг да **тынч** жукълайдыла, гюллеринг ёсе, жукълайдыла атларынг да **тынч**, Манга да ырахатлыкъ бер сен! (Къ.К.). [Зарият Хакимге:] Сен юйюнге заманында келмесенг, мени **тынч** жаталмазлыгъымы къалай билмейсе?! (Х.О.). 3. Уллу таууш этдирмей. Эшикни **тынч** кыагыу. **Тынч** айтыргъа. **Тынч** сёлешиу. *Кюз арты кече таркъайган Бахсан ашыкъмай, **тынч** шуууддап барады (3.Ж.). [Мариям:] **Тынчыракъ** сёлешигиз, маржа, ол сабийни уятасыз! (Г.И.). [Салых Баразгъа:] **Тынчыракъ** айт, мында сангыраула жокъдула! (К.Х.). 4. Кыйналмай. **Тынч** жашау этиу. Кыйынлыкъдан **тынч** къутулуу. Излегенин **тынч** табыу. *Палах тау тарлада жолну **тынч** табад. Ажашмагъанлай, бизге келип къалад (М.К.). [Мусса:] Айхай, алай бир окъугъанлай, **тынч** билип къоярча дерс болса уа! (3.3.). [Далхат Харуннга:] Угъай, угъай, сен а бош тарыгъаса, бек **тынч** къутулгъанса! (Т.3.).

Тынчылыкълы

ТЫНЧЛЫКЪЛЫ¹ сыф. 1. Къайгъысыз, ырахат. **Тынчылыкълы** жашау. **Тынчылыкълы** жер. **Тынчылыкълы** жүрек. *[Халиймат:] Къызы баргъан жери не бай эсе да, жүреги **тынчылыкълы** туююлду (К.Х.). [Саният Кеминатха:] Керегин сеникича табалмай эсе да, [Асиятны] Аллахха шукур, баргъан жери **тынчылыкълыды** (Ш.М.). 2. Тап, кыйналмай, тынч турурча болгъан. **Тынчылыкълы** шинтик. **Тынчылыкълы** орундукъ. *Борис, бизден алгъаракъ къармашып, юсюнде да жастыгъы болгъан **тынчылыкълы** шинтикге олтурду (Г.И.). [Камал Пахаугъа:] Тамата, дивандан эсе ма бу шинтик **тынчылыкълыды**, бери олтурурму эдигиз? (3.3.).

ТЫНЧЛЫКЪЛЫ² сёзл. Тынчайып, ырахатланып, сагъыш, къайгъы этмей, жукъгъа жарсымай. **Тынчылыкълы** жукъларгъа. **Тынчылыкълы** солургъа. **Тынчылыкълы** жашаргъа. *[Шаухал:] Бу жолгъу отпускумдача **тынчылыкълы** бир заманда да солумагъанма (3.3.). [Сайхат Аминатха:] Сен аны не бек махта-санг да, ол юйде сени **тынчылыкълы** жашагъан сунмайма (Ё.А.). [Майыл Маукагъа:] Поезд бла бар, кесинги юйюнгде, арбазынгда шиндикге олтуруп баргъанча, алай **тынчылыкълы** барлыкъса (С.К.).

Тынчылыксыз

ТЫНЧЛЫКЪСЫЗ¹ *сыф.* Тынчылыгы болмагъан, тынчаймагъан. **Тынчылыкъсыз** адам. **Тынчылыкъсыз** жүрек. **Тынчылыкъсыз** къарам. *Ойнап-кюлюп сёлеширге кюрешмегенликке, бюгюн аны къарамы **тынчылыкъсызды** (Г.Э.). Эрлери, балалары къазауатда болгъан аналары жүректери, айхай, **тынчылыкъсыз** эдиле! (Къ.Х.). О дунияны **тынчылыкъсыз** аналары! Къыйынды сизни дуния юлюшюгюз. Къуш учаргъа ийгенча балаларын, Жашланы жолгъа атландырасыз сиз (О.К.). **2.** Къозгъалгъан, сагъайгъан. Акъла, келип, бир къоркъута, къызылла, келип, бир къоркъута тургъан эл ауаралыды, кечеси, кюнү да **тынчылыкъсызды** (Л.Х.).

ТЫНЧЛЫКЪСЫЗ² *сёзл.* Тынчаймай, тынчылыгы болмай, сагъышлы, къайгылы болуп. **Тынчылыкъсыз** жашаргъа. **Тынчылыкъсыз** къарау. *Папироланы бир бири ызындан къабындыра, арлакъ-берлакъ тепчий, жаш автобусну останковасында кимни эсе да келирин **тынчылыкъсыз** сакълайды (3.3.). [Аймёлек Назийфагъа:] Сенича, **тынчылыкъсыз** жашагъандан эсе, эрге бармай турлукъма (Г.И.). Мадина, жан-жанына къарай, къоба да чёге, клубну арт тизгининде **тынчылыкъсыз** олтурады (Г.А.).

Тынгыла

ТЫНГЫЛА¹ **1.** Айтылгъан затны, тауушну эшитир ючюн, къулакъ сал. Сёзге **тынгыла**. Тауушлагъа **тынгыла**. Радиогъа **тынгыларгъа**. Музыкагъа **тынгылау**. *Ол [сыбызгычы] ауазын сүймекликни юсюнден жыргъа **тынгыларгъа** сүйген эшитирча, салкъын аязгъа бошлайды (Ш.М.). [Рамазан Розагъа:] Жюр, ол юйге барайыкъ да радиогъа **тынгылап** турайыкъ, жашла да келирле (С.А.). Къочхар тонлагъа чулгъанып, бёрк къулакъланы да энишге бошлап, боранны улууна **тынгылап** барабыз фыйтонда (К.Х.). **2.** Кимни (кимлени) болса да айтханын жашырмай, анга (алагъа) билдирмей, эшитир ючюн къулакъ сал. Залкъуф, жашыртын **тынгылап**, аланы [Салих бла Маратны] къоншу элни школуна волейбол ойнаргъа барлыкъларын биледи (Т.А.). [Наныу:] Ала [Омар бла Къонакъ] мени кёрмейдиле, къыстау даулашып барадыла, мен а, **тынгылап**, этген оноуларын билгенден сора, ала ингирде барлыкъ жерге башха жол бла аладан алгъа барама (Г.Б.). **3.** Кимни болса да айтханын эт, эсге ал. Таматагъа **тынгыларгъа**. Адам сёзюне **тынгылау**. *Атагъа-анагъа **тынгыламагъан** сабий устазланы насийхатларын да хазна къулакъламайды (Т.А.). – Ол заманда сизге **тынгыласам**, манга быллай аман кюнмю келлик эди! – деп, Хаким ахтынады (3.3.). [Ислам:] Жюрегим барыргъа, теркирек жетерге сүйгенликке, бутларым манга **тынгыламай** эдиле (Ш.Х.). **4.** Адамны, жаныуарны да къайсы ич органын болса да, энчи зат бла тинтип, къалай ишлегенин бил, тохташдыр. Бюйрекlege **тынгыларгъа**. Жюреке **тынгылау**. *Врач, жашны ёпкелерине **тынгылап**, кюзгюде да къарап, сууукъ чапханын билди (3.3.). [Хасим:] Врача, кезиу-кезиу келип, аркъама, кёкюрегеме да **тынгыладыла** да жугъум да аурумагъаннга чыгъардыла (Гул. Б.). **5.** Жыйылыуда айтылгъан зат бла къулакъ

салып шагъырейлен. Лекциягъа **тынгылау**. Отчётха **тынгыларгъа**. *Институт-ну илму совети, къарачай-малкъар тил бёлюмню жыллыкъ отчётуна **тынгылап**, бёлюмню ишине бийик багъа бичгенди (Ш.И.). Кертиди, лекция **тынгылы** илму шартла бла бегитилип, тап, тынч ангылатылмаса, студентле анга тынгыларгъа соймейдиле («Заман»).

ТЫНГЫЛА² 1. Жукъ да айтмай тур, таууш чыгъарма, сёлешмей тур. ***Тынгылагъан** тын бузар (*айт.*). [Аскербий:] Не зат айтсанг да, [Билял] **тынгылап** тургъан болмаса, не «угъай», не «охо» деп бир зат айтмайды (Г.И.). [Керим:] Анга уа [Мухамматха] сойсенг айт, сойсенг къой, узун **тынгылауну** басып туруучанды (Ч.М.). 2. Оюмунгу ачыкъ айтма, билдирме. *[Омар Къазийге:] Хар ким кесини оюмун айтханда, сен **тынгылап** нек тураса, айт бир зат! (Г.И.). Ол, бизге жукъ айтмай, **тынгылап** тургъанлыкъгъа, бу ишге ыразы болмагъаны аны къарамындан окъуна белгили эди (Г.Э.).

Тынгылауукъ

ТЫНГЫЛАУУКЪ¹ *сыф.* Аз сёлешиучю, кёп сёлеширге соймеучю. **Тынгылауукъ** адам. **Тынгылауукъ** сабий. *«Атасы – тынгылауукъ, жашы – жанжауукъ», – деучю эдиле Гууагъа (Т.А.). [Мухтар Окъупха:] Сен манга бош «**тынгылауукъ**» дейсе ансы, билирге сые эсенг, таматабыз а сени кибик тилбаракъладан эсе менича **тынгылауукъланы** бегирек жаратады (Г.Э.).

ТЫНГЫЛАУУКЪ² *ат.* Ауузну ичини баш жаны. **Тынгылауукъну** къатысы. **Тынгылауукъну** жумушагъы. **Тынгылауукъну** аллы. **Тынгылауукъну** арты. *Аууз къуууш бла бурун къууушну араларын бир бирден айырып тургъан **тынгылауукъду** (Г.Ж.). **Тынгылауукъну** къатысы тиш тамырланы орунларыны арт жанындан башланады (Г.Ж.). Сёлешиуню баш органлары быладыла: ёпке, богъурдакъ (таууш сингирчикле бла бирге), тамакъ, аууз къуууш (тил эм эринле бла бирге), бурун къуууш эм **тынгылауукъну** жумушагъыны къымылдап туруучу кесеги (Г.Ж.).

Тыш

ТЫШ¹ *сыф.* 1. Тышына айланган, къарагъан, кёзге кёрюнген. **Тыш** эшик. Жерни **тыш** къаты. **Тыш** къалауур. Межамны **тыш** къабыргъасы. *Ол кече, адамларын уятыргъа соймей, Абдуллах, кече менден кеч келип, **тыш** отоуда жатып къалгъан эди (Къ.Х.). Киштик **тыш** эшикни къалай ачып киргенин Люба ангылаялмады (З.З.). 2. Башха къыралла бла не да болсун бир ишни бардырыу жаны бла байламлы. **Тыш** политика. **Тыш** сатыу-алыу. **Тыш** рынок. **Тыш** байлыкъла. *Россейде **тыш** къыралла бла сатыу-алыуну бардырыу жылдан-жылгъа иги къуралады («Заман»). 3. Адам тышындан кийиучю. **Тыш** кёлек. **Тыш** кийим. *Асхат, ишден келе келгенлей, **тыш** кийимлерин да тешгинчи, кирип, бешикде туудукъчугъун кёрюр эди (К.Х.). Амма аны [Мухтарчыкъны] кёп затха юйретгенди: эрттенликде бла кече жата туруп, тишлени жууаргъа, бет-къол жуугъунчу, **тыш** кёлекни киймезге, школ кийимлени юйде киймезге... (Т.Ж.). 4. Башха,

тышхы, башханыкъы угъай. **Тыш** адам. **Тыш** эл. **Тыш** район. **Тыш** жерле. *Ата журтда жер да жылы, тангла акъ. **Тыш** жерледе нек тууду да Акъжаякъ?! (Т.З.). Ол тойгъа **тыш** республикаладан да кѣп адам келген эди («Заман»). **Тыш** адамла тасхангы сюедице билирге, Не аз да чола затынга хазырдыла кюлюрге (Б.Х.).

ТЫШ² *ат.* 1. Не затны болса да ичинден бирси жаны. Тѣшекни **тышы**. Топну **тышы**. Юйню **тышы**. ***Тышлары** къалын болгъанлыкъгъа, ичлери артыкъ суююп окъумазча китапла да кѣпдюле (Г.Э.). Чоппакъ жастыкъ **тышны** ичин саламдан толтурады (Э.О.). [Ибрагим] Къара **тыш** салыннган тонну тюймелерин этип, къара бухар бѣркюн да кийди (Б.Х.). 2. Китапны, дефтерни д.а.к. башха затны кир этмей, жыртмай сакълар ючюн тышлап тургъан зат (картон, клѣнка д.б.). **Тышлары** жангылай тургъанлай, ичлери седиреп къалыучу китапла да тубейдиле. Сахтиян **тышы** болгъан къуран.

Тышлы

ТЫШЛЫ¹ Тышланнган, тыш салыннган. **Тышлы** тон. **Тышлы** дефтерле. **Тышлы** жууургъан.

ТЫШЛЫ² Башха, башханыкъы, кесиники угъай, тыш *[Хусейин:] Алан, къарайма да, сиз **тышлы** чычхан юлю чычханны эшикке кыстагъанлай эте турасыз (С.К.).

Тышхы

ТЫШХЫ¹ *ат ц. диал.* Четен (иничке чыбыкъдан этилген адыр). **Тышхы** толу сыгын. **Тышхыда** жюн жуууу. **Тышхы** бла бир алма.

ТЫШХЫ² *сыф. къарач.* 1. Тышындагъы, тыш. **Тышхы** политика. **Тышхы** дуния. **Тышхы** рынок. **Тышхы** затла. **Тышхы** къарам. **Тышхы** жаула. *Къыралны ояргъа **тышхы** жауладан эсе да ичги жаула кѣп кюрешген эдиле (Х.О.).

Тышында

ТЫШЫНДА¹ *сан.* 1. Межамны ичинде угъай, эшикте, ачыкъ жерде, тюзде. **Тышында** сюел. **Тышында** ойнаргъа. **Тышында** турургъа *[Хауа:] Барыгъыз, **тышында** бир кесек айланып келигиз (З.З.). [Мариям Ахматха:] Барчы, ол жашланы бери чакъыр, **тышында** сууукъда сюелип, хапар айта турадыла (Г.И.).

ТЫШЫНДА² *сонг.* 1. Белгиленнген ѳлчѣмден, мардадан артыкъ. Пландан **тышында**. Мардаланнгандан **тышында**. *Жангы кѣуралгъан коллективни ийнек саууучулары жазны юч айында пландан **тышында** жарым тонна чакълы сют саугъандыла (К.Х.). 2. Неден болса да артыкъ, андан сора да, анга кѣошакъгъа. [Сахадин:] Кѣуру айлыкъгъа кѣаратыб а кѣоймасын Аллах! Андан **тышында** да бир затчыкъла тюше турадыла... (Т.Ж.). Дѣрсни тынгылы ангылаталмагъанындан **тышында** да, Мустафирни кѣп кюнледе дѣрсине кѣч болуп келиучюсун айтадыла (Ш.М.).

Тышындан

ТЫШЫНДАН¹ Тыш жанындан, эшикден, башха жерден. * [Мусса Къасым-гъа:] Тамата, бу **тышындан** келгенлеге да бир сёз бер! (3.3.). [Маруса:] **Тышындан** келген товарладан эсе, кесибиизникиле, бегирекда Москвада бла Ленинградда этилгенле, иги, къыйматлы болгъанларын энди ангылай келебиз (Г.И.).

ТЫШЫНДАН² Эшитдирип, бирси (къатындагъыла) эшитирча. **Тышындан** окъургъа. **Тышындан** айтыргъа. * **Тышындан** билдирмезге кюрешсе да, Юсюпню ичинден жүреги кюеди, сарнайды (Ш.М.). Ханийпаны атасы Хажос эфенди, **тышындан** жукъ айтмай эсе да, къызыны тюкенчиге баргъанына ичинден къууанады (Т.Ж.).

Тюз

ТЮЗ¹ *сыф.* 1. Ары-бери бурулмагъан, батыуу айланчы болмагъан. **Тюз** жол. **Тюз** ызлыкъ. * Мустафирчик дефтерини **тюз** ызлыкъларыны юслерине бирден отузгъа дери тарыхланы бирлерин ызлыкъладан ёргерек миндирип, башхаларын а энишгерек тюшюрюп жазды (Ш.М.). Айдемир аллында, Науруз ызындан райкомну юйюнден чыгып, бусагъатчыкълада арасы тюппе-**тюз** асфальт аллеячыкъны ёрге айландыла (Л.М.). Аминат эгешчиги Сафиятны чачын ортасында айыргъан тюппе-**тюз** ызчыгъы да ачыкъ кёрюнюрча, эки жанына тарады да эки ариу эшмечик эшди (Т.Ж.). 2. Бююлгени, къынгыры болмагъан. **Тюз** таякъ. **Тюз** терек. **Тюз** бутла * Уллу агъачны ичинде кенгден къарагъанда **тюз-леча** кёрюннген къайынланы къатларына жууукъ баргъаныбызда, бокъуру, къынгыры болмагъан жангызын да тапмадыкъ (Ё.А.). Ол а [Хасан], арлакъгъа узайгъынчы, Мариямны кёзлери бла ашыра, аны **тюз** аркъасына бла бутларына къарап турду (3.3.). 3. Сыйдам, чунгуру, батыуу болмагъан. **Тюз** жер. **Тюз** асфальт. **Тюз** арбаз. **Тюз** майдан. **Тюз** юй тюп. * Абдул-Къадыр, сакъалын жарашдыргъанын къоюп, **тюз** таш юй тюпде зынгырдап, тёнгереп айланнган багъыр шайланы жыйды (А.Х.). [Асият Къасымгъа:] Ийнек сауалмагъан къыз: «Арбаз **тюз** туююлдо» дегенлей эте болурмуса? (Т.Ж.). Жашы бычхы рамада жардырып келтирген къангаланы Къасым юй тюпге жарарча **тюзчюклерин** бир жанына айырды (Т.Ж.). 4. *къарач.* Къуллугъу болмагъан. **Тюз** колхозчу. **Тюз** аскерчи. **Тюз** илму къуллукъчу. **Тюз** ишчи. * Ол да [Махсют], бизнича, бир тюрлю да, офицер огъай да, сержант огъуна, чыны болмагъан **тюз** аскерчи эди (И.М.). [Махамет:] Мен да, сизнича, бир **тюз** колхозчу, не политика ангылагъан сунасыз! (Б.Х.). 5. Керти, ишекли болмаз кирик, ётюрюксюз. **Тюз** оноу. **Тюз** хапар. **Тюз** базман. **Тюз** жууап. **Тюз** хыйсап. **Тюз** оюм. * [Аскербий Шохайгъа:] Сау бол, къарындашым, **тюз** оноу этгенсе! (Г.И.). Устазны сорууларына классда **тюз** эм толу жууап бергенле жалаанда экеулен эдиле (Ш.М.). 6. Таза жүрекли, ниети таза болгъан, кесине энчи хайыр излемеген. **Тюз** адам. * Ыразыбыз **тюз** тенглени Тенгча, досча кёрюрге, Тенглик тутхан къыраллагъа Халал жууап берирге (Г.Б.). [Ислам:] Тейри, бу огъурсуз адам бизге **тюз** ниет бла къарамайды (3.3.). **Тюз** адам туздамны унутмаз (*айт.*). 7. Терслиги, зараны, хатасы болмагъан. **Тюз** адамны къаргъа-

санг, къаргъышынг кесинге жетер (айт.). **Тюз** кишиге жюз киши жакъ (айт.). **Тюз** киши жюз кишини жыгъар (айт.). **8. линг.** Кёчмеген, башха зат бла тенгlesh-дирилмей жюрютюлген. Жашаутъа келишу халына кёре, сёз **тюз** магъанада эм кёчюу магъанада жюрютюлюрге болады (Г.Ж.). **Тюз** магъана деп, аны жюрютген сёз затны (болумну, шартны, ишни) башха зат (болум, шарт, иш) бла тенгlesh-дирмей, тюзюнлей, болгъаныча кёргюзтюлгени ючюн айтадыла (Г.Ж.).

ТЮЗ² ат. Тауу, дуппуру, ёрю болмагъан, уллу жер, ёзен, тала, аулакъ. **Тюз-де** къалыу. **Тюзде** жашагъанла. **Тюзде** будай, нартюх сабанла. *Тауну махта да тюзню ал (н.с.). Таугъа минмей, **тюз** кёрюнмез (айт.). Атагъа ахшы улан тууса, Ол къула **тюзде** бау этер, аны ичин толу мал этер (К.Ж.). **Тюзде** буудан эсе юйде къоян ахшы (н.с.).

ТЮЗ³ ат. Керти, ётюрюгю болмагъан зат. **Тюз** тюзелир, терс юзюлюр (айт.). **Тюзюн** айтхан къутулур, терс айтхан тутулур (н.с.). **Тюзюн** айтхан тюртюп айтыр (айт.).

ТЮЗ⁴ сёзл. 1. Ары-бери бурулмай, жолдан, ыздан бир жанына кетмей. **Тюз** барыргъа. Дуруну **тюз** элтирге. *[Къасай:] Омар бла мен аллыбыз айланган жанына тюз кетдик, Исмайыл бла Хамит а сол жанына, агъач таба, бурулддула (Г.Э.). Тёгерек агъачха дери жол **тюз** бара кетип, алайда уа экиге, солгъа бла онгнга, бурулады (Т.Ж.). **2. кёч.** Алдаусуз, керти ниет бла. **Тюз** селеш. **Тюз** айт. *Гуппур болсанг да, **тюз** сёлеш, Ёкюл болсанг да, **тюз** кюреш (А.М.). – Кёреми-сиз, – деди Алийхан кесине жетген эки будай машокну да, аладан арлакъда юч аладан да уллуракъ машокну да кёргюзтюп, – тамата **тюз** юлешмегенди, иште уа Хызырдан эсе мен кёбюрек къыйналгъанма! (Г.И.). **3.** Халатсыз, жорукъ-лагъа тийишли, аланы бузмай. **Тюз** сёлешу. **Тюз** жазаргъа. *Къарачайлыланы бла малкъарлыланы орусча халатсыз, **тюз** сёлеширге юйретиуню илму мурдорларыны юсюнден Гузе улу Жамал жыйырмадан аслам статья бла эки монография жазгъанды («Заман»). Сабийле дерсликде устаз айтхан текстни окъуйдула, скобкаланы ичинде сёзлени халатларын тюрлендирип, дефтерлерине **тюз** жазадыла (С.Б.). **4.** Къынгыр болмай, ийилмей, бюгюлмей, жантаймай. **Тюз** сюелиу. **Тюз** олтурургъа. *Дауум, кёпдюреуюз чепкенин кийип, кюзгю аллында, командирге черс бергенча, **тюз** сюелди (Х.О.). Къасым школгъа биринчи кюн келген сабийчиклени парталада **тюз** олтурургъа, билеклени аланы юслеринде чалышдырып тутаргъа, устазгъа сорлугъу болгъан заманда къол кётюрюрге юйретеди (Т.Ж.). **5.** Жаздырмай, терсине кетермей. **Тюз** ат. **Тюз** тий. *Ол оюмларын ала ушокну узакъ атханы бла, окъланы **тюз** тийгенлери бла бегитгендиле (С.К.). [Солтан Ибрахимге:] Ма, бу къауалны да биргенге ал, къошда керек боллукъду, эскирек кёрюннгенликге, бек **тюз** атады (К.М.). **6.** Къынгыр этмей, къайырмай, бюкмей, бир жанына бурмай. **Тюз** къыркъыргъа, **Тюз** ызларгъа. Шнурну **тюз** тартыргъа. *Жангы къарда **тюз** ызланган жаяу жолчукъ бла бир кесекчик баргъанлай, машина жолгъа чыкъдыкъ (Г.И.). [Къаспот Аминнге:] Ма бу бахчаны ичи бла **тюз** къыркъып барсанг, суу жагъагъа элтген жаяу жолчукъну юсюне чыгъып къаллыкъса (3.3.). **7.** Алдаусуз, керти ниет бла, кишиге хыянатлыкъ эт-

мей. **Тюз** жашаргъа. **Тюз** урунургъа. * [Поэт] **тюз** жашагъан жамауатны жашау жоругъундан шашханланы тийишли жолгъа салыргъа да болушады (М.М.).

ТЮЗ⁵ кес. Тамам, туура. **Тюз** алай. **Тюз** къатында. **Тюз** ол заманда. **Тюз** келе келгенлей. **Тюз** ол айтханча. * [Исхакъ:] Энди манга не айып этериксиз. Бутдан, кёзден да тохтагъанма, **тюз** аллымда тургъаны да таныялмайма (Т.Ж.). [Къасым Назирге:] Сен биле кёре эдим, биз бош ийнанмагъан эдик ансы. Ма бу жол да иш **тюз** сен айтханча болду (К.М.). [Асхат:] **Тюз** мен да ушхуургъа олтургъанлай, эшик къагъылды (З.З.). **Тюз** ол чакъда эслеп, дейди, Деу эмеген эснесп, дейди... (Б.А.).

Тюзлюк

ТЮЗЛЮК¹ 1. Сыйдамлыкъ, дуппуру, чунгуру болмагъанлыкъ, тюз болгъанлыкъ. Жолну **тюзлюгю**. Ызыкъны **тюзлюгю**. Агъачны **тюзлюгю**. Столну юсюню **тюзлюгю**. Арбазны **тюзлюгю**. * Асфальтны жангы жайып кетген заманда арбазны **тюзлюгюне** дау табалмагъан Саният бир ыйыкъдан сора аны чунгурларын, батыуларын кёрюп, ишчилерине болгъанны махтаусуз сёзюн тегеди (К.Х.). 2. Жангылычы, ётюрюгю болмагъанлыкъ, кертиге, болургъа кереклисине, излемге келишгенлик. Жайылгъан хапарны **тюзлюгю**. Оноуну **тюзлюгю**. Тергеуню **тюзлюгю**. Жууапны **тюзлюгю**. * Школчуланы математикадан текстлеге жазгъан жууапларыны **тюзлюгюн** тергеген комиссия шахар школланы барысында да 2-чи школну бошай тургъанлагъа бийик багъа бичгенди («Заман»). [Даут хажы Къамгъут бийге:] Жюйюсхан бийибиз, сени оноунгу **тюзлюгюне** биз Аллахны бирлигинеча ийнанабыз! (А.Х.).

ТЮЗЛЮК² Кертилик, керти зат. **Тюзлюк** излерге. **Тюзлюк** ючюн баргъан кюреш. * **Тюзлюк** тюзде къалмаз (*айт.*). **Тюзлюкню** къылыч кесмез (*айт.*). Назмуланы такъгъанма Сенде, **тюзлюкню** суйюп, Жылыуунгу къызгъанмай, Жылытдынг, эски юйюм (М.К.).

Тюзююн

ТЮЗЮУЮН¹ *сыф. къарач.* Тюз ниетли, тюз. **Тюзюуюн** адам. **Тюзюуюн** жууап. * [Хамзат Локъман-Хакимге:] Анга [Даниялгъа] сёзюнгю бошунагъа къоратма, **тюзюуюн** жууап алаллыкъ тюлсе (К.К.). [Хасан:] Не жаны бла да алып къарасагъыз да, ол [Мусса] **тюзюуюн** адамды (С.К.).

ТЮЗЮУЮН² *сёзл. къарач.* Кереклисича, тап. **Тюзюуюн** айтыргъа. **Тюзюуюн** ангылатыргъа. **Тюзюуюн** билиу.

Тюй

ТЮЙ¹ *ат.* Ариуланнган, тазаланнган тары. **Тюй** бюртюк. **Тюй** бюркгенлей. Ба-ста **тюйден**, пиринчден да этиледи. * Ариужан баста этерик **тюйюн** ариулай тургъанлай, къолунда да урчугъу бла къоншусу Асият келди (К.Х.). Асхат **тюйчюкню** чачса, Жюжекле жетедиле, Къазаутха къалышып, Терк чёппеп кетедиле (С.А.).

ТЮЙ² *эт.* 1. Кёп уруп, ачит, жара (жарала) сал, ырахын эт. Къамичи бла **тюйюу**. Жумдурукъла бла **тюйюу**. Табанлары бла **тюйюу**. Чыбыкъ бла **тюйюу**. *Хакъы ашалгъан да жарлы эди, **тюйюлген** да жарлы эди (*фольк.*). **Тюе** кетсенг, тюени да юйретирсе тепсерге (*н.с.*). Эшекни не къадар **тюйсенг** да, ат болмаз (*н.с.*). 2. Уруп, таууш этдир (дыгъырдат, дынгырдат, зынгырдат д.а.к.). Дауурбасны **тюй**. Тазны **тюй**. Эшикни **тюй**. *Айны эгерлерин биз Тазны тюйюп уятдыкъ. Алагъа да ышанмай, Желмауузгъа ушкок атдыкъ (*Б.Х.*). Эри, ичип келип, эшикни да артындан этип, жукълап къалады да, Аминат, терезелени **тюе** кетип, кючден уятады (*Г.Э.*). 3. Салта бла ура кетип, къызгъан темирни керекли формагъа келтир. Темир **тюерге**. Багъыр **тюйюу**. *Аслан кёрюкню баса, Отда кёмюр кюеди. Аппа къызгъан темирни Салта бла **тюеди** (*Б.А.*). 4. Не да болсун бир зат бла ура кетип, ууакъ эт, эз. Сарымсакъ **тюй**. Ашлыкъ **тюйюу**. Туз гыртны **тюйюп** ууат. Нартюх **тюерге**. *Хабийбуллах чоюндан этлени алып столгъа салгъынчы, Аминат, сарымсакъ **тюйюп**, тузлукъ этди (*Б.С.*). Ахмат, тана тулукъну дууда кочандан толтуруп **тюйдю** да, нартюхюн, эрттенликде эшекге жюклеп, базаргъа сатаргъа элтди (*Т.Ж.*).

ТЮЙ³ *эт.* 1. Къыйырларын бирге къысып, тюйюмчек эт; нени болса да бир затха салып, ол затны къыйырларын бирге къыс, тюйюмчек эт. Чурукъ бауланы **тюерге**. Жюзюклени кёол жаулукъгъа **тюйюу**. Жаулукъну къыйырларын **тюй**. *Сокъур **тюйюлген** тюйюмчекни ючюсю да, не бек кюрешдиде эселе да, тешалмадыла (*С.К.*). Элде къызланы жаулукъ этерге, чачакъ **тюерге** юйретген Салийманы кесини къызыны бир тюрлю да кёол хунери жокъ эди (3.3.).

Тюйюл

ТЮЙЮЛ¹ *эт.* 1. Бир жанына бурул, терс бурул, терс жанына айлан (чегилени, киндикни юслеринден). Чегилери **тюйюлген** адам. Киндиги **тюйюлюу**. *Изеу жыйылгъан жерде чамчыла чегилеринг **тюйюлгюнчю** кюлдюредила (*А.И.*). [Сафар:] Ол адам [Аскер] асыры кюлгенден, киндиги **тюйюлед**и деп къоркъгъан эдик (*К.Х.*). 2. *кёч.* Бек къыйналып ишле. Биреуге **тюйюлюу**. Байлагъа **тюйюлгенле**. *[Мурадин Халимге:] Аллай бир **тюйюлме** къара ишде демегенми эдим мен санга?! (*Г.Э.*). [Мухтар:] Акъылбалыкъ да болгъунчу, мени бир байгъа бердиде да, мен анга **тюйюлюп**, талай жылны турдум (*Х.О.*).

ТЮЙЮЛ² *кес.* Аллындагъы сёзде айтылгъан затны болмазлыгъын, чыртда этилмезлигин кёргюзтюр ючюн хайырланылады. Алагъа тансыкъ **тюйюлбюз**. Ол келлик **тюйюлдю**. Барыргъа керек **тюйюлдю**. Айып **тюйюлдю**. Ол тели **тюйюлдю**. Сен инженер **тюйюлсе**. *Чорбат башына миннгенме Андан бичен ташларгъа. Жыр билмеген мен **тюйюл**, Сизге бир жыр башларгъа (*фольк.*). Мен кийик **тюйюлме** илишаннга салып атаргъа, Саулукъ марал **тюйюлме** мени эмчегимден тартаргъа (*фольк.*). Тейри, тебентин келген хапар кёолай **тюйюлдю** (*Г.Б.*).

Тюйюш

ТЮЙЮШ¹ *эт.* 1. Бир бирни тюй, ур. **Тюйюшюрге** суйгенле. Къочхарла **тюйюшедиле**. Бугъаланы **тюйюшюулер**и. *Тиймегеннге тиймейбиз, **Тюйю-**

шюрге суймейбиз, **Тюйюшню** ачханны уа Жара салмай иймейбиз (Б.Х.). **Тюйюшюрге** баргъан жумдуругъун унутур (*айт.*). 2. Сёз бол, уруш, даулаш, къаугъа эт. [Аппа:] **Тюйюшген** а нек этген эдик? Жер ючюн! (Т.А.). Мал ючюн **тюйюшюу** а эрни иши туюкдю! (Т.А.).

ТЮЙЮШ² *ат.* Ахыры бир бирни уруу туюку бла бошалгъан къагъынышыу, бир бирге болуу, ёрелешиу, даулаш. **Тюйюшню** башлау. **Тюйюшню** тохтатыу. **Тюйюшге** къатышмау. Жумдурукъ **туююш**. **Туююш** ачыу. *Аппа насийхатны андан оздурмазын биле, ныгъышчыла **туююшден** соруугъа ётер эдиле (Т.А.). Къанлы **туююшге** къатышханланы барысына да сюд этилгенди («Заман»).

Тюрлю

ТЮРЛЮ¹ *сыф.* 1. Бир кибик болмагъан, бир бирге ушамагъан. **Тюрлю** ашарыкъла. **Тюрлю** машинала. **Тюрлю** сылтаула. *Жаш а, **тюрлю** сыл-таула этип, ишден кесин албугъартып айланнганды (З.З.). Къуртха къатын аланы, алларына **тюрлю** ашарыкъла салып, булжухтанды (МХЖ 1). 2. Адамны сейирсиндирген, сейирлик, къаллай да болсун бир энчилиги болгъан. **Тюрлю** адам. **Тюрлю** иш. **Тюрлю** хапар. **Тюрлю** ийис. **Тюрлю** къылыкъ. *[Салых:] Айып этмегиз ансы, бизде быллай, **тюрлю** ишле кёп боладыла (С.К.). [Махай Саниятха:] Дотту къызы, сен **тюрлю** адамса! Юйюнгде быллай къууанчын болгъанын бизге нек айтмагъанса?! (Т.А.).

ТЮРЛЮ² *сёзл.* Адам сейир этерча, ангыларгъа къыйын болурча. Саусуз **тюрлю** бола турады. Ол **тюрлю** сёлешеди. *[Шамил:] Нек эсе да Азамат ол кюн мени таба бир **тюрлю** къарап, саламлашхан да этмей кетеди (Т.Ж.). – Не кюлюудю бу! – деп ачыуланды Хамит жашлагъа. – Кёрмеймисиз аппаны солууун алалмай, **тюрлю** бола тургъанын?! (К.Х.). [Исмайыл:] Ол тели [Сагъыт] кёзлерин да бир **тюрлю** жандырып къарагъанда, сабийлени къой, мен да къоркъгъан эдим (К.Х.).

Тюрсюн

ТЮРСЮН¹ Нени болса да бояуу, бети; затны кёрюу бла байламлы халы. Бетни **тюрсюню**. Къумачны **тюрсюню**. Байракъны **тюрсюню**. Тейри къылычны **тюрсюнлери**. *Къара булутла, булгъана-чулгъана кетип, кёкню **тюрсюнюн** арталлыда буздула (Т.З.). Къызыл **тюрсюн** къыралымы белгиси, Кёп къыралгъа жайылгъанды юлгюсю (О.К.).

ТЮРСЮН² Бет сыфат, тыш кёрюм. Сагъышлы **тюрсюн**. Мудах **тюрсюн**. **Тюрсюню** тору ат. Огъурсуз **тюрсюн**. *Жашны **тюрсюню** аны жүрегинде тынчлыгъы болмагъанына шагъатлыкъ эте эди (З.З.). **Тюрсюню** тору атым, Минсем, болад къанатым (С.А.). [Назир Кёккезге:] Сора аны ючюнмю бёрю **тюрсюннге** кирип келгенсе сен бизге? (К.Н.).

Тюрт

ТЮРТ¹ *эт.* 1. Къол, бут неда аны кибик башха зат бла къаты тийип, нени

болса да уруп, алгъа бардыр, тепдир. Арлакъгъа **тюртюрге**. Къолунг бла **тюртюрге**. Аягъы бла **тюртюю**. Аркъасындан **тюртюю**. **Тюртюп** кийирирге. ***Тюртгенни** тюртмесенг, кючюнг жокъгъа санар (*айт.*). Тепсей билмеген Назирни **тюртюп**, ортагъа чыгъардыла (3.3.). Текени экеулен артындан **тюртюп**, биреу аллындан тартып, базманнга аманны кебинден миндирдиле (*Т.А.*). 2. *кѣч.* Тырман эт. **Тюртюп** сѣлешу. **Тюртюп** айтыргъа. **[Дауут Ийналгъа:]*. Мени **тюртюп** айтханынгы ангылагъанма. Алай бу иште мени бир тюрлю да хыянатым болгъанына Аллах бла ант этеме! (*К.Х.*). *[Мазан Назирге:]* Сен а былай хар кимни **тюртюп** сѣлеширге кимден юйреннгенсе? (3.3.). 3. *кѣч.* Адамны кесингден сууут, кесинге жанлатмазгъа кюреш. **[Сайхат Аминагъа:]* Кеси сабийин бир жанына **тюртюп**, биреуню гыбышысын кесине тартады деп айтырла деп да къоркъама (*Ш.М.*). *[Айшат Налдюзге:]* Аны *[Аминни]*, аман, иги эсе да, **тюртмегиз**, кеси къызыгъыздан жаратылгъанды! (*Э.О.*). 4. *кѣч.* Кимни да болсун бир зат этерге кѣллендир. Тапсыз ишге **тюрт**. Аманлыкъгъа **тюртюю**. Туююшге **тюртюю**. **[Салим Ахматха:]* Ол алыкъа сабий жашды да, ангыламайды ансы, сен аны отха **тюрте** тургъанынгы билсе... (3.3.). Ёмюрюнде адамгъа ачыуланмагъан адамны окъуна ичги къутуртады, урушха, туююшге **тюртеди** (*К.Х.*).

ТЮРТ² *сыф.* Хыны, адепсиз, оспар. **Тюрт** сѣзле. **Тюрт** жууап. *Тамата уа, **тюрт** сѣзле айтып, барыбызгъа да тырман этген эди (3.3.). Жашны накъырда сына, чамына **тюрт** жууап берген – ол къызыны кесини намысын сакълагъанына шагъатлыгъыды деген жангылады (*С.К.*).

ТЮРТ³ *сѣзл.* Хыны этип, ачыуланып. **Тюрт** сѣлешу. **Тюрт** жууап этиу. **[Мажир:]* Аланла, бу адамгъа сѣз айтып къарыу жокъду! Хар сѣзюнге **тюрт** жууап этип къояды (*Т.А.*). – Бу аман къарт итни да бери неге сюрюп келе эдинг! – деп, Малжейни кичи къызы Антоннга тырман этип, **тюрт** сѣлешди (*Г.Б.*).

Тютюн

ТЮТЮН¹ Не да болсун бир зат кюйгенде чыгъыучу, созулуп ёрге кѣтюрюлюучю, газ формалы, боз неда къара бетли зат. Къалын **тютюн**. Папиросдан чыкъгъан **тютюн**. Ушкок отну **тютюню**. *От болмагъан жерден **тютюн** чыкъмайды (*н.с.*). Отсуз ожакъдан **тютюн** чыкъмаз (*н.с.*). Ожакъдан бурулуп чыкъгъан къалын **тютюн**, ёргерекге кѣтюрюлгенден сора, кенгнге жайыла барып, хауагъа сингеди (*Т.А.*).

ТЮТЮН² 1. Никотини болгъан, уллу чапыракълы техника битим. **Тютюн** ёсдюрюю. **Тютюн** ёсген плантация. *Ўзбекистанны **тютюн** ёсдюрюучюлери озгъан жыл уллу жетишимле болдургъандыла («Заман»). 2. Ол битимни папирос этип тартырча неда ийисгерча тууралып, ууулуп хазырланылгъаны. Ийисгеучю **тютюн**. Тартыучу **тютюн**. *Абдуллах къалтырагъан бармакълары бла хызенчикни хуржунундан чыгъарды да, ичинде **тютюнден** газет журунчукъгъа къуюп, бура башлады (*К.Х.*). Мишканы атасы сѣлешгенин тохтатды, хуржунундан кисетни чыгъарып, къагъытны шыбырдатды, **тютюнюн** сирнек тартып къабындырды (*М.Ш.*).

Тюш

ТЮШ¹ *эт.* 1. Ёргеден, бийикден энишге эн, бар. Юй башдан басхыч бла **тюшерге**. Аtdан **тюшерге**. Машинадан **тюшюу**. Сыртдан энишге **тюш**. Жагъагъа **тюшерге**. *Атха минсе, атасын унутхан, атдан **тюшсе**, атын унутхан (*н.с.*). Ала [къызла], Черекни жагъасына **тюшюп**, быстыр жууадыла (*К.М.*). [Хабий Маратха:] Ий, ауруунгу алайым, секирме, кесинги къыяулу этип къоярса, басхычны салайым да, аны бла **тюш!** (*К.Н.*). 2. Ёргеден энишге, жерге кет, барып жерге тий. *Къызны юй башха жакъгъан балчыгъы, тохтамай, **тюше**, ол да жангъыдан жагъа тургъанын бригадир арлакъдан кёрюп турады («Заман»). 3. Аууздан, къолдан д.а.к. башха жерден ычхынып кет. *– Ма кёремисе къаллай уллуду! – деп Малик махтана тургъанлай, чабакъ къолундан учхалап **тюшюп** кетеди (3.3.). Асият арбазда жууургъанны къагъа тургъанлай, ичинден төрт бюкленнген бир къагъытчыкъ **тюшдю** (*К.М.*). 4. Ауруп неда башха сылтау бла акъ, жокъ бол (тишлени, чачны, жаныуарланы тюклерини д.а.к. башха затны юсюнден). Тишлери **тюшюу**. Чачы **тюшюу**. Тюгю **тюшюу**. *[Сюлемен:] Ал тишлерим **тюшгендиле** да, ашайлмай къыйналама (*К.Х.*). Азамат киштигини кёкюрек тийресинде тюгю **тюшюп**, териси ачылып тургъанын кёрдю (*Т.С.*). 5. Энишге салын, мангылайны, кёзлени жап (чачны юсюнден). Чачы мангылайына **тюшюу**. Чачы кёзлерине **тюшюу**. *Ахмадия, кёзлерине **тюшген** чачын терк-терк артха сылай, къыстау хапарны бардырады (3.3.). Жашны чачы да, асыры узундан, инбашларына **тюшюп**, алгъа гуппур болуп атлагъанын кече кёрген адам алмосту сунарыкъ эди (*К.Х.*). 6. Билмей тургъанлай жесирге алынып, къапханнга тутулуп д.а.к. зат болуп къал. Къапханнга **тюшерге**. Госпитальгъа **тюшюу**. Къыйынлыкъгъа **тюшюу**. *Тюлкю эки кере тузакъгъа **тюшмез** (*айт.*). Сюймей къачырылгъан къызча, Къапханнга **тюшген** къундузча, Къысылып терек къууушха, [Салийма] тынгылайды кечеги къушха (*О.С.*). 7. Башлан, кел, бол (сууукъну къышны д.а.к. башха затны юсюнден). Сууукъ **тюшдю**. Къыш **тюшдю**. *Ол жыл къыш башха жылладан эсе эртте **тюшген** эди (*К.М.*). 8. Къаллай болса да бир халда жатханлай тур. Сыртынгдан **тюшюп** турургъа. Жанындан **тюшерге**. Бауур тебен **тюшюп** жатыу. *[Хамит], китапны стол юсюне салып, бауур тебен **тюшдю** да тамагъына тыгъылгъан жиямукъланы жутду (*Ш.М.*). Семен аны [Дадашны] къатында бауурундан **тюшюп** жатады (3.3.). [Майрусхан:] Жашым, сен былай сыртынгдан **тюшюп** турсанг, къарт атанг бла ауруулу анангы ким багъарыкъды? (*К.Х.*). 9. Нени болса да этерге керек болуу. Кетерге **тюшдю**. Ишлерге **тюшеди**. Берирге **тюшгенди**. Манга аланы кёрюрге **тюшмеди**. *Бизге ашны бишерин да сакъламай кетерге **тюшдю** (3.3.). Манга экинчи кере да барып, таматадан тилерге **тюшдю** (*К.М.*). Былай этсем, артда уялыргъа **тюшер** деп аны [Саматны] эсине да келмеди (*Г.Б.*). 10. Бирге келиш (бир затны боллукъ заманы башха зат бла). Эки къууанч да бир кюннге **тюшдюле**. Байрам ораза ачылгъан кюннге **тюшдю**. Отпускум къыш айгъа **тюшдю**. *Хорламны байрамы ыйых кюннге **тюшгенине** Зеке ыразы болмады (*Х.О.*). 11. Аллындагъы сёз билдерген затха ие бол неда андан къуру къал. Хайыр **тюшдю**. Ырысхы **тюшмеди**. Заран **тюшерге**. *Ол затланы хатасындан колхозгъа иги кесек заран **тюшгенди** (*Э.О.*). «Гыл

тюшер эсе уа», – деп, жашла, кьолларын бир бирге ышып, Дайпурну жокълайдыла (К.К.). Къасым жукъ **тюшер** жерни тюз жаныуар жыйыны билгенча биле эди (Б.Х.).

ТЮШ² *ат* Адам жукълагъан заманында анга кёрюннген зат. **Тюш** кёрюрге. **Тюшюнде** сёлешиу. Иги **тюш**. *Сен назму тизгинсе манга, Алтын мюйюзлю журчугъум. **Тюшюм** болуп чыкъдынг тангнга. Сен – жырланмагъан жырчыгъым (Б.М.). Ол **тюш** бюгююмеми кёрюннген болур эди деп, ма аны ючюу ышардым (С.К.). Аман **тюшню** игиге жоралагъанлай (н.с.).

ТЮШ³ *ат*. Кюн орта (сагъат онеки болгъан кезиу). **Тюшге** дери. **Тюшден** ингирге. **Тюш** заманлада. **Тюш** артында. *Бишедия бишге дери, жууукълугъу тюшге дери (н.с.). **Тюшге** дери ёмюрюнг болса, кечге дери боллукъ азыкъ жый (н.с.).

У

Уа

УА¹ *байл.* **А³** деген бла бир магъанадады. Санга айтханма, анга **уа** угъай. **[Нюржан:]* Амма, Омаргъа телефон бла билдиргенме, Мачыугъа **уа** бюгюн, ишден къайтханлай, сёлеширме (К.М.). *[Мариям:]* Жашымы окъууун бек мах-тайдыла, кылыгъы **уа** махтарчады демейдиле (Ш.М.). Ахшы, сен бла мен къуй-макъны ашайыкъ, Мустафа **уа** не зат ашарыкъды? (Г.Г.).

УА² *кес.* **1. А²⁽³⁾** деген бла бир магъанадады. Аны **уа** танымайма. **[Мустафир Наныугъа:]* Была мени ана жууукъларымдыла да, андан келгенме, сени **уа** ненг боладыла? (К.К.). *[Къасай Муратха:]* Эгечим мени **уа** не хатамы кёргенсе? (Г.Э.). **2.** Шарт турушну 3-чю бет формасында къуралгъан хапарчыны ызындан келсе, тилекни билдиреди. Ахмат да келсе **уа**. Алагъа да бир керюнсе **уа**. **[Айшат:]* Келсе **уа** ол [Оюс] да, теркирек бошар эдигиз, ансы сен къыйналгъан этериксе (Т.Ж.). *[Къурман:]* Аслан, Жашау да сени бла барса **уа**, сау кюнню юйде бош туруп не этерикди? (З.З.). **3.** -*Са/-се* формалы турушну ызындан келсе, анга угъайлаучу магъана береди. Айхай, жууукълыкъну билсе **уа**! **[Назир:]* Айхай, [Омар] адам сёзюн ангыласа **уа**! (Т.А.). *[Науруз:]* Амин заманында юйюне келе билсе **уа**! (К.Х.).

Узакъ

УЗАКЪ¹ *сыф.* **1.** Кенгдеги, кенгде орналгъан (тургъан, болгъан д.а.к.). **Узакъ** жол. **Узакъ** жерле. **Узакъ** таула. **Узакъ** шахар. **Узакъ** жолоучулукъ. **[Кязим:]* Бюгюн да, экибиз да бир бирден **узакъ** жерледе жашагъанлыкъгъа, санга келирге тюшгенди, бирге болдукъ, Къайсын (Г.С.). Мен да алай жыгъылып къалсам, Анам жиляр, мени сакълай, **узакъ** таулада. Барама мен тенглерим бла бирге, Иги да, аман да туююл аладан (Г.С.). **2.** Кёпге созулгъан, кёп заманны баргъан. **Узакъ** ёмюр. **Узакъ** жашау. **Узакъ** заман. **[Хаджи:]* Жолну узагъына, жылны къыйын кезиуюне да къарамай келгенсиз. Сау болугъуз, ёмюрюгюз **узакъ** болсун! (К.М.). *[Алим Саматха:]* Энтта эки ай сакъларгъа керек эсе, ол а **узакъ** заманды, тейри! (З.З.). *[Мурадин:]* Халал къыйыныгъызны къыйналмай ашарча, сизге **узакъ** жашауну Аллах берсин! (К.Х.).

УЗАКЪ² *сёзл.* Кенгнге, узаып, узакъгъа. **Узакъ** кетерге. **Узакъ** атаргъа. **Узакъ** барыргъа. **Ол оюмларын, ала ушкокну узакъ* атханы бла, окъланы тюз тийгенлери бла бегитгендиле (С.А.). Жылла кетедиле, кёзге кёрюнмей. **Узакъ** элте сабийлик кюнлерими (Б.М.). Тогъайбаш **узакъ** жары къарайды бийик тауладан (М.М.).

УЗАКЪ³ *ат кёпл. сан.* **Узакъ** жерле. **Ура-бере кетгенди, Узакълагъа* жетгенди, **Узакълагъа** жетгенде, Солур умут этгенди (Б.А.). **Узакъланы** кыды-

рып, Жукъ да тапмай къайтдыла. Жугъутур, кийик угъай, Жанлы да жогъун айтдыла (Б.Х.).

Узун

УЗУН¹ сыф. 1. Узунлугу уллу болгъан. **Узун** жыйрыкъ. **Узун** чач. **Узун** къайыкъ. **Узун** боюн. **Узун** бармакъла. **Узун** кирпичле. *Зауурбекни тор ажири боюну иничке, бели **узун**, мангылайында да акъ къашхасы болгъан, къарап турурча ариу хайыуан эди (Г.Б.). Жипни **узуну** иги, сёзню къысхасы иги (*айт.*). Сени къара чачынг табанынга жете, Кёзлеринг кюле тургъанлай, **Узун** кирпичле кёзлеринги жабып, Жарыкъларын жашыргъанлай... (Б.А.). 2. Бийик, бою уллу. **Узун** адам. **Узун** иничке. *Очередьде бир **узун** арыкъ кишини ызындан сюелип тургъанымлай, Асхат келип, аллыма кирирге умут этеди (З.З.). Конференсье уа сёзю ауузуна жарашхан **узун**, чырайлы жашды (Г.Э.). 3. Кёпге, кёп заманнга созулгъан. **Узун** кюнле. **Узун** кече. **Узун** пауза. *Кюз арты кюнле **узун** болгъанлары себепли, кёпге дери къарангы кирмей турады (К.Х.). Антон, трибунада сёлеше тургъанлай, залдан баргъан къагъытчыкъланы ичинден окъуп, **узун** пауза этди (Г.Б.).

УЗУН² сёзл. 1. Уллу, узунлугъу уллу болурча. **Узун** кес. **Узун** соз. ***Узун** къой да къысха кес (*айт.*). Агъач кессенг, **узун** кес, Жона барсанг, къысхарыр, Темир кессенг, къысха кес, Тюе барсанг, созулур (*айт.*). 2. Узакъгъа, кёп заманнга созуп. Халкъ жырланы асламысы **узун** созулуп жырланадыла («Заман»). Бир заманда эшек **узун** созуп окъуду (Э.О.). Бекболат, тёрт бармагъын да ауузуна сугъуп, **узун** сызгырды (Г.Б.).

Уллу

УЛЛУ¹ сыф. 1. Ёлчеми, саны иги кесек болгъан, абадан, кёпге созулгъан. **Уллу** ёгюз. **Уллу** суу. **Уллу** кёзле. **Уллу** статья. **Уллу** скорость. ***Уллу** къазанда бишген эт чий къалмаз (*айт.*). **Уллу** ауруу бла **уллу** суудан башынгы сакъла (*айт.*). Тёрт саны къымылдагъан бир **уллу** таууш чыкъды (Б.А.). 2. Къаты, къаты эшитилген. **Уллу** ауаз. **Уллу** таууш. *Бу кезиуде арбазда бир **уллу** таууш чыкъды (Б.А.). [Абидат:] Айхай [Юсюпню] ауазы уа эл кюйлюмюдю, тюз паровознукъуча **уллу**, хырха (Ш.Х.). 3. Кючю, хайыры иги, танг кесек болгъан; магъана жаны бла бек керекли. **Уллу** жетишимле. **Уллу** хайыр. **Уллу** къыйын. **Уллу** борчла. **Уллу** заран. ***Уллу** къарны суугъу да уллу болады (*айт.*). **Уллу** иште уят жокъ, уялгъанда къууат жокъ (н.с.). [Ислам Наурузгъа:] Бизни башыбызны **уллу** борч къысып тургъанындан а сени хапарынг болмаз? (К.Х.). 4. Акъылбалыкъ болгъан, сабийликден чыкъгъан. Сабийле **уллу** болгъандыла. **Уллу** жашчыкъ. *[Аминат Сагитге:] Энди сен **уллу** жашса, 6-чы классда окъуйса (З.З.). [Алий:] Мен гитче заманымда **уллула** жиямаучу сунуучу эдим (Г.Б.). 5. Не жаны бла болса да бек белгили, айтылгъан. **Уллу** адам. **Уллу** жазыучу. **Уллу** эфенди. *[Салых:] Ма кёрюрсюз бу [Аныуар] бир **уллу** поэт болмаса! (Т.Ж.). [Аскербий:] Туркестанда ол заманда андан [Ийманалыдан] **уллу** эфенди жокъ эди (К.Х.). 5. **Тамата**¹⁽¹⁾

деген бла бир магъанадады. **Уллу** жаш. **Уллу** къыз. **Уллу** эгеч. ***Уллуну** хатерин этмеген гитчени хатерин этмез (н.с.). Харун, бирча чыммакъ тишчиклерин ача, **уллу** эгечине къарап, кюлдю (Б.Х.). Келин къайыны Асланбекге «**уллу** жаш» деучю эди (К.Х.). **6. Уллу** жууукъ. *Жууукъ, ахлулукъ жаны бла къаршы болгъан. **Уллу** жууукъ. ***[Омар Алиймырзагъа:]** Кесинг билесе, мени бу элде сенден **уллу** жууугъум жокъду (3.3.).

УЛЛУ² сёзл. 1. Бек, кючлю халда. **Уллу** сейирсиниу. От **уллу** жанады. *Алыкъа школгъа да бармагъан жашчыкъ жырлагъаны, тепсегени бла да тойдагъыланы **уллу** сейирсиндирди (Г.Э.). От а, гюрюлдеп, **уллудан-уллу** жана барады (3.3.). **2.** Къаты, кючлю, ким да эшитирча. **Уллу** кычыр. **Уллуракъ** сёлеш. ***[Хаят Къонакъгъа:]** Алай **уллу** кычырмасанг да, эшитирик эдик, мында сангыраула жокъ ушайдыла да! (Г.Б.). Кёкню алай **уллу** гюрюлдегенин биринчи кере эшитген Масхутчукъ, къоркъуп, атасына кысылды (Ш.Х.). **3.** Ёлчеми иги кесекди дерча. **Уллу** къап. **Уллу** атла. ***[Халиймат:]** Да, харип, къайынла ичинде, **уллу** сёлешгенни къой, **уллу** къабаргъа да къоркъа болур **[Назиля]** (Г.Э.). Омар аллыбызда **уллу-уллу** атлап, биз а, аны ызындан жеталмазбыз деп къоркъуп, чапханлай барабыз (Ш.Х.).

Улу

УЛУ¹ ат. Жаш, улан. *Тейри! Санга багъынама, **улунгма!** Тейри! Санга табынама, къулунгма! (Б.А.). Сен шайтан-жин да тюйюл, адам **улу** эдинг да! Бюгечели кёзюме жукъу кийирмединг да! (Б.А.).

УЛУ² эт. Созуп ынычхагъан, сынсыгъан таууш эт (бёрюню, итни д.а.к. бир-бир жаныуарланы юслеринден), сызгъыр (желни юсюнден). *Элни башында къар жауа эди, Агъачда уа бёрю **улуй** эди (К.К.). **[Сатанай эрине:]** Ол да [эмеген] сени тюер да – **улуп**, сынсып къарарса (Б.А.). Боран сызгъырады, **улуйду**, батыулагъа, чатлагъа куртланы жыяды (Ш.Х.).

Умутлу

УМУТЛУ¹ сыф. Не да болсун бир затха умут этген, бир затдан умуту болгъан. Ойнар **умутлу** адам. Бир зат этер **умутлу** къарам. ***[Хауа Нухугъа:]** Ол затха биз да сизден **умутлубуз** (3.3.). Аны **[Харунну]** жашырын **умутлу** къарамын жаратмадыкъ (Т.А.).

УМУТЛУ² сёз. Умут этип, ышанып. ***Умутлу** сакълап хар кюнню, Оздурдукъ кёп жылланы (О.К.).

Умутсуз

УМУТСУЗ¹ сыф. Умут юзген, тюнгюлген. **Умутсуз** адам. Жашаудан **умутсузла**. ***[Махамет:]** Аллах сакъласын жашаудан **умутсуз** болгъандан! Не къыйналгъан заманыбызда да жашаудан, дуниялыкъдан умут юзерге жарарыкъ тюйюлдю! (К.Х.).

УМУТСУЗ² сёзл. Умут юзюп, ышанмай. **Умутсуз** жашаргъа жарамайды. *Тынгыласа да сёюме, **Умутсуз** къарайд кёюме (С.А.).

Уру

УРУ¹ 1. Жерде къазылып этилген чунгур. **Уру** къазыу. Кир тегюучю **уру**. **Уругъа** тюшюу. *Биреуге **уру** къазсанг, кесинг тюшерсе (*айт.*). Терен **уру** къаздырды, дей алайда, илишанын салыр жерде талада (Б.А.). Жугъурбет киши жерни гетмен бла къазып, мен а топуракъны жугар бла тышына тегюп, мени кёкюрегиме дери теренликге **уру** къаздыкъ (*Ш.Х.*). 2. Нени болса да (быхыны, картофну д.а.к. башха затланы) къуюп сакъларча, асламысында юйню тюбюнде ишленген жер. Картоф **уру**. *Жамиля, **урудан** картофну чыгъарып, урлукъгъа жараулуларын бир жанына айырды (3.3.).

УРУ² 1. Уручу. Урлаучу адам. Юйге **уру** киргенди. Юйлю **уру**. 2. Бош тил. Уручулукъ, урлау, тонау. **Уру** жүрюген жер. **Уруда** тутулуу. **Уру** бла жашагъан адамла. *Ол хариб а **уруда** тутулуп жоюлгъанды деучю эдиле (3.3.). **Уруну** арты – къуру (*н.с.*).

Урум

УРУМ¹ Керилип къаты, ургъанда кимге, неге болса да къолну тийиую (асламысында санчы санаула бла жүрютюледи). Бир **урум**. Эки **урум**. *Балтаны ал **уруму** къалай болса, арт уруму да алай болур (*н.с.*). [Элдар Юсюпге:] Къой, «айыу бла кертме ашама» деп эшитгенсе да? Ариулукъ бла тынмасанг, бир **урум** боллукъса да, къагъарма да алырма! (*К.Х.*).

УРУМ² Бир деген санау неда ол деген алмаш бла келсе, ишни бир жолгъа, башха санаула бла келсе уа, санау ненча эсе да, аллай бир кере этилгенин кёргюзтеди. Бир **урумгъа**. Ол **урумда**. Ишни юч **урумгъа** этиу. *[Харун:] Ол, сиз айтханча, бир **урумгъа** этилип къалыр иш туююдю (3.3.). Сынау ишле эки **урумгъа** юлешинип бардырыллыкъ эдиле (*Т.З.*).

Урун

УРУН¹ Къаллай болса да бир ишде ишле, ишни тамамла. Жерчиликде **урунургъа**. Малчылыкъда **урунуу**. Кёл салып **урун**. Къурулушта **урунургъа**. *Аны [Хусейни] атасыны жашауу да малчылыкъда бла жерчиликде **уруна** ётгенди (*К.Х.*). [Омар Илиясха:] Кючюнгю, билиминги аямай, таза кёлюнг бла **урунмасанг**, таматаларынг угъай да, жер да ёпкелер, хазналарын санга бермез (*К.Х.*).

УРУН² 1. Не болса да бир затны этеме деп кёр. Сырмахан, кеси элинде юч-тёрт жерге да **урунуп**, болмазлыкъын ангылагъандан сора, эки къатын кёйгъан жашына къоншу элдеде къыз излеп башлады (*К.Х.*).

Уруш

УРУШ¹ *эт.* 1. Эриши, тапсыз, хыны, адепсиз, адамны жанына тиерча сёзле айт, хыны эт. Аманлыкъчылагъа **урушуу**. **Урушуп** сёлеш. Хыличиге **урушургъа**.

*– Мени анам сени анангча туююдю, – деди Шакъман Хызыргъа. – Мен не зат этсем да, ол манга **урушмайды** (Т.Ж.). [Билил Назирге:] Бу жол сен анга [Ахматха] жукъ айтмай, **урушмай** къойсанг, ол экинчиде андан да тапсыз иш этер да сени уялтыр (Т.А.). **2.** Бир бирни терслеп, эриши сёлеш, бир бирге аман айт. **Урушмай** айырылгъан уялмай къошулур (*айт.*). [Ахия:] Ай юйюгюз бла, къоншуда бир биригиз бла **урушуп** туругъа жарамайды! (К.Х.).

УРУШ² *эт.* Кимге болса да къажау къазауатны бардыр. Германия бла Англия **урушхан** заман. Бизни къырал **урушургъа** суймейди. *Фашистлени танк дивизиялары Донну жагъасында бизни атлы аскерлерибиз бла **урушханларыны** юсюнден жазылгъанны окъусанг, КПСС-ни Къабарты-Малкъар область комитетине тырман этеригинг келеди («Заман»). Америка хар къырал бла **урушургъа**, аланы барысын да кесине бойсундуругъа суйген къырал болгъаны бекден-бек белгили бола барады («Заман»).

УРУШ³ *ат.* Къыралланы неда жамауат классланы араларында сауутла бла къуралыулу бардырылуучу кюреш; къазауат. Уллу Ата журт **уруш**. Граждан **уруш**. Экинчи битеудуния **уруш**. ***Урушха** барыргъа да сую эди, окъ тиймезин да сую эди (*айт.*). Айтек Ата журт **урушда** жигитлик этип ёлгенди (С.А.).

Уста

УСТА¹ *сыф.* Кесини ишин бек иги билген. Тепсерге **уста**. Ишни **устасы**. **Уста** къобузчу. **Уста** къолла. *[Хашим Ахматха:] Мени бош къысып кюрешесе ансы, жыргъа уа менден сен **устаса!** (3.3.). Тири адамны – къолу **уста**, эринчекни – тили **уста** деп, бир хан, кёз ача туругъа деп, юч эринчекни тутханды (С.К.).

УСТА² *сёзл.* Тап, иги, ахшы. **Уста** тепсерге. **Уста** сёлешиу. *«Бешли буу», «къадыр пил» дегенча тенгледиреуле бла эки поэт да **уста** хайырланадыла (С.К.). Билген Аллахды, аны [Мутайны] кесинден **уста** тепсеген саулай республикада да болмаз эди (Т.Ж.).

УСТА³ *ат.* **1.** Кесини ишин бек иги билген адам. *Жашчыкъ, атасыны къатына келип: «Мен не **усталыкъгъа** юйренсем суюесе?» – деп соргъанды. «**Усталаны** къайсы да бол – адам бол!», – деп атасы къысха жууап къайтаргъанды (М.М.). **Устагъа** ишни къыйыны жокъду (*айт.*). **Устаны** къолу алтын, жырчыны – сёзю алтын (*айт.*). **2.** Адамгъа, малгъа, жаныуаргъа, энчи окъууу болмай, аптека дарманла бла угъай, кеси этген дарманла бла багъыучу адам. Сыннганнга – чыкъгъаннга бакъгъан **уста**. Кырдыкладан дарман этиучю **уста**.

Уу

УУ¹ *ат.* Кийик хайыуаны, жаныуарны, къанатлыны тутар неда ёлтюрюк ючюн излеу, ызындан туюшюу. Айыу **уу**. Жугъутур **уу**. Жумарукъ **уу**. **Уугъа** барыу. *Ташланы да суула кибик эритген, Жашланы да **уугъа** кибик юйретген... (Б.А.). Айтыугъа кёре, уучула **уугъа** атлана туруп, окъларындан бирин эм жол азыкъ-

ларындан да юлюш кѳююп, ташха тилек этгенди... (Х.Т.). Бир жол Тегей атлы бир жаш атасы бла **уугъа** бара, Апсатыгъа жолугъуп кѳалады (КѳМФ).

УУ² ат. 1. Адамны, жаныуарны чархын аурутуучу, кѳыялу этиучю неда ѳлтюрюучю зат; от. Ылыу чычханлагъа **уу** беруу. **Уу** ичириу. **Ууу** болгъан зат. Жилинны **ууу**. *Ай-ай, Шырдан, жюрегинг а кѳуу эди, Ай, кѳуу эди да, ачы тилинг **уу** эди! (Б.А.). Садакъ окълары тауланы тешерле, **уу** жайылып, жауланы ѳлтюрюрле (КѳМФ). [Маммеш Аминатха:] Кѳызчыкъ, ол жилинны **ууундан** этилген дармандан биягъы аркъама жакъчы (Т.Ж.). **2. кѳч.** Хата, заран. Бизге да аны **ууу** жетгенди. * [Кѳазий Исхакъгъа:] Кѳарайма да, бизге да ол кѳан ауузлу боллукъну **ууу** жетген болур, ансы эки кюн мындан алгъа «Келсин, кѳарарма» деп тургъан киши бюгюн тынгыларгъа да унамай нек кѳоярыкъ эди?! (К.Х.). [Ханымсат:] Бизни былай мудах этген, дуниягъа кѳзюбюзню ачаргъа кѳоймагъан, кечебизни, кюнюбюзню да кѳарангы этип тургъан кѳазауатны **ууу** тѳююлмюдю? (Б.Х.).

УУ³ эт. Ууалыучу затны кѳол бла ууат, ууакъ эт, ургу эт. Тютюн чапыракъны **ууаргъа**. Тауукълагъа гыржынны **уу**. Бишлакъланы кѳол бла **ууаргъа**. Картофну **уу**. *Кезийбан, артылып тургъан картофланы, бишлакъ гыртланы да **уууп**, жуммакъла этди (К.Х.). – Мен аппаны бек сюеме, – деп махтанып башлады Шаухал. – Хар эрттен сайын сюте таба халыуну **уууп**, бушто этип ашатама (Т.Ж.). **2.** Нартюхню, будайны д.а.к. битимлени урлукъларын (бюртюклерин) агъыз. Будай башны **уу**. Нартюх **ууаргъа**. *Хасан иги жашчыкъды: Бетин-кѳолун жууады, Хар кюнден тауукълагъа Эки нартюх **ууады** (С.А.). [Тахир:] Будай башланы **уууп** ашай тургъанымлай, кѳалауур Кѳаракъаш, ат бла жетип келип, камичиси бла аркъама эки кере уруп, жиятып кѳыстагъан эди (Т.Ж.). **3.** Кѳзлени, бармакъланы д.а.к. затны ышы, басып-басып сыла. Кѳзлени **ууаргъа**. Бармакъланы **ууаргъа**. *Ючюнчю кере кѳычыргъаныбыздан сора, алыкъа жукъудан аязмагъан кѳзлерин **ууа**, Назир аллыбызгъа келди (З.З.). Хасан бармакъларын **ууады**, тартып-тартып чыкъырдатады (Т.Ж.). **4.** Кѳол бла ийле. Ийнекни желинин **уу**. Тыйын терини **уууп** жумушатыу. *Жанчыкъ Кѳашханы желинин жылы суу бла жууады. Сора аны эмчеклерин кѳоллары бла **ууады** (М.И.). Ако, юсюнде кѳурутулгъан миделлерин **уууп**, чабырларыны ичлерине жыйышдырды (К.М.).

Ууакъ

УУАКЪ¹ сыф. 1. Уллу болмагъан, гитче, бир тюрю затладан кѳуралгъан. **Ууакъ** юзмез. **Ууакъ** жауун. **Ууакъ** харфла. * [Аскер:] Биз элден чыкъгъанда, **ууакъ** жауунчукъ жауа кѳалгъан эди (Ш.Х.). Прораб ишчилеге цементге кѳошар ючюн юзмезни не кѳадар **ууагъы** иги болгъанын айтды («Заман»). **2.** Базыкъ, бийик болмагъан. **Ууакъ** терекчикле. **Ууакъ** чырпы. *Алайны тереклери агъачны бирси жерлеринден эсе **ууакъ** эдиле (Т.А.). Аппа, кюн бетде олтуруп, **ууакъ** кѳайын чыбыкъчыкъладан сибиртгиле этеди (К.М.). **3.** Адам саны аз болгъан. **Ууакъ** миллетле. Чалгъычыланы **ууакъ** кѳауумлагъа юлешиу. *Юч **ууакъ** кѳурулушчу бригаданы бирге кѳошаргъа деп оноу этилди («Заман»). Арт жылла-

да **ууакъ** миллетлени кълтурараларын, тил, адабият илмуларын айнытыугъа тийишлисича эс бурулады («Заман»). **4.** Ёлчеми гитче болгъан. **Ууакъ** кълзла. **Ууакъ** ташла. **Ууакъ** тишле. **Ууакъ** минчакъла. *Саният Азнордан келген письмону, тюз окъуп бошагъанлай, жыртып, **ууакъ-ууакъ** кесекле этип, урнагъа атды (З.З.). Асхат **ууакъ** кълзчукъланы чёгюч бла ууатып, ичлерин табакъчыкъгъа жыяды (Т.Ж.). **5.** Экономикасы иги айнымагъан, къларыусуз, кълалайсыз. **Ууакъ** мюлкюле. **Ууакъ** буржуазия. **Ууакъ** предприятияла. *Арт кезиуде шахарда **ууакъ** мюлк иеле кёпден-кёп бола барадыла («Заман»). Шахарны **ууакъ** предприятияларында, элде, совхозлада адамла эки кълт, юч кълт кълыйын салып ишлейдиле (Б.Х.). **6.** Жыл саны аз болгъан. **Ууакъ** сабийле. *Ол заманда сабийле **ууакъ** эдиле, бусагъатда уа ырысхы кълт, ахча кълыйматсыз эселе да, юч тиши-рыу къл кълмылдатхан юде, Аллах айтса, аш-суу табылыр (Т.М.). Юч **ууакъ** сабийни сакълап кългъан, башсыз кълтын, саулугъу да болмагъан... (Г.Э.). **7.** Уллу даражасы болмагъан, къллугъу уллу болмагъан. **Ууакъ** командирле. **Ууакъ** къллукъчула. *[Сафар:] Бу **ууакъ** начальникчикле ызымдан тюшген-диле да, жукъ этерге кълыймайдыла (К.Х.). **8.** Магъанасыз, уллу магъанасы болмагъан. **Ууакъ** чурумла. **Ууакъ** жумушла. **Ууакъ** рольла. *Кълруда **ууакъ** рольланы ойнаучу жашха режиссер бек белгили адамны ролюн ышаннганы аны бек кълуандырды («Заман»). Адамны ишинде не **ууакъ** кемчилик элеселе да, аланы бармакъгъа чёргерге скойгенле бардыла (Г.Э.).

УУАКЪ² сёл. Ёлчеми уллу болмай. **Ууакъ** туура. **Ууакъ** кес. Кълр **ууакъ** жаады. *Жулдуз тепсиге кёк тузлукъдан чыкългъан таулу бишлакъны **ууакъ** туурап салды (Ш.С.). Шибиля **ууакъ-ууакъ** жашнай башлады, ызы бла уа дунияны зангырдатып, кёк кюкюреди, сакъ жауун жауду (Т.Ж.).

УУАКЪ³ ат. Гитче ахчала (металлдан этилгенле, тюменлик кългъытла). *«**Ууагъым** жокъду, хо ма, кългъланын, зырафына жоймай, кълйтарырса», – деп, Аминат жашына жюзсомлукъ кългълтны берди (Т.Ж.).

Ууакъла

УУАКЪЛА¹ ат кёпл. сан. Сабийле. *[Жаттай Окъупха:] **Ууакъларыгъыз** а кълалайдыла? Кълзныкъыла уа энди уллучукъла болгъан болурла? (Г.Э.). [Назир Харуннга:] **Ууакъланы** кеслерин энчи столгъа олтурт, кълуаннган этерик-диле (З.З.).

УУАКЪЛА² эт. **1.** Ууат, ууакъ-ууакъ эт. Кёмюрню **ууакъларгъа**. Гырт тузну **ууакълау**. *Акка хырс тузну **ууакълап**, кълйланы алларына салды (Х.О.). Тытыр, мылы болуп, **ууакъланнганды** (КълМОС).

Ууахты

УУАХТЫ¹ Не затны болса да барыуунда, этилиуунде бир кезиую, заманы. Эл жатхан **ууахтыда**. Солуу **ууахты**. Эрттен намазны **ууахтысы**. *Мен да билетни биринчи соруууна жууап этип башлагъан **ууахтыда** факультетни деканы кирип келеди (Г.Э.). Ала уа мен кетер **ууахтыны** марап тура кёре эдим (З.З.).

УУАХТЫ² 1. Къадар, жазыу. *[Эфенди:] Жамауат, энди сиз анга [ёлгеннге] керексиз ажым этгенден хайыр жокъду! **Ууахтысы** алай болур эди (З.Ж.). 2. *къарач*. Ёлюм, ажал. **Ууахты** жетсе, къоймаз (*айт.*). **Ууахты** сууукъ атлыды (*айт.*).

Уула

УУЛА¹ Уугъа бар, жюрю. Кийиклени **ууларгъа**. Бёрю **уулаучула**. Жугъутур **уулау**.

УУЛА² Уу бла заран эт, аурут, ёлтюр. **Ууланган** аш. Сууну **уулау**. *[Налжан Хашимге:] Сени мыйынгы ичги **уулагъанды** да, андан башха затны юсконден сагъыш эталмайса (Т.З.). Ала [фашистле] сууну **уулап** кетгенлери артда белгили болгъан эди (Ш.Х.).

Уч

УЧ¹ *ат*. Не затны болса да бек къыйыры. Тилни **учу**. Жыжымны **учу**. Женг **учу**. *[Сагит Маратха:] Оллахий, атынг тилими **учунда** айлана тура эди! Не иги этдинг келгенинги! (К.Х.).

УЧ² *эт*. 1. Къанатланы болушлукълары бла хауада (кёкде) ары-бери бар, айлан; самолёт, вертолёт бла ары-бери бар, айлан. Кёкде **учхан** къанатлы. Самолёт бла **учаргъа**. Самолётла **учуп** айланадыла. ***Учхан** къушдан тюк алгъан, арыгъан уландан жюк алгъан (*айт.*). [Алим:] Манга жарсымагъыз, хар зат тапды, кюн бузулуп, самолёт **учмай** тургъан заманчыкъ да тауусулгъанды (З.З.). Алимни истребители, илячинча **учуп**, бийикге кётюрюледи, фашист самолётну ызындан атылып, агъызады (З.Х.). 2. *кёч*. Бек терк бар. *Ёрюзмекни тюбюнде Гемуда **учуп** барады («Нартла»). 3. Тепсе. Тау башда бийикде Секиредиле кийикле. Илишаннга мен бирин салама. Сен да алачаса, Илячинча **учаса**. Къолтугъунга киргенлейин барама (*фольк.*). 4. Бузда конькийле бла, къарда чанагъа минип, лыжала бла бар. Бузда **учуу**. Чана бла **учуу**. *Индекни юсю бла секирирге, ашыкъ, шыжык, топ ойнаргъа, тутушдурургъа, къыш конёкла бла тикден **учаргъа** мени киши юретмеди (Ч.М.). Бейрутда, тенгизде жууунуп бошагъандан сора, бир сагъатны ичинде таугъа чыгып, лыжала бла **учаргъа** болады (Т.Ж.). 5. Гылыучада ары-бери, ёрге-энишге бар. Гылыучада **учуу**. *Биз, сабийле, жыйылып, Гылыучада **учуучек**, Бир бирге махтанышып, Айгъа чыгъабыз деучек (О.С.).

Учуз

УЧУЗ¹ *сыф*. 1. Багъасы аз болгъан, багъа болмагъан. **Учуз** товарла. **Учуз** сырьё. **Учуз** кийимле. **Учуз** къумач. *[Назир:] Эт багъады дейсиз. Мал ашла уа **учузму** сунасыз? Алгъындан эсе 8–10 кере багъадыла («Заман»). [Хамит сатыучугъа:] **Учузуракъ** багъасы бла берсенг, сурагъанынгдан 200-шер сомун тюшюп, эки къоюнгу да алыр эдим (З.З.). 2. *кёч*. Сыйсыз, ыспассыз, сан этилмеучю. [Мухтар:] Абайлары Айдаболладан **учуз** тукъум болгъандыла деп киши

айтмайды (К.М.). [Илияс:] Ол даража жалгъан, **учуз** даража болгъанын Наныу кеси да биле эди (3.3.).

УЧУЗ² сёзл. Аз багъагъа, аз багъа берип. **Учуз** сатаргъа. **Учуз** алыргъа. **Учуз** хайырланыу. *«Алан, ол адам атны алай **учуз** нек берди? Бир осал неда ауруулу хайыуан иш болмагъа эди», – деген сагъышла Харуннга тынчлыкъ бермейдиле (К.Х.). Кёчеригибизни билген адамла юйюбюзню **учуз** алыргъа излей эдиле (Г.Э.).

Учхара

УЧХАРА¹ сиф. 1. Тынгылы, тап этилмеген, ахырына жетдирилмеген, кемчилиги болгъан. Ишни **учхара** жерлери. **Учхара** билим. *Аппа хунаны къалагъан жашланы ишлеген заманларында махтап тургъанлыкъгъа, ала бошап кетгенден сора, **учхара** жерчиклерин эследи (Г.Э.). Кертиди, ишинде бир тюрюлю бир **учхарасы** болмагъан адамны тапхан бек къыйынды (Т.А.). 2. Тапсыз, чырмаулу, къыйын. **Учхара** заманда. **Учхара** кюн. *Къасым Олийге айтыр затын марап туруп, **учхара** заманда айтады (Б.Х.). [Хасан:]. Не къыйын заманда да, не **учхара** кюнюмде да мен аны [Абдулну] аллына жукъ тилей бармагъанма (Х.О.). 3. Бегимсиз, ышанусуз, тутхучсуз. **Учхара** оноу. **Учхара** адам. *Ол оноуну жыйылгъанланы асламы **учхарагъа** санадыла (К.Х.). – Угъай, угъай! – деди Асланбек. – Ол [Назбий] **учхара** адам болуучанды, анга ышаныргъа жарарыкъ тюддю (Б.Х.).

УЧХАРА² сёзл. 1. Осал, аман, тийишлисича угъай. Ишни **учхара** тамамлау. Иш **учхара** барады. *Тамада докладын кёпге созмады, тынгылы этилген затланы санап ётуп, **учхара** тамамланган затланы юслеринден а иги чертип айтды (К.К.). 2. Бек, къаты угъай, азчыкъ, билир-билмез. *Ёрюзмекни гебоху, учуп барып, эмегенни боюнуна **учхара** тийип, арлакъда эмен терекни уа тёммегини ичин жырып ётдю («Нартла»). Адилбийни онг жаягъын **учхара** жырып кетген окъну ызы бюгюн да белгиледи (3.3.).

Учхун

УЧХУН¹ къарач. 1. Жилтин (жана тургъан неда бек къызгъан затны гитче кесекчиги). Отну **учхуну**. Кесеуню **учхунлары**. *Эмен кёсеуню къып-къызыл **учхунлары** эмегенни жангыз кёзюне ташайып жукъланадыла («Нартла»). Печьде къургъакъ отунла, чыр-чыр эте жанадыла, Къып-къызыл **учхунлары** гузабалап чыгъадыла (С.А.). 2. Урходук (кюйген затдан къалыучу, букъуча, терк учуп кетиучу зат). *Биз алайгъа келгенде уа, юй кюйюп бошап, къара **учхун** болуп тура эди (Х.О.). Тахсачы келтирген къагъытчыкъны командир терк окъуна окъуду да, зажигалкасын жандырып, **учхунун** тютюн орунга жыйды (Л.Х.).

УЧХУН² Тукъум, бир тукъумдан жайылгъан адамла. Абайланы **учхунлары**. Иги **учхунну** адамлары. *– Ай, **учхунунг** ёчюлсюн! Не осал иш этдинг! – деп, Къадыр Ахматны уругъа тебиннгенлей, Дауут бла Алим ортагъа кирдиле (К.М.).

Уша

УША¹ эт. 1. Биреу неда бир зат кибик бол. Аланы кылыктары бирге **ушайдыла**. Актыллары бирге **ушагъанла**. *Асхат къарындашына бек **ушайды** (3.3.). Жашчыкъ атасындан эсе анасына бегирек **ушай** эди (3.3.). Тахирни уа, Атасына асыры **ушагъандан**, кёпле, атасын таныгъанла, соргъан да этмей танычудула (Ш.Х.). 2. Адамны юсюне жараш, келиш, юсюнде (аягъында, башында) тап кёрюн. Юсюне **ушагъан** кийим. Анга къара кийим бек **ушайды**. *Ларисаны комбинезону юсюне алапат **ушайды** (3.Ж.). Жукъа жауурунлу чыкъды ортагъа, **Ушамайды** чепкен арыкъ аркъагъа (Г.М.). 3. Келиш, тап бол, жараш. *Керек туюлдоу кёлсюзлюк, **Ушамайд** бизге эрсизлик (М.К.). [Асият Нюржаннга:] Бу Сайхат экигиз бир **ушамагъан** ишле этип айлана болурсуз дейме (Г.Б.).

УША² къарам. с. Белгили болгъаныча. Келген **ушайдыла**. Окъумай **ушайса**. Билмей **ушайды**. *[Назир Саматха:] Тамбла артха [шахаргъа] кетерик **ушайса**. Ахшы жолгъа бар, терк-терк келе тур! (К.Х.). [Масхут:] Ол Элкъан харипни уа эки жашы да тутулгъан **ушайдыла** (Г.Э.).

Ушагъылы

УШАГЪЫЛЫ¹ сыф. Сюйдюмлю, ариу, кёзге тап кёрюннген, асыу болгъан. **Ушагъылы** адам. **Ушагъылы** кийим. **Ушагъылы** къумач. *Къолунда гулоч таякъчыгъы бла бир гуппур къартчыкъ, ызындан а **ушагъылы** кийимлери болгъан келбетли жаш юйге кирип келди (Г.Б.). Ол гырхы жашны **ушагъылы** тиширюу бла къолтукълашып баргъанын Хызыр бла Назир жаратмадыла (Т.А.).

УШАГЪЫЛЫ² сёзл. Сюйдюмлю, ариу, тап кёрюнюрча. **Ушагъылы** кийинирге. **Ушагъылы** сёлешиу. *Къарт эсе да, алыкъа жашладан эсе ол [Къасым] **ушагъылы** кийинди (Б.С.).

Ушагъысыз

УШАГЪЫСЫЗ¹ сыф. 1. Ушамагъан, эриши, кёзге тап кёрюнмеген, сюйдюмсюз. **Ушагъысыз** зат. *Юсюне да бир **ушагъысыз** эски уллу плащны къаплап, Назир бизни суу боюнунда сакълап тура эди (К.Х.). 2. Айыплы, намыссыз ушагъысыз сёзле. **Ушагъысыз** кылыкъ. ***Ушагъысыз** сёзле айтыргъа уялмаймыса? (Ш.Х.).

УШАГЪЫСЫЗ² сёзл. Сюйдюмсюз, тапсыз, эриши кёрюнюрча. **Ушагъысыз** сёлешиу. **Ушагъысыз** кийинирге. *Коллективде кесин **ушагъысыз** жюрютген-леге тырман этилгенди («Заман»).

Ушагъыулу

УШАГЪЫУЛУ¹ сыф. къарач. **Ушагъылы¹** деген бла бир магъанадады. **Ушагъыулу** адам. **Ушагъыулу** пальто. **Ушагъыулу** тиширюу. *[Фатимат Умаргъа:] Ий, сеннге бу бирси адамлача **ушагъыулу** кийим киерге нек жарамайды? (К.Н.).

2. Ушагъан, келишген. *Бир къауум бир **ушагъыулу** ётюрюкню айтады да къояды, бир къауумну уа жүреги ауруйду...орунсуз сорууладан (С.К.).

УШАГЪЫУЛУ² сёзл. къарач. **Ушагъыулу** кийин. **Ушагъыулу** сёлеширге. ***Ушагъыулу** саламлашып, саулукъ-эсенлик соргъандан ары марда билмей къалмакълыкъ, айтдырмай къоймасагъыз, дуппукълукъду (С.К.).

Ушагъыусуз

УШАГЪЫУСУЗ¹ сыф. къарач. **Ушагъысыз**¹ деген бла бир магъанадады. **Ушагъыусуз** сёзле. **Ушагъыусуз** кийим. *[Зумрат Дагирге:] Ай жаш, ол **ушагъыусуз** тонну теш да бир башха зат кий, тойгъа бара ушайса да! (Къ.Д.).

УШАГЪЫУСУЗ² сёзл. къарач. **Ушагъысыз**² деген бла бир магъанадады. **Ушагъыусуз** сёлешюу. Кесин **ушагъыусуз** жүрютюу. *[Умар Хакимге:] Къарнашым, жашха сёлеширге керекди. Арт кёзюуде кесин **ушагъыусуз** жүрюте башлагъан хапары барады (Х.О.).

Ушат

УШАТ¹ 1. Жангыл, биреуню башха, бир затны башха зат сун. Биреуню биреуге **ушат**. *[Аскербий Мухашха:] Тохта, тохта, Маулут ушайса, мен а сени Къасымгъа **ушатып** айта тура эдим! (К.К.). [Аскерхан Забидагъа:] Къара манга, сени ийнегинги кесибизни Къашхагъа **ушатып** сюрюп келеме! (Ш.Х.). 2. Келишдир, жарашдыр, тийишлисине, кереклисине ушашлы эт. *[Ислам:] Оллахий, къуллугъу гитче эсе да, олтургъан а кесин бек уллу къуллукъчугъа **ушатып** олтурады (З.З.).

УШАТ² Кимни болса да этген затын тюзге, тапха сана, жарат. Биреуню къылыгъын **ушатыргъа**. Киши да **ушатмагъан** иш. Аны айтханын **ушатмадыла**. *[Мыртаз бригадирге:] Къарындашым, **ушатмагъан** затынг болса, уялмай, айтхан эт (К.Х.). Жюрек **ушатханны** кёз да **ушатады** (айт.). Тамата уа, кесин махтап сёлешгенлени **ушатып**, алагъа бирсилегеча, «Заманыгъыз тауусулгъанды» демей, тынгылап туруучуду (К.Х.).

Уят

УЯТ¹ ат. 1. Кесини айыплы иши, тапсыз къылыгъы ючюн уялгъанны, жунчугъанны билдирген сезим. **Уяты** болгъан. Айыпны, **уятны** билмеген. ***Уят** ёлюмден къаты (н.с.). Чоюнну башы ачыкъ болса, итге **уят** керекди (н.с.). Ач **уят** къоймаз (айт.).

УЯТ² эт. Кимни, нени болса да жукъусун бёл, аяздыр. Жукълап тургъан айыуну **уятыу**. Сабийни **уятыу**. *[Сюлемен:] Жангы жукълай баргъанымлай, арбазда адам дауурла **уятдыла** (К.Х.). [Назбий Ахматха:] Бир татлы жукълап тура эдинг да, **уятыргъа** кёзюм къыймады (К.К.). 2. кёч. Хомухлукъну, тынчайып, жукъгъа къайгъырмай турууну унутдур, тири халгъа келтир. Халкъны

уятыу. *Пролетарны юлгюсю Битеу халкъны **уятды.** Элли, ишчи бир болуп, Душманланы ууатды (Б.Д.). Ёмюрлеринде байлагъа, бийлеге жегилип, унутъуп тургъан халкъны **уятыр** кюч керек эди (Т.Ж.).

Уятлы

УЯТЛЫ¹ *сыф.* **1.** Уяла билген, уяты (бети) болгъан, намыслы. **Уятлы** адам. **Уятлы** къарам. *Аны [Мёлекни] къызаргъан, **уятлы** бетчигин кёргенде, Налжан анга гурушха этгенине сокъуранды (С.К.). **2.** Айып этерча болгъан. **Уятлы** иш. ***Уятлы** иш этгенин Къасай артда кеси да ангылагъан эди (З.З.).

УЯТЛЫ² *сёзл.* Ийменип, уялып, тартынып. Биреуге **уятлы** къарау. **Уятлы** ышаруу. *Акъдан, къарадан да жукъ айтмай, этилген тырманны жутуп, жаш, бизни бетибизге **уятлы** къарап, эшикге чыгып кетди (Г.Э.).

Ф

Факъыр

ФАКТЫР¹ *сыф.* Керегин тапмай, кыйналып жашагъан, жарлы, мискин, харип. **Факъыр** адам. **Факъыр** юйдеги. **Факъыр** халкъ. *Халкъым мени **факъыр** эди, Ашы-суу такъыр эди, Жашай эди ёчюлюп, Жалчылыкъда кечинип (Б.Д.). Унукъду жарлы, **факъыр**, Жюреги болду такъыр (О.С.).

ФАКЫР² *ат.* Керегин тапмай, кыйналып жашагъан адам. ***Факъырны** кийими – такъыр (*айт.*).

Фасыкъ

ФАСЫКТ¹ *сыф.* Адепсиз, намыссыз, сыйсыз, бек осал кыйлыгы болгъан. **Фасыкъ** адам. **Фасыкъ** кыйлыгы болгъанла. **Фасыкъ** иш. *[Салых:] Аныча [Маратча] **фасыкъ** адамла неллай аманлыкъдан да артха турлукъ туююдюле (З.Ж.).

ФАСЫКТ² *ат.* Сылыкъ, сыйсыз, начас адам. *[Къурман:] Жамагъат, кесигизни **фасыкълагъа** алдатмагъыз! (К.Д.). Кука сёзле бла халкъны алдап, мюлксюз этип, тонап тургъан **фасыкъла** халкъгъа ачыкъ жауладан эсе къоркбуулу эдиле (А.Х.).

Фахмулу

ФАХМУЛУ¹ *сыф.* Не да болсун бир затдан (илмудан, суратлау литературадан д.б.) терен билими, фахмусу болгъан, закий. **Фахмулу** поэт. **Фахмулу** драматург. **Фахмулу** алим. **Фахмулу** сабий. *Къайсынча **фахмулу** поэтле жылдан угъай, жюз жылдан бир да хазна туумайдыла («Заман»). Студентлени ичинде, биринчи къурсдан окъуна башлап, илму иш бла къорешген **фахмулулары** бардыла («Заман»).

ФАХМУЛУ² *сёзл.* Бек иги билип, терен ангылап, бийик даражада. **Фахмулу** жазылгъан чыгъарма. **Фахмулу** кёргозтю. *Кертисин айтсакъ, **фахмулу** жазылгъан чыгъармала, бегирекда прозада, бек аз тюбейдиле (М.Д.). Ол романда халкъны жашау халы **фахмулу** суратланнганды (Т.З.).

Фахмусуз

ФАХМУСУЗ¹ *сыф.* Фахмусу болмагъан неда аз болгъан. **Фахмусуз** поэт. **Фахмусуз** алим. *Уллу илму даражалары болгъан алимлени ичлеринде да **фахмусулары** тюбейдиле (Г.Э.). **Фахмусузгъа** жолла такъыр болгъанларын Айдарукъ кеч ангылагъан эди (Т.Ж.).

ФАХМУСУЗ² сёзл. Фахмусу болмай. **Фахмусуз** жазылгъан чыгъарма. **Фахмусуз** сёлешиу. *Ол проект **фахмусуз** салыннган проект болгъанын комиссия ачыкълагъанды («Заман»). [Ариужан:] Кет, кет [Къаспот] бир алапат зат айтырыкъды деп тура эдик да, андан **фахмусуз** сёлешген болмады эсе да алайды! (Ш.М.).

Х

Ха

ХА¹ *кес. к̣ъарач.* Не да болсун бир ишни башларгъа керек болгъанын билдиреди. *[Назиля:] **Ха**, Абул-Керим, жашынгы уа жугъу бармыды? (С.К.). [Осман:] **Ха**, к̣ъарнашым, олтурчу тепсиге! (Б.М.).

ХА² *межд. к̣ъарач.* Ийнекни сюрген заманда айтылуучу сёз. ***Ха** деген да хакъ алады (*айт.*). Сюрюучю, эринип атлагъан ийнекни жетип барып, «**Ха!**» деп, сыбыртхыны сыласа, ол да жортуп тебирейди (К.К.).

Хадагъа

ХАДАГЪА¹ Къайгъы, бушуу. *Ол юйде не эсе да бир уллу **хадагъа** бар эди (МХЖ 1). Уллу, гитче да, **хадагъагъа** к̣ъалып, болгъан жияу, сыйыт болады (МХЖ 1).

ХАДАГЪА² Къыйын болумдан к̣ъутулур ючюн этилген мадар. *– Барама да, мени эмегенле ёлтюрюрге боллукъдула, бармайма да, жанымдан суйген балам аланы к̣ъолларындады, не **хадагъа** этейим! – деп, Ёрюзбек амалсыз болады («Нартла»).

Хазна

ХАЗНА¹ *ат. 1.* Жер тюбюнде, таулада болуучу байлыкъла (к̣ъоргъашин, ташкёмюр, алтын д.б.). Таулары **хазналары**. Жерни **хазналары**. *[Къасай:] Башха байлыкъны айтмай к̣ъойсанг да, к̣ъуру Сибирьни **хазналары** окъуна жаша-тырыкъдыла бизни к̣ъыралыбызны (Г.Э.). [Башир:] Бизни тауларыбызда, к̣ъоргъашинден сора да, турч, ташкёмюр, дагъыда башха **хазнала** бардыла (К.Х.). **2.** Байлыкъ, мюлк, ырысхы. *[Тиширыу жашха:] Малым, мюлкюм, **хазнам** да биз экибизге озуп жетерикди (С.К.). Бай ёлюп, аны битеу **хазнасы** жангыз жашына к̣ъалады (МХЖ 1). Акъ к̣ъалада бир уллу тотук артмакъ болгъанды, Тотук артмакъны ичи **хазналадан** толгъанды (Б.А.). **3. к̣ёч.** Ниет, культура байлыкъ. Нарт сёзле бла айтыула халкъны ёмюрледе сакъланырыкъ **хазнасыдыла** («Заман»). Тёппе улу Алим бла Толгъур улу Зейтун халкъны сёз **хазнасы** бла бек эркин хайырланыучу жазыучуладыла («Заман»).

ХАЗНА² *кес.* Айтылгъан затны кертилигине арсарлыкъны к̣ёргюзтеди. **Хазна** келалсынла. **Хазна** эталсын. *[Исхакъ:] Быллай туман кюн [Самолёт] **хазна** к̣оналсын (З.З.). [Къурман Оюсха:] Бизге жууукъ жетгенледе, сен болмасанг, ол юйдегин сора келмеген **хазна** адам к̣алмагъанды (Г.Э.).

Хазырла

ХАЗЫРЛА¹ *ат кёпл. сан.* Чепкенни ёшюнюне омакълыкъгъа тизилип салынган, гильза формалы затла. Акъбаш **хазырла**. Кюмюш **хазырла**. Алтын **хазырла**. *Чанка жашла тойгъа алтын **хазырлары** болгъан чепкенле кийип барыучан эдиле (КХЖ). Кюмюш **хазырлары** болгъан къара чепкен, мухар бёрк анга [Назирге] бек жараша эдиле (Ш.Х.).

ХАЗЫРЛА² *эт.* 1. Не затны болса да хазыр эт, хайырланырча халгъа келтир. Специалистле **хазырларгъа**. Устазла **хазырла**. Кадрла **хазырлау**. Чалгъыланы **хазырларгъа**. *Аминат кесини классын экскурсиягъа тынгылы **хазырлагъанды** (Б.Х.). Жашла, чалгъыларын ингирден **хазырлап**, тёшлерин, хырпинлерин, къалакъларын да юзмези болгъан челекге жыйып къоядыла (К.Х.). 2. Не болса да бир затны тамам, тынгылы этер ючюн кюреш. Дерслени **хазырларгъа**. Спектакль **хазырлау**. Концерт **хазырлау**. *Ол а [Аслан] жангы эл салынырыкъ жерде юйлени проектлерин **хазырлагъанды** (Г.Э.). [Далхат Ибрагимге:] Тамата, кечиригиз, мени сёлеширге керегими бюгеча кеч билдиргендиле да, докладны тынгылы **хазырлаялмагъанма** (Т.А.). 3. Ашарыкъ эт. Ушхууур **хазырла**. Ашсуу **хазырларгъа**. *[Аслийжан:] Мен да **хазырлагъан** хантымы столгъа сала тургъанлай, сабийлени атасы ишчи тенги бла келди (Г.Б.). 4. Алгъадан жыйып къой, къыстырыкъ эт. Бичен **хазырларгъа**. Урлукъ **хазырлау**. *Колхоз маллагъа эркин жетер чакълы бичен **хазырлагъанды** («Заман»). Февраль айда окъуна мюклe себиллик урлукъланы тынгылы **хазырлагъандыла** («Заман»).

Хайыр

ХАЙЫР¹ *ат.* 1. Игилик, таплыкъ, асыу, файда. **Хайыр** алыргъа. **Хайыры** болгъан иш. **Хайыры** жокъду. **Хайыр** табыу. *[Исмайыл:] Жашла, **хайыры** болмазлыкъ зат бла кюреше болурмусуз? (Ш.М.). [Сагит:] Энди анга [Къуба-дийге] тырман этип тургъандан **хайыр** жокъду (З.З.). 2. эк. Къаллай да болсун бир ишге къорагъан ырысхыдан эсе андан тюшген ырысхыны артыгъы. Таза **хайыр**. Промышленностьну **хайыр** берген бёлюмю. Кёп **хайыр** бериучю предприятияла. Артыкъ **хайыр**. *Ол [цемент завод] **хайыр** чыгъар жерде ишленгенди («Къарачай»). *– Ишлесенг да, ма бизни Шакъманча ишле! – деди Аскербий. – **Хайыры** чыкъгъан жерде (К.Х.).

ХАЙЫР² *кес. къарач.* Адамны не да болсун бир затха ыразы болгъанын билдиреди. *[Осман:] **Хайыр**, жашла, сиз айтханлай болсун! (Б.Х.). – **Хайыр**, – деди Башир, кёп даулаша кетип, – мен сиз айтхан заманнга келирме (К.К.). [Осман:] **Хайыр**, Къалтур, махкемеде тюбеширбиз (С.К.).

Хайырсыз

ХАЙЫРСЫЗ¹ *сиф.* 1. Хайыр бермеген, хайыры болмагъан. **Хайырсыз** къыйын. **Хайырсыз** адам. *Элде да бардыла **хайырсыз** ишле (Ш.Х.). Аныча [Шамилча] бир жерде да ишлемеген, юйюне сом келтирмеген **хайырсыз** адам-

гъа тырман жетгени сейир туююлду (Б.Х.). 2. Жараусуз, болумсуз. *[Абидат:] **Хайырсызла**, халкъ дырын жыйгъанда, сиз къайры бугъуп къалгъан эдигиз? (З.З.). [Унух:] Ол Солтан **хайырсыз** а къайда кёрюмейди? (Т.А.).

ХАЙЫРСЫЗ² сёзл. Зырафына, бошуна, керексизге; хайырланылмай; жукъ этмей. **Хайырсыз** жоюлгъан ахча. **Хайырсыз** къыйналыу. *Ол а [Сютдюн] къыйынына алгъан ахчасыны **хайырсыз** жоюлгъанына жарсыйды (З.З.). Кёп жылланы **хайырсыз** тургъан мадул жерле хайырланылып башлагъандыла (Г.Б.). Аны [Асланны] хатасындан сау айны **хайырсыз** ишлерге тюшдю (К.Х.).

Хакъ

ХАКЪ¹ сиф. Керти. **Хакъ** дуния. **Хакъ** жашау. **Хакъ** жүрек бла. **Хакъ** зат. ***Хакъ** бла къызбай ажалсыз ёлюр (*айт.*). Понахлары кзурусунла, Хаух дуниядан кетгенди. Кёп ауруп, къыйналып, атам **Хакъ** дуниягъа ётгенди (Х.О.). Ол да туююл, бу да туююл **хакъ** жолу (О.Х.).

ХАКЪ² ат. Адамгъа ишлеген къыйыны ючюн берилиучю ахча неда башха зат. Иш **хакъ**. Къошакъ **хакъ**. Жол **хакъ**. Айлыкъ **хакъ**. **Хакъын** алыу. *Жалчыларына **хакъ** бермей, «Къарыныгъызны тойдурсам, боллукъду!» – деген бийле да болгъандыла (К.М.). [Къоналий:] Кесигиз билесиз, мен кишини **хакъын** ашамаучума (З.З.).

Хакъсыз

ХАКЪСЫЗ¹ сиф. Хакъ төленмеген. **Хакъсыз** фатар. **Хакъсыз** общежитие. **Хакъсыз** иш. **Хакъсыз** окъуу. *[Мухтар:] Тейри, тыйылмасагъыз, бусагъатдан сёлешип, **хакъсыз** машинаны чакъырыргъа тюшерикди! (Г.Э.). [Керим Дауутха:] Ы маржа, ол бизни жашха да бир иш кибик тап, **хакъсыз** окъуна болсун! Къайда болса ишсиз-кючсюз бла айлана, бузулуп къалады деп къоркъама (З.З.).

ХАКЪСЫЗ² сёзл. Хакъ төлемей, хакъ алмай хакъсыз ишлеу. **Хакъсыз** ишлетирге. **Хакъсыз** берирге. *[Ибрагим:] Сау беш жылны сизни **хакъсыз** окъутхан къыралгъа ыразы болургъа керексиз! (Ш.Х.). [Аскер Зауургъа:] Сени **хакъсыз** бакъгъан врачлагъа, санга **хакъсыз** жашарча фатар берген къыралгъа жууабынг олмуду сора?! (З.Ж.).

Халал

ХАЛАЛ¹ сиф. 1. дин. Ислам дин ашаргъа эркин этген. **Халал** хайыуан. **Халал** эт. *Бир-бирле, **халал** сунмай, къоянны, баппушну этлерин да ашамайдыла (К.Х.). [Зуфар Хакимге:] Ийманынг хакъына, ол **халал** хайыуанны [атны] аллай бир нек туюген эдинг ол кюн? (Э.О.). 2. Ачыкъ жүрекли, жазыкъсыныучу, кимге да болушургъа хазыр. **Халал** адам. **Халал** жүрекли. **Халал** тенг. ***Халал** онгар, зар онгмаз (*айт.*). [Мурадин:] аны [Юсюпню] кесича **халалны** элде угъай да, битеу къыралда да табаргъа къыйынды (К.Х.). 3. кёч. Ишлеп, кеси къыйыны бла табылгъан. **Халал** къыйын. **Халал** аш. **Халал** жашау. *[Къазий:] Ёлсем,

кишиден сом алмагъыз, кесими **халал** къыйыным бла жыйгъан ахчачыгъымы къоратыгъыз (К.Х.).

ХАЛАЛ² сёзл. Таза ниет бла, ётюрюксюз. **Халал** урунургъа. *Айхай, аллай юзгючле, гудучула **халал** урунган адамлагъа сукъланмайдыла (Г.Э.).

Халат

ХАЛАТ¹ 1. Тюймелери болмагъан, узун, кенг тыш кийим (Азияны бир-бир халкълары киедиле). Жылы **халат**. Къатапа **халат**. *Юсюнде омакъ къолан **халаты**, башында да окъа бёркчюгю бла узбекли жаш, аллыбызгъа чыгып, саламлашды да юйге кийирди (З.З.). 2. Ишде не да юйде кийилиучю тыш кийим. Ишчини **халаты**. Врачны **халаты**. Акъ **халат**. Хуначыны **халаты**. *[Харун Саниятха:] Эгечим, акъ **халат** кийгенликге, адам врач болуп къала болса эди, врачха окъуп турургъа, сау 5–6 жылын тас этерге керек боллукъ туююл эди (З.Ж.).

ХАЛАТ² 1. Этилген ишде, жашауда жангылыч, тапсызлыкъ. ***Халат** этмей, жангылмай жашауну ётдюрюрге къыйынды (Х.О.). [Дауум:] Жаулукъну, бир эки-юч чыгын терс алып, **халат** этген эдим да, аны кесим тюзетгенме (Б.Х.). 2. Жазыу ишде, чотну тергеуде д.а.к. башха затда ийилген жангылыч. Диктанда жиберилген **халатла**. Чертёжну **халатын** тюзетиу. Задачада **халат** этиу. **Халат** этмей жазыу. *Междометияланы жазылыуларында **халатлары** болгъанларын тюзетип, айтымланы жазыгъыз (Г.Ж.).

Халахоста

ХАЛАХОСТА¹ сѳ. къарач. Тизгинсиз, хылымылы, кирли, жыйгъычсыз. **Халахоста** адам. **Халахоста** тиширыу. *[Марыуа:] Аны [Хабийни] кесинден **халахоста** лампа бла излесенг да, табарыкъ тюлсе, дагъыда «кирлисиз» деп, бизге ол тырман этеди! (С.К.).

ХАЛАХОСТА² сёзл. къарач. Кесин **халахоста** жюрютген адам. **Халахоста** кийиниу.

Халек

ХАЛЕК¹ сѳ. 1. Кирли, тюзурагъан, осалгъа кетген (жибип, балчыкъ, кир болуп). *Жауун жетип, жибидик, кийимлерибиз **халек** болдула (З.З.). Жашчыкъны кийимлери балчыкъ, бети, къолу да кир, **халек** эдиле (Г.Э.). 2. Бузугъан, аман къылыкълы. **Халек** адам. **Халек** сабийле. *[Нажмутдин:] Бу да, ол хауле жашлагъа къошулуп, алача **халек** болуп къалыр деп къоркъама (Г.Б.).

ХАЛЕК² сёзл. Бек къаты, бек кючлю халда. **Халек** урушургъа. **Халек** ачыулануу. *[Асхат:] Билемисиз, тюнене Самат бла мен базла къатында ойнай тургъанлай, бугъаланы туююшгенлерин кёргенбиз. Алай **халек** туююшген эдиле!.. (Т.Ж.). Бригадир, къарай кетип, Бюсюремей ишибизге Тырманны да аямай, **Халек** чамланды бизге (Б.И.). [Кериуанчыла], къысылыр жер табалмай, **халек** жунчугъандыла (С.К.).

Хант

ХАНТ¹ Аш, азыкъ, ашарыкъ. **Хант** ашатыргъа. **Хант** биширирге. Сыйлы **хант**. **Хант** этерге. ***Хантына** кёре – тузу, юйюне кёре – кызы (*айт.*). Анты бла **хантын** тенг ашагъан (*н.с.*). [Жаммот кёнакылагъа:] Бир кесекчик мычыгъыз, келинигизни **ханты** бише турады! (*К.Х.*).

ХАНТ² Адамны битеу эти, чархы. Ауур **ханты** болгъан адам. *Эмеген тёбе кибик эриши **хантын** силкиндиргенде, къаяла зынгырдадыла, агъачлада чынар терекле чыкъар-чукъур этип сындыла («*Нартла*»).

Хапарсыз

ХАПАРСЫЗ¹ *сыф.* Не затны юсюнден болса да, хапары болмагъан, жукъ билмеген, жукъ эшитмеген. Биз ол ишден **хапарсызбыз**. Хар затдан **хапарсыз** адамла. *[Айшат:] Мен сизни келлигизден **хапарсыз** эдим да, аны ючюн чыкмагъанма аллыгъызгъа (*Т.Ж.*). [Аслантокъ:] Ийнаныгъыз, мен ол сиз жарсыгъан затдан **хапарсызма** (*3.3.*).

ХАПАРСЫЗ² *сёл.* Кимни юсюнден болса да жукъ билинмей, белгили болмай. **Хапарсыз** жоюлгъан. **Хапарсыз** болгъанла. ***Хапарсыз** жокъ болгъанла, Биз сизни унутмайбыз, Саусуз, келликсиз деген Умутну къурутмайбыз (*С.А.*). Саулада, ёлгенледе да болмай, **хапарсыз** къалгъан жашыны бушууу ананы замансыз къарт этгенди (*Т.Ж.*).

Хапарчы

ХАПАРЧЫ¹ **1.** Не затны юсюнден болса да хапар айта тургъан адам. **Хапарчы** хапарын айтып бошады да: «Жаратдыгъызмы? Аны манга сабий заманында аппам айтхан эди», – деди (*Т.А.*). **2.** Не затны юсюнден болса да билдириучю адам. Жел жауунну **хапарчысыды**. *Къууугъунчу, **хапарчы** Аман хапар келтирди: «Бийни жашы Асланбек Къарауашын ёлтюрдю (*Х.О.*). **3.** Корреспондент (газетде, журналда, радиода, телевиденияда ишлеген адам). Эл **хапарчы**. Газетни энчи **хапарчысы**. Радиону **хапарчысы**. *[Азамат:] Къарачай газетни **хапарчысы** Жауба улу Хусейин бла поэзияны юсюнден кёп ушакъ этдик (*С.А.*).

Хапчук

ХАПЧУК¹ *къауум*. **1.** Юй жашауда хайырланылыучу затла. **Хапчукну** жыйыу. Энчи **хапчук**. Киши **хапчугу**. Юй **хапчук**. *[Салийма:] Ма бюгюн да [Хыйса] дунияны **хапчугун** келтирип кетгенди. Ол сау болса, биз кыйналмазбыз (*Г.Э.*). [Сайхат:] Ай юйюнг бла, биз ичинден кетгинчи да тёмей, ол юйню алгъанла **хапчуқларын** келтирип кетгендиле! (*К.Х.*). **2. этн.** Эрге чыкыгъан кыызгъа ата-сы-анасы бериучю затла (жатхан жер, мебель, юй адырла д.а.к.). Эрге барлыкъ кызыны **хапчугу**. *Мёлехан кызына этген **хапчукну** кёргозтюрге кёншу къатынланы чакырады (*Т.Ж.*). Забитхан, кызыны **хапчугуна** кёшаргъа деп, Эмиратладан келтирген юй сауутланы кёншуда-тийреде жашагъан тиширыулагъа, бирем-бирем чакырып, кёргозтгенди (*3.3.*).

ХАПЧУК² *къарач.* Кирчик, кирни кесекчиги. Сютге **хапчук** тюшдю. Кёзге тюшген **хапчук**. *Ёрюзмекни ургъаны эмегеннге кёзюне **хапчук** тюшгенча да кёрюнмеди («*Нартла*»). [Хасан Светагъа:] Оллахий деп айтама, къызчыкъ, кёзюме **хапчук** болуп тюшсенг да, ууарыкъ тюл эдим! (Б.М.).

Хар

ХАР¹ *алм.* Жаны болгъан эм болмагъан бир кирик затладан къайсы да болсун бири. **Хар** адам. **Хар** юй сайын. **Хар** эрттенликден. **Хар** атламдан. ***Хар** адамны тюрсюню башхача, халы да башхады (*айт.*). **Хар** жаныуар кесини тешигин къоруулайды (*н.с.*). **Хар** чибин да бал этсе эди, битеу таула балдан толур эдиле (*н.с.*).

ХАР² *къарач.* Гуржаба (кийимни омакъ этер ючюн, аны юсюне тигилиучю, оюула салынып этилген журун). **Хар** этерге. **Хар** этерге уста къыз. Чепкенин этеклерине **хар** тигиу. *Коридорда олтуруп, **хар** эше тургъан къыз, юй аллында тохтагъан арбаны эсledi да, арбазгъа чыкъды (Б.Х.).

Харф

ХАРФ¹ Тауушну билдирген белги (тамгъа). Алфавитни **харфлары**. Ачыкъ **харфла**. Къысыкъ **харфла**. Латин **харфла**. Арап **харфла**. *Сёзлени асламысында **харфланы** бла тауушланы санлары бирге келишеди (С.Б., С.А.). «Я» **харф** къысыкъны ызындан келсе, аны жумушакълыгъын бла «а» ачыкъ тауушну билдиреди: *кямар* (к'амар), *биямукъ* (бил'амукъ) (Г.Ж.).

ХАРФ² *сыф. ц. диал.* Чомарт деген бла бир магъанадады. **Харф** адам. **Харф** къонакъбай. ***Харф** адам жарлы болмаз (*айт.*).

Хатасыз

ХАТАСЫЗ¹ *сыф.* Кишиге хатасы тиймеучю, зарансыз, терслиги болмагъан. **Хатасыз** адам. **Хатасыз** сабий. *[Шаухал:] **Хатасыз** адамгъа сынатхан зарауатлыгъы ючюн [Омаргъа:] Аллах жетишдиргенди... (К.Х.). [Даулет Унухха:] **Хатасыз** адамгъа бош илинип кюрешесе! (З.З.). **2.** Тынч, ырахат, сау-саламат. *Элжурт **хатасызды**, жокъду къайгъы-къаугъа (Б.М.).

ХАТАСЫЗ² *сёзл.* Ырахатлыкъ бла, сау-саламат халда. Жалоучулукъдан **хатасыз** къайтыу. **Хатасыз** туруу. *[Саняйт:] Аллахха шукур, ол узакъ жолдан юйюгюзге **хатасыз** жыйышдыгъыз эсе! (Г.Э.).

Хатерсиз

ХАТЕРСИЗ¹ *сыф. 1.* Адамгъа игилик этмеучю. **Хатерсиз** адам. **Хатерсиз** къоншу. *Мухадин адамла айтханча **хатерсиз** да туююл эди (Т.А.). [Салийхат Аскерге:] Сенлай **хатерсизге** эгеч, къарындаш да керек болмаз... (З.З.). **2. кёч.** Кюйсюз, адамгъа жазыкъсына билмеген, къаты жүреккли. **Хатерсиз** жау. **Хатерсиз** ёлюм. **Хатерсиз** толкъунла. ***Хатерсиз** душманладан жазыкъсыныулукъну ол

да [аппа] сакъламай эди (Т.А.). Ол [ырхы] огъурсуз, **хатерсиз** зат эди: жанлы, жансыз деп айырмай, аллына тюшгенни малтап, жокъ этип барды (Х.М.).

ХАТЕРСИЗ² сёзл. Кюйсюз, огъурсуз халда. **Хатерсиз** сёлешиу. **Хатериз** къарау. *Ёлет а **хатерсиз** къыра эди адамланы (Ш.Х.). Халкъны **хатерсиз** жегерге юйреннген Къамгъут бий шериятдан да къоркъмайды (А.Х.). Жангы чакъгъан кёгет тереклени сакъ буз **хатерсиз** тюйдю, гюлчюклерин къалдырмай жерге къуйду (Г.И.).

Хауле

ХАУЛЕ¹ сыф. 1. Аман айланыучу, саякъ. **Хауле** адам. **Хауле** тиширыу. *[Минат Къурманнга:] Не билейим, къарындашым, жаш бир **хауле** тиширыугъа тагъылгъанды дейдиле (К.Х.). 2. Ишлерге суймеучю, кюнюн бош айланып кетериучю. [Зурият жашына:] Мен санга ненча кере айтханма, ала, ишлемез ючюн, ауругъан неда башха сылтау этип, осал ишле бла кечиннген **хауле** жашладыла деп! (Ш.Х.).

ХАУЛЕ² сёзл. Саякълыкъ этип. **Хауле** айлан. **Хауле** жюрю. *[Махамет Исхакъгъа:] Да къыркъ жылгъа дери юйдегили болмагъан жаш **хауле** айланнганына сейирми этесе да?! (З.З.).

Хаух

ХАУХ¹ ат. Печь (юйню жылытыр, ашарыкъ этер ючюн хайырланылыучу къурулуш). *Бислимат, **хаухда** суу жылытып, аякъ-къашыкъ жууду да сора, как этерге деп, чоюн бла суу салды (К.Х.).

ХАУХ² сыф. Бир белгили заманны хайырланыр ючюн, хакъ тёленмей алыннган. **Хаух** кийим. **Хаух** ёгюзле. **Хаух** ат. *[Элкъан Назбийге:] Оллох, не ариу пальтонг барды! **Хаух** иш болмасын? (З.З.). Сахадин **Хаух** ат жегилген арбагъа биченни ауур жюклеп келе тургъанлай, арбаны арышы сынады (Ш.Х.).

ХАУХ³ сёзл. 1. Бир белгили заманнга хайырланыр ючюн, хакъ тёленмей. ***Хаух** бермесем, мен антсыз, мен бергенча келтирмесенг, сен антсыз (н.с.). **Хаух** берсенг, алаMAT этип берме (айт.). 2. Тынгылы угъай, бир кесек заманнга жарарча (болурча). **Хаух** этилген къошчукъ. **Хаух** къаланнган хуна. **Хаух** сюелген чыпын. *Аскербий, бир эски плащны да юсюне **Хаух** къаплап, юллесин да тарта, арбазда сюеле эди (Ш.Х.).

Хомух

ХОМУХ¹ сыф. 1. Эринчек, мёхел, жалкъау, жукъ этерге суймеген. **Хомух** адам. **Хомух** тиширыу. *«**Хомухду**, заманында къобалмайды, эрттенликде ийнек сауаргъа, мал къыстаргъа жарамайды», – деп, Жалдуз келинин сёге эди (Ш.М.). Жашла, **хомух** болмагъыз, жигер узалыгъыз ишге! Артха къалсакъ къоншуладан, Къаллыкъбыз биз беишге (О.С.). 2. Къоркъакъ, кёлсюз. ***Хомухдан** ёлгенден эсе, жигитлик этип ёл (айт.). Ай, **хомух** а, къоркъма сен, биз сени кишиге сатыугъа берлик туюлюбюз! (З.З.).

ХОМУХ² сёзл. Хомухлукъ этип, эринип. **Хомух** къымылдау. Ишге **хомух** узалыу. *[Исмайыл:] Асыры **хомух** къымылдагъанча кёрюнесиз, бюгюн хазна бошайлгъа эдигиз аппаны жерчигин [чалып] (К.М.).

Хор

ХОР¹ Зорлукъ, артыкълыкъ. **Хор** бла ишлет. **Хор** бла айтдыр. *[Жамийля:] Къызым, бош жиляйса, киши сени бери **хор** бла келтирмегенди! (3.3.). Хар ишни да адамгъа, зор, **хор** этмей, ариу айтып ангылатып, таплыкъ бла этдирирге боллукъду (Т.3.).

ХОР² Жырланы бирге жырлаучу жырчы коллектив. **Хоргъа** дирижёрлукъ этиу. Эр киши **хор**. Радиону **хору**. Пятницкий атлы **хор**. *Къабарты-Малкъарны миллет **хоруна** къыркъдан аслам артист къатышады («Заман»).

Хората

ХОРАТА¹ сыф. къарач. Кёл салмай, хылеу, учхара, тапсыз ишленнген; ышаннгысыз. **Хората** адам. **Хората** иш. *Белеуют, **хората** ишли адамны сыйы да мийик болмайды (К.К.). [Ислам Дагирге:] Огъай, анга [Хашимге] айтханма деп, ышанып кълма, ол **хората** болуучанды (С.К.).

ХОРАТА² сёзл. къарач. Кёл салмай, ашыкъ-бушукъ, хылымылы. Тынгылы сюртюлмей, **хората** жагъылып кългъан хуна. **Хората** жабылгъан кьош. **Хората** къланнган хуна. **Хората** салыннган кёпюр.

Хоча

ХОЧА¹ сыф. Иги, ахшы. Иш **хоча** туююдю. Аны адамлыгъы **хочады** дерча кёрюнмейди. *[Хыйса Маратха:] Да алай эсе, жаш, **хоча** туююдю ишинг (3.3.). [Залим Къайсыннга:] Бош махтанаса, **хоча** тенгинг жокъду (Г.Б.).

ХОЧА² сёзл. Тийишлисича, иги, тап дерча (угъайлаучу магъанада жюрютюледи). **Хоча** ангылатмадыла. **Хоча** кёрюнмейди. *[Маулут Наныугъа:] Махтаннган этгенликге, ол [Керим] бу затланы сенден **хоча** ангыламайды (Т.Ж.). – Угъай, угъай, ол [Тахир] да ингилиз тилни алай **хоча** билмейди (Ш.М.).

Хубудий

ХУБУДИЙ¹ сыф. Хылымылы, эски, ушагъыусуз. **Хубудий** тон. **Хубудий** кийимле. *[Ислам Баразгъа:] Бу **хубудий** пальтону да тешип, табыракъ олтурчу (3.3.). Жашны юсюнде **хубудий** курткачыгъы, чурукъ бурунлары да къатхан чабыр къулакълача къайырылып эдиле (К.Х.).

Хузум

ХУЗУМ¹ сыф. 1. Иги, тап, кереклисича этилмеген, хылымылы. **Хузум** юйчюк. **Хузум** буруу. *Зулкъарний жашлары этген чалы бурууну **хузум** жерлерин

тюзете тура эди (Т.А.). [Салых Хопайгъа:] Ма бу сен кѣрген **хузум** гытычыкъда биз кечинирге кюрешип тургъанлы, алты жыл озду (К.А.). **2. кѣч.** Аз, жетишмеген, кѣолайсыз. Билимден **хузум**. Акъылдан **хузум**. *[Аскер Домашха:] Ол акъылдан **хузум** бла сау юч сагъатны сѣлешип кѣалай туралдынг?! (З.З.).

ХУЗУМ² сѣзл. Кѣл салмай, аты-саны болсун деп, тынгылы, кереклисича угъай. **Хузум** кѣаланнган хуна. **Хузум** ишленнген кѣашпакъ. **Хузум** эшилген чалы. *Чабыр баулары да **хузум** тизилип, юсю-башы да тозурап, Махай кѣойларын сюрюп, элге жууукълашып келе болгъанды (К.М.).

Хумха

ХУМХА¹ сыф. Буруну бла сѣлешичю. бурун кѣатыш чыгъычу. **Хумха** ауаз. **Хумха** бурун. **Хумха** адам. *[Къыралбий:] Ма сау эки ыйыкъ мени бурунум **хумха** болуп тургъанлы (К.К.). – Къарындашыма айтсам, сени тап этер! – деди **хумха** ауазлы жашчыкъ Муслимге (Тек. Ж.).

ХУМХА² сѣзл. Буруну бла сѣлешгенча. **Хумха** сѣлешичю. Ауазы **хумха** чыгъычу. *Жаш, хар сѣзюн созуп, **хумха** сѣлешеди (Б.М.). Мудах къарап кѣзлери, **Хумха** чыгъа сѣзлери... (Б.И.).

Хунерли

ХУНЕРЛИ¹ сыф. Кѣаллай да болсун бир затха (ишге) хунери, усталыгъы болгъан. **Хунерли** адам. **Хунерли** жаш тѣлю. **Хунерли** музыкант. *Бусагъатдагъы жашла бла кѣызла хар затдан терен ангылаулары болгъан, **хунерли** адамладыла (З.З.). [Исмайыл:] Аллахха шукур, халкъыбызда **хунерли** адамланы саны кѣпден-кѣп бола барады! Бизни миллетибизни атын айтдыргъанла аладыла (Ш.Х.).

ХУНЕРЛИ² сѣзл. Хунерлик кѣргюзтюп. **Хунерли** урунургъа. **Хунерли** жазылгъан чыгъарма. Хар окъугъан юлгю алырча, суратлау кючю уллу болгъан, **хунерли** жазылгъан чыгъармала алай кѣп туююддюле десек, ѳтюрюк айтырыкъ туююлбюз («Заман»).

Хурмет

ХУРМЕТ¹ сыф. кѣарач. Адамны сыйын кѣргюзтген, сыйы кѣтюрюлгенине шагъатлыкъ этген; сыйлы. **Хурмет** грамота. **Хурмет** къанга. **Хурмет** кѣарауул. *Республикада бек махталгъан кѣурулушчу Кѣоркъмаз улу Сагитни карты **хурмет** къангадан кетмегенли он жыл болады («Кѣарачай»).

ХУРМЕТ² ат. **1.** Намыс, сый. Хорламны **хурметине**. Таматаны **хурмети**. *[Исса Байдуллахха:] Сау бол, кѣарындашыбыз! Бу киши жеринде бизни ким танып сыйларыкъ эди, сени **хурметинг** бла сыйлагъандыла ансы (Т.Ж.). [Кѣубудий:] Элни ичинде аныча [Шаухалча] намысы, **хурмети** жюрюген алай кѣп адам жокъ эди (К.Х.). **2. кѣарач.** Сюйюм, жюрек илешичю. Бетинде **хурмети**

болган адам. *Къызны **хурмет** төкген сыфатына аны [Сапарны] кёзюн алмай, къарап турлугъу келеди (С.К.). Чегетле жай кёзюуде табиьгъатха энчи **хурмет** саладыла (Б.М.).

Хурметли

ХУРМЕТЛИ¹ *сыф.* 1. Хурметге тийишли, багъалы, намыслы, сыйлы. **Хурметли** адам. **Хурметли** устаз. **Хурметли** къартла. *[Хаким:] **Хурметли** эгечлерибиз, къарындашларыбыз! Биз сизни Уллу хорламны кюню бла алгъышлайбыз!.. (К.Х.). Алиймырза элни **хурметли** къартларындан бири эди (З.З.). 2. *къарач.* Сюйдюмлю, ариу, жүрек илешген, жагъымлы, чырайлы. **Хурметли** къызла. **Хурметли** къач. **Хурметли** жаз.

ХУРМЕТЛИ² *сёзл.* Хурмет, намыс этип, сыйлы кёрюп. Байрамны **хурметли** белгилерге. **Хурметли** къуралган жашау. *Тамата къонакъла бла **хурметли** сёлешди, хар бирини жарысууна, соруууна тынгылы жууап берди (К.А.).

Хурметсиз

ХУРМЕТСИЗ¹ *сыф.* Кишиге хурмет, намыс этмеучю, кишини сыйын кёрмеучю. **Хурметсиз** адам. *[Илияс Юзеге:] Ай юйюнг бла, ол **хурметсиз** адамдан тилей турмай, манга келип къалсанг эди уа! (З.З.). [Назир Алийге:] Ол [Асхат], харип, санга угъай, туугъан эгечлерине да **хурметсизди** (Г.А.).

ХУРМЕТСИЗ² *сёзл.* Хурмет, намыс этмей, бет этмей. **Хурметсиз** сёлешиу. Онгсузгъа **хурметсиз** къарагъанла. **Хурметсиз** жууап этиу.

Хы

ХЫ¹ *кес.* 1. Хау, тюздю. *– **Хы**, мен кесим да барыргъа деп турама, – деди Алий (З.З.). [Асият:] Ай жаш, сен а таныймыса ол адамны? [Малик:] **Хы**, школ-да экибиз да бирге окъугъанбыз (Т.Ж.). 2. Хайда. *[Науруз:] **Хы**, энди кете барайыкъ (Ш.Х.). [Осман Келлетге:] Тохтаргъа унамай, тыйылмай тура эдинг да, **хы**, айтчы энди! (Б.С.).

ХЫ² *къарам. с.* Бусагъатда айтылган затха къошакъ халда, аны иги ангылатыр ючюн хайырланылады. *[Хадис Назирге:] **Хы**, унутуп къоя эдим: Омар сен телефон бла бир сёлеш деп тилегенди (З.З.). [Камал:] **Хы**, эсиме тюшдю: тарыхдан экзаменни бирси кюннге кёчюргендиле (Б.Х.).

Хыбырт

ХЫБЫРТ¹ *эрик. с.* Къатхан тери, тулукъ, гыбыт этиучю тауушну билдиреди. *Алыучу къатхан терилени къолу бла тийип, бюклеп, «**хыбырт-хыбырт**» этдиреди (К.Х.). Эрттеден бери ичине нартюх къуюлмаган тулукъ, ынна жау жакъгъанда, «**хыбырт-хыбырт**» этеди (К.М.).

ХЫБЫРТ² *сыф.* Къаты, иги ийленмеген, къатхан хыбырт-хыбырт этиучю (терини эм андан этилген затланы юслеринден). **Хыбырт** тон. **Хыбырт** тулукъ. **Хыбырт** териле. *[Исмайыл:] Не кёп махтансагъыз да, сизни пальтоларыгъыз-дан эсе мени **хыбырт** тонум игиди (3.3.).

ХЫБЫРТ³ *ат кул.* Уннга гаккы, жау, бал туз къошулуп, жукъа жайылгъан тылыдан кесилип этилген, жауда бишген, ууалыучу ашарыкъ. *Къызла тойгъа локъумла, **хыбыртла** этип жыйдыла (Т.А.). **Хыбырт** этерге уста Болуучуду Аминат, Хычинни уа кимден да Тап этеди Кеминат (Т.М.).

Хыйла

ХЫЙЛА¹ *сыф.* Аман акъыллы, муратына тюз жол бла угъай, фитна бла, харамлыкъ бла, алдау бла жетиучю, аманлыкъчы. **Хыйла** кёзле. **Хыйла** акъыл. **Хыйла** жол. *[Аппа:] Мени жашым эр кишиди, **хыйла** жол туюлдою жолу (Т.А.). Жашны башына бир жангы, **хыйла** акъыл келеди... (К.Х.).

ХЫЙЛА² *ат.* Харамлыкъ, фитна, аман акъыл. **Хыйла** бла алдау. **Хыйлагъа** уста адам. **Хыйланы** билмегенле. **Хыйлагъа** уста. *Сатанай къуртха къатынны **хыйлаларын** билгенди («Нартла»). Ёрюзмек эмегенлени тюрлю-тюрлю амалла, **хыйлала** бла хорлайды (Х.Т.).

ХЫЙЛА³ *сёзл.* Харамлыкъ, фитна этип, аман акъыл бла. Кимге болса да **хыйла** къараргъа. **Хыйла** ышарыу. **Хыйла** жойкъулланыу. *Аны [Къаспотну] **хыйла** ышаргъанына алданып, Аслан бла Каммой кеслерини татлы тенглери сунуп тургъан эдиле (Ш.Х.). Кука сёзлени тохтамай айтып, Алдаргъа эсе умутунг, **Хыйла** ышара келиучю жолну Къояргъа тюшер унутуп (МХЖ²).

Хыйласыз

ХЫЙЛАСЫЗ¹ *сыф.* Хыйланы билмеген, хыйласы болмагъан. **Хыйласыз** адам. **Хыйласыз** сёзле. **Хыйласыз** иш. *Назир, къарындашларыча болмай, тынч, жууаш, **хыйласыз** жашды (3.3.).

ХЫЙЛАСЫЗ² *сёзл.* Харамлыкъ, хыйла, фитна этмей. **Хыйласыз** жашаргъа. **Хыйласыз** сёлешиу. *[Къубадий:] Айхай, **хыйласыз** жашау этген, сиз айтханча тынч болса эди!.. (Ш.Х.). «Была барысы да **хыйласыз** сёлешгенча кёрюнедиле, сора бу адамланы жашаулары амандан-аман бола нек бара болур?» – деген сагъыш аны [къартны] къуруда къыйнагъанлай тура эди (Т.А.).

Хыйсап

ХЫЙСАП¹ **1.** Тергеу, чот, эсеп. Орта **хыйсап** бла. Биз этген **хыйсапха** кёре. *[Омар Хайям:] Мен этерме ол дуниянгы **хыйсабын** (О.Х.). Орта **хыйсап** бла алгъанда, хар гектардан комбайнла ындыргъа 32 центнер мюргеу ашырадыла («Къарачай»). **2. шк.** Математика задача. Сынау **хыйсап**. Къыйын **хыйсап**. *Ол жолгъу сынау иш къыйын **хыйсапладан** жыйышдырылгъан эди (С.К.).

3. *къарач. кёпл. сан.* Кёрюмдюле, итогла. Окъуу жылны **хыйсаплары**. Окъууда экинчи четвертны **хыйсаплары** къууандырырчадыла.

ХЫЙСАП² *къарач.* Мурат, акъыл. * – Не **хыйсап** бла экинчи къайтып кел-генигизни ангылатыгъыз! – деди къалауур солдат. – Мен командирге билдирге керекме! (К.Х.). [Мухажир:] Былайда журт ишлер, жашар **хыйсабыбыз** барды (Х.О.).

ХЫЙСАП³ *къарач.* Онг, амал, мадар. Кетер **хыйсап**. Неда болсун бир зат этер **хыйсап**. **Хыйсабы** болгъан адам. *[Азамат:] Юч кюнню жангур тохтамай, чалкъы чалыр **хыйсабыбыз** болмай турабыз (С.К.). [Махамет:] Бу жарлылагъа болушур **хыйсабы** болгъан аш-суу бла болушугъуз (Х.О.).

ХЫЙСАП⁴ Себеп, сылтау, чурум. Кетер **хыйсап** бла. Не **хыйсап** бла эсе да. *Ол [Аныуар] алай не **хыйсапдан** айтханын жашла ангыламадыла (З.З.). [Залимгерий:] Къанаматны кёлюн алыр **хыйсап** бла жашла бирден бирге алып, биягъы махтап тебиредиле (Т.Ж.).

Хыйсапсыз

ХЫЙСАПСЫЗ¹ *сыф.* Тергеялмазча, асыры кёп болгъан, мардасыз, ёлчемсиз. **Хыйсапсыз** мюлк. **Хыйсапсыз** къууанч. **Хыйсапсыз** ырысхы. **Хыйсапсыз** бай. *Жашны тенглеринден бирини кёлюне былай келгенди: «Арабин, бу керти да былай **хыйсапсыз** жигитмиди, огъосе бизни кибики бир бола тургъанлайынамы омакъландырып айланады халкъ?». Эмеген а, тебе кибики, **хыйсапсыз** уллу зат эди («Нартла»).

ХЫЙСАПСЫЗ² *сёзл.* 1. Ойламай, тергеу этмей. **Хыйсапсыз** сёлешиу. **Хыйсапсыз** айтып къоюу. *Аны **хыйсапсыз** сёлешгенин жаратмай, тынгылагъанла залдан бир-бир чыгъа башладыла (З.З.). 2. Чексиз, кёп, бек. **Хыйсапсыз** сюерге. **Хыйсапсыз** къууаныргъа. *Къууанчына халкъымы **Хыйсапсыз** къууанганма (С.А.). Жашлыгъымда, алданып, аны **хыйсапсыз** суюдjom, Къартлыгъымда, тас этип, Талай жылны мен куюдjom (Б.М.).

Хылымылы

ХЫЛЫМЫЛЫ¹ *сыф.* 1. Кир, кирли, тизгинсиз, жыйгъычсыз. **Хылымылы** отоу. **Хылымылы** кийим. **Хылымылы** затла. *Жашчыкъны юсю-башы **хылымылы**, къолчукълары, бети да кир эдиле (З.З.). 2. Тапсыз, аман, осал. **Хылымылы** адамла. **Хылымылы** ишле. *Жашыны бир **хылымылы** ишлеге къатыша айланнганын эшитип, Дауутну ичи от болду (К.М.).

ХЫЛЫМЫЛЫ² *сёзл.* Кёзге тапсыз кёрюнюрча, излемге келишмезча. **Хылымылы** кийинирге. **Хылымылы** къаланнган хуна. *[Исхакъ:] Ол эки жаш бурууну хунасыны ахыр табасын, къайры ашыкъгъан эселе да, **хылымылы** къалап кетгендиле (З.З.).

Хылыф

ХЫЛЫФ¹ *сыф.* Ашыкъ-бушукъ, бек ашыгъыучу (ашыгъыулу). **Хылыф** адам. **Хылыф** иш. **Хылыф** жүрюш.

ХЫЛЫФ² *сёзл.* Асыры ашыгъып, ашыкъ-бушукъ болуп. **Хылыф** кийиниу. **Хылыф** тешиниу. *Сары къозучукъ эмизикни **хылыф** тартады (К.Х.). Председатель ёчулген тютюн къыйырын жангыдан **хылыф** къабындырды (К.Х.). Зауурбек, **хылыф** кийинип, арбазгъа чыкъгъанында, элни старшинасы Къасай бла бир сары немисли автоматы бла сюелип тура эдиле (Т.Ж.).

Хыны

ХЫНЫ¹ *сыф.* 1. Огъурсуз, кюйсюз, ачыулу. **Хыны** ауаз. **Хыны** кёзле. **Хыны** къарам. **Хыны** адам. ***Хыны** сёз – башха къазыкъ (н.с.). Жашны следовательни сорууларына берген жууаплары асыры ёхтем, **хыны** окъуна эдиле (Г.Э.). 2. *кёч.* Асыры терк, къаты ургъан (баргъан, юфгюрген д.а.к.). **Хыны** жел. **Хыны** боран. **Хыны** жүрюш. **Хыны** суу. *Къыйыры-чеги кёрюнмеген аулакда барабыз. **Хыны** боран кёз ачдырмайды (Т.Ж.). Жюгенни бошлагъанлай, къаратору **хыны** жүрюшге кёчдю (К.К.).

ХЫНЫ² *ат.* Къаты айтылгъан сёз. *[Жаухарат Алимге:] Къой жарлы, ол [Мустафа] сени **хынынгы** кётюраллыкъ туююдю (Ш.М.). **Хыны** бирлеге дерсди, бирлеге уа жүрекден кетмезлик аурууду (Т.А.).

ХЫНЫ³ *сёзл.* 1. Огъурсуз, кюйсюз халда, ачыуланып. **Хыны** сёлешиу. Биреуге **хыны** къарау. **Хыны** узалыргъа. *Эм онглу тиширугъа аллайын санаргъа боллукъду: кече келген къонакълагъа ариу къарап, айыпсыз ашыргъан, ала ючюн эр кишисине къынгыр къарамагъан, **хыны** сёлешмеген (С.К.). Марат Назирни кёолундан китапны **хыны** сермеп алды да диванны юсюне атды (Г.Э.). 2. *кёч.* Асыры терек, къаты халда. Машинаны **хыны** сюрюу. *Элни ичинде жаш адамла машинала, мотоциклле бла асыры **хыны** жүрөйдюле («Заман»). **Хыны** ургъан жел юй башланы шиферлерин туюшюреди, ачыкъ терезелени миялаларын ууатады (Т.З.).

Хырха

ХЫРХА¹ *сыф.* Тунакы, хырылдагъан. **Хырха** ауаз. **Хырха** таууш. *Эшитемисе? – деди Мазан Билялгъа. – Ма ол **хырха** ауазлы эди бизни машинабызны сатып алгъан (К.Х.).

ХЫРХА² *сёзл.* Тунакы, хырылдагъан ауаз бла. **Хырха** сёлешиу. **Хырха** кычырыу.

Хыршы

ХЫРШЫ¹ Билеу таш. Къум **хыршы**. Уллу **хыршы**. Зыбыр **хыршы**. *Ингирде жашла, олтуруп чалгъыларын тишедиле, къайырылгъан жерлерин **хыршы** бла тюзетдиле да, сапларындан жерге чанчып, кёошха кирдиле (К.Х.).

ХЫРШЫ² *къарач.* Чалынырыкъ жер. *[Осман:]. **Хыршыгъа** тизилгенбиз. Аллыбызда жырчы Къамгъут, ахырында уа – Семен улу Далхат (Ч.М.).

Хычыуун

ХЫЧЫУУН¹ *сыф.* Ариу, жагъымлы, кёлге асыу болгъан. **Хычыуун** адам. **Хычыуун** ауаз. **Хычыуун** кече. ***Хычыуун** аязчыкъ уруп, Табийгъатны уятды. Анга жарыкъ ышара, Мычымай танг да атды (К.Х.).

ХЫЧЫУУН² *сёзл.* Ариу, жагъымлы, кёлге асыулу кёрюнюрча. **Хычыуун** ышарыргъа. **Хычыуун** сёлеширге. **Хычыуун** кюльорге. *[Назийфа Шабазгъа:] Угъай, угъай, Хамит а **хычыуун** кюлюучюдю! Ёзге уа сен да кюлесе, ажир киш-негенлей!.. (Т.Ж.). Бузулгъан эшек иерча, Хыш-мыш тургъан назмула. Кёлге **хычыуун** тиерча Болалмайдыла ала (Б.И.).

Ч

Чагъыдий

ЧАГЪЫДИЙ¹ 1. Къаты чабыучу, жюйрюк (атны юсюнден). ***Чагъыдий** къашха атым, Керек кюнде къанатым. Чаришледе оздурмайды, Чапхан аны тоздурмайды (Б.А.). 2. кёч. Огъурсуз. **Чагъыдий** тиширыу.

ЧАГЪЫДИЙ² *къарач.* Арыкъ, азгъан. **Чагъыдий** сабий. **Чагъыдий** санла. **Чагъыдий** ат. ***Чагъыдийни** арты озар (*айт.*).

Чагъым

ЧАГЪЫМ¹ *сыф. къарач.* Къалын, кёп болмагъан, аз, жукъа. **Чагъым** тишле. Адам **чагъым** болгъан орамла. *Чегетде Къашханы [ийнеки] излей айлана кетип, аны **чагъым** жерине чыкъдыкъ (Ч.М.). Элледеча болмай, шахарлада **чагъым** юдегиле бирда кёпдюле (С.К.). Майыл **чагъым** сюрюучюгюн кюте да келе турганды (С.К.).

ЧАГЪЫМ² *ат къарач.* Урлукъну чагъыуу, зыгыт этиую. Будаины **чагъымы**. Урлукъну **чагъымы**.

Чагъыр

ЧАГЪЫР¹ *ат.* Асламысында жюзюмден этилиучю, эсиртиучю ичги. Кючлю **чагъыр**. Татлы **чагъыр**. Эбизе **чагъыр**. Жюзюм **чагъыр**. *Бир чагъырды шу-ёхунг: сынтыл, сотур Этер жүрек жарангы **чагъыр** сокъур (О.Х.). Ичерикме ууахтыма дери мен. **Чагъыр** ийис урсун мени кёрюмден (О.Х.).

ЧАГЪЫР² *сыф. къарач.* Къолан. **Чагъыр** ийнек. **Чагъыр** тана. **Чагъыр** буу.

Чайкъа

ЧАЙКЪА¹ 1. Башынгы ары-бери къымылдат (не болса да бир затха ыразы болгъанынгы, болмагъанынгы, жарсыгъанынгы, сейирсиннгенинги д.а.к. башха затны билдирир ючюн). Башын **чайкъау**. *Ол хапарны барысындан да кеч эшитген Шарау, сейирсинип, башын **чайкъай**: «Аллах, Аллах, ол деген а неди?!» – деди (К.Х.). Асланны соруууна ол [Малик] жукъ айтмай, башын **чайкъап** кёйдю (З.З.). 2. Силкиндир, ёрге ат (адамны машинаны, арбаны д.б. затны юсюнден). Машина **чайкъайды** бизни. Арбазда **чайкъалып** барабыз. *[Саният:] Ач болмай, харип, быллай узакъ жолну арба **чайкъап** келген сабий, айхай, ач болур! (Ш.М.). 3. Ары-бери къымылдатып, къатыш эт (суусун затны). Айранны **чайкъа**. Гаккыны **чайкъа**. Жау **чайкъау**. *[Аскер:] Мен да, аннягъа

болушуп, жау **чайкъайма**, сютно тартама (З.З.). Аппа жуууртну, **чайкъамай**, къашыкъ бла уртлап ичди (Т.А.). 4. Ары-бери къымылдат (желни юсюнден). Аяз будай сабанны **чайкъайды**. Жел тереклени башларын **чайкъайды**. *Ала уа, байракъларын да жел **чайкъай**, атланы къыстау чапдырып, алгъа барадыла (Ш.М.). Будай сабанны жел, **чайкъап**, толкъунлатады (Т.Ж.).

ЧАЙКЪА² 1. Кийимни, быстырны жуууп кирин кетергенден сора, таза суугъа сугъуп сыкъ. Быстыр **чайкъаргъа**. **Чайкъап**, агъырыкыгъа жай. Носкилени **чайкъа**. *Азийнат къарап-къарагъынчы сабийлени уллу таз бла бир быстырларын жуууп, **чайкъап** кюннге жайды (Ш.Х.). 2. Не затны болса да дезинфекция этер неда тазалар ючюн жуу. Ауузунгу **чайкъа**. Челекни **чайкъау**. Сауутланы **чайкъаргъа**. Кёгетлени жылы суу бла **чайкъау**. *Къол-бет **чайкъап** тепсиге олтургъаныбызлай, эшикден ыннаны эгечи Муслиймат кирип келди (Ё.А.). Кеси уа [Забида] аллай жийиргениучю адамды, къолларын кюннге жюз кере **чайкъай** болур (З.З.).

Чайкъл

ЧАЙКЪАЛ¹ 1. Жел уруп, ары-бери бирча къымылда (битимлени, байракъны д.а.к. затны юсюнден). Будай сабан желде **чайкълалады**. Байракъ **чайкълалады**. *Жетген арпа сабан, алтынча жылтырап, жел ургъанда тенгизча **чайкълалады** (Къуд. Х.) Станисени арасында тагъылгъан къызыл байракъ, эрттенни аязда **чайкълала**, жашау биягъы орунуна къайтханын билдиреди (Х.О.). 2. Санланы ары-бери къымылдат (тепсегенде, жюригенде д.а.к. башха зат этгенде). **Чайкълалып** жюрирге. Тойда **чайкълалып** тепсеу. *Жаш, къызланы аллына терк-терк барып, **чайкълалып** тепсейди (Ш.М.). Мустафир, ауур жюгю болгъан туюча, **чайкълалып** келеди (Г.Э.). 3. Силкин, ёрге секир (арбаны, машинаны д.а.к. башха затны юсюнден). Ауур жюклю арба **чайкълалып** барады. *Чунгурлу, дуппурлу таш жолда арба **чайкълалып** барады (Б.М.). Сабан ызны ортасы бла ауур жюкленген цыган кибитка **чайкълала** барады (К.Х.). 4. *кёч. къарач*. Арсарлы бол. Хасанны ала (къызла) экиси да сюедице, ол а, анасына къайсын келин этерге билмей, **чайкълалады** (Б.М.).

ЧАЙКЪАЛ² Терк, ашыкъ-бушукъ жууун. **Чайкълалып** чыкъ. Ванныйда **чайкълал**. *[Къоналий Рамазаннга:] Тейри, бу жылы сууда, хар кюнден болмаса да, эки-юч кюнден бир **чайкълала** турганны хатасы болмаз эди (Г.Э.).

Чакъ

ЧАКЪ¹ *ат*. Заман, кезиу, ууахты. Кёгетле бишген **чакъ**. Кюз **чакъда**. Къонакъл келген **чакъда**. Жылны **чакълары**. *Мен, аязсам, мугур болуп бошайма, Кеф болсам а – акъылымы ташлайма. Кертилик **чакъ** бар ол эки арада, Жашай эсем, мен ол чакъда жашайма (О.Х.). Бу **чагъынгы** тергей бил! «Ой, тамбла не болур, не этерме?» – деп, таралма (О.Х.). Сатанай да, ойнагъанча, бош алай, Желмауузну жукълар **чагъын** шош марай... (Б.А.).

ЧАКЪ¹ *эт.* 1. Гюл эт (битимлени юслеринден). Жанкѳозла **чакѳгъандыла**. Алма, эрик терекле **чакѳгъандыла**. Чиммакѳ **чагѳаргѳа**. *Кюнлюм, чегет айырмай, жаш гяхиник кѳакѳгъанды. Бахчада балли терек кѳурмач киби **чакѳгъанды** (О.К.). Талада шаптал терек **чакѳгъанды**, Акѳ гуржабасы уа – айтхылыкѳ (Б.И.). Бек сюеме шахаргѳа жаз келгенин, Эрик, балли тереклени **чакѳдырып**, Арбаз асфальтда жылыннган кюнлени Жашчыкѳланы жаз ойна-тып, чапдырып (К.К.). 2. Жилтинле чыгѳар, жилтин эт, жилтинле. *Кѳзлерингде аллай отла **чагѳалла**, Сѳзлеринг да жютю окѳлача чыгѳалла (З.Т.). 3. Жилтин-ле чачырап, кѳысха-кѳысха, жарыкѳ жылтыра. *Кѳайда эсе да бирде, Минги тауну этегинде от **чакѳды**, кѳкню гюрюлдеую узакѳда эшитилди (К.Х.). Алгѳын **чакѳгыч** бла от **чагѳып**, кѳууну кѳабындырып, отну алай этип башлагѳандыла (З.Ж.). Элия айы-элиялы, кѳоркѳуулу, Кюкюрейди бек кѳаралып, от **чагѳып**. Темирчи да чалгѳы, тогѳай туйгенди, Гюрбежиде кѳмюрледен от жагѳып (Ш.С.). 4. Чапыр. Эринлери **чагѳыу**. *Кѳызчыкѳны эринлери **чакѳгъандыла**, тамагѳы кѳызаргѳанды, жѳтел этеди (Т.Ж.).

ЧАКЪ² *эт.* 1. Жюнню жая бла тит. *Аминат жюнню тарайды, Аслийжан аны **чагѳады**, аналары Айшат а ийиреди (К.М.). 2. Булгѳап кѳатышдыр. Жуууртну **чагѳаргѳа**. Гаккыланы **чагѳып**, кѳуймакѳ этиу. *Жети гаккыны **чагѳып**, Хусей кѳуймакѳ этеди. Ашаргѳа уа Хасан да Мычымайын жетеди (Г.М.).

Чакѳмакѳ

ЧАКѳМАКѳ¹ *сыѳ.* Тозурагѳан, таралмагѳан, кока (чачны юсюнден). Кир-ли, кир жабышхан (асламысында жаныуарны жюннюню, тюгюню юсюнден). **Чакѳмакѳ** чач. **Чакѳмакѳ** кѳой. **Чакѳмакѳ** жюн. *Аныуарны кѳойлары жай-лыкѳдан семирип, жылтырап угѳай, азып, **чакѳмакѳ** болуп келдиле (Т.Ж.). Ый-ыкѳдан сора кѳызчыкѳны агѳачда ачдан, кѳарыусуздан эси аууп, юсю-башы, чашчыгѳы да **чакѳмакѳ** болуп тургѳанлай тапдыла (Б.С.).

ЧАКѳМАКѳ² *ат.* Ууакѳ аякѳлы малны жюнюнде болуучу кир токѳмакѳ-ла. *Ынна жууардан алгѳа жюнню **чакѳмакѳларын** кѳыпты бла кесип кетер-ди (Т.Ж.).

Чал

ЧАЛ¹ *сыѳ.* Чачы, сакѳалы-мыйыгѳы агѳаргѳан. **Чал** сакѳал. **Чал** баш. *[Ха-улат эрине:] Чачынгдан да озуп, сакѳалын-мыйыгѳын да **чал** болгѳанда да, кѳоялмаймыса бу ичгини?! (Г.Э.). **Чал** сакѳаллы гырхы кишичик, таякѳчыгѳы бла паркетли полну кѳагѳып, ачыуланып, сѳлешип башлады... (К.Х.). 2. Кѳк, боз, кюл бетли. **Чал** ат. **Чал** кѳабан. *Олсагѳат алайгѳа, жалкѳасын кѳайырып, хурт-хурт эте, уллу **чал** кѳабан чыкѳды (Ш.Х.).

ЧАЛ² *ат.* Чачда, сакѳалда-мыйыкѳда агѳаргѳан тюкле. *[Мухарбий:] Ата, сени угѳай, энди мени да сакѳалыма **чал** ургѳанды (З.З.). [Самат Азретте:] Да бош ангылайса, энди хончаларынга **чал** ургѳан киши! (К.К.).

ЧАЛ³ *эт.* Чалгъы, косилка бла кесдир, юздюр, аудур. Кырдыкны **чалыргъа**. Бичен **чалыу**. ***Чалсанг** – чалгъы, орсанг – оракъ (*айт.*). Чалгъыны сабы узун болса, чалгъы **чалгъан** ишмиди (*айт.*).

Чалдиш

ЧАЛДИШ¹ *сыф.* Чалишдирип эшилген, согъулгъан. **Чалдиш** къумач. **Чалдиш** кёлек. **Чалдиш** пиджак. *Анния кёп тюрлю къумачланы ичинден багъа да болмагъан бир **чалдиш** къумачны сайлады (*Т.Ж.*). Ол а [Мухтар] къыш чилледе да жукъа **чалдиш** пальточукъ бла айланады (3.3.). [Келин:] Ол огъай юй тубюне суу бюрксем, **чалдиш** сызла этип бюркмейсе деп, кёбеди [къайын анам] (*С.К.*).

ЧАЛДИШ² *ат.* 1. Чыбыкъладан неда темир чыпындан этилген буруу. *[Сатанай] **чалдишде** бир къанатлыча, тутулуп... Суу анасы мынга эрип, сытылып... (*Б.А.*). 2. Базыкъ темир (неда агъач) чыбыкъладан эшилген, терезеге, эшикке д.а.к. башха затха салыныучу тыйгъыч, буруу. Темир **чалдиш**. Чыбыкъ **чалдиш**. Терезе **чалдишле**. *Шахарда фатар юйлени биринчи этажларыны терезелерини асламысыны темир **чалдишлери** бардыла (3.3.). 3. Ичинде къанатлы неда жаныуар жашар ючюн, темир чыбыкъладан чалишдирилип этилген орун. **Чалдишдеги** жыртхыч. Къушну **чалдишде** тут. *Сары-къолан тутуй къушчукъ **чалдишде** жырлайды (*Ш.С.*). Ёхтем аслан: «Мени мындан чыгъарыгъыз!» – дегенча, **чалдишден** бизге мудах къарайды (3.3.).

ЧАЛДИШ³ *эт.* Бутла тутмай, ары-бери аууша, сюрюше бар. **Чалдишип** атла. **Чалдишип** жыгъыл. *Сагит дагъыда къопду, бир кесекни **чалдише** барып, ауду (*Ш.Х.*). Мутай ингирде кеч, клубдан чыгъып, юйюне бара тургъанлай, онгуна бла солуна **чалдише** баргъан жашны ызындан жетди... (*К.Х.*).

Чалишдир

ЧАЛИШДИР¹ Эшип жалгъа. Чачха лента **чалишдирирге**. Чыбыкъладан чалычыкъ **чалишдириу**. Халыдан тартма **чалишдирирге** Носкийле **чалишдирирге**. *[Асият:] Жашха эки къауум ноский **чалишдирип** берген эдим да, ай да толу озгъунчу, ма табанлары тешилип турадыла! (*Ш.М.*).

ЧАЛИШДИР² Бутланы, билеклени, бармакъланы бир бири юслерине сал. Къолланы **чалишдир**. Бутланы **чалишдир**. *Ала, тюз къыргъызлыланы кеслерича, жерде кийиз юсюнде бутларын **чалишдирип** олтурадыла (3.3.). Дерсни айтыргъа сюнгенин эм алгъа ал партада къолларын **чалишдирип** олтургъан къызчыкъ билдирди (*Т.А.*).

Чанч

ЧАНЧ¹ 1. Жютю затны не да болсун бир башха затха сукъ, кийир. Этни шишге **чанчыргъа**. Мужураны жерге **чанчыу**. Сюнгюню **чанчып** иерге. Бичакъны этге **чанчыргъа**. *Биз **чанчхан** кибики сёзлери, От жанадыла кёзлери (*Б.А.*).

Кими от тамыза, кими мариновать этилген этни шишлеге **чанча**, кими къазан-да бишерик этни туурай турадыла (Т.Ж.).

ЧАНЧ² *къарач*. Ууат, ууакъ эт, уу (сёз ючюн гыржынны айраннга, сютге). Айраннга гыржын **чанч**. Ётмекни сютге **чанчып** аша. *Кемисхан, гыржынны жумушакъ жеринден жангы сют башына **чанчып**, ауруп жатхан Къаспотха ашатды (С.К.).

Чанчхы

ЧАНЧХЫ¹ *сыф*. 1. Ачы, тюртюп айтылгъан. **Чанчхы** сёзле. * [Шаухал Наурузгъа:] Сени тырманынгдан, **чанчхы** сёзлерингден эрикгенме (3.3.). Къууанчлы адамны **чанчхы** сёз бла халын бузаргъа суйгенле азмыдыла! (С.К.). 2. Масхара, хыликкя, самаркъау этгенни билдирген. **Чанчхы** къарам. **Чанчхы** сёз. * [Хамит:] Мен жётел этгенде, фашист офицер, **чанчхы** къарамын манга къаратды да автоматны юсюме айландырды (К.Х.).

ЧАНЧХЫ² *ат къарач*. Аш ашаучу шиш. **Чанчхы** бла ашаргъа. Кюмюш **чанчхыла**. * [Мурат Къасымгъа:] Алан, сен болмасанг, хычынны **чанчхы** бла ашагъан къарачайлы кёрмегенме! (К.К.). Шапаланы бирлери столлагъа тюрлю-тюрлю хантла саладыла, башхалары – кюмюш сай табакъчыкъ бла алтын суу ичирилген, кюмюш къашыкъла бла **чанчхыла**, шешала... (С.К.).

ЧАНЧХЫ³ *ат*. Чанчып аурутхан ауруу. **Чанчхысы** къозгъалыу. Белни **чанчхысы**. *Калмуг а, къайда сууукъ болгъан эсе да, белине **чанчхы** тийип жатады (Ч.И.). [Сагит:] Оллахий, боюнуму **чанчхысын**, массаж бла болмаса, дарман бла кетералмагъандыла! (К.Х.).

Чанчыл

ЧАНЧЫЛ¹ Кир, батыл, сугъул (жютю затны юсюнден). Биз **чанчылгъанча**. Бичакъ этге **чанчылды**. *Ёрюзмекни садакъ огъу эмегенни боюнуна **чанчылды** («Нартла»). Аны эшитгенлей, ання, жүрегине биз **чанчылгъанча** болуп, айтыргъа сёз тапмай, амалсызгъа къалды (Т.Ж.).

ЧАНЧЫЛ² *къарач*. Исламейге бар (аякъ бюгюп тепсе). *Жаш, секирип ортагъа чыкъды да, белинде къамасын тюзетип, **чанчылды** (С.К.).

Чапчакъ

ЧАПЧАКЪ¹ *сыф*. Кёпген, кёпчек болгъан. **Чапчакъ** къозучукъ. **Чапчакъ** болгъунчу ашау. Токълучукъ **чапчакъ** болду. Ийнеклени къарынлары **чапчакъдыла**.

ЧАПЧАКЪ² *ат*. Уллу чыккыр. Сыра **чапчакъ**. Боза **чапчакъ**. *Ёрюзмек, эки **чапчакъ** жыллыкъ боза ичирип, эмегенлени башларын хайран этди («Нартла»). Агунда Къарашауайгъа Ёрюзмекни **чапчакъда** жыллыкъ бозасындан бир гоппанны келтирип берди («Нартла»).

Чарпыусуз

ЧАРПЫУСУЗ¹ *сыф.* Адам, мал къоранчсыз, къоранч болмагъан, заран, хата кърмеген, кыйынлыкъ сынамагъан. **Чарпыусуз** жыл. **Чарпыусуз** тѣлю. *Озгъан жыл ууакъ аякълы малгъа да, тууарлагъа, жылкыгъа да **чарпыусуз** жыл болгъанды («Заман»).

ЧАРПЫУСУЗ² *сѣзл.* Тап, жукъ къорамай, заран тюшмей. **Чарпыусуз** аякъланыу. Малны тѣлюсюн **чарпыусуз** сакълау. **Чарпыусуз** ишлерге. *Къыш туугъан къозула, бузоула жазгъа **чарпыусуз** чыкыгъандыла («Заман»).

Чарс

ЧАРС¹ *ат.* Жукъа туман, тютюн, букъу. Кѣкге **чарс** чапханды. Тютюн **чарс**. *Тегерегим тул-туман болду, **чарс** болду. Акъ маралым мени аллымдан тас болду (МХЖ²). «Бас! Бас! Бас!» – деп, тегерек да **чарс** болуп, Дуния ариу къобуз болуп, къарс болуп!.. (Б.А.). Кѣкню **чарс** басханды, кюн мутхузду, терекле, таула уа сагъышлы мутурайыпдыла (М.М.).

ЧАРС² *ат къарач.* Чариш (атла бла чабышда эришиу). *Ат **чарсда**, ит ыстауатда сагъынылыр (*айт.*). **Чарсда** алчыны эл кѣреди (*айт.*). Аскербийни Желжетмези **чарсда** биринчи келди (К.К.). Жашла таш атыша, къара атыша, **чарсха** хазырлана турадыла (С.К.).

ЧАРС³ *сѣзл.* Иги, ачыкъ угъай, ала-къола (кѣзлени кѣрюулерины юсюнден). *[Исмайыл:] Кѣзлерим осал болгъандыла, тюз аллымдагъы затны окъуна **чарс** кѣредиле (Ш.Х.). Аппабыз къарт болгъанды: Сексан беш жыл толгъанды. Шош-шош чыгъа сѣзлери, **Чарс** кѣрелле кѣзлери (Б.А.).

Чарх

ЧАРХ¹ Адамны, жаныуарны санлары барысы да бирге. *[Мазан:] Бош ий-нанмайсыз. Алгъыннгы къарыу кетгенди. Иги ишлеген жангыз бир **чархым** да жокъду (Ш.Х.). [Аминат Сауардиннге:] Сенича **чархы** сау адамгъа чалгъы жарау орунуна болургъа керекди. Сен а сынчыкълап, тарыгъып тураса! (Г.Э.).

ЧАРХ² Кѣчер агъачында бурулуп, арбаны, машинаны д.а.к. башха затны айландырыучу (бардырыучу) тегерек, тогъай формалы зат. Арбаны **чархы**. Эки **чархлы** арба. Машинаны **чархлары**. **Чархны** ызы. ***Чархла** да кезиу тѣнгерейдиле (*айт.*). **Чарх** къалайгъа бурулса, жашау да – алайгъа (*айт.*).

Чат

ЧАТ¹ Адамны эки бутуну арасы, бирге къошулгъан жери. *Аппа жукълап, киштик да аны **чатына** кысылып жатады (Б.С.). Ала, керохларын атып, сермешге киришдиле. Кѣп мычымай, милицияны офицери аманлыкъчыны **чатына** буту бла уруп аудурду да къолларын бугъоулады («Заман»).

ЧАТ² Таулары арасында алаша жер, терен болмагъан кѳулакъ. *Алаша кѳа-
лын туман тош **чатлагъа** мыстындау уюгъанча шош олтургъанды (К.Х.). Кѳош-
ну тюз ол Наныкѳлы **чатха** кирген жерини бери аллында орнатдыкъ (К.Х.).

Чач

ЧАЧ¹ *ат.* Адамны башында тѳюклери. Акъ **чач**. **Чачы** агъаргъан киши. Бурма
чач. **Чачы** табанына жетген кѳыз. **Чач** тараргъа. *[Нюржан Сафиятха:] Э кѳыз,
Мухаммат кѳуру **чачын** угъай, кѳашларын, мыйыкѳларын да боягъан этеди
дейдиле! (3.3.). Сени кѳара **чачынг**, табанынга жете, Кѳзлеринг кѳюле тургъан-
лай, Узун кирпичке кѳзлеринг жабып, Жарыкѳларын жашыргъанлай (Б.А.).

ЧАЧ² *эт.* 1. Ары-бери ат, жай, сеп, тѳк, кѳуй. Биченни **чачып** жыяргъа.
Мешхутну бахчагъа **чачыу**. Хапчуклары **чачыу**. *Бахчаны кѳой мешхут **чачыл-**
гъан жеринде картоф бек иги битгенди (3.3.). [Амин:] Амма, мени китаплары-
мы биягъы Азийнатмы **чачханды?** (Ш.Х.). 2. Суусун затны бюрк, тѳк. Суу **ча-**
чаргъа. Шытыларын **чачыу**. *Ала [жашчыкѳла] арбазда бир бирни кѳууадыла,
бир бирге суу **чачып** ойнайдыла (Т.Ж.). Шампанскени хыны ачып, Солтан стол-
да олтургъан эки кѳызны юсюне **чачхан** эди (3.3.). 3. Сеп (урлукѳну). Урлукѳ
чачыу. *Аппа, мигидауну арпасын бахчагъа **чачып** бошагъынчы, солургъа
олтурмады (К.М.). 4. Юлеш, адамлагъа берип тауус. *[Асият] Мен жылла бла
кѳыйналып жыйгъан ырысхыны бу [Мадина], жыл да озгѳунчу, кимге болса
чачып бошагъанды (Ш.М.). Байлыкѳны жыйгъан кѳыйын, **чачхан** тынч (н.с.).
5. *кѳч*. Кѳайгѳыны, сагъышны д.а.к. башха затны кетерча, унутурча эт. Кѳайгѳы-
ны **чачаргъа**. Сагъышлары **чачыу**. *Сен келдинг да кѳлюмю ачдын, Сагъыш-
ларымы **чачдын** (3.Т.). Школлары эшиклери бизге кенг ачылдыла, Кѳайгѳы,
жарсыу да энди кѳайтмаздан **чачылдыла** (С.А.). 6. Жай, кетер. Жел булутлары
чачды. Сабийлени каникуллагъа **чачыу**. Ит кѳой сѳрююню **чачды**. *[Муста-
фир Назирге:] Ай юйюнге ахшылыкѳ, биз адамлары **чачхынчы** келсенг эди
уа! (3.3.). Суху жел мычмай булутлары **чачды** да, аланы артларында бугѳуп
тургъан кюнню кѳзю табийгъатха ышарып кѳарады (К.Х.). 7. *кѳч*. Араларын
буз, бир бирден айыр, бирге жашамазча эт. Юйюрню **чачыу**. Юйню **чач**. *[Ис-
лам жашына:] Сен кимни сѳзюне да бош кѳарадын, юйюрюнгю **чачханынгы**
терс этдинг!.. (К.Х.). [Кемисхан:] Адамлары араларында сууукѳлукѳ салгъан-
лагъа, сен, мен деп, бир бирни ангылап, жашап тургъан адамлары юйлерин **ча-**
чаргъа излеп айланганлагъа Аллах кѳалай кече болур?! (Г.Э.). 8. Не да болсун
бир мурат бла жыйылгъанлары кѳч бла кѳыста, кетер. Демонстрацияны **ча-**
чыу. Митингни **чачаргъа**. *Милиция эркинликсиз митинглени **чачарыкѳды**
(«Заман»). Украинаны президенти, парламентни, правительствону да **чачып**,
жангыдан айыыргъа деген указ басмалагъанды («Заман»). 9. Жангыдан тап
ишлерча этип жыяр ючюн, механизмни кесеклерин бир бирден айыр. Машина-
ны **чачаргъа**. Моторну **чачаргъа**. Сагъатны **чачыу**. *[Аслан Юсюпге:] Машина-
мы **чачхан** этгенме, алай, сен болушмасан, мен кесим аны жаз башына дери да
жыяллыкѳ тѳююлме (К.Х.).

Чегет

ЧЕГЕТ¹ Тауну шимал жаны, кюнлюмге къаршы жаны. *Кюнлюмледе жан-къозла чагъа, терекле да капол эте башлагъандыла, **чегетледе** уа алыкъа къар эрип бошамагъанды (У.И.). [Оразай:] Былайы **чегетди** да, кюн кеч тиеди (З.З.).

ЧЕГЕТ² *къарач.* Агъач (терекле кёп ёсген жер). Къайын **чегет** Къалын **чегет**. **Чегетни** къыйыры. ***Чегетге** барады – элге къарайды, элге барады – **чегетге** къарайды (элб.). **Чегет** бёрюсюз болмаз (н.с.). **Чегетни** душманы – отунчу (*айт.*). **Чегет** болмай жашамаз, «таркъ» демейин ашамаз (элб.).

Чек

ЧЕК¹ *ат.* 1. Жер юлюшлени, къоншу эллени, республиканы, къыралланы д.а.к. башха затланы араларын айыргъан ызлыкъ, белги. Къоншуланы жер юлюшлерини **чеги**. Къыралны **чеклери**. **Чеклени** сакълау. **Чекден** тышында. *[Харун:] Къоншум Науруз бла **чекде** биз туугъунчудан тургъан къоз терек быйылча бир заманда да чакъмагъанды (Ш.Х.). **Чегибизге** кирген душман къобалмазча ууатылды (К.Х.). 2. Не затны болса да мардасы. Затны **чеги**. Оюнну, кюлкюню **чеги**. *[Наныу Ийналукъгъа:] Хар затны да **чеги** болады, аны сен да ангыларгъа керексе (З.З.). Эпика поэзияда назмуладача **чек** болмайды (Х.Т.).

ЧЕК² *эт.* 1. Базманда тарт, не затны болса да ауурлугъун тохташдыр. Малны **чек**. Нартюхню **чегиу**. **Чегилген** бичен. *Бир жол ындырдан **чегип** жиберген будайны, элге жетгинчи, 2 центнери кем болады (К.Х.). Аны [агрономну] хар сёзю, тюз базманда **чекгенча**, кесгин, ачыкъ эди (З.З.). 2. Тарт, бир белгили ауурлукъну билдир. Тонна **чекген** бугъа. Жарым кило **чекген** алма. *Гитче кёрюннгенликге, уллу ийнекден эсе, экижашар бугъачыкъ ауур **чекди** (З.Ж.). [Жантуу:] Ёсюмю менден аны [Саматны] уллуду, алай базманда уа мен андан 3 килограммгъа артыкъ **чегеме** (Т.Ж.). 3. *кёч.* Азап, къыйынлыкъ д.а.к. башха зат сына, аланы жашауунгда кёр. Азап **чегерге**. Къыйынлыкъ **чегиу**. *Къыйынлыкъны кеси **чекмеген** ангыламайды (Т.А.). [Къубадий Мусосха:] Сени ючюн мен сынамагъан, **чекмеген** не къалды?! (З.З.).

Чексиз

ЧЕКЧИЗ¹ *сыф.* 1. Чеги болмагъан, къыйыры кёрюнмеген. **Чексиз** аулакъла. ***Чексиз** къум аулакъда кериуан барады (Б.М.). **Чексиз** кёкде жулдузла, Белгисизди саныгъыз. Жарытасыз кечени, Ауруп бизге жаныгъыз (С.А.). 2. Бек уллу, тыйгъычсыз. **Чексиз** суймеклик. **Чексиз** ийнаныулукъ. **Чексиз** халаллыкъ. *Мени санга суймеклигим **чексиз** болгъанын билсенг, Термилмез эдим былай, Сен да менича суйсенг (Х.О.).

ЧЕКСИЗ² *сёзл.* Бек, мардасы, чеги болмай. **Чексиз** къууаныргъа. Ата журтну **чексиз** сюерге. **Чексиз** къыйналыу. *Журтун **чексиз** суйгенле, Аны ючюн жан бергенле! Ыразыбыз биз сизге, Сиз туюлсюз ёлгенле! (С.А.).

Чепкен

ЧЕПКЕН¹ Жюн халыдан тауатда (адам кеси этген станокда) согъулгъан, тыш кийимлик къумач. *Чоллакъ атып, **чепкен** сокъгъан, Тауатыма олтуруп, Къоба эдим солуу алмай, Къоюн агъач толтуруп (Г.Б.). Сабийле, агъачдан чана этип, учхандыла, къатынла, тауат этип, **чепкен** сокъгъандыла (К.М.).

ЧЕПКЕН² Чепкенден этилиучю, жагъасыз, узун, эр киши тыш кийим. **Чепкенинги** женглерин. *Тепсерге чыкъсанг къайырып, Сюерик эдим къызладан Чакъырсанг мени айырып (МХЖ²). Акъсыл **чепкен**, мухар бёрк Санга бек жарашадыла. Аланы кийип чыкъсанг, Къызла да къарашадыла (МХЖ²).

ЧЕПКЕН³ *къарач. Жыйрыкъ* деген бла бир магъанадады. Узун **чепкен**. **Чепкен** киерге. Жангы **чепкен**. *Асфальт жолну туура ортасы бла, узун **чепкенини** кенг этеклери чайкъалып, бир амма, гузаба-гузаба атлап, жёбелеп бара тургъанды (С.К.). Акъ дарий **чепкенин** кийип, Дауум, мёлек кирик, жашны къатында сюелип турады (Б.Х.).

Чечек

ЧЕЧЕК¹ Адамны териси чапырып, ууакъ хуппежинчикле болуучу, артда уа ала, къургъакъсып, таплагъа айланыучу, къыйын эм жугъушлу ауруу. Суу **чечек**. Къара **чечек**. **Чечек** салыргъа. *Элде **чечекден** ауругъан сабийлени саны кёпден-кёп бола бара эди (Б.С.). Кюнлени биринде бир **чечек** таплы эр киши Мухамматны излеп келди (З.З.).

ЧЕЧЕК² Хансны чагъыучу жери, чагъыучу хансны гюллери. Гюлню **чечеклери**. Хансны **чечеклери**. *[Сауарбий:] Биз чалгъы чалгъан жерде бир къатын бла киши хансланы **чечеклерин** жыя айлана эдиле (З.З.). Хансланы **чечеклерин** къурутуп, аладан кёп тюрлю дарман этедиле («Заман»).

Чечен

ЧЕЧЕН¹ *эск.* Сёзге уста болгъан, уста сёлеше билген. *Ариу кёзюнден, **чечен** сёзюнден танылыр (*айт.*). [Исхакъ Даутта:] Тейри, къарындашым, бурунгулула айтханлай, къолунг бечел эсе да, сёзюнг а **чеченди** (З.Ж.).

ЧЕЧЕН² Чеченлиленики, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы болгъан. **Чечен** тил. **Чечен** литература. **Чечен** культура. **Чечен** искусство.

Чёк

ЧЁК¹ *ат этн.* Сабийни бешикге салгъанда этилиучю къууанч. *[Назийфа Хусейге:] Сабий **чёкге** къатынла жыйылыучудула, не ичги хапар айтаса?! (К.Х.).

ЧЁК² *эт. 1.* Олтур. Шинтикге **чёгерге**. Арбазда **чёгерге**. Стол артына **чёгюу**. Ашаргъа **чёгерге**. *Орам шинтикде **чёгюп**, хапар айта тургъан къартланы къат-

ларына бир омакъ «Жигули» келип тохтады (3.3.). – Кел, **чѐк** былайгъа, – деп, Масхут Аскерге кесини къатында бош шинтикни кѐргюзтдю (К.Х.). 2. Чѐгеле, тобукъланы бюгюп, аякъларынгы юсюне олтур. *Мазан, энишге **чѐгюп**, киштикни букъгъан жерин изледи, болса да ол Мазан табарча букъмагъан эди (К.М.). Хашим бирсиле **чѐгюп** атханда да тийиралмагъан илишанны, ѳретинлей атып, беш кере тийирди (3.3.). 3. Юсюне къонуп, не затны болса да бас, жап, тумала. Туман алашагъа **чѐкдю**. Букъу бираз **чѐкгенди**. Хлор адырда сууну тюрбюне **чѐгеди**. *Тапсыз жердеми ишленген эди огъосе мурдору тынгылы салынмагъанмы эди. Маликни жангы юю **чѐгюп**, къабыргъалары узун-узун жарылып башладыла (Т.Ж.). Суу себип сыйпагъандан сора, арбазны букъусу **чѐкдю** (3.3.). 4. Алаша, гитче бол; азай, таркъай. Къабыр **чѐкдю**. Гебенле иги кесек **чѐкгендиле**. Суу, **чѐгюп**, таза келеди. Къолну кѐпгени бираз **чѐкгенди**. *Кѐзлерини кѐпгенлери энди **чѐге** келген Блинов Манарны тырманларына баш тѐбен къарап тынгылай эди (Э.О.). [Хаким:] Тауда биз этип кетген уллу гебенле, бир айдан сора келтирирге барсакъ, **чѐгюп**, гитче лыппырчыкъла болуп тура эдиле (К.Х.). 5. *кѐч*. Энишге тюрш, алаша бол. Намысы **чѐгюу**. Даражасы **чѐгюу**. *[Хутай Унуха:] Охо, сен бери келгенликге, даражанг **чѐгерик** тюрюлдю (3.3.). Жашы тутулгъанлы бери аны [Маштайны] элде жюрюучю намысы **чѐкген** эди (К.Х.).

Чѐп

ЧѐП¹ Кырдык, мирзеу битим эм аланы сабакъчыкълары. **Чѐбюн** да къоймай жыяргъа. *Кѐзюнде тереги болгъан **чѐбю** болгъаннга кюле эди (н.с.). **Чѐпню** кѐтюрсенг, тюрбюнден сяз чыгъар (н.с.). **Чѐпден** тайгъан кѐпден таяр (н.с.).

ЧѐП² Эки неда андан аслам адамны арасында даулашны, ѳчню тохташдырыр ючюн, бир кибик затланы ичлеринден тартып алыныучу энчи белгичик. **Чѐп** атаргъа. **Чѐп** манга тюршдю. *[Харун:] Чалгъыланы тишерге **чѐп** биягъы Хасаннга тюршдю (К.Х.). Отунну сен жар, мен жаргъа къалып, къарындашла, Омар бла Аскер, **чѐп** атдыла (3.3.).

Чѐрчек

ЧѐРЧЕК¹ *сыф*. Женгил къымылдаучу, тири. **Чѐрчек** жашчыкъ. Адамны **чѐрчек** заманы. **Чѐрчек** санла. ***Чѐрчек** къозучукъла кюн бетде чариш этедиле (3.3.). Хайнухну сын къатдырады Асланчыкъ – бурмачашчыкъ. Аны кѐпге бурдуруп, Барын хорлайд **чѐрчек** жашчыкъ (О.С.).

ЧѐРЧЕК² *сязл*. Женгил, терк, эрлай. **Чѐрчек** къымылдаргъа. **Чѐрчек** узалыргъа. **Чѐрчек** жууапларгъа. *[Салийхат Назирге:] Бош махтанма, сенден эсе Аскер **чѐрчек** къымылдайды! Ма сеникиле эки гебен сюегинчи, аны жыйыны ючюнчюню бошай турады (Къуд. Х.). – Иги, мен сюйгенча, **чѐрчек** узалмайса! – деп, Масхут Адилни къолундан балтасын алып, чынар тѐммекни, керилип-керилип уруп, къарап-къарагъынчы ууакъ-ууакъ этди (Т.Ж.).

Чиби

ЧИБИ¹ *ат саб.* Улакъ. *Гыржын бурхуланы Азий **Чибиге** ашатады. Къарап-къарагъынчы Ол аланы бошатады (Г.М.).

ЧИБИ² *сыф. къарач.* Хыйлачы, харамлыкъчы, уручу. *[Халиймат Османнга:] Огъай, къарнашым, анга [Махмутха] бошунагъа жарсыйса. Ол сенича тюлдо, аны къолу **чибиди** (Къ.К.).

Чий

ЧИЙ¹ *ат.* Къамишден неда анга ушагъан къаты къауралы хансдан этилген, кийиз, жамычы басханда хайырланылыучу зат. *Амма **чийге** жайгъан кийизлик жүнню юсюне Зурият суу сепди, сора экиси да аны, сакъ чырмап, юй тюбюнде ары бла бери айландырып башладыла... (Г.Б.).

ЧИЙ² *сыф. 1.* Бишмеген неда жарты бишген. **Чий** гыржын. **Чий** эт. *Гыржынны кёп чайнасанг, **чий** кёрюнюр (*айт.*). Хыярны **чийлей** ашап, хууанны уа къазанда биширгенлей (*айт.*). Уллу къазанда бишген эт **чий** къалмаз (*айт.*). **2.** Бишмеген, жетмеген (кёгетни юсюнден). **Чий** алмала. **Чий** эрик. *Аппа уа **чий** алмаланы жыртхан сабийлеге: «Алай этсегиз, мен сизге жомакъ айтырыкъ туююлме!» – деди (Т.А.). **3.** Къурумагъан, мылы. **Чий** кырдык. **Чий** отунла. *Фатеген къуйгъандан сора да, **чий** отунла чырс-чырс эте, кёпге дери жанмай турдула (Г.Б.). **4. кёч.** Къошагъы, къатышы болмагъан, таза. **Чий** алтын. **Чий** дарий. *[Омар:] Угъай, тейри, Ахмат, кюмюшню уа бу тюрлюсю тюз **чий** алтынча сыйлыды! (З.Ж.). **5. кёч.** Кемчилиги болгъан, тапсыз. **Чий** ишли адам. *Иш сен **чий** десенг – **чийди**, биш десенг – бишди (н.с.).

ЧИЙ³ *ат.* Кемчилик. **Чийин** билдирмезге. **Чий** табаргъа. *Айхай да, Къоналий жашыны **чийин** киши да билмесе сую эди (К.Х.). Аны [хуначыны] ишинде участканы мастери бир тюрлю да **чий** табалмады («Заман»).

Чилле

ЧИЛЛЕ¹ **1.** Чилле къурт ичинден чыгъаргъан затдан этилиучю халы. **Чилледен** этилген чалыу. **Чилледен** халы этерге. *Хасанны тамада кызы Зурида уа **чилле** этген цехде ишлейди (Ж.Б.). **2.** Аллай халыдан согъулуучу къумач. *Ыннаны кюбюрю дарийден, **чилледен**, тюрлю-тюрлю кишмирледен толу болгъанлыкъгъа, «Бир Аллах, жугъум да жокъду!» – дерге бек суюди (Г.Б.).

ЧИЛЛЕ² Къышны бек сууукъ, жайны уа бек исси къыркъышар кюнлери. Жай **чилле**. Къыш **чилле**. *Къыш **чилледе** къуу сакъла, жай чилледе суу сакъла (*айт.*). Жай **чиллеледе** безгек боллукъса, Алып кетмесем наратха (*фольк.*).

Чинке

ЧИНКЕ¹ Суу кёп къошулгъан, бек жукъа (айранны юсюнден). *[Асият Юсюнге:] Ай, болса уа, **чинке** айран бла окъуна, табу да этип, ашар эдинг былай жылы гыржынны уа! (Э.О.).

ЧИНКЕ² *ц. диал.* Иничке, назик. **Чинке** бел. **Чинке** бутла. **Чинке** бармакъла.

Чирик

ЧИРИК¹ *сыф.* 1. Чириген неда чирий тургъан. **Чирик** нарат. **Чирик** тёммек. **Чирик** хырык. *Кюнде кёп туруп кёуу болгъан **чирик**, пура отунла, терк окъуна кюйюп, мыдых этмей, кюл болуп къалдыла (К.Х.). 2. *кёч.* Эски, жашаугъа келишмеген, андан артха къалгъан. **Чирик** адетле. **Чирик** төре.

ЧИРИК² *ат.* 1. Чириген зат. Алманы **чириги**. ***Чирикге** чибин къонар (*айт.*). 2. *къарач.* Мешхут (хайыуанланы кирлерини аланы тюплерине жайылгъан салам бла къатышып чиригени). Бахчалагъа **чирикни** тегюу. Къой **чирик**. Тууар **чирик**. **Чирик** тегюлген жер.

Чокъуракъ

ЧОКЪУРАКЪ¹ Метекени эм анга ушагъан омуруусуз жаныуарланы къаты, къоруулаучу тыш къабукълары. Метекени **чокъурагъы**. *– Сен гинжинг бла ойнаргъа къоймай эсенг, – деди Марзиятчыкъ Лизагъа, жилимсырап, – мен а аття келтирген **чокъуракъларымы** санга кёргюзтюрюк туююлме (Тек. Ж.). Къулакъ суучукъла таркъайгъандыла, бусагъатда аланы тамычылары, **чокъуракча**, тазаладыла (Х.О.).

ЧОКЪУРАКЪ² *сыф.* Тап-таза, жылтырап тургъан (сууну юсюнден). **Чокъуракъ** шауданла. **Чокъуракъ** суула. ***Чокъуракъ** суучукъну шорхулдагъанына тынгыласанг, жырларыгъынг келеди (З.З.). Кюзгюча жылтырагъан тау шауданчыкъны **чокъуракъ** сууундан бауурланып ичеме (К.Х.). Суу тал чыбыкъ, алтын чабакъ – Сатанай! Суу **чокъуракъ**, жуддуз чыракъ – Сатанай! (Б.А.).

Чола

ЧОЛА¹ *сыф.* 1. Учхара, ышаннгылы болмагъан, тапсыз. **Чола** жер. *Бир **чола** жерчиги болмагъан ким барды! (С.К.). Хар адамны **Чола** жерин излейдиле, Тапсала уа, чамланып, Тырман бла бизлейдиле (Б.Х.). 2. Къорулмагъан, сакъланмагъан. **Чола** заман. **Чола** мал. **Чола** ырысхы. *Бёрюле уа **чола** малгъа тюбедик деп, кёууандыла, Бугъачыкъны хорлап, жыгып, аны бла жубандыла (Х.О.). 3. Тапсыз, кёл салынмай, аты-саны болгъан, этилген. **Чола** иш. **Чола** билим. *Ол устазны бийик окъуу юйню бошагъан диплому болгъанлыкъгъа, билими **чола** болгъанын комиссия, юч-тёрт дерсине баргъанлай, тохташдырады (Ш.М.).

ЧОЛА² *сёзл.* 1. Кёл салмай, тапсыз, тийишлисича этмей (болмай). **Чола** эшилген чалы. **Чола** жонулгъан агъач. **Чола** къаланнган хуна. *Асыры ашыкъгъандан, жаш, машинасыны моторун **чола** жыйып, жолгъа чыкъгъанды (Ш.Х.). Сабийле **чола** артхан бахчаны, жауун жаугъанлай, жангыдан ханс басды (Т.Ж.). 2. *къарач.* Жарты-къурту. **Чола** ангыла. **Чола** эшит. *[Ислам Мухтаргъа:] Кеслерини ишлерин сенича **чола** ангылагъанла дагъыда болурла (Х.О.). [Науруз:] Ол жол, **чола** эшитип, иги ангыламай къалгъанма, айтыгъыз, маржа, бир толу хапар!.. (Б.Х.).

Чомарт

ЧОМАРТ¹ *сыф.* 1. Адамгъа жугъун къызгъанмай бериучю, къызгъанмай жоюучю, къызгъанч болмагъан. **Чомарт** адам. Ашха **чомарт**. **Чомарт** къонакъ-бай. *Ол [Исмайыл] **чомарт** а туююл эди (3.3.). Омакъ сёзге аны [Келлетни] кесича **чомарт** адам табаргъа кыйын эди, не сёгюмлю адамны да махтагъан этиучю эди (К.Х.). 2. Бай, керекли заты кёп болгъан. Жерибиз **чомартды**. **Чомарт** табийгъат. *Табийгъат быйыл башха жылладан эсе **чомартды**: биченни заманында этдирди, мюргеуню къоранчсыз жыйдырды, кёгетлени сыйыннгысыз битдирди (К.К.).

ЧОМАРТ² *сёзл.* Къызгъанмай, жугъун аямай. *Артыкъ ахчанг толуп тургъанча, хаман тегерегинги алып, сени суйгенден ёле тургъанча этиучю тенглеринги **чомарт** сыйларгъа, женгил-женгил ичирирге керекди... (С.Х.). [Халий-мат Азноргъа:] Да хау, биреуню ырысхысын а бек **чомарт** юлешесе, атангыкы болса, кёрюр эдик къалай берлигинги!.. (К.Х.).

Чорт

ЧОРТ¹ *сыф.* 1. Тик. **Чорт** къая. **Чорт** жар. *Тогъаймюйюз жугъутур **чорт** къаяны башындан энишге ёхтем къарайды (Къул. Х.). 2. Къысха. **Чорт** бурун. **Чорт** бурунлу къуш. ***Чорт** къуйрукълу хора атым, Жолгъа чыкъсам, сен – къанатым (С.А.).

ЧОРТ² *сёзл.* 1. Эм къысхасы бла, тюз къыркъып. *Ит а поездни ызындан жолну **чорт** къыркъып чабады (Г.Б.). Машина жолубузну **чорт** къыркъып ётдю да хыны тохтады (К.К.). 2. Тюзюней, ачыкъ, жашырмай. *«Палахдан къутхар, уна да!» – деп, сёзюм ол **чорт** салгъанды (Ё.М.). Бир жол а ол [Ахмат] «Угъай!» – деп, унамагъанын **чорт** ангылатды (3.3.). 3. Сёдегей этмей, тюз. **Чорт** кес. *Базарбий, не «хо», не «огъай» демей, огъартын **чорт** кесилген эмен дюккюшча, бир талайны юйню арасында сир къатып турду (Х.О.). Жаш кёгагъач къазыкъланы артыкъ кыйырларын гида балта бла уруп, **чорт** кесдиреди (К.Х.).

Чортмакъ

ЧОРТМАКЪ¹ *сыф.* Къысха тегерек. **Чортмакъ** бурун. **Чортмакъ** къуйрукъ. *Мухарбий юшюген картофча, кызыл **чортмакъ** бурунун да уллу таууш этдирип сюртдю да сёзюм башлады... (Ш.М.).

ЧОРТМАКЪ² *ат.* Къысха базыкъ таякъ. *[Асхат:] Насыпха, къайдан эсе да къолума бир **чортмакъ** тюшдю да, аны бла жетдиргеним къача кетип, манга чапхан төрт хулигандан да къутулдум (3.3.).

Чот

ЧОТ¹ 1. Болум, хал, иш. **Чот** осалды. **Чот** аманнга кетгенди. *Ёре жанмай отубуз, Аман болду **чотубуз** (С.А.). [Ислам:] **Чот** сиз айтханча алапат да туююлду (Х.О.). 2. Байламлыкъ, бир бири бла келишиу халла, бир бирни ангылау.

*[Назир Мухтаргъа:] Аслан бла уа **чотунг** къалайды, биягъы келишалмаймы турасыз? (Б.Х.).

ЧОТ² 1. Эсеп, тергеу. **Чотну** билирге. **Чотха** юйретиу. 2. Математикада эсеплерге, тергерге керекли пример. Юй ишге берилген **чот**. **Чотну** жууабы. *Малик, юйге берилген **чотладан** бирин эталмай, анасына кёргюзтдю (З.З.). Асхат, **чотну** этип башлагъынчы окъуна, жууабына къараргъа суюючюдю (Ч.М.). 3. Китапха тизме этип жазмазлыкъ, тизмеге тюшюрмеклик. Аскер **чот**. **Чотха** алыргъа. **Чотха** тюшерге. **Чотдан** чыгъарыу.

Чоюн

ЧОЮН¹ Темирни углерод бла бирге этилген эритмеси (къурч этер ююн хайырланылады). **Чоюн** эритиу. **Чоюндан** этилген суу быргъыла. **Чоюндан** этилген ылытхын. *Аубекир юйюню терезелерине **чоюндан** чалдишле этдирип салды (З.З.). Экскурсияда устаз **чоюндан** этилген плитаны юсюнде жазуулан окъуп, ала не заманда жазылгъанларын эм не бла байламлы болгъанларын ангылатды (Ш.Х.).

ЧОЮН² Ичинде аш бишириучю, тегерек формалы орун, къазан. **Чоюнну** отха асаргъа. **Чоюнда** бишген аш. ***Чоюндагъы** – санга, къазандагъы – манга (*айт.*). Ун къоша да къаты эте, суу къоша да асыры хыра эте, ол [Антон] **чоюн** бла бир как этди (Г.Б.). Эмегенле **чоюн** толу шорпаны алып келгенлеринде, этни думп болуп тургъанын кёрдюле (МХЖ').

Чубур

ЧУБУР¹ *сыф.* Къысха. **Чубур** тон. **Чубур** чепкен. **Чубур** къуйрукълу ит. **Чубур** ушкок. *Мыйыкълары **чубур**, буруну жукъа, чачы бурма, Жандыу анга [Бузжигитге] кемсиз чырайлы кёрюндю (Х.О.) Жукълатмады жюрегинде дертин да – **Чубур** атын, **чубур** къуйрукъ итин да (Б.А.).

ЧУБУР² *сёзл.* Къысха этип. **Чубур** къыркъылгъан мыйыкъла. *Нартла, къуйрукълары **чубур** туююлген ажирлеге минип, узакъ жортууулгъа атландыла (МХЖ I).

Чууакъ

ЧУУАКЪ¹ *сыф.* Тумансыз, булутсуз, ачыкъ (кюнню, кёкню юсюнден). **Чууакъ** кюн. **Чууакъ** кёк. **Чууакъ** кече. ***Чууакъ** кёк жулдуздан толгъанды, Зауурбек да хапарны бардырады (Э.О.).

ЧУУАКЪ² *сёзл.* Ачыкъ, тумансыз, булутсуз болуп. *Кюн ариу, **чууакъ** турса да, тохтамайды боранынг. Жай да, къыш да эримейле юсюнгдеги бузларынг (С.И.).

Чыгыр

ЧЫГЫР¹ *сыф.* Башында неда аны бир жеринде тюгю болмагъан. **Чыгыр** адам. **Чыгыр** баш. ***Чыгырдан** таракъ сорма (*айт.*). **Чыгыр** къатында къутукъну сагъынма (*айт.*).

ЧЫГЫР² *ат.* Башны тюк чыкмагъан жери. Ол **чыгырын** кергюзтдю. *[Самат:] Мени уа **чыгырыммы** жугъарыкъ суннган эдигиз, нек чакъырмагъан-сыз? (3.3.). Хадис, **чыгырын** кёргюзтмез ючюн, жылы заманда да жукъа быстыр бёркчюгюн тешмеучю эди (К.Х.).

Чыкъ

ЧЫКЪ¹ *ат.* Ингирде, кече эм танг аласында битимлеге, беги рекда кырдык-га, мылы хауадан тюшюучю суу тамычыла. Къалын **чыкъ**. Эрттенни **чыкъ**. **Чыкъ** къуругъунчу. **Чыкъ** тюшгенди. ***Чыкъда** алгъа барма, чыбыкъда ар-ха къалма (*айт.*). **Чыгъы** бла жыйылып къалгъан гебенлени жангыдан чачып, къуртуп жыяргъа тюшдю (К.Х.).

ЧЫКЪ² *эт.* 1. Не затны болса да ичинден кет, тышына бар, нени болса да къоюп кет. Эшикке **чыгъаргъа**. Машинадан **чыгъыу**. Суудан **чыкъ**. Вагондан **чыкъдыкъ**. *Отдан **чыкъ** да жалыннга дегенча (*айт.*). [Даулет:] Мени киши-ге дауум, кёлкъалдым да жокъду, ишден мен кесим **чыкыгъанма** (3.3.). 2. Не да болсун бир жерге кел, бир жерде бол, къаллай да болсун бир мурат бла бир жары бар, атлан. Сахнагъа **чыкъ**. Суу боюнуна **чыгъаргъа**. Уугъа **чыкъ**. Хауагъа **чыгъыу**. *[Саният:] Жашла, юде олтуруп тургъандан эрикген болурсуз, хауагъа да бир **чыгъып** келирми эдигиз? (К.Х.). Ауур къызыл жабыуну артын-дан сахнагъа къара шинли, субай къыз **чыкъды** (Ш.Х.). 3. Басмалан, зарфха урул. Журналны биринчи номери **чыкыгъанды**. Жазыучуну романы **чыкъды**. *Биринчи назму жыйымдыгъым **чыкыгъанда**, кесимден насыплы битеу дун-нияда да адам болмагъан сундум (Г.Э.). 4. Къаллай да болсун бир затны устасы бол. Халкъдан **чыкыгъан** устала. *Кязим, Къайсын кибик фахмулу назмучула хар халкъдан да **чыгъып** бармагъанлары белгилиди (Т.А.). Быллай гитче халкъдан мынча белгили алим **чыгъарыкъды** деп кимни эсинде бар эди! (3.3.). 5. Эрге бар. Эрге **чыгъар** къыз. *[Забида Хаулатха:] Къызынг а кимге **чыкыгъанды**? (Ш.М.). 6. Билмей, сакъламай тургъанлай болуп къал. Бизге иш **чыкъды**. «Волганы» жан-гы маркасы **чыкыгънды**. *[(Темиркъан Назирге:] Санга энтта бир иш **чыкыгъан-ды** (3.3.). Жинсы кёнчекле жангы **чыкыгъан** заманда тюкенледе аллай очередьле болуучан эдиле!.. (Б.И.). 7. Хорла, оз (эришиуде, иште д.а.к. башха затда). Бирин-чи жерге **чыкъ**. *Хоккейде бизни команда, Канададан къалгъан къыралланы ко-мандаларын хорлап, экинчи жерге **чыкыгъан** эди (Г.Э.). Байрам аллы эришиу-леде биринчи жерге Хамитни бригадасы, экинчи, ючюнчю жерлеге уа Наурузну бла Османни бригадалары **чыгъадыла** (К.Х.). 8. Жикден тай (сюекни юсюнден). Къолу **чыгъыу**. **Чыкыгъанны** орунуна салыргъа. *Ол элде **чыкыгъанны** ору-нуна салыучу бир уста киши болгъанды (МХЖ¹). Сагитни **чыкыгъан** билегин травматологияда гипс этип байладыла (Т.Ж.). 9. Айырыл (иймандан, динден д.а.к. башха затдан). Иймандан **чыкыгъанла**. Бир динден **чыгъып**, башха динн-ге къуллукъ этиу. *Аллахны унутсанг, иймандан **чыгъарса** (н.с.). Муслийман динден **чыгъып**, иудей, христиан динлеге ётгенле, кеслери ётген бла къалмай, башхаланы да алагъа ийнандырыргъа, ызларындан элтирге кюрешгенле, жарсы-угъа, малкъарлыланы ичинде да тюбейдиле («Заман»). 10. Ёс (тишни, мюйюзню

д.а.к. башха затны юсюнден). Сабийге тиш **чыкъды**. Улакъчыкъгъа мюйюзчюкле **чыкъдыла**. *Жашчыкъны тиш **чыгъара** башлагъанын кёргенден сора, доктор анасына кёлюн басды: «Къайгъы этмегиз, температурасы мычымай тюшерикди, ма кёремисе, тишчиги **чыгъа** турады» («Заман»). [Салых Рамазаннга:] Аны [Зуриятны] къозутханынг ючюн санга мюйюзмю **чыгъарыкъ** суна эдинг? (К.М.). **11.** Чапыр, терсине бит. Адамны бетине губуз **чыгъыу**. *Микробла адамны терисине тюшселе, алайгъа эм алгъа чачырауукъ **чыгъады**, андан жара болады («Къарачай»). Аны [Сафарны] къолтукъ тюбюне къанчау **чыгъып**, эки ыйыкъны юде жатаргъа тюшдю (Т.Ж.). **12.** Ёсюп, жерден ёрге къара. Къургъакълыкъ къысып, себилген нартюх кеч **чыкъды**. *Жаз башы кеч келгени себепли, себилген урлукъ ол жыл башха жылладан эсе сау ай чакълы заманны артда **чыкъгъан** эди (К.Х.). Жангы **чыгъа** башлагъан картоф зыгытланы кёрюп, келля къууанады, эринлерин къымылдатып, ичинден айта, Аллахдан не зат эсе да тилейди (К.М.). **13.** Гаккыдан жаратыл. Гаккыдан бала **чыкъды**. *Хашимчик гаккыдан жангы **чыкъгъан**, алыкъа кёзлерин ачалмагъан къаз балачыкълагъа сейир-тамаша этип къарайды (Т.Ж.). **14.** Кёзкергенден ёрге кётюрюл (кюнню, айны, жулдузланы юслерин-ден). Ай **чыкъды**. Кюн **чыгъар** заманда. *Отряд кюн **чыкъгъынчы** тау артына ташайды (К.Х.). Жангы **чыкъгъан** толгъан ай жерни тюз кюндюзча жарытханды (З.З.). **15.** Эшитил. Таууш **чыкъды**. Ауазла **чыгъадыла**. *Тебенле этиле тургъан жерден тиширыуланы жырлагъан ауазлары **чыгъады** (К.Х.). [Халиймат Назирге:] Тын, тауушунгу **чыгъарма!** (К.Х.). **16.** Керекли кийимни этерге жетерча бол. *Ёгюз тери орамгъа **чыкъса**, чабырлыкъ чыкъмаз (н.с.). Ынна эки жашына да тон **чыгъар** тенгли къочхар терини ийрагъач бла ийлеп жыйгъанды (Ё.А.).

Чын

ЧЫН¹ 1. Аскерчини къуллукъ этген даражасы. Аскер **чын**. Офицер **чын**. **Чын** берирге. *[Ийналукъ Хакимге:] Мухтар а энди, ол сен кёргендеча, лейтенанчыкъ туююдю, **чыны** иги кётюрюлгенди... майорду! (З.З.). Бизни жерлешибиз, малкъарлы жаш Къарчаланы Харун, ФСБ-де генерал-майор **чыннга** тийишли болгъанды («Заман»). **2.** Аскерде, милицияда къуллукъ этген адамны энчи формасыны инбашына тигилиучю, аны даражасын билдирген белги. Жашил **чынла**. Старшинаны **чынлары**. Кительни **чынлары**. Сары **чынла**. *Ала [кадетле], кими инбашларында **чынларын** юзюп ата, кими акъ къашхасын сыдырып быргъай, къачадыла (Г.Б.).

ЧЫН² Акъ топуракъны бек сыйлы сортуна башха затла да къошулуп этилиучю, тюрюл-тюрюл юй сауутла этерге хайырланылыучу минерал. Къытай **чын**. **Чындан** этилген аякъла. Къытай **чындан** этилген столова сервис.

Чынгыл

ЧЫНГЫЛ¹ *сыф.* Бек тик (къаяны, жарны д.а.к. башха затны юсюнден). **Чынгыл** къая. *Алаугъан эмегени, алдап, **чынгыл** къаягъа миндиреди, сора кёп тюрюл хыйла эте кетип, аны, энишге секиртип, жояды («Нартла»).

ЧЫНГЫЛ² *ат.* Къаяны, жарны бек тик жери. *Неди да! Къатлайым эски жомакъны, Ол тынчлыкъ бермейди манга! Бёрю **чынгылгъа** къуутъанча атны, Мени къууады жарсыугъа (Г.С.). Тогъаймойюз жугъутур къаяны **чынгылында** ёхтем сюеледи (Э.О.).

Чырма

ЧЫРМА¹ Жаны болгъан затха тыйгъыч бол, аны этер затны этдирмезге кю-реш. Ишни **чырмаргъа**. Адамланы **чырмау**. **Чырмамай** ишлетирге. *[Абидат Хусейге:] Э киши, быланы **чырмап** турма да ишлерине бармагъа къой! (З.З.). [Исхакъ Даулетге:] Ишингден чырмагъаныбыз ючюн кечир! (Къул. Х.).

ЧЫРМА² Чулгъа, чёрге. Сабийни жууургъаннга **чырма**. Шоколадны къагъытха **чырмаргъа**. *[Назиля:] Ай таланган, къагъытха тап **чырмасанг**, не къыйматсыз зат да сыйлы кёрюнюп къала кёреме! (Г.Э.). Эбизе жаш, эвкалипт чапыракъчыкъланы къагъытха **чырмап**, тиширыуну къолуна тутдурду (З.З.).

Чырмаусуз

ЧЫРМАУСУЗ¹ *свф.* Чырмауу болмагъан. **Чырмаусуз** иш. **Чырмаусуз** жол. **Чырмаусуз** адам. *[Аскербий:] Ийнаныгъыз, жашла, къартны ыразы этип атлансагъыз, жолугъыз **чырмаусуз** боллукъду! (К.М.). [Хамит:] Угъай, угъай, суй-мегенлери чыгъаргъандыла аны [Къасайны] юсюнден бу сиз айтхан хапарны ансы, ол **чырмаусуз**, кишиге хатасы тиймеучю, тынч, огъурлу адамды (Ш.Х.).

ЧЫРМАУСУЗ² *сёл.* **Чырмаусуз** тебиреу. Ишни **чырмаусуз** этиу. **Чырмаусуз** жашаргъа. **Чырмаусуз** ишлеу. *[Хаким:] Аллахха шукур этейик! Кёп къыйын ишледен **чырмаусуз** къутулгъанбыз (Ш.М.). Ала [нартла] жортууудан бу жол да **чырмаусуз** къайтдыла («Нартла»).

Чырт

ЧЫРТ¹ *ат.* Тамычы (сауулгъан сютню юсюнден). Бузоу, ычхынып, ийнекни, **чыртын** да къоймай, эмип кетгенди. Бусагъатда бизде сют дегенни **чырты** да жокъду.

ЧЫРТ² *эрикл. с.* Ийнекни челекте саугъанда этген тауушну билдиреди. Къашханы сютю челекте **чырт**, **чырт** деп къуюлады. *Ма къарап-къарагъынчы сау челек сют жыйылады (Б.Х.).

ЧЫРТ³ *кес.* Чыртда, ахырда. **Чырт** эсимден кетмейдиле сени къара кёзле-ринг. *Айхай, бир бек ачыдыла мен эшитген сёзлеринг (МХЖ²). Эсирикге кетгенсе, Тынгыламай сёзюме. Былай эсе боллугъунг, **Чырт** кёрюнме кёзюме! (Б.И.).

Чюй

ЧЮЙ⁴ *ат. 1.* Не затха болса да уруп кийириучю, темирден неда башха затдан этилген керек. Темир **чюй**. Агъач **чюй**. Жез **чюй**. *Науруз, къабыргъада чюйге

тагъылып тургъан къауалны кѣрюп, гузабагъа къалды (З.Ж.). [Омар Хасаннга:] Сен **чюйлени** бирер-экишер къакъгъанлай, кийирип бараса, мени уа хар **чюйюм** белинден бюгюлюп къалады (Т.Ж.). 2. Бир къыйыры жютю этилген агъач неда темир. *Агъачны **чюйю** кесин жарыр (*айт.*). Бригадир бла учѣтчик, агъач **чюйле** уруп, хар адамны чюгюндюр ѣсдюрлюк жерин белгили этдиле (Т.Ж.). 3. Эшикни, терезени д.а.к. башха затны къадауу. *Эшикни **чюйю**. Къабакъ эшикни **чюйю**. Эшикни **чюйюн** салыргъа. Эшекле, ышыла кетип, къабакъны **чюйюн** ачхандыла да, бахчагъа кирип, болгъанны халек этгендиле (К.Х.).

ЧЮЙ⁵ *эт.* Чюйюр, ары-бери жыйыр, къыйыкъ-мыйыкъ эт. Эринлени **чюйюу**. *Эринлерин **чюйюп** бизге, Жанлай келип юсюбюзге, Бирибизни ол танып, Башлады андан жанып... (О.С.). [Айшат хыйсагъа:] Мында сен эрининги-бурунунгу **чюерча** зат жокъду! (З.З.).

Чюйке

ЧЮЙКЕ¹ Башха узун таякъ бла уруп, ёрге чартлатып, узакъгъа бардырып ойнар ючюн къыйырлары жютю этилген къысха таякъчыкъ. Аппа бизге **чюйкеле** этеди. 2. Аллаи таякъчыкъны башха узун таякъ бла уруп ойналычу оюн. ***Чюйке** ойнап да, инбаш таш атып да асламысында биз аланы хорлаучу эдик (Ш.С.). Махмут ургъан **чюйке**, учуп барып, тюз инбаш таш ата тургъан жашланы алларына тюшдю (Т.Ж.).

ЧЮЙКЕ² Юсюне халы чулгъаучу таякъчыкъ, урчукъ сап; быстыр тикген машинаны халы чулгъаныучу кереги. Быстыр тигиучю машинаны **чюйкеси**. *Бутун буруп олтурсун, Терк-терк **чюйке** толтурсун (*фольк.*). Машинаны **чюйкесине** жангыдан халы чулгъатды да, Асият тигиун бардырды (Ш.Х.).

Чюйре

ЧЮЙРЕ¹ *сыф.* 1. Ичи тышына айланнган. **Чюйре** тон. **Чюйре** пальто. 2. *кѣч.* Бирге келишмеген. **Чюйре** оюмла. **Чюйре** сагъышла. *Бир бири бла келишмеген **чюйре** сагъышла жашны башын хайран этгендиле (Ш.М.). 3. *кѣч.* Терсине тартыучу. Акъылы **чюйре** адам. **Чюйре** къылыкъ. ***Чюйре** къылыкълы адамны, жууугъу не кѣп болса да, тенги кѣп болмайды (Б.Х.). Акъылы **чюйрени** иши да махтаулу болмаучуду (З.З.).

ЧЮЙРЕ² *ат.* Кийимни тюз жанындан бирси жаны, ич жаны. Кѣлекни **чюйреси**. Тонну **чюйресин** айландырып кийиу. *[Солтан:] Тонну **чюйресинден** къоркъургъа уа мен сабийчикми болганма! (Г.Б.).

ЧЮЙРЕ³ *сѣзл.* 1. Ичин тышына (айландыр, кий, бур). Тонну **чюйре** айландыр. Бѣркню **чюйре** киерге. Чепкенни **чюйре** кийиу. *Алимчикни шүѣху Чубуркъуйрукъ Къуртады, **Чюйре** кийип чырпа бѣркюн, Ол аны «къоркъутады» (С.А.).

Ш

Шагъырей

ШАГЪЫРЕЙ¹ *сыф.* Алгъындан таныгъан, билген, тюбей тургъан. **Шагъырей** музыка. **Шагъырей** адам. **Шагъырей** макъам. **Шагъырей** жерле. *[Зеке:] Кече кёзню кёзге урсанг кёрмезча къарангыды. Ауазла бизге жууукълашханда, аладан бири манга **шагъырей** болгъанын билдим (Т.Ж.). Тансыкълайма сизни, **Шагъырей** тауларым, Сюймегенигиз ючюн Халкъымы жауларын (Х.О.).

ШАГЪЫРЕЙ² *ат.* Адамны иги танышы, алгъадан таныгъан, билген адамы. **Шагъырейи** кёп адам. Аны **шагъырейи**. *Бир кёргенинг таныш, экинчи кёргенинг – **шагъырей** (*айт.*). [Азнор:] Юйге жаяу келе тургъанымлай, дюгерли **шагъырейлериме** тюбеп, бир кесек тыйылыргъа тюшдюм... (Т.Ж.).

Шай

ШАЙ¹ *сёл. тил.* Чай. Исси **шай**. Кёк **шай**. Къалын **шай**. Къалмукъ **шай**. *[Хамит Дагирге:] Алан, былагъа **шай** ичмеге къой, айтырынгы артда айтырса! (К.Д.). [Асият:] Муну [Аскербийни] уа жаны-тини къалмукъ **шайды** (Л.Х.).

ШАЙ² Беш капек, беш капеклик ахча. Багъыр **шай**. Эки **шай**. *– Осман, адамладан алгъа айырылып, Сейитге: Бёркюнго тут! – деп башындан юч багъыр **шайны** атды (Х.С.).

Шаркъ

ШАРКЪ¹ *ат.* Жер жюзюню кюнчыгъышда айланган жаны, кюнчыгъыш. *– Была **шаркъдан** келген къарнашларыбыздыла, – деп, Осман жыйылгъанланы Афганистандан бла Таджикистандан келген къонакъла бла танышдырды (Х.О.).

ШАРКЪ² *эрикл. с.* Къаты затла бир бирге тийгенде неда затла бир бирге къаты тийгенде, сыннганда этген тауушну билдиреди. *Къаты желге чыдамай, къарт акътерек **шаркъ** деп белинден сынды (Т.Ж.). **Шаркъ-шаркъ** деген къарс тауушла кенгге барадыла (З.З.).

Шарт

ШАРТ¹ *ат. 1.* Ышан, затны энчи белгиси. Жаз башыны **шарты**. Усталыкъны **шарты**. Адамлыкъны баш **шарты**. *Керексизге кюлюп туруу Телиликни **шартыды**. Аны ангыламагъан а Акъылындан жартыды (Б.А.). [Къандауур Тохтаргъа:] Хар айтылгъан затха «хау» деп барыу ангылаусузлукъну **шарты** болгъанын къалай билмейсе! (Б.Х.). **2.** Неге болса да шагъатлыкъ этерча юлгю. **Шартлагъа** тая-

нып этилген оноу. *[Аубекир:] Къасымны аманлауугъузгъа шагъатлыкъ этерча жангыз бир **шарт** окъуна келтиралмагъансыз (Т.Ж.). [Асланбек:] Ол оноуну биз кѣп тюрюлю **шартха** таянып этгенбиз (3.3.).

ШАРТ² сѣзл. Ачыкъ, толу, тамам, тынгылы, ишекли болмазча. **Шарт** эшитилрге. **Шарт** кѣрюнюрге. *[Жамилят:] Алгъын ау кѣрюучю кѣзюм энди **шарт** кѣреди (Г.Б.). Докладчыны хар сѣзю бек артда олтургъанлагъа окъуна **шарт** эшитиле эди (К.Х.).

Шатык

ШАТЫК¹ сѣф. 1. Суулу (кѣгетлени, битимлени юслеринден). **Шатык** кырдык. **Шатык** быхыла. **Шатык** сохан. *Кечеги чыгъы алыкъа къурумагъан кырдык **шатыкды** да, чалыргъа тынчды (К.Х.). Столда нашала, помидорла, **шатык** кѣк соханла, тууар, тауукъ этле дагъыда кѣп тюрюлю кѣгет барды (Т.Ж.). 2. кѣч. Жарыкъ, ачыкъ, кесгин. **Шатык** сѣзле. **Шатык** ауаз. *[Исхакъ:] Асланны уа несин айтаса, **шатык** сѣзлю, къонгуроу ауазлы! (Г.Б.). Аны [Асиятны:] **шатык** ауазын эшитген адам сѣлешген угъай, жырлагъан этген сунарыкъ эди (3.3.).

ШАТЫК² сѣзл. Ангылатып, чертип, кесгин. **Шатык** сѣлеширге. Аны сѣзлери **шатык** чыгъадыла. *Аны хар сѣзю, ънчелеп жибергенча, **шатык** эшитиле эди (Т.Ж.). – Сиз буюргъан ишни этерге мен хазырма! – деп, жаш **шатык** айтды (3.3.).

Шах

ШАХ¹ Бир-бир кюнчыгъыш кыраллада кыралны таматасыны къулугъуну аты эм ол атны жүрютген адам. Къажар **шах**. **Шахны** бийчеси. ***Шахныча** сыйлап, сени Халкъынг бек сыйлы кѣрдю, Кир къондурмай намысынга, Даражангы кѣтюрдю (С.А.).

ШАХ² шахм. Шахмат оюнда: эришип ойнагъанладан бирини бирсини королюна фигураладан бири бла чабыууллукъ этиую. Патчах бла **шах** этерге. Ат бла **шах** этиу. *– Тохта, тохта, тангнга бир чыгъайыкъ ансы, сени **шахынгы** кѣргюзюрме! – дейди бу жол тамам кѣлю бла ачыуланган киши... (Ч.М.). – **Ша-а-ах**, алан, **шах**! **Шахдан** къач да, атны алай секиртirse жанбашына! – деди Чырпа. – Алай уста секире билген къуру сени атынгды... (Ч.М.).

Шашка

ШАШКА¹ Акъ эм къара тюрсюнюл тѣртгюл къангада тѣгерек жассы ташчыкъланы белгили жорукъгъа кѣре тепдирип ойналыучу оюн. **Шашка** ойнау. **Шашка** ойнаргъа юйретиу. *Малчыла бош заманларында **шашка**, шахмат ойнайдыла (К.Х.).

ШАШКА² Узун, бираз къынгыр, къылычы болгъан, кесиучю, чанчылыучу кезлик сауут. Чапаевни **шашкасы**. Аскерчиле **шашка** жүрютген заман. *Ахматны тюшюнде Чапаев **шашкасын** да ѳрге тутханлай, аскерни аллында акъ

атны къаты чапдырып, банданы ызындан къуууп бара эди (К.М.). Къазакълагъа граждан эм Уллу Ата журт урушланы заманында жүрютген аскер формалары, **шашкалары** бла да, жүрюрге эркинлик берилгенди («Заман»).

Шерф

ШЕРФ¹ *сыф.* Сёдегей, кыйсыкъ, кёндеден. **Шерф** жауун. **Шерф** ызлыкъла. ***Шерф** жауунчукъ жауады, Жерге мылылыкъ бере. Мычымай кюн да тийди, Бизге жылылыкъ бере (Т.М.).

ШЕРФ² *сёзл.* Сёдегейине, кёндеденине. **Шерф** жаугъан къар. **Шерф** ургъан жел. *Окъ аны [Хызырны] сол жаягъына **шерф** тийип, жырып кетген эди (Т.А.). Эрттенликде жел уруп, Этди бир кесек дауур. Башлады андан жауун, **Шерф** ургъан ууакъ жауун (Б.И.).

Шиш

ШИШ¹ *ат.* 1. Этни, ууакъ-ууакъ этип, чанчып, отда къууурур ючюн хайырланылычу чыбыкъ (асламысында темирден этилген). Чыбыкъдан этилген **шиш**. Темир **шиш**. *Эт да, **шиш** да кюймезча (*айт.*). [Хадис:] **Шишлеригиз** кёпдюле, алагъа чанчыр затыгъыз а бармыды? (З.З.). 2. Чанчып ашар ючюн хайырланылычу столова сауут. Кюмюш суу ичирилген **шишле**. Омакъ **шиш**. *Тууралгъан нашаланы кёоллары бла ашай тургъан жашладан бири: «Келин, тюкеннге бир ариу кюмюш **шишле** келтиргендиле» дегенде, Люба столгъа **шишле** салыргъа унутуп кёойгъанын эсгерди (К.Х.).

ШИШ² *сёзл.* Тик, ёрге. Жубуран **шиш** турду. Къоян къулакъларын **шиш** тургъуду. *Бойнакъ, къулакъларын **шиш** тургъузтуп, төгерекге сагъайды (З.З.). Гепсоркъа атны **шиш** тургъузады, ал аякъларын ары-бери ойнатдырады, тепсетеди (Г.С.).

Шорха

ШОРХА¹ Кыйыры быргъы болгъан, суусун затланы башха сауутха къуйгъанда эм аланы сюзгенде хайырланылычу, конус маталлы сауут. *Устаз **шорхачыкъ** бла суусунну колбагъа къуяды, сора аны ичине кёк тюрсюнлю порошокдан азчыкъ кёшуп, къатышдырады (Т.А.).

ШОРХА² 1. Терк баргъан суу, къулакъ суу, суучукъ. Сууну **шорхалары**. Къобанны **шорхалары**. *Тау **шорхала**, гюрюлдеп, Ашыгъадыла тюзге. Гузabalары бираз Тыйылычуду кюзге (Б.Х.). 2. Баргъан сууну бийикден энишге къуюлгъан жери; секиртме. *Тау суучукъ, **шорхаладан** секире, барады кыйры эсе да ашыгъып (З.З.). **Шорхаладан** гузаба этип эннген суу, сюзюлюп, тынч жүрюш бла барады (З.Ж.).

Шош

ШОШ¹ *сыф.* 1. Тынч, акъырын, сабыр. **Шош** аязчыкъ. Тенгиз **шошду**. **Шош** кече. ***Шош** ингирледен биринде эки атлы, орамны баш жанындан келип, кёо-

накъланы юйлери къатында тохтайдыла (Т.Ж.). Эрттенлик **шош** аязчыкъ бетинги хычыуун сылайды (Т.З.). 2. Дауурсуз, ырахат, тауушсуз. **Шош** кече. **Шош** эл. Шахар **шошду**. *Тёгерек **шошду**, не адам таууш, не къанатлы жырлагъан, ит юрген эшитилмейди (Ш.Х.). Алыкъа адам жатар заман болмагъанлыкъга, эл **шошду**. «Ярабий муну адамлары кёчюпмю кетгендиле?» – деп сорлугъунг келеди (Т.Ж.). 3. Уллу таууш этмеген, аз эшитилген. **Шош** ауаз. **Шош** сёзле. *Сени **шош** ауазынга Сюйюп тынгылайма мен. Не акъырын айтсанг да, Толу ангылайма мен (Б.И.).

ШОШ² сёзл. 1. Таууш этмей. **Шош** сюел. **Шош** атла. *Турту деб а танылыучу Гилястан Жеринден **шош** турду дейди бираздан (Б.А.). Жана отум, жангыз кесим олтурама, Сагъышлана, отха къарай, **шош** турама (М.С.). 2. Тынч, кючден эшитилирча. **Шош** жырлау. **Шош** кюлюрге. *Жангыз булбул терекде **Шош** жырлайды таралып. Кюн а бузуллыкъ болур. Кёк башлайды къаралып (М.М.). Салкъын ингир аязчыкъ тереклени чапыракъларын **шош** шыбырдатады (Т.А.). 3. Тынч, даууру-къайгъысы болмай, ырахат кюйде. **Шош** жашаргъа. ***Шош** жашайды Анкарада Айжаякъ, Ол кесича жылыу жайгъан кюн таякъ... (З.Т.). Кязим, Назым тиллеринде энтта окъу. **Шош** турайым мен а, санга тынгылай, Жангы ёмюрге жырланырыкъ тау жырлай (З.Т.).

Штат

ШТАТ¹ Бир-бир федератив къыраллада кеси кесине оноу этерге эркинлиги болмагъан административ-территория бёлюм. Американы Бирлешген **штатлары**. Австралияны **штатлары**. *Американы газетлери Миссисипи **штатда** жер титиреуню юсюнден жазадыла («Заман»). Цунами башланырдан эки кюн алгъа **штатны** адамларын башха жерге кёчюргендиле («Заман»).

ШТАТ² Къырал иште дайым ишлеген адамланы барысы да. **Штатха** алыргъа. **Штатны** къысхартыу. **Штатны** кёбейтиу. **Штатдан** тышындагъы корреспондент. *Бийик окъуу юйледе ишлеучюлени **штаты** жылдан-жылгъа аз бола барады («Заман»). Ол статьяны газетни **штатда** болмагъан корреспондент жазгъанды (К.Х.).

Шургулу

ШУРГУЛУ¹ *сыф.* Къайгъылы, бушуулу, жарсыулу. **Шургулу** къарам. **Шургулу** кёзле. *Къызны **шургулу** къарамы аны жүрегинде ырахатлыкъ болмагъанын, не зат ючюн эсе да инжилгенин билдире эди (Ш.Х.). Айтчы, жаным. Не ючюн **Шургулудула** кёзлеринг? Былай мудах, къыйналып Нек чыгъадыла сёзлеринг?

ШУРГУЛУ² сёзл. Адамны жарсыуун, бушууун, жүрек къыйынлыкъын билдирип. **Шургулу** къарау. **Шургулу** сюелиу. *Эки-юч жылдан бери къарасын тешмей тургъан тиширыуну сёзлери **шургулу** чыгъадыла (Ш.М.). Ёксюз жашчыкъ сюеледи, **Шургулу** къарап кёзюме, Сагъыш этип тынгылайды, Эсин бёлюп хар сёзюме (О.С.).

Шырхы

ШЫРХЫ¹ Билеу таш, хыршы. Чалгъыгъа **шырхы** этиу. Чаганы **шырхы** бла жютю этиу. *Чалгъычыла жалпакъда, зурнуклача тизилип, бирден силдеп бардыла, **шырхы**, къалакъ этерге керек болса да, бирден тохтайдыла (К.Х.). Сюлемен жашчыкъланы чалгъыларын тишейди, чала туруп, ауузу къайырылгъаны болса уа, **шырхы** бла тюзетеди (3.3.).

ШЫРХЫ² Кырдыгы чалынырыкъ неда чалыннган тизгин, дуру. Уллу **шырхы**. Узун **шырхы**. Кырдыгы къалын **шырхы**. *Тюз **шырхыны** аягъына жетерге юч-тёрт атлам къалгъанда, Тахирни чалгъысыны гулосу сынады (К.Х.). Аллай узун **шырхыладан** кюннге ючюшерден-тёртюшерден кёп чыгъаргъа къыйын эди (3.3.).

Ы

Ыйлыкъ

ЫЙЛЫКЪ¹ *эт.* 1. Кимден болса да не да болсун бир зат ючюн уял. Терслиги ючюн **ыйлыгыу**. Биреу ючюн адамладан **ыйлыкъ**. *[Адрахман Таусолтаннга:] Ол жаш адамладан **ыйлыгып**, жукъ айтмагъанма ансы, санга уа кёлюм къалгъан затым барды (З.Ж.). Харипчик, [Хасанчыкъ] адамладан **ыйлыгъа** болур эди, аланы къатларына барса, кёнчек тобукъчугъуну жамауун къолу бла жабаргъа кюреше эди (*Тек. Ж.*). 2. Биреуню кесинге тенг кёрме, кесингден энишге кёр, тенгсинме. *[Заурбек Мурайгъа:] Сора мени бла барыргъа уа **ыйлыкъгъанмы** эте эдинг? Хау, алай уллу тукъумдан чыкъгъанса да! (К.Х.).

ЫЙЛЫКЪ² *ат.* Айып, уят, сыйсызлыкъ. *Иш кыылыгъын билмеген ит **ыйлыгъын** сынар (*н.с.*). Тиширыугъа къол жетдирген Эр кишиге **ыйлыкъ** эди, Алай аллай айыплы иш Дюрген жашха кыылыкъ эди (Б.Х.).

Ырахат

ЫРАХАТ¹ *сыф.* Тынч, къайгыгыыз. **Ырахат** дуния. **Ырахат** жашау. **Ырахат** жукъу. **Ырахат** кёллю адамла. *Жюрекден къайгы кетип, **ырахатды** кёллюбюз. Окъуугъа ал бургъанды ёсюп келген тёллюбюз (Б.Х.). Залимлени арты болуп, унукъгъан, къарангы халкъгъа жарыкълыкъ, **ырахат** жашау келеди (М.Д.).

ЫРАХАТ² *сёзл.* Къайгыгы этмей, тынчайып. **Ырахат** жатаргъа. **Ырахат** солургъа. **Ырахат** ишле. *Ким биледи, къара жерден Ауазынгы эшитирме мен. Сора **ырахат** жатарма. Балам, аны унутма сен! (М.К.). Бир бирине кёлкъалдылыкъ жокъ, сёз дауур жокъ, бир бирине къабыргъа берип, татлы, **ырахат** жашайдыла (С.К.).

Ырхым

ЫРХЫМ¹ *сыф.* Бек арыгъан, жунчугъан, кыйналгъан, ырмах. **Ырхым** адам. **Ырхым** санла. *Ингирде уа ала [къартла], **ырхым** санларын чыныкъдырыр ючюн чалгъыдан юйге жаяу келедиле (К.Х.).

ЫРХЫМ² *ат къарач.* Къан уюшхан, къан хыттык. Эмегенни Ёрюзмек бууланыха ёкюртдю, Таш, агъач бла ура кетип, Къан **ырхымла** тюкюртдю («Нартла»).

Ыхы

ЫХЫ¹ *межд.* Адамны къууаннганын неда бир затха кёл кенгдиргенин билдиреди. * – **Ыхы**, энди хорлатсам кёрюрсюз! – деп, Зауур, билеклерин да къайы-

рып, Мусосну аллына барды (Т.Ж.). – **Ыхы**, кёрдюнгмю кылай болду! Мен айт-ханда, унамагъан эдинг да! – деди Кыайсын Хамитге (Т.Ж.).

ЫХЫ² кес. Охо, ахшы, болсун. *[Налмас:] **Ыхы**, Аллахха шукур, энди сиз да келдигиз эсе, бир зат болур! (З.З.). [Зейтун Мустафагъа:] **Ыхы**, энди ангылагъан-ма! (Т.Ж.).

Ышан

ЫШАН¹ эт. Кимни болса да ишни тап этерине ийнан, ишексиз бол. Биреуню сёзюне **ышаныргъа**. Бир бирге **ышаннган** адамла. **Ышанып** айтыргъа. *[Барисбий Нухха:] Бу ишни мен жаланда санга **ышанама** (Г.Б.). [Къубади Даулетге:] **Ышана** эсенг, сени къойларынгы да мен сатарма (К.Х.). [Келлет Маратха:] Бек **ышаннганыбыз** сен эдинг да, энди сен да былай эте эсенг, билмейме... (К.М.).

ЫШАН² ат. Бир затны башха затдан айырып танырча этген белги, шарт; **илишан**². Аурууну **ышанлары**. Фахмуну **ышанлары**. *Кюнню аязыр **ышаны** жокъ эди (Т.З.). [Врач саусузгъа:] Сиз айтханча бош сууукъ чапхан туююдю, Сизни ауруугъуз, **ышанларына** кёре, грипиди (К.Х.).

ЫШАН³ къарач. **Илишан**¹ деген бла бир магъанадады. **Ышанны** мара. **Ышаннга** тиерча ат. *Окъ, **ышаннга** тиймей, аны башы бла зуулдап ётдю (Х.О.). Мухтар, ушкокну терекни айрысына салып, **ышанны** марады (Т.С.).

Ышаннгылы

ЫШАННГЫЛЫ¹ сиф. Ышанырча болгъан, ышаныргъа боллукъ. **Ышаннгылы** тенг. **Ышаннгылы** адамла. *Къоланы уа, не айтырса, **ышаннгылы** негерди, Атланнганда – къанатды, уугъа чыкъса – эгерди (Б.А.).

ЫШАННГЫЛЫ² сёл. Ышанырча, ышанып. **Ышаннгылы** жууапларгъа. **Ышаннгылы** къараргъа. *Экиси да бир начасны марайдыла, Бир бири-не **ышаннгылы** къарайдыла (О.К.). Не жаш эсе да, аны [Салимни] сёзлери **ышаннгылы** чыгъадыла (К.Х.).

Ышаннгысыз

ЫШАННГЫСЫЗ¹ сиф. 1. Ышанырча болмагъан, ышаныргъа жарамагъан. **Ышаннгысыз** болум. 2. Кишиге ышанмаучу. **Ышаннгысыз** адам. **Ышаннгысыз** тенгле.

ЫШАННГЫСЫЗ² сёл. Ышанмай. Бир бирге **ышаннгысыз** къарау. *Ала [ит бла киштик], ашны бир орундан ашагъанлыкъгъа, бир бирге **ышаннгысыз** къарайдыла (Т.С.). **Ышаннгысыз** къарап мени кёзюме, Сакъ тынгылайды хар айтхан сёзюме (Б.А.).

Ышаныулу

ЫШАНЫУЛУ¹ сиф. **Ышаннгылы**¹ деген бла бир магъанадады. **Ышаныулу** тенг. **Ышаныулу** адам.

ЫШАНЫУЛУ² сёзл. **Ышангылы**² деген бла бир магъанадады. **Ышаныулу** къараргъа. **Ышаныулу** сёлешиу.

Ышыкъ

ЫШЫКЪ¹ *сыф.* Не да болсун бир зат бла тенглешдиргенде, андан мажал, игирек болгъан. Ол ишден бу иш **ышыкъды**. *Саусузну халы ал кюнледен эсе энди **ышыкъды** (К.Х.). [Назийфа Аминагъа:] Биздегини пенсиясындан а Салыхныкъы окъуна **ышыкъ** кёреме! (Г.Э.).

ЫШЫКЪ² сёзл. Мажал, игирек (окъу, ишле д.а.к.). Менден ол **ышыкъ** окъуйду. * [Хасан:] Къуллукъда ишлемей эсе да, университетде уа менден ол [Махти] **ышыкъ** окъугъанды (З.З.).

ЫШЫКЪ³ *ат.* Желден, къардан, буздан, жауундан сакъланырча жер. Къыш сууукъда **ышыкъ** излеген жаныуар. Къая **ышыкъдагъы** жугъутур бала. *Дырындан келе, сакъ жауун жетип, ышыкъ тапмай, чынар терекни тюбуне кирдик (Т.Ж.). Къая дорбун уучугъа сен ёмюрлюк **ышыкъса** (М.М.).

Э

Экили

ЭКИЛИ¹ *сыф.* 1. Арсарлы. **Экили** жууап. **Экили** адам. *[Назир:] Бу ишни юсюнден мен не алайды, не былайды деп, кесип айталлыкъ туююлме, жаш меники болгъанлыкъгъа, мени **экили** этген затла бардыла (Б.С.). 2. Бир сёзде турмагъан. **Экили** къылыгъы болгъан адам. **Экили** сёзю болгъан жаш.

ЭКИЛИ² *сёзл.* Кесгин, ачыкъ ангылатмай. **Экили** сёлешиу. **Экили** жууаплау. *[Алий:] Устазны сорууларына **экили** жууап бергеними кесим да ангылагъан эдим (Г.Э.). Кесгин, толу сёзлю адам бюгюн нек эсе да, иги базынмай, **экили** сёлешеди (Т.А.).

Эл

ЭЛ¹ 1. Элчиле жашагъан жер. Тау **элле**. Уллу **эл**. Ариу **эл**. ***Элде** адам къал-маса, ит тахтагъа минер (н.с.). **Эли** бирни эни бир (*айт.*). Хар **элни** къой союуу – башха (н.с.). 2. Халкъ. **Элни** сёзю. **Эл** бла кёрген къыйынлыкъ. ***Эл** ауузу эркек атха тай тапдырыр (н.с.). **Элге** къуллукъ этмеген **элге** ие болмаз (н.с.). **Элни** ауузуна **элли** аршын къумач жетмез (н.с.).

ЭЛ² Бармакъны кенглиги. Къалынлыкъы эки **эл** болгъан къанга. *[Маржанат Хакимге:] Сен юде кесинги эки **элинги** тыялмай тураса, сора школну сабийлерини дауурларын а къалай тыяса? (Г.Э.).

Элли

ЭЛЛИ¹ *ат.* Жерчиликде, сабанчылыкъда урунган адам. **Эллилени** жашаулары. **Эллилени** ишлери. ***Эллилени** жашау кьолайларын игилендирир мадарла этиледиле («Заман»). Элчиле терек бахчаларындан аслам хайыр ала башлагъандыла («Заман»).

ЭЛЛИ² *сан.* Жюзню жарымы. **Элли** жылы болгъан эр киши. **Элли** къой. *Бурунгулукълары заманында **элли** жыл адамны жашаууну ортасына саналып болгъанды (Т.Ж.). Сабийлени аталары уа, **элли** жылы да тюгел толгъунчу, къазауатда алгъан жаралары терсейип, ёлген эди (З.З.).

Элпек

ЭЛПЕК¹ *сыф.* Бай, кёп, сыйыннгысыз болгъан. **Элпек** ырысхы. **Элпек** байлыкъ. *Ырысхыгъыз **элпек** болсун, Юйюгюз насыпдан толсун! (*фольк.*). Бичен, башха мал аш да быйыл башха жылладан эсе **элпекдиле** («Заман»).

ЭЛПЕК² сёзл. Эркин кереклиси чакълы. Элпек юлешиу. Элпек берилген ырысхы. *Мында маллагъа аш элпек бериледи («Заман»). Сенаж, бичен да маллагъа элпек жетерча хазырланылгъандыла («Заман»).

Эм

ЭМ¹ эт. 1. Эринле эм тил бла бирге къысып, ичинге жут (суусун затны). Сабий анасыны эмчегин эмеди. Бузоу ийнекни эмди. *[Хабийбуллах Халимге:] Къарайма да, сен да эки ананы эмиучю къозуладанса: тилинг ариуду (Т.Ж.). 2. Эринле, тил бла бирге къысып, ары-бери эте, ауузунгда тут. Конфетни эмиу. Гырт бал тузну эмиу. *Хыйсачыкъ не къаты конфетни да эммей, къырт-къырт этдирип ашай эди (Т.Ж.). 3. кёч. Жек, эз, къыйынлыкъ чекдирип жашат. *Халкъны къанын эмесиз, Саулай жерге кёмесиз. Аны былай къыйнарча, Не хатасын кёресиз?! (С.И.). 4. Сууун, къанын д.а.к. башха затын ичинге жут. Лимонну эмерге. Губу чибинни эмеди. *Гёбелекле хансланы гюллерини татлы сууларын эмип кечинедиле (С.К.).

ЭМ² байл. Баш айтымны бир туудукъ членлерин бла тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин бирге байлайды. Ойнаргъа эм кюлюрге. Ашаргъа эм ишлерге. *Кырдыкга Васильченкону эм аны нёгерлерин къутхарыргъа барлыкъбыз (Э.О.). Зарий, Аслан эм Маржан къабыргъа газетни жарашдырадыла (Т.З.).

ЭМ³ кес. Бек, кючлю даражада. Эм иги. Эм кючлю. Эм ауур. Эм мажал. *[Марат Назирге:] Къызларыбыздан эм игисин санга бергенбиз, аны ючюн а бизге ыспас этерге керек эдинг! (К.М.).

Эмизик

ЭМИЗИК¹ ат. Ичи бла сют барырча этилген резин быргъычыкъ. Къозугъа эмизик бла сют ичириу. Эмизикден айырылмагъан сабий. *[Аслийжан:] Ийнекни желини ауруп, сауаргъа жарамайды да, бузоууна сютню эмизик бла ичиребиз (К.Х.). [Оразай:] Жазыкъ Аминатны тёртайлыкъ жашчыгъына аммасы ийнек сютню эмизик бла ичиреди (Ш.Х.).

ЭМИЗИК² сыф. къарач. 1. Анасын эмген. Эмизик къозула. Эмизик бузоу. 2. кёч. Жаш, жангы чыкъгъан (кырдыкны юсюнден). Эмизик ханс.

Эмилик

ЭМИЛИК¹ сыф. 1. Минилмеген, юйретилмеген, жегилмеген (атны юсюнден). Эмилик ажир. Эмилик атла. *Къасым эмилик ажирни жаланда юч кюнню ичинде юйретгенди, жууаш этгенди (З.З.). Эмилик ат жашны алып къачады да аулакъда жыгъады (К.Х.). 2. кёч. Къутургъан, кючлю, къаты (сууну, желни д.а.к. башха затны юсюнден). Эмилик тау сууу. Эмилик Къобан. Эмилик боран.

ЭМИЛИК² ат. Минилмеген, юйретилмеген ат. Эмиликни юйретиу. Ючлю эмилик. *Саурусун сыласанг, эмилик да жууашады (айт.). Эми-ликни, къууа кетип, Аркъан атып тутдула, Юсюне уа менме деген Бир жигитни олтуртдула (Б.Х.).

Эн

ЭН¹ ат. 1. Малны кѳулагъына салыныучу белги. Атны **эни**. Кѳойну **эни**. ***Эни** жокъну дауу кѳысха (*айт.*). [Алибек Хыйсагъа:] Атынга **эн** салып уручуну кѳоркѳуталлыгъын а жокъду (*К.Х.*). **Энсиз** малгъа ие кѳп болур (*айт.*). **2.** Кимни болса да атасына, анасына, тукъумундан адамлагъа ушашлыгъы. * [Самат Харуннга:] Жашынгы уа, соргъан да этмей, **энигизден** таныгъанма (*Г. Б.*).

ЭН² ат. Нени болса да кенглиги. Кѳумачны **эни**. Къанганы **эни**. **Эни** тар кѳумач. *Хамит верандасын **энлери** тар нарат къангачыкъла бла омакъ ишле-ди. Назийфа уа аны кѳк бояу бла бояды (*З.З.*). [Шамдарий Бислимах:] Э кѳыз, тюкенде ол **эни** кенг кишмирге сукъланып келгенме, ахчамы уа тауусулгъан ке-зиую... (*К.Х.*).

ЭН³ эт. Таудан, сыртдан энишге кел (бар). Ёзеннге **эн**. Таудан **эн**. Энишге **энерге**. *Танг белги бере башлагъанлай, суу ичерге **эннген** кийик сюрюу артха, бийиклеге, къайтады (*Т.С.*). Тау кийиги тюзге **энмез** (*айт.*).

Эниш

ЭНИШ¹ ат. Эниучю жер. Тау жолну ёрю, **эниши** кѳп болады. Тауну **эни-ши**. *Ашхам къарангысында тауну **эниши** бла эки жугъутурну тѳбен шауданнга келе тургъанларын кѳрдюм да букъдум (*Т.С.*).

ЭНИШ² ц. диал. сѳзл. Аман, Сыйсыз (кѳр, эт). Биреуню кесингден **эниш** кѳрме. * [Марат Суфияннга:] Мен сени адамларынгы **эниш** кѳрген суна эсенг, жангылгъан этесе (*З.З.*). Ол [Мухадин] адамны масхаларгъа, **эниш** этерге ёч болуучуду (*Т.Ж.*).

Энчи

ЭНЧИ¹ сыф. 1. Адамны кесиники болгъан, жаланда кесине жетген, кеси бла байламлы болгъан энчи ырысхы. **Энчи** мюлк. **Энчи** оюм. **Энчи** сынам. **Энчи** иш. *Кючук улу Магомет генералны [Багрицкийни] **Энчи** адъютанты болгъан-ды («Заман»). Устазлыкъ иште Айшатны **энчи** сынамы болгъанын билгенден сора, директор анга бирсиледен эсе артыкъ эс бура башлайды (*Т.А.*). **2.** Адам кеси журютюучю, хайырланыучу, хайырын кеси алыучу. **Энчи** машина. **Энчи** юй. **Энчи** самолёт. **Энчи** тюкен. * [Мусабий Къанаматха:] Къайнайса сен: **энчи**, юйюнг, **энчи** иномарканг, **энчи** тюкенлеринг... (*К.Х.*). [Зариф:] Кабинетим жокъ эсе да, **энчи** столум, телефонум бардыла (*З.З.*). **3.** Кеси аллына болгъан, сау зат-ны кесеги болмагъан, кеси башха айырылгъан. *Университетде миллет тилле бла адабиятланы кафедралары **энчидиле**. Этезланы Омарны «Нарт къаланы ха-пары» деген поэмасы **энчи** китап болуп чыкъгъанды («Заман»). Шѳндюге дери Къабарты-Малкъар къырал университетде миллет тилле бла литератураны ка-федралары, айырылмай, бир болуп тургъандыла, энди уа аланы хар бири **энчи** кафедраладыла («Заман»).

ЭНЧИ² сёзл. 1. Айырылып, кеси аллына. **Энчи** жашаргъа. **Энчи** ишлерге. * [Хашим:] Тамата жашха уа юй сатып алгъанбыз да, кеси **энчи** жашайды (К.Х.). Къасым бла Харун а, бирсиледен арлакъда **энчи** сюелип, ушакъ этедиле (З.З.). 2. Бирсиледен айырып, аладан эсе кёп, бегирек. **Энчи** сюерге. **Энчи** къараргъа. *Этге ётдюрюллюк тууарлагъа фермада **энчи** къаралады (К.Х.). Ынна уа жашына: «Сабийлени бирин биринден **энчи** кёре турма!» – деп, урушуучу эди (З.Ж.).

Энчилик

ЭНЧИЛИК¹ Энчи хал, башхалыкъ. Хар адамны къылыгъында болгъан **энчилик**. *Малкъарлы къызны кандидат диссертациясында къарачай-малкъар тилде сёзлени къуралыуларында **энчиликле** ачыкъланнгандыла («Заман»). Хар адамы, ишленишиндеча, акъылында, къылыгъында да **энчиликле** боладыла (К.Х.).

ЭНЧИЛИК² Не затны болса да тутаргъа, жюрютюрге толу эркинлик, иелик. Мюлкге **энчилик**. Жерге, мюлкге **энчилик** ыз къоймай, къурутуду. *Унугъуу, унукъдуруу Деген зат унутуду (О.С.).

Эрек

ЭРЕК¹ *сыф. къарач.* Адамгъа илешмеген, сууукъ халлы, гырнау, искилтин. **Эрек** адам. **Эрек** къарам. *Аны **эрек** халисин устазла жаратмай эдиле (С.К.). Халийматха да тынч тюл эди аллай **эрек** адам бла келишип жашаргъа (К.К.).

ЭРЕК² сёзл. *къарач.* Адамгъа илешмей, Искилтин болуп, сууукъ халда. **Эрек** жашаргъа. **Эрек** къалгъан адам. *Талай жылны анга жамагъатдан, элден-журтдан **эрек** жашаргъа тюшеди (Б.Х.).

Эри

ЭРИ¹ 1. Суусун халгъа кел (къарны, бузну юслеринден). Къар **эриди**. Бузла **эрийдиле**. *Жай да, къыш да **эримейле** Юсюндеги бузларын (С.А.). Тубанланы тюбюнде къанга бузладан **эрип** къошулгъан, мийик чатладан къайнап чыкъгъан чокъуракъ суула чууакъ кюнде, узакъ бетледе, кюмюш чыбыкъча жылтырайдыла (Х.О.). 2. Суусун затда чачылып, аны кесича эритме къура. Шекер чайда **эриди**. Туз **эриди**. *Омар чайны, шекери да иги **эригинчи**, къызыулай ичип къоючуду (З.З.). 3. *кёч.* Бек арыкъ бол, аз. *Кюнден-кюннге аза, **эрий**, къыз ийнеден ётерик болады (МХЖ 1). Эти **эрисе** да, сюеги къалыр (*айт.*).

ЭРИ² 1. Кимге болса да жазыкъсын, жан аурут, къайгъыр, жарсы. Биреуге **эри**. Къарыусузгъа **эриучю** адам. *Ол кюн алагъа [сабийлеге] таш, агъач да **эрий** болур эдиле (К.Х.). [Саният:] Манга **эрипми** ишлеген сунасыз ол [Халим]? (З.З.).

Эригиулю

ЭРИГИУЛЮ¹ *сыф.* Эрикдирген. **Эригиулю** хапар. **Эригиулю** сёзле. **Эригиулю** кюнле. *Аллай **эригиулю** кюнлеринде Залимни киши бла да сёлешириги келмеучюдо (Г.Б.). Къасымны **эригиулю** хапарын эшикни къонгуроуу бёлдю (Б.С.).

ЭРИГИУЛЮ² сёзл. Эригип, сейири болмай. Заман **эригиулю** озду. Кюнню **эригиулю** ётдюрюу. *Махмутну быйылгы отпуск, жай жауунлу болуп, **эригиулю** ётдю (З.З.). Малчыланы бош заманлары **эригиулю** озмазча амалла кьуралгъандыла (К.Х.).

Эрик

ЭРИК¹ ат. Уллу, зугул, неда тегерек, ичинде ташы болгъан, суулу кегет. Бишген **эрик**ле. Къара **эрик**. Сары **эрик**. *Колхоз бахчада **эрик**ле жыя тургъан кызыланы кьатларына бардыкъ (Т.Ж.). Стол бал суулары чыгъа тургъан тегерек **эрик**леден, сары, кызыл алмаладан, шапталладан толуду (Т.А.).

ЭРИК² ат. Терини ийлеп, кийим этерге жаратыр ючюн хайырланылыучу энчи эритме. Териге **эрик** ашатыу. **Эрик** жагъылгъан териле. *Налмас кьочхар терилени, **эрик** ашатып, юй башха жайды (К.М.). Къаспот **эрик** жагъылгъан тана терини чардакъдан тюшюрдю да кыйыр-бучхакъларын кыпты бла кесип кетерди (Т.Ж.).

ЭРИК³ эт. 1. Иш жокълукъдан неда жүрегинг бир затха да итин меулюкден кёлсюз бол. Жангыз кьалып, эригирге. **Эрикгенин** кетерирге. *[Азийнат Копайгъа:] Жай каникуллада сабийлени бизге жиберигиз, **эрикгенлери** кетер (З.З.). [Атлы:] Кюн энтта былай [жаугъанлай] турлукъ эсе, **эрикгенден**, башыбызны суугъа атарыкъ боллукъбуз (Г.Б.). 2. Нени болса да бирча болуп (бардырылып), кьатланып турууундан беги, жалкы. Этден **эригиу**. Топ ойнаудан **эригирге**. Кьонакъдан **эрикме**зге. *[Салийма жашына:] Бу орамланы ёнчелеп айланнгандан **эрикмегенмисе?** (Т.Ж.). [Сагъыт:] Мен сизден **эрикмегенме**, мени ыразы этерге сюе эсегиз, терк-терк келалмай эсегиз да, айдан бир келе туругъуз (К.Х.).

Эрин

ЭРИН¹ ат. 1. Ауузну тюр эм баш кесеклери, кыйырлары. Баш **эрин**. Тюр **эрин**. *Асыры сууукъ болгъандан, жашны санлары кьалтырап, эки **эрини** бирге жетмей эдиле (Т.Ж.). Не сейир, не тамаша, ол адам, **эринлеринги** кымылдатханлай, не зат айтырыгъынги билип кьоя эди! (Г.Э.). 2. Къаяны, жарны д.а.к. башха затны кыйыры. Къаяны **эрини**. Жарны **эрини**. *Къаяны **эрининде** Ёхтем сюелген жугъутур, Окъ, бёрю да сюрмейин, Ырахат жашагъанлай тур! (Б.И.).

ЭРИН² эт. Эринчеклик эт, не затны болса да этерге сюйме. Ишлерге **эриниу**. Айтыргъа **эринирге**. ***Эриннген** эки кыйналыр (*айт.*). **Эриннген** эр болмаз, эр болса да, кёпге болмаз (*н.с.*). [Жабрайил:] Жашла, **эринмей** узалыгъыз, маржа, ма кёремисиз, бошай турабыз! (Т.Ж.)

Эринчек

ЭРИНЧЕК¹ сиф. Ишлерге сюймеген; мытыр, хомух. **Эринчек** адамла. **Эринчек** ишчи. **Эринчек** хал. ***Эринчек** ауруу табар, ишлеген саулукъ табар (*айт.*). **Эринчекни**, «тамбласы» кьурумаз (*айт.*). **Эринчекни** эр алмаз, эр алса да, кёл салмаз (*айт.*).

ЭРИНЧЕК² сёзл. Эринип, суймей. **Эринчек** кымылдау. **Эринчек** атлау. *Иш саггынылса, санлары кымылдайдыла **эринчек**, «Желим тутханды» дерге болганды жаш юйренчек (Б.Х.).

Эриүлю

ЭРИУЛЮ¹ сыф. Адам эрир, жазыксыныр кирик халы болган. **Эриүлю** адам. **Эриүлю** кёрюм. *Къарт, кырыусуз, сакъатлы, кыарар адамы болмаган, **эриүлю** адамлагъа жан аурутханла, аш-суу, кийим бла болушханла кёпдюле («Заман»).

ЭРИУЛЮ² сёзл. Адам эрирча, жазыксынырча. **Эриүлю** сёлеширге. **Эриүлю** сюелиу. *Ачдан кырыусуз болуп, сёлешалмай турган сабийчикле бизге **эриүлю** кыарай эдиле (Т.Ж.).

Эриш

ЭРИШ¹ эт. 1. Кимни болса да иште, спортда хорларгъа, озаргъа кюреш, итин. Спортда **эриширге**. Чалгъы чалып **эриширге**. Иште **эриширге**. ***Эришмеген** эр болмаз (н.с.). **Эришген** тонгуз эт ашар (айт.). 2. Кимге, неге болса да тенг болургъа кюреш, итин. Окъуп **эриш**. Ишлеп **эриш**. *Несине эсе да **эришип**, кёчегин чиритгенлей (айт.). [Алмахан:] Сизге **эришип**, кече белине дери жукъламай турганым татыганды да, бюгюню башым ауруп турады (К.М.).

ЭРИШ² сыф. Кимни болса да этген затына, байлыгына, табышына зарлануучу. **Эриш** адам. **Эриш** жүреккли. *[Сахадин:] Тейри, сизге бу «ахшылыкъны» бир **эриш** адам этгенди ансы, уручу малынгы ёлтюрген угъай, урлаган этерик эди (Т.Ж.).

Эриши

ЭРИШИ¹ сыф. Къууатсыз, къутсуз, суйдюмсюз. **Эриши** жаныуар. **Эриши** тюрсюню къумач. *[Хаулат Алийге:] Ол **эриши** ананга кюл, харип, манга уа неге кюлесе?! (Г.Э.). [Тамара Хусейге:] Ол **эриши** жаныуар [Асхат] сизде уа не эте эди? (Т.Ж.). 2. кёч. Аман, осал, бек айыплы. **Эриши** сёз. **Эриши** оюнла. **Эриши** кылыкъ. *[Хажы:] Тоба, тоба, ол адамны ауузундан кыаллай **эриши** сёзле чыкъдыла! (Т.А.).

ЭРИШИ² сёзл. 1. Кёзге тапсыз, къутсуз кёрюнюрча. **Эриши** кийинирге. Кесин **эриши** жүрютюу. *Ол жол Хожа тойгъа **эриши** кийинип барады (А.И., Х.А.). 2. Адам къоркъурча, адамны къоркъутурча. *Жаш, бизге **эриши** кыарап, арлакъда сюелгенле таба озду (К.Х.).

Эрке

ЭРКЕ¹ сыф. Керегин асыры табып ёсгени себепли, ишлерге, кыыйынлыкъгъа чыдаялмаган (асламысында сабийни юсюнден). **Эрке** сабий. **Эрке** кылыкъ-

лы. ***Эркени** эркетелсенг, эринин чюйюрю (айт.). **Эрке** сабий жияуукъ болур (айт.). Бир къыз – жокъ къыз, эки къыз – **эрке** къыз, юч къыз – жут къыз (н.с.).

ЭРКЕ² сёзл. Эркеленип, эркететип, хар затны кеси сюйгенча этип. **Эрке** ёсерге. **Эрке** юйретирге. **Эрке** юйренирге. ***Эрке** юйреннген эрге жарамаз (айт.). **Эрке** ёсген сабий, уллу болса, мен-мен деп турургъа ёч болады (Т.Ж.).

Эркин

ЭРКИН¹ сѳф. 1. Зулмулукъ, залимлик сынамагъан неда аладан къутулгъан, жамауат-политика жашауда кишиге бойсунмагъан. **Эркин** адам. **Эркин** халкъ. **Эркин** жашау. **Эркин** къырал. ***Эркин** жашаугъа чыгып, Кёз къаш кереде халкъым. Болмагъанмыд тургъаны Зулму сынаудан жалкъып! (О.С.). **Эркин** къыраллада жашагъанлагъа сукъланнганла, колония зулмудан къутулалмай тургъанла алыкъа бардыла («Заман»). 2. Хар нени кеси сюйгенча, кесини оюму бла этерге эркинлиги болгъан. Тырман этерге **эркин** адам. Айтыргъа **эркин** адам. *[Олий Мазаннга:] Угъай, къарындашым, алай айтыргъа **эркин** туююлсе! (З.З.). [Науруз:] Энди **эркинсиз** кесигиз ыразылай этерге, къалама деген къалыгъыз, кетерге сюйгенни да киши тыймайды (К.Х.). 3. Кенг, уллу. **Эркин** отоу. **Эркин** жер. **Эркин** тюз. *[Исмайыл:] Айхай, шахарда жер сиздеча **эркин** туююлдо (З.З.). Отоуладан бек **эркини** Сафарны юйдегиленнген жашына жетди (К.Х.). 4. Къысмагъан, кенг, тарлыкъ этмеген. **Эркин** пальто. Женглери **эркин** тон. *Земжан къыппалача, тар кийим кийген тенг къызларына тырман этиучюдо, кеси уа **эркин** костюм, жыйрыкъ, пальто сайлаучуду (Т.А.). 5. Жетерча, элпек болгъан. Столда хар зат **эркинди**. *[Бийберт:] Аллахны ахшылыгъындан, аш-суу **эркинди**, сиз къоркъурча багъа зат да жокъду (Г.Э.).

ЭРКИН² сёзл. 1. Кишиге бойсунмай, жегилмей, залимлик, артыкълыкъ сынамай. **Эркин** урунургъа. **Эркин** жашаргъа. *[Мухаммат Назирге:] Алай а бош айтаса, эгечден туугъан, халкъыбыз бусагъатдача **эркин** бир заманда да жашамагъанды (Т.Ж.). 2. Чырмаугъа тюбемей, кишиге бойсунмай, кесинг сюйгенча. **Эркин** солургъа. **Эркин** учуу. **Эркин** жүрюрге. *[Аминат:] Мен а ма ол кёкде, кишиден да къоркъмай, **эркин** учхан къанатлыгъа сукъланама (Г.Э.). [Унух:] Кертиди, алайда (жер юйде) назы, нарат тереклени ичиндеча **эркин** солуялмайса (З.Ж.). 3. Жунчумай, абызырамай. **Эркин** сёлеширге. Кесинг **эркин** жүрют. *Хауа, анасы ёлгенли, кесин алгъынча **эркин** жүрюталмайды (Т.Ж.). 4. Жетерча, кёп, кереклиси чакълы. **Эркин** узалыргъа. **Эркин** табыу. *[Мухадин Илияха:] Да сен алай айтханлыкъгъа, алагъа хар не да, сангача, **эркин** табылмайды сора уа! (Т.А.). Насыпны анга Аллах Менден **эркин** нек берди? Аны былай эрке этип, Бизден артыкъ нек кёрдю? (Х.Н.). 5. кёч. Адепсизлик этип, мардагъа сыйынмай. Асыры **эркин** сёлешюу. Кесин **эркин** жүрютюу. *[Аслийжан Мадинагъа:] Бизден да уялмай, кесинг былай **эркин** нек жүрютесе?! (Г.Э.). [Омар Элдаргъа:] Ай жаш, асыры **эркин** сёлешесе! Былайда сени атангдан таматала да бардыла! (К.Х.).

Эркинлик

ЭРКИНЛИК¹ 1. Адамгъа, кесини жашауун бардырыр ючюн, къыралны жанындан аны законлары бла байламлы берилген мадарла, онгла. Ишлерге **эркинлик**. Окъургъа **эркинлик**. Сайларгъа **эркинлик**. *[Къасай Жаммотха:] Таматаланы юслеринден аллай аман затланы айтып айланыргъа санга ким **эркинлик** бергенди?! (Т.Ж.). [Аминат Зурумгъа:] Эр киши бла тиширыуну хар затха да бирча **эркинликлери** бардыла дегеннге да ийнанганмы этесе? (К.Х.). 2. Нени болса да этерге къоймакълыкъ, тыйгъыч жокълукъ. **Эркинлик** берирге. **Эркинлиги** болгъан. **Эркинлик** алыргъа. *[Солтан:] Мен таматадан **эркинлик** алып чыкъланма! Ийнанмай эсегиз, ма кесине сорулгуз (Т.А.). [Ахмат Османнга:] Дерсни къоюп кетерге санга не мен, не Азамат Хамитович **эркинлик** бермеген-биз (З.З.).

ЭРКИНЛИК² 1. Бир тюрюл жаны бла да унукъдурууну, инжитиуну жокълугъу. **Эркинликни** излеу. Халкъны **эркинлиги** ючюн кюрешиу. *Кировха нёгер болгъанед Жарлылагъа жараргъа, Къара халкъгъа **эркинликни**, Эркинликни алыргъа (М.К.). Туман басып, кюн да батды, Тангым аман бла атды. **Эркинлик** ючюн жан бердинг, Сюйген балам ёлюп келдинг (М.К.). 2. Кенглик, эркин жер. Юй эски болгъанлыкъгъа, *Салийма аны отоуларыны **эркинликлерин**, терезелерини уллулукъларын жаратады (Г.Б.). **Эркинликте** юйреннген жаш, айхай да, тар тыгъырыкъланы жаратмай эди! (З.З.).

Эртте

ЭРТТЕ¹ 1. Эрттенликде, кюн чыкългъынчы. **Эртте** къобаргъа. **Эртте** жетиучю кёгетле. *Ибрагим ол кюн башха кюнледен эсе **эртте** къобады (Г.Б.). **Эртте** тургъанны эркек аты тай табар (н.с.). **Эртте** турсанг, жол алырса, **эртте** юйленсенг, тёлю алырса (н.с.).

ЭРТТЕ² Мындан кёп заман алгъа, бурун заманда. **Эртте** кимни эсе да хапарынлай. ***Эртте** биреу бар эди, темир тиреу бар эди (фольк.). [Зурум Хамитте:] Ой юйюнге ахшылыкъ, сен къачан эсе да бирде, **эртте** болгъан затланы юсюнден айта тураса! (К.Х.).

Эски

ЭСКИ¹ *сыф.* 1. Кёп жюрютюлюп, кийилип д.а.к. бузулгъан, жараусуз болгъан. **Эски** тон. **Эски** юй. **Эски** кийимле. ***Эскини** киймеген жангыны кыйиматын билмез (н.с.). [Айшат:] Сизни тоханаларыгъыздан эсе да манга кесими **эски** юйчюгюм иги кёрюнеди (З.Ж.). 2. Бурун заманда болгъан, хайырланылгъан. **Эски** жол. **Эски** парк. **Эски** жарала. **Эски** юй орунла. *[Мухажир:] Аллай затланы айтып, мени **эски** жараларымы къозгъагъаныгъызны тюз этмедигиз (К.Х.). Наныу шахарда, **эски** танышларына тюбеп, ала бла кёп хапар айтады (З.З.).

ЭСКИ² *ат къарач.* Кийим, быстыр. **Эски** жамаргъа. **Эски** жууаргъа. ***Эски** жамагъанны эси азар (*айт.*). Эл **эски** жууса, Нанай да **эски** тонун жууа эди (*айт.*).

Эсли

ЭСЛИ¹ *сыф.* Акъяллы, хар неден ангылауу болгъан. **Эсли** адам. **Эсли** жашла. **[Назир Оюсха:]* Къатларында сенича бир **эсли** адам болса эди, бу кюннгем кбаллыкъ эдик! (3.3.). **Эсли** жашчыкъ Азамат, Ол биледи бек кёп зат (Г.М.).

ЭСЛИ² *сёзл.* Эс этип, билип, ангылап. **Эсли** сёлеширге. Тёгерекге **эсли** къара. **Жаш адам болгъанлыкъгъа, Амин бек эсли сёлешди, хар затны жик жиги бла ангылатып (К.Х.).*

Эт

ЭТ¹ *ат.* 1. Союлгъан малны, къанатлыны, чабакъны д.а.к. башха затны мыллыгыны ашалыучу, ашха хайырланылыучу кесеги. Тауукъну **эти**. Тууарны **эти**. Бишген **эт**. Къойну **эти**. ***Эт** – **этге**, шорпа – бетге (н.с.). **Эт** тансыкъгъа ёпке татлы (*айт.*). **Этни** ийисин сатхан ахчаны тауушун алыр (н.с.). 2. Адамны чархы, санлары. Сабийни **эти** сууукъду. **Этине** жетдирме. ***Этинг** кюйгенден эсе, этегинг кюйсюн (*айт.*). Саусузну **этин** сууукъ тер басханды (К.Х.).

ЭТ² *эт.* Тамамла, тындыр, болдур. Ишни **эт**. Оноу **эт**. Доклад **эт**. ***Эталмаз** ишинги башлама, башласанг, ташлама (*айт.*). **Эте** билмеген ит ыйлыгъын кёрюр (н.с.). **Этерге** эриннген ашаргъа тапмаз (н.с.).

Этек

ЭТЕК¹ 1. Юс кийимни төбен къыйырлары, тюп жаны. Жыйрыкъны **этеги**. Тонну **этеги**. *Кирге кирме, кирсенг, **этек** кётюрме (н.с.). Кязимежчик анасыны **этегинден** тутханлай барады (3.3.). 2. Сабанны неда башха затны къыйыры, тауусулгъан жери. Россейни **этеги**. Жерни **этеги**. Агъачны **этеги**. **[Мухаммат:]* Айтхан эдиле, унутханма, къайда эсе да Россейни **этегинде** бир элчикде табылгъан хапары барды (Г.Э.). *[Ахия:]* Жер **этегине** дери бармасагъыз а, былайлада иш табылмаймыды? (К.Х.). 3. Тауну, къаяны тюп жаны. Тауну **этеги**. Къаяны **этеги**. *Быйыл къыш башха жылладан эсе **эртге** келгенди, октябрьни аягъында окъуна тау этеклени къар агъартханды (К.А.).

ЭТЕК² Тёбен жан (тиширыуну белден энишгесин жапхан кийим). Кишмир **этекле**. Гофре **этек**. Тар **этек**. Къысха **этек**. Жинсий **этекле**.

Этим

ЭТИМ¹ Адамны ишге усталыгъы, хар нени да эте билиую. **Эtimi** болгъан тиширыу. Къызны **эtimi** махтарчады.

ЭТИМ² *грам.* Тилни затны не этгенин, эте тургъанын, этеригин, аны болумун, халын билдирген, бетде, санда, заманда тюрленнген баш кесеги. **Этимледен** къуралгъан атла. Кёчюучю эм кёчмеучю **этимле**. Болушлукъчу **этимле**. **Этимни** айырмалары. **Этимни** турушлары.

Эшик

ЭШИК¹ Межамны адам (неда мал, кѣанатлы) кирир, чыгъар ючюн ачыкъ кѣалгъан жери эм ол жерни жапхан зат (кѣангадан, темирден этилген). Юйню **эшиги**. **Эшикни** жабыу. Эки ачылгъан **эшик**. Темир **эшик**. *[Солтан:] Жууукъ болуб а, ма мени бек кѣаршы жууугъумду Назир, алай сау жылны ичинде не кеси, не сабийи **эшигимден** кирмегендиле (Т.А.). Шахарда фатар юйлени асламысыны **эшиклери** темирдендиле (З.З.).

ЭШИК² Юй аллы, юйден тышы. **Эшикде** сюелген адамла. **Эшикден** да киргинчи. *Махай, **эшикден** кире келгенлей, жангы столну бла шинтиклени кѣрюп, кѣууанды. «Ай, жашагъын, Марат, сѣзюнге табылгъанса!» – деди ичинден (К.Х.). **Эшикде** ёлсе, киеу ёлсюн, юйде ёлсе, келин ёлсюн (*айт.*).

Эшме

ЭШМЕ¹ Тиширыуну чачыны эшилгени. Кѣызны **эшмелери**. **Эшмелени** алгъа бошлау. *Асиятны эсине Муратны кесини **эшмелери** бла безиреучюсю тюшдю да, жилирыгъы тамагъына тыгъылды (Т.А.). Аны [Майрусханны] узун ариу **эшмелерине** кѣпле сукъланып кѣараучу эдиле (З.З.).

ЭШМЕ² Кѣмеге ушагъан сабий ауруу. **Эшмеден** ауругъанла. *Менден ёнге-леген эсенг, Айтып кѣояма бетинге: Кѣзлеринг кѣырау кѣрюп, **Эшме** тийсин этинге! (*фольк.*).

Ю

Юзюк

ЮЗЮК¹ 1. Нени болса да юзюлюп алыннган неда юзюлюп к'алг'ан кесеги. Жипни **юзюгю**. Халы **юзюк**. Темир **юзюк**. *Махтичик, атасы ишлеп кетгенден сора, темир чыбык'ланы **юзюклерин** жыйып юйге келтирди (Т.Ж.). 2. Чыг'арманы кесеги. Поэманы **юзюгю**. Романны **юзюгю**. *Толг'урланы Зейтунну «Хутай» деген романыны **юзюклери** «Минги-Тау» журналны арт эки-юч жылдаг'ы номерлеринде басмалангандыла («Заман»). Школчула К'айсынны назмуларын, поэмаларыны **юзюклерин** к'еллеринден азбар ок'уг'андыла («Заман»).

ЮЗЮК² к'арач. Тук'ум. Алийланы **юзюклери** бек жайылг'анды. Иги малны **юзюгюн** к'урутмазг'а керекди. *[Назир Сафарг'а:] Орусбийланы **юзюклеринден** болг'анынг а келбетингден, санынгдан-чархынгдан да к'ерюнуп турады (Х.О.).

Юйдеги

ЮЙДЕГИ¹ Юйюр. Аны **юйдегиси** уллуду. Жаш **юйдеги**. **Юйдегини** жашауу. *[Аминат:] Ичгиге бир кесек бериле эсе да, Шак'ман уллу **юйдегини** апчытмай, кишиге сук'ландырмай кечиндиреди (К.Х.).

ЮЙДЕГИ² Эр кишини к'атыны. *[Хыйса:] Сизни соруууг'узг'а менден эсе **юйдеги** тынгылырак' жууап бераллык'ды (3.3.).

Юлгюлю

ЮЛГЮЛЮ¹ с'ыф. Юлгюге айтыр кибик болг'ан, махтарча. ***Юлгю** алг'ан к'ыйын т'уйюлдю, юлгюлю болг'анды к'ыйын (*айт.*).

ЮЛГЮЛЮ² с'ёл. Юлгю к'ергюзт'юп, махтарг'а. **Юлгюлю** урунуу. **Юлгюлю** ишлерге.

Юр

ЮР¹ Хаф-хаф эт (итни юсюнден). ***Юре** билмеген ит юйюне к'онак' келтирир (*айт.*). 2. к'ёч. бош тил. эриши с. К'ычырып, ачууланып с'елеш. *[К'анамат Харуннга:] Сени манга не **юрюр** жолунг барды?! (3.3.).

ЮР² к'арач. Юф'юр. **Юрюп** жандырыг'а. Отну **юрюп** жук'латырг'а. *К'ёллюк башлы бозаны **Юрюп-юрюп** ичеди, Тойг'андан сора уа жаш хапарына к'ечеди (Х.Н.).

Къысхартыула

1. Сёзле бла сёз тутушла

аз. жур. – аз жүрюген
айт. – айтыу
алм. – алмаш
анат. – анатомия
бай. – байлау
бош тил – бош тилни сёзю
грам. – грамматика термин
д.а.к. – дагъыда аны кибик
д.б. – дагъыда башхала
дин. – дин термин
жийир. – жийиргенч сёз
заман. сёзл. – заманчы сёзлеу
ист. – история термин
кес. – кесекчик
кёпл. сан – кёплюк санда
кёч. – кёчюу магъанада
кул. – кулинария термин
кючл. кес. – кючлендириучю кесекчик
къарам. с. – къарамчы сёз
къарач. – къарачай сёз
къауум. – къауумлаучу магъана
КъМОС – Къарачай-малкъар орус сёзлюк
магъ. – магъана
малкъ. – малкъар сёз
мард. сёзл. – мардалаучу сёзлеу
мед. – медицина термин
межд. – междометие
МХЖ 1 – Малкъар халкъ жомакъла
МХЖ 2 – Малкъар халкъ жомакъла
н.с. – нарт сёз
орун. сёзл. – орунлаучу сёзлеу
пед. – педагогика термин
полит. – политика термин
пред. – предикатив

саб. тил – сабий тилде жүрютүлгөн сёз
сан. – санау
сёзл. – сёзлеу
сёл. тил – сёлешуу тилни сёзю
сонг. – сонгура
сор. кес. – соруучу кесекчик
сыф. – сыфат
угъайл. кес. – угъайлаучу кесекчик
физ. – физик термин
фольк. – фольклор термин
хал. сёзл. – халчы сёзлеу
хим. – химия термин
ц. диалект – ц/з бла сёлешуучюлени диалект
шахм. – шахмат термин
эвф. – эвфемизм
элб. – элбер
эр. с. – эриши сёз
эрикл. – эриклеу сёз
эск. – эскирген сёз
эт. – этим
этно. – этнография термин
юр. – юридика термин

2. Юлгюле алыннган суратлау чыгъармаланы авторлары

А.Х. – Аппаланы Хасан
А.А. – Ахматланы Ахия
А.И. – Ахматланы Ибрагим
Б.И. – Бабаланы Ибрагим
Б.Д. – Байкъулланы Дауут
Б.Х. – Байрамукъланы Халимат
Б.М. – Батчаланы Мусса
Б.А. – Бегийланы Абдуллах
Б.С. – Байчораланы Сосланбек
Б.И. – Боташланы Исса
Б.Х. – Будаиланы Хусей
Г.И. – Гадийланы Ибрагим
Г.Ж. – Гүзеланы Жамал
Г.Б. – Гулаланы Башир
Г.М. – Гулийланы Магомет
Г.Б. – Гуртуланы Берт
Г.Э. – Гуртуланы Элдар
Ё.А. – Ёртенланы Азрет
З.Ж. – Залиханланы Жанакъайыт
З.Х. – Занкишиланы Хусей
З.З. – Зокаланы Зейтун
З.Т. – Зумакуланы Танзиля
К.А. – Кучиналаны Аныуар
К.М. – Кучиналаны Магомет
Къ. Н. – Къагъыйланы Назифа
Къ. А. Къобанланы Ахмат
Къ. Д. – Къобанланы Дахир
Къ. К. – Къоркъмазланы Кёккёз
Къ. Х. – Къудайланы Хасан
Къ. Къ. – Къулийланы Къайсын
Къ. Х. – Къулийланы Хусей
Л.С. – Лайпанланы Сейит
Л.Х. – Лайпанланы Хамит

М.К. – Мёчюланы Кязим
М.И. – Маммеланы Ибрагим
М.М. – Мокъаланы Магомет
О.К. – Отарланы Керим
О.С. – Отарланы Сейит
С.А. – Семенланы Азрет
С.А. – Созайланы Ахмат
С.К. – Сылпагъарланы Кулина
Т.Д. – Таумырзаланы Далхат
Т.Ж. – Текуланы Жамал
Т.А. – Тёппеланы Алим
Т.С. – Тёппеланы Сюлемен
Т.Ж. – Токъумаланы Жагъафар
Т.З. – Толгъурланы Зейтун
У.И. – Уллубашланы Исмайыл
Х.М. – Хубийланы Магомет
Х.О. – Хубийланы Осман
Ч.М. – Чотчаланы Магомет
Ш.М. – Шауаланы Миналдан
Ш.Х. – Шауаланы Хасан
Ш.С. – Шахмурзаланы Сейит
Э.О. – Этезланы Омар

Для заметок

Для заметок

Для заметок

Для заметок

Научное издание

Жамал Магомедович ГУЗЕЕВ

**СЛОВАРЬ ОМОНИМОВ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА**

Компьютерная верстка
З.К. Айбазовой, Ф.В. Газаевой

Техническая редакция
З.К. Айбазовой

Корректор
Ф.В. Газаева

Подписано в печать 2013 г.
Бумага офсетная. Формат 70х100/16. Гарнитура Minion Pro.
Усл. печ. л. 40. Тираж 1000 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета издательства Фонда
«Содействие развитию карачаево-балкарской молодежи «Эльбрусоид»
в типографии ООО «КосмоПолиграф»